ACADEMIA ROMÂNĂ

MEMORIILE SECȚIUNII ISTORICE

SERIA III, TOMUL VIII

CVLTVRA NAȚIONALĂ
BUCUREȘTI
1927-28

ACADEMIA ROMÂNĂ

MEMORIILE

SECȚIUNII ISTORICE

SERIA III, TOMUL VIII

CVLTVRA NAȚIONALĂ
BUCUREȘTI
1927-28

CUPRINSUL

RELAŢIUNILE
LUI
JAKOBUS BASILIKUS HERACLIDES
ZIS DESPOT-VODĂ

CU CA' II REFORMAŢIUNII ATÂT ÎN GERMANIA CÂT ŞI ÎN POLONIA PRECUM ŞI PROPRIA SA ACTIVITATE REFORMATOARE ÎN PRINCIPATUL MOLDOVEI

DE

HANS PETRI
PREOT EVANGHELIC

Şedinţa dela 27 Mai 1927

I

Domnia lui Iacob Basilicus Heraclides, numit Despot Vodă, constitue un episod interesant în istoria României, sau, mai bine zis, a principatului Moldovei. Această domnie e cuprinsă între anii 1561—1563 şi e caracterizată prin încercarea de a întroduce reforma lui Luther în ţară. Poporul însă, întărîtat atât din cauza aceasta cât şi pentru alte motive, s'a răsvrătit contra Domnului, a cărui domnie s'a sfârşit astfel subit şi într'un mod sângeros.

Lucrarea de faţă nu tinde însă să dea o biografie întreagă a acestui Domn, căci aceasta ar cere luarea în seamă în toate amănuntele a raporturilor politice care au legat pe Heraclide mai ales de împăratul Ferdinand; aicea e vorba numai de a schiţă pe scurt şi fără observaţiuni critice vieaţa lui Heraclide până la momentul în care a intrat în relaţii cu conducătorii reformei religioase din Germania.

Heraclide a fost fără îndoială de origină greacă şi s'a născut pe insula Creta pe semne pe la anul 1520 [1]). Insă atât origina cât şi

[1]) Vezi Iorga, «Revista Istorică», II, p. 45 urm., unde sunt retipărite povestirile lu Charles de l'Ecluse despre vieaţa lui Eraclide până la 1553.

împrejurările prin care a trecut în tinereţe, sunt mult contestate. A urmat la Chios şcoala lui Hermodorus Lestarchus, care a fost renumit şi ca medic [1]), punând probabil aici baza solidelor cunoştinţe matematice care se relevă cu dese ocazii [2]). Ştirile privitoare la origina şi la vieaţa lui Heraclide până la maturitate, se contrazic, ceeace e explicabil prin aprecierile contradictorii ce le-a găsit caracterul lui. După propriile sale aserţiuni, s'ar fi tras dintr'o veche familie princiară grecească, căreia Turcii i-ar fi răpit stăpânirea insulelor Samos şi Paros; alţii pretind dimpotrivă că s'ar fi născut într'un mediu din cele mai de jos şi că n'a fost decât un escroc în stil mare. După ei ar fi fost slugă la principele celor două insule care trăià exilat la Bruxelles, şi a cărui încredere ar fi ştiut să şi-o câştige prin îndemânarea sa în fel de fel de servicii, astfel încât cei neiniţiaţi puteau să crează că stăpânul şi sluga ar fi oarecum rude. Deaceea, Heraclide ar fi şi reuşit ca după moartea principelui, punând mâna pe toate hârtiile acestuia, să se pretindă fiul lui. Cert e că, pe la mijlocul secolului al XVI-lea, a servit în Belgia în răsboaiele lui Carol V. Capii reformei germane şi polone cu cari Heraclides a avut legături timp de vreo zece ani, nu l-au bănuit nici-odată şi au fost unanimi în lauda calităţilor lui superioare şi a culturii alese care l-a făcut să ştie bine şase limbi.

Eraclide a fost, după toate probabilităţile, primul reprezentant al lumii greceşti care a intrat în orizontul purtătorilor reformei germane. Până la disputaţiunea din Lipsca, în anul 1519, numai umanismul arătase Grecilor un oarecare interes. Luther însă, în lupta sa pentru dreptul unei credinţe creştine independente în afară de supremaţia papală, trebuià neapărat să-şi întoarcă privirile din ce în ce mai mult către biserica grecească, găsind propriile sale vederi întărite prin faptul că în ea există de veacuri o religiozitate creştină independentă de Roma, care repudià purgatoriul şi admiteà (cu excepţia episcopilor cari trebuiau aleşi din mijlocul călugărilor) căsătoria preoţilor şi împărtăşirea laicilor cu potirul. Intr'adevăr, în anii 1519 şi 1520, Luther de mai multe ori a făcut aluzii la biserica grecească. La 26 Iulie 1519, îi scrie

---

[1]) Scrisoarea lui Melanchthon către regele Danemarcii din 1 Iulie 1556, a se vedeà jos p. 10. Despre Hermodorus Lestarchus a se comparà Legrand, *Bibliographie Hellénique des XV-e et XVI-e siècles*, Paris, 1890, pp. 253—258.

[2]) d. e. «mathematicis disciplinis vehementer fuit deditus» Sommer în Legrand, p. 19: «plurimum enim illis studiis delectabatur et instrumenta artis magno undique pretio conquirebat», *ibid.*, p. 35.

lui Spalatin [1]): «Ego rursum opposui Graecos per mille annos et antiquos patres, qui non fuissent sub Romani pontificis potestate», iar la 19 Noemvrie 1519, tot către Spalatin: «Hoc certum, neminem esse haereticum, qui non credit esse purgatorium nec est articulus fidei, illud non credentes nunquam sint habiti ob hoc pro haereticis nisi apud novissimos haeriticantissimos haereticantes». In legătură cu chestiunea împărtăşirii laicilor cu potirul, biserica grecească e pomenită în scrierea «Despre captivitatea babilonică a bisericii» [2]), iar căsătoria preoţilor e menţionată în cărticica: «Către nobilimea creştină de naţionalitate germană» [3]).

Insă pe măsură ce pe Luther îl copleşià grija întemeierii propriei sale biserici, interesul lui pentru biserica grecească trecea pe al doilea plan, mai ales şi pentru faptul că împrejurările politice excludeau o cunoaştere mai deaproape a stării ei sau o atingere personală cu reprezentanţii ei, credincioşii acestei biserici trăind sub stăpânirea turcească. Cu atât mai mare erà fireşte importanţa apariţiei lui Eraclide, şi faptul trecerii sale la protestantism, despre care nu se ştie când şi în ce împrejurări s'a petrecut, promiteà oarecum o apropiere sufletească mai adâncă între cele două confesiuni creştine răsvrătite contra Romei, aşà cum au căutat pe urmă să o realizeze mai ales străduinţele învăţatului profesor Martin Crusius din Tübingen, care ne-a şi dat multe ştiri preţioase despre Eraclide [4]).

II

Relaţiile personale între Eraclid şi conducătorii reformei religioase din Germania datează dela cunoştinţa pe care o făceà cu Justus Jonas [5]), fiul prietenului lui Luther cu acelaş nume, cu care Eraclide s'a întâlnit în Franţa în anul 1552 sau 1553 [6]). Jonas a fost de multe ori în Franţa, fiind însărcinat de către contele de Mansfeld cu misiuni diplomatice.

[1]) Citaţia aceasta ca şi cea următoare sunt luate din Gass, *Symbolik der christlichen Kirche*, p. 42.

[2]) Operele lui Luther, ediţia populară Berlin, Schwetschke und Sohn, II, p. 393, Köstlin, *Luthers Leben und Schriften*, ed. V, vol. I, p. 343.

[3]) Operele lui Luther, I, 25. Köstlin, *l. c.*, p. 326.

[4]) Crusius, *Turcograecia*, Basel, 1572, pp. 247, 248, 556.

[5]) Despre Justus Jonas a se vedeà «Allgemeine deutsche Biographie», vol. XIV, p. 494 urm. A fost tovarăşul de joc al copiilor lui Luther şi elevul lui Melanchthon.

[6]) Intâlnirea se pretinde că a avut loc chiar la Paris; a se vedeà *l. c.*, p. 495. Lucrul nu e dovedit însă şi nu se poate dovedì.

Despre amănuntele acestei întâlniri, Jonas a scris în 2 Noemvrie 1562 ducelui Albrecht la Königsberg că el ar fi acela care a «hochgedachten hern Despoth auch eine Zeit, als er in Frankreich zu vnfahl kommen, das leben geredt und von dannen in Deutschlandt geholffen, do ihme dann wohlgedachter mein gnediger graf Volradt viel ehre vnd freundlichkeit erwisen» [1]). După mărturia lui Melanchthon [2]) Eraclide a stat timp de zece luni la curtea din Mansfeld. Se poate presupune că în timpul acesta s'a hotărît de a trece la protestantism, căci aici trăià într'un mediu care erà imbibat cu amintirile lui Luther. Acesta își petrecuse copilăria și primii ani de școală în Mansfeld, unde și părinții lui muriseră; nu trecuse încă un deceniu de când reformatorul însuș murise în orășelul învecinat Eisleben, după ce reușì să împace conții de Mansfeld, cari erau certați, repurtând astfel un ultim succes. După moartea lui, izbucnise primul răsboiu civil pentru credință, și Carol V venise la Wittenberg; însă între timp norocul armelor se întorsese contra lui, și toată lumea protestantă din Germania aștептà aplanarea conflictelor religioase, care, pregătită prin așà numitul Interim din 1548, pe care o parte din protestanți îl respingeà cu energie, se realizà în sfârșit în anul 1555 prin pacea religioasă dela Augsburg. Sufletele erau deci încărcate; pe de o parte protestanții puteau fi mulțumiți că Luther nu mai văzuse începerea vărsării de sânge pentru credință, pe de alta tocmai acuma lipsa unui conducător puternic se făceà simțită, căci Melanchthon nu erà în stare să-l înlocuească. In acest moment Eraclide intră în acest cerc de interese. Și dacă protestantismul nu se aștepta ca din partea bisericii romano-catolice să găsească o adevărată înțelegere a chestiunilor care îl priviau, Grecul, cu simpatia pe care o arătà credinții reformatorilor, puteà să apară ca simbolul unei viitoare apropieri între biserica grecească din răsărit și protestantismul german din centrul Europei. E numai firesc că Eraclide s'a dus și la Wittenberg. Melanchthon i-a arătat mult interes, căci el, care ținea la studiul limbii grecești, se simțià atras de el și numai pentru origina lui. Adesea Eraclide a stat în casa lui Melanchthon «multa de doctrinis familiariter colloquens» [3]). Inzestrarea lui remarcabilă pentru

[1]) Citația e luată din Wotschke, *Johann Laski und der Abenteurer Heraklid Basilikus* («Archiv für Reformationsgeschichte», 1920), p. 59.

[2]) Scrisoarea lui Melanchthon către regele Danemarcei a se vedeà mai jos la p. 10.

[3]) Din scrisoarea lui Melanchthon către Henricus Buscoducensis, a se vedeà mai jos, p. 11 urm.

matematică și vastele lui cunoștințe în această știință au pus baza prieteniei lui Eraclide cu Caspar Peucer [1]), ginerile lui Melachthon, care trăià în casa acestuia și aspirà tocmai atunci la demnitatea de profesor de matematică la universitatea din Wittenberg; relațiile lor cordiale explică pe semne și răspândirea svonului că Eraclide mai târziu a avut intenția să-l cheme pe acest învățat la curtea sa din Moldova [2]). Și Hubert Languet [3]), tot din cercul lui Melanchthon, a urmărit vieața ulterioară a Grecului cu atențiune. Languet, «un diplomat distins și unul dintre cei mai spirituali publiciști din secolul al XVI-lea», se născuse în Franța în 1518 și, după ce a studiat la Poitiers, Padova și Bologna, trecuse la protestantism în urma lecturii operii teologice de căpetenie a lui Melanchthon «loci theologici»; dorința de a face cunoștința autorului, îl făcuse în 1549 să vie la Wittenberg. Fiind oprit de a se mai întoarce în patrie prin prigonirile cărora protestanții erau expuși acolo, rămăsese deocamdată în orașul lui Luther, făcând însă în fiecare vară lungi călătorii, care îl conduceau în Spania, Suedia, Austria, Finlanda și până în Laponia, care pe atunci erà ca și necunoscută încă.

Oameni de felul acesta caracterizau vieața intelectuală din Wittenberg, și în această vieață a intrat și Eraclide. Faptul că timp de zece luni a putut sta în acest mediu, că mai târziu s'a crezut îndreptățit să scrie lui Melanchthon mai des și într'un ton amical, că nu s'a opus nimic și nimeni ca să se mai întoarcă odată în acest oraș, dovedesc îndeajuns că aicea el n'a fost luat drept un aventurier, ci dimpotrivă că personalitatea lui trebuie să se fi bucurat de o adevărată vază și să fi atras lumea către el.

Intre timp Eraclide, se vede, se interesase să găsească un câmp de activitate proprie și reuși; de sigur fiind recomandat de către prietenii săi din Wittenberg sau de către contele Volrad, intră în legătură cu contele Günther de Schwarzburg. Acesta, fiind poreclit «răsboi-

---

[1]) Kawerau, Kaspar Peucer, în *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, vol. 15, p. 228 urm.

[2]) Sommer în Legrand, p. 19: «Witebergam quoque venit, ubi quum aliquamdiu haesisset, praeter graecae linguae peritiam, quae nativa videri poterat, in matematicis quoque disciplinis nomen eximium consecutus est», și p. 13: «Casparum Peucerum, Melanchthonis generum, humanissime scriptis literis Witeberga evocabat».

[3]) Despre Hubert Languet vezi *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, a 3-a ediție vol. XI, p. 274 urm.

nicul» (bellicosus), erà un partizan convins al reformei și posedà o bogată bibliotecă teologică [1]). Născut fiind în 1529, erà cumnat cu Wilhelm de Orange și funcționase între anii 1550—1552 ca Mare Stolnic la curtea lui Carol V. In anul 1554, pentru campania pe care împăratul aveà de gând să o pornească contra Franței, strânse o ceată de călăreți cari făceau vâlvă pe atunci fiind înarmați cu noua armă a pistoalelor. Eraclide se atașă de contele Günther, ducându-se la curtea lui, unde a stat un timp oarecare. Contele conduse călăreții săi dela reședința sa din Sondershausen prin Halberstadt și Colonia în Țările de jos, unde între 25 Iulie și 20 Noemvrie 1554, luă parte la lupte [2]). Căci pentru acest interval de timp s'au păstrat socotelile amănunțite pentru banii primiți și întrebuințați pentru călăreții aceștia, și dacă Eraclide nu e trecut cu numele în ele, aceasta se explică prin faptul că n'a fost angajat ca ceilalți. Insă participarea lui la campania din acel an rezultă nu numai din scrisoarea lui Melanchthon către regele Danemarcii [3]), ci și din faptul că în anul 1555 a publicat o cărticică asupra ei la Anvers [4]). Această scriere fiind dedicată lui Filip II, regele Spaniei, care pe atunci erà și rege al Angliei [5]), nu pare exclus ca să fi însoțit Eraclide în Decemvrie 1554 pe contele Günther în călătoria lui în Anglia și la Londra.

---

[1]) După o comunicare particulară a d-lui profesor Dr. Grosse-Arnstadt.

[2]) Lammert, *Deutsche Reiter unter Graf Günther von Schwarzburg in den Niederlanden* («Mitteilungen des Vereins für deutsche Geschichts- und Altertumkunde», im ehemaligen Fürstentu mSchwarzburg-Sondershausen» 1923, fasc. 2 p. 28 urm.); *ibid. Graf Günther von Schwarzburg und seine Reiter* (fasc. 4 1925. 17 urm.) și o comunicare particulară a d-lui Dr. Lammert.

[3]) Cf. jos p. 10.

[4]) «*De Morini quod Terouana vocant atque Hedini expugnatione deq praelio apud Rentiacum et omnibus ad hunc usque diem vario eventu inter Caesarianos et Gallos gestis brevis et vera narratio Jacobo Basilico Marcheto Despota Sami authore.* Antwerpiae apud Ioannem Bellerum sub insigni Falconis, 1555. Cum Privilegio».

Lucrarea aceasta apărù în acelaș timp și în traducere franceză cu titlul «*Un brief et vray resit de la Prinse de Terouane et Hesdin avec La Bataille faitte à Renti de tous les actes mémorables faits depuis deux ans en ça, entre les Gens de l'Empereur et les François. Par Jaques Basilic Marchet Signeur de Samos.* Traduit de Latin en François. Anvers. De l'imprimerie de Christoph Platin pres la Bourse neuve, 1555».

Textul latinesc s'a retipărit de Schardius, în *Rerum germanicarum scriptores*, Bâle, 1563, vol. I, pp. 1803—1809; o traducere în limba română la Hasdeu, «Arhiva istorică a României», vol. II, pp. 70 și urm.

[5]) Filip II se căsătorise în Iulie 1554 cu moștenitoarea tronului regal englez, Maria Tudor, care erà rudă de aproape cu el.

Cele două biografii ale lui Eraclide, atât aceà a lui Sommer cât şi aceà a lui Gratiani, nu referă despre tot acest timp decât în mod cu totul sumar și incomplet. Sommer povestește că Eraclide la împăratul Carol «aliquot annos continuo vixit, in bello quoque gallico sub eo stipendia fecit, ubi digitorum nervis plerisque incisis dextrae manus usum propemodum amisit omnem» [1]), şi putem presupune că Eraclide a fost rănit în luptele din 1554, nefiind exclus ca să fie vorba de acel «unfahl» pomenit de Justus Jonas. Relațiile personale ale lui Eraclide cu contele Günther, care părăsise Țările de jos la începutul anului 1555, în timp ce cei doi frați ai lui mai mici rămăsese acolo ca să-și continue studiile, reies din scrisoarea pe care o trimise la 25 Septemvrie 1562 din Iași la Sondershausen [2]).

«Heraclides Jacobus Basilicus Dei gratia despotas Sami etc. regni Moldaviae princeps etc.

«Illustris domine, amice clarissime. Quam primum dei omnipotentis maximi auxilio regnum nostrum avitum recuperaverimus, quod superiori anno fecimus, nihil nobis prius fuit, quam ut iis, de quibus bene meriti eramus et a quibus beneficia aliqua acceperamus, dum adhuc exules peregrinaremur, ostenderemus nos eorum non solum non esse oblitos, verum etiam cupere animi nostri gratitudinem per omnem occasionem declarare. Cum igitur apud illustritate vestra (!) aliquando fuerimus ab eaque et humaniter et liberaliter satis tractati simus, comittere volumus, quum iis nostris litteris de statu nostro certiores redderemus. Amice igitur ab illustritatem vestram (!) petimus et rogamus, quando cumque divina clementia eo evecti simus, ut amicis nostri gratificari possumus nostra opera iis in partibus utatur. Nihil enim in regno nostro omittimus, in quo gratificari illustritatem vestram et benevolentiam nostram potendere possimus, cupientes omnino grati animi signa illustritati vestrae ostendere, quamquam diutissime benevalere optamus. Datum in oppido nostro Jassy 25 Septembris anno 1562».

Pentru a-i mulțumì de ajutorul dat în răsboiu, împăratul îl făcù pe Eraclide cavaler, îl numì conte palatin și îi conferì dreptul de a

---

[1]) Sommer, în Legrand, *l. c.*, pp. 18 urm.

[2]) Originalul se află în Arhiva Statului turingian din Sondershausen. Datoresc cunoştinţa scrisorii amabilităţii d-lui Dr. Devrient, directorul acestei Arhive. Actele referitoare la contele Günther nu sunt încă cercetate cu deamănuntul, şi nu e exclus ca să nu conţină şi alte ştiri despre Eraclide.

încoronà poeți. Și actele sale, din care făceà parte și un arbore genealogic [1]) cu strămoșul Heraclides Tliptolemus, «cuius mentionem fecit Homerus» [2]), i s'au legalizat în Cancelaria Imperială [3]). Pe semne, aceste interese l-au reținut pe Eraclide în Bruxelles mai tot anul 1555. Faptul că între timp nu uitase pe binefăcătorul și protectorul său Melanchthon, reiese din scrisoarea pomenită [4]), pe care a adresat-o la Wittenberg în primele luni ale anului 1555 și în care se plânge că n'a primit nici un răspuns la două sau trei scrisori anterioare [5]), astfel încât a fost îngrijorat de vieața lui Melanchthon. Primind de curând știri bune despre el, își exprimă speranța că peste puțin vor fi iar împreună și îl roagă să transmită lui Caspar Peucer multe complimente. Această scrisoare pe care o aduse consilierul imperial Wiking împreună cu o scrisoare adresată în acelaș timp lui Melanchthon de către vărul lui Eraclide, domn ereditar al Doridei, fu trimeasă de către adresat prietenului acestuia, lui Camerarius, care le răspunse amândurora în numele lui Melanchthon [6]). Nu putem stabilì când și pe ce cale Eraclide a venit iar în Germania; în orice caz în Iunie 1556 îl găsim din nou la Wittenberg. Cam în acelaș timp a stat acì și Peter Paul Vergerio, acel om straniu care fusese odată nunțiu papal și se întâlnise în această calitate cu Luther, în anul 1537; pe urmă, ca episcop al Capodistriei, trecuse la protestantism și părăsise Italia din această cauză. Ducele Christof al Würtembergului îl primise în țara sa, încât trăià în

---

[1]) *Arbor illustrissimae Heraclidarum familiae, quae et Diassorina, Basilica ac Despotica vocatur, justificata, comprobata monumentisque et insignibus adaucta ab invictissimo Carolo V Rom. Imp. et ab imperiali Consistorio anno 1555.* Tipărit abià 1558 la Brașov; a se vedeà Gross, *Verzeichnis der Kronstädter Drucke*, 1886, p. 8.

[2]) *Ilias*, II, 653.

[3]) Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, partea I, p. 378 No. 253. In 1560 Eraclíde cere împăratului Ferdinand să i se reînnoească legalizarea.

[4]) Crusius, *Turcograecia*, 1548, p. 556. Textul grecesc și la Hurmuzaki, *l. c.*, XI, pp. 54—55, și o traducere în românește în Hasdeu, *Arhiva istorică a României*, I, p. 13 și la Hurmuzaki, XIV, partea I, p. 45.

[5]) In legătură cu aceasta se observă că în ședința Academiei Române din 12 Septemvrie 1880, d-nii Papadopol-Callimachi și Hasdeu au comunicat că în Biblioteca Publică din Geneva se mai găsesc scrisori necunoscute ale lui Eraclide către Melanchthon. A se vedeà «Analele Academiei Române», Seria II, tom. III, p. 21. Acestea se menționează și de Piquot în ediția Cronicei Moldovei a lui Ureche, p. 398. D-l Profesor Bianu a avut amabilitatea de a se adresà în această privință la Geneva, dar nu se găsește nimic acolo.

[6]) Crusius, *Turcograecia*, p. 557 și Hurmuzaki, *l. c.*, XI, p. 55.

Tübingen. De aici desvoltă o activitate întinsă; tocmai atunci, după propunerea ducelui Albrecht al Prusiei, îl invitase nobilimea protestantă din Polonia să lucreze în această țară pentru protestantism, fiindcă Papa trimisese acolo un delegat special pentru a oprì întinderea amenințătoare a reformei și să influențeze pe regele care șovăià, în interesul catolic. Grecul evanghelic trebuià să trezească curiozitatea protagonistului protestant [1]), pe de altă parte în urma acestei întâlniri Eraclide își îndreptă privirile la Königsberg și înspre Polonia, ceeace a fost de mare însemnătate pentru viitorul lui.

Dreptul pe care i-l dăduse împăratul de a puteà încoronà poeți l-a exercitat Eraclide pentru prima dată la Wittenberg. La 28 Iunie 1556, a dat laurii unor neolatini capabili și bine înzestrați, și anume lui Zacharias Praetorius din Mansfeld, care erà să fie mai târziu preot la Eisleben [2]), și lui Franz Raphael din Heckstädt, mai pe urmă superintendent general la Ansbach. Amândoi i-au mulțumit în niște versuri latinești, care s'au și tipărit [3]). In faptul că tocmai doi elevi de ai lui Melanchthon au primit laurii din mâna lui Eraclide, putem vedeà o atenție pentru acesta, și va fi fost o satisfacție și pentru contele Volrad, că unul din ei erà de fel din Mansfeld. Melanchthon a eliberat lui Praetorius și un certificat în numele lui Eraclide în limba greacă «initio Septembris» [4]). Căci Eraclide însuș plecase între timp, și pe semne când își luă rămas bun, dăruise protectorului său Melanchthon cartea menționată și descrisă de Haase în disertația sa «De quibusdam autographis Philippi Melanchthonis et Heraclidae Jacobi Basilici

---

[1]) Catolicii l-au numit cândva «pestilentissimum haereseos propagatorem»: Sixt, *Vergers Leben*, 1855, p. 402.

[2]) Zacharias Praetorius, cu numele său original Breiter, s'a născut în 1535 la Mansfeld. Pe semne și tatăl său, Sebastian Breiter, se împrietenise cu reformatorii. S'a înscris la Wittenberg în 26 Aprilie 1553, a fost elev al lui Melanchton, apoi preot întâiu la Eisleben, pe urmă la Regensburg și înfine iar la Eisleben, unde a murit în 1575. S'a făcut cunoscut și ca scriitor. *A. D. B.*, vol. 26, p. 535.

A fost imatriculat la 26 Aprilie 1553 ca «Zacharias Breiter Mansfeld» la Wittenberg. Förstemann, *Album academicum Witebergense*, I, p. 279.

[3]) *Duo carmina in honorem d. Jacobi Basilici, nobilis Graeci, domini Sami*, etc. scripta a poetis ab eodem laureatis Wittebergae, 1556. Reprodus la Legrand, p. 263 urm. după un exemplar care se află în Muzeul Britanic din Londra. Alt exemplar în biblioteca Seminarului teologic din Wittenberg (cf. Wotschke, *Kirchengeschichtliches vom rumänischen Kriegsschauplatz*, «Theologischer Litteraturbericht», 1917, p. 29 nota 2).

[4]) *Corpus reformatorum*, VIII, p. 837 No. 6066, reprodus la Legrand, *l. c.*, p. 283.

Despotae» [1]). Cartea conţine: «Pii, graves et elegantes poetae aliquot, nunc primum ad piae iuuentutis et scholarum utilitate coniuncti, quorum nomina proxime sequens nuncupatoriam epistolam pagella indicabit. Basiliae per Ioan Oporinum» [2]). S'a adăugat: «Proverbia Salomonis iam denuo iuxta Hebraicam ueritatem translata et annotationibus grammaticis illustrate autore Sebastiano Munstero 1548» [3]). In cartea aceasta, se găsesc scrise nişte versuri, cum aveà obiceiul Melanchthon să le scrie în cărţile din biblioteca lui, şi se găseşte apoi şi iscălitura lui Eraclide scrisă cu litere greceşti [4]). Când biblioteca lui Melanchthon s'a împrăştiat, cartea trebuie să fi ajuns în proprietatea lui Konrad Spangenberg, preot în Mansfeld, şi mai pe urmă în aceà a numitului Zacharias Praetorius care va fi avut un interes deosebit să o aibă şi ca fost elev al lui Melanchthon şi ca poet încoronat de Eraclide.

Melanchthon la rândul lui, pentru a-şi documentà interesul ce-l aveà pentru vizitatorul său, i-a dat două scrisori de recomandaţie datate din 1 Iulie 1556. Cea dintâia e adresată regelui Danemarcei [5]) pe care îl roagă prea supus să binevoească a primì («gnädiglich anzunehmen») acest al său raport «und ist wahr, dass der wohlgeborne Grave und Herr, Herr Volrad, Grave zu Mansfeld, Zeigern dieser Schrift Herrn Jacobum Basilicum, gebornen Herrn und Erben der Inseln Samos und Paros in Asia, aus Frankreich mit sich gebracht, und ihn bei sich gnädiglich in die zehn Monat gehalten, die Zeit er bei mir und andern beiweilen gewesen. Denn er ist in grekischer Sprache wohl geübt, auch wohl gelehret, und hat in Matematica ziemlichen Verstand, hat auch guten Verstand christlicher Lehr, und ist der Lehre in unsern Kirchen zugethan. Als er nun bei uns gewesen, habe ich seine Zeugnisse, die er aus Grekenland mit sich bracht und noch hat, welche beweisen seine Abkunft und Erbgerechtigkeit an Samos und Paros, welcher der türkisch Tyran Selimus seinem Vater, Johann, genommen hat, und sind sein Vater und Mutter und ein Bruder

---

[1]) Disertaţia publicată în faţa indicelui prelegerilor dela Universitatea din Breslau pe semestrul de iarnă 1862, p. 10 urm.

[2]) Fără indicaţia anului, prefaţa fiind datată din anul 1548. Haase, *l. c.*, p. 10.

[3]) A se vedeà despre Sebastian Münster, profesor de limba ebraică din Bâle, şi lucrările sale de care s'a servit şi Luther la traducerea Bibliei: *Realencyklopädie*, vol. III, pp. 52, 72, 102.

[4]) Facsimilată la Haase, *l. c.*, p. 12.

[5]) Reprodusă la Legrand, *l. c.*, pp. 279 urm.

zugleich ermordet worden. Sein Grossvater Basilius ist zu Rhodo umkommen. Aber dieser Jacobus ist als ein junger Knab in Creta [1]) in der Schul gewesen bei Hermodoro, welches Name mir wohl bekannt ist. Als aber dieser Jacobus gern sein Elend kaiserlicher Majestät hat berichten wollen, ist er als ein Kriegsmann mit dem wohlgebornen Graven und Herrn, Herrn Günthern, Graven zu Schwarzenburg, in das Niederland gezogen, hat sich da löblich gehalten in Schlachten und sonst, wie er Zeugniss hat von kaiserl. Majestät und von Graven Günthern; ist auch zu Ritter geschlagen.

«Nun wollt er am liebsten eine Zeit lang, Ew. königl. Maj. dienen, denn er vom Papst ein Prognosticon gestellet, das etlichen nicht gefällig. Er hat aber Vertröstung von Patriarchen zu Constantinopel, der ein Verwandt ist, sein Vaterland wiederum vom Türken zu erlangen. Mittler Zeit bittet er unterthäniglich um Dienst bei Ew. k. Maj. Dieweil er den gut Zeugniss hat von seinem Stamme, Erbgerechtigkeit und guten Sitten, und ich ihn nit anders denn wahrhaftig und züchtig gemerk, und er ein verjagter Waise ist, hab ich ihm diese Schrift zu einem Zeugniss mitgeben».

In acelaş timp Melanchthon [2]) scrise lui Henricus Buscoducensis [3]): «In hac turbulenta aetate laudanda est diligentia in explorandis peregrinis. Sed pietas est honestos ac habentes vera testimonia benigne excipere ac juvare. Hic hospes Jacobus Basilicus, vir doctus et rei militaris peritus, natus est veteri ac nobili familia graecorum principum, ut litterae testantur quas monstrare potest, fuitque pater ejus *δεσπότης* Sami et marchio Pari, ac interfectus a Selimo, turcico tyranno, cum matre et fratre. Ipse puer fuit apud Hermodorum, doctissimum virum, in Creta, ejusque Hermodori nomen nobis notum est. Postea movit in Galliam, ut per regem gallicum impetraret paternam haereditatem. Sed quia morae longae sunt talium actionum, cum comite Wolrado Mansfeldensi venit in Germaniam ac saepe nobiscum fuit, multa de doctrinis nobiscum familiariter colloquens. Postea cum comite Schwartzburgico profectus est in Belgiam et apud Caesarem

[1]) In această privinţă Melanchthon comite o eroare. Hermodorus întreţineà o şcoală pe Chios. A se vedeà sus, p. 2.

[2]) Reprodus la Legrand, *l. c.*, pp. 281 urm.

[3]) Henricus Buscoducensis (sau Henricus v. Bruchofen din Herzogenbusch) prieten cu Melanchthon, fusese chemat în 1536 de către regele Christian III, al Danemarcii la Copenhaga în calitate de predicator al curţii.

militans interfuit praelio Rentiaco ac ornatus a Caesare honorifico testimonio. Sperat autem reditum in patriam, quia patriarchia Constantinopolitanus, vir doctus, laborat ut turcicus imperator ei restituat paternam haereditatem. Motus autem fama virtutis inclyti regis Daniae, maxime aliquantisper vellet in aula Danica esse. Vir honestus et eruditus est et habet testimonia de genere suo et de exilii causis et de virtute militari digna fide. Certe orphanis, quorum parentes interfecti sunt a Turcis et qui exulant ac praesertim natis in familiis nobilibus, pietate bonorum principum calamitas lenienda et Ideo te oro ut inclyto regi hunc hospitem commendes. Non hoc peterem nisi judicarem eum veracem et honestum hominem esse».

Pe baza acestor scrisori de recomandație putem presupune că Eraclide a mers în Danemarca. Biografia lui Sommer pomenește numai în termeni foarte generali de o călătorie prin Germania [1]), pe când Gratiani zice [2]): «Ex Belgis Lubecam navigavit . . . Lubeca in Daniam . . . venit, et humaniter a Friderico rege acceptus, muneribus donatus in Sueciam transmisit; et eius quoque regis liberalitate usus, Dantiscum, ad Vistulae ostium nobile emporium, traiecit.» Nu e exclus ca Eraclide să fi trecut prin Lübeck, dacă a mers în Danemarca; dar nu se prea poate crede că a vizitat și Suedia, timpul fiind prea scurt. Nici în Danemarca n'a putut sta mult, căci în Octomvrie 1556 îl găsim în Rostock, unde, după diferitele date pe care le avem în această privință, trebuie să fi stat mai mult timp. Curios este că biografiile nu conțin nimic despre aceasta, deși în diferite izvoare independente una de alta se găsește și aserțiunea cum că Eraclide a fost profesor de matematici la Rostock. Numele său, ce e drept, nu se găsește în matricola universității din Rostock [3]), dar pe de o parte cronistul transilvănean [4]) spune despre Eraclide: «qui Mathesin in academia Rostockiensi ante publice professus est» și pe de alta istoricul polonez Ioannes Lasicius, vorbind de el, zice că «Rostockii mathemata docebat» [5]) și «welcher zuuorhin zu Rostock auff der Hohenschul die freyen Kunst

[1]) Sommer la Legrand, *l. c.*, p. 19.

[2]) Gratiani la Legrand, *l. c.*, p. 161.

[3]) Datoresc această comunicare amabilității d-lui Dr. Claussen, bibliotecarul universității din Rostock.

[4]) *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, tom. IV, p. 81, trecut ca adaus de episcopul Haner, decedat în 1740.

[5]) *Historia de ingressu Polonorum in Walachiam cum Bogdano Voivoda*, 1572. Iau citațiunea din Papiu Ilariu, *Tesaur de documente istorice*, III, p. 212.

der Mathematic profitiert und gelehret hat»[1]. Chiar și la Rostock a existat mai târziu părerea că Eraclide a ținut prelegeri la universitate, nu fără o oarecare îndoială asupra faptului. «Wir haben zwar nicht gedacht des Jacobi Heraklides oder Basilidis, der hierselbst Professor Mathemat. gewesen und hernach Wallachischer Fürst geworden sein soll. Allein wir haben auch nicht die geringste Veranlassung gehabt, ja nicht mahl seinem Nahmen in den Büchern der Philos. Fakultät gefunden. Indessen kônnen wir nicht umhin, die Nachricht, welche von ihm in Ferero und dem Allgem. Histor. Lexico anzutreffen und in dem Leipziger Gelehrten Lexico p. n. 1831 kurtz zusammen gefasst ist, wörtlich hieher zu setzen. Jakobus Heraklides oder Basilides, ein gelehrter Professor Mathem. zu Rostock, war in der griechischen, Latein, Ital. und französischen Sprache wohl erfahren; wurde von den Wallachen ergriffen und da er nicht entfliehen konnte, weil er vorgegeben, dass er von den alten Despoten herstammete, zum Fürsten gemacht und endlich 1563 von ihnen umgebracht. In der möglichen Welt mag dies alles wohl seine Richtigkeit haben. Aber wer kann uns die Würklichkeit demonstrieren?»[2].

Lipsind orice dovezi documentare, activitatea lui Eraclide ca profesor la Rostock nu poate fi luată ca un fapt. Ştirea se va puteà explicà din faptul că Eraclide a jucat ocazional un rol prominent în vieața universității de acolo. Se înțelege că trebuie să fi stat mai mult timp acì, intrând în relații cu profesorii marcanți. La 9 Octomvrie 1556, a dat laurii de poet lui Zacharias Orthus, de fel din Stralsund, care i-a mulțumit ca și colegii lui din Wittenberg în niște versuri bine compuse[3], relevând în ele origina nobilă a protectorului său, plângând trista lui soartă și preamărindu-i înfine învățătura și evlavia. Zacharias Orthus studià înainte de toate limba greacă, și acesta va fi fost motivul ca Eraclide să-l distingă în felul acesta. Orthus s'a mândrit tot timpul vieții sale cu această distincție, cărțile sale nu le semnà fără adausul «poeta laureatus»[4], și încă cu câțiva ani în urmă, pe semne în anul

---

[1]) Iau citațiunea aceasta din Wotschke, *Stanislaus Lutomirski* («Archiv für Reformationsgeschichte», anul III, 1905, p. 168 nota 1).

[2]) Şi această citație din «*Etwas von Rostockschen Gelehrten Sachen*», anul 1739, p. 836; o datoresc d-lui Dr. Claussen.

[3]) Reproduse la Legrand, *l. c.*, pp. 273 urm.

[4]) Des Zacharias Orthus geborenen Stralsunders und gekrönten Dichters *Lobgesang auf Stralsund*, herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von Dr. E. Zober

1567, într'o scurtă autobiografie scrià: «Coronatus sum laureo autoritate Caroli V Imperatoris Augusti Rostochii a Jacobo Heraclide principe Sami etc. anno 1556 die 9. Octob. hora 10 meridianas» [1]).

Dela Rostock Eraclide își îndreptă pașii spre răsărit: merse la Königsberg, intrând în sfera intereselor polone — căci Prusia pe atunci erà vasala Poloniei — și părăsind astfel definitiv Germania. Inainte de a-l urmărì mai departe pe drumul său, fie-ne îngăduit să menționăm acì și cuvintele pe care le-a scris într'o carte care aparţineà lui Gregorius Leonhard, domiciliat în Ulm, și pe care ni le-a păstrat elevul acestuia, Crusius [2]). După părerea lui Haase [3]) ele s'au reprodus greșit și sună: *Χριστὸς ἡ ὁδος καὶ ἀλήθεια ἐστίν καὶ ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν καὶ βαπτιστῆς σωθήσεται.* Dedesubt se află iscălitura: *Ἰάκωβος βασιλικὸς δεσπότης Σάμου, μαρκέτης Πάρου, ἱππεύς καὶ κόμης παλατῆνος.* Eraclide intitulându-se conte palatin, se poate deduce că a fost la Ulm între timpul când a părăsit Bruxelles și când a fost pentru a doua oară la Wittenberg, deci poate în iarna 1555—56.

Ducele Albrecht [4]), a cărui reședință erà orașul Königsberg, transformase după sfatul lui Luther în anul 1525 statul ordinului cavalerilor teutoni, al cărui Maistru mare fusese el, într'un ducat profan, rămânând totdeauna în strânse legături cu conducătorii reformei și făcând țara sa un centru al nouii mișcări. De sigur că lui Eraclide i se atrăsese atenția asupra lui chiar la Wittenberg, când Vergerio se oprise acì în drumul său la Königsberg. Puteà speră că tocmai acì va găsì un sprijin eficace pe baza faptului că umblà din țară în țară. Gratiani ne povestește că Eraclide a sosit la Königsberg «pedibus» [5]) — pe semne

1831. Zacharias Orthus, născut pe la 1530, din părinţi săraci, şi-a făcut studiile pe semne la Greifswald. Intre 1555—1557 a stat la Rostock. De aicea s'a dus la Wittenberg, unde a ajuns în intimitatea lui Melanchthon şi a ţinut prelegeri la Universitate despre Omer şi Cicero. Pe urmă a dus o vieaţă destul de sbuciumată, între 1567—1570 a fost şi la Königsberg, şi murì, după ce a umblat mult, la Barth în Pomerania în anul 1569. A scris multe; de Istoria împăraţilor romani, dedicată lui Eraclide, ne vom ocupà mai la vale.

[1]) Zober, *l. c.*, p. 13.

[2]) Crusius, Turcogräeia, p. 248.

[3]) *Haase, de quibusdam autographis*, etc. p. 13.

[4]) Despre ducele Albrecht a se vedeà Tschackert, *Herzog Albrecht von Preussen al reformatorische Persönlichkeit* («Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte»), 1894; Erdmann, *Albrecht von Preussen*, «Realencyklopädie», vol. I, p. 310 urm.

[5]) Gratiani la Legrand, *l. c.*, p. 161.

i se isprăvise iar banii — în drum a trecut poate și prin Danzig. In orice caz, a ajuns la curtea lui Albrecht pe la mijlocul lunei Noemvrie, și în aceleași zile se întoarse și Vergerio aci [1]). Acest om foarte activ, după ce a plecat din Wittenberg, sosise încă pe la mijlocul lunii Iulie la Königsberg, se dusese deaci la Vilna și veni înapoi la 18 Noemvrie, viu impresionat de însuflețita vieață religioasă din Polonia, având de gând să se amestece în lupta pentru credință și mai departe prin cărți și broșuri, după cum reiese din cuvintele citate mai jos. Medicul curții și intimul ducelui, Andreas Aurifaber [2]), a tratat, din însărcinare, cu cei doi oaspeți, comunicând la 27 Noemvrie lui Albrecht dorințele lor [3]). «D. Vergerius, wie mir der her selbst gestern angezeigt will hier drucken lassen confessionem Würtenbergensem, das erst teil der schutz schrifft Brentii wider den Asotum, syntagma, oder wie es dem Wirtenbergischen gesandten zu Triest ergangen und seine beide actiones die er zuvor hatt drucken lassen. Das alles seher ins papier, also auch ins geld will laufen. Mit dem Heraklidum Jacobo, despota Sami, habe ich gleichsfalls beredung gepflogen, wie mir E. F. G. gnedigst auferlegt. Nun zeigt er an, se exulem et rebus suis exutum, quaerere propterea sustentationem, non quidem ut statuam, nam se inutilem non esse, et quia vult inservire, ut prosit, petere sustentationem tantum, non magnificam, sed mediocrem, quia parvo se esse contentum und stellet alles in E. F. G. gnediges erwegen».

Eraclide a stat la Königsberg timp de vreo două luni până în Ianuarie 1557. Ii făcea Ducelui o bună impresie, dovada caldul interes cu care acesta a urmărit soarta lui ulterioară. Nu numai faptul că acest Grec interesant îmbrățișase confesiunea evanghelică, îi câștigă simpatia acelui Duce care a fost supranumit cu dreptate «patronul tuturor

[1]) Joh. Sembriczyki, *Die erste Reise des Vergerius nach Polen,1556—1557* («Altpreussische Monatsschrift», 1890).

[2]) A se vedeà despre el *Realencylopädie*, ed. III, vol. II, pp. 287 urm. și despre fratele său Johannes, profesor de teologie, predicator și inspectorul episcopatului Samlanda, tot acolo, pp. 288 urm. Amândoi erau de fel din Breslau și se bucurase la Wittenberg în timpul studiilor de protecțiunea lui Melanchthon. Cel dintâiu studiase pe spesele ducelui Albrecht medicina, după ce a funcționat un timp ca profesor; prima sa nevastă erà fiica cunoscutului tipograf Hans Lufft din Wittenberg, încât prin mijlocirea lui s'a înființat o tipografie și la Königsberg.

[3]) Reproduse din Wotschke, *Kirchengeschichtliches*, p. 30, după originalul din Arhiva Statului din Königsberg.

Evanghelicilor»; a contribuit și predilecția comună pentru arta răsboiului, Eraclide fiind în stare să-i dea relații referitoare la noul armament al călăreților și la schimbarea condițiilor strategice produse din această cauză, cum le văzuse în suita contelui Günther; lui Albrecht, care el însuș scrisese o carte despre arta răsboiului, oaspele i se puteà recomandà deasemenea ca autor militar. Pe lângă aceasta, și relațiile amândurora cu Wittenberg și cu reformatorii de acolo îi legau, și pe aceaș bază Eraclide găsià contactul și cu cercurile conducătoare ale orașului Königsberg. Pe cei doi frați Aurifaber i-am pomenit. In serviciul Ducelui se găsià consilierul Christoph Jonas, fratele lui Justus, de care deasemenea am mai vorbit. In Königsberg trăià și Georg Sabinus, ca profesor de elocvență și primul rector al Universității deabià înființată; el ținea pe Ana, fiica mai mare a lui Melanchthon, care, ce e drept, duceà un traiu destul de trist cu acest om vanitos și șovăitor, spre mâhnirea socrului. Și fiica mai mică a lui Luther, Margareta, erà măritată în Prusia ca soția acelui Georg von Kunheim, pe care Ducele Albrecht îl trimisese să-și facă studiile la Wittenberg și care fusese primit în casa și la masa lui Luther.

Pe atunci persoanele conducătoare din Königsberg urmăriau cu interes mersul mișcării religioase din Polonia. Vergerio făcuse lungul drum dela Tübingen până în această țară și se abătuse tocmai atunci pentru câtva timp pe la Königsberg pentru a da la tipar unele scrieri, înainte de a se reîntoarce în Polonia. Se înțelege prea bine că și Eraclide luà parte la desele desbateri care aveau loc în acel timp la Königsberg. Iar pe de altă parte, acest oraș erà centrul acelor teologi care-și însușiseră interpretarea ideilor reformatoare pe care o reprezentase Andreas Osiander (+1552). Chestia, întrucât Eraclide, cât timp a stat în capitala Prusiei, s'a simțit atras și el de concepția lor, ne va ocupà încă.

III

Nu va fi de prisos să dăm un scurt rezumat din istoria reformei din Polonia cel puțin până la timpul când Eraclide a intrat în relațiuni de mai aproape cu personalitățile conducătoare, amestecându-se astfel și el în mișcarea religioasă care ținea încordate toate sufletele[1]).

[1]) Izvoarele mele pentru acest capitol au fost: Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen*, Leipzig, 1911. Dalton, *Polen, Reformation und Gegenreformation*, în «Realencyklopädie» ed. III, vol. XV, pp. 514 urm.; Dalton, *Johannes a Lasko*, tot acolo

Polonia pe atunci erà mare putere, întinzându-se dela Marea Baltică până în adâncul Rusiei de astăzi. Aici ca și în toate părțile, reforma a fost pregătită pe de o parte prin umanism — Erasmus din Rotterdam aveà admiratori entuziaști printre nobilii polonezi cari mai toți își trimiteau fiii ca să studieze în țările apusene — pe de alta, prin vieața destrăbălată a episcopilor și preoților care învederà ca absolut necesară reînoirea bisericii de sus până jos. Nu trebuie uitată nici bogăția clerului care creșteà din ce în ce mai mult din cauza că clericii erau scutiți de impozite, și influența lor politică nutrită de această bogăție. Viile relații comerciale și legăturile culturale cu apusul au făcut ca doctrina lui Luther să fie repede cunoscută și să găsească pământ fertil. Ce e drept, trebuie făcută o excepție cu țărănimea. Țăranii, fiind aproape robii moșierilor și absolut abrutizați, au rămas neatinși de mișcarea religioasă. La început s'a încercat de a se oprì răspândirea tendințelor reformatoare prin decrete regale, disputațiuni și publicațiuni, dar fără succes. Din contra, dela 1530 înainte vedem că numeroși nobili tineri polonezi își fac studiile la Wittenberg, cu toate că regele îi oprià. Cauza reformei păreà a câștigà și mai mult teren, când prințul moștenitor Sigismund August, fiind numit co-regent, își aveà reședința la Vilna, bătrânul său tată rămânând la Cracovia; căci acesta cetise cărți de ale reformatorilor, și ducele Albrecht sperà chiar în 1545, să-l înduplece ca să intre și el în liga principilor evanghelici numită liga dela Schmalkalden după localitatea unde luase ființă. Când în 1548 Sigismund August ajunse să domnească singur, mare chestie erà ce atitudine va luà față de reformă. Dar, fiind de o fire slabă și nedumerită, n'a avut tăria să ia o hotărîre lămurită, astfel încât lupta pentru credință mai ţineà încă ani de zile, la început, ce e drept, cu perspective din ce în ce mai favorabile pentru partizanii reformei. Deaceea Papa crezù necesar să trimeată în anul 1555 în Polonia ca nunțiu special pe episcopul Veronei, Aloysius Lipomani, care sosì în Vilna la 28 Octomvrie 1555. Acesta fu nevoit să refere la Roma în anul următor: Polonia e pierdută, și nu prea e speranță de a o recâștigà. Lumea se așteptà la convocarea unui conciliu național pentru anul 1556; faptul că acest plan care în cele din urmă nu s'a

vol. XI, pp. 292 urm.; Sixt, *Vergers Leben*, Braunschweig, 1855. Bernrath, *Pietro Paulo Vergerio*, «Realencyklopädie», vol. XX, pp. 546 urm. Wotschke, *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen*, Leipzig, 1908 (Ergänzungsband III zum «Archiv für Reformationsgeschichte». Dalton, *Johannes Lasco*, Gotha, 1881.

realizat, şi de care papei îi erà groază, s'a ventilat în mod serios, arată starea de sdruncinare în care se aflà biserica romană. De sigur că sosirea nunţiului papal, care erà un om energic şi intransigent, a făcut să crească puterea de rezistenţă a episcopilor şi n'a rămas fără efect asupra şovăelilor regelui. Intenţia erà de a combate influenţa nunţiului printr'un alt Italian, cu toate că ieşise din sânul bisericii romane şi din serviciul diplomaţiei papale, totuş erà un luptător neînfricoşat pentru reformă. Acesta erà Vergerio, pe care nobilimea polonă îl invitase în urma propunerii ducelui Albrecht. L-am întâlnit pe drum spre Polonia la Wittenberg şi am regăsit urma sa şi în Königsberg. Deşì Vergerio n'a putut să se măsoare cu Lipomani într'o disputaţiune publică pe care o râvnià foarte mult, în cele câteva luni cât timp a stat în Polonia, activitatea sa de scriitor a fost de o fecunditate de admirat, influenţa sa fiind adâncă. Soarta n'a vrut ca să ia parte la Dieta polonă care aveà loc în Varşovia pe la anul nou 1556—1557. Numai după terminarea lucrărilor Dietei, i-a fost cu putinţă să vie la Varşovia, având satisfacţia de a vedeà că intrarea sa în acest oraş în ziua de 21 Ianuarie 1557 erà triumfală, silind pe Lipomani de a fugì din ţară. Dela Varşovia, Vergerio se duse la Cracovia şi se întoarse la 14 Martie acasă, tot prin Wittenberg. In Cracovia se întâlnise cu Johann Laski, reîntors la începutul lunii Decemvrie 1556, după o absenţă de 18 ani, în patria sa polonă. Acesta, născut în 1499 dintr'o veche familie nobilă, încă de tânăr ocupase înalte demnităţi bisericeşti, la care însă renunţase în 1538, fiind incompatibile cu vederile lui influenţate de umanism. Nefiind cu putinţă să rămâie în Polonia, plecase în străinătate. Intâiu se oprise la Emden, unde lucrà în interesul reformei, iar dela 1550 funcţionase la Londra ca predicator al unei comunităţi de emigranţi olandezi. Insă din cauza persecuţiilor deslănţuite de către regina Maria cea Sângeroasă trebuì să renunţe şi la această activitate. Dovedise un mare talent de organizator, şi acuma când reforma părea a se impune în patria sa, se întorsese după atâtea peripeţii ale soartei [1]). Dela el se aşteptà lumea că va organizà biserica evanghelică în Polonia; însă întorcându-se ca un om bolnav şi sleit în puterile lui, speranţele acestea erau fatalmente osândite de a rămâneà deşarte. Intre timp însă, reforma lui Calvin, pe baza unor relaţiuni personale, câştigase teren mai ales în Galiţia, pe când în nordul ţării, din cauza

[1]) Când se aflà pe drum spre Polonia, Melanchthon îl primise în Noemvrie 1556 cu toate onorurile la Wittenberg.

influenţii ducelui vecin Albrecht, predominau partizanii lui Luther, astfel încât şi aicea, ca în Germania, evanghelicii erau desbinaţi în două tabere, ceeace fireşte păgubià cauza comună foarte mult.

In şedinţele dietei din Varşovia, regele, ce e drept, nu dăduse voie să se discute chestiunea religioasă, căci planul campaniei contra cavalerilor săbiei («Schwertritter») stabiliţi în Livonia îl preocupà mai mult; şi într'adevăr obţinù banii ceruţi în acest scop. Ducele Albrecht văzù în răsboiul care trebuià să izbucnească un prilej bine venit ca să procure protejatului său un câmp de activitate şi posibilitatea de a se distinge. Eraclide trecù deci graniţa Statului polon, ceeace însemnà din nou o întorsătură decisivă în vieaţa sa. Avem descrierea personalităţii sale în acest timp din pana istoricului Johann Löwenklau (Leunclavius)[1]: «Equidem adolescens hominem vidi et novi, priusquam in Poloniam proficisceretur. Vultu praeditus erat liberali, statura non magna, robusta, tamen nervosoque corpore. Capillo nigro, lingua diserta. Rebus in omnibus quandam prae se ferebat dignitatem. Norat sane quam eleganter graece, latine, italice, gallice».

Ducele Albrecht trimise pe protejatul său la Vilna, unde regele Sigismund August plecase din Varşovia, cu o scrisoare scrisă la Königsberg şi datată din 19 Ianuarie 1557 [2]) şi care, vorbind amănunţit de calităţile şi experienţele militare ale lui Eraclide, avea de scop de a-i procurà un loc în armata polonă. In ea cetim: «Illustris hic et generosus Jacobus Heraclides Basilicus, despota Sami, marchio et princeps Pari, de celebri principum Graeciae familia oriundus, nunc vero Turcarum tyrannide bonis omnibus exutus et exul, ad me huc se contulit, ornatus praeclaro et eleganti s. imperatoriae maiestatis literarum testimonio, in quo ei non postrema laus tribuitur peritiae in rebus bellicis. Eum ego virum, uti decuit, pro mea tenuitate excepi. Cumque in familiaribus colloquiis nonnulla de castrorum metationibus

---

[1]) Leunclavius, *Annales Sultanorum Osmanidarum*. Francfortiae 1595, S. 58—59. Citaţia o iau din Haşdeu, «Arhiva istorică a României», I, pp. 17 urm. Despre Löwenklau a se vedeà «Allgemeine Deutsche Biographie», vol. 18, p. 488. Insă datele referitoare la tinereţele lui Löwenklau nu conţin nici un indiciu unde a făcut cunoştinţa lui Eraclide. Fiind crescut după moartea timpurie a părinţilor săi de către un unchiu domiciliat în Lübeck, viteazul marinar Matthäus Tiedemann, întâlnirea între el şi Eraclide poate a avut loc acì ceeace ar fi o dovadă pentru trecerea lui Eraclide prin acest oraş.

[2]) Iorga, *Nouveaux matériaux*, p. 21; în parte şi la Wotschke, *Kirchengeschichtliches* p. 30 nota 2.

deque acie ad prelium instruenda atque id genus aliis ad expeditionem bellicam pertinentibus pro mea qualicumque iis in rebus intellectu contulissem animadverti equidem talem esse, cui alius non ita facile par esse aut palmam in hoc genere scientiae praeripere possit. Ut enim taceam experientiam illius valde excellentem in belli gerendi modo, quo Turcarum imperator atque finitimi eius gentis populi utuntur, quoque non sine admiratione aeque s. imperatoriae maiestatis regisque Franciae et aliorum Germaniae principum belli gerendi ratione ita callere, ut nihil supra. Que res effecit ut non modo magnopere diligere illum ceperim, sed magnorum regum favore et gratia dignissimum existimem. Ac, cum intelligerem eum in has terras rumore livonice expeditionis venisse ac percupere operam suam Sacrae Regiae Vestrae Majestati navare, non dissuasi ei illud, sed ut se ad Sacram Regiam Vestram Majestatem conferret consului. Quandoquidem me non latet delectari Sacram Regiam Vestram Majestatem ejusmodi hominibus, qui in arte bellica excellunt, quod ipsa Majestas Vestra earum reram quoque peritissima est. Eum itaque virum majorem in modum Sacrae Regiae Vestrae commendo. Tametsi scio ipsum sua scientia meam commendiationem longe superaturum esse Petoque ac consulo obnixe ut Sacra Regia Vestra Majestas illum pro ea qua consuevit liberalitate honorifico aliquo et tali viro, sicut ex literis illius testimonialibus intelliget, digno stipendio alat, nec a se dimittat. Quod autem illum tantopere commendo et depredico facit singularis ejus industria et praeclara virtus; ipsa quoque Majestas Vestra quamprimum conversata illi fuerit, animadvertet esse eum virum non vulgarem, sed commendatione dignum. Cujus consilio in quocumque belli gerendi, si ita casus tulerit, genere, Sacra Regia Vestra Majestas et recte et cum emolumento uti poterit. Pluribus hec a Sacra Regia Vestra Majestate expeterem, nisi ultro Sacram Regiam Vestram Majestatem in ejusmodi viros insignes propendere scirem. Factura Sacra Regia Vestra Majestas rem cujus eam non penitebit, si precibus his meis locum dederit. Ego vero omni officiorum studio ad demerendum obligatum me agnosco. Quod superest».

Dorința ducelui se îndeplinì, Eraclide se duse cu armata polonă în contra Livoniei. S'ar puteà ca și voevodul de atunci al Moldovei, Alexandru IV Lăpușneanu, să fi luat parte la această campanie [1]),

[1]) Wotschke în *Johann Laski und der Abenteurer Heraklid Basilicus* («Archiv für Reformationsgeschichte», 1920, p. 51) susține faptul. Cerându-i informații, mi-a răspuns

căci Moldova erà obligată să dea ajutor Polonilor, ce e drept numai în cazul unor întreprinderi răsboinice mai însemnate [1]). Cunoştinţa persoanală a celor doi oameni ar explicà pentru ce Eraclide a venit mai târziu în Moldova. Campania fu scurtă şi n'avù succes, Eraclide însă intră în legătură cu multe familii nobile polone, încât a putut sta mai bine de un an în Polonia.

După încheierea păcii, care aduse Livonia sub suveranitatea Poloniei, Eraclide rămâneà în Vilna. Aici se concentrà în mare parte vieaţa socială şi intelectuală a Poloniei de atunci, şi aceasta din urmă fiind orientată mai ales în direcţia religioasă, erà firesc ca Vilna să aibă o influenţă destul de mare în ţară şi în această privinţă. Principele Nicolae Radziwill, care şedeà în acest oraş, aveà, prin origina sa, prin vastele sale moşii şi prin faptul că erà cumnatul regelui, o greutate deosebită. Eraclide, intrând în relaţii cu el, putù scrie în 23 Aprilie 1557 la Königsberg: «Ab illustrissimo principe palatino Vilnensi multis beneficiis affectus sum ac in dies afficior», ceeace însemnează că situaţia lui erà asigurată. Şi aici ducele Albrecht croise drumul Grecului, rugând pe Erhard von Kunheim, şambelanul reginei şi frate cu Georg, ginerele lui Luther, să intervie la Radziwill pentru protejatul său cerându-i să puie o vorbă bună pentru Eraclide şi pe lângă rege [2]). In urma intervenţiei acestui om influent pe lângă rege, Eraclide primì, pe semne ca răsplată pentrucă luase parte la campanie, un dar de 200 galbeni şi i se dete promisiunea că i se va pune un cal la dispoziţie. Pe deasupra, ducele Albrecht mai scrise, în 8 Iulie 1557, lui Radziwill o scrisoare care ne învederează interesul ducelui pentru Eraclide atât de limpede încât merită să fie reprodusă în parte: «Commendatus a nobis est ante aliquot menses Sacrae Regiae Majestati, domino nostro clementissimo, Illustris et generosus dominus Jacobus Heraclides Basilicus, despota Sami, marchio et princeps Pari, de celebri Grecorum principum familia oriundus, nunc vero propter Turcarum tyrannidem bona ipsius occupantium exul. Quem cum Illustritati Vestrae charum esse intelligamus, praetermittere non potuimus quin vestris quoque precibus

că nu mai ţine minte pe ce baze. Xenopol, în *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, nu pomeneşte de această campanie şi de participarea lui Alexandru.

[1]) Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol. V, p. 25.

[2]) Palatinus Vilnae .... ex impulsione marischalchi reginae, ad quem V. C. scripsit meo nomine, mea negotia apud s. r. maiestatem tractavit.» Scrisoarea lui Eraclide către ducele Albrecht, din 23 Aprilie 1557, Wotschke, *Johann Laski*, p. 50.

eundem illi devinctiorem commendatioremque redderemus. Tametsi ipsum et virtute eximia et multarum rerum scientia, praecipue vero peritia rei militaris praestantissimum, etiam commendatione nostra non accedente charissimum jam Illustrati Vestrae esse existimamus. Tamen, si quid benevolentiae, favoris et commodi nostri causa apud Illustritatem Vestram ei accrescere potest, majorem in modum proque amiciciae et fraternitatis nostrae vinculo id ab illa flagitamus petimusque ut quacumque ex parte Illustritas Vestra egregio illi viro commodare poterit, in eo se benignum, sicut facere jam ipsum sane confidimus, praebeat. Longiore uteremur commendatione, nisi Illustritatem Vestram, animi virtutum genere ornatissimam, iis hominibus qui heroicis et excellentibus donis a Deo ornati sunt ipsosque ultra in patrocinium suum susceptos fovere, juvare et promovere sciremus.» Ipsum vero principem exulem multa sibi gratitudine devinciet» [1]).

Interesul principelui, care erà un om puternic şi bine văzut, fu de o deosebită importanță pentru situația lui Eraclide în Polonia. Radziwill erà un partizan convins al reformei [2]), înfiinţase o tipografie pentru a o propagà şi întrebuințà marea sa avere, ca să întemeieze biserici şi şcoli bine înzestrate pe întinsele sale moşii din Lituania [3]). E deci de sine înțeles că Eraclide se apropie și de acei oameni cari stăteau în strânse legături cu Radziwill. Pomenim în primul loc de secretarul intim al principelui, Johann Maczinski, care îşi făcuse studiile la Wittenberg, și pe Johann Trzizieski (Tricesius), cântărețul reformei polone, care studiase la Lipsca, Erfurt şi Wittenberg. Apoi trebuie menționat şi numele lui Stanislaus Kosucki, bibliotecarul curţii regale, care în anii 1544—1545 ascultase pe Luther și Melanchthon la Wittenberg [4]). Din reprezentanţii nobilimii înalte polone, care au primit pe Eraclide cu bunăvoință, făcù parte şi Stanislaus Ostorog [5]), nepotul lui Laski prin nevasta sa. Işi făcuse studiile la Frankfurt pe Oder

[1]) Reprodusă din Iorga, *Nouveaux matériaux*, pp. 23 urm. Inceputul şi la Wotschke, *Kirchengeschichtliches*, p. 30 nota 4.

[2]) Vilna treceà drept centrul mişcării de reformă în Polonia Mare. Gratiani numeşte pe Eraclide «defectus Vilnensi impietate»: Legrand, *l. c.*, p. 178.

[3]) Dalton, Polen, *Reformation und Gegenreformation*, «Realencyklopädie», vol. XV p. 178.

[4]) Imatriculat ca «Stanislaus Kossuzki Polonus» Förstemann, Album Vit. p. 216.

[5]) Wotschke, *Stanislaus Ostorog, ein Schutzherr der grosspolnischen evangelischen Kirche* («Zeitschrift der historischen Gesellschaft», Posen, 1907, pp. 59—132).

și propagând reforma în teritoriul Grätz unde domnià, a stat până la moarte în cea mai înaintată linie a luptătorilor pentru noua credință. Se interesà de Eraclide atât de mult, încât în 1562 scrise pentru el ducelui Albrecht. Independența și stima generală în care Eraclide a trăit la Vilna, le dovedește faptul că, în urma rugăminților lui, regele în 1557 a conferit rangul de nobil tânărului teolog Cyprian Sieradz, care trăià la curtea principelui Radziwill, fiind cunoscut pentru talentele sale muzicale [1]). Cyprian s'a bucurat și de stima lui Johannes Laski care i-a încredințat manuscrisul istoriei comunității străinilor din Londra. Cyprian o traduse mai târziu în limba polonă adăugându-o cronicei sale a martirilor publicată în 1567 cu titlul «Istoria cruntei persecuțiuni a bisericii lui Hristos», care lucrare a fost mult timp o carte foarte mult cetită la reformații poloni. A dedicat-o lui Albrecht Laski, nepotul reformatorului, care a ajutat pe Eraclide să cucerească tronul Moldovei. Arborele genealogic mai sus pomenit pomenește pe un oarecare Demetrius care «ab Heraclide Jacobo, qui Basilicus Despota nuncupatur, propter suam insignem virtutem adoptatur et arrogatur ac loco fratris potitur autoritateque imperiali armis Heraclidarum ornatur anno Domini 1558». Biograful lui Eraclide, Sommer, are altă părere despre acest Demetrius care se crede că a fost Grec sau Bulgar. Il numește «hominem crudelem et avarum». A însoțit pe Eraclide în Moldova și se crede că Eraclide a vrut să-l facă domnul Munteniei [2]).

In cercul acestor oameni sosirea lui Johannes Laski în Vilna în 17 Martie 1557 produse o vie agitație de care nici Eraclide nu poate fi rămas străin. Johannes Laski se întorsese în Decemvrie 1556 în Polonia, după un exil de 18 ani suferit pentru credința sa evanghelică, și fu primit de către partizanii acestei credințe în Polonia ca conducătorul lor firesc, chemat să aducă cauzei lor victoria definitivă. Venì la Vilna pentru a se prezentà regelui care erà supărat din cauza întoarcerii sale în țară, râvnind să-l câștige cu totul pentru reformă. Laski trase în palatul lui Radziwill și ținù mai în fiecare zi predica în limba latină și polonă atât în capela castelului princiar cât și în altă parte, iar

[1]) Despre această distincție vezi Iorga, «Revista istorică», anul II, 1916 urm., unde s'au reprodus diploma de nobil și descrierea blazonului. A se vedeà scrisoarea lui către ducele Albrecht al Poloniei scrisă la Vilna în 29 Noemvrie 1560 cu ocaziunea trimiterii unei compoziții: Wotschke, *Johann Laski*, p. 49 nota 2.

[2]) Sommer la Legrand, *l. vit.*, p. 34.

populaţiunea oraşului, aproape în întregime câştigată pentru cauza evanghelică, veni în număr mare. Nu reuşi, ce e drept, să determine pe rege care şovăià şi n'aveà curajul să ia o hotărîre, la o atitudine mai energică; însă influenţa lui asupra reginii care ca şi fratele ei, regele Maximilian al Boemiei, câteodată se arătà bine dispusă pentru reformă, fu atât de mare, încât tatăl ei, împăratul Ferdinand, trebuì, în vara 1557, să o îndemne printr'un trimis special să rămână credincioasă vechei biserici [1]). Eraclide vesteşte pe ducele Albrecht într'o scrisoare din 23 Aprilie 1557 despre această vizită a lui Laski în Vilna, dând în prima parte a scrisorii amănuntele despre bunăvoinţa arătată de rege şi principele Radziwill de care am pomenit mai sus. Apoi povesteşte întrevederea ce a avut-o cu Laski, cu care ocaziune «publice multis praesentibus et audientibus», a interpelat pe acesta despre relaţiile sale cu Osiander pe care el însuş îl aprobă, lucrŭ cu atât mai primejdios, deoarece numeroasa adunare «nos (adică partizanii lui Osiander) hereseos damnant». Eraclide avù însă satisfacţia de a vedeà că Laski nu numai respinse imputarea ereziei ca inadmisibilă («dixit, se nos omnes et Osiandrum habere pro fratribus in Christo neque illum suo suffragio ab ecclesia expellere, imo omnes, dicebat, qui vos et Osiandrum hereseos damnant, pessime facere et horibiliter peccare)», ci şi declară că cele spuse de Osiander sunt bine întemeiate şi că poate fi învinuit cel mult de o eroare. Eraclide adaugă: «Quod mihi valde placuit»[2]).

Cu acest prilej, Laski însărcină pe Eraclide ca să-l liniştească pe duce cât despre părerile lui în privinţa chestiunii împărtăşeniei care după cum se ştie formà un obiect de discuţie între partizanii lui Luther şi ai lui Calvin [3]): «Quantum de sacramento attinet, se libenter velle convenire cum omnibus et rem in terminos tales constituere, ut omnes conveniamus, ne, inquit, sit divisio inter evangelicos in gaudium et exaltationem papistarum et scandalum piorum». Eraclide exprimă în cele din urmă dorinţa ca ducele să numească pe Laski episcop. Aceeaş scrisoare din 23 Aprilie 1557 ne şi arată, în afară de chestiunile teologice şi religioase atinse, preocupările personale ale lui Eraclide, când pomeneşte că regele Sigismund August va interveni printr'un trimes

[1]) Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen*, p. 296.

[2]) Wotschke, *Johann Laski und der Abenteurer Heraklid Basilicus*, p. 50.

[3]) In Lituania şi Polonia-Mare predominând, sub influenţa ducelui Albrecht, formularea lui Luther, pe când Polonia Mică ţineà cu Calvin, chestiunea erà de un interes vital pentru o eventuală unire şi pentru crearea unei biserici evanghelice naţional-polone.

special pe lângă Sultan pentru liberarea moștenirii lui, insulele Samos și Paros: «Non dubito favente divina clementia me patriam iterum habiturum et recepturum».

In afară de interesele caracterizate, Eraclide iarăș găsì timpul pentru o activitate literară provocată prin participarea sa la campania din Livonia. Aceste lucrări par a fi pierdute, însă pe Tricesius pe care l-am menționat mai sus, l-au entuziasmat la o epigramă «In libellos de arte militari Heraclidis Jacobi Basilice despotae Sami etc. in expeditione Livonica scriptos». Și, în 28 Octomvrie 1557, ducele Albrecht îi mulțumește pentru trimiterea cărții «de disciplina militari», trimițându-i portretul său și bani de călătorie [1]). Căci Eraclide se pregătì, pe semne în acest timp, să meargă în Polonia Mică, unde se poate presupune că-l invitase Laski. Și aicea intră într'un cerc de oameni de vază, stând iarăș în centrul unor idei și interese mari, încât avem datoria de a caracterizà pe scurt personalitățile pe care Eraclide le puteà frecventà aici.

Insemnătatea reîntoarcerii lui Johannes Laski în Polonia am relevat-o. Din anturajul lui, Stanislaus Lutomirski merită atenție înaintea tuturor [2]). Dintr'o veche familie nobilă, se dusese la Wittenberg [3]), in acest «oraș al ereticilor», cu toate că regele interzise studiul la această universitate [4]). Ajunse repede la situații importante în biserica patriei sale, fu în 1551 canonic la Przemysl și se crede că a fost destinat să fie numit arhiepiscop la Gnesen. Se străduià din răsputeri să îmbunătățească învățământul religios pentru tineretul țării. Insă simțià din ce în ce mai mult că convingerile sale evanghelice nu se împăcau cu demnitatea ocupată în biserică, și în 1554 scrise o mărturisire mai lungă, tipărită în 1556 la Königsberg. Incă în August 1554 o supusese regelui și tuturor episcopilor din Polonia. Fu excomunicat și condamnat la închisoare pe vieață. Insă având prieteni puternici, această din urmă pedeapsă nu s'a pus în aplicare. După ce Laski se întoarse în țară, s'a apropiat de acesta și i-a dat un ajutor eficace la pregătirea bisericii

---

[1]) Iorga, *Nouveaux matériaux*, p. 25 urm. Deasemenea la Wotschke, *Johann Laski und der Abenteurer Heraklid Basilikus*, p. 51 nota 2.

[2]) Wotschke, *Stanislaus Lutomirski*. Ein Beitrag zur polnischen Reformationsgeschichte («Archiv für Reformationsgeschichte», Jahrgang II, 1906), pp. 106 urm.

[3]) Inmatriculat ca «Stanislaus a Luthomirsch Nobilis» în 1537. Förstemann, Album. acad. Witeb., I, p. 168.

[4]) Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen*, p. 167.

evanghelice naționale polone, cum se pusese la cale în zilele dintre 18 și 20 Octomvrie 1557 la un sinod ținut în orașul Pinczow. Prietenia se întări prin legăturile de rudenie când, la 8 Iulie 1558, Lutomirski luă în căsătorie pe fiica mai mare a lui Laski care, ce e drept, nu aveà decât 18 ani; făcuse cunoștința ei în timpul când fata îngrijià cu un mare devotament pe tatăl său, întors foarte decepționat din călătoria întreprinsă la Königsberg. In 1564 Lutomirski, în calitate de protopop, fu pus în fruntea comunităților din Polonia Mică. Vom vedeà mai târziu interesul ce l-a avut Lutomirski pentru Eraclide și influența exercitată de el mai târziu asupra soartei acestuia. O rudă de a lui Laski erà și strănepotul lui Johann Boner, domiciliat la Cracovia, dela care avem mai multe scrisori referitoare la Eraclide. In casa lui a stat Laski în Ianuarie 1557, după întoarcerea sa, și a și ținut predici în ea în timpul cât a stat în acest oraș. Alt nobil erà Stanislaus Lasocki care în 1538, cam în acelaș timp cu Lutomirski, ascultase la Wittenberg [1]) pe Luther și a jucat un rol însemnat atât prin situația sa personală cât și prin căldura cu care îmbrățișă cauza evanghelică. Mai trebuie menționat Martin Zborowski, mare proprietar polon și pe atunci palatin la Kalisch, pe urmă, în 1561, la Cracovia. El funcționase în tinerețe la curtea lui Albrecht al Prusiei; dintre numeroșii lui copii, fiul al doilea, Johann, a stat, între 1554—1558, deasemenea la Königsberg în serviciile ducelui; e posibil ca Eraclide să-l fi cunoscut pe Zborowski chiar de mai înainte. Alți doi fii ai lui, Martin și Petru, studiară la Wittenberg dela anul 1560. In afară de acești trei fii, mai aveà opt fiice în casă.

Din acest cerc mai făceà parte și un om cu o vieață foarte interesantă: italianul Francesco Lismanino [2]) din Corfu, fost provincial al Franciscanilor din Cracovia și duhovnic al reginei Bona, mama regelui Sigismund August; trecuse la confesiunea evanghelică pe semne sub influența umanismului, indispunând mult pe rege, din care cauză a stat mult în Elveția. In anul 1556, când perspectivele reformei în Polonia crescuseră, fiind rechemat de către prietenii săi pentru a-i ajutà în opera lor, fu proscris de rege și a trebuit să trăească vreme îndelungată ascuns. El a pus teologii din Polonia Mică în legătură cu Calvin, dând astfel întregii mișcări o îndrumare nouă. A urmărit cu mare

[1]) Inmatriculat ca «Stanislaus Lasocius polonus ex Rusia». Förstemann, *l. c.*, p. 174

[2]) Wotschke, *Francesco Lismanino* («Zeitschrift der historischen Gesellschaft», Posen 1903, pp. 213—332).

interes vieaţa lui Eraclide pe care îl numeşte «verae religionis maximus fautor» [1]), aşà încât îl vom mai întâlnì. Secretarul lui, Stanislaus Budzinski, a scris o istorie a bisericii polone, şi pe baza ei Stanislaus Lubienicki a publicat în 1685 la Fraustadt lucrarea sa «historia Reformationis Polonicae», care conţine un capitol numai despre Eraclide [2]).

Mai trebuie pomenit şi un alt teolog, Ioan Lusinski, preot în satul Ivanovici la nord de Cracovia. In Iulie 1558 se dusese în Elveţia unde a intrat la Zürich în relaţii cu Bullinger şi Johann Wolph, preot la catedrala Maicii Domnului, iar la Geneva cu Calvin, care, fiind bolnav, îl chemă lângă patul său numindu-l «iubite frate». Aceste legături cu Elveţia le-a menţionat şi el, după cum ni-o dovedesc câteva scrisori schimbate cu Calvin [3]) şi Ioan Wolph [4]).

Din acest cerc a făcut parte şi Hieronymus Philippowski, «patronul cel mai credincios al bisericii reformate» [5]). In satul Chrzencice care ţineà de jurisdicţiunea lui, oficierea misei catolice încetase chiar din anul 1547, şi mai târziu, la immormântarea soţiei sale, el a fost înconjurat şi bătut pe bulevardul Cracoviei de nişte studenţi catolici fanatizaţi. El a adăpostit în casa sa pe mulţi predicanţi evanghelici alungaţi şi va fi primit cu dragă inimă pe Grecul rătăcitor care îmbrăţişase aceeaş credinţă cu el. Deasemenea şi preotul Cristofor Thretius din Cracovia, care s'a dus în 1563 ca delegat în Elveţia, povestind şi acolo despre Eraclide, a luat parte activă la mişcarea religioasă din Polonia Mică. Johann Wolph scrie într'o scrisoare adresată în 23 August 1563 din Zürich lui Lismanino: «De Moldaviae principe multa audivi honorate et honorifice praedicari prope summa bona praesertim a Thretio» [6]). Cu Johannes Rhaeticus, profesor de matematică în Cracovia, care ca protestant a fost în relaţii prieteneşti şi cu Laski şi Utenhove, l-au legat pe Eraclide atât convingerile religioase cât mai ales interesul comun pentru ştiinţa matematicii. Eraclide îl invită şi pe acesta ca şi pe Peucer de a venì în Moldova, nici el însă n'a venit.

---

[1]) Scrisoarea lui Lismanino către Wolph Krakau din 27 Aprilie 1563. Wotschke, *Briefwechsel der Schweizer mit den Polen*, Leipzig, 1908, p. 178

[2]) Tipărit ca anexa 1. Lucrarea lui Budzinski pare a fi pierdută. Wotschke, *Kirchengeschichtliches*, p. 32 nota 1.

[3]) Wotschke, *l. c.*, pp. 199, 110.

[4]) Ibid., *l. c.*, pp. 99 urm., 107 urm. 183.

[5]) Ibid., *Geschichte der Reformation in Polen*, p. 123.

[6]) Ibid., *Briefwechsel*, p.

Şi în cercul acestor oameni, Eraclide a fost tratat cu respect [1]) şi a fost însărcinat de Laski cu o intervenţie de mare importanţă. Erà vorba ca ducele Albrecht să fie influenţat de a vedeà cu ochi buni biserica naţională evanghelică polonă pe care o plănuià Laski; căci fără consimţimântul şi ajutorul activ al ducelui ea nu puteà luà fiinţă, Albrecht însă stăteà pe temeiul confesiunii Augsburgice, pe când Laski şi evanghelicii din Polonia Mică înclinau spre calvinism, deprinzându-se din ce în ce mai mult să-şi ceară directivele din Elveţia. Deci Albrecht trebuià influenţat prin cineva care pe de o parte erà bine văzut de el, bucurându-se pe de alta de încrederea lui Laski că va lucrà într'adevăr după intenţiile lui şi în conformitate cu importanţa însărcinării. Laski erà decis să meargă singur la Königsberg pentru a-şi atinge scopul, însă nu-şi putù realizà intenţia decât în Aprilie 1558. Deaceea se duse, pe semne ca un trimis special al lui Eraclide, Horazio Curione [2] în Decemvrie 1557 la Königsberg cu ordinea slujbei religioase (forma precum ecclesiasticarum) stabilită de Utenhove, secretarul lui Laski; la 2 Ianuarie urmă o scrisoare a lui Eraclide recomandând pe autorul acestei opere, iar la 3 Ianuarie o altă scrisoare, prin care se cerù ca

[1]) O ultimă dovadă mai vedem şi în faptul că Lubienicki, încă în 1685, îi consacră lui Eraclide un capitol întreg în *Historia Reformations Poloniae*, pe care am pomenit-o mai sus.

[2]) Horazio Curione fu fiul lui Elio Secondo Curione dintr'o veche familie nobilă italiană. Tatăl, influenţat de scrierile lui Luther şi Melanchthon, se dăduse de partea Reformei, a fost închis în mai multe rânduri, scăpând totdeauna ca prin minune. Fiind devenit profesor la Bâle, a schimbat scrisori ocazionale cu Melanchthon şi Calvin, având legături şi cu Vergerio. Datele date de Benrath în articolul Curione din «Realencyklopädie», vol. IV, p. 357, asupra familiei, trebuesc îndreptate, făcând confuzie între cei trei fii pe cari-i enumeră, zicând că unul, anume Horazio, ar fi murit în 1554, pe când al treilea, anume Leon, născut la 1536, ar fi lucrat în Lituania şi Polonia fără a se specificà în ce calitate. După Wotschke, *Briefwechsel*, p. 56, Horazio s'a întâlnit în vara 1556 la Paris cu tânărul nobil polonez Ioan Tenczinski, al cărui tată, palatinul Cracoviei şi Lublinului, a bine meritat şi el de cauza Reformei în ţara sa. Acest Ioan Tenczinski se dusese la Paris în iarna 1555—1556 prin Bâle, unde făcuse cunoştiinţa bătrânului Curione. Horazio a venit în Polonia pe semne împreună cu el. După Iorga, *Nouveaux matériaux*, p. 53 nota 1, ducele Albrecht l-a primit în serviciul său la 27 Octomvrie 1557, recomandându-l la 6 Iunie 1558 lui Ioan Laski. La 1 Noemvrie 1558, bătrânul Curione scrie lui Ioan Laski ceeace Horatio, fiul lui, i-a referit din Polonia (Wotschke, *Briefwechsel*, p. 83). Il găsim mai târziu la curtea lui Eraclide, unde la 9 Octomvrie 1562 contrasemnează o scrisoare a Domnului său în calitate de cancelar. Sommer îl numeşte «homo non prorsus indoctus, ita arrogans et illaudatis moribus». V. Legrand, *l. c.*, p. 37.

Laski să fie primit cu bunăvoință. Vorbind de Lutomirski am spus că Laski s'a reîntors din Königsberg adânc decepționat, ducele nu voià să renunțe la confesiunea augsburgică, fapt prin care uniunea devenise imposibilă din capul locului. Firește nu trebuie să atribuim lui Eraclide vina, căci convingerea religioasă trebuie să prevaleze la urma urmei față de orice prietenie. Pe de altă parte, pentru a apreciă definitiv caracterul lui Eraclide, va fi necesar să ținem seamă de aceste relații. Omul acesta trebuie să fi lăsat o impresie deosebită, altfel nu s'ar explicà pentru ce noul nunțiu papal Francesco Commendone, episcopul insulei Zante, sosit în Cracovia în Noemvrie 1563, anexă rapoartelor sale oficiale trimise la Roma o schiță biografică a lui Eraclide [1]) scrisă de secretarul său Antonio Maria Gratiani care a și lărgit-o pe urmă dându-i caracterul unei adevărate biografii [2]). De sigur că catolicul n'ar fi făcut-o dacă n'ar fi crezut că protestantul e o personalitate care merită studiu mai aprofundat.

IV

Legăturile strânse care existau între Polonia și Moldova ca țări vecine, explică că, boierii poloni interesându-se de starea lucrurilor de această din urmă țară, și privirea lui Eraclide fu îndreptată într'acolo. Dacă cumva, cu ocaziunea campaniei din Livonia, a făcut cunoștința personală a Voivodului Alexandru însuş, ceeace nu se poate stabilì, interesul lui pentru Moldova trebuià să fie cu atât mai mare. In orice caz, zelul pentru reformă care erà așà de viu în Polonia va fi trezit dorința de a propagà noua doctrină și în cuprinsul bisericii grecești, poate cu speranța că aicea, unde rezistența bisericii catolice nu există, succesul va fi deplin. Insă acestea, la urma urmei, sunt numai presupuneri; adevăratele cauze, care l-au dus pe Eraclide din Cracovia și Polonia la Iași și în Moldova, nu le știm. Poate a avut numai intenția de a trece prin această țară ca să meargă la Sultan și să-i ceară acestuia înapoierea domniei părintești. Nu avem nici o ştire dacă într'adevăr s'a trimis o solie polonă în această afacere, conform promisiunii regelui, necum ce succes a avut. Eraclide, în arborele său genealogic, pretinde

[1]) Publicată de Iorga în *Nouveaux matériaux*, pp. 1—20, după o copie care se află în posesiunea Academiei Române.

[2]) Gratiani, *De despota Valachorum principe libri tres*, retipărit de Legrand, *l. c.* pp. 148 urm., după o ediție apărută în Varșovia în 1759.

înrudirea sa cu domnița Ruxandra; temeinicia acestei aserțiuni ar aveà nevoie de a fi cercetată de aproape; în orice caz rudenia ar fi fost cam depărtată și nu tocmai hotărîtoare. Fapt este că Alexandru, când Eraclide sosì, în primăvara 1558, în Moldova, îl primì în mod cordial și «ut affinem humaniter sane ac liberaliter apud se aliquamdiu habuit» [1]). Intr'o scrisoare adresată ducelui Albrecht din Iași, datată din 7 Iunie 1558, Eraclide confirmă că a fost cinstit «immensis et regiis muneribus» [2]). Prin această scrisoare, Eraclide cere ducelui să-i trimeată arme: «Res enim nostrae in huiusmodi sunt statu constitutae, ut non absque aliquo motu bellico in patriam reverti, nisi medium aliquod Deus optimus Maximus proponat, speram» [3]). Avem dreptul să ne îndoim dacă intențiunea de a se pune în posesia insulelor moștenite cu ajutorul armelor și tunurilor cerute lui Albrecht, a fost serioasă. Căci ar fi fost grotesc din partea lui Eraclide de a crede că va puteà sillì pe Sultanul Soliman să-i retrocedeze domnia amenințându-l din Moldova, stat vasal al Turciei. Deci nu rămâne decât să presupunem că Eraclide încă de atunci umblà cu gândul să detroneze pe Alexandru, căutând să-și procure mijloacele ca să-și realizeze planul, sub pretextul că vrea să lupte pentru moștenirea părinților săi. Această ipoteză implică însă învoirea sa cu oamenii influenți ai țării și promisiunea din partea lor de a-l sprijinì în planul său, lucru foarte posibil, căci Eraclide fu o personalitate cu totul originală și atrăgătoare și văzuse multe țări, distingându-se în diferite răsboiae și fălindu-se cu relațiile sale prietenești cu mulți oameni de vază din Europa de atunci. Aveà pe lângă aceasta și o cultură multilaterală; ușurința cu care își însușià lucrurile, îl făcuse să învețe binișor și limba țării. Apoi nu trebuie uitat că Alexandru fu prototipul tiranului: «Er war ein Freund des Tötens und Quälens und übte es unaufhörlich an seinen unglücklichen Untertanen. Viele Tausende armer Sünder mussten ihre leichte Schuld mit dem Leben büssen, andere verloren das Augenlicht, um sich nicht wieder auf dem schlechten Wege zurückfinden zu können. In seiner Gerechtigkeitsliebe kannte dieser Wüterich keinen Unterschied des Standes und sorgte gleichmässsig für die Sicherung des Friedens in seinem Lande: Priester fielen unter seinen Augen als Verräter gegen seine «Maiestät», und der Geruch des Bojarenblutes

[1]) Sommer la Legrand, *l. c.*, p. 19.

[2]) Iorga, *Nouveaux matériaux*, p. 34.

[3]) Iorga, *l. c.*, pp. 34 urm.

kitzelte seine feine kundige Nase. Uebrigens war er ein kranker Mann mit roten Augen — eine «scaturigo quedam» plagte ihn — und die am Leben gebliebenen Bojaren erblickten darin eine Strafe des Himmels für seine Verbrechen» [1]). Făcând aluzie la modul aceasta de a guvernà, ambasadorul împăratului dela curtea lui Eraclide scrise stăpânului său la 8 Aprilie 1562 că se poate numì «totum hoc regnum monoculorum, exoculatorum, mancorum et mutilatorum» [2]), după cum mai târziu şi Eraclide, ce e drept dintr'un interes uşor de înţeles, dar de sigur nu fără temeiu, a descris purtarea lui Alexandru faţă de supuşii lui în culorile cele mai închise: «quod brevi tempore nulla dicta et cognita causa, praeter omnem Iustitiae administrationem oculis novem millia hominum privaverit, praeter id tria millia tyrannice neci dederit» [3]).

Nu e deci de mirare că se răspândì convingerea cum că «der schöne Fremdling, welterfahren, hochbegabt und milde wie er war [4]), würde ein besserer Fürst für die Moldau sein als der kranke Alexander mit den roten Augen und noch mehr geröteten Händen» [5]). Cu toate că biograful său Sommer nu se pronunţă dacă Eraclide într'adevăr «cum nobilibus de tollendo per insidias tyranno et invadendo principatu consilia contulisse» [6]), fiind prins asupra faptului, sau dacă Alexandru l-a bănuit numai, noi nu putem primì decât prima ipoteză, sprijinindu-ne şi pe faptul că Eraclide, în anii următori până la suirea sa efectivă pe tron, se intitulează principe ales al Moldovei [7]) cât şi pe observaţia regelui Sigismund August al Poloniei cum că Eraclide s'a făcut Domn în urma chemării de către boierii ţării [8]). Deacì rezultă că în timpul când Eraclide a stat la Alexandru ca oaspe, trebuie să fi avut oarecari înţelegeri. Printre persoanele care l-au ajutat pe Eraclide pe sub mână, putem numì pe Luca Stroici, funcţionar sus pus în guvernul Moldovei, care a avut în biblioteca sa scrieri de ale lui

[1]) Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatenbildungen* Gotha, 1905, vol .I, p. 389.

[2]) Hurmuzaki, *Documente,* II, part. I, No. 379, p. 404 urm.

[3]) Hurmuzaki, *l. c.,* No. 349, p. 374.

[4]) Biograful Gratiani, în această legătură de idei, vorbeşte de «elegantia morum», a lui Eraclide, care i-a atras repede popularitatea. Gratiani la *Legrand,* p. 163.

[5]) Iorga, *l. c.,* p. 390.

[6]) Sommer la *Legrand, l. c.,* p. 19.

[7]) Hurmuzaki, *Documente.* l. c., p. 378. «Moldaviae legitimus Dominus ac Electus».

[8]) Ibid., *Documente,* suplement II, partea I, p. 30.

Melanchthon, Peucer şi Camerarius. Această bibliotecă se păstrează acuma la Universitatea din Lemberg. Trecù mai târziu de partea lui Eraclide, având o funcție înaltă și în serviciul lui, și servì apoi, după căderea acestuia, din nou pe Alexandru [1]).

Ducele Albrecht trimise armele cerute în curând, adăugând o scrisoare datată din Insterburg din 24 Iulie 1558 către Alexandru pe care până atuncea nu-l cunoscuse deloc. In această scrisoare recomandă pe protejatul său «propter singulare ingenium, virtutem, probitatem» şi pentru faptul că își pierduse patria, ceeace «tanta patientia hactenus sustulit» [2]). Intr'o scrisoare adresată în aceeaș zi lui Eraclide, ducele îi ură să aibă deplin succes și să se întoarcă cu bine în posesiunile sale grecești, încât să înceteze pentru el «perpetuo exulandum et dulci patria carendum esse» [3]). Din aceste pasajii reiese că ducele a fost de părere că armele trimese vor servì pentru a recucerì stăpânirea asupra insulelor grecești, pe când, după cum am văzut, avem tot cuvântul să presupunem că Eraclide cu ajutorul acestor arme a vrut să se facă stăpânul Moldovei. Trebuie deci să recunoaștem că a indus în eroare pe protectorul său. Ştiind caracterul bănuitor și crud al lui Alexandru, poate a crezut că trebuie să răspândească părerea ca și cum n'ar dorì nimic mai mult decât să recâștige cât de curând stăpânirea insulei Samos. Din partea sa Alexandru va fi avut destulă perspicacitate decât să crează într'un plan așà de fantastic și să nu bănuească în dosul lui o duşmănie îndreptată contra persoanei sale.

Oricum ar fi, ospitalitatea începută cu bune auspicii, se sfârșì repede. Eraclide trebuì să fugă, și după mărturia biografului său cunoașterea limbii țării l-a ajutat mult în fuga sa [4]). In Brașov trebuì să facă «valetudinis causa» un popas mai îndelungat care îi dete prilejul să intre în relații de prietenie cu oamenii învățați din acest oraș. Printre aceștia putem numì pe Michael Siegler [5]), care studiase la Wittenberg până la 1556 așà încât bazele de legătură erau date. Erà pe atunci

---

[1]) Hasdeu, *Luca Stroici*, Bucureşti, 1864.

[2]) Iorga, *Nouveaux matériaux*, pp. 38 urm.

[3]) Iorga, *l. c.*, p. 37 urm.

[4]) Sommer la Legrand, *l. c.*, p. 19.

[5]) Seivert, *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, Pressburg 1785, pp. 399 urm. Siegler, de fel din Sibiu, a fost imatriculat la Wittenberg în Martie 1555 ca «Michael Siegler Cibiniensis». *Alb. acad. Witeb.*, I, p. 301.

rectorul școlii și ne-a păstrat știri importante despre Eraclide în opera sa «chronologiae rerum hungaricarum, transsylvanicarum et vicinarum regionum libri duo» [1]). Brașovul, ai cărui locuitori erau evanghelici încă din anul 1541, erà în raporturi bune cu Wittenberg și reformatorii deacì. Johannes Honterus [2]), reformatorul teritoriilor locuite de Sași și preot al orașului Brașov, care murise în 1549, schimbase numeroase scrisori cu Luther și Melanchthon. Unele scrieri ale acestuia din urmă se retipăresc în Brașov, unde Honterus înființase în 1533 prima tipografie, iar Johann Benkner prima fabrică de hârtie [3]). Relațiile acestea și râvna comună pentru cauza reformei au deschis deci lui Eraclide multe case din Brașov. Brașovenii mai aveau legături prietenești cu Cracovia, unde Eraclide deasemenea erà bine cunoscut. Honterus urmase studiile mai mulți ani în acest oraș. Convingerea de a fi în posesia credinții celei curate, va fi provocat de sigur încăde atunci dorința conducătorilor Brașovului, să răspândească reforma și printre Românii, cu cari trăiau la un loc, care dorință ce e drept se manifestă abià în timpul celor doi ani următori [4]). Cronicele ne informează în privința aceasta: «1559 den 12 Martii verordnet Herr Johannes Benkner, Croner Richter, den Wallachen bei der Stadt, den Catechismus zu lernen und sie dadurch zu reformieren» [5]) sau în altă parte: «Johannes Benknerus iudex Coronensis cum reliquis senatoribus reformavit Valachorum ecclesiam et praecepta catecheseos discenda illis proposuit» [6]). Und «1560 lässet Herr Benkner Richter die 4 Evangelisten aus dem Serbischen ins Walachische übersetzen durch einen Diaconen Kores aus Târgoviște und Tudor Deak, den wallachischen Pfaffen damit zu helfen» [7]). Ce e drept judecata de mai târziu însoți prima știre de mai sus cu cuvintele: «Es half aber wenig ». Orișicum însă, aceste tendințe existau,

[1]) Pasagiile respective s'au reprodus în «Anuarul Institutului de Istorie Națională», vol. II, București 1923, pp. 369 urm.

[2]) Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, vol. I, Sibiu 1921, pp. 189 urm. Melanchthon a scris prefața la o ediție nouă a cărții reformătoare a lui Honterus tipărită la 1543 la Wittenberg, Teutsch, *l. c.*, p. 229.

[3]) Gross, *Verzeichnis der Kronstädter Drucke*, 1886, p. 6—7.

[4]) Honigberger, *Die Reformation unter den Rumänen* (in «Deutsch-evangelisch», 1917, pp. 344 urm.; a se vedeà și Teutsch, *l. c.*, pp. 334 urm.

[5]) *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, IV, p 100.

[6]) *Quellen, l. c.*, p. 80.

[7]) *Quellen, l. c.*, p. 100.

pe când Eraclide a stat în Braşov; cine ştie dacă el nu şi-a adus mai târziu aminte de ele? [1]).

Dealtmintrelea, Eraclide erà ocupat de a îngrijì de tipărirea arborelui său genealogic, făcut încă în Belgia şi autentificat în cancelaria lui Carol V şi despre care am mai pomenit. E foarte semnificativ că Eraclide l-a tipărit tocmai în acest moment. După acest arbore genealogic, Eraclide fiind înrudit, fie şi numai de departe, cu Ruxandra, soţia lui Alexandru, intenţia lui se vede că era să-şi sprijinească pretenţiile la tronul Moldovei prin aceste relaţii.

Nici la Braşov Eraclide n'a putut sta mult timp. Alexandru, aflând despre adăpostul rivalului său, trimise o scrisoare la Braşov, «literae conviciis barbarae immanitatis plenissimae», după cum zise biograful, şi în care Eraclide e zugrăvit ca un om insuportabil, a cărui nerecunoştinţă ar întrece orice margine [2]).

Braşovul întreţinând raporturi comerciale întinse cu Moldova consiliul comunal nu voì să păgubească interesele economice ale oraşului pentru acest oaspe, înţelegând foarte bine aluziile respective ale lui Alexandru. Luă deci hotărîrea de a arestà pe Eraclide şi de a-l predà lui Alexandru. Eraclide însă reuşì să fugă cu ajutroul unor prieteni în timpul nopţii şi nefiind încă restabilit — «nocte clam despoliatus ac depredatus fuge reme oportuit» — lăsând în urma sa garderoba şi bijuteriile sale [3]) şi revoltat din cauza ofensei care i se făcuse [4]).

Prima ştire pe care o avem despre Eraclide, este o scrisoare din 10 Decemvrie 1558 adresată de către ducele Albrecht Palatinului Rusiei [5]) şi din care rezultă că Eraclide găsise un adăpost la acesta. Şi cu acest prilej, ducele îl recomandă în modul cel mai călduros. Nu se poate vedeà din scrisoare pe ce cale Albrecht a fost informat

[1]) In această legătură de idei merită atenţie articolul lui Schuller: *Die ΚΑΤΗΧΗΣΙΣ Valentin Wagners* în «Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde», anul 49, fasc. 2, pp. 1 urm. Wagner, urmaşul lui Honterus ca preot al oraşului Braşov, mort în 1557, tratează în forma unui dialog între dascăl şi elev materiile tratate şi în micul catechism al lui Luther. Despre scopul cărţii sale zise: «Etsi autem praecipue hic vicinos nostros, reliquias miserrimae Graeciae respexi, spero tamen, hanc operam et aliis Christianis scholis aliquid profuturum esse».

[2]) Sommer la *Legrand, l. c.*, pp. 19 urm.

[3]) Intr'o scrisoare din Iunie 1560, Eraclide cere ca obiectele lăsate la Braşov să se predeà trimisului. Hurmuzaki, *l. c.*, XV, p. 560.

[4]) Sommer, *Legrand, l. c.*, p. 20.

[5]) Iorga, *Nouveaux matériaux*, pp. 40 şi urm.

despre soarta lui Eraclide; se zice numai că schimbarea s'a produs «propter orthodoxam religionem». Neștiind dacă această motivare se datorește lui Eraclide însuș, nu ne putem pronunțà asupra temeiniciei ei. Lucrul în orice caz ar păreà curios, deoarece niciodată nu fusese vorba de diferențe izvorîte din convingerile religioase ale populațiunii din Moldova și ale lui Alexandru pe de o parte cât și ale lui Eraclide pe de alta. Nu ne putem închipuì ca acesta să-și fi manifestat credința reformată, necum să-și fi arătat intenția de a propagà reforma. Dacă dorința lui erà să ocupe scaunul principatului moldovenesc, ar fi fost foarte imprudent să ridice chestiunea religioasă, căci n'ar mai fi putut sperà în concursul boierilor și al persoanelor cu vază din Moldova, dintre care făceau parte și episcopii. Mai de grabă trebuie să presupunem că Eraclide a indus în eroare pe duce ca să nu piarză protecția lui și că a reușit să adauge nimbului unui principe mazilat și desmoștenit și gloriola martirului religios. Dar o judecată definitivă nu e cu putință.

Eraclide fiind pe pământul polon, ca oaspe al palatinului Rusieì, e natural să fi intrat din nou în relații cu prietenii săi din acestă țară. După sfatul lor, va fi mers la Albrecht Laski — nu știu când. Numele acestuia, nepotul lui Johannes Laski, trebuie să-i fi fost cunoscut; poate s'au întâlnit personal chiar și mai înainte. Albrecht Laski fu un fiu al lui Hieronymus Laski care făcuse importante servicii politice lui Johann Szapolyai, când acesta, în urma bătăliei dela Mohacs, în 1526, se luptă cu Ferdinand de Habsburg pentru coroana Ungariei, îndemnând și pe Sultanul Soliman să se amestece în această luptă și contribuind astfel la stabilirea stăpânirii seculare turcești asupra unei părți a Ungariei. In schimbul acestui sprijin primì între alte avantajii și moșia Kesmarck în Ungaria de sus, unde se stabilì în permanență. Posedând o mare avere moștenită dela tată, o mărì încă mult printr'o căsătorie bogată. Cu tot caracterul său de aventurier fu un partizan convins al reformei religioase; ca preot funcționà în Kesmarck un oarecare Sommer [1]), care a fost hirotonisit la Wittenberg de Bugenhagen la 22 Februarie 1548 [2]). Cam în timpul când Eraclide se bucurà de ospitalitatea lui Laski, acesta trimise, la 13 Noemvrie 1559, pe secretarul său Erasmus Krossenski la Wittenberg ca să fie hirotonisit,

[1]) Acest Sommer nu trebuie confundat cu Johann Sommer, biograful lui Eraclide, de fel din Pirna și cu mult mai tânăr.

[2]) Wotschke, *Johannes Laski und der Abenteurer Heraklid Basilikus*, («Archiv für Reformationsgeschichte», 1920), fasc. 1, p. 61.

dându-i o scrisoare de recomandaţie către Melanchthon. Hirotonisirea a fost ultima care s'a făcut la Wittenberg în anul 1559 [1]).

Dela Kesmarck, Eraclide avù prilejul să intre în relaţii mai apropiate cu unul dintre conducătorii reformei în Ungaria de sus, cu Leonhard Stöckel. Acesta, rectorul şcolii din Barthfeld, situat în apropiere de Kesmarck [2]), scrisese în 1549 o mărturie de credinţă în spiritul confesiunii dela Augsburg [3]). In biografia lui cetim despre Eraclide: «His (amicis) etiam enumerandum censeo Illustrissimum Principem Jacobum Heraclidis Despotam Moldaviae, qui exilii sui tempore adhuc Stöckelium veluti portum et asylum confugit, cuius familiari consuetudine per longum tempus adeo delectatus est, ut in auditorium secutus, attentissime lectiones sacras cum interpretantem audierit» [4]).

Aici în Kesmarck s'a conceput planul cuceririi Moldovei, Laski fiind dispus să avanseze cheltuelile întreprinderii. Un număr oarecare de boieri moldoveni, temându-se de mânia lui Alexandru, se refugiase la Laski şi Eraclide, şi, aşteptând ca acesta să facă să le răsară libertatea [5]), îi îndemnau. Laski şi Eraclide sperară a se puteà bazà pe ajutorul împăratului Ferdinand I şi al fiuluì său, regele Maximilian al Boemiei. Deci în primăvara 1560 se legă o vie corespondenţă între cei doi conspiratori din Kesmarck şi curţile habsburgice. Inclinaţiunile evanghelice ale lui Maximilian nefiind nici un secret, Laski îi putù scrie la 2 Aprilie 1560: «Despota iuravit, se velle Evangelium per totam Valaquiam doceri facere et omnes exules propter sinceram religionem, cuiuscunque tandem racionis sint, in tutelam suam accipere illisque de commoda et honesta sustentatione prospicere» [6]). Ca trimes special se duse un oarecare Sigismund von Tordı la curtea împărătească cu instrucţia să promită nu numai împăratului Ferdinand şi regelui Maximilian, ci şi diferiţilor prinţi daruri bogate şi însemnate transporturi de cai şi vite din Moldova, când va fi sub domnia lui

---

1) Wotschke, *l. c.* p. 61.

2) Imatriculat ca «Leonard Stoeckel Bardfensis hungarus» 1531 la Wittenberg. Alb. acad. Witeb., I, p. 141.

3) Wittstock, *Die Reformation in Ungarn und Siebenbürgen* («Bilder aus der vaterländischen Geschichte»), ed. II, Sibiu 1919, vol. I, p. 155.

4) Schesäus în *Vita Leonhardi Stockelii*, citaţia la Seivert, *l. c.*, p. 409 nota 1.

5) Sommer la *Legrand, l. c.*, p. 21.

6) Hurmuzaki, *Documente*, II, part. I, No. 350, p. 375.

Eraclide, şi armată contra Turcilor şi principelui Transilvaniei, în semn de supunere şi credinţă necondiţionată [1]). Totuş împăratul nu putù să se declare în public pentru Eraclide, fiind legat prin înţelegerea încheiată cu un an înainte cu Sultanul de a se pune capăt oricăror conflicte răsboinice [2]). Aşadar un consiliu de coroană respinse propunerea, fiindcă «omnia partim difficilia, partim vana videbantur».

De reuşita întreprinderii se îndoì mai ales diplomatul saxon Hubert Languet, un om cu multă experienţă şi judecată, care poate făcuse cunoştinţa personală a lui Eraclide la Wittenberg, în orice caz însă auzise prin Melanchthon atâta despre el încât se interesă foarte mult de ştirile care ajunseseră în Germania despre Eraclide şi planul lui, scriind într'o scrisoare datată din Wittenberg la 5 Noemvrie 1560 şi adresată cancelarului electoratului saxon, Ulrich Mordeisen: «Credo etiam Tuam Magnificentiam audivisse istum Phantastum Demarchetum Despotiam Sami ex Polonia et Hungaria pertraxisse ad se aliquot millia equitum, cum quibus constituit Vaivodam Moldaviae sua ditione expellere. Persuasit isti misero adolescenti Albert Laski filio Hieronymi, ut se socium stultitiae adjungeret. Moldavus autem in sua ditione potest conquirere triginta millia equitum» [3]). Şi din Polonia auzim un glas tot aşà de pesimist. La 8 Octomvrie 1560 scrise Johann Boner, strănepotul reformatului Laski, ducelui Albrecht: «Will E. F. D. nicht bergen, das einer, der sich den dispoten neneth und auch villeicht fruer bey E. F. D. sich ein weyl aufgehalten, eine heimliche practike mit dem hern Albrecht Lasky, der auff Kesmark sitzet, vnd vielen anderen personen aufgericht hat, das sie den walachischen woywoden wolten ausm lande vertreyben vnd ihn zu einem hern des landes setzen, vnd sein alss die tage von manchen ortten auffgebrochen vnnd

---

[1]) Hurmuzaki, *l. c.*, No. 347, p. 371. A se vedeà şi Forgach, *De statu reipublicae comentarii*, «Monumenta Hungariae Historica», Budapest, 1866, p. 221. «In litteris Iacobus auxilium poscebat, pecuniam et militem, promittens fidem atque observantiam erga Caesarem et reges Hungariae; ostendebatque commoditatem esset suscipiendum».

[2]) Forgach, *l. c.*, p. 221.

[3]) Arcana seculi XIV. Huberti Langueti Epistolae secretae ad Augustum Saxoniae Hallae 1669». Citaţia o iau din Hasdeu, «Arhiva istorică a României», I, 2 p. 29—30 Burghele în *Despot Vodă Ereticul* («Convorbiri Literare», 1897), p. 474 vrea să schimbe anul 1560 în 1561. Fără motiv; căci această ştire nu se referă, cum crede Burghele, la a doua invazie a lui Eraclide în Moldova, ci la prima. Languet, în Noemvrie 1561, nici nu erà la Wittenberg, ci în Franţa. A se vedeà şi *Realencyclopädie*, ed. III, vol. XI, p. 276.

czihen dohin mit reysigen vnd fussknechten, auch geschütz auffs beste als sie es haben khonen auffbringen. Der sachen nimbt jedermann wunder, vnd es wird schwerlich ein gutt ende nehmen. Gott, der almechtige, behute die, die da durch ihre einfeltigkeytt sein in den Handel khomen, das sie nicht schentlich mit ihrem leib vnd leben zalen müssen» [1]).

Teama exprimată în această scrisoare naivă a fost bine întemeiată. Incercarea lui nu ieşì bine. Prima expediţie a lui Eraclide contra lui Alexandru eşuă cu desăvârşire, şi Eraclide fugì la Kaschau, părăsindu-şi tunurile. Insă nu se lăsă descurajat. Incepù noui tratative cu împăratul Ferdinand şi obţinù înfine o subvenţiune de 8000 florini aur şi permisiunea de a înrolà mercenari pe teritoriul împărătesc [2]). Nu intră în cadrul acestei lucrări de a expune speranţele politice pe care le nutrià guvernul împărătesc de a recâştigà Ungaria şi Transilvania de pe urma nouii întreprinderi [3]). Fapt este că acest ajutor a dat lui Eraclide putinţa de a învinge pe adversarul său Alexandru la Werbia, în 18 Noemvrie 1561, aşà fel încât fu silit să fugă din ţară în care Eraclide intră victorios.

V

«Praeter omnium expectationem» [4]), Eraclide obţinù confirmarea Sultanului foarte repede, ce e drept în schimbul promisiunii de a plătì un tribut mărit. Prin aceasta, situaţia sa erà deocamdată asigurată şi putù să-şi înceapă activitatea de Domn. Ţara pe care o stăpânià nu erà, cât priveşte populaţia, aşà de omogenă după cum s'ar puteà crede. Coloniile germane şi maghiare constituiau o minoritate însemnată.

«Noch im dreizehnten Jahrhundert hatten sich Deutsche aus Polen und Siebenbürgen in der Hoffnung auf einträglichen Handel im Serethgebiet niedergelassen, in Baia, Suceava, Sereth, und begünstigt durch die ungarischen Könige, zogen auch Ungarn über die Karpathen; ihnen ist die Gründung von Bacău und Trotusch zu verdanken. Alle diese Kolonisten brachten aus ihrer Heimat den

---

[1]) Iorga, *Nouveaux matériaux*, p. 44.

[2]) Forgach l. c. p. 221.

[3]) Vezi raportul episcopului din Oradea-Mare către împăratul Ferdinand, Decembrie 1561. Retiparit în «Archiv des Vereins für siebenbürgische Landes kunde» 853 pag. 292.

[4]) Sommer la Legrand, *l. c.*, p. 26.

katholischen Glauben mit und bewahrten ihn auch; mit ihnen kamen auch ihre Priester»[1]).

In 1370 se înfiinţă un episcopat la Siretiu, care însă după opt decenii încetă în mod cam lipsit de glorie. Căci chiar primul episcop, un nobil Polon, nu se simţise atras de a sta într'o localitate mizerabilă, ci rămăsese în patria sa. Urmaşii lui făceau oarecum la fel. Cu toată lipsa unui sprijin hierarhic, călugării franciscani şi dominicani lucrau cu atât mai harnic[2]). Nimenea nu-i stânjenià; coloniştii fiind folositori ţării, li se lăsà credinţa cu care veniseră din patria lor. Ba încă domnii ţării, sub influenţa unor soţii catolice, se arătau adesea dispuşi să facă bisericei romane dănii şi donaţiuni. Astfel Alexandru cel Bun, ridică în 1420 peste mormântul primei sale soţii Margareta, care erà de fel din Polonia, o falnică biserică la Baia[3]), menită să servească drept catedrală unui episcopat înfiinţat cam în acelaş timp[4]). Baia a şi fost un timp oarecare reşedinţa domnească.

Şi Roman, Târgu-Neamţu, al cărui nume chiar arată origina germană a oraşului, Suceava, care a văzut fala şi sfârşitul lui Eraclide, şi Cotnari, despre care Sommer ne afirmă: «ferme a Saxonibus et Hungaris habitatur»[5]) au fost nişte centre pentru vieaţa catolică.

Alexandru IV Lăpuşneanu, Domnul căruia Eraclide i-a răpit tronul, măritase mai multe fiice după nişte nobili poloni; predilecţia sa pentru religia catolică fiind cunoscută curiei, Papa îl îndemnă să treacă la această credinţă şi-l invită şi la conciliul din Trident[6]). De o mare importanţă a fost imigrarea Husiţilor în Moldova care a avut loc în secolul al XV-lea; numărul lor a fost aşà de mare, se vede, încât a putut da naştere legendei că ei ar fi întemeiat orăşelul Huşi.

Centrul lor a fost însă Trotuş, situat pe coasta de răsărit a Carpaţilor, şi influenţa lor asupra populaţiunii germane şi maghiare erà aşà de mare încât episcopul Petre al Baiei se plânse în 1452 Papei că chiar

[1]) Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatenbildungen*, vol. II, pp. 158 urm.

[2]) Cândea, *Der Katholizismus in den Donaufürstentümern* («Beiträge zur Kultur- und Universalgeschichte», vol. 36, Leipzig 1917), p. 24.

[3]) Honigberger, *Alte deutsche Städte in der Moldau, I. Baia* («Deutsche politische Hefte aus Grossrumänien», (anul V, Hermannstadt 1925, fasc. 1—2, pp. 18 urm.

[4]) Actul respectiv s'a publicat de Eubel, *Zur Errichtung des episcopatus Moldaviensis*, («Römische Quartalschrift», XVII, 1903, p. 189 urm.)

[5]) Sommer, la Legrand, *l. c.*, p. p. 35.

[6]) Cândea, *l. c.*, p. 45.

şi mai mulţi preoţi ar înclinà către secta Boemilor [1]). Prin aceasta se crease o atmosferă prielnică pentru intrarea ideilor reformei în ţară. Acestea îşi găsiră drumul peste Carpaţi cu ajutorul strânselor relaţii comerciale ale oraşelor transilvănene cu Moldova.

Se explică deci că Eraclide urcându-se pe tron îşi propuse de a stârpì biserica catolică favorizând întinderea reformei în ţara sa. In această speranţă, Johannes Tricesius preamărì victoria lui printr'o epigramă, de sigur după placul tuturor prietenilor din Polonia, adresând altă epigramă lui Albrecht Laski, ajutorul lui Eraclide [2]). Inţelegem dar că unul din primele acte de domnie ale lui Eraclide a fost o comunicare despre suirea lui pe tron adresată la 12 Decemvrie 1561 către «amici» din nobilimea polonă [3]), în care spuse că, după ce Dumnezeu l-a învrednicit de a luà domnia, «duximus nostras vires ad augendum nomen Christi domini eiusque ecclesiae sançtam (!) pendere», ceeace ar fi cu putinţă numai trăind unii lângă alţii ca buni vecini şi în pace. Cerù apoi de a influenţà în acest sens pe rege. Din cercul amicilor lui Eraclide, Stanislaus Lutomirski pornì îndată spre Moldova; despre tratativele sale cu Eraclide referì ducelui Albrecht într'o scrisoare scrisă la 25 Ianuarie 1562 din Cameniţa în Podolia [4]). «Certe et nunc cum essem apud magnanimum et vere magnificum principem Moldaviae despotam, Cels-nis Tuae amicum singularem, frequens et honorificentissima Ill-mae Cels-nis V-rae fiebat inter nos mentio, ad quem ego excurreram, Vasslovium usque, ut eum cohortarer ad pietatem veram urgendam, cuius se studiosissimum esse cultorem indicia non poenitenda vere piis viris, cum esset in Polonia, dederat, tum ne polypragmosyni et non necessariis se se involvat ac implicet negotiis, sed ut tantum necessaria agat et vocationi suae serviat, christianorum principes agat et vocationi suae serviat, christianorum principes amet, colat ac observet omniaque sibi sternat ad impetendam illam belluam, quae Hellesponti claustra tenet et mediterranea regna maris iure latronum et praedonum occupat in diesque tentoria sua in regnis christianorum dilatet. Obtestatus sum etiam eum, ut regni nostro, sub çuius alis aliquot annos latuit, redderet debitam gratitudinem et observantiam. Cohortatus sum etiam Suam amplitudinem, ut gratitudinem

[1]) Honigberger, *l. c.*, p. 21.

[2]) Vezi Anexa 2.

[3]) Iorga, *Nouveaux matériaux*, pag. 46. Hurmuzaki, l. c. *Supl. II*, 16.

[4]) Iorga, *Nouveaux matériaux*, pp. 54 urm.

debitam illis, qui officium illi praestiterunt in eo reducendo ad regnum Moldaviam (imo potius inducendo,) redderet abunde, ne ullum locum det imfamandi se ipsum illis, qui a deo summo ipsi concessam fortunam invident et formidolosam habent. Admonitiones meas excepit animo Herculeo et honorificentia maxima summo principe digna, me prosecutus est, me, inquam, hominem peregrinum nullis subnixum principum literis; nedum procerum, sed ne ullius quidem praecipui nominis e nobilitate Polona viri. Ultro humanitatem eius fretus, invitatus, cum nepotum meorum bona prope Camenetium accessissem, (quorum tutor sum minorennium) occasionem eius accedendi principis nolui intermittere. Ubi cum Ill-mae Cels-nis V-rae mentionem audirem fieri honorificentissimam, exilui gaudio et occasionem ad eam scribendi praetermittere nolui oblatam tempestive. Id unum a Tua Ill-ma Cels-ne contendens, ut me in albo suorum manicipiorum semper numeret et filio suo commendet et de manu, ut aiunt, in manum tradat, Professio mea non patitur me nedum cum tanti nominis principibus, sed etiam cum infimi ordinis hominibus agere hypocritice. Absit! Faciet deus, coeli et terrae arbiter summus, elucescere meam fidem in Tuam Cels-nem eiusque prolem illustrissimam. Reliqua illustrissimi Moldaviae principis cubiculi praefectus, harum literarum exhibitor, edisseret, qui testis est meorum colloquiorum habitorum cum domino et principe magnanimo Moldaviae».

Această scrisoare este foarte caracteristică și arată că în Polonia existà temerea ca Eraclide nu cumva să se arunce în politica mare. Eraclide fiind cunoscut ca ambițios, această încercare trebuià oprită în interesul mișcării reformatoare. Astfel se întărește impresia pe care purtarea lui Eraclid o produse în general că de fiecare dată mediul în care se aflà din întâmplare, exercità o influență covârșitoare asupra lui. La Wittenberg fiind fost luteran convins, trecuse la Königsberg de partea lui Osiander, pentru ca în Cracovia, venind în legătură cu oamenii din școala lui Calvin, să încline și el spre formularea reformată a protestantismului. Așadar, dacă cronicarul Moldovei Ureche pretinde că Eraclide ar fi fost socinian, faptul ca atare nu corespunde cu adevărul, însă este foarte posibil că, dacă ar fi trăit mai mult, s'ar fi făcut și socinian. Însă nu avem dreptul să vorbim din cauza aceasta de lipsă de caracter, imputare pe care nu i-o face nici Lutomirski. Marea sa ambiție îl ținea într'o veșnică agitație împingându-l spre idei noui, și pentru a preîntâmpinà această primejdie, Lutomirski înterprinse greaua călătorie spre Moldova în chiar timpul iernii.

Eraclide s'a văzut într'o grea situație chiar din primele zile ale domniei [1]). Adversarul său golise vistieria, luând cu el toate lucrurile de valoare care se puteau transportà. Trupele însă, care îl ajutaseră pe Eraclide să cucerească principatul, cereau plată; pe de altă parte, Eraclide aveà mari datorii la Albrecht Laski, dându-i zălog cetatea Hotinului. Apoi și misiunile diplomatice necesare pentru a obține recunoașterea noului Domn din partea monarchilor străini, mai ales și aceà a Sultanului, pretindeau sume mari, numeroși funcționari din Constantinopole trebuiau mituiți, și cheltuelile vieții de toate zilele trebuiau acoperite. Eraclide făcù un pas fatal. Puse să se ia dintr'o mănăstire înzestrată cu mare dărnicie de către Alexandru obiectele prețioase de aur și de argint [2]) ca să le topească și să bată monezi din ele pentru a face față nevoilor curente. Gratiani vede în această procedare o faptă de iconoclast caracteristică pentru noua sectă [3]) și crede că motivul lui Eraclide n'a fost decât lăcomia, justificând astfel judecata lui Haase care a criticat lucrarea lui zicând că e scrisă «maiore elegantia quam fide» [4]). Ambasadorii împăratului cari au fost în Moldova în primăvara 1562, raportară că Eraclide se consacră cu toată seriozitatea datoriilor sale de Domn [5]). Insă în cazul aceasta n'a înțeles cum să rezolve chestiunile care se ridicau. Privind ca prima și cea mai importantă sarcină a da realizarea reformei, dovedì o absolută lipsă de simț psihologic, bătându-și joc el, domnitorul unei țări, ai cărui supuși în marea lor majoritate făceau parte din biserica ortodoxă, în mod public de datinele și obiceiurile religioase ale acestora, cum ne descrie Gratiani în mod amănunțit [6]). Gratiani consideră această purtare nu ca ceva individual, ci ca o manifestare caracteristică a nouii secte [7]). Se pare că Eraclide însuș a înțeles mai târziu că felul acesta de a

[1]) «Gravibus difficultatibus initio statim objectus erat». Sommer, la Legrand, *l. c.*, p. 25.

[2]) După Gratiani la *Legrand, l. c.*, pp. 177 urm. Sommer (tot acolo, p. 25) vorbește numai de un «candelabrum argenteum ingentis ponderis».

[3]) «Et fit fere, ut qui novas secuti sectas a veterum religione et romanae ecclesiae observantia discedunt, primum omnium sacerdotum bonis fortunisque inhient; et ii maximam pietatis laudem ab eorum disciplinae doctoribus ferant (tanta est enim partium jam rabies) qui divino cultui splendorique dedicatas res diripiunt». Gratiani la *grand, l. c.*, p. 178.

[4]) Haase, *De quibusdam autographis*, etc., p. 12.

[5]) Hurmuzaki, *l. c.*, vol. II, partea I, p. 404 urm.

[6]) Gratiani, la Legrand, *l. c.*, p. 178.

[7]) Gratiani, la Legrand, *l. c.*, p. 178.

procedà nu puteà să provoace decât efectul contrariu; căci la 6 Ianuarie 1563 a luat parte la celebrarea zilei de Bobotează tocmai ca predecesorii lui ortodocşi [1]). Nu trebuie însă să uităm că a cunoscut şi a aplicat şi alte mijloace. In primul loc putem pomenì de înfiinţarea şcolii din Cotnari, a cărei conducere o preluă în Septemvrie 1562 Johannes Sommer din Pirna [2]). Sommer, născut în 1541 [3]), se înscrisese încă în primăvara anului 1562 la Universitatea din Frankfurt pe Oder. Referitor la această şcoală, el ne spune [4]): «Scholam ... in oppido Cottanar ... erigere coeperat, collectis passim ex provincia pueris, quos docere, ali, vestiri ex suo curabat aerario constituto satis liberali magistris, pro ea discentium paucitate, stipendio». Planurile lui Eraclide erau mărețe: prevăzuse o bibliotecă pentru ea şi căutà să atragă la ea oameni de vază. In prima linie, se gândià la oamenii pe care-i cunoşteà de mai nainte şi cu cari aveà aceleaş predilecţii ştiinţifice. Trimese invitaţii atât lui Caspar Peucer cât şi lui Johann Rhäticus, adăugând şi banii de drum. Nu primì nici unul, ci rămâneau unde erau. Sommer povesteşte că profesorul său, Hermodorus Lestarchus, ar fi corespuns chemării, însă, fiind ajuns până la Dunăre şi aflând despre apropiata cădere a lui Eraclide, s'ar fi reîntors înapoi; Sommer însuş adaugă că nu poate garantà de exactitatea ştirii [5]). De sigur că şcoala n'a putut dovedì nici un rezultat, deoarece n'a existat decât un timp prea scurt. Insă numai faptul existenţii ei, fiind dată ivirea unei opoziţiuni a populaţiunii faţă de Eraclide, a trebuit să întărească bănueala că această şcoală s'a înfiinţat «in religionis patriae perniciem» [6]).

In Maiu 1562, Eraclide chemă pe preotul Johann Lusinski pe care îl cunoşteà din Polonia, să funcţioneze în Moldova ca episcop «informandarum ecclesiarum romanarum gratia» [7]). Când acesta sosì cu soţia sa în ţară, mirarea fu generală de a vedeà un episcop însurat,

[1]) Sommer, la *Legrand, l. c.*, p. 35.

[2]) «Natus ad Albiacae ripas Sommerus arenae Quo spectat rupes edita Pirna suas. Nondum quinque meae numerabam lustra iuventae. Cum levis haec facili Musa labore dedit» scrie Sommer în 1567 după ce termină o istorie a regilor Ungariei. Seivert, *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, Pressburg, 1785, p. 406.

[3]) «Me studiis voluit puerilibus esse magistrum, ut teneris animis jura severa darem». Sommer, *De clade Moldavica*, I. elegie, la Legrand, *l. c.*, p. 69.

[4]) Sommer la *Legrand, l. c.*, p. 35.

[5]) *Ibid.*, p. 18.

[6]) *Ibid.*, p. 33.

[7]) *Ibid.*, p. 32.

căci așà ceva contrazicea toate tradițiile religioase și poporul nu se puteà deloc obișnuì cu perechea episcopală. Lusinski aveà, după cum am văzut, întinse relații personale în Elveția, de când fusese în această țară, și când Polonul Christoph Thretius, care sta pe atunci în Elveția, înștiință pe prietenii deacì despre înaintarea lui. Johann Wolph, preot la Zürich, îi trimese la sfârșitul lunei Aprilie 1563 lui Lusinski o scrisoare de felicitare care ce e drept erà cam întârziată [1]). «. . . Thretius ad me venit. Equidem eius adventu et perlatis ad ipsum e Polonia literis et sermonibus, quos multis et variis de rebus inter nos habebamus, suaviter afficiebar. Omnium vero, quae nuntiabat, gratissimum erat, quod ab ill. Valachiae et Moldaviae principe vocatum te et episcopum declaratum indicebat. Unum tamen hoc molestum erat, quod nec pro magnitudine dignitatis nec opportunitate temporis possem tibi gratulari, sed eam mihi molestiam id depellit meque consolatur, quod cum procul absim haecque sero audiam, ipse agnoscas etiam seram, praesertim quae nulla negligentia praetermissa fuit, minime esse reprehendendam gratulationem. Quam ob rem tibi et gratulor et, ut sempiternae laudi simul ac saluti sit ille episcopatus, precor teque hortor, ut quanto omnes amore Christum complecti par est, tanto ipse studio cum ipsum Christum audias, spectes, sequare, tum vero maxime pascas et moderere eius ecclesiam minimeque patiare, ut te auferant humana consilia.»

Lusinski fusese chemat de Eraclide în Moldova «informandarum ecclesiarum romanarum gratia» [2]). Cu toată aserțiunea lui Gratiani [3]) cum că Eraclide «alios ejusdem sectae homines in dicendo exercitatos e Polonia acciverat», Lusinski a fost singurul preot evanghelic chemat de Eraclide în funcțiune. Sommer îl menționează numai pe el, și nu avem nici un motiv ca să ne îndoim de informația lui; dacă Gratiani, care nu știe nimic despre Lusinski, pretinde că Lismanino s'a dus în Moldova, vom vedeà că e vorba de o știre inexactă. Alte știri despre alungarea unor preoți catolici și înlocuirea lor prin protestanți se ivesc abià după un timp de 20 ani. Astfel Solikowski, arhiepiscopul din Lemberg, care a fost însuș protestant [4]), scrise la 9 Aprilie 1584 cardinalului Montealto: «Heraclides... pulsis catholicis sacerdotibus

[1]) Wotschke, *Bri fwechsel*, p. 183.
[2]) Sommer la Legrand, *l. c.*, p. 32.
[3]) Gratiani la Legrand. *l. c.*, p. 174.
[4]) Wotschke. *Geschichte der Reformation in Polen*, p. 245.

lutheranos ministros introduxerat»[1]). Se poate ca Eraclide să fi avut asemenea intenții; adevărul a fost pe semne că mulți preoți catolici, cum s'a întâmplat și în alte părți, cetind scrierile reformatoare, au început să-și oficieze slujba în spiritul evanghelic, încât comunitățile lor catolice se schimbau încetul cu încetul în altele evanghelice[2]). Aceste concluzii bazate pe analogie sunt întărite prin referatul pe care Bernardo Quirini în calitate de delegat al papei l-a făcut privitor la călătoria de inspecțiune întreprinsă în Moldova în 1599[3]). In cele mai multe locuri a găsit preoți însurați; preotul din Bacău fusese cununat în regulă, având trei copii; preotul din Vaslui fusese hirotonisit de către episcopul evanghelic din Transilvania[4]).

Ce e drept, Eraclide căută mai târziu, în anul 1563, să atragă pe Lismanino pentru totdeauna la curtea sa cel sau puțin să-l înduplece la o vizită mai îndelungată. Lismanino, fiind invitat «ternis litteris honorificentissimis»[5]), se decise de a se duce în Moldova în timpul verii 1563 «ad salutandum principem graecum», pentru a se întorce până la sfârșitul lunei Septemvrie. După cum scrise lui Johann Wolph, luase și dispoziții ca să i se trimeată corespondența în Moldova. Wolph luă cu bucurie cunoștiință de această intenție, fiind de părere că «operae pretium fore si princeps ipse adduci possit, ut d. Bullingero et Calvino ipsis scribat hocque ipso eos ad missionem literarum et librorum plurimum provocet»[6]). Și ducele Albrecht se interesă de această călătorie, când fu pus în cunoștiință de cauză de către Lismanino însuș cu ocaziunea vizitei făcute regelui polon la Kowno, și rugă pe Eraclide într'o scrisoare să-l primească prietenește[7]).

Vizita proiectată nu s'a făcut, cel puțin scrisorile schimbate între Polonia și Elveția nu o mai pomenesc; căci tocmai în timpul când erà să aibă loc, steaua lui Eraclide începeà să apună. Ce e drept, Gratiani, vărsându-și toată mânia asupra provincialului Franciscan renegat,

---

[1]) Hurmuzaki, *Documente*, III, partea I, p. 123.

[2]) Scrisoarea voivodului Petru al Moldovei adresată papei Sixt V la 1 Ianuarie 1588: «Ad Beatidinis aures pervenit reformatio Ecclesiae Catholicae hic in provincia nostra Moldavia, quae a multis annis horrendis obsita erroribus iacuit». Hurmuzaki, *l. c.*, III, partea I, p. 98.

[3]) Hurmuzaki, *Documente*, III, pp. 545—551.

[4]) Hurmuzaki, *l. c.*, pp. 547—550.

[5]) Wotschke, *Briefwechsel*, p. 190.

[6]) Wotschke, *l. c.*, p. 209. Scrisoarea e datată din 23 August 1563.

[7]) Iorga, *Nouveaux matériaux*, p. 66 urm.

susţine, «Quod Despota Lismaninum — nescio quem — doctrinae a Joanne Calvino inventae et alios eiusdem sectae homines in dicendo exercitatos e Polonia acciverat, per quos his de rebus populus erudiretur»[1]), activitatea lui Lismanino constând mai ales în atacurile cele mai violente îndreptate în contra missei şi a dogmei catolice privitoare la transubstanţiune. Dar aceste aserţiuni sunt lipsite de dovezi.

Intreţinerea şi întărirea vechilor legături cu Polonia, crearea unor relaţii chiar între Moldova şi Elveţia vor face explicabil că şi prietenii germani nu uitaseră pe Eraclide. Contele Volrad von Mansfeld avù intenţia de a trimete pe Justus Jonas în Moldova. Eraclide îl cunoşteà din Franţa, şi Justus Jonas scrise ducelui Albrecht la 2 Noemvrie 1562[2]): «Ich kann E. F. D. nicht bergen, dass mein gnediger her graff Volrath von Mansfelt mich in die Walachey an den herren Despot abzufertigen willens, mir auch zu solcher reise albereit pferde vnd wagen zugestellt. Bin theglich der volkomlichen abfertigung gewertig. Dieweil aber den herren bisweilen allerley hinderung vorfallen, so stehe ich solcher reise halben hoch in Zweifel. Wo sie fort gehet, so will ich meinen weg aufs landt zu Preussen zunehmen vnd von dannen vormittels göttlicher hilffe vnd E. F. G. gnedigster furderung durch land zu Polen in die gedachten lande zihen. Hoffe, es solle mir aus solcher reise wohlfahrt entstehen. Dann ich hochgedachten hern Despot auch eine Zeit, als er in Frankreich zu vnfahl kommen, das leben geredt vnd von dannen in Deutschlandt geholffen, do ihme dann wohlgedachter mein gnediger graf Volradt viel ehre und freundschaft bewissen, der er sonder Zweifel eingedenk vnd mich wohlgedachte graffen nicht schickten vnd E. F. D. achteten es dafür, das ich solche reise ohne sonderlich grosse eusserste gefahr thun konnte, so were mein vnterthenigste bitt, E. F. G. wollen wir die gnade erzeigen vnd mich von jhrentwegen an gedachten hern Despoten Abfertigen. Was nuh E. F. D. dis fals jn gnaden vor guth ansel m, bit ich vnterthenigst, E. F. D. wollten wir bey diesem bothen zuschreiben lassen, disse dinge aber jn geheim zu halten gnedigst befehlen. Schicket mich der graf, wie ich hoffe, so will ich, ob gott will, jnn kurz. selbst bei E. F. D. sein».

Răspunsul ducelui e datat din 12 Decemvrie 1562. «Was die reyse jnn die Wallachey betrifft, heren wir gerne, dass euch graff Vollradt

[1]) Gratiani la *Legrand*, p. 179.

[2]) Corespondenţa aceasta se găseşte la Wotschke, *Johann Laski*, p. 59 urm.

von Mansfeldt deren ort abzufertigen willens. Dieweyll jhr aber doch in zweiffel stehet, ob solche reyse jren fortgang gewinne oder nicht vndt den fall, das gedachter graffe anders sinnes würde, bittet, wir euch die gnaden erzeygen vndt vor vns hinein schicken wollten, seint wir jn gnaden zufrieden, wo gemelter graffe euch nicht schickte, das jhr euch nichts weniger zu vns hereyn begebet, so vollen wir euch jn vnsern namen, dieweyll jhr dadurch auch vermeint euren nutz zu schaffen, den wir jn gnaden gerne ferdern, dahin zum Despota abfertigen, vndt kann solche reyse ohne gefhar vollendet werden. Der graff schicke euch nhun oder nicht, so wollet es also machen, dass jhr von gedachtem graven werbung ahn vns auch haben möget oder euch dermassen stellen, als ob jhr ettwas von ihme oder andern ahn vns zu bringen hettet. Ihe ehe jhr euch nhun hereyn begebet, jhe besser solches ist. Wolltet euch derhalben selbst nicht säumen».

S'au mai păstrat și alte scrisori referitoare la tratativele lui Justas Jones cu ducele Albrecht în privința călătoriei în Moldova. La 10 Ianuarie 1563 Jonas scrise: «Die reise jn die Wallachey zu dem herrn Despot geht für sich. Nachdem sichs aber vielleicht noch ein wochen oder etlich verziehen möchte, als bitt ich E. F. D. auffs vnterthenigst, sie wollen mir auffs erst, als es immer möglich sein kann, jn gnaden vermelden, ob jch auch bequemlich vnd sicher von Königsperg aus der orthe kommen möchte. Denn etliche meinen, es sey durch Siebenbürgen vnd auf die Schlesien der negste und beste weg. Etliche meinen aber, der weg durch land zu Polen sey der sicherste. Ich bitt aufs demütigst vnd jn vnterthenigkeit, E. F. D. wollen mir disfalls jr gnedigst bedenken vermelden lassen».

Ducele răspunse la 7 Februarie 1563: «So viel eure wallachische reise belanget, könnet jr dieselbige vnsers erachtens am füglichsten vnd sichersten durch Preussen thun vnd vorstellen, darzu wir euch dann zu eur ankunfft fernere anleytung geben wollen.... Was aber euer bitten der bewussten summa halben, damit jr vns verhafft, belanget, das wir vff den fall, jr auff der wallachischen reise bleiben vnd mit Tode abgehen soltet, eurem weibe alsdann die helffte derselbigen erlassen wollten, wollen wir zu gott hoffen, der werde auf dieser reisen, wie zuvorn auff anderen mehr geschehen, mit seinen heiligen engeln bei euch sein».

La 19 Martie 1563 ducele dispuse să i se răspunză lui Jonas la alte trei scrisori: «Wir hätten gerne gesehen, dass solche reyse lengst jren

vortgang gehapt, weil es aber nicht geschehen können, stellen wir solches nunmehr auch an seinen orth. Wir weren aber noch woll wie zuvorn geneigt, euch vor vnsere person an denselbigen orth zu schicken, so ist es aber an dem, dass der herr despot neulicher zeitt seine Bottschaft bei vns gehapt, mit welcher wir nunmehr vnsere sachen, so wir bei s. l. auszurichten, vortgestellet, dass wir dismal nichts bei s. l. zu thun haben und euch also jtziger zeitt der mühe vberheben vnd die vnkosten sparen können. Bedanken vns aber eures vnterthenigen geneigten gutten willens vnd schicken euch gleichwol vff den fall, das euch der Mansfelt noch schicken würde, eurer bitte nach die vorschrifften an gedachten herr Despoten».

Ultimele cuvinte se refer la scrisoarea adresată lui Eraclide de către ducele Albrecht cu o zi înainte, la 18 Martie 1563. In ea îl înştiinţează de călătoria pe care Justus Jonas aveà de gând să o facă, rugându-l să-l primească bine atât pentru relaţiile lor din Franţa cât şi pentru valoarea lui personală [1]).

Incă în luna lui Maiu, Jonas nu renunţase încă la planurile lui de călătorie. La 9 Maiu scrise ducelui din Lipsca: «Mein gnediger graf Volrath hat mich anher gen Leipzig beschieden in meinung, mich in kurz in die Walachey abzufertigen. Hoffe bei seinen gnaden zu erhalten, dass ich meinen weg auf E. F. D. lande zu nehmen möge, als will ich etliche gelegenheit vermelden, darob sie sich verwundern werden». O boală îndelungată şi dureroasă de natură reumatică îl sili pe Jonas să-şi amâne călătoria iar. Pe urmă sosiră veştile despre situaţia periclitată a lui Eraclide, înfine despre moartea sa, făcând călătoria de prisos.

Ar fi de mirare, dacă Petro Vergerio, pe care Eraclide îl cunoşteà din Wittenberg şi Königsberg, n'ar fi urmărit şi el ceeace se petreceà în Moldova, cu interes, fiind dat zelul său pentru propagarea reformei. Nu avem, ce e drept, mărturii exprese; însă Vergerio erà în strânse legături cu Hans Ungnad baronul de Sonneg, fost guvernator imperial în Stiria şi Carintia, care îşi dăduse demisia, ca să nu fie destituit, fiindcă trecuse la protestantism. Ducele Christoph von Würtemberg îi oferise adăpost în ţara sa, şi dela 1557 Ungnad şedeà în Urach. Tot aşà se refugiase în Würtemberg şi Primus Truber, care începând să întroducă reforma în Slavonia, fusese exilat din ţară. In timpul şederii sale în

[1]) Iorga, *Nouveaux matériaux*, p. 62 urm.

Würtemberg, între anii 1548—1561, Truber tradusese mai multe cărţi biblice şi scrieri evanghelice în limba croată şi, fiind ajutat de Ungnad care dispuneà de mijloace, le tipărise cu litere cirilice într'o tipografie înfiinţată în scopul acesta la Tübingen [1]), cărţile vânzându-se apoi în Slavonia [2]). Idea nu erà grea de conceput ca această tipografie s'ar puteà pune şi în serviciul reformei din Moldova, deoarece se puteau întrebuinţà aceleaşi litere. Pe semne Vergerio a pus pe Ungnad să scrie în Iulie 1562 lui Eraclide şi să trimeată în toamna 1562 pe un oarecare Wolfgang Schreiber din Fünfkirchen la curtea lui Eraclide în misiune specială. Acesta ne-a lăsat un raport amănunţit despre ce a văzut în Moldova [3]). «Der Ungnaden brieff an desspott (geht aus, umb das endt July) hats selbs vnderschrieben. Vnd der gantz Inhalt ist nichts anders Allein, wie dass er die welt verlassen hat vnd Allein Gott dient, wird daz Evangelium in die welt auszubraitten, sich bemuett. Derhalben hat er in disem schreiben, den despott gepetten, vnd Christlich vermandt, (diweil Er auch für Ainen Cristlichen Fursten wird beruembt), Vnd Ime, Gott der Herr vnder sein landt hatt geholffen, das er Auch wolle, daz wortt Gottes, In seinem landt predigen, vnd das Evangelium in die Walachische sprach lassen druckhen, welle Ers In Teutschem landt lassen druckhen, so welle Er Herr Vngnad, der er sonst In Andere sprachen Als Windisch mit lateinischen Puchstaben, Crobatisch, vnd Sirfisch, mit Ihren Aigenen Puchstaben vnd Caraktern hat druckhen lassen, dauon Er Ime dan von jeder sprach, Exemplaria hatt zu Ainem Musster vnd gezeugnuss seines werckhs vnd bemueung bey mir geschickht Ime dar Innen mit Allem vleis diennen. Er solle Allein gelerte personen zu Ime schickhen, die khunten die sprachen In das Walachisch Transferiren. Wolte Aber Er Despott,

[1]) Landenberger, *Hans von Ungnad und die erste Bibel- und Missionsanstalt der evangelischen Kirche Deutschlands in Urach*. Barmen, 1886. (Für die Feste und Freunde des Gustav Adolfvereins No. 25). A se vedeà *Realencyklopädie*, III, p. 387, IV, p. 59. IX, p. 103, XX, pp. 137 urm., 140. *Würtembergische Kirchengeschichte Calw.*, 1893, p., 183.

[2]) *Realencyklopädie*, XX, p. 136, urm. Truber ca reformator fu ajutat în mod activ de canonicul Paul Wiener din Laibach, care ca pedeapsă a fost ţinut timp mai îndelungat închis în Viena şi graţiat cu condiţia să emigreze în Transilvania. Ajunse predicator, apoi preot al oraşului Sibiu şi în 1553 cel dintâiu episcop evanghelic, murì însă chiar în 1554 de ciumă. Teutsch, *Geschichte der evang. Kirche in Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1921, I, p. 252.

[3]) Hurmuzaki, *l. c.*, II, partea I, p. 445.

Ain Aigne Druckherey In sein landt haben, Sol Er Ainen diener mit gelt zu Ime herrn Ungnaden schickhen so wölle Er solche Druckeherey Aufs Pesst [1]) bekhumen, vnd hinein den Despot schickhen dass Ist die gantz supstanz seines Vngnadens schreibens vnd schreibt Ime, Anders von nichten wegen: Ich waiss, dann ich den brief gelesen».

Wolfgang Schreiber pornì în călătorie cu o scrisoare de recomandaţie din partea regelui Maximilian şi cu un paşaport eliberat la Praga în Septemvrie 1562. Pe drum s'a oprit mai mult timp la Johann Szapolyai, principele Transilvaniei. Deaceea sosì la curtea lui Eraclide abià la 31 Decemvrie 1562. Fu primit cum nu se aşteptase, căci Eraclide nu-i dete nici un răspuns, promiţând că se va gândì mai târziu. Schreiber asigură că s'a ţinut numai de însărcinarea ce i s'a dat. «Es sein aber ettliche seine Diener vnd sonderlich sein Doctor, zu mir khomen vnd vill mit mir geredt. Ich solt dem Fürsten Ratthen, dass Er solte sich vnder die Christlichen fursten Verheyraten die kundten Ime In der Nott hellffen. Dann Ir kainer durffte es Ime Antzaigen.

Darauff hab Ich gesprochen, wolle Er Ain Furstin begern. Aus Teutschem landt. Vnd Alda freundschaft machen. Ich wölle Ime gern darinnen diennen, sofern ers begehrt. Das hatt man Ime Angetzaigt, demnach hatt Er mir lassen Antzaigen, und beuelchen. Ich solt solch mein gutbedunikhen verzaichnen, Vnd Ime schickhen. Er wolle sich darüber bedenkhen, vnd mir guette Abfertigung geben. Auff solch seinen beuelch hab Ich Aus Christlichem treuem gemuett Ime auf diese Articl gesuadiert. Aber Allain von mir selb. Vnd Aus Niemands beuelch oder Anleittung. Allain seiner aignen diener.

Erstlich, dass Er Als Ain Christlicher Fürst Al sein sachen Auf das Evangelium wölle pauen.

2. Dass Er die Rö. khay. vnd khu. Mt. als die höchsten heupter der Christenheit wölle vor Augen halten vnd Irer Mt gnad vnd gunst zuerhalten sich befleissen.

3. Dass Er wolle vmb Ain Christliche Fuerstin, Ime zu Ainen gemächel trachten.

4. Dass Er sein Person, mit guetter Gardia wölle huetten lassen. Dass Vergunnt man Ime wol.

---

[1]) Burghele, p. 722 şi în urma lui şi Xenopol, p. 94, citesc «aufs Pesst» adică din Budapest, ceeace e imposibil, singura interpretare permisă fiind, «cât mai bine». Tipografia nu puteà venì decât din Tübingen, Budapesta fiind pe deasupra şi sub stăpânirea turcească.

5. Dieweil mein genedigster Herr, khunig Maximilian zum Römischen khunig seye worden. wierdt Ir Mt an Zweifl Ainen Reichstag halten. Daselbst wierdt dass Reich Irer khu Mt. gelt vnd volkh zu hilff bewilligen, vnd Auf die gräntzen schicken. Dahin in den Reichstag Solte Er Als Ain Christlicher furst sein potschafft schickhen. Vnd freundschaft machen, so wierdt Er mögen zur Zeit der Nott hilff von danen erlangen. Darinnen hab ich mich angepotten. Auf seinen beuelch zu dienen. Das ist die gantze Handlung, was Ich mit dem Despott hab gehandelt. Vnd gar nichts merers»[1]).

Faptul că Eraclide s'a crezut obligat de a arestà pe acest sfetnic nechemat şi de a-l trimite la Constantinopole unde fu reţinut câţivà ani, este un indiciu pentru dificila situaţiune politică în care se găsià. Se pare că aveà nevoie să-şi manifeste credinţa politică faţă de sultan. Pe semne că şi spiritele supuşilor săi erau dejà iritate decât să le mai poată impune şi lectura unor scrieri evanghelice.

Schreiber a fost reţinut prizonier în Constantinopole până în anul 1565, trimiţând în toate părţile numeroase scrisori în care se plângeà de mizeria în care erà ţinut, până scăpă înfine.

Lusinski şi-a dus funcţiunea abià timp de vreun an, şi chiar şi acest an a fost plin de dificultăţi. Domnul îşi propusese să înceapă reforma credinţei reformând moravurile. Căci mai ales despre contractarea şi desfacerea căsătoriilor se răspândise în primul loc în populaţia indigenă idei foarte liberale. «Matrimonia viri vel minimis de causis saepe solvunt, remisso uxori nuncio pensisque fisco dueodecim denariis»[2]). Sommer observă că boerii «incredibilem in ea re usurparant licentiam»[3]). Şi Germanii şi Ungurii adoptaseră aceste moravuri. Sommer povesteşte din Trotuş că o femeie aveà al patrulea bărbat, având copii din toate patru căsătorii şi cei dintâi bărbaţi fiind toţi încă în vieaţă pe când primul bărbat aveà şi el a patra nevastă în casă. Ca scuză i s'ar fi spus că primele căsătorii «non satis fuisse ex animi sententia».

Din toate datoriile episcopale ale lui Lusinski erà să facă parte şi jurisdicţiunea în litigiile matrimoniale ale Germanilor şi Ungurilor,

[1]) Hurmuzaki, *Documente, l. c.*, pp. 446 urm. Acest amestec al politicii, pare-se arată influenţa lui Vergerio care aveà asemenea inclinaţiuni şi mijlocià şi căsătorii princiare.

[2]) Gratiani la Legrand, *l. c.*, p. 171.

[3]) Sommer la Legrand, *l. c.*, p. 32.

deci ale locuitorilor catolici din ţară. Intenţia erà de a lovì în catolicism arătând că un traiu superior şi mai moral ar fi legat în mod necesar de primirea confesiunii protestante; noua conduită a vieţii, după felul de a gândì al lui Lusinski, nu puteà fi decât cea prevăzută în Rânduеala bisericească elaborată la Geneva. Deaceea Eraclide, după cum în primăvara 1563 venì vestea din Polonia în Elveţia, cerù să i se trimeată un exemplar tipărit. Insă dacă erà vorba de a se luà drept normă această rânduеală, trebuiau aplicate şi pedepsele foarte riguroase prevăzute în ea. Şi Eraclide le şi aplică într'adevăr cu ultima asprime, căci Sommer povesteşte ca martor ocular că s'au executat într'o singură dimineaţă şease bărbaţi pentru delicte de natura aceasta [1]. Lusinski pare a nu fi avut aceeaş energie; în cazul pomenit se lasă înduplecat de stăruinţele depuse pe lângă el să decidă că ultima căsătorie e legitimă, eliberând celorlalţi bărbaţi sentinţe valabile de desfacere a căsătoriei «ac ita illi praesens capitis periculum evaserunt».

Cu toate că Eraclide îşi rezervase jurisdicţiunea matrimonială asupra populaţiunii moldoveneşti fie personal, totuş boerimea, simţindu-se contrariată în mod neplăcut în deprinderile ei, vedeà pe semne în Lusinski promotorul acestei străşnicii. Astfel s'ar explicà moartea subită a episcopului cu ocaziunea unei călătorii în regiunea Galaţilor unde însoţì pe domnitor la începutul verii 1563, fenomenele boalei fiind de natură de a justificà bănuiala că i s'ar fi dat otravă.

S'ar puteà păreà că Lusinski n'a fost tocmai de acord cu metodele violente şi despotice prin care Eraclide credeà de a puteà reformà moravurile, judecând cel puţin după faptul relevat de Sommer că a şovăit mult înainte de a da sentinţa definitivă în cazul dela Trotuş, şi după felul blând în care a aplanat această afacere dificilă în urma deselor stăruinţe de a celor cu pricină. Erà într'adevăr o lipsă de logică de a se da Rânduialei bisericeşti dela Geneva putere retroactivă. Căci tocmai cazul dela Trotuş se vede că data din timpurile de înaintea domniei lui Eraclide. Şi este o mare întrebare dacă e bine şi înţelept de a se începe o reformă a credinţei şi a convingerilor cu astfel de mijloace.

Moartea lui Lusinski, dacă într'adevăr a fost privit ca inspiratorul politicei lui Eraclide fără să o aprobe, fiind chiar omorît din cauza aceasta, nu e lipsită de tragic. A fost înmormântat într'o biserică din Iaşi, unde nevasta sa adusese cadavrul.

---

[1]) Sommer la Legrand, *l. c.*, p. 32.

Moartea lui Lusinski a fost ca un semnal de furtună. In curând începù asediarea lui Eraclide în cetatea sa dela Suceava, punând capăt şi planurilor sale de căsătorie.

Incă în anul 1562, fusese vorba de o căsătorie cu o soră a Domniței munțești, iar împăratul Maximilian fusese invitat la nuntă [1]). Din cauze necunoscute, căsătoria aceasta nu s'a realizat. Apoi, Eraclide ceruse mâna fiicei principelui Constantin de Ostrov, Elisaveta, dar fu refuzat pe motivul că fata aveà numai 7 ani [2]). Infine Eraclide cerù mâna Christianei, una din fiicele lui Martin Zborowski, palatinul Cracoviei, şi pregătirile nunței erau destul de înaintate, când, isbucnind răscoala care fusese pusă la cale de mult, Eraclide fu închis în capitala sa Suceava[3]). Dela tatăl miresei ducele Albrecht cerù la 12 Octomvrie 1563 informații amănunțite despre situația lui Eraclide. Scrise că, fiind bucuros de vestea logodnei, ştirea despre asedierea lui Eraclide l-a atins «gravi dolore» şi că doreşte din inimă ca tristele svonuri să nu se adeverească [4]). Zborowski răspunse la 21 Noemvrie, confirmând cu părere de rău faptul răscoalei şi exprimând speranța că capacitatea militară a lui Eraclide va ieşì biruitoare [5]).

Inainte de a ajunge această scrisoare la Königsberg, soarta lui Eraclide se decisese. La 5 Decemvrie trebuì să se predeà. Eşind călare din cetate, îmbrăcat cu toate vestmintele princiare fù doborît de buzduganul lui Ştefan Tomşa, conducătorul răsculaților.

Eraclide ajunsese la vârsta de vreo 40 ani [6]). Cadavrul lui ca şi al comandantului Sucevei Joachim Klug (Prudentius) din Glogau (Silesia) fură desgropate şi spânzurate din ordinul tiranului Alexandru, care

---

1) Hurmuzaki, *l. c.*, pp. 443 urm.

2) Scrisoarea lui Achill Scipio Schellenschmidt din Vilna dela 14 Octomvrie 1562: «Den sybenden September ist die walachische Podschaft nach Kyow ankommen und... bey meinem gnedigen Fürstin Konstantino, Herzog zu Ostrow, umb seine geliebte Tochter mith Namen Elisabeth ansprechen lassen, das Sein Fürstliche Gnad gemelten Walachen (als Dyschpoth) nach christlicher Ordnung vertrauen und geben woldt». Wotschke, *Johann Laski*, p. 56 nota 1.

3) Wotschke, *Johann Laski*, p. 57, nota 1 şi *Kirchengeschichtliches*, p. 31 greşesc cu presupunerea că nunta a şi avut loc. A se vedeà şi Sommer 1. *Elegia De clade Moldavica* la Legrand, *l. c.*, p. 71. «At tu sperabas socialis gaudia lecti et nuptura tibi magna puella ſ uit».

4) Iorga, *Nouveaux matériaux*, pp. 69 urm.

5) Iorga, *l. c.*, p. 75.

6) «Vixerat annos circiter quadraginta» Sommer la *Legrand, l. c.*, p. 55. După raportul nunțiului (Iorga, *Nouveaux matériaux*, p. 18) Eraclide a ajuns numai o vârstă de 36 ani

se sui din nou pe tronul Moldovei [1]). Amanta lui Eraclide, o grecoaică, fusese internată într'o mănăstire chiar la isbucnirea răscoalei, copilul lor fusese sugrumat în leagăn [2]).

Şi văduva lui Lusinski, care locuià într'o vilă din Cotnari destinată ca locuință de serviciu a episcopului, fu arestată, pusă în lanțuri și omorîtă în mod barbar după câtevà săptămâni [3]). Amintirea episcopului evanghelic nu s'a stins nici până astăzi în localitate, una din cele mai bune vii purtând numele «Dealul Piscupului» sau pe scurt «la piscup» [4]).

Logodnica lui Eraclide, Christina Zborowski, se mărită în 1564 cu căpitanul Samogiției Joan Chodkiewitcz, care fusese înscris în 1550 ca student la universitatea din Lipsca și trecù mai târziu la catolicism [5]), ca și fratele ei mai mic Andreas [6]).

VI

Eraclide fiind omorît, opera reformei, deabià începută, erà nimicită. Lumea o urmărise în începuturile ei cu interes, de aproape și de departe. Nu ne mai rămâne decât să adunăm mărturiile care se ocupă cu moartea timpurie a lui Eraclide pentru a puteà aprecià oarecum însemnătatea care s'a atribuit încercării reformei din Moldova și deci reformei bisericii ortodoxe întregi. La Brașov, oraș situat nu prea departe de câmpul de activitate al lui Eraclide și de unde ceruse încă în Octomvrie 1563 tunuri și munițiuni pentru a se puteà apărà [7]), s'a trecut știrea morții lui în cronica scrisă în stil lapidar pe pereții bisericii parohiale orășenești cu cuvintele: «Despota misere interiit in Moldova» [8]), așà cum se trecuse pentru anul 1561 cucerirea Moldovei prin Eraclide și suirea lui pe Tron. Cu vreo 100 de ani mai în urmă, în 1670, cronicarul transilvănean Mathias Miles s'a crezut

[1]) Sommer la *Legrand, l. c.*, p 57.

[2]) *Ibid.*, p. 49.

[3]) *Ibid.*, p. 47. Ziua morții este în 19 August, cum reiese din înregistrarea lui Sommer. A se vedeà în *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, V, p.

[4]) Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, p. 178.

[5]) Wotschke, *Johann Laski*, p. 57, nota 1.

[6]) Wotschke, *Kirchengeschichtliches*, p. 31 nota 4.

[7]) Historien des Hieronymus Ostermaier in *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, vol. V, 1919, p. 139.

[8]) *Breve Chronikon Daciae* in *Quellen*, vol. IV, 1903, p. 9.

dator să descrie în cartea sa «Siebenbürgischer Würgengel» [1]) cu toate amănuntele cucerirea Moldovei prin Eraclide cât și domnia și mai ales moartea lui.

Şi la Wittenberg ştirea despre asedierea lui Eraclide a ajuns din Transilvania. Un oarecare Balthasar Marci scrise la 19 Septemvrie 1563 din Cluj către fratele său Andreas Marci care erà înscris ca student la universitatea din Wittenberg [2]). «Naye Czeittung ist diese: die Meerr ist bey uns, das der twerkisch Kayser endlich gestorben ssollt in diesem Jar. Item die Bogeren in der Molda haben einen nayen Wayda auffgeworffen 14 Tag fyrr Bartholomee mitt Namen Stafann Wayda und der Despot ist kaum in das Schloss Soczsawa gennanth einkinden kommen; do ist er nun bilegerth bis auff diesen Tag. Wie es im ergehen wirdt, kynden myr nicht wiessen, im anders nicht Hilff wirdt kommen».

Nu se știe pe ce cale a ajuns vestea morţii lui Eraclide la Wittenberg; o găsim trecută chiar și în matricola universităţii, dovada însemnătății ce i s'a dat [3]). «Jacobum Basilikum despotam Sami, qui ante annum plus minus auxiliis Polonicis et Ungaricis Walachiam occuparat, tyranno Alexandro expulso — illum ergo sub diti mense Novembri per seditionem capite truncarunt, quod praetextu amendendae religionis involaverat in bona monasteri orum. Successorem ei destinarunt Litnanium quendam, nomine Thunky, quem Alexander, prior tyrannus auxiliis Turcius expulit regno recuperato. Sed cum et hunc subditi trucidassent, Turci deleta magna parte nobilitatis regionem redegerunt in formam provinciae». S'a adăugat mai târziu cu altă mână ca o îndreptare a descrierii evenimentelor de după moartea lui Eraclide: «Id, quod secutum, est fama refutavit». In 1587 profesorul Petrus Albinus din Wittenberg scoase o ediție a biografiei lui Eraclide scrisă de Sommer și a elegiilor acestuia: «De clade Moldovica», adăugând niște adnotațiuni. Pe acest text s'a bazat Legrand.

In toamna 1563, când ajunse știrea despre situația periclitată a lui Eraclide la Wittenberg, Zacharias Orthus se aflà în acest oraș. Isprăvise tocmai o istorie a împăraților romani, dedicând-o la 12 Septemvrie 1563 lui Eraclide dintr'un sentiment de recunoștință pentru onoarea pe care acesta i-o arătase odată, poate însă și cu intenția ca

[1]) *Siebenbürgischer Würgengel*, Hermannstadt 1670, pp. 78—81 și 91—96.

[2]) Hurmuzaki, *Documente*, vol, XIV p. 585.

[3]) *Album academiae Witebergensis*, vol. II, p. 59. A se vedeà și *Legrand, l. c.*, p. 138.

să-i atragă iar lui Eraclide atenția asupra persoanei sale și ca să capete un loc la școala din Cotnari, căci erà fără slujbă și fără domiciliu stabil. In dedicația scrierii găsim [1]): «Hanc autem historiam Romanorum Imperatorum T. C., Illustrissime Princeps, propterea dedicare visum fuit, ut is, cujus beneficio magnificis ornatus essem honoribus, gratitudines meae uberem caperet fructum, idque historia et carmine Graeco cum meae Musae hoc *ἀντίδαρον καὶ ἀντιπελάργησιν* suo patrono merito deberent, a quo summis beneficiis et egregio honore affectae essem. Deinde propter excellentem C. T. in Graeca et in aliis linguis reliquisque artribus liberalibus peritiam atque eruditionem egregiam Principe viro dignissiamm, qui et de historiae hujus veritate et de contextu judidium facere posset, et cui Graeca phrasis, sermonisque proprietas cognita esset, qui non tantum ab aliorum interpretum ore penderet: sed suo marte intelligeret, *ποιητικὴν ἁρμονίαν* et Graecam linguam nec modo intelligeret, verum etiam Graece loqui ac similia aut meliora his componere atque scribere posset. Non etenim tantum aliorum sermonibus de T. C. egregia doctrina accepi, sed coram disertissimi tam in Graeca, quam in Latina lingua Principis facundiam cum reverentia admiratus sum».

Dedicația lui Orthus nu mai ajunse în mâinile aceluia pentru care erà menită, ceeace îl îndureră pe Orthus foarte mult, și trebuì să adauge în exemplarul lui personal, la margine, cuvintele: «Non este despotae exhibitum quia, priusquam typis absolveretur, ipse a Solymano Turco occisus est». La 1 Iulie 1564 scrise ducelui Albrecht știrile pe care le mai primise despre Eraclide [2]): «Venio nunc ad nova, quae I. C. scire avere arbitror. Despotae Sami et Pari, Domini Moldaviae D. Iacobi Heralidae caput Constantinopoli anno 63 missum et 10 Decembris mare abiectum fuisse C. T. fama multisque nuntiis antea accepisse existimo. Quibus illud mihi scriptum Viennam a captivo Christiano Vulff Schreiber 25 Ianuarii anni 64 literas ipse perlegi». Această scrisoare fiind datată din Tübingen, se poate conclude că și Vergerio și Hans von Unruh care ședeà la Urach, în apropiere, aflaseră despre moartea lui Eraclide, încercând și ei pierderea unei mari speranțe.

---

[1]) Zober, *Des Zacharias Orthus Lobgedicht auf Stralsund*, Stralsund, 1831, p. 26 urm.

[2]) Zober, *Drei Briefe des Zacharias Orthus von Stralsund an Herzog von Albrecht von Preussen*. Aus der Handschrift herausgegeben, Stralsund, 1854, p. 6.

In Elveţia, chiar din Martie 1564, ştirea despre peirea lui Eraclide erà cunoscută, nu se ştià însă nimic despre moartea lui Lusinski. Iohann Wolph, preot la catedrala Maicii Domnului din Zürich, scrise lui Thretius [1]: «Mea ad episcopum Moldaviae missa gaudeo, sed ipsius principis obitum vix satis possum deplorare cum eius ipsius tum ecclesiae nomine, et qua causa qua ratione et via, quo loco oppressus este, aveo scire, Spero autem d. Lusinium, ubi mihi responderit, haec scripturum esse».

La vestea căderii protectorului său, directorul şcoalei din Cotnari, Iohann Sommer, fugì îmbrăcat în strae ţărăneşti, umblă timp de trei luni prin munţi [2]) şi găsì înfine adăpost în Braşov. După ce funcţionă între anii 1565—1567 ca director al şcoalei de acì [3]), se duce în aceeaş calitate la Bistriţa şi înfine 1570 la Cluj [4]); fiind şi acolo directorul şcoalei. La Cluj devenì ginerele şi adeptul [5]) lui Franz Davidis, conducătorul antitrinitarienilor din Transilvania, murì însă în 1574 [6]) cu soţia şi soacra sa de ciumă [7]). La Bistriţa scrisese cele 15 elegii «De clade Moldavica» şi o biografie a lui Eraclide pe care o dedică prietenului şi urmaşului său din Cluj, Iakob Palaeologus [8]), care împărtăşià vederile antitrinitarienilor. E uşor de înţeles că acesta, care, fiind născut la Chios se pretindeà pretendentul vechei dinastii imperiale greceşti şi dusese până atunci o vieaţă de aventurier, să se intereseze mult de biografia unui compatriot grec care şi el fusese aruncat în toate părţile.

---

[1]) Wotschke, *Briefwechsel*, p. 216.

[2]) Sommer la Legrand, *l. c.*, p. 47.

[3]) A se vedeà însemnările despre moartea lui Eraclide în matricola liceului Honterus din Braşov în *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, vol. V, p. 7.

[4]) Trebuie deci îndreptată părerea lui Hegler în: Davidis, *Realencyklopädie*, vol IV, p. 521, după care Sommer ar fi venit din Cracovia la Cluj.

[5]) «Ein grosser Dichter und ein schlechter Christ». Seivert, *Nachrichten*, p. 404.

[6]) Hegler, *l. c.*, p. 521 dă 1573 ca anul morţii, ce e drept cu un semn de întrebare. Seivert, *l. c.*, p. 406.

[7]) Annotationes lui Peter Albinus pentru biografia lui Sommer la *Legrand*, *l. c.*, p. 139 urm.

[8]) Landsteiner, *Iakob Palaeologus*, Iahresbericht des Iosephstädter Obergymnasiums Wien 1873.

ANEXE

1) LUBIENICKI, HISTORIA REFORMATIONIS POLONICAE 1683, cap. 9.

CAPUT IX

Historia de Despota Principe Valachiae, qui in Polonia degens et veritatem Christianam amplexus a Lasco Lasocio et Philipovio principatui avito restitutus, a subiectis interemtus est.

Antequam ulterius progredianur ,breviter nobis hic est ex fide, ut omnia, tradenda historia Iacobi Heraclidis Basilici Despotae et quidem multis de causis. Nam et ille notitiam divinae veritatis in Polonia hauserat et eam se Valachiae illaturam promiserat et a Lasocio et Philipovio, quorum toties in historia nostra fit mentio, tum vero cum primus ab Albert Lasco Palatino Siradiae principatui restitutus eratet il li duo eo nomine a malevolis perfidiae in Regem et patriam accusabantur. Budzinius ille, qui harum rerum, si quisquam alius, curiosus et conscius fuit, cap 18 tradit, venisse eum circa annum 1556 ante expeditionem a Rege Augusto in Livoniam susceptam. Ita hoc factum fuerit ante primam illam expeditionem quae in Guilelmum Furstenbergium Gladiferorum in Livonia Magistrum Anno 1557 fuit. Illa nimirum expeditio altera, quae Anno 1559, contra Joanem Basilidem Magnum Ducem Moscoviae fuit, huic tempore convenire non videtur. Despotes enim ille primum aliquo tempore in provincia Cracoviensi vixit; ibi notitiam veritatis, ut dictum est, sibi comparavit; hinc Vilnam cum litteris Electoris Brandenburgici, quibus eum Regi commendavit, profectus est; ibi familiaritatem et amicitiam cum Andrea Tricessio, Joanne a Lasco et aliis Nobilibus, imo et Magnatibus inivit: ibidem operam Regi castra eius secutus in Livonia praestitit; inde cum literis comendatitiis ad Turcarum Imperatorem in Poloniam rediit; aliquanto post tempore in Russiam, inde in Moldaviam concessit; ibi aliquamdiu substitit; benevolentiam non tantum Principis Valachiae Alexandri, sed et Procerum sibi comparavit; ab his, tyranidem Alexandri perosis in interiora templi Graecanici vocatus, foedus cum iis de imperii post excessum Alexandri, per cuius caedem ad imperium grassari voluit frenis capessendis sanxit; ab Alexandro, qui tyrannidis conscientia laudatum et laudandum virum tanquam exprobantem adspiciebat, fraudulentae legationi ad Mircam, Principem Moldavie, adhibitus; ab hoc re cum Alexandro composita, veneno appetitus tandem per vomitum vi veneni exstincta valetudini restitutus, in Hungariam variam fortunam expertus, tandem a Proceribus

Valachiae ad Principatum vocatus; posthaec Cameneci in Podolia insidiis Alexandri per Mercatorem Armenium, qui imprudens ex altero cantharo veni veneno infecti gustans subita morte crimen perfididiae luit, petitus; hinc individiam Regis, qui, ut solent Principes, anxiam securitatis imperiorum suorum curam gerentes iniqua quandoque suspicione innocentes quoque onerare, edictum ei adversum promulgaverat, vitans; tum insidias Alexandri in finibus Poloniae et in Hungariam fugiens; de his omnibus Stanislaum Lassocium, illum Succamerarium Leuciciensem cestiorem fecit; per hunc Joanni a Lasco et cursus per hunc Alberto e Lasco, fratris filio, in Hungaria degenti commendatus, ab hoc humaniter habitus; a Lassocio et Philipovio ad Albertum Lascum in Hungariam profectus consilio instructus, diploma Procerum Valachiae ad Principatum se vocantium Ferdinando Imperatori confirmandum misit; et confirmatum ab eo per Doctorem Tordam cum annuo stipendio in Hungaria sibi assignato remissum accepit; hinc totum Lasci animum ad se principatui restituendum pertraxit; postea nuncium de gravi morvo Alexandri tyranni et novas a Proceribus litteras invitatorias accepit; ita copias colligere caepit; cum his Valachiam versus movit. Lassocius interim cum Philipovio ex Hungaria in patriam, studia et operam suam ei in omnibus, quae contra Deum Regem et bonam existimationem non fuerint, polliciti reverterant, pacti cum eo, ne per terras Regias ostensae vitandae hoc praesertim rerum statu, causa exercitum duceret. Sed cum collecto justo comitatu in Podoliam venissent, et Despotam copias Duce Lasco per terras Regias trahere accepissent, graviter, ut par erat, dolere, Regis offensam, sinistras suspiciones et criminationes noti tantum, se sed et Eccelsiam, ut mos iniquus fert, petituras, vereri; confestim ad Nicolaum Sieniavium Palatinum Russiae et exercituum Regni Ducem se conferre, consilium suum purgare: Despotam contra fidem datam fecisse, palam dicere et affirmare; ad Despotam confestim, fidei datae memor redeat, mittere: hic redire se sine insigni damno non posse aliisque iustis rationibus coram dicendis factum excusare; has cum postridie Palatini permissu cum eis convenisset, edicere, Proceres Russiae, quorum fide per terras Regiae exercitum duceret, et in praesens votis suis adversos inveniret, perfidiae accusare; Lassocium et Phillipovium intimo dolore commotos videns, graviter et ipse dolere: regressum mente volvere: impossibilem judicare: ergo exercituum Regni Duci operam suam, si eorum auctoritate Alexandro Tyranno Valachiae damnis reparatis concilietur, contra Tartaros, qui paulo ante maximam praedam ex regno egerant vel contra Moscum tunc hostes vel alioquin Regi in Livonia. in qua iam aliquot arces Rex habebat, praestandam offerre; inter haec antequam mandata Regia adferuntur, annonam pro milite postulare; copias acie instructa monstrare: Sed Dux omnia negare: Despota contra indignari, irasci, et ni Lassocii et Philippovi, optimae notae amicorum, rationem haberet, pugnam moliri. Atque ita tunc res transacta fuit. Huic fidem conciliant litterae Despotae manu ad Lassocium datae Budzinii solertia conservatae, quarum apographum merito adpono; Charissime Frater in Christo Domine unice observande. Intellexi nonnullos esse qui D. V. et D. Philippovium calomniari tentant quasi vos me ibi cum exercitu adduxissetis, ut velletis tandem perdere patriam.

Rogo vos propter Filium Dei, hoc non curetis. Similiter vobis enim accidit, quemmadmodum mihi ab Italis et Gallo servitoribus, cum persequebat propter verum usum Sacramentorum: illi autem spargebant me defecisse a fide Christiana et secutum esse Turcam. Sic nunc D. V. contigit. Illi me vocarunt, et postea acceptis muneribus contra antiquam Polonorum fidem et virtutem voluerunt me tradere tyranno Christianitati infenso. Ego enim habeo eorum litteras, qui me vocarunt, cum DD Vestrae de hac re nihil sciverunt. Et si ego non habuissem vestri respectum precum vestrarum, ego non retrocessissem; ego preces Vestras, propter pietatem, fidem et singularem virtutem et integritatem (quae Dei dona sunt) habui loco mandati et cum magna mea iactura retrocessi. Malui enim pati damnum et me exponere periculo, quam contra vestram voluntatem, qui estis Viri Sancti ex gratia Dei per Christum, aliquid facere, quod Serenissimum Regem Vestrum et omna proceres inclytos offenderet. Possunt igitur fidefragi illi, post Deum vobis gratias agere, quia certum est, dedissem illis praelium et non dubita, quin Deus illos punivisset, propter suam laesam fidem. Non ex metu retrocessi, qualisque ego sunt ex gratia Dei multi sciunt, qui me apud Carolum Divum et Ferdinandum testabantur. Et Seren. Rex Vester et totum Regnum nunc possunt cognocere fidem vestram et integritatem. Nam quod illi fidefragi impii viribus suis efficere nequaquam potuissent, vos precibus per Jesum Christum fecistis. Neque hoc est verum, quod illi dicunt, D. V. proditores vos fuisse quoniam semper dicebatis mihi publice, verbis et factis in omnibus quae non essent contra Deum et Seren. Regem Vestrum, vos esse paratos mihi gratificari et haec est veritas. Faciunt igitur vobis viris piis iniuriam, qui studetis ut omnia sint ad aedificationem Ecclesiae Dei vivi. Haec pronunc ad calomniatores testari volui, ad exonerationem conscientiae meae.

Despotas manu propria.

Has autem post dimissas tunc fidei et amicitiae cum Lassocio et Philippovio sanctiae causa copias Cassovia datas die 8 Febr 1561 suo et Lasci sigillo munitas misit. Quae omnia ut manifeste indicare mihi videntur. Despotae gestae ab Anno 1557 non 1559 arcessenda esse, ita et grandem injuriam Lassocio et Philippovio malevolos in praefat. Coloquii Petricov. Anno 1565 habiti fecisse, dum eos, si viveret Despotes, perfidiae in patriam convinci posse effutiverunt, docent. Eiusdem illius anni d 28 Nov. Albertus a Lasco Alexandri copiis memorabili praelio fusis fugatisque Despotam in principatu collocavit. Hunc erga Lascum ingratum fuisse Abrahamus Baseschaius, qui tunc Lasco a secretis fuit Budzinius fidem Lassocio et Philippovio de reformandis Valachiae Ecclesiis datam non servasse, uterque Despotam a suis subjectis gente scil. si quae unquam est, perfida et mobili, interemtum (ille Anno 1567 d. 5 Nov. factum adnotat), testantur.

2) ANDREAS TRICESII DUO CARMINA DE ILLUSTRISSIMO PRINCIPE HERACLIDE ET AD ILLUSTREM VIRUM ALBERTUM LASCUM (EPIGRAMATA LIBER I) CRACOVIAE 1565.

De illustrissimo Principe Heraclida Ioanne Basilico Despota, Principe Sami, Marchione Pari, et Moldauiae P A Latino.

Monstrorum domitor toto celebratur in orbe
Alcide, magni filius ille Iouis
Non minus & noster toto celebrabitur orbe
Despota, ab Herculea nobile stirpe genus.
Fortiter immanes Valachor e gente Tyrannos,
Qui parua exegit, perdomitq' manu.
Restituit miseris foelicia tempora pacis,
Et libertatis maxima Iura dedit.
Ipse etiam regit hos veluti pater: aurea terris
Saecula Moldauicis hoc rediere Duce.

Ad illustrem Virum Albertum Lascum, cum Alexander
Palatinus Moldaviae, per despotam et illum, ditione sua pulsus fuisset.

Cum tua sic teneris te virtus extulit annis,
Nam vix esse puto ter duo lustra tibi,
Qualis eris cum iam veniet maturior aetas?
Persimilis ne Patri, maior an ipse Patre?
Principe cum Samio tu fractos eyeis hostes,
Christiaci Regis nullius auctus ope.
Errequiem populis donas, saeuumq' Tyrannum
Transmare perpetuum pellis in exilium.
Ipse ducis belli titulos, virtutis adeptus
Praemia, nunc Chocimi moenia celsa tenes.
Teq': Sami Princeps, Valachorum sceptra supba
Qui gerit, ut fratrem diligit usq' suum.
Illud Patricio vix forsan contigit ulli,
Inclyta quos armis Lacia nostra tulit.
Da veniam: tali vernans sub flore iuuente,
Huic simile effecit nil tuus ille Pater.

3) I. B. DE ROCOLES: LES IMPOSTEURS INSIGNÉS

Paris 1679 pag. 255/256.

Le faux Despote de Moldavie et Valachie Jaques Heraclide.

Leunclavius dans son supplément des Annales Turques met sur le tapis cet homme qu'il raconte avoir veu et connu et dit qu'il avoit une mine fort noble qu'il etoit d'une taille médiocre, d'un corps fort robuste et nerveux, qu'il étoit disert dans ses discours et qui s'aidoit fort bien de quatre langues, de la Greque, Latine, Italiene et Françoise. Il avoit nom Jacques Heraclide et Baziliquez, se disoit être de la race des anciens Despotes ou Voivodes de Valachie et Moldavie et Seigneur de l'Isle de Samos et Marchet ou Marquis de celle de Paros en l'Archipel, il trouva des Seigneurs Polonois, assez credules pour ne pas passer pour Imposteurs dans leur espit; lesquels furent tellement portez d'affection pour sa personne qu'ils l'établirent à main armée

Despote de Moldavie et de Valachie. Les principaux de ces Seigneurs Polonois furent Albert Lascus, Philipouischi et Lassocchi; leur armée étoit fort inférieur en nombre à celle d'Alexandre Despote, qu'ils entreprenoient de dépouiller pour mettre cet imposteur en sa place. La victoire fut de leur côté, Alexandre fut chassé et Jaques établi. Despoté et confirmé en la Principauté par l'Empereur Solyman par le moyen des présens qu'il fit aux Bassas de la Porte. Cette victoire arriva le 18 Novembre 1561, mais trois ans après quoyqu'il gouvernât assés doucement ses sujets, étant soupconne imposteur, les valaques le massacrèrent de sang froid.

4) NEUVERMEHRTES HISTORISCH UND GEOGRAPHISCHES LEXIKON VOL. III.

Basel, 1729 pag. 895.

Jakobus Heraklides oder Basiliko wird von vielen vor einen betrüger gehalten. Er gab vor, dass er von den alten Despotten oder Voyvoden von Moldau und Wallachey herstammete und dass er Erb-Herr der Insul Sanus und Marggraf von Paros auf dem Archipelago wäre. Er präsentierte eine schöne und anschauliche Person und verstand die Griechische, Lateinische, Italienische und Französische Sprache sehr wohl. Viel Polnische Herren nahmen sich seiner dermassen an, dass sie ihn mit gewalt zum Despotem von Moldau und Wallachey machten, nachdem sie Alexandrum an. 1561 geschlagen hatten. Darauf bestach Jakob die Bassen und den Grossvezier dass sie ihm durch den Türkischen Kayser Solyman II in seinem Fürstenthum bestätigen halffen. Allein er regierte nur 3 Jahr. Denn nachdem die Wallachen einigen argwohn von seinem herkommen geschöpft, fielen sie ihn in seinem palast mit gewalt an, worauf er gleich seine Fürstliche insignien zu sich nahm und mit grosser beständigkeit den Tod erlitt.

ISVOARELE CODULUI CALIMACH

DE

ANDREI RĂDULESCU
MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 18 Martie 1927

1. Este cunoscută tendinţa generală, care a existat în secolul XVIII mai ales în a 2-a jumătate, de a da popoarelor legi scrise, menite să înlăture neajunsurile Dreptului sub formă de obiceiuri, contra căruia erau, în special în ţările continentale, multe nemulţumiri.

Sub influenţa acestei tendinţe, Frederic cel Mare dăduse un cod statelor sale, în Franţa, se continuà seria marilor Ordonanţe din secolul precedent, în statele habsburgice s'a lucrat pentru întocmirea Codului civil.

Curentul a avut răsunet şi în ţările noastre, unde erau deasemenea destule nemulţumiri contra Obiceiului [1]).

Unii dintre Domnii Fanarioţi au voit cu stăruinţă să înzestreze cu legi scrise ţările ce cârmuiau.

Intre aceştia un loc special ocupă familia Calimachi. Incă dela finele sec. XVIII, Alex. Calimach adunase material în vederea acestei opere, dar n'a avut noroc s'o înfătuească. Fiul său, Scarlat Calimach, cum s'a urcat pe tron, a început să şi lucreze în acelaş sens.

Altădată am arătat, mai pe larg, modul cum a ajuns să întocmească pravila care-i poartă numele; de astădată voiu expune pe scurt alcătuirea acestei legiuiri [2]).

Mai întâiu a luat măsuri pentru adunarea materialului, care aveà să servească pentru noua pravilă. Pentru aceasta a format o *Comisiune*, compusă din *Anania Cuzanos* şi *Flechtenmacher*, care erà şi

---

[1]) C. Negruţi în Prefaţă la ediţia II-a a *Manualului Donici* 1858. Cf. Hrisovul de promulgare al Codului Caragea.

[2]) Andrei Rădulescu, *Pravilistul Flachtenmacher*, p. 3 şi urm.

dascăl de latinește. Comisiunea aveà îndatorirea să traducă pravilele împărătești, care erau destinate să servească drept temeiu noilor legiuiri și totodată și celor care aveau nevoie de ele și nu le puteau folosì în original. Cuzanos erà — se pare — mai ales pentru textele grecești, iar Flechtenmacher pentru cele latinești. După indicațiile ce avem traducerea erà făcută pe la începutul anului 1816.

In acelaș timp sau aproape de sfârșitul lucrării Comisiunii, Vodă Calimach a format și un *Comitet*, care aveà să adune toate legile și obiceiurile Moldovei în materie civilă și criminală, care erau de 4 secole cu arătarea ramurii și izvorului lor.

După ce materialul a fost adunat, s'a pășit la întocmirea pravilelor. Cu toate că Domnul doreà să le întocmească pe toate, dar a ales pe cea «mai de trebuință», pe cea civilă.

Ca mod de lucru am arătat că au întrebuințat aproape acelaș mod, care s'a folosit și în Țara Românească pentru pravila lui Caragea și care erà, în parte cel puțin, modul utilizat și pentru codul austriac.

S'a făcut un proiect — după părerea mea — de către Flechtenmacher, care luà și avizul Domnului. Acest proiect a fost supus, spre a-i da forma definitivă unei Comisiuni de elaborare între care erau principalii boieri și cunoscători de legi, apoi Adunării obștești și în sfârșit Domnul a promulgat-o la 1 Iunie 1817 [1]).

Inainte de a o promulgà ar fi trimis-o și unor învățați străini spre a-și da părerea asupra ei. Un exemplar, legat luxos, a fost trimis și Universității din Oxford [2]).

Am dovedit — cu mijloacele ce am avut la îndemână — că principalul autor al pravilei este Flechtenmacher [3]). Totuș — cum se cetește așà de puțin — se repetă de mulți vechile păreri, după care autorul ar fi Cuzanos sau alții.

Noua pravilă nu puteà fi întrebuințată pentrucă erà scrisă în grecește. Se simțià — dar — nevoia traducerii în românește, ceeace s'a și început curând după promulgare. Din ce motive, nu putem ști precis, traducerea se făceà anevoie; în Noemvrie 1919 deabià erà tradusă jumătate [4]).

[1]) *Pravilistul Flechtenmacher*, p. 7. *Uricarul IV*, p. 207 și urm.

[2]) A. Papadopol-Calimachi, *Din Istoria legislațiunii Moldovei* în «Arhiva» din Iași, VII, pp. 162—163.

[3]) *Pravilistul Flechtenmacher*, p. 8 și urm.

[4]) *Uricarul IV*, pp. 207—213.

După ce Scarlat Calimach a părăsit tronul, nu s'a mai ocupat nimeni de traducere, până în vremea alcătuirii Regulamentului Organic. Prin această legiuire păstrându-se încă pravila lui Calimach, până se va îndreptà și completà, s'a simțit serios nevoia traducerii. Acela care a stăruit la Cârmuirea rusească să grăbească tâlmăcirea a fost Costache Conachi. Totuș lucrarea mergeà greu. Venind ca Logofăt al Dreptății, Costache Sturza a luat măsuri pentru o mai repede traducere. In acest scop s'a alcătuit o comisie, compusă din Căminarul Petrache Asachi, Președintele Trib. Botoșani și din jurisconsulții H. Flechtenmacher și Damaschin Bojinca, cari au lucrat sub conducerea lui C. Sturza.

Pe la sfârșitul anului 1831, traducerea ar fi fost gata. Sturza, fie singur, fie cu ajutorul colaboratorilor, alcătuește și o prefață destul de interesantă.

Trebuià acum ca pravila să fie dată publicității, pentru a puteà fi cunoscută și aplicată. S'au gândit mai întâiu s'o litografieze și au și făcut-o aproape pe jumătate în tipolitografia lui Gheorghe Asaki. Au văzut, însă, că litografierea nu erà un mijloc bun de păstrarea unei pravili, în care unii și alții au interes să adauge ori să schimbe ceva din text. Teama de «plastografie» i-a hotărît s'o tipărească. Aceasta s'a făcut tot la Asaki. Deșì ar fi trebuit să plătească pentru ceeace fusese litografiat, Asaki a primit să facă tipărirea, fără de a mai reclamà ceva pentru litografiere.

Tipărirea s'a terminat în 1833 [1]).

2. *Cari sunt izvoarele acestei pravili?* Părerea generală este că Pravila Calimach este codul civil austriac. După unii ea este o simplă traducere, o copie, după alții o traducere, cu oarecari modificări, ceva în felul cum socotesc mulți că este și codul civil. Această părere se repetă, fără nici o osteneală de a cercetà dacă și întrucât este întemeiată. Și ea trece și în lucrările ce apar în alte limbi, lăsând să se creadă că și la 1817, ca și la 1864 ne-am mulțumit să copiem și că nu suntem în stare să întocmim legi proprii.

Inainte de a intrà în cercetarea problemei trebuie să spunem *ceva despre alcătuirea Codului civil austriac.* Acest cod a avut o epocă de pregătire foarte lungă, de 60 de ani, explicabilă mai ales atunci.

---

[1]) O ediție s'a mai tipărit la 1851, apoi de *Bujoreanu* la 1862, și mai târziu de *Hamangiu* la 1908.

Cu toată diversitatea de legislații germanice și slave în teritoriile, cari au format Statele habsburgice, s'a resimțit de mult influența dreptului roman, pus în lumină de școala dela Bolonia. Incă dela sfârșitul sec. XV, normele romane s'au alăturat, apoi s'au substituit normelor germanice. S'au produs amestecuri cu obiceiurile în secolele următoare, iar în sec. XVIII s'a pus și acì chestiunea codificării. In acest sens s'a lucrat dela 1749, sub Maria Terezia s'a făcut și un proiect Codex Theresanius, care însă n'a fost primit. Iosif II, dornic de a grăbì unificarea și de a înfăptuì ideile liberale și egalitare, a stăruit să se continue lucrările de legiferare. Inainte chiar de a se fi terminat proiectul, a promulgat la 1786 prima parte a codului, referitoare la izvoarele dreptului, la persoane și drepturi de familie, parte în care se proclamà egalitatea înaintea legii și libertatea individuală. Iosif n'a izbutit însă să-și vază terminată opera.

După oarecare întârziere, o comisiune prezidată de *Martini*, profesor, la Viena, de drept natural și de instituțiuni de drept roman, întocmește un proiect complet, care e promulgat de Francisc I la 1796, dar este pus în aplicare — ca experiență, caz foarte rar — numai în Galiția în anul 1797.

Peste câțiva ani s'a numit o nouă comisiune, care ținând seamă de observațiunile adunate aveà să dea forma definitivă.

Această Comisiune a lucrat 10 ani (1801—1811). Ea a fost prezidată de *Franz von Zeiler*, urmașul lui Martini la Universitatea din Viena și Consilier la Curtea de Casație. El i-a dat ultima formă, luând bineînțeles și avizul Comisiunii. Proiectul lui a fost supus Consiliului de Stat, și în urmă promulgat de Impăratul Francisc I la 1 Iunie 1811 spre a fi aplicat dela 1 Ianuarie 1812.

Pentru a-i ușurà aplicarea, s'a tradus și în limbile populațiunilor din imperiu. Astfel s'a tradus și tipărit la Cernăuți în 1812 și în limba românească, o traducere destul de greoae, dar care totuș înlesnià cunoașterea de către poporul român.

Mai târziu — cum se știe — la 1852 și 1853 a fost întinsă aplicarea lui și în Ungaria, Ardeal și Banat.

Codul austriac este în cea mai mare parte roman. Planul, osatura cum s'a zis, noțiunile fundamentale în mai toate materiile sunt romane. Se observă totuș părți din vechile drepturi boem, austriac, din Landrechtul prusian, care se codificase de curând.

Ceeace-l mai caracterizează este influența dreptului natural, datorită lui Martini și Zeiler, profesori de această ramură și datorită mai ales spiritului timpului, Rațiunii atotputernice din sec. XVIII [1]).

Caracterul său roman este însă vădit. Un autor a spus că *poate este cel mai roman dintre toate codurile* [2]). Nu cunoșteà de sigur pe al nostru, de care ne ocupăm acì.

* * *

3. Codul austriac a fost, fără îndoială, cunoscut în Moldova, când s'a întocmit Codul Calimach, fie în textul german, fie în traducerea dela Cernăuți. Afară de Flechtenmacher, Sas dela Brașov, Doctor în Drept dela Viena, de sigur că l-au cunoscut și Domnul și mulți dintre boieri.

Când s'a alcătuit Codul Calimach, se cunoșteà însă și codul civil francez, pe care autorii codului austriac nu l-au întrebuințat pentrucă părțile lui principale erau făcute încă din 1796 [3]).

Acei cari au făcut Pravila Calimach au copiat pur și simplu codul austriac, l-au copiat aducându-i oarecari modificări sau au avut alte izvoare?

Pentru a răspunde se impune să cercetăm, în prim rând, *hrisovul de promulgare.*

In el, Vodă Calimach, după ce arată datoriile oblăduitorilor față de oblăduiți și însemnătatea legilor pentru fericirea supușilor, expune pe scurt, ce au făcut predecesorii săi pe acest teren. Amintește că — după spusa lui Cantemir — Alexandru cel Bun a alcătuit o carte de legi din Vasilicale, că și Vasile Lupu a făcut legiuirea sa la 1646, iar mai pe urmă Domnii s'au servit de izvoarele acestor 2 cărți de legi, adică de Vasilicale și de Novelele lui Justinian, Leon și ale celorlalți împărați, de Sinopsis, de Introducerea legilor a lui Antichinson

---

[1]) Gallaix de M., *La réforme du code civil autrichien*, pp. 1—4. A de Clerq, *Code civil général de l'Empire d'Autriche*, 1856. Introduction No. XII și urm. Cf. Andrei Rădulescu, *Prav. Flechtenmacher*, p. 7, nota I. Acì se va rectificà data promulgării. I. Corjescu, *Codul austriac*, p. 3 și urm. Patenta imperială de promulgare.

[2]) Levy-Ullmann în *Les transformations du droit dans les principaux pays depuis cinquante ans (1869—1919)* I, p. 86 și 89.

[3]) Gallaix de M., *o. c.* p. 19 și 12 In ce privește cunoașterea codului francez la noi, ea se dovedește sigur prin citarea de articole din acel cod în manuscrisele lui Flechtenmacher. (Acad. Rom. ms. 10 și 12).

Teofil, de legea greco-romană și de Manualul lui Armenopol. Mai târziu — spune — că s'au dat de către Domni și câteva hrisoave în unele pricini, spicuindu-se, tot din Vasilicale și Novele.

Menționează, apoi, încercarea lui Toma Carra de a compune — după cererea lui Al. C. Moruzi — un cod civil și penal, după modelul Institutelor.

După acest scurt istoric, Domnul arată că de când a luat în mână frânele Oblăduirii s'a gândit la binele supușilor și știind că legile contribuesc «mai mult decât orice la fericirea omului împiedecând sila și distribuind tuturor o dreaptă egalitate» s'a hotărît să se îndeletnicească cu acestea mai serios și mai întâiu. Comunicând hotărîrea Mitropolitului, Episcopilor și boierilor, aceștia nu numai că l-au aprobat, dar l-au rugat să-și pună hotărîrea în lucrare.

Pentru aceea a găsit de cuviință să alcătuească mai întâiu un Cod civil ca unul ce este mai de trebuință decât celelalte părți ale legislației. Incepând lucrul l-a săvârșit «*având de temeiu Vasilicalele* cari s'au adus la noi de fericitul întru pomenire Alexandru cel Bun» [2]).

«Fiindcă însă din Vasilicale lipsesc nu numai capitole și titluri ci cărți întregi am îndeplinit — continuă Domnul — lipsele culegând din Novele și celelalte părți de legi citate mai sus, de care s'au slujit și luminații Domni, predecesorii noștri.»

La cap. IV, partea I, despre Epitropie și Curatorie, văzând scopul Vasilicalelor și al tuturor legilor celor drepte pentru educarea orfanilor și siguripsirea averilor lor, a socotit de cuviință să schimbe modul acestora și să adune mijloace «*din noue codici evropenești*» (a cărora — zice — *și metodul, l'am întrebuințat ca unul ce ni s'au părut cel mai nemerit)* întrucât a socotit aceasta mai în interesul orfanilor.

A mai găsit de cuviință să adauge unele legi necesare pentru unele materii necunoscute de bătrâni și altele despre pricini, cari se tratează altfel în vremea sa, anume despre alcătuiri între autori și tipografi, despre asignații, despre concursul creditorilor, etc.

A mai adăugat «la locurile cuvenite și *Obiceiurile pământului*, care cercetându-se după porunca sa și găsindu-se de cuviință în adunările convocate spre acest sfârșit s'au cinstit cu vrednicia de a rămâneà legi». Deasemenea a adăugat și deslegările făcute prin *hrisoave domnești* [1]).

[1]) *Uricar* IV, p. 300 și urm.

Din acest hrisov nu rezultă de loc că Vodă Calimach s'ar fi mulțumit să facă o simplă traducere a codului austriac sau că pentru întocmirea pravilei ar fi întrebuințat, ca principal izvor, codul austriac. El spune clar c'a folosit pentru tutelă și curatelă unele reguli din codicele noui ale Europei și că a întrebuințat și metoda acestora. Codurile noui erau: cel austriac, cel francez și al lui Frederic cel Mare.

Nu e de crezut că Domnul ar fi încercat să ascundă adevărul, dacă legea austriacă ar fi servit ca principal izvor, sau ca izvorul după care se traduceà condica moldovenească. Nu se vede — apoi — la ce i-ar fi folosit o asemenea inexactitate, ușor controlabilă.

* * *

4. Să cercetăm *părerile contemporanilor și ale cunoscătorilor chestiunii.*

Un trimis al Ministerului de externe rus, Consilierul de curte Pavel Svinin, venit în Basarabia după răpire spre a o cercetà, spune în raportul său dela 1 Iunie 1816 că în Moldova Vodă Calimach în 1815 «a numit un Comitet pentru adunarea tuturor legilor și obiceiurilor Moldovei, în materie civilă și criminală, câte erau în vedere de 4 secole, cu arătarea ramurii și izvorului lor. Partea întâia a acestei legislații s'a tipărit acum (1816) la Iași în limba grecească și tot acum se traduce în limba moldovenească».

Spusele lui Svinin despre acel Comitet sunt exacte. Partea I a legislației nu e decât Pravila Calimach; a II erà cea penală, pe care o proiectase Domnul, dar care s'a înfăptuit mai târziu sub Ioniță Sandu Sturza.

Pentru Svinin, care erà și om de Drept, partea I a acestei legislații erà cert că este întocmită din adunarea legilor și obiceiurilor Moldovei, câte erau cunoscute acolo de 4 secole. Nici pomeneală de codul austriac. Și cum se dovedește că erà bine informat nu se puteà să nu amintească ceva de acel cod [1]).

b) Intr'o notiță cuprinsă în «*Telegraful filologic*», care apăreà în grecește la Viena, pe la 1817—1820, se spune, între altele, că Vodă Calimach a însărcinat pe 2 boieri mari și pe dascălul de latinește dela Școala domnească «să traducă legile locului, în limba Dacilor, cari întru puțin *vor ieși de sub teascuri*». Nu se dovedește că atunci s'ar

[1]) A. Papadopol-Calimach, *l. c.*, pp. 160—61.

fi tipărit vreo traducere a Vasilicalelor. In această știre nu poate fi vorba decât de pravila lui Calimach, care, pe vremea când se căpătase informația, va fi fost încă sub tipar. Ea apărea pentru cel ce dădea notița ca o lege a locului, care se traducea în limba țării. Dacă ar fi fost nu o copie ci măcar o lucrare bazată pe codul austriac era imposibil să nu se fi știut asta la Viena, unde nu putea trece neobservată o asemenea știre de laudă pentru legea Impăratului [1]).

c) Peste câțiva ani (1824—1825) *Petru Manega*, doctor în Drept dela Paris, a făcut, după cererea autorităților rusești, un proiect de cod civil pentru Basarabia. Vorbind în introducere de Codul Calimach, spune că este alcătuit din Vasilicale și din Armenopol, fără a aminti ceva despre codul austriac, ceeace n'ar fi putut trece cu vederea un jurist ca Manega [2]).

d) In art. 318 alin. 2 al *Regulamentului Organic al Moldovei* s'a prevăzut că «toate judecățile în pricini politice se vor face pe temeiul codicei Principatului Moldovei, publicată în anul 1817 Iulie 1» și până când ea se va completà, «la pricinile neprevăzute» în această condică «și la acele împotrivitoare Vasilicalelor, se vor luà de pravăț în hotărîri legiuirile Vasilicalelor, încât ele sunt potrivite cu obiceiurile pământului, iar în pricinile negutătorești se vor adunà din codica de comerț a Franției toate dispozițiunile ce pot fi potrivite la starea lucrurilor din Moldova, care se vor pune în rânduealä și se vor tălmăcì românește, spre a slujì de regulă în toate pricinile neguțătorești».

Nici o trimitere la codul austriac, pentru completarea Codului Calimach, nici o mențiune de acel cod ci numai de Vasilicale. Cum acei cari lucrau Regulamentul Organic erau, în mare parte, și cei ce luaseră parte la alcătuirea pravilei Calimach, dacă aceasta ar fi avut ca izvor codul austriac era imposibil să nu fi făcut cea mai simplă mențiune ori să nu fi indicat ca mijloc subsidiar pentru interpretare și pentru judecăți, mai ales, când vedem că se referă la codul de comerț francez. Aceasta nu se poate explicà decât prin faptul că, pentru

[1]) Iorga N., *Telegraful filologic din 1817—1820*, în *Amănunte din istoria noastră în veacul al XIX*, p. 10.

[2]) *Projet de code civil pour la Bessarabie:* Tel est la Code de *Mourousi* et celui de *Callimachi* qui ne renferment qu'un extrait du texte des Basiliques et de l'Armenopoulo auquel se trouvent joints des dispositions faites, en différents temps par les Hospodars des deux Principautés. (Introduction).

ei nu codul austriac erà izvorul de temeiu al pravilei, ci Vasilicalele așà cum spusese și Domnul în Hrisovul său.

e) Celebrul cunoscător al Dreptului greco-roman, *Zachariae von Lingenthal* care recomandà Grecilor, pentru noul lor Stat, codul Calimach, care cunoșteà așà de bine această legiuire și o utilizà în studiile sale, nu spune că ar fi fost copiată ori luată din codul austriac, ci o pune mereu în legătură cu dreptul roman și bizantin, spunând că se distinge «printr'o codificare simplă și fidelă a legislațiunii bizantine» [1]). Iarăș este de menționat că erà imposibil ca acest mare jurist să nu fi observat, să nu fi știut că izvorul Codului Calimach este codul austriac.

f) Un scriitor moldovean, a cărui lucrare despre Istoria Moldovei a apărut la 4 decenii după pravila lui Calimach, dar care se pare că aveà informații foarte sigure, în orice caz cuprindeà părerea timpului său, *Manolache Drăghici*, după ce spune că Vodă Calimach se ocupà mult cu scrisul, din care pricină, venise la o monotonie trândavă» adaugă că el «a copiat condica politicească în dialectul grecesc, adunând-o din Vasilicale» [2]).

g) Intre aceste informații un loc hotărîtor ocupă *Flechtenmacher*, care este necontestat — chiar dacă n'ar fi făcut singur proiectul — că a avut un rol foarte mare la întocmirea Codului Calimach.

In conferința sa dela deschiderea cursurilor de Drept, conferință intitulată *Istoria Dreptului românesc sau a pravilelor românești*, alcătuită la 10 Aprilie 1830 spune între altele că «chiar dacă toate Statele Europei și-ar alcătuì noui pravile, cea mai mare parte a cuprinsului lor *se va alcătuì* «deapururea după praviliceștele idei» pe cari ni le-au lăsat Romanii «ca o veșnică moștenire și ca o obștească avere a omenirii».

Ele vor stăpânì lumea încă mult timp și e foarte departe vremea când s'ar puteà părăsì acele lucrări și împiedecà efectele lor.

---

[1]) *Histoire du droit privé gréco-roumain, traduction Laut 1870.* «Le code moldave se distingue ici de même qu'en d'autres points, par une codification simple et fidèle de la législation byzantine. C'eût été sans contredit un bonheur pour le royaume de Grèce si l'on avait connu et provisoirement adopté ce code, au lieu de confirmer provisoirement «*Πολιτικοὶ* Nomoi *τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων, οἱ περιεχόμενοι εἰς τὴν ἑξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου*». Et, en ce moment même, la commission chargée du soin de préparer un projet de code civil, au lieu de prendre le Code Napoléon pour base de son travail, aurait mieux fait de se proposer pour modèle le Code moldave», pp. 47—48. Lucrarea e apărută în limba germană la 1856.

[2]) *Istoria Moldovei* 1857, vol. II, p. 106.

Mai departe, arătând pravilele cari au fost la noi, spune că au fost cele romane. *Şi el aveà părerea — admisă unanim — că dreptul român erà cel roman şi pravilele româneşti au fost cele romane*, fie în forma cunoscută sub acest nume, fie legiuirile făcute la noi de Alexandru cel Bun şi Vasile Lupu.

Continuându-şi istoricul pravilelor dela noi, spune că în sfârşit Scarlat A. Calimach a tipărit la anul 1816—1817 legiuirea sa, pe care toţi doriau să fie tradusă în limba ţării.

Incheindu-şi conferinţa arată că în chipul acesta pravilele Romanilor dovedesc «dela prima lor ivire la *îndreptarea lor cea mai de pe urmă din principatul Moldovei*» o întregime originală şi o minunată lucrare a duhului omenesc [1]).

Este limpede că *pentru Flechtenmacher pravila Calimach erà pravilă romană*, erà îndreptarea ultimă a acestor pravile în Moldova. Nici o menţiune despre codul austriac.

Peste câţiva ani, la 1836, în calitate de jurisconsult oficial, Flechtenmacher dă o consultaţie referitoare la nişte Ovrei dela Târgul-Ocna, într'un proces de sacrilegiu. Vorbind de legile din Moldova, de valoarea Vasilicalelor, a lui Armenopol spune clar: «Scarlat Calimach au alcătuit şi au dat la lumină Condica politicească, *împrumutând-o din Vasilicale*» [2]).

Afară de acestea, în manuscrisele ce ne-au rămas dela el nu se vede nici o menţiune că pravila Calimach ar fi luată din codul austriac.

Mai interesant este faptul că în *Manuscrisul 12* se află o parte de aproape 80 pagini, în care este trecut pe scurt cuprinsul aproape al tuturor articolelor din Codul Calimach şi unde se arată textele corespunzătoare din dreptul roman sau din alte părţi. Aproape toate aceste trimiteri sunt numai la dreptul roman, bizantin, şi puţine la doctrina franceză: Toullier, Rogron, etc. [3]).

E de observat că Flechtenmacher întrebuinţà şi Comentariile codului austriac, întocmite de von Zeiler, autorul lui; pe exemplarul ce aveà din aceste comentarii făcuse şi adnotări cu texte din Calimach [4]).

---

[1]) Lucrarea se găseşte în Biblioteca Ac. Române. Cf. Andrei Rădulescu, *Pravilistul Flechtenmacher* pp. 44—45.

[2]) *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XXXI, p. 47.

[3]) Ac. Rom. Ms. 12. Cf. *Prav. Flechtenmacher*, p. 55—56.

[4]) M. Bonachi, *Persoana morală în Codicele Calimach.*

Şi totuş nici o menţiune în lucrările sale despre codul austriac, sau trimiteri la acest cod.

Partea arătată din Ms. 12 a fost sau planul de alcătuirea Codului Calimach sau un fel de indicator al izvoarelor, poate pentru cursurile lui. In ambele ipoteze aceasta dovedeşte că, pentru Flechtenmacher codul austriac n'a avut vreun rol deosebit ca izvor la întocmirea codului moldovenesc.

Dacă despre alţii se mai poate spune că nu ştiau care este izvorul sau dacă se bănueşte că Domnul n'ar fi vrut să spună adevărul în hrisovul de promulgare nu se poate crede că Flechtenmacher, fost supus austriac, n'ar fi arătat undeva că izvorul principal al condicei Calimach este codul austriac; şi ar fi tăcut şi când nu se mai puteà presupune c'ar fi supărat pe Vodă Calimach.

Din contră, toate arătările, toate notiţele lui concordă cu arătările hrisovului că izvorul de temeiu au fost Vasilicalele şi alte monumente de drept roman.

h) Dealtfel, părerea aceasta a fost admisă de toţi, până aproape de vremurile noastre şi am uitat-o fiindcă am neglijat aproape tot trecutul nostru juridic.

Intre cei bătrâni cari reaminteau adevărul, cunoscut şi din alte părţi şi prin legăturile de familie, Al. Papadopol Calimach a spus că este greşit a socotì Codul Calimach tradus după codul austriac. El este «în strânsă legătură cu Vasilicalele şi cuprinde încă sute de obiceiuri ale pământului Moldovei» [1]).

* * *

5. Să presupunem că n'am fi avut aceste elemente de informaţii sau că ele ar fi fost uitate. *Pentru deslegarea problemei erà un alt mijloc, simplu dar hotărîtor; să se fi comparat copia cu originalul, să se fi comparat cele 2 coduri.*

Pentru desăvârşirea convingerii şi înlăturarea oricărei îndoeli o vom face; de sigur nu pentru toate textele codului, căci ar fi o cercetare prea lungă. Vom luà exemple din diferite părţi ale celor 2 legiuiri.

Inainte, însă, trebuie să relevăm următoarele *diferenţe în privinţa numărului articolelor şi a împărţirii titlurilor şi capitolelor*, diferenţe care ar fi fost aşà de uşor de observat dacă, în loc de a repetà părerea

---

[1]) «Arhiva» din Iaşi, VII, p. 162.

generală în privința izvoarelor, ar fi încercat cineva să arunce o privire asupra celor 2 pravile.

Codul Calimach are *2032* articole afară de alte 12 într'o anexă; *codul austriac are numai 1502 articole, deci cu 530 articole mai puțin.*

Impărțirea în titluri și capitole deasemenea diferă. In codul austriac, sunt subtitluri, în ediția primă, sub formă de note marginale, ceeace nu este în Codul Calimach unde s'a întrebuințat numai titlul părților și al capitolelor.

Afară de aceasta în *Codul Calimach sunt mai multe capitole decât în cel austriac* şi nu datorite numai unei altfel de grupări, ci *pentrucă acest cod cuprinde părți cari lipsesc din cel austriac.* Astfel, în Codul Calimach, secțiunea I a părții I, care tratează despre realele drituri cuprinde 19 capitole, iar în codul austriac numai 16; cel dintâiu are în plus capitolele despre sinisfora, plata datoriilor de moștenire, împărțirea moștenirii.

Secțiunea II are deasemenea în plus, față de textul austriac, 4 capitole: despre zestre, parafernă sau exoprică, darul nuntesc, teoritre.

Dacă *se cercetează textele* se constată că unele se aseamănă, e adevărat, cu cele din codul austriac, dar nici la acestea asemănarea din punctul de vedere al formei nu e ca între textele codului civil actual și textele celui francez.

Alte texte se aseamănă ca idei, dar diferă mult ca redacție; altele diferă în totul.

Infine, altele — şi destul de numeroase — nu există în codul austriac.

Vom cità pentru comparație un număr de texte:

Art. 1. din codul Calimach, în care se află *definiția, legii*, nu este în codul austriac. Flechtenmacher în manuscrisul citat, trimite cu privire la acest articol la D. I. 1. 3. C. 8. 53 și B. I. p. 27. 33.

In *art. 2* găsim aceeaș ideie ca şi în art. 1 din codul austriac dar cu altă redacție. Flechtenmacher trimite la B. VI. p. 140 l. 4.

Art. 3. Calimach corespunde cu art. 2 austriac numai ca idee dar forma diferă.

La *art. 4* corespunzător lui 3 austriac, pe lângă diferența de redacție, este și aceea că în pravila moldovenească se prevedeà că ea va aveà efect după 3 luni din ziua publicării, pe când în cea austriacă se prevede că efectul legii începe îndată ce a fost promulgată, afară numai dacă nu se hotărăște prin legea promulgată o epocă mai îndepărtată pentru intrarea ei în vigoare.

Art. 5 și *6* din codul Calimach se aseamănă ca idee cu art. 4 c. civ. austriac dar redacția diferă mult, apoi textul român accentuează și mai bine egalitatea înaintea legii civile a tuturor locuitorilor Principatului [1]).

Acì s'a înscris și o dispoziție referitoare la *forma actelor*, făcute în țară străină, declarându-le valabile dacă au respectat legea locului, dispoziție care nu este în codul austriac și care e datorită cunoștințelor juridice ale alcătuitorilor [2]).

Art. 7 cuprinde idea neretroactivității ca și art. 5 c. a. dar redacția este diferită [3]).

Art. 7, 9, 10, referitoare la interpretarea legilor se aseamănă cu art. 6, 7, 8 austr., dar cu formă deosebită; în special art. 9 și 10 sunt și mai bine întocmite [4]).

In *art. 11* avem idea că puterea legiuitoare are dreptul de a interpretà, ceeace este și la începutul art. 8 austriac, dar redacția este cu totul alta.

Art. 12 nu este în codul austriac [5]).

Art. 13—14 nu se aseamănă cu art. 10 *a* decât prin faptul că și acesta se ocupă de *obiceiuri*, dar altminteri diferența e de netăgăduit. Textul austriac prevede că nu se va ține seamă de obiceiuri decât numai în cazurile în care legea se referă la dânsele, iar textele noastre, mult mai desvoltate, consacră puterea obiceiului pământului, ori de câte ori în lege nu s'ar aflà un text pentru deslegarea pricinei. De altă parte precizează că prin acest obiceiu se înțelege acela «carele în curgere de mulți ani de obște păzindu-se și întru judecători cercetându-se s'a întărit și cu chipul acesta a dobândit putere legiuită; iar în art. 14 completează idea spunând că obiceiul care nu s'a găsit astfel «nici după dreapta socotință» și care a fost urmat din neștiință

---

[1]) Flechtenmacher citează: B. I, p. 107, l. 15, pr. 18. D. X. 3. Comuni divid. shol. 2.

[2]) Flechtenmacher vorbește de formă intitulând această parte: «tâlcuirea formei pe din afară a unui act».

[3]) Flechtenmacher citează: B. I. p. 107. l. 12. Lex omnis aut constitutio in futurum obtinet.

[4]) In Flechtenmacher găsim: *8:* Tâlcuirea legilor: B. I. p. 30. l. 27—28, p. 32. 46. Pentru art. *9:* Isplicația legilor B. I, p. 30, l. 23, p. 39, l. 33. Analogia juris. Apoi continuă la art. 10: Quando agitur de facto, judex secundum allegata et probata judicare debet; in quaestionibus juris autem secundum leges judicare debet.

[5]) Flechtenmacher intitulează acest text: «Condica de legi nu este cazuistică» și trimite la B. I, p. 29, l. 15—17, p. 30, l. 21.

și rătăcire nu poate aveà putere legiuită nici a covârșì legea și dreapta judecată a minții».

Diferența e dar necontestată și e — desigur — în favoarea legii noastre [1]).

Art. 15, 16, 17 se apropie de 12 și 13 austriac numai întrucât cuprind unele idei asemănătoare, dar altminteri sunt cu totul altfel alcătuite și cuprind și idei diferite [2]).

Art. 18—24 n'au texte corespunzătoare în codul austriac, decât în art. 14. Impărțirea drepturilor civile prevăzută acolo este desvoltată în citatele texte, în care se aplică diferitele feluri de drepturi [3]).

Aceste articole și cu cele precedente (13—18) pot servì de exemplu pentru a arătà cum s'au folosit de codul austriac și cât de exactă este afirmația Domnului c'a întrebuințat «metodu codurilor noui evropenești». A fost luat planul, schema, în care a clădit mai totdeauna altfel.

Art. 25—26 asemănătoare cu 15 și parte din 16 austr. ca idei, însă cu redacție diferită [4]).

Art. 27 diferă cu totul. In cel austriac (16 fine) se interzice *robia*; în Moldova se păstrează prin acest articol, menționându-se numai că nu este ca în primele timpuri ale Romanilor [5]).

Art. 28—29 se apropie de art. 17, 18 austriac.

Art. 30 corespunde ca idee cu partea I a art. 19.

Art. 31 cuprinde idea din partea a doua a art. 19, dar cu diferențe; între altele se accentuează că nu mai este supus răspunderii «când se află în mare strâmtoare și în primejdia vieții».

---

[1]) Flechtenmacher trimite la B. I, p. 37, l. 41, p. 42, l. 42—44, p. 33, l. 51 și 52. El face și următoarea citație pentru a arătà ce se cere ca Obiceiul pământului să aibă putere de lege: Consuetudio est jus non scriptum per diuturnam practicam introductum. Ad introductionem juris consuet. requiruntur: 1) plures actus frequenter repetiti, 2) diuturno tempore observati, 3) homogenei ejusdem generis, 4) ipsi... ne juris sive necesittatis vel legis defectu suscepti, 5) non interrupti, 6) non irrationales i. e uno rationi et voluntati civitatis non contradicentis, 7) cum judicio firmati vel omnium voluntati sive lege a vetustate comprobati.

[2]) Flechtenmacher trimite pentru art. 17 la B. I, p. 33, l. 52, p. 87, l. 196.

[3]) Flechtenmacher trimite pentru art. 20 la B. VI, p. 637, l. 23 și la Dict. p. 378. Acesta e desigur *La clef des lois roumaines ou Dictionaire analytique, etc.* Metz 1809—1810. Cf. Andrei Rădulescu, *Pravilistul Flechtenmacher*, p. 49.

[4]) Flechtenmacher trimite pentru întreg capitolul la texte romane: J. I. 3. 36. D. I. 5. 38—10; B. VI, p. 140, l. 84 și IV, p. 745, p. 172; B. VI, p. 142.

[5]) Flechtenmacher, B. IV, p. 745—772, l. 19 și II, p. 364.

Art. 32 se aseamănă tot numai ca idee; forma e cu totul alta [1]). Trecând mai departe, *art. 38* e asemănător numai în parte cu textul corespunzător austriac.

Art. 39—40 nu sunt în codul austriac.

Art. 41—43 au asemănare ca idee, diferență însă de formă.

Art. 44 se prezintă aproape în aceleași condiții (28). Acì găsim în legea austriacă 4 articole (29—32) privitoare la cum se dobândește și cum se pierde cetățenia, texte care nu sunt în legea Calimach.

— *Jn art. 45 și urm. se prevede situația străinilor.* Se găsesc câteva asemănări cu unele din textele austriace, dar și multe diferențe. Art. 45 ar corespunde cu 33 *a*; 46 cu 36 și 47 cu 39; dar și la acestea redacțiile nu sunt identice; uneori nici ideile. Astfel, textul austriac (33) prevede pentru străini ca și codul francez condiția reciprocității; textul nostru, mult mai înaintat, o cere numai în caz de faliment; adaugă însă că străinii nu se împărtășesc de aceleași drepturi dacă pentru câștigarea vreunui drept cere trebuința să fie străinul în rândul pământenilor sau să fie de o credință.

Art. 48 privitor la alianță se aseamănă numai în parte cu 40 austr. pentrucă, afară de diferența de redacție, se adaugă că ea se face din 2 sau din 3 neamuri.

Ar . 49 și 50 nu sunt în codul austriac.

Art. 51 și *53* se aseamănă prea puțin cu 41—42 austriac.

Art. 52—62 cari cuprind spițele rudeniei n'au acì corespunzător în codul austriac [2]).

Să trecem la *cap. II Dritul căsătoriei. Art. 63* care cuprinde definiția căsătoriei se aseamănă în parte cu art. 44 austr. Textul nostru este însă, fără îndoială mai bun; el e superior, în privința acestei noțiuni, Codului Caragea, care definește căsătoria astfel: «Nunta este tocmeala unirii bărbatului cu femeia spre facere de copii». Este superior însă și codului austriac a cărui definiție este: «Raporturile de familie se întemeiază pe contractul de căsătorie. In contractul de căsătorie două persoane de sex deosebit declară în modul cerut de lege voința lor de a trăì într'o comunitate inseparabilă, de a procreà copii și a-i crește și de a-și da un sprijin reciproc».

---

[1]) Flechtenmacher, B. VI, p. 609, l. 7, I. IV, 2, 9, l. VIII, 4—7.

[2]) Flechtenmacher, D. XXXVII, l. 14, B. VI, p. 90—104, B. I, p. 47, l. 51, p. 54, l. 104, p. 63, l. 220.

Codul Calimach cuprinde — poate — cea mai bună, cea mai completă și cea mai frumoasă definiție a căsătoriei. «Legăturile familiei se alcătuesc prin căsătorească tocmeală, prin care două persoane, parte bărbătească și parte femeiască, arată cu un chip legiuit a lor voință și hotărîre de a viețuì într'o legiuită însoțire, cu dragoste, cu frica lui Dumnezeu și cu cinste într'o tovărășie nedespărțită de a naște prunci, a-i crește, a se ajutà între ei, după putință la toate întâmplările [1]).

Art. 64—70, care se ocupă despre logodnă, sunt cu totul diferite de codul austriac unde sunt numai două articole. La noi instituția aveà o importanță deosebită [2]).

Să deschidem altundeva.

Art. 116—119 au asemănare ca idei cu 100 — 102 *austr.* dar cu diferență.

Art. 120—180, referitoare la desfacerea logodnei, a căsătoriei, urmările față de soți, față de copii și de averile soților, împiedecarea căsătoriei între slobozi și robi, *n'au aproape de loc texte corespunzătoare în legea austriacă.* Acì este pur drept roman și bizantin așà cum trăise la noi de atâta timp în conformitate cu ideile noastre religioase.

Dealtfel Flechtenmacher aduce izvoarele romane ori bizantine [3]).

Dela art. 180, în care se vorbește despre driturile între părinți și fii, iarăș găsim mai multe asemănări între unele texte; forma în orice caz diferă [4]).

Dacă cercetăm *capitolul despre Epitropie și curatorie*, despre care însuș Calimach spune c'a luat mult din codicele nouă evropienești, găsim că nici acì n'a făcut o simplă traducere ci a urmat aproape acelaș

---

[1]) Flechtenmacher: J. I. 10. D. XXIII, 2. C. V. 4. B. IV, p. 239 și 313. Nov. L. 22. El citează și definiția căsătoriei din *Rogron*. «La société légitime de l'homme et de la femme qui s'unissent par un lieu indissoluble pour perpetuer leur espèce, pour s'aider et supporter le poids de la vie et pour proteger leur commune destinée».

[2]) Flechtenmacher, B. Tom. II, fila 517, legea 32.

[3]) Cităm câtevà: La *120*, desfacerea căsătoriei, B. IV, p. 314, p. 323—328. La *133* găsim B. IV, p. 753, l. 13. V. p. 61. La art. *135* avem B. IV, p. 397. La art. 136 B. IV, p. 323, l. 6. La *143* B. IV, p. 321, 349, 386. Pentru art. *150—176* trimite la B. IV p. 447 shol. și Nov. 22 c. 3 B. VI, p. 106, l. 4 sh. 24. Nov. L. 22 și legea Armenopol, 246, § 24. Acì are și o citație în franțuzește.

[4]) Flechtenmacher și acì trimite tot la izvoare romane și bizantine: J. I. c. *11* și 12. D. I. 6 și 3. C. V. 25, 26—27. VIII, 48—49 N. Leon. 24, 26, B. IV, p. 746, 764 și 841—842.

sistem; a luat unele idei, dar le-a adaptat împrejurărilor dela noi dându-le, de cele mai multe ori și altă formă.

Astfel *art. 255* corespunde art. 157, dar e mai bine redactat. *Art. 257* corespunde art. 189 cu redacție deosebită și mai largă fiindcă obligă și pe «megieși» să ia măsuri pentru declararea necesară înființării tutelei.

Altă diferență este că tutelele nu sunt date Tribunalelor ci unei Comisiuni epitropicești.

In *art. 260*, afară de alte diferențe, găsim că se dă mamelor și bunelor tutela, pe când în c. a. nu se dă de loc femeilor (art. 192). Această dispoziție s'a luat din dreptul nostru vechiu și poate și din c. francez.

In genere, diferențele sunt destul de numeroase și de pronunțate și aci [1]).

Să cercetăm în altă parte. De ex. cap. XII: *Despre chipurile îngrădirii sau a prefacerii sau a oborîrii voinței celei de pe urmă.*

Art. 862 se aseamănă oarecum cu 695 austr., dar urmează o serie de articole până la 883 despre care nu se mai poate vorbì de luare din acel cod unde nu sunt iar altele, în care găsim idei asemănătoare dar cu totul în altă formă.

Capitolul XIII. Moștenirea fără testament. Afară de cele arătate și care se observă și aici, găsim o diferență fundamentală. După codul austriac sunt 6 clase de moștenitori, iar după Calimach 4 clase (art. 915—731 *a*). Art. 924—925 Cal. și 928—942 nici n'au corespunzător în cel austriac. Chiar unde se ivesc asemănări la unele din textele următoare sunt și diferențe mari; de pildă: 13 cazuri de desmoștenire în art. 978 Calim., între care e în prim rând cazul când fiul nu e ortodox, ori nu se împărtășește în biserica ortodoxă; astfel de cazuri sunt numai 4 în c. austriac. Și se mai găsesc atâtea diferențe.

Dacă trecem *la cap. XV, despre sinisfora, cap. XVI, despre primirea sau lepădarea moștenirii, XVII despre plata datoriilor de moștenire, XVIII despre împărțirea moștenirii,* nu mai putem spune că ar fi asemănări. Aproape toată această parte este mult mai redusă în codul austriac, unde nici nu există capitolele citate, și este tratată altfel încât e ceva special C. Calimach. In unele părți se resimte influența cod. francez

[1]) Flechtenmacher face acelaș fel de trimiteri fără vreo mențiune de codul austriac și anume: J. I. 13—26. D. XXXVI și XXXVII. L. V. 28—29. B. IV, p. 826, V, p. 1—194 și cu citații din Basilicale.

de ex. la primirea moștenirii unde, în codul austriac, trebuie să aibă loc totdeauna o desbatere judiciară ceeace nu prevede Pravila Calimach.

Să mai deschidem undeva.

Art. 1417—1420 dela vânzare, au asemănare cu 1056—1058 austr. dar cu diferențe de redacție. Acelaș lucru se constată și la articolele următoare.

Examinând *cap. XXXI despre tocmelile căsătorești*, găsim iarăș foarte mari diferențe atât ca fond cât și ca aranjarea materiei și redactare. E o materie tratată cu totul în alt chip.

Art. 1608, care explică ce sunt aceste tocmeli, e foarte diferit de art. corespunzător 1217. *Art. 1609* în care se prevede când se pot face astfel de tocmeli, permițându-le și după căsătorie. *Art. 1610* deasemenea n'are corespunzător; el arată restricțiunile impuse la alcătuirea contractelor de căsătorie; pare că este întocmit și sub influența codului francez.

Art. 1611 se aseamănă întrucâtva ca idei cu art. 1219 dar cu multe deosebiri.

Art. 1612—1621 nu sunt în legea austriacă.

Art. 1622 corespunde art. 1218, dar e mai lămurit redactat, precizând că dota poate fi dată de cineva de bunăvoie sau «îndatorit fiind de către legi».

Art. 1623 independent de formă, care e diferită, se aseamănă numai n parte cu art. 1220. După textul român, tatăl și bunul despre tată sunt mai cu seamă datori să înzestreze fiica sau nepoata, iar mama numai când tatăl este sărac sau când ea va fi de altă dogmă iar fiica ortodoxă. După textul austriac nu se face această distincție ci părinții și bunii au această obligație în aceeaș ordine, în care sunt ținuți să alimenteze și să îngrijească pe copii. De altă parte în acest text se prevede că fiica nelegitimă nu poate pretinde dotă decât numai dela mama sa, ceeace nu mai prevede Codul Calimach. In schimb acesta, pentru a înlătură orice discuții prescrie în art. 1677 că și «înfiitorul tată sau bunul și înfiitoarea mamă sau bună sunt datori să înzestreze pe a lor înfiită fiică sau nepoată».

Art. 1625 deși conține în ultimul aliniat idea din art. 1222, este însă mult mai desvoltat prin alte cazuri pe care le prevede.

Cu începere dela *art. 1626 până la 1632* Codul Calimach are iarăș texte cari lipsesc din cel austriac.

Art. 1631 are oarecare asemănare cu 1225.

Art. 1633 prevede un termen de 2 ani pentru predarea zestrei, ceeace lipsește din codul austriac.

Art. 1634 care se ocupă de zestrea prețuită și neprețuită n'are text corespunzător austriac; pare a fi făcut tot sub influența celui francez și a lui Donici (art. 1551—1552).

Art. 1635 se vede că e din Obiceiul pământului.

Dela art. 1636 și până la art. 1657 sfârșitul capitolului nu se mai poate ziçe çă ar fi fost luate din codul austriac, pentrucă aproape toate lipsesc iar puținele asemănări se pot explicà prin alte izvoare, între care pare a intrà și codul francez. De ex. *1636 și 1637* au cevà comun cu 1227 dar se aseamănă și cu legea franceză. Deasemenea art. 1639 neexistând în c. a. are în ultimul aliniat interdicția de înstrăinare și amanetare, care a putut fi luată și din c. francez. De acolo pare a fi luat ipoteca tacită, prevăzută în art. *1640*, precum și unele părți din art. *1641* care cuprind ideile din art. 1555—1558 fr. dar mai desvoltate.

Art. 1643 are o ideie foarte bună în privința prefacerii zestrei în timpul căsătoriei; deasemenea *art. 1646* care conține dreptul de preferință al femeii față de creditori.

Art. 1647—1650, sunt neîndoios luate din dreptul vechiu, din dreptul roman și greco-roman.

Art. 1650 cuprinde în prima parte o dispoziție care se întemeiază pe Obiceiul pământului; în partea a 2-a are termenul de 1 an pentru predarea nemișcătoarelor și celor netrupești din zestre. Menționăm iarăș dispozițiile foarte bune din art. 1651 și 1656.

Mergând mai departe observăm că textele referitoare la *parafernă* (art. 1658—1668) nu sunt în codul austriac.

Textele din Cap. XXXIV (1668—1682) *despre darul nuntesc, adică contra zestre și despre șovulon* (văduvărit) sunt într'o mică parte și în codul austriac dar în codul moldovenesc cu totul altfel grupate, și în genere mult mai bine alcătuite.

Cap. XXXV (art. 1683—1697) despre teoritre și daruri între însoțiți deasemenea e cu totul propriu Codului Calimach, care s'a folosit necontestat de izvoare romane și bizantine [1]).

In special părțile referitoare la dotă și celelalte învoeli nuntești ar fi trebuit să atragă atenția asupra valorii Codului Calimach. Ele

[1]) Flechtenmacher, D. XXIV, C. V. 16. B. IV, p. 737, 740, l. 32, VI, p. 197, l. 76.

nu numai că nu-s luate din codul austriac, dar sunt foarte bine întocmite, cu idei foarte bune și cuprind multe dispoziții cari trebuesc cunoscute de viitorul legislator.

Să vedem *câtevà articole și dela sfârșitul codului.* De ex. art. *1916* seamănă ca ideie cu art. 1461 dar mai pe larg expusă și nu ca o traducere. La acest text în ms. lui Flechtenmacher găsim o citație dintr'o lucrare franceză.

Deasemenea și atâtea alte texte din această materie. Amintim că la noi nu erà formalitatea intabulării; se vorbește de trecere în condica judecătorească dar cu alt înțeles [2]).

Pentru art. 1 din anexa II despre licitație sau mezat se arată că e după *obiceiul pământului.*

* * *

Din această sumară cercetare comparativă, se vede ușor de oricine că Pravila Calimach nu este o copie, nu este o simplă traducere a codului austriac și nici o traducere cu oarecari mici modificări, un fel de localizare a acestui cod în Moldova.

Aceste 2 legi diferă nu numai ca formă în foarte multe părți, ca mod de redactare, ci de foarte multe ori și ca fond. Am văzut că părți întregi diferă cu totul, unele lipsesc din legea austriacă; am mai văzut că multe părți se prezintă mai bine în a lui Calimach, mai complet și cu principii mai înaintate, în orice caz mai adaptate principiilor din dreptul anterior al Moldovei.

Ele totuș au și *puncte de asemănare mai ales în privința formei* multor texte — ceeace impresionează la prima vedere — dar și în privința fondului; și mai ales ceeace le apropie este *planul de întocmire, împărțirea materiei, metoda de lucru.*

Aceasta se explică foarte simplu. Planul, metoda sunt luate și din codul austriac, din care s'au lăsat la o parte subtitlurile dar i s'au adăugat multe materii noui ori s'au desvoltat cele existente.

Textele, care se aseamănă și care nu sunt o traducere cum se crede, au drept izvor, în ambele coduri, dreptul roman și greco-roman, așà cum se arată în hrisovul lui Vodă Calimach, care spuneà purul adevăr și pé care urmașii l-au uitat ori nu l-au crezut. Indoeală nu

[2]) Pentru textele din anexe Flechtenmacher trimite tot la izvoare romane și bizantine. Astfel, pentru art. 1991: B. IV. 50, l. 7, p. 1992, B. III. p. 671; pentru 1993 D. XI, 7. l. 45.

mai poate fi în această privință. Din acele izvoare s'a luat uneori și forma, nu numai ideile. E adevărat că de multe ori în pravila lui Calimach s'a urmat, în trăsături generale, forma codului austriac, dar aceasta numai pentrucă acolo găsiau principiile romane expuse cu o metodă pe care au socotit-o mai bună și într'o limbă modernă cunoscută de principalul alcătuitor al codului.

Pentru toți cari au lucrat la pravila Calimach, în frunte cu Domnul și Flechtenmacher și pentru atâția dintre contemporani și urmași, erà lucru clar că au avut de temeiu în special Basilicalele, iar nu codul austriac, care erà tot drept roman. Acel cod, pentru ei, n'aveà alt nimic particular decât planul, unele părți dela tutelă, încolo aveà tot temeiu roman. Şi când și ei au utilizat tot acel temeiu, tot acele izvoare, nu putem spune că au folosit legea austriacă, pentru ceeace nu erà al acestei legi, ci erà al izvorului comun. Deaceea n'au spus că au utilizat pe cea austriacă și alte coduri noui, decât pentru cele arătate mai sus.

Dealtfel, cum idea generală erà să codifice legile, dar servindu-se de ale țării pe care și Calimach am văzut că a pus întâiu să le adune și să le traducă, iar nu să aducă un cod străin — ceeace nu se concepeà atunci — și cum pentru toți erà lucru necontestat că aici a fost drept roman, că acest drept erà tot una cu dreptul român, nici nu se puteau gândì să ia codul austriac drept principal izvor al nouei pravili. Ceeace au făcut erà — pentru ei — codificarea dreptului țării, dreptului roman mai ales în forma Basilicalelor și pentru aceasta s'au servit și de codurile noui și mai ales de metoda unei codificări tot a dreptului roman, codul austriac.

Au mai utilizat însă — cum se vede și cum o spune și hrisovul — și *Digestele, Codul, Institutele, unele Novele, mai puțin Armenopol,* etc.

Din această cercetare mai rezultă *că au utilizat în câtevà părți și codul francez.* Şi lucrul nu erà cu neputință pentrucă Vodă Calimach erà foarte cult, citeà mult, aveà legături și cu Universitățile Apusului, iar Flechtenmacher utilizà și codul francez și cărți de doctrină franceză din care reproduce diverse bucăți. Hrisovul de promulgare vorbește nu de codul austriac, ci de metodul codurilor europenești mai nouă; deci se mai folosise și de altul decât cel austriac.

Au mai întrebuințat și *hrisoavele anterioare,* dintre care n'a lipsit *Sobornicescul Hrisov* și aproape sigur și *Adunarea de legi a lui Donici,* în 1814; de pildă pentru părțile dela sinisforà, tocmelile

logodnei și căsătoriei, etc.; *Obiceiul pământului* e apoi deseori menționat.

Dealtminteri chiar când s'au folosit de codul austriac, au căutat să-l îmbunătățească, să-l completeze și să-l adapteze ideilor și stărilor dela noi.

O *ediție nouă, cu textul grecesc și românesc*, cu reproducerea, pentru comparație a izvoarelor, cu modificările aduse textelor și cu jurisprudența ce s'a desvoltat, ar fi o operă de mare însemnătate din toate punctele de vedere. Ea ar arătà oricui în ce măsură au fost întrebuințate atât codul austriac cât și izvoarele menționate de Vodă Calimach, și ar dovedì cât de juste sunt concluziunile de acì.

Atunci s'ar vedeà limpede cât este de roman codul Calimach; iar dacă ar fi mai cunoscut și în străinătate, s'ar recunoaște că este mai roman decât cel austriac.

* * *

6. Din cele de până acì reiese — dar — *că pravila Calimach este o lege originală — cel puțin cât și cea austriacă — alcătuită ca și aceasta din dreptul roman și greco-roman, în special din Basilicale, cu utilizarea dreptului anterior al țării și, în oarecare măsură, și a nouilor legi civile europenești și mai ales sub influența formei codului austriac*

Dacă condica austriacă a meritat multe laude, nu trebuie tratată mai pre jos cea moldovenească, care cu cât va fi mai cercetată, cu atât va apare într'o lumină mai frumoasă și pentru noi și pentru știința Dreptului.

Codul Calimach, fără îndoeală, că ar fi putut să ne guverneze, bineînțeles dacă i s'ar fi modificat unele părți, cari nu mai conveneau cerințelor vremii și în care sens începuse a se lucrà după 1832. La 1864, însă, nu se puteà comparà cu cel francez, superior din atâtea puncte de vedere. Față de nevoia grabnică a unificării a trebuit să-i cedeze locul și să-și scurteze viața la mai puțin de o jumătate de secol.

Dacă am părăsit pravila Calimach, nu înseamnă că trebuie s'o lăsăm necunoscută și neprețuită — ca atâtea părți din trecutul nostru — și mai ales să lăsăm a fi înfățișată ca o simplă copie a legii austriace, când adevărul, în privința izvoarelor ei, este spus așà de limpede în hrisovul de promulgare de către Domnul, al cărui nume-l poartă și când acest adevăr este încă o dovadă a pregătirii juridice ce existà atunci la noi și a puterii dreptului strămoșilor în țările noastre.

Puţinii cari citesc — sper — nu vor mai repetà, că pravila Calimach e codul austriac şi, cel puţin, vor cercetà cu atenţiune dacă, în urma controlului ce vor face, n'ar căpătà încredere în cele spuse acì.

Este timpul să înceteze nedreptatea, care se face acestui cod de care putem fi mândri, cod care este în unele privinţe superior celui austriac şi care ar puteà revendicà cu mai mult cuvânt calificarea dată acestuia de către cei cari n'au cunoscut pe al nostru: *de cel mai roman dintre toate codurile.*

HRISOVUL DE PROMULGAREA CODULUI CALIMACH

Ioan Scarlat Alecsandru Calimach Vv. cu mila lui Dumnezeu Domn și stăpânitor țărei Moldovei

Oblăduirea (cârmuirea) e un lucru mărețŭ și de o mare însemnătate și întru adevărŭ dumnezeescŭ și, nimicŭ din acele omeneștĭ nu se poate asămălui cu mărirea ei fiind statornicită de însăși necesitatea naturei chear din ceasul zidirei și adusă de timp la propășirea de astăzi. Țintirea unui oblăduitoriu, afară numai când el ar fi un psevdonim ear nu un adevărat Domnitoriu, nu-i altă de cât fericirea oblăduiților și buna lor petrecere, drept care oamenii, din vechimea cea mai depărtată, au înființat autoritățĭ, puind în capul acestora pe oblăduitoriul ca pre un părinte bun și îndurătoriu și ca pre un apărător și îngrijitor obștesc. O zisă bătrână ne învață că omul are comun cu D-zeu: binefacerea și adevărul; cercetând însă cineva cu mai multă seriozitate va găsi că oblăduirea, mai mult decât aceste virtuți, asămăluesc pre om cu Dzeu și că ea s'au înființat după pilda aceluea. Pentru că măreața alcătuire a întregei și frumoasei lumi n'ar fi petrecut păzind nestrămutată și neschimbată podoaba și binecuviința ce din început i s'au dat, de nu se zărea pronia dumnezeească până chiar în lucrurile cele mai mici și de nu păzea în întregime fieçare ființă sfintele hotare și dumnezeeștile legi, ce au primit dela zidirea Universului până la vremea ce ziditorul au hotărît. Asemene și oblăduitoriul având pronie nu numai pentru conservarea și îndelungata petrecere a oblăduiților, ce și pentru fericirea și buna viețuire să îndeletnicește cu cele mai înalte precum și până cu çele de mai jos nelăsând nimic necercetat și nemustrat din câte ar contribui la fericirea oblăduiților. Și fiind că legile sânt trebuitoare pentru a constitua societatea omului și pentru a-l face fericit oblăduitoriul închipuind toate spre folosul oblăduiților, făcându-să precum am zice

legislator și nesocotind nimic mai de căpetenie de cât legile, unele din aceste el desființază, unele preface, altele îndreptează iar altele, de cere trebuința, de la sine alcătuește și anume acele care ar fi mântuitoare, mai priitoare în viețuire și mai folositoare obștiei. Prin unele ca aceste legislatorii cei renumiți au împodobit veacul lor cuglorie nemuritoare și s'au întronat în altariul unei vecînice aducere aminte.

Așa și fericiții întru pomenire Domnitorĭ, predecesorĭ ai noștri, ce au oblăduit cu strălucire și cu slavă, luând cea mai mare îngrijire despre toate celelalte pentru fericirea și buna petrecerea oblăduiților au găsit că cea mai mare din datoriile lor era de a da legi supușilor după care să îĭ gĭudece. Și dar mai întâiu Domnul Alecsandru I, care pentru multele sale merite ei, mari faceri de bine au dobândit denumirea de Bun, îndată după suirea sa la scaunul Domniei (1401) văzând nevoea de legi în care se găsea țara au cerut și au primit Vasilicalele de la Impărații Paleologi cari filotimisindu-să i-au triimes și Coroana de Rege hărăzindu-i și dignitatea de Despotes. Din aceste legi culegând Alexandru câte s'au găsit trebuitoare și potrivite în acele vremi și traducându-le în limba pământeană au alcătuit o carte de legi precum scrie Dimitrie Kantemir. Două veacuri mai apoi Vasilie Voevod numit Arnăutul, culegând tot din Vasilicale ca din niște izvoare precum se vede de pe inscripțiea cărții sale și adăogînd către legile lui Alecsandru Vv. au tipărit la 1646 cartea sa de legi prin unul Evstratie ce era pe atuncea Vel Logofăt. Această carte cuprinde mai ales legĭ penale și articole cu adăogirea obiceiurilor pământului iar din legile civile ea foarte puține cuprinde și anume câte erau trebuitoare în acea vreme. De atuncea au lipsit cu desăvărșire Codul lui Alexandru cel Bun ca unul ce n'au agĭuns a fi tipărit iară legea lui Vasile Vv. au rămas domnitoare și după această lege gĭudecătorii urmăreau pricinile până la începutul veacului trecut precum earăși Cantemir scrie trăind în acea vreme.

După aceasta sporind relațiile între pământeni și neamurile învecinate, mai împuținându-să apoi și populațiea și țara mergând precum se poate înțelege spre mai bine, Domnitorii începură din nevoe a se slujì de izvorul acestor două cărți de legi adică de Vasilicale și totodată de Novelele lui Iustinian, Leon și celor după dânșii împărați, de Colecțiea Vasilicalelor *(Σύνοψις)*, de întroducerea legilor a lui Antichinsor Teofil, de legea Greco-Romană și în sfârșit de Manualul lui Armenopol; din care împrejurare și Codul lui Vasilie

Vv. ca unul ce era necomplect, au rămas de mai mulţi ani în nelucrare şi au devenit cu totul rar de găsit. Mai târziu să sloboziră şi vro câteva hrisoave în oareşicare pricini, spicuindu-se şi aceste în răstimpuri din Vasilicale şi Novele de către Domnii din acea vreme.

La o aşa stare de lucruri s'au introdus după vremi şi abuzuri, care se pot afla chiar pe la naţiile cele mai civilizate, mai mult sau mai puţin, pentrucă precum se zice «puţini sunt acei ce flămânzesc şi însetoşază de dreptate, ear oamenii murim ca oameni...». Aceste abuzuri s'au iscat de mai multe pricini, din care una şi cea mai de căpitenie este că Vasilicalele, Novelele şi pomenitele cărţi de legi afară numai de traducerea Manualului lui Armenopol în limba grecească cea nouă (care şi aceasta e greşită în mai multe locuri) sânt scrise în limbi înţelese de foarte puţini: în limba elină şi latină. Eară străinătatea şi nedeprinderea stilului precum zice un învăţat modern cuprinzând ştiinţa legilor în puţine cuvinte face ca poporul să atârne dela aceste.

Aceste văzând şi predecesorul nostru Alecsandru Constantin Muruz Vv. au întreprins a face putincioasa tămăduire acestui neajuns. Şi dar au poroncit Paharnicului Toma Cara a traduce în limba pământeană Manualul legilor adecă acele şese cărţi ale lui Armenopol care s'au şi tradus cu desăvârşire la 1804. Insă ori el de la sine ori din îndemnul altora înţelegând, că cartea lui Armenopol cunoscută aice nu de mult nu constituează legea pământeană ce mai vârtos Vasilicalele, au poroncit tot lui Cara ca adunând din Vasilicale şi alte cărţi de legi să compue un Cod civil şi totodată Penal după metodul Institutelor, adică a introducerei legelor de Antichinsor Teofil precum însuş Cara zice în prefaţa sa. Cara dară săvârşind în limba grecească la 1806 (April) întâea parte din acele patru despre dreptul persoanelor fu împiedecat de împregîurările de atuncea de a da sfârşit şi celorlalte şi peste puţin să şi săvârşi, din viaţă.

Şi noi dar, de când binevoind D-zeu am luat în mână frâele oblăduirei acestui Principat, încredinţându-ni-să îngrijirea şi cărmuirea credincioşilor noştri supuşi n'am încetat de a ne aduce aminte cât de mare âi oblăduirea şi cât de măreţ ăi sfârşitul ei ca unul ce are de scop fericirea şi buna petrecerea oblăduiţilor. Gândind la toate aceste şi la datoriile oblăduitorîului cătră oblăduiţi precum şi la mijloacele trebuitoare pentru buna vieţuire a acestora nu ne-am lenevit cu agîutorul lui D-zeu a pune în lucrare orice bine ce era prin putinţă, cu nepăsare cătră truda şi greutăţile de tot felîul. Cunoscând

totodată că legile contribuează mai mult decât orice la fericirea omului, împiedicând sila şi distribuind tuturor o dreaptă egalitate, ne-am hotărît a ne îndeletnici cu aceste mai serios; şi mai întâi împărtăşind hotărârea noastră, ţintind la obştescul folos Pre Sf. Mitropolit, iubitorilor de D-zeu Episcopi şi boerilor noştri nu numai că i-au fost de o idee cu noi ce prin anaforà a lor ne-au făcut plecată rugăminte a pune hotărîrea în lucrare; pentru care am găsit de cuviinţă a alcătui mai întâiu un Cod civil ca unul ce este mai de trebuinţă decât celelalte părţi ale legislaţiei. Incepând dar lucrul l-am şi săvărşit cu agiutoriul lui D-zeu ce este pricinuitoriul tuturor bunătăţilor *având de temeiu Vasilicalele, care la începutul veacului al XV. s'au adus la noi de fericitul întru pomenire Alexandru cel Bun.*

Fiind însă că din Vasilicale lipsesc nu numai capituri şi titluri ci cărţi întregi desfiinţate de timp ca mai multe alte bune şi frumoase scrieri ale Antichităţii precum se cunoaşte de către filologi, am îndeplinit lipsele culegând din *Novele şi celelalte cărţi de legi citate mai sus*, de care s'au slujit precum am zis şi luminaţii Domni predecesorii noştri. La Kap. al IV. Part. I despre Epitropie şi Curatorie, văzând că scopul Vasilicalelor şi a tuturor legelor celor drepte în educarea orfanilor şi siguripsirea averilor lor, am *socotit de cuviinţă a schimba modurile despre aceste, adunând mijloace din noui codici Europieneşti (a cărora şi metodul am întrebuinţat ca unul ce ni s'au părut cel mai nimerit)* găsindu-se aceasta mai siguripsitoare şi mai de interesul orfanilor precum vom arăta în pre larg prin osăbitul Hrisov. Am mai găsit de cuviinţă a adăogi unele legi trebuitoare şi despre materii neobicînuite bătrânilor încât ele erau lor necunoscute şi altele earăşi despre pricini ce se tratează altfelîu în vremile noastre: precum despre alcătuirĭ între autori şi tipografi, despre asignaţii, despre concursul creditorilor &. &.; acest de pe urmă caz (despre concursul creditorilor) nu-i nici cum lămurit în Vasilicale şi în celelalte cărţi ale noastre de legi. Apoi s'au mai adăogit la locurile cuvenite şi *obiceiurile pământului*, care cercetându-să după a noastră poroncă şi găsindu-să de cuviinţă în adunările convocate spre acest sfărşit s'au cinstit cu vrednicia de a rămânea legi. Asemenea s'au adăogit şi deslegările pomenite mai sus făcute în restimpuri de predecesorii noştri prin hrisoave domneşti.

Astfel s'au desăvârşit acest al nostru Cod politicesc, alcătuit mai întâiu în obicînuita aici în ţară limbă nou-elinească şi apoi tradus

în acea pământeană. El s'au împărțit în 3 părți, din care una atingătoare de dritul persoanelor, cealaltă de dritul lucrurilor şi a 3-ea de înmărginirile ce privesc către ămbele aceste drituri. In cât se atinge de celelalte părți ale legislației, ce au relație cu legea civilă precum Instrucțiile gĭudecătorești, Codul Comercial, Codul Penal și Codul Polițienesc și aceste le vom lucra după modul cuviincios de ne va dărui D-zeu linește netulburată, izbândă și înlesnire la vremile de față ca să fie sistema noastră legislativă desăvârșită și plină; ear de nu, tot vom lăsa motiv luminaților domni celora ce după noi li se va încredința cârmuirea acestei de D-zeu păzite țări ca să desăvârșească lucrul nostru, aducând oblăduiților lor o mare binefacere.

Promulgând dar astăzi acest de noi alcătuit Cod civil legiuim prin hrisovul nostru de față ca după trei luni (§ 4) să înceapă a fi lucrătoriu și după acest cod să se gĭudece în țară întâmplătoarele pricini civile. Iar dacă unele pricini vor lipsi din acest al nostru Cod ele se vor gĭudeca după § 9 și 10. Celelalte pricini ca unele ce se cuvin celorlalte părți ale legislației se vor gĭudeca precum și pînă astăzi după Vasilicale și celelalte cărți de legi până când se vor alcătui precum dorim osăbite coduri și în aceste materii.

Fiind însă că binefacerea stă nu numai întru a da legi ce mai vârtos în păzirea și împlinirea lor și în supunerea călcătorilor pedepselor cuvenite apoi poftim și pre înălțații Domni, ce vor veni după noi ca ei luând în considerație dreptățile ce ne-au îndemnat a alcătui acest Cod în provedința lor despre fericirea supușilor să se îndeletnicească și să se îngrijască mai ales cu stricta păzirea acestei legi neînvoind nimărui întru nimic călcarea ei ci pedepsind o asemenea cu asprime.

Datu-s'a la scaunul Domniei Noastre Iașii în 1 Iulie anul mântuirei 1817 iar al Domniei Noastre al cincilea.

Scarlat Calimach Vvod

Acest hrisov s'au tradus de D. Aga Al. Papadopol Kalimach. Originalul scris pe pergament în limba grecească l-am hărăsit eu Arhivei Statului, împreună cu alte documente importante în timpul pe când mă aflam Arhivistu Statului. T. Kodrescu Vol. IV. p. 310. Acest volum a apărut în Iași la 1857.

Hrisovul a fost publicat de T. Codrescu în *Uricarul* vol. IV, pp. 300 şi urm.

RESUMÉ

Sous l'influence des idées de l'Occident et des mécontements produits par le Droit coutumier est apparue—aussi dans les Principautés roumaines—dès le XVIII-siècle la tendance de donner au pays des lois écrites. Parmi les Princes fanariotes, qui se sont distingués à ce point de vue, Charles Calimach (1812—1818) spécialement dès le début de son règne s'est efforcé d'atteindre ce but. D'abord il a formé une *commission*, composée d'Anania Cuzanos et Christian Flechtenmacher pour traduire les «lois impériales» ce qui fut fait vers le commencement de 1816. A cette époque il a nommé — aussi — un *comité*, qui devait recueillir toutes les lois et coutumes de la Moldavie, en matière civile et criminelle, des derniers 4 siècles avec l'indication des sources. Ensuite il a procedé à l'élaboration de la loi, qui était la plus nécessaire, la loi civile.

Pour cela il a chargé Flechtenmacher, docteur en droit de Vienne, de rédiger un projet de loi, qui a été soumis à une commission formée des principaux boyards et hommes de lois, puis à l'Assemblée générale. Après l'avoir examinée lui-même, le Prince a promulgué le nouveau code le 1 Juin 1817.

Un exemplaire aurait été envoyé à l'Université d'Oxford.

Le code Calimach a été écrit en grec; la traduction roumaine a été terminée plus tard et l'impression du texte roumain a été achevée en 1833.

En ce qui concerne les sources de ce code, d'après une opinion très répandue, on croit qu'il est une traduction, une copie, avec quelques modifications, du code civile autrichien.

Ce dernier code a été mis en vigueur le 1 Janvier 1812. On a dit que «c'est peut.-être le plus romain de tous les Codes» [1]).

Quand le Code Calimach a été élaboré le code autrichien était connu en Moldavie soit par le texte allemand, soit par la traduction faite

[1]) Lévy-Ullmann. *Les transformations du droit dans les principaux pays depuis cinquante ans.* tom. I. pp. 86 et 89.

pour la Bucovine, province enlevée d'à peine quelques dizaines d'années.

Pour connaître les sources du code moldave il faut d'abord examiner *le décret de promulgation.* Le prince y montre qu'il en a puisé les sources dans les Basiliques qui auraient été introduites en Moldavie sous le règne d'Alex. le Bon (commencement du XV-siècle).

Pour combler les lacunes il s'est servi des Novelles et autres sources de droit romain et byzantin. Dans les chapitres se réportant sur la tutelle et la curatelle on a employé également et «les nouveaux codes européens» et leur methode.

Il a encore réglementé des dispositions pour des matières inconnues jusqu'alors en Moldavie; il a introduit aussi des parties du droit coutumier et des solutions données par les «décrets princiers».

Nulle part dans ce décret de promulgation il n'est mentionné que la seule ou du moins la principale source aurait été le code autrichien; et il est peu probable que le Prince aurait voulu cacher ce qui pouvait être faciliment constaté.

* * *

En second lieu nous avons montré *l'opinion des contemporains et de ceux qui ont eu des informations précises sur les sources.*

a) Le conseiller russe *Pavel Svinin*, envoyé en Bessarabie, après l'annexion, pour connaître l'état de cette province, montre dans un rapport du 1 Juin 1816 ce que Charles Calimach a fait en Moldavie en ce qui concerne les lois. De ce rapport il résulte que le code Calimach a été formé par la collection des lois et coutumes moldaves, connues depuis 4 siècles; aucune mention du code autrichien.

b) Une révue «*le Télégraphe philologique*» qui apparaissait en grec à Vienne, en 1817—1820, publie une notice ou il est dit qu'on imprimait alors en Moldavie une loi, qui était une traduction dans la langue des Daces des lois locales; donc une loi formée des lois du pays et qui se traduisait dans la langue respective. Si la nouvelle loi avait été prise du code autrichien n'en aurait-on rien su à Vienne et ne l'aurait-on pas signalé?

c) *Pierre Manega*, docteur en droit de Paris, qui a fait un très intéressant projet de code civil pour la Bessarabie. en 1825, dit du code Calimach qu'il ne comprend «qu'un extrait du texte des Basiliques et de l'Armenopoulo auquel se trouvent joints des dispositions faites en différents temps par les Hospodars des deux Principautés».

d) L'art. 318 du *Réglement Organique de la Moldavie* (an. 1831), en maintenant le code Calimach, prévoit qu'il sera complété — en cas de besoin — par les Basiliques, sans se référer — ne fût-ce que comme source subsidiaire — au code autrichien.

e) Zachariae von Lingenthal, qui connaissait très bien le code moldave et l'appréciait élogieusement, en le récommandant aux Grecs pour qu'ils *l'adoptent comme loi civile,* le met toujours en regard du droit romain et byzantin. Il serait difficile d' admettre qu'il n'eût pas dit que sa source était le code autrichien.

f) Manolache Drăghici dans son oeuvre «*Histoire de Moldavie*» dit que la loi Calimach a été extraite des Basiliques.

g) Flechtenmacher, qui est l'auteur du projet ou en tout cas celui qui a eu le rôle le plus important pour l'élaboration du code, dans une *conférence* à l'ouverture des cours de droit à Iassy (1830), après avoir exposé sommairement *l'histoire du droit roumain,* dit que la loi Calimach est une loi romaine et que c'était la dernière forme perfectionnée des lois romaines en Moldavie; aucune mention du code autrichien.

En 1836 dans *une consultation* il répète que ce code a été extrait des Basiliques.

Dans ses *manuscrits,* même, il n'est pas question d'un rapport quelconque entre les 2 codes.

Ce qui est plus intéresant c'est qu'en l'un de ces *manuscrits (No. 12* Acad. roumaine) se trouve le plan du Code Calimach, l'énumération des articles et en marge de beaucoup d'entre eux leurs sources. Presque tous sont de source roumaine on byzantine.

Ce jurisconsulte connaissait également le droit francais et utilisait dans ses notes la doctrine française: Toullier, Rogron, etc. Il employait aussi les commentaires de Franz von Zeiler, l'auteur principal du code autrichien et il est établi qu'il les adnotait. Néanmoins aucune affirmation de sa part que la loi moldave aurait été extraite du code autrichien; et on ne peut pas croire qu'il eût ignoré les sources du code élaboré par lui.

h) Jusque vers la fin du dernier siècle l'avis unanime était que les sources sont les lois roumaines et byzantines. Entre autres *Papadopol-Calimach,* juriste et académicien, qui par ses liens de famille avait des informations exactes, a dit que le code de Calimach est en rapport étroit avec les Basiliques.

* * *

Même si nous n'avions pas ces informations il est un autre moyen pour constater les sources: *la comparaison eutre les textes des 2 codes.*

On remarque de grandes différences en ce qui concerne le nombre des articles, leur groupement, les titres et les chapitres.

Le code Calimach a 2032 articles sans compter les 12 des annexes; le code autrichien n'en a que 1502.

Le code moldave a plus de chapitres que le code autrichien. Il a dans la I-re section de la I-re partie 19 chapitres tandis que l'autre n'en a que 16; le premier a en plus les chapitres sur le rapport, le paiement des dettes, le partage.

La II section comprend elle aussi 4 chapitres en plus, savoir: de la dot, paraphernе, des donations nuptialcs, théoritres (le prix de la virginité).

Si l'on passe à l'examen des textes on voit qu'il y a des ressemblances mais partielles. Les uns se ressemblent comme idées mais diffèrent comme rédaction; d'autres diffèrent en tout et d'autres — assez nombreux — n'existent pas dans le code autrichien.

Beaucoup des parties sont meilleures dans le Code Calimach, plus complètes et plus avancées comme principes, en tout cas mieux appropriées au droit antérieur de la Moldavie.

Ces 2 codes ont pourtant *des points de ressemblance*, tant pour le fond que surtout pour la forme, ce qui impressionne au premier abord et fait croire que notre loi est la copie de la loi autrichienne.

Ce qui les rapproche c'est — surtout — le plan, la division des matières et la méthode.

Les ressemblances ont l'explication suivante. Le plan et la méthode ont été — probablement — empruntés au code autrichien.

Les textes, qui se ressemblent, ont dans les 2 codes les mêmes sources, le droit romain et gréco-roumain.

On a pris des mêmes sources non seulement les idées mais souvent aussi la même forme.

Pour ceux qui ont fait le Code de Moldavie et pour ceux qui connaissait la manière, dont il a été composé, il était hors de doute que sa base était les Basiliques et autres sources romaines et gréco-romaines et non pas le code autrichien.

Les auteurs de notre code ont pensé codifier le droit du pays, qui d'après leur opinion était le droit romain dans son évolution et surtout dans la forme des Basiliques.

Ce n'est que pour la méthode qu'ils ont employé — dans une certaine mesure — le code autrichien, qui avait les mêmes sources, le même fondement romain et qui étrait rédigé dans une langue moderne. Cependant ils n'ont jamais pensé que la loi autrichienne pût être la principale source de leur nouveau code.

D'autre part là-même ou ce code a été employé ils ont cherché à l'améliorer, à l'adopter aux idées et à l'état des choses de la Moldavie.

En dehors des *Basiliques*, ont été encore employés comme sources le *Digeste*, *le Code*, *les Institutes*, *un peu moins le Manuel d'Armenopol*, etc.

En quelques textes on sent l'influence du *code civil français*, autant que cela puisse surprendre ceux qui ne connaissent pas l'ancienne culture roumaine.

D'après le décret de promulgation, qui ne réflète que la vérité, l'on a utilisé aussi quelques-uns des *décrets des Princes antérieurs* et aussi le *droit coutumier*; probablement on a employé quelquefois également le *Recueil* des lois du jurisconsulte *Andronache Donici*, publié en 1814.

Une édition, avec les textes grec et roumain, avec renvois aux sources serait du plus grand intérêt.

Elle piouverait la mesure dans laquelle aurait été utilisé le code autrichien et changerait l'opinion erronée sur les sources.

De la sorte on pourrait voir combien le code Calimach est romain et qu'il est bien plus romain que celui d'Autriche.

Notre code a beaucoup de qualités. Cependant, en 1864, il ne pouvait se comparer au code français; c'est pour cela qu'il a fallu lui céder la place après une durée de moins d'un ½ siècle.

Le Code Calimach reste néanmoins un monument juridique de grande valeur, supérieur, sous bien des rapports, au code autrichien. Il peut revendiquer, à plus juste titre, le qualificatif que ceux qui ne l'ont pas connu ont donné à l'autre: *d'être le plus romain de tous les codes.*

CUPRINSUL

IMPERIUL CUMANILOR
ŞI
DOMNIA LUI BĂSĂRABĂ
UN CAPITOL DIN COLABORAŢIA ROMÂNO-BARBARĂ IN EVUL MEDIU

DE

N. IORGA

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa de la 11 Noemvrie 1927

O întreagă parte din istoria poporului românesc şi a teritoriului ocupat de dânsul zace în întuneric: ace'a a raportului dintre înaintaşii noştri şi năvălitorii trimeşi, unul după altul, de nesfârşita stepă răsăriteană.

Putem afirma, pe baza unor formaţiuni analoage dela un capăt la altul al vechilor hotare imperiale romane, că ei au trăit în autonomia unor «Romanii» aşteptând pe Impăratul, dar neprimind pe regele barbar adus de vântul invasiilor, că *ducii* lor, al căror nume latin a fost înlocuit, supt influenţa Statului morav de la Dunărea mijlocie, prin acela, slav, de Voevozi, că juzii, că «oamenii buni şi bătrîni», cu Adunarea poporului sau *sborul*, au condus multă vreme aceste aşezări, care, cu *oastea* lor (cf. *ost* frances şi catalanul *host*), moştenită de la Romani, cu *arcele* în mână, cu *săgeţile* în tolbă, puteau să resiste oaspeţilor nedoriţi cari veniau din zările răsăritene, dar se puteau şi înţelege cu dânşii.

Acum în urmă, am arătat, sprijinindu-mă pe izvoarele contemporane ale loviturii tătăreşti, că Românii, cărora în Ardeal li se recunoşteau cnezii-juzi, au întovărăşit horda în pătrunderea ei către Apus şi că, probabil — după un text din Italia pe care nu l-am putut încă dobândi, dar îl putem cunoaşte indirect —, ei au luat parte, în a doua jumătate a aceluiaşi secol al XIII-lea, la atacul contra unei mănăstiri italiene din Sud [1]).

[1]) V. vol. VII, p. 105 şi urm.

Pe de altă parte, mențiunea unei vagi stăpâniri de Țar bulgăresc la Cetatea-Albă, mențiune găsită și interpretată, într'un sens pe care nu l-am putut admite în întregime, de d-l G. Brătianu, a ajutat să se arăte alt raport româno-tătar pe care îl explic și astăzi [1]) prin simpla cedare de către Nogai sau Toctai, Hanii tătărești ai amânduror malurilor dunărene, a unor venituri de vamă către vasalul lor din Târnova, urmaș, ocrotit în aceiași măsură, al Tatarului Ciochi, a unor venituri de vamă în portul, atât de frecventat pe atunci, de la limanul Nistrului. In *Romania* de la Paris [2]) și în recenta sa publicație a Actelor de notari din Caffa și Pera [3]), tânărul profesor al Universității din Iași aducea înainte pe «Unguroaica» *Mairora*, Mărioara, vândută, între ceilalți sclavi, Ruși, Abcazi, Cumani, de negustorii genovezi din Crimeia la sfârșitul secolului al XIII-lea.

De mult încă am căutat să sprijin părerea că Alanii dunăreni întrebuințați de Imperiul bizantin contra Turcilor din Asia Mică și apoi contra Catalanilor lui Roger de Flor, care fu ucis de dânșii, dar ei plătiră scump această crimă, cuprindeau în mare parte Români, precum în veacul al XIV-lea Tatarii creștini, luptându-se cu arcele, pe cari-i pomenesc scriitorii bizantini, trebuie să fie considerați ca oamenii Voevodului din Argeș [4]).

Tot așà am riscat părerea că supt numele de *Valvi*, *Falben*, dat de izvoare unguresți și germane Cumanilor ar fi de admis, într'o formă viciată, acela al «Valahilor», nimic din calificativele obișnuită ale acestora neputând duce la acel nume.

Dar lucrurile atâta vreme ascunse înțelegerii noastre merg pe încetul spre deslușire.

Ar fi de cercetat rezultatele la care a ajuns înainte de războiu învățatul armean I. Altunian în cartea sa, pe care n'o am la îndemână acum, *Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen und kleinasiatischen Ländern im XIII. Jahrhundert* (Berlin, 1911), și e de tras folos din articolul, foarte recent, al d-lui Gh. V. Bernadschi, în *Seminarium Konda-*

[1]) V., mai nou, G. Brătianu, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, XIII p. 25 și urm.

[2]) Anul 1926.

[3]) G. I. Brătianu, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281—1290)*, Buçarest, 1927.

[4]) V. articolul mieu despre Ramón Muntener, în ultimul nr. din *Revue historique du Sud-est-européen*.

kovianum, recueil d'études, archéologie, histoire de l'art, études byzantines, I (Praga, 1927), despre «Horda de Aur, Egiptul şi Bizanţul în raporturile lor reciproce supt Impărăţia lui Mihail Paleologul» [1]).

Iată însă că dintr'un studiu, de ieri, al unui învăţat englez, profesor la Universitatea din Liverpool, d-l A. Bruce Boswell [2]), răsare putinţa şi a altor lămuriri cu privire la raporturile dintre Români şi năvălitorii asiatici, stăpâni ai şesului est-european până în Carpaţi.

In acest studiu, care întrebuinţează larg izvoarele ruseşti, vechile letopiseţe, pe care ar trebu să le supunem cândva celei mai atente analise critice pentru a extrage din ele tot ceia ce pot cuprinde asupra Românilor, se arată că rolul Cumanilor, al «Chipciacilor», cum crede profesorul englez că e mai bine să li se zică — numele de Cumani nefiind cunoscut Turcilor, dintre cari ei făceau parte, dar nici Arabilor şi Chinesilor —, a fost mai mare de cum se crede. Fără a fi foarte numeroşi şi fără a fi alcătuit vre-odată aşezări statornice, ei au precedat şi pregătit pe Tatari, au mutat spre Nord centrul de greutate al Ruşilor Chievului, pe care-l priviau ca «Menchermanul», «marea cetate» a lor, au dat nume de-ale lor atâtor popoare vecine, între alţii Bulgarilor (Osen-Asan, Terterii), primind şi ei pentru Hanii lor nume ruseşti: Gleb, Iurii, au trecut şi la creştinism, putând influenţă şi mai intens pe acei vecini. In Crimeia ei ar fi până astăzi, supt numele Tatarilor, cuceritorii şi înlocuitorii lor, baza populaţiei, şi autorul studiului îndeamnă pe un filolog turc să iea în cercetare nomenclatura lor personală. Iar în Egipt, de la marele Bibars, cuceritorul Siriei, şi de la Sudanul Chelaùn, ei sânt acei Mameluci cari au dat o nouă dinastie şi o armată proaspătă, necontenit înnoită, Imperiului Faraonilor.

Vorbind de aceşti călări ai deşertului, ajunşi şefi de Stat, autorul englez observă că la dânşii se întâlnesc exact aceleaşi nume pe care le dau pentru Polovţi analele ruseşti. Şi citează pe acela al lui Taksaba, căruia-i corespunde în letopiseţe numele de Tocsobici, neamul lui Tocsabă [3]).

Dar *Tocsabă e un boier muntean din veacul al XV-lea* [4]). Un sat Tocsobeni există în Moldova [5]). Şi un şir de nume româneşti au aceiaşi finală,

---

[1]) P. 73 şi urm.

[2]) *The Slavonic Review*, 1927, pp. 68—85.

[3]) P. 83. V. şi emirul «Tocso» în Gaston Raynaud, *Gestes des Chiprois*, Geneva, 1887, p. 239.

[4]) Bogdan, *Relaţiile Ţerii-Româneşti cu Braşovul şi Ţara Ungurească*, p. 261.

[5]) *Rev. Ist.*, VII, p. 151, după P. Poni, *Statistica răzeşilor*, Bucureşti, 1921.

până acum neexplicată: Talabă (în țara Făgărașului) — un Tălăbescul se întâlnește în Moldova secolului al XVII-lea; satul Tălăbești, Tălăbăești, Tăbălăești vine de la alt Talabă decât baronul făgărășean [1]) — Tâncabă (de unde satul Tâncăbeștilor) și, *în sfârșit,— Băsarabă* [2]).

Nu e nevoie deci să mai căutăm, ca Hasdeu, la Dunăre Bas-Arabi, «Arabi-de-jos» [3]), pe baza stemei, discutabile, din Ulrich de Richenthal, nici, ca Onciul [4]), să ne gândim la Bessapara, satul Bessilor din vechii Balcani. E un împrumut de la Cumani, ca și numele de Osen și de Terterii, cum, între numele de localități, de la ei, cari aveau în stepă Tmutaracanul, vine Tutracanul dunărean, din care am făcut mai armonioasa Turtucaie.

Numele, de sigur. Dar *numai numele?*

D-l A. Bruce Boswell scrie: «Poate cea mai importantă influență a lor asupra istoriei ungurești a fost că *ei au prevenit pe Maghiari de a coloniză șesul muntean, care astfel a fost ținut deschis pentru ridicarea următoare a principatelor românești*» [5]).

[1]) Zotta, în *Rev. Ist.*, VI, pp. 261-2, 264.

[2]) Numele l-am găsit la nemeși din părțile Inidorei, la un Țigan, lângă al lui Pepelea, apoi, la 1450, lângă un Litovoiu ardelean («Lithway»), la un Basarab pe Someș (*Rev. Ist.*, XI, p. 199), la un Ștefan Basarab, Muntean, în 1814 (*Rev. Ist.*, V, p. 74), la Dimitrie Basaraba tot pe atunci (*ibid.*, p. 76). V. și Băsărabă Țiganul la 1817; *Arch. Olteniei*, II, p. 216; «Mihai Băsarabă, cioban la turmă», la începutul secolului al XIX-lea, în Iorga, *Situația Olteniei în epoca lui Tudor*, București, 1915, p. 166. Cf. *Rev. ist.*, V, p. 138. Pentru un Iosif Băsărab, la Cugir în 1745 și satul Băsărăbeasa lângă Hălmagiu, *Rev. ist.*, VII, p. 207. Un Băsărab din Podolești în Moldova; M. Costăchescu, *Satul Gănești*, în revista *Ioan Neculce*, IV. D. căpitan Dinculescu îmi arată pe hartă un sat Băsărabă pe la Zalău.

Un Basarab și între membrii societății *Orientul* la Cluj, prin 1876, cu misiunea de a culege, alături de Eminescu și de un al treilea, poesii populare în Moldova.

Băsărabi se află și azi atât în satele ardelene Romos, în Vaidei și Costești, lângă Orăștie, cât și la Butoiești (Mehedinți). In Romos se află și familia *Băsărăboiu*. Lângă Cotnari se păstrează Dealul Basarab (comunicații ale d-lor Mehedinți, Rădulescu-Motru și Todor).

[3]) V. Karadja, în aceste *Anale* pe 1827; Onciul, *Originile principatelor*, pp. 115-6. Cf. I. Filitti, *Banii și Caimacamii Craiovei*, Craiova, 1924 și observațiunea în *Rev. ist.* pe 1925, p. 136.

[4]) Să nu uităm pe Bassaripa al lui Gh. Săulescu și pe propriul mieu *bassareus*, haină tracică... V. *Rev. Ist.*, VI, p. 131, după Fick, *Hattiden und Danubier in Griechenland*, Göttingen, 1905,

[5]) P. 85.

Se știe bine cum regii unguri au încercat, la începutul secolului al XIII-lea, să cucerească «țara de dincolo de munți», Transalpina lor, prin episcopatul Cumanilor, precum Ardealul se cucerise, după datina carolingiană, prin episcopatul de Bălgrad (Alba-Iulia), pentru Români și Pecenegi. Numele șefului cuman de atunci, Borz, îl găsim, de altfel, prin scriitorul englez, la Ruși ca și la Mameluci: Burcevicii letopisețului slavon de o parte, Borci sau Burcioglul tradiției istorice egiptene, de alta. Bratul Borcea lângă Tutracan vine tot de acolo, ca și apelativul Borcea, pornit (ca Negru-Negrea) din rădăcina Borciu.

Acest Stat cuman avea centrul pe la Câmpulung, veche «Romanie», care fu apoi colonizat catolic, ca și pe la Milcov, unde s'a așezat episcopul, dăinuind până la apariția Tatarilor [1]. Dar lângă Câmpulung e Argeșul, pe care pe la 1240 îl avea un Seneslav, al cărui predecesor trebuie să fi domnit acolo pe la începutul acestui veac.

Statele noastre s'au format, din nebuloasa patriarhală a juzilor și Voevozilor, prin impulsul organisațiilor mai concentrate din vecini: cel de la Silistra supt influența bizantină, cel din Argeş — mi se părea — supt influența ungurească.

Dar dacă, *înainte de aceasta, ar fi fost influența cumană?*

Cumanii au dat Bulgarilor poate un îndemn pentru alcătuirea Statului de la Târnova, pe care l-au apărat și ajutat, apoi tot lor Statul de la Vidin prin Terterizi. *Prin tovărășia cu ei, din muntele de la Argeş şi Muscel, ei au putut da Românilor un impuls către alcătuirea Domniei, care, de la Borciu Cumanul, a putut trece, prin Seneslav şi ai lui la Băsărabă cel cu numele cuman.*

Astfel, *precum Rusia moscovită continuă Hanatul Tatarilor, Hanatul Cumanilor se continuă în Domnia a toată Țara-Românească*, oricare ar fi fost modificările pe care i le-a adus tradiția românească și sufletul popular românesc.

Ideia colaborării cu barbarii, pe care am expus-o cu privire la Slavi în secolul al VII-lea, într'un articol din *Revue des études slaves* (anul 1925), poate deveni astfel una din cele mai fecunde pentru înlăturarea vălului care acopere atâta din trecutul nostru.

Alani și Vlahi se întâlnesc astfel lângă Cumani în Oracolele lui Leon Filosoful.

---

[1]) *Studii şi documente*, I—II.

De altfel o asemenea tovărășie — nu supunere a populației românești de năvălitorii asiatici — pare a se oglindi în numele de «silva *Blaccorum et Bissenorum*», «pădurea Românilor și Pecenegilor» — supt «Pecenegi», de mult dispăruți, e a se înțelege: Cumani —, care se dă regiunii vecine cu Țara Bârsei, ocupată de Teutoni, într'un foarte cunoscut act unguresc[1]). Să nu uităm că aproape în același timp vedem pe Teutoni câștigând la creștinism — adecă la *catolicism* — pe Cumani, și, alături, episcopi schismatici, evident românești, cari momesc și pe Sașii și Ungurii colonizați de cavaleri dincoace de munți la credința lor schismatică [2]).

Πατζινακία figurează într'un strategic bizantin ca o țară bine definită lângă *Τουρκία* Ungurilor și *Ῥωσσία*[3]).

Pentru a sfărma o asemenea tovărășie adusese regele Andrei al II-lea pe Teutoni, căutând a face din ei o simplă strajă, iar, când ei deveniră aproape Statul ce erau să fie în Prusia[4]). Suveranul ungur, expulsându-i, căută să facă din episcopatul Cumanilor, la Milcov, acel punct de plecare pentru «Transalpina», cum din cel de Bălgrad înaintașii lui făcuseră unul pentru Transilvania.

Adaug că, pentru ca acest vecin, Cumanii, să joace rolul pe care l-au avut în regatul Ungariei, după gonirea lor de Tatari, pentru ca să poată da o regină unui Stat de o atât de înaintată cultură ca a Ungurilor la sfârșitul secolului al XIII-lea, pentru ca să crească pe un rege ca Ladislas, al cărui nume a rămas în istorie legat de numele lor, pentru ca să-și impuie îmbrăcămintea, moravurile, pentru ca să ajungă la punerea în scris a limbii lor, în acel *Codex Cumanicus* pe care l-a tipărit Geza Kún, a trebuit ca semința turcească oprită la Dunăre aproape două veacuri să se fi împărtășit larg de civilizația occidentală a timpului, ieșind din umilele practice păgâne de la început. De ce n'ar fi exercitat o influență covârșitoare asupra alor noștri într'o fasă de desvoltare mult mai modestă?

Peste *Romaniile* noastre deci, ei au putut suprapune o organizație de

[1]) Cf. Motogna, în *Rev. ist.*, IX, p. 29, unde dă lista tuturor mențiunilor despre Românii ardeleni în sec. al XIII-lea. E curios că până între 1222-4 li se zice, ca de Latinii din Constantinopol, *Blacci*, nu *Olachi*. Tot numai Andrei vorbește de țara lor.

[2]) V. și Ferenț, în *Cultura creștină*, 1923, n-l 6—7.

[3]) *Rev. ist.*, X, p. 236.

[4]) G. Rösler, *Der deutsche Ritterorden in Burzenland*, în *Ostdeutsche Monatshefte* din Danzig, 1926.

caracter imperial, luată din Estul asiatic al Monarhiei divine. Pentru ca județele și ducatele românești să iea un avânt — și el a fost extraordinar de răpede, ca al unei puteri în sfârşit ieșite de supt o comprimare îndelungată (așa au făcut și Muscalii ieșind de supt Tatari)—, a trebuit ca elementul de acoperire să se strămute aiurea.

Tatarii înlocuitori au cătat să între și ei în sistemul cumanic. De aceia dominația locală a lui Nogai și Toctai, cum, peste Dunăre, un Ciochi, așternând stăpânirea lui peste Bulgari, a luat imediat forma Statului predecesor al Asăneștilor. Dar imitatorii, simplu fragment desfăcut din vasta formațiune a Hordei de Aur, cu centrul atât de depărtat și interesele atât de variate, n'au putut avea, într'o jumătate de veac, cât a durat supremația lor pe ambele maluri ale Dunării, aclimatarea, acomodarea cu țara și cu împrejurările lor, pe care, într'o mult mai lungă dăinuire, o căpătaseră Cumanii. Pojghița tătărească a permis înaintarea de la Litovoiu și Seneslav la Băsărabă pe care n'o permitea pătura de totală acoperire cumană. S'ar putea chiar ca multe influențe militare, dacă nu și economice — care acestea au legat statornic practica noastră a vămilor de aceia a Tatarilor — să fi venit nu de la aceşti din urmă Turci, ci de la Turcii stăpânirii cumane.

O GOSPODĂRIE MOLDOVENEASCĂ LA 1777, DUPĂ SOCOTELILE CRONICARULUI IONIŢĂ CANTA

DE

N. IORGA

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 25 Noemvrie 1927

I

In primitoarea casă din Bălenii Covurluiului una din fiicele lui Leon Cantacuzino, I. mi-a pus la dispoziţie copia, bine făcută, cu oarecare modernizări de ortografie, a socotelilor de acum un veac şi trei sferturi ale străbunului său Ioniţă Cantacuzino [1]).

Documentele pe care le-am tipărit în volumul VI din *Studii* şi *Documente* permit să se stabilească astăzi fără putinţă de îndoială deosebirea dintre cei doi Cantacuzini contemporani botezaţi cu acelaşi nume de Ioan, din cari unul a făcut Ioniţă, iar celalt Ienachi.

Se ştie că primului i se datoreşte una din ultimele cronici ale Moldovei. Aceasta mi-a îngăduit să schimb în a doua ediţie a *Istoriei Literaturii Române* lămuririle date odinioară cu privire la cronicar. Ienachi, — nepot al acestui Ioniţă care era în 1774 numai fost Mare Spătar şi a cărui gospodărie şi viaţă de familie se înfăţişează în «Sama lui Şerban Logofăt pentru cheltuiala casei dumisale Ioan Canta biv Vel Vistier pe anul acesta, precum arată înnăuntru, let 1777, Ghenar 1» — era fiul Saftei, fiica lui Iordachi Cantacuzino, şi al lui Dinu Cantacuzino, venit din Muntenia, deci începătorul ramurii căreia i s'a zis Canta, după prescurtarea obişnuită, încă de pe vremea învăţatului Stolnic Constantin, la Munteni, pe când Ioniţă era cel aşezat în casa păstrată

[1]) O alta era de mult la Academie.

și astăzi lângă biserica ruinată din Băleni. Safta, mama lui Ienachi, purta la 1773 titlul de Băneasă și făcea un «catastih» de împărțire a averii sale între fiu și fiicele Maria (Balș), Smaranda și Elena [1]. Ea pomenește pe frații ei Iordachi Vistierul și Ioniță sau Ioan Spătarul, dar, în actul însuși ca și în altul nedatat, fără îndoială însă de pe atunci, el își zice — și i se zice — Vistier [2]. La 1790, acesta era intitulat de către Ienachi «răposatul», pomenindu-se fiul Matei [3]. Avea la sfârșitul zilelor sale situația de Logofăt sau fost Logofăt [4]. O scrisoare a lui, fără dată, către nepot se ocupă de un proces: ea arată îndemânarea de scris care se putea aștepta de la autorul unui letopiseț [5].

Iordachi [6] se plânge cândva, pe la 1780, de «supărările ce-i dă fratesău cu giupâniasa dumisali» [7]. *Genealogia Cantacuzinilor* [8] dă numele ei: e sora lui Grigore Alexandru Ghica, apărătorul Bucovinei, acela al cărui martiriu a fost pios și larg comemorat în acest an chiar. Căsătoria se făcuse la Constantinopol, și știm ce inel a trimes socrul [9].

La împărțirea averii bătrânului Iordachi, care ținea pe sora lui Mihai Racoviță, între fii: Balașa lui Aristarho Hrisoscoleu, Safta lui Dinu Măgureanul, Constantin, curtean tânăr al lui Grigore Ghica și mort lângă el la Galați, îngropându-se la Precista, Ion și Iordachi (acesta așezat la Deleni) [10], Ion căpătă Podolenii, cumpărați dela Domnița Ileana Costin, Costenii, Durneștii, Mănăileștii, alături, Bălțăteștii, tot în Neamț, recăpătați în schimb pentru bani de la Mihai-Vodă, Vătămanii, în acelaș ținut, *Cucutenii* cu parte din Cotești, lângă Iași — acolo, cum vom vedea, își avea reședința, când nu sta la țară —, Pogoneștii la Lăpușna, Zăhăicanii și jumătate din Hălinți, pe Ciuhur, vii la Cruce în Putna și la Cotnari în Piscup, un vad

---

[1] *Studii și doc.*, VII, p. 225, no. 69. Cf. și no. 70 (a se îndrepta, în notă: fiica).

[2] V. și *ibid.*, p. 224, no. 67. Titlul de Spătar și la 15 Iunie 1774 (*ibid.*, p. 227, no. 74). La 1778 era Logofăt (*ibid.*, p. 227, no. 77). Ca Spătar și la p. 229, no. 84.

[3] *Ibid.*, p. 243, no. 135.

[4] *Ibid.*

[5] *Ibid.*, p. 229, no. 84.

[6] *Ibid.*, p. 229, no. 84. O a doua e dată parțial *ibid.*, p. 224, no. 67 (fără dată). Alta, resumată, la p. 227, no. 74: are data de 15 Iunie 1774.

[7] Socotelile noastre au această mențiune: «De cheltuiala lui Toader Dumbravă mergând înapoi acasă când au răposat d-lui Vorn. Iordachi Canta · 1777, Mai 23».

[8] *Ibid.*, no. 83.

[9] *Ibid.*, p. 200. Se pomenește în socoteli și «domnița» și «cocoana Zoița Ghica».

[10] P. 49.

de moară putnean, «casăli din Eși, pe giumătati, de la Bozagiul i de la Ursăchioaia», afară de Țigani, bani și pietre scumpe [1]).

II

Averea lui Ioniță Canta e în continuă creștere. Se cumpără Buciuleștii și Bumbota, în parte (de la episcopul de Huși). Se ieau pe lângă viile de la Odobești, cu vădrarii, din Cruce și Străoani, de unde relații cu Vornicul de Bârsani, vii la Galu, la Liești, Nicorești, pământ de la răzeși la Ețcani, Leova și aiurea. Se întâlnește plata la «niște vieri pentru hultuială» [2]), lângă stupii «înherați» cu «her de stupi» la Pogonești [3]). Se fac socoteli cu răzeșii dela Coromâslești (Orheiu). Boierul ține o cârciumă la Târgul Făinii și una, cu un Neamț, la Florărie, o moară de cai la Boldurești.

Casa de la Iași, la care duce o poartă cu «rătez» în «zeplaz» cu costoroave și leațuri, se presintă cu ușile încuiate prin «heri de broască», cu ferestile ei, pentru care se cumpără vergele, belciuge, șuruburi, cârlige de fier, iar, de la Isac «steclarul», până la «66 ochiuri», dar și la poartă. Spre grădină sânt obloane cu lăcăți și «pleviți».

Are «casa cè mare», odaia Domniței, sau «cămăruța cucoanei» cu «sticle», alte cămări, între care «casa cè zugrăvită», «cahvegeria» cea nouă și cea veche.

Sobele sânt de oale aduse dela Movilău peste Nistru, cu călăraș anume, poate de la starostele de jidov Bercu: «sobe moschisești», cu obloane sau lucrate de Nemți din Iași, ca Mihail Dorn. Dedesupt beciul văruit, și în el sânt, pe lângă poloboacele cu vin și horilcă, cu curechiu [4]), pentru care se ieau cercuri în testele, cele zece cofe «gata de-a purure de grija de foc, câte 6 par. cofa». Se scoate vinul cu ulcioarele. Un Jidov lucrează șuruburi la haznaua «cu țevi și butuci sfredeliți». Se pomenește «umblătoarea», cu «țucalul» ei.

Coperișul e cu șindilă, și se ieau 29.800 draniți, câte 70 de parale mia. Pe tavan se pune cânepă în tencuială.

Inlăuntru, odăile sânt cu tavan și așternute cu scânduri, pentru care se tocmesc Nemți, cheltuindu-se «două copcè her pentru așternutul»

---

[1]) *Ibid.*, p. 189 și urm.

[2]) Cetim: «Unt de trimitin..., din care s'au făcut ceară pentru hultuit».

[3]) Se și cumpără stupii.

[4]) Este și o «curecherie», unde se face foc; se pune «sare arsă» la varză.

lor. Se dau 60 lei pentru «o testè ținte, 10 par. pentru meșină când s'au așternut odai dums. cucoanei cu mușamà». Fereștile, lucrate de Neculai Neamțul, au perdele de bogasii vinete, cu bulgarii și pâslă la ele, prinse de câte o «vargă de her strâmbă» (se găsesc și «baclamele»).

Paturile, la care lucrează mindirigii, au, pe lângă mindiruri, perini de părete. Este o sofà, la care se dau «nituri proaste», un «fanar de sticlă» — dar se pare a fi altceva, căci cetim și «fereștile sofalii de supt beciu», «așternutul sofalii dispre grădină» [1],— neapărat sânt și divanuri.

Pentru mobile, între care «sicriul unde sânt mesele și șervetele», lucrează un om dela Rezina, «Răzineanul stoler». Se pomenește «oglinda la cucoana». Lumina o dau făclioare de său și ceară, de câte 50 de dramuri una, luate de la mumgii. La slugi sfeșnicele sânt de lut, și le găsim la «feciorul de jos» ca și la «cafigerie». Cutare lumânări, fiind «frânte», se refusă. Sfeșnicele de fier («her») se plătesc câte douăzeci de parale.

Cățui de alamă galbenă răspândesc bunele mirezme.

Pentru *clădit* se dă un leu merța de var bun. Țiganii sânt de regulă întrebuințați. Cărămidari, tot ei.

Grădina, cu gard de nuiele, unde lucrează cu hârlețele meșteri nemți și câte un Frances, ca «Ludvic», cu mulți salahori și grădinari și un singur Moldovean, e obiectul unei deosebite îngrijiri. I se aduc «căruțe de gunoiu». Se fac pentru dânsa «sicrie» de teiu, cu «chiroane», stolerii lucrând și la «răsadniță», cu peste o sută de geamuri de la Jidovii stoleri, 11 bani un geam,— lăcătușilor cerându-li-se «cosoară de curățat... pomii», «1 săpțoiu de her la grădină». Olari sânt chemați să aducă oalele lor cu 10 lei suta. Se iea «her» pentru «pleahul vârtejului i 5 blahuri» la grădină. «Căruți mici cu o roată» se cumpără de la caretași. Dârvari «cară brazde la grădină». Se aduce piatră, coșuri de piatră, «scoase din pământ», și la havuzul cu țevi, făcute de un Neamț, pentru care se aduc «12 ocă aramă lămurită, pol ocă și 30 dramuri spiculturi, 48 dramuri poris (*sic!*), 30 ocă cărbuni de mangal». Se ieau 3.000 cărămizi la havuz», «12 coșciuge râșină..., câte 2½ parale» într'o «alghie mare». Se «moaie smoala» pentru havuz. Ruși fac «sicriul» havuzului. Se udă florile cu cofa, unele în «oale jmălțuite», altele «în casa de flori». Se procură «snopi mlajă» «pentru vie i trandafiri». Pentru grădini par a fi și cele «19 costoroave ulm i stejar, câte 26 parale una».

---

[1]) D-na Karadja îmi arată că se numia astfel *loggia*.

Alături, e *via*, care se desgroapă, «cu haragi, mlajă boerească». Este şi o varniţă în grădină, şi se ieau «covăţèle câte 6 parali pentru carat var» (vărniceri din Dumbrăveni).

In *grajd*, supt paza lui Gavril Gageş vizitiul şi altor doi, stau telegarii, cărora li se cumpără caièle: domniţa are şase telegari negri, «mohorîţi», potcoviţi cu 90 de bani fiecare, pe lângă cei «doi telegari murgi închişi şi un povodnic». Avem şi reţeta bolilor lor atunci când roibul e «încuet», iar *lupănul* «înpânzit»: «5 drame unt-di-naft, spirt, canfura, 1 calup sopon», cerute de Grigoraş, «nălbar ot grajdiu gospod». Radu Ţiganul, potcovar», are şi el sarcina să-i «doftorească». Pentru hamuri se iea «cheli di vacă bătută şi lucrată», recurgând une ori şi la «Marin, vătaf de curelari gospod». La meremetul lor se cumpără «meşină» şi «pâslă» pentru «căptare» şi «perinoc», «şfară, belciuge şi cătărămi», «cosoie de teletin».

«Carăta domniţei», cu «coşuri», cu geamuri prinse în plumb, cu roatele unse cu său şi păcură, «dohot curat», e pe «drecuri», cu ferestile îmbrăcate cu «şal roşu», de câte 40 de parale cotul, cu «şinare şi bleah mare de vârtej». Vizitiii au «odaia» lor.

Este şi un «butcar niamţu... tomit să fie butcar boieresc». Pentru meremetul unor butce se plăteşte şi Francesului «Monsiù Ledù» (Ledoux). Se cumpără şi un «ciur... de cernut orzul».

In *curtea de păsări* sânt «puişori», cărora li se iea mălaiu, cu «criţă de pus în apă.

Bucătăria joacă primul rol la cheltuieli. Bucătari şi «bucătăraşi» lucrează de zor pentru stăpânii deprinşi cu mâncare aleasă şi bună. Simion bucătarul, Ţigan, capătă, la urmă, un dar «ca să-şi cumpere o dughiană, să facă bucate de vândut, pentru chivernisala lui», adecă să deschidă un restaurant. A face «frută şi paximad» se încredinţează Stolnicului Gheorghe, care cere: «3 litre zahar, 2 ocă migdale pentru frută fără coajă, 10 alămăi, 2 ocă făină bună, 240 ouă ot becear, câte 4 la pară». Rachiul îl face Anica.

Se cumpără două sacale de apă «pentru cai de spalat la cuvne, fiind hazneaoa sacă».

De afară se aduc: masline, capere, «vutcă de lăcrămioare» dela Zanţa Jidauca, vutcă în scatulcă de la Başa Costi Avram, «vutcă scorţişoară», vutcă «în şipuri mici», «prăzinten» (presentin), masline verzi în sticlă, «untdelemn franţozesc», *tahân-alvasî*, halvà cu tahân, rahat-lucum şi fistici, cahveaua», «emen-cahvè» şi «amestecată», «chisată cu tacâmul ei», «cahvè franţozască» (1,30 ocă), zahăr «canar», câte 65 pa-

rale dramul, chiar «jimle pentru masă», când nu vine pâne dela Cucuteni. Băcanii vând smochine, licurici, migdale (și fără coajă). Se iea de aiurea «pește sărat, moron și crap», de la Chiriazi Zagoriciano, prin Iordachi cafegiul, cașcaval. Niște Unguri vând «limbi de vacă». Iar Maria Rusetoaia «vutcă și niște pastramă de gâscă». Mai ales, necontenit, tutunul, care se «taie acasă»: odată se înseamnă «tiutiun tăet ce s'au luat din târg și s'au dat la Mihai Pricop, neavând tiutiun la dulap scos din beciu». Prețul e de 60 de parale litra. Se vinde în «tinichele». Se pomenesc liulele și ciubucuri.

La Nicolae Cofetarul se cumpără cofeturi. Undeva, la nevoie, și «revent de cel bun». De Paști se adună odată, ca «mezelicuri»: castane, migdale de ambele feluri, alune, strafide, curmale, lămâi (2 la trei parale), portocale (3 parale una), «pastramă» (12 parale), «ghiudun».

Ca *unelte*, ibrice, lighene [1]) sânt de așteptat. «Mucările englezești» se ieau dela Panait Hagi-Vasile. «Frigarea de prăjit cahvè» funcționează necontenit. La cahvegerie se află o «sticlă de băut apă», pentru apă fiind «o sticlă oală cu capac». Se întâmpină «gavanoase în care s'au pus dulcețile», o «chesă de alton-oluc». La bucătărie «vasele cuvnii» sânt și «arămuri nouă». «Cositor și țipirig» se ieau de la un Evreu, aramă de la un Oriental, Calargiul. Se cumpără «site brașovenești», una «deasă», alta «mistreață», dar ele servesc și pentru «cernut ipsos și horosan».

La *toal tă* găsim peștimanul. În fruntea *serviciului* e cămărășița: aici e chiar Maria, care face dulcețile. Găsim pe «baba Safta ce-au fost în casă la giupâneasa cè bătrână», ori: pe «cherața Maria» ot cucoana Ralița». «Pânea cu anason» se coace în casă. Covrigii îi face pitarul Logofătului Razu. Găsim ibrictarul, croitorul de casă, *cravul*, Gheorghe, «copiii roși care slujăsc în casă la boeriu», cu «hac». Nu lipsește suiulgiul pentru apă. E și tăietorul de lemne, căruia i se «oțelește toporul». Läieșii complectează lumea de serviciu.

Afară din casă e: bărbierul Ștefan și bărbierul Andrei.

Jidovul ceaprazar pune «tasmà la pușca cea nouă», Grigoraș Năfrămuță, cârciumar la Buhuș, «aduce apă de Strungă câte 2 ori pe săptămână».

Sânt și meșteri speciali, ca acel Dimitrie Caradaglì, care face o moară. Aflăm și un «butnar neamț».

Se chiamă alți butnari de la moșia din Podoleni. Apari aduc apă de la cișmelele din Păcurari. Se cară lemne pe plată, «negăsăndu-se lemne în

[1]) V. și «un calup bun pe lighean în casă».

tărg, fiind vicol». Se cumpără fân, «nefiind fân la grajdiu gospod». Nişte «Sârbi» vând lemne pentru curte. Se pun oameni de la Hlince pentru tăiat piatră, şi se aduc şi de la «cerdacul Frenței».

Se adaugă *oameni ai Domniei*: Cazaci de Soroca cu bani, oameni de «podvadă» cari aduc lemne, «dârvari gospod» pentru nisip. Zapciul de la Agie vine cu «carăle celi de beilic» «să scoată gunoiu din ogradă». Ori «vieri Mitropolitului» cari scot «coșuri piatră».

III.

Hainele se fac din «ghermesut şam sadea», din «ghermesuturi savai», din «ghermesut sadè stambol», din «postav melin» (amestecat). Din «husain alb» se taie căptușeala la «o giubè de catifè, albastră». Din «servaià cu flori» se croiește dulamă și antereu. Agabanii și șaluri se adaugă, ca și «postav stamet, care este cotu câte 31 lei, 30 bani», «iunghiùr salisă» pentru giubele și ciacșiri, cetarèle, câte 17 lei una. De la Constantinopol, nepotul Iordachi trimete câțiva coți de «postav nahùt».

Domnița poartă «dihirmèle albe» (și «dihemè proastă»). Ca mărunțițuri, se mai cumpără cu «tenchiurile» și «șeret husain albu».

Pentru oamenii de casă, ajunge și câte «un antereu alăgeà manița» (de Manisa, Magnesia), câte un «bogasău». Se iea și «7 coți postav noavigaton[1]), câte 65 par., pentru 2 copii», și pentru «tătarce», «postav tuzunuc» pentru giubele. «Băietul de la lăcătuș» e așà îmbrăcat: «3 l., 60 1 dulamă, 1 părechе bernevici, 11,30, 2 cămeşi, 1,18 1 părechi cibote».

Peria nu lipsește, «mătura de straie». Să nu uităm «umbreala ce-au luat-o dumnealui Logofăt la Cucuteni, ot Petrovici» (180 de lei).

Blănarul lucrează «giubele cu samuri, libadele», «blăni de pântece de vulpe de Mosc», sau «guși de Mosc». Dalabira sau Talabira blănarul iea pentru Vistier samuri de la Bela Jidauca. El blănește «straiele» ambilor soți, de ex.: «1 biniș și o giubè cu guși, ce s'au blănit de iarnă, 1 giubè scurtă cu singeap, de lucru, blana ce s'au pus de năuntru la beniș, care n'au agiuns..., un biniș cu capace ciuruenești *(sic)*..., o misadă talamà ce s'au pus la binișul cu guși..., o giubea de ghermesut sângepiu ce s'au blănit cu samur..., 4 samuri câte 15 lei ce s'au pus la giubeaua dms. Vel Comis, după ce s'au rădicat de pe boală, 12 peticele de samur și lucru la meremetu profilurilor dms. Vel. Comis, la biniș fiind tărcăviți

[1]) *Neue Gattung.*

(sic)..., blana dinăuntru a unui mânicar, de lucru pe o giubè cacom..., blănitul giubelei dădacăi..., 15 sângepi, câte 12 parale. Blănitul strailor Mării Sale Domniţăi: 6 lei pe 3 giubele de lucru, 2 samur, 1 nurcă..., 1 samur ce s'au pus la giubeaua cè roşie de altân, care s'au făcut la nunta Domniţei Elenco..., 1 giubè scurtă a dms. cucoanei..., 1 giubè veveriţă a Paraschivei». Este şi blănarul Dimitrie de la Sfânta Vineri.

Şlicele, de «chelcè brumatică», le face Ştefan şlicarul. Dar şi calpaccibaşa Păun, care iea 25 de lei de şlic. O socoteală a Vistierului pomeneşte «3 şlice sure, 2 cauce de noapte, 1 şlic moldovenesc meremet postav, 1 şlic vechiu sur chelt. *(sic?)* nohaesc, un şlic samur de mire». Se ieau şi «şaluri bune» pentru boier, trei la 2 lei.

Se cumpără pentru fete şi femei «tulpane».

Ca *încălţăminte*, întâlnim un «papucar», Pavlì, dar el vinde un lighian cu ibric. Tirlicii de la papucii domniţei se «cârpesc» însă afară. De afară se ieau şi «papuci şi ciuboti» pentru Vistier, şi anume «papuci *politicà*». Pentru «chelcele de conduri» se recurge la Nica Conduragiul. Se face socoteala a «13 părechi cioboti negri, bez ciuboti roşi i papuci ce s'au luat de slugi pe la neguţitori». «Condurii» pentru boier» costă 1 leu, 105 părechea.

O cumpărătură de «colţuni»: «6, 6, 21 părechi colţuni pentru casă..., 4 părechi, câte 18 parale, pentru boier, 17 părechi, câte 30 bani, pentru feti şi pentru Ţigance».

Se vorbeşte de «pânzuri», socotite în «coşuri», dar nu se vede să fie lucrate în casă. Intre ele, cele «groase pentru şters talgere». De la Berla Jidauca se iea «pânză leşască, de câte 5 parale cotul».

«Postav tuzunuc, câte 50 par. cotu», se iea pentru «mindiriuri» şi «macaturi».

IV.

Medicul casei e d-rul Fotachi Săndulachi, pe lângă care găsim odată şi un doftor Luchi, un «doftor niamţ» şi pe Testabuza. *Gerahul*, hirurgul e un Constantin.

Coconul Matei, care va supravieţui, e bolnav. I se pun în apă «lanţuri», pentru ca «oţelul» din ele să-l întărească, i se dă lapte de măgăriţă [1]), se comandă pânză anume pentru «doftoriile» lui; i se aduce însă şi

[1]) V. şi «lapte pentru coconul Matei, înţercând vaca».

icoana de la Sf. Spiridon. Se dă milă lui Ion Cerchez de hatârul micului bolnav, «fiind cuconul Matei bolnav». Odată plata doftorilor e de 55 de lei.

Se dă un ajutor lui Toader Parpaniță, «fiind orb, cari bani are să-i dè la doftorul ce va să-l doftorească la ochi». Pentru suferinți mai ușoare, se ieau lipitori de la Mihai bărbierul, care «au luat singe Paraschivei fetii în 2 rânduri», tratând-o și cu «coarne de mare și smochine».

Spițerul e Hristodor, care lucrează după «recete». El are grijă și de «sicriiul viperilor». Intâlnim și mențiunea: «lui Hristodor spițeriul alelhesap».

Să nu uităm nici *lecturile* și *scrisul*. In afară de «Chiclopediile», și Esopul ori gramatica latinească a copiilor se cumpără «un Arminopol ot Andrei Pavli, care s'au dat la boeriu». De la preotul Mihai, exarh al Mitropoliei, se iea un «pergament mare». Pe trei «pergamenturi de scris» se dau 15 lei.

Familia cuprinde pe cei doi soți, pe bolnăviciosul Matei, pe Vel Comis, care stă în casă și bea «lapte dulce», pe Banul Ienachi, care trimete călărași din Bacău.

Cunoștințile nu sânt multe: «domnițile și alți boieri», la cărți — când se ieau «cărți franțuzești» — sau, la câte un «zaifet», Hatmanul, Păharnicul Ralet, cu care se joacă în cărți, ca și Spătarul Lascarachi și Iordachi Sârghie, Comisul Costachi Carageà, de la care se ieau și «postaje».

Cumnatul beizadeà Dumitrachi trimete un iepure. Păharnicul Suțu vine să joace cu cărți de «panțirolă». Se mai adaugă câte un Agă Carageà, câte un Iordachi Suțu capuchehaià. Cu Băneasa lui Ianachi Canta sânt și legături de bani. O însemnare spune: «bacșiș la 6 Țigani scripcari i cobzari ce-au cântat la masă în astă seară, fiind Domnița i Hatmanul i Vel Caminar i Vel Aga i alți boeri».

Nu se uită nevoile altor familii, și astfel se vor trimete bani la Hătmăneasa Safta Rusetoaia pentru parastasul soțului ei, Ilie Roset.

Bașa Costi Avram, epitropul școlii lui Grigore Ghica, și calfa lui, Alexa, ajutorul, chir Diamant, Bașa Duca Neculau, Bașa Xanfto Lambru, calfa Nicola represintă *negustorii* cu cari are a face casa Vistierului.

Se primesc curioase *cadouri:* dacă unul trimete niște «sardele cu oală cu tot», un călăraș de Galați aduce odată treizeci de broaște țestoase; Anastasachi Serdarul e acela care le procură și le expediază prin Arnăuți

anume. Un alt Arnăut presintă odată patruzeci și șase de vrăbii. Un Țigan de la Paladi «au adus o floare la boer într'o vasă». Cetim: «Bacșiș la 2 slugi a Banului Mihalachi Hrisoverghi, ce i-au adus 1 canar».

Milosteniile au un capitol aparte: la starețul din Dragomirna, pentru rugociuni, la femei sărace, la cutare Grec din Moreia, care «umblă cu izvod», cutăruia «fiindc'au murit», unui Sârb, «Racovițoaei», vre-o rudă sărmană, «Prajescăi călugăriței», «unui preot ot Deleni, fiind dumnealui Vel Logofăt la masă», «lui Vasile Medelnicer, mergând la țară să se doftoriască la ochi», «lui Stan Pitar, să-și facă casă la Cucuteni», «lui Iosif Leah botezat».

Se dă o sumă «la copii, fete, Țigani ca să se pricestuiască».

Dar boierul e strict cu «sătenii fugiți», pe cari-i urmărește. «Giuzii boierești» se pun pe urma Țiganilor. La anume zile vin «liudele», ca de la Bălțătești, «pentru așezarea adetului».

V.

La *Crăciun* se cumpără câte șapte mascuri, plătiți 5—5½ lei unul. Socotelile de serbători cuprind aceste condeie: «2 lei preoților ot Mitropolie, viind cu icoana, Dech. 24; 3 lei Nica vezeteul, aducând boeriului 5 liulele poleite de la Țarigrad..., 2 lei niște copii ce-au cântat cu vârtopul, Duminecă sara, Dech. 24. La 2 slugi a Mihului ce-au adus un vițel și niște pastrumă, Dech. 24. Ioniță vezeteul de cheltuială, viind cu Doamna, Dech. 24. Lui Neculai vezeteul, bacșiș. 6,63 mirodenii ce s'au dat la grădinar neamțu pentru doi mascuri ce i-au tăet el și i-au grijit: 1, 15 chiper, 1—, 1 litră enibahar, — 24, 4 dramuri cuișoare, — 24, 4 dramuri scorțișoară, — 36, 4 dramuri nucușoară, — 48, 8 alămâi, — 36, 6 ocă sare, 3—, 10 ocă salitră..., — 60 bacșiș slugii lui Saber (Chabert) ce au adus niște cârnați, Dech. 25. 1,60 bacșiș cu vertopul... 1,69 parali de ras la toți liudi ai casei, Dech. 25».

Pentru *Anul Nou*, alte cheltuieli: «2,90 bacșiș vezeteilor boierești, bătând cu puhile la Sfeti Vasile; — 15 la niște vezetei a Post. Venturii i a Vist. tij, 1 — trâmbacilor hătmănești și agești la Sveti Vasile, cântând cu trîmbițele și cu surla, sara».

Serbători extraordinare sunt *dunanmalele*, pentru vre-un eveniment important în Impărăție, cu lumini la cerdac, la «sofă» și la poartă.

Se fac *vânători*. Se cumpără astfel «iarbă de puşcă şi haliciuri mari» pentru «puştile cele nouă a dms. Vel Comis, mergând afară cu dasca-l[ul]». Două «puşti bune» fac 27 de lei. La nunta acestui tânăr, «stolerul niamţu» face «lemnile de făşicuri». Se cheltuiesc 150 de lei «la croitul strailor de nunta dms. Vel Comis». Mai aflăm pentru aceiaşi nuntă «7 carafine ce s'au stricat», de mult ce-au serbătorit evenimentul.

Sahăidăcarul se îngrijeşte de arme, dând, de pildă, «o bucăţè carmâz pentru un tesac de pistolaşe a boeriului». Se menţionează «1 tasmà de aţă ce s'au pus la pistoalele boerului cele mici cu Gheorghe Sahaidacar, 1 ca aramă nemţască ce s'au pus tij la acele pistoale, 2 testele făşicuri pentru alte pistoale, 10 cremeni cu 2 flori pentru pistoalele mici».

Nunţile se fac cu o strălucire extraordinară. Găsim astfel bacşişuri date de Domniţa, «când au mers de au pus şlicul la fiica Vornicului Toader Canta», fiind ea nună, în Iulie 1776. Se dau 137 lei, 105 parale «la cununia fetei Stolnicului Ilie Herăscu, pe care au cununat-o dumnealui Vel Comis din partea dumisale Vel Logofăt: ... făclii zugrăvite, 2 damgahanii *(sic)*, ...la pusul şlicului, cu Domniţa». In alt rând, «ce s'au cheltuit la cununia lui Ion Cerchez astă iarnă, 1777, Fev., însă: 10 lei —, făclii, 5 ocă ceară, câte 2 lei, 3,60 zugravului, 14,60 4½ coţi postav, câte 3 lei, 13 — 1 ghezi roşi ot armeni *(sic)*, 33 —, 12 ughi, câte 2 lei, 30 bani, la spalat, 12 — 1 covor ot Gane, 4,90 la pochi i cofeturi de aruncat în biserică..., bez 14 coţi atlaz roş, câte 7 lei cotul».

In ce priveşte *viaţa de ţară*, Cucutenii se bucură de o deosebită îngrijire. Se lucrează la biserică. Cetim: «Lupului herar ot Dancul, de făcut 3 fereşti her la biserica ot Cucuteni, cu cărbunii lor. Av. 14». Sau «60 b. smoală de uns fereştile bisericei cu Ion herar ot Cucuteni». Ori: «Lui Ursul şi Grigorie Ghedarce, cărămidari, din 30 lei ce au să iea pe 30.000 oali de coperit biserica din Cucuteni, care să fie gata la Iuli».

Se lucrează la odăile Curţii, la feredeu, la florărie. Grădinarul polon Ivan Glinski e întrebuinţat împreună cu un Frances: Polonul trimete «să-şi aducă femeia din Ţara Leşască».

Se aduce sămânţă de legume: bob, «hagimă», morcovi, usturoiu, fasole oloage, spanac, ridichi, «mazăre de cè mare de harag», praz, ţelină. Odată se trimete «cositoriu cu ţipirig» şi «bumbac netors pentru spoit». Ba chiar şi «chei de vacă bătută... pentru făcut chedici».

La Brătuleni se face de nişte «Ruşi» din Cojeasca un iaz. La Buciuleşti se comandă un sărindar de la preotul Ursachi.

Domnița se duce la moșiile din Neamț cu câte douăzeci de cai la carătă și un Arnăut în suită. Odată, mergând ea la Cucuteni, se cumpără «mantali, 2 șăli, o parniță *(sic)*, 3 frăe și niște tafture».

Este și drumul ei și la Strunga, ducând acolo provisii: pastramă, ghiuden, limbi.

Ici și colo, *alusii politice* privitoare la carieră. Astfel când se dau «33 lei, 90 parale la meterhanè după izvod de la Visteriea, făcându-se dumnealui boeriul Vel Logofăt; 1777, Mai 15»; «22, 2 ughi ce s'au dat dumisale Vel Logofăt de i-au dat la copii lui Vodă bacșiș, îmbrăcând Măria Sa Vodă cu blană de samur pe dumnealui Logofăt».

Se fac daruri, ca «gobernatorului domnului de Sărebrie», cu «vutcă de lăcrămioare într'o beșică» și «2 spete rămător». Se trimete zahereà la Hotin. Se notează «cele ce s'au trimis la gheneral baron Barco, cu Ilie Herescul, Sept. 4», și anume: «Lei 7,30 b., 4 ocă tiutiun, câte 65 par.; 2, 12 10 liulele, câte 10 par., câte 8 par. una, 2 —, o tinichè tabac, negăsindu-se mai mult tabac bun». Ori la cheltuielile ce se fac «la Țarigrad, la un loc știut de dumnealui Vist.». In sfârșit aflăm la 30 Decembre: «De cheltuiala lui Stan și Mihalachi, fiind ascunși ca să nu-i ducă la Bender».

Condica e de un mare folos pentru *prețuri*, arătate în «ughi zermahcup» și «zingirlii», în «parale și orți».

Se culeg și nume curioase, ca Vasile Tutovă, Sandul Șoimarul, Ghiniță, Năfrămiță.

Am intenția de a continuà cu socotelile conăchești, pe care le aduceam Academiei, acum vre-o treizeci de ani, din ascunzătoarea de la biserica Bărboiu din Iași, unde le pândiau unele interese particulare, și cu cele, găsite acum în urmă de mine, ale maicelor de la Viforâta.

DOI UMANIŞTI ROMÂNI ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

DE

I. LUPAŞ

Şedinţa dela 11 Noemvrie 1927

Cercetătorii istoriei noastre literare şi culturale au început în timpul din urmă să urmărească cu mai multă atenţiune, decât până acum, vieaţa şi activitatea acelor fii ai poporului român, cari în urma unor vicisitutini ale trecutului neputându-şi valorificà puterea lor de muncă în marginile solului natal, au ajuns în legături strânse cu alte neamuri identificându-şi personalitatea şi închinându-şi întreagă munca vieţii lor în serviciul unor interese literare şi culturale adeseori străine de ale neamului nostru.

Dacă nu putem trece cu vederea opera cronicarilor moldoveni din secolul al XVI-lea: Macarie, Eftimie şi Azarie, cari în letopiseţele lor slavoneşti au preamărit în epitete şi fraze împrumutate adeseori din chronograful lui Manasse (Synopsis historike) pe protectorii lor din scaunul domnesc al Moldovii, este firesc să nu dăm cu totul uitării nici pe aceia dintre fiii neamului nostru, cari sub influenţa umanismului de formă latină, s'au cultivat şi au scris în limba aceasta.

Avem deci nu numai dreptul, dar şi datoria de a revendicà doi umanişti români, pe Nicolae Olahul şi pe Mihail Valahul, cari îndepărtându-se de traiul smerit şi sbuciumat al neamului românesc,au izbutit să aibă rol determinant în vieaţa publică a secolului al XVI-lea, cel dintâi în vieaţa culturală, bisericească şi politică a Ungariei, cel de al doilea în a Transilvaniei.

Nicolae Olahul erà originar din Muntenia, coborîtor din viaţa domnească a Drăculeştilor, cum mărturiseşte însuş în o scrisoare a sa dela

7 Martie 1533. Tatăl său, Stoian sau Ştefan erà fiul Marinei, sora vestitului erou al creştinătăţii, Iancu Huniade-Corvinul. Dar se vede, că în vinele lui nu curgeà nici sângele vitejesc al unchiului său şi nu clocoteà nici patima fără astâmpăr, care devenise o tristă moştenire pentru cei mai mulţi dintre membri familiei Drăculeştilor. Vrăjmăşiile nestânse şi frământările politice, cari pricinuiau multă nelinişte în Ţara Românească, l-au îngrozit cu totul pe blândul Stoian şi l-au determinat să se refugieze în Transilvania, aşezându-se mai întâi la Sibiiu, apoi la Orăştie, unde la 1504 [1]) i se oferì postul de jude regesc al oraşului. Fiind în raport de apropiată înrudire cu regele Matia Corvinul, acesta voià să-l trimită voevod în Muntenia, dar el n'a primit înalta cinste spunând că «Turcii pot să omoare sau să alunge pe voevod, ori dacă n'o fac Turcii aceasta, o fac adeseori înşişi Românii [2]).

A rămas deci în Transilvania, unde s'a căsătorit cu Varvara Huszár, care i-a născut 4 copii: 2 feciori (Nicolae şi Matei) şi 2 fete (Ursula şi Ileana) [3]).

I

Nicolae s'a născut în Sibiiu la începutul anului (10 Ianuarie) 1493. La vârsta de 17 ani, ajunse la curtea regelui ungar Vladislav II ca aprod, dar iubind mai mult cărţile decât strălucirea curţii regale, schimbă curând cariera politică cu cea preoţească. La 1522 ajunse canonic la Strigoniu, iar după moartea protectorului său, mitropolitul Szatmári (1524), fu chemat de regele Ludovic II ca sfetnic al său şi al reginei Maria, pe care o servì cu credinţă şi cu devotament în zilele grele ale luptei dela Mohaci, ca şi în tristele învălmăşeli, ce au urmat în politica internă a Ungariei după înfrângerea dela 29 August 1526.

Ferdinand, fratele Mariei, ajungând regele părţii de vest a Ungariei sfâşiate, voià să-l aibă pe Nicolae Olahul ca secretar al cancelariei re-

---

[1]) Atât Saşii din Orăştie, cât şi cei din Sibiiu protestează contra numirii lui Ştefan, socotind că prin aceasta au fost călcate privilegiile naţiunii săseşti, dar regele îi asigură că aceste privilegii vor fi respectate; cf. Hurmuzaki, *Documénte privitoare la istoria Românilor* vol. II, partea 2-a, pp. 519—520.

[2]) «Turcae possunt vayvodam aut interficere aut expellere; quod si Turcae non faciunt, faciunt soli plerumque Valachi». Monumenta Hungariae Historica vol. XXV. Ipolyi Arnold, *Oláh Miklós levelezése*, pp. 310—311 cf. şi «Századok», 1910, p. 189.

[3]) Insuş Nicolae spune în scrierea sa *Hungaria:* «Stojan hoc est Stephanus... me et Matthaeum filios, Ursulam et Helenam filias genuit». Cf. Mathias Bél, *Adparatus ad historiam Hungariae*, Posonii 1735, p. 23

gale ungurești, dar el rămase lângă regina văduvă, pribegind împreună cu ea din oraş în oraş, până a ajuns în Augsburg, unde tocmai atunci (1530) se pornise marele răsboiu spiritual între catolici și protestanți. Avù deci prilej să cunoască de aproape frământările intelectuale, în care se plămădeà procesul secular menit să aibă urmări așà de importante în desfășurarea istoriei universale.

De acì pleacă în Belgia, unde Maria fu încredințată din partea fratelui său, Carol Quintul cu guvernarea țărilor de jos. Acì a rămas timp de 5 ani. In pribegia sa prin țări străine îl chinuià mereu dorul de casă. Bucuros s'ar fi întors între ai săi, dar un sentiment de gratitudine față de văduva regină îl îndemnà să rămână, fiindcă nu voià s'o părăsească în timpuri grele, după cum mărturisește însuș într'o epistolă către Brodarics, episcopul din Sirmiu [1]). De altă parte, având și el fire pacinică, liniștită ca și părintele său, nu cutezà a se întoarce până nu se va fi încheiat o pace statornică între Unguri, Turci și Nemți. Deaceea scrià unui prieten al său (Cornel Schepper): «Să se pună numai pace în Ungaria și să se schimbe spre bine împrejurările, nu va mai puteà să mă rețină nici sunetul clopotelor voastre artistice, nici căminurile voastre, care pe lângă toată bunátatea lor varsă multă funingine; nu mă vor reține nici cuvintele lingușitoare ale femeilor voastre, nici libertatea, nici conversația cu bărbații învățați, oricât m'ar ispitì. Doar libertatea aceasta o pot aveà și acasă, dacă nu voiu fi râvnitor de glorie și mă voiu mulțămì cu puțin. Și bărbați învățați voiu găsì destui, chiar dacă nu vor fi așà mulți ca aici; cărți savante vor fi și mai multe și contactul, îndeletnicirea cu acestea mă vor desfătà tocmai așà ca dacă aș fi în mijlocul Italiei [2]).

După ce s'a încheiat pacea dela Oradea Mare între cei doi regi ai Ungariei, Ferdinand Habsburgul și Ioan Zápolya (1538), Nicolae s'a întors în Ungaria. Dar văzând starea tristă de acì, n'a rămas mult timp, ci a plecat din nou în Belgia continuând a fi în serviciul reginei Maria, până la 1542, când trebuì să cedeze stăruințelor lui Ferdinand de a merge

[1]) Monum. Hung. Historica, p. 573.

[2]) «Libertas magna erit mihi in patria homini non admodum ambitioso sed paucis contento, non deerunt isthic etiam si non tam multi, quam hic, ac non pauci viri, et plures hic docti codices, quarum conversatio et tractatio me perinde delectabit, acsi in media essem Italia» Ipolyi Arnold, *Oláh Miklós, II Lajos és Mária királyné titkára, utóbb magy. országág. cancellár, esztergomi érsekprimás és kir. helytartó levelezése*, B-pest 1875 (Mon. Hung. Hist. vol. 25) p. 313.

la Curtea lui ca secretar şi consilier. La 1543 fu numit episcop la Zagreb, dar cu condiţia să rămână tot la Curte spre a îndeplinì şi funcţia de cancelar. Cu 5 ani mai târziu, Ferdinand îi oferì episcopatul de Agria în chip de răsplată pentru participarea sa la lupta dela Mühlberg [1]) (în cursul răsboiului schmalkaldic). Iar la 7 Maiu 1553 îl înaintează la treapta de mitropolit în Strigoniu şi primat al Ungariei.

Catolicismul treceà atunci şi în Ungaria, ca şi în apus, prin o epocă de grea criză internă. Curentul reformaţiunii străbătuse în toate părţile, sdruncinând autoritatea şi disciplina ierarhică, înstrăinând averile bisericilor şi sufletul credincioşilor. Nicolae Olahul, deşì erà crescut sub influenţa umanismului laicizant — abià la 29 Februarie 1552 a servit pentru întâiaş dată liturghia — deşì urmărise cu interes şi simpatie curentul de reformă religioasă, totuş din primul moment al păşirii sale în cea mai înaltă treaptă a ierarhiei catolice din Ungaria, şi-a dat seamă de situaţia critică a bisericii şi de răspunderea grea, ce luase asupra sa. Incă în calitate de episcop al Agriei devenise un prigonitor al Luteranilor din Ungaria şi Transilvania. Astfel ordinul trimis de Ferdinand la 1552 voevodului ardelean Andrei Báthori, căruia îi spuneà să apere cu toată stăruinţa religia catolică — religionem Catholicam omni studio defendat — iar secta luterană s'o stârpească — sectam Lutteranam extinguat — poartă şi iscălitura lui Nic. Olahul [2]). Strigoniul ajungând sub stăpânirea turcească, Nicolae s'a mutat la Tirnavia, de unde a început cu tot devotamentul activitatea sa arhipăstorească, silindu-se a îndreptà scăderile şi relele cele multe, cari prinseseră rădăcini în vieaţa preoţilor şi a credincioşilor.

In vara trecută am descoperit în arhiva muzeului Bruckenthal din Sibiiu câteva scrisori ale lui Nicolae Olahul, care la 18 Februarie 1554, adresându-se preoţilor saşi dela Sibiiu şi dela Braşov, îi roagă cu toată stăruinţa, să nu părăsească doctrina bisericii catolice şi să nu primească învăţăturile luterane, le promite respectarea privilegiilor săseşti, precum şi intervenţia sa la rege pentru a fi scutiţi de suma de 2000 fl. impusă lor de către voevozii ardeleni. La 1 Maiu acelaş an scrie decanului (protopopului) din Sibiiu, să cerceteze fără întârziere preoţii de sub jurisdicţia sa şi să se prezinte la sinodul con-

[1]) Török Iános, *Magyarország primásai, közjogi és történeti vázolat*, Pest. 1859. II. p. 112.

[2]) Cf. *Magyar Tört. Tár* vol. XIX p. 6.

vocat în Tirnavia pe ziua de 1 August spre a-i raportà despre vieaţa, moravurile şi doctrina lor. Văzând că stăruinţele lui pe lângă conducătorii Saşilor ardeleni rămân zadarnice şi cuvântul lui ca glasul celui ce strigă în pustie, nu-şi pierde speranţa, ci se adresează din nou şi fără preget, la 2 Decemvrie 1554 atât protopopului şi preoţilor, precum şi conducătorilor mireni ai cetăţii Sibiiului exprimându-şi bucuria, că molima ciumei, de care fuseseră bântuiţi în acel an, a mai contenit — şi rugându-i stăruitor să se întoarcă la ascultarea şi unitatea credinţei ca în timpurile de mai nainte, când trăiau în pace deplină. Inflorea atunci ţara — scrie primatul Nicolae — înflorea întreagă republica, dar şi mai mult înflorea cetatea voastră, capitala şi metropola cetăţilor săseşti — Caput et Metropolis Saxonicalium civitatum. Aceste îndemnuri stăruitoare spune că izvorăsc în primul rând din conştiinţa datoriei lui de conducător suprem, dar şi din dragostea şi alipirea faţă de patria, în care s'a născut, în care a trăit timp îndelungat şi a fost dăruit de Dumnezeu cu multe daruri. Ii roagă din nou — per viscera Jesu Christi — să revină la ascultare, iar conducătorii mireni să alunge preoţii, cari n'au fost instituiţi după vechea rânduială şi să-şi aleagă alţii, a căror credinţă şi mărturisire să nu se îndepărteze de doctrina bisericii catolice. Exhortaţiunile şi admoniţiunile acestea le primeau Saşii tocmai când se găseau în faza cea din urmă a organizării depline a bisericii luterane, prin alegerea unui superintendent, în persoana lui Paul Wiener [1]). Decepţiile, ce au avut să întâmpine din partea Saşilor, nu l-au descurajat pe energicul luptător al contrareformei religioase. Dimpotrivă l-au.îndârjit să continue a convocà adeseori episcopii şi preoţii la sinod, să-i înveţe cum să combată pe protestanţi, împotriva cărora a luat măsuri să fie alungaţi de pe moşiile sale. A scris apoi un fel de catehism spre a-i lămuri asupra temeiurilor credinţii şi o carte de rugăciuni *(Breviarium*, apărut în Viena la 1558). A organizat din nou şcoala din Tirnavia (1554) interesându-se de aproape de elevii cei silitori, ajutând cu bani pe mulţi dintre ei. Astfel de protejaţi ai vlădicului de origine română, ajunşi printre străini la situaţii înalte, au fost şi vestiţii istorici din secolul XVI: Nicolae Istvánfi şi Francisc Forgach.

Nemulţumit de situaţia morală şi culturală a preoţimii sale, el a înfiinţat cel dintâi *seminar* (1566) la *Tirnavia* în sensul instrucţiilor primite dela conciliul tridentin, la care participase însuş, în sesiunea a 2-a

[1]) Cf. Z. G. Schaser, *Geschichte des Hermannstädter Capitels*. Hermannstadt 1848, pp. 17—18 şi Friedrich Teutsch, *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen* vol. I p. 259.

Stăruinţele lui nu erau totdeauna încoronate de succes. Imprejurarea aceasta îi umplù sufletul de amărăciune îndemnându-l să adreseze, la 25 Maiu 1563, către colegii săi întruniţi în conciliul tridentin rugămintea de a-i venì în ajutor cu sfaturile lor. In motivarea acestui apel spuneà următoarele: [3]) «Nu credem, preasfinţiţi părinţi, că veţi trece cu vederea cât de mare e lipsa de preoţi, de care suferim noi. Tot atât de dureros este faptul, că sunt prea puţini cari duc o vieaţă sfântă; aproape toţi trăesc după obiceiul laicilor, împotriva jurământului lor, se însoară... Şi obiceiul acesta urît, nenorocit al preoţilor noştri s'a răspândit aşà de mult, mai ales la sate, încât abià este familie mai de seamă, care să nu considere ca cinste deosebită faptul că îşi poate mărità fata după un preot. Noi de o parte, în urma puterii primite din bunăvoinţa preaînălţatului nostru împărat şi rege, Domnul nostru prea milostiv, de altă parte, în urma oficiului nostru, ne-am silit în toate chipurile posibile să punem stavilă acestor porniri; dar (cum am spus mai sus) toate silinţele noastre le-a zădărnicit ticăloşia acestor oameni. De câte ori admitem pe cineva, în modul obişnuit, la treapta preoţească, cu prilejul sfinţirii se obligă prin jurământ, că nu-şi va luà soţie. Dar dispreţuind sfinţenia jurământului îşi calcă credinţa şi curând după sfinţire se însoară. Ce să mai spun? In fiecare an ţin sinod; ei vin la sinod, dar cu hotărîrea de a părăsì mai curând preoţia, decât femeea. Din cauza aceasta am aruncat pe câţiva inşi în temniţă; pe alţii i-am alungat, iarăşi pe alţii, îndărătnici şi încăpăţânaţi, i-am degradat;

[3]) F. B. von Bucholtz, *Geschichte der Regierung Ferdinands des Ersten*, Urkundenband. Wien 1838, p. 694—698: «Non arbitramur vos Patres S-simi ignorare, quanta sacerdotum penuria laboremus. Quod autem non multo minus dolendum videtur, si qui sunt, qui sacris initiantur, qui certe pauci sunt, ii ad unum pene omnes matrimonia, laicorum more, contra eorum promissionem et iuramentum ineunt et (ut ipsi vocant) uxores ducunt. Quaequidem depravata et miserabilis consuetudo ita iam apud nostros sacerdotes, praesertim paganos invaluit, ut nemo sit paulo honestiore loco natus, qui suam parocho filiam nuptui dare gloriosum non putet... Quoties aliquem in sacerdotum ordinem et more assumimus et consecramus, etiam iuramento eum obstringimus, ne unquam mulierem uxoris loco sibi iungat. Sed contempta iurisiurandi religione, fidem frangunt et non longo post assumptum sacerdotium tempore, ad nuptias convolant. Quid multa? Synodum quotannis cogo: veniunt eo animo, ut sacerdotium, quam uxores, relinquere malint.... Quo quidem factum est, quod non sine acerbissimo dolore scribimus, ut ob Catholicorum sacerdotum penuriam, nostri homines, passim pecudum more et nascantur et vivant et moriantur. Neque est enim, qui illis sacramenta ministret, aut in fide et religione Christiana erudiat...»

cărţile eretice şi osândite le-am ars public; şi chiar dacă ceilalţi înspăimântaţi de astfel de exemple, s'ar întoarce de pe calea apucată, nici atunci nu am câştigat nimic, fiindcă de o parte domnii şi patronii lor laici îi ţin împotriva voinţii noastre, iar de altă parte fug la eretici. De acì urmează — şi o spun cu durere amară — că din cauza lipsei celei mari a preoţilor catolici, credincioşii noştri se nasc, trăesc şi mor ca vitele. Nu este nimeni care să le servească sfintele taine ori să le dea instrucţie în credinţa şi religia creştină».

Totuş silinţele lui au fost apreciate şi răsplătite de împăratul Ferdinand, care i-a dat atât lui, cât şi rudeniilor sale rangul de baron al imperiului (1558) având în vedere atât originea lui înaltă, cât şi meritele câştigate în serviciul dinastiei, al patriei şi al bisericii [1]. Iar la 1562 l-a ridicat în cea mai înaltă demnitate politică, numindu-l *regent* (locţiitor) al Ungariei. S'a repetat astfel şi în istoria secolului al XVI-lea, în proporţii mai reduse, cazul din secolul al XV-lea, când alt Român, înrudit de aproape cu Nicolae Olahul, Matia Corvinul izbutise, prin o domnie de peste 3 decenii, să împresoare tronul regesc al Ungariei cu multă strălucire. Incărcat de merite şi de rare distincţii, Nicolae Olahul a decedat la 14 Ianuarie 1568 în Bratislava. De acì osemintele lui au fost transportate la Tirnavia şi aşezate spre odihna de veci în biserica Sf. Nicolae.

Acest scriitor umanist cunoşteà multe limbi: româna, germana, maghiara, latina. In călătoriile sale prin apus a învăţat şi greceşte şi fran-

---

[1]) Török, *Magyarorszdg primdsai II*, pp. 111—114 publică în întregime decretul lui Ferdinand, care vorbeşte în termeni elogioşi despre Nicolae Olahul şi despre înaintaşii săi: «quanto magis emines Nicolae, tanto sumus ipsi ad te omnibus honoribus et beneficiis cumulandum propensiores. Nam quod ad genus tuum adtinet, sicquidem certorum fidelium nostrorum fidedigna relatione edocti sumus, te *ab ipsis vetustissimis gentis Valachorum Principibus originem ducere*. Patre natus *Stephano Olaho* vero prestanti, cuius etiam aetate aliquot tua in familia Daciae Transalpinae, quae nunc Valachorum patria est, Principes nempe, Draculyae, Mychniae, Myrtsche Vaivodae fuerint. Nam quo minus ipse rerum potitus sit, ideo evenisse, quod animus eius *ab omni ambitioso certamine abhorruerit, quietisque pacis et securitatis fuerit appetentissimus*... vixisse tamen eum et in Transsylvania cum dignitate... ita gestis magistratibus, ut *unicus in magna omnium fuisse dicatur admiratione* et decedens perpetuum sui disiderium reliquisse. Apud Mathiam vero Regem ea fide ac constantia, ut clementiam ipsius erga se non vulgarem saepe expertus fuerit. *Praeclara* sunt haec, quae narrant originis et gentis tuae *Decora*, quae tu paternae virtutis aemulus a puero tibi *non modo* infantia tua *retinenda*, sed *augenda* proposuisti».

țuzește. A trăit în bune relații de prietenie cu *umaniștii apuseni*, în deosebi cu *Erasmus Rotterdamus*, pe care îl prețuià foarte mult, numindu-l într'o scrisoare a sa «*divinum ingenium*[1]) și deplângându-l la moarte în versuri elegiace[2]). A scris în limba latină mai multe poezii, pe cari prietenii săi le publicară. Intre prietenii lui umaniști erau și istoricii *Ursinus Velius* din Silezia, educatorul copiilor lui Ferdinand, și italianul *Paulus Iovius*, căruia îi trimiteà relații privitoare la Ungaria.

El însuș a scris o lucrare istorică — etnografică întitulată «*Hungaria*»[3]), în care vorbește despre originea sa munteană și despre înrudirea sa cu Huniadeștii (cap. 12) dând și o descriere Munteniei (terra plana aquarumque indiga), a Moldovei[4]), a Transilvaniei și a Banatului (cap. 17: *De provincia Themesiensi et huius vicinia)*.

---

[1]) M. H. H. p. 9: «Est enim dignum, ut ab omnibus rara ipsius virtus et *divinum ingenium* praediceturr»...

[2]) *Ibid.* pp. 586—7: «Somno adeo optato dulce hic iam dormit Erasmus
A vero haud dormit mens generosa viri.
Scripta volant totum late iam sparsa per orbem,
Et celebri applausi nomina magna sonant,
Meus ea in his veluti spirat loquiturque moveturque
Atque hominum obversans ambulat ante oculos».

[3]) *Hungaria sive de originibus gentis, regionis situ, divisione habitu atque opportunitatibus*, ed. M. Bèl «Adparatus ad Historiam Hungariae» I. 1735.

[4]) Făcând o comparație între Munteni și Moldoveni, scrie următoarele: «Lingua, ritu, religione eadem Moldavi utuntur, qua Transalpini; vestitu aliqua saltem ex parte differunt. *Iudicant se Transalpinis esse et generosiores et magis strenuos*, equis praestant».. Iar pentru Ardeal și *Ardeleni* are cuvinte însuflețite: «Ex Transalpina angustus et arduus est ingressus. Hanc ob rem Turcae, qui hinc invaserunt Transilvaniam, magnam saepe a parva manu accepere cladem. Facilius ex Transsilvania... totam Hungariam subigere possis, quam ex Hungaria Transsilvaniam. Nam itinera eius roboribus succisis facile coarctari possunt. Gens adhaec, membris bene compacta, bellicosa, armata et equis robustis bonisque provisa. Regio tota nunc planitiem, nunc silvas alternatim habet; aquarum divortiis flexionibusque intersecta, agri fertilis, vini ferax, auri, argenti, ferri aliorumque metallorum, praeterea salis plena; bovum, ferrarum, ursorum, piscium abundatissima, ut *naturam accusare non possis, quin omnia vitae commoda in eam contulerit regionem... Valachi* Romanorum coloniae esse traduntur. Eius rei argumentum est, quod multa habeant communia cum idiomate Romano, cuius populi pleraque numismata, eo loci reperiuntur; haud dubie, magna vetustatis imperiique Romani istic indicia» (M. Bel, *Adparatus*, pp. 25—26).

Și contemporanul lui Olahul, Verancius, *De situ Transilvaniae, Mold. et Transalpinae*, constată că Muntenii par'c'ar fi cuprinși de un fel de nebunie înnăscută (innata quadam insania agitati) își omoară mai toți Domnii, când în ascuns, când pe față, iar Moldovenii sunt *mai așezați la minte* și nu așà cruzi cu Domnii lor, pe cari după ce

A mai scris o lucrare istorică despre *Attila* [1]) și o *cronică* (Chronicon), în care a însemnat fragmentar evenimente contemporane începând cu încoronarea regelui Matia Corvinul și terminând cu încoronarea împăratului Ferdinand. Dintre scrierile de cuprins religios am amintit mai sus *Breviarium* apărut la Viena în 1558, apoi *Catholicae ac Christianae Religionis praecipua capita de Sacramentis, fide et operibus,de Ecclesia, justificatione ac aliis... in Synodo sua Dioecesana Tirnaviae proposita ac breviter explicata*, apărută la 1560 în Viena și în a 2-a ediție la 1561 tot acolo 3. *Instructio pastoralis ad clerum.* Tyrnaviae 1560. *Brevis descriptio cursus vitae* Benedicti Zercheky secretarii Cancelariae Regiae sub Ferdinando I conscripta a. c. 1568 și 5) *Genesis filiorum Ser. Reg. Ferdinandi Domini mei clementissimi ex Ser. Anna R'gina natorum* [2]).

Felul său de a scrie poartă întru toate timbrul umaniștilor, cu tendința de a se apropià în expresiuni cât mai mult de simetria, claritatea și frumsețea clasicilor latini, cultivând mai mult forma decât fondul. Lucrarea privitoare la Attila a fost tradusă și în limba polonă de către C. Bazylik, cu omisiunea capitolului ultim, care tratând despre Secui ca descendenți ai Hunilor, pentru cititorii poloni era de mai puțin interes [3]).

II

Al doilea umanist român din secolul XVI-lea, *Mihail Valahul* (Csaki) dacă n'a fost un scriitor de valoarea celui dintâi, a fost însă o personalitate marcantă și cu rol politic determinant în vieața atât de sbuciumată a Transilvaniei, constituite atunci ca principat semiindependent, la adăpostul suzeranității turcești. El s'a născut cu puțin înainte de Nicolae Valahul, aproximativ la anul 1490, din o familie românească

---

i-au ridicat în scaunul Domniei, îi cinstesc cu toată credința şi-i urmează cu dragoste afară de cazul că ar fi lunecat spre tiranie (summa fide colunt et amore prosequuntur nisi in tyrannidem lapsus fuerit). A. Papiu Ilarianu, *Tesaur de Monumente istorice*, III, Bucureşti 1864, pp. 181—182. Acelaş V. mai face următoarea constatare: «Muntenii se turciră de tot atât în datinile, eât şi în modul lor de îmbrăcăminte, iar Moldovenii ţin morţiş la portul lor şi oricine ar adoptà îmbrăcăminte sau sabie sau orice alt lucru asemenea, fie dela Turci, fie dela altă naţiune, se pedepseşte cu moarte (*Ibid.* p. 179).

[1]) Ed. Sambucus la olaltă cu istoria lui Bonfini în volumul *Antonii Bonfinii, Historia Pannonica*, Francfurti, 1581 şi Coloniae, 1690, pp. 637—659.

[2]) Szinnyei József, *Magyar irók élete és munkái*, vol. IX. B-pest 1902, pp. 1270—1271.

[3]) A. Brückner, *Ein weissrussischer Codex miscellaneus* în «Archiv für slavische Philologie». Berlin 1886. IX. p. 379.

din Bihor, ai cărei înaintaşi primiseră la 1268 titlul de cavaleri ca răsplată pentru serviciile militare aduse tânărului rege al Ungariei Ştefan V în luptele lui contra tatălui său Bela IV [1]).

Cu ajutorul episcopului transilvan fu trimis în 1525 la studii în Cracovia. Intors de acì, îşi începù activitatea, ajungând la 1543 protopop (Archidiaconus de Crasna) şi canonic de Alba Iulia (decanus et canonicus Albensis). Frământările politice, în cari se sbăteà atunci Transilvania sfâşiată în partide şi bântuită de repezi schimbări de regim, îi treziră şi lui interesul pentru problemele vieţii politice, îndemnându-l a intrà în serviciul familiei Zápolya, al cărei aderent statornic şi credincios a rămas în toate împrejurările, până la sfârşitul vieţii sale. Prin această exemplară statornicie în convingeri el s'a impus atenţiunii tuturor [2]), câştigând încrederea văduvei regine Izabella, care l-a numit secretar al său (1550) încredinţându-i totodată şi educaţia fiului său minor Ioan Sigismund, viitorul principe al Translvaniei (1559—1571). Pentru rolul important, ce-l aveà în trebile statului, Mihail erà duşmănit de călugărul Gheorghe Martinuzzi. cu care totuş trăise bine mai înainte având chiar prilej să-l adăpostească în locuinţa sa la 1541 şi să-l însoţească până la Oradea Mare [3]). Cu 10 ani mai târziu (4 August 1551) Martinuzzi în calitate de locţiitor al reginei Izabella îi confirmà dreptul de a-şi primì fără nici o scădere toate veniturile de protopop al Hunedorii, canonic al Albei Transilvane şi paroh al Cricăului (Karko)

---

[1]) Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente privitoare la istoria Românilor 1199—1345*, Bucureşti, 1887, p. 336: «Stephanus, dei gratia iunior rex Hungariae et *dux Transilvanus tres fratres Bihoriensis castri colonos*, filios Csáki in numerum equitum transscribit». Originea românească a lui *Mihail Valachul* (Csáki) a fost demonstrată de comitele Iosif Kemény în legătură cu publicarea unei traduceri a scrierii italianului Giovannandrea Gromo, în «Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde», Braşov 1855, p. 75 şi urm.: «*Drei Briefe des Grafen Ioseph Kemény an einen Freund über Michael Csáky den vielvermögenden Kanzler in Siebenbürgen zur Zeit des jungen Königs Johann Sigismund*». In aceste scrisori e schiţată şi cariera politică şi bisericească a lui Mihail cu variatele ei peripeţii, dintre cari unele mai caracteristice sunt reproduse şi în paginile următoare.

[2]) Contemporanul său *Antonius Verantius*, care avù ocaziune să cunoască bine împrejurările şi oamenii din Ardeal scrià din Alba Iulia la 2 Apr. 1547 despre Mihai următoarele cuvinte elogioase: «hic inter multos amicos mihi est quidem *amicissimus* Michael Cziacchius, professione atque ordine sacerdos, dignitate canonicus et archidiaconus, *vir plane multarum virtutum ornamentis commendabilis et spiritu christiano ad imitandum usque imbutus*». cf. Szalay László, *Verancsics Antal összes munkái*, vol. VI. vegyes levelek. Pest. 1860, p. 253-4 (Mon. Hung. Hist. IX).

[3]) Bunyitay Vincze, *A váradi püspökség egyházai.* Oradea Mare 1884, p. 419.

cât timp va fi ocupat ca secretar în serviciul reginei şi al fiului ei («quad in servitiis Majestatis reginalis filiique sui ilustrissimi fuerit occupatus) [1]) Martinuzzi apare ca cel din urmă bărbat de stat luptător pentru salvarea integrităţii regatului ungar în secolul XVI. Izabella erà sever controlată de acest călugăr aspru, care nu-i îngăduià să facă prea multă risipă cu banii ţării. Probabil din acest motiv, se adresează omul ei de încredere, Mihail Csáki direct lui Petru Haller, primarul Sibiiului, comunicându-i că Regina îl aşteaptă şi «banii să se trimită cât mai repede». In aceeaş scrisoare din 20 Aprilie 1551, îi spune să nu dea crezământ svonurilor privitoare la îndepărtarea lor dela conducerea Ardealului, căci văduva şi orfanul vor fi în paza Domnului (Pupillum enim et viduam suscipiet Dominus). Cu toate acestea, călugărul Martinuzzi izbutì să-şi ducă la îndeplinire proiectul de a pune Ardealul sub aceeaş oblăduire hasburgică, sub care se găsià şi partea apuseană şi cea nordică a Ungariei. Izabella fu înduplecată să predeà (la 1 August 1551) coroana ungară în mâna trimişilor lui Ferdinand, retrăgându-se la Caşovia, pentru ca de acì să treacă împreună cu fiul său minor în Polonia (1552).

Ca un credincios statornic al familiei Zapoleştilor, Mihail părăsì atunci Ardealul şi trecù în Polonia, unde a rămas până în vara anului 1556, când Ardelenii nemulţumiţi de guvernarea militară a generalului austriac Castaldo, chemară din nou la conducerea ţării pe Izabella şi pe minorul ei fiu Ioan Sigismund. Ca să-şi poată reocupà Izabella tronul Transilvaniei, i-au venit în ajutor Alexandru Lăpuşneanu din Moldova şi Pătraşcu cel Bun [2]) din Muntenia, asigurându-i drumul reîntoarcerii, periclitat de trupele lui Castaldo. Intre timp influenţa cancelarului Mihail asupra conducerii politice a Transilvaniei scăzù, căci regina Izabella adusese cu sine din Polonia pe un prieten al ei, nobilul Stanislau Niezowsky, acordând acestuia o încredere prea mare astfel încât unii dintre Ardeleni plănuiseră chiar o conspiraţie contra ei. Isabella păşì însă energic decapitând la 1 Septemvrie 1558 pe Francisc

[1]) Karácsonyi, Kollányi és Luksics, *Egyháztörténelmi Emlékek a magyarorsrági hitujitás korából* Budapest, 1912, p. 573.

[2]) In cronica lui *Ostermayer* (la Kemény, *Deutsche Fundgruben*, I, p. 60) se semnalează trecerea lui Pătraşcu pela Braşov: «1556 den 23 August ist der walachische Vayda Nahmens *Petroczi* herauskommen mit vielem Volk, undsich nicht weit von *Cronen* in Tábor gelägert. Zu diesem ist H. Richter H. *Hans Benkner* ins Lager, und ihm Ehrung geführt. Der Vayda aber hat ihn wiederumb verehret, und mit Feifen und Trummeln in die Stadt begleiten lassen. Nach 8 Tagen ist er weggezogen nach *Clausenburg* zu... Von Cronen sind auch 300 Trabanten geschickt worden samt den Landknechten»

Bebek, pe Francisc şi Anton Kendi. Mihail fusese bănuit şi el ca complice, dar lămurindu-se nevinovăţia lui, a fost cruţat.

La 20 Septemvrie 1559, murind Izabella în vârstă de 38 ani, urcă tronul Ardealului fiul său Ioan Sigismund, care în toate chestiunile se lăsà condus de fostul său educator [1]).

La sfârşitul anului 1559 (2 Dec.) Mihail fu trimis împreună cu Cristofor Hagymási la curtea din Viena, să peţească pe seama lui Ioan Sigismund pe fiica lui Ferdinand [2]), să obţină pentru el dreptul de a se încoronà solemn cu coroana Ungariei, de a purtà titlul de rege al acestei ţări, bucurându-se el şi urmaşii lui de toate drepturile, pe cari le avură predecesorii ca nişte adevăraţi regi ai Ungariei [3]). Cu toate că nu reuşì în această misiune diplomatică, din ea a rezultat un folos pentru interesele Ardealului, încheindu-se atunci armistiţiul cu Ferdinand pe timp de un an [4]). Cu doi ani mai târizu, după suprimarea răscoalei Secuilor (1562), lui Mihail îi revenì sarcina nu tocmai plăcută de a pedepsì, în numele Domnului său, pe conducătorii răsvrătirii. Iar la 1564 fu numit locţiitor (locumtenens) în guvernarea Transilvaniei, principele Ioan Sigismund fiind hotărît să plece cu o armată de 16.000 ostaşi în tabăra sultanului Soliman contra lui Maximilian, succesorul lui Ferdinand [5]).

[1]) Mathias Miles, *Siebenbürgischer Würgengel*, p. 76: «Unter dessen regierte Iohannes II das Land zu Hause *ganz aus Unterrichtung Michaelis Csaki, seines Obersten Rates, Kanzlers und Weissenburger Canonici*». Acelaş lucru îl constată şi Francisc Forgách în *Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii* (ed. Posoni et Cassoviae 1788) p. 211: «Summam omnium rerum potestatem qui habuerunt et qui suo arbitratu Ioannem regebant, erant *Michael Csáky* a scriniis, Ioannes Szalanczy, Stanislaus Nyszovzky Polonus et Georgius Blandrata Pedemontanus», p. 337.

[2]) Cf. Roderich Gooss, *Öestrreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen* 1526—1690. Wien 1911, pp. 154—6.

[3]) «Ut die nuptiarum princeps noster serenissimus una cum futura sponsa sua serenissima corona Hungarica solemniter ornetur, ut serenissimus D-nus Ioannes Secundus, eiusque posteri et heredes, titulo et nomine regis Hungariae gaudeant et fruantur et vere in litteris et extra litteras Rex Hungariae passim honorifice appelletur, vocetur, nominetur, ipse et eius posteri atque haeredes et eo jure, autoritate et potestate habeant et possideant regnum, sicuti praedecessores veri reges Hungariae habuerunt». Cf. Lukinich Imre, *Az erdélyi fejedelmi czim kialakulásának történetéhez* în «Századok» 1913, p. 96, nota 2.

[4]) Cronicarul contemporan Hieronim Ostermayer *(Deutsche Fundgruben* I, p. 66). scrie despre călătoria aceasta următoarele: «Eodem mense (Maio 1560) hat der Hans-König den Csáki Mihály zum König Ferdinando geschickt nach Wienen. Dieser hat guten Frieden bracht, also dass die Kauffleut wieder haben bis Wien handeln können».

[5]) M. Miles, *Siebenbürg. Würgengel*, p. 98.

Ioan Sigismund erà un tânăr molatec şi bolnăvicios. Chinuit mereu de teama morţii, el îşi făcuse încă din 1567 testamentul, numind ca executori testamentari pe cancelarul Mihail Csáki, pe căpitanul Orăzii Cristofor Hagymáşi, pe Stanislau Niezowski şi pe Românul bănăţean Gaşpar Békesi. Acesta din urmă fu trimis în primăvara anului 1570 la împăratul Maximilian, să peţească pe una dintre nepoatele lui pe seama lui Ioan Sigismund, care începuse pentru moment a se simţì mai bine şi a se gândì la viitorul ţării şi al dinastiei sale. Misiunea lui Békesi avù oarecare rezultat. S'a ajuns la înţelegerea, ca Ioan Sigismund să se însoare cu o nepoată a lui Maximilian, în schimb să renunţe la titlul de rege, mulţumindu-se cu acela de «princeps serenissimus», iar judeţele Bihor, Solnoc, Crasna şi Maramureş să le stăpânească sub titlul de «dominus partium regni Hungariae»; dacă s'ar întâmplà să moară fără urmaşi, Ardelenii îşi vor recâştigà dreptul de a-şi alege alt principe, care va fi însă subordonat lui Maximilian şi nu va mai purtà titlul de principe, ci numai pe acela de «Waywoda Transilvanus et partium regni Hungariae locumtenens». Pentru cazul că ar fi alungat de Turci, lui Ioan Sigismund i se promiteà ducatul Oppeln şi Ratibor în Silezia ca loc de refugiu [1]).

Intors Békesi în Ardeal cu rezultatul acesta, cancelarul Mihail fu cel dintâi care-l recomandă Domnului său spre ratificare. Dar căsătoria proiectată nu s'a mai putut încheià din cauză că Ioan Sigismund murì la 14 Martie 1571 în cursul tratativelor matrimoniale [2]).

După moartea lui Ioan Sigismund apuse şi steaua cancelarului său Mihail. Dietele ardelene îl provocară în repetate rânduri, să dea seama despre felul, cum a chivernisit veniturile ţării şi cum a executat dispoziţiile testamentare ale protectorului său. Murind în primăvara anului 1572, nu şi-a mai putut îndeplinì această ultimă datorie.

Cu toate că timp de 12 ani toată puterea politică a Transilvaniei fusese concentrată în mâna sa, Mihail Valahul a murit ca om sărac. Urmaşilor săi nu le-a rămas ca moştenire dela acest «summus consiliarius et cancellarius» [3]) decât o casă în Huszt, iar moşia care-i aparţinuse, — a treia parte din domeniul cetăţii — a trecut în posesiunea stolnicului

[1]) «Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde», 1855, pp. 104—105 şi în amănunte Roderich Goos, *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen 1526-1690*. Wien 1911, pp. 182 şi urm.

[2]) R. Gooss, *o. c.* pp. 200—201.

[3]) «Archiv.» pp. 103 şi 107.

Baltasar Bornemissa de Căpâlna şi a fraţilor săi Ioan şi Paul, după cum apare din actul de asigurare dat la 15 August 1573 pe seama lui Ioan Bardoczy, căpitanul cetăţii Huszt.

Colonelul Giovannandrea Gromo, comandantul gardei italiene la curtea lui Ioan Sigismund în descrierea plină de interes istoric, ce a dat asupra Transilvaniei, asupra principelui şi oamenilor din apropierea sa, însemnă la 1564—5 despre «*preotul şi marele cancelar Mihail*» următoarele amănunte:

«Preotul *Mihail Valahul*... a rămas în toate vicisitudinele credincios familiei domnitoare (Zapolya); pentru marile sale merite, pentru experienţa şi judecata sa sănătoasă ocupă în timpul de faţă postul de *mare cancelar*... el poartă pecetea secretă a principelui, e *un bărbat de adâncă pricepere, credincios, sgârcit, uneltitor simulant, are cuvinte şi gesturi prietenoase pentru toţi, iubeşte pe Italieni*... Mănâncă totdeauna la masa principelui, e aproximativ de 74 ani, dealtfel e sănătos şi zdravăn; se îmbracă după moda Saşilor, mărturiseşte aceeaş religie ca şi ei, fiind «capo et prottetore dei Sassoni et della setta Lutherana in Transilvania» [1]). Acelaş Gromo îl numeşte pe Mihail «*vicerege al Transilvaniei*».

Că ar fi fost protector al Saşilor, nu prea corespunde adevărului, întrucât mărturìi contemporane chiar din partea acestora ni-l înfăţişează mai mult ca pe un potrivnic al lor [2]). Este însă adevărat că — deşì preot catolic — acest Român bihorean a fost în taina sufletului său un aderent al reformaţiunii şi un protector al luteranismului.

Când propagatorii luteranismului din ţara Bârsei fură chemaţi înaintea dietei ardelene (1543), spre a se justificà, intolerantul călugăr Martinuzzi cereà să fie arşi pe rug [3]). Mihail Csáki se împotrivì însă şi îm-

---

[1]) *Ibid.* pp. 37, 92 şi 93. Gromo aminteşte şi de un *Gheorghe Csáki* «colonel de haiduci, viteaz, credincios, cam de 40 de ani şi de *religie grecească* (p. 40). Deci şi acesta erà Român, probabil tatăl lui *Ştefan Csáki* despre care scrie Mihai Viteazul într'un act al său din 3 *Febr.* 1600: «*inter caros habere soleo*». Cf. *Monumenta comitialia regni Transilvaniae*, vol. IV, p. 491.

[2]) *Ibid.*, p. 112: «Michael Csáki, Kanzler, *ein erbgeborner Deutschen-Feind*». Kemény, *Deutsche Fundgruben*, pp. 92—149.

[3]) *Ibid.*, p. 116: «Aderant iam omnes, cum *Martinusius*, ut suam pro asserenda curiae Romanae autoritate fidem graviter probaret, *Lutheranae religionis Doctores rogo imponere et cremare postulabat*, sed Urbanus Batyani, Reginae consiliarius, *Michael Csáki* itidem Reginae Consiliarius et Adrianus medicinae doctor, Arhidiaconus Dobocensis, accuratiori consideratione rem dignam esse asserebant et ut *ad colloquium*

preună cu alţi consilieri ai reginei Izabella reuşì să-i salveze din pericolul, care-i ameninţà. De acì probabil ura lui Martinuzzi contra lui.

O dovadă şi mai importantă despre interesul viu şi activ, pe care-l aveà Mihail pentru propaganda religioasă a Luteranilor, este faptul că a dat ajutoare băneşti lui Gaşpar Heltai să tipărească biblia în limba maghiară. Intâia parte a acestei traduceri a putut să apară la 1551 [1]), cu aprobarea reginei Izabella. In prefaţă spune Heltai, că la lucrarea aceasta a fost ajutat de o «persoană nobilă, evlavioasă şi temătoare de Dumnezeu, de locuitorul în Alba-Iulia Mihail Csáki, care necruţându-şi cheltueala ne-a ajutat şi pe noi cei ce am fost cuprinşi cu lucrarea aceasta şi pe tipografii aflători la noi» [2]). La 1565 publică Heltai spicuiri din decada a patra a istoriei lui Bonfiniu, sub titlul Mátyás Király történetei, dintr'un exemplar primit dela Mihail Csáki. Acestuia dedică Gaspar Heltai şi lucrarea sa apărută la 1568 sub titlul: «Disputatio in causa Sacro-Sanctae et Semper benedictae Trinitatis».

Mihail erà cunoscut şi în apus ca un protector al luteranismului. Deaceea Gheorghe Maior, doctor şi profesor la Wittenberg, tipărind la 1569 o carte pentru combaterea unitarismului, o dedică cancelarului ardelean Mihail Csáki [3]), de sigur cu scopul de a-l întărì în convingerile sale luterane şi de a-l păstrà ca apărător al luteranilor contra unitarilor, cari câştigară un spirijinitor chiar în persoana principelui Ioan Sigismund. Gheorghe Blandrata şi Francisc Dávid, tipărind în acelaş an la Alba-Iulia lucrarea: «Refutatio scripti Georgii Majoris» o dedicară de asemenea lui Mihail Csáki [4]). Vedem şi acì o dovadă a consideraţiei deosebite, de care se bucura iscusitul cancelar ardelean în diferitele tabere confesionale, adeseori rău învrăjbite unele cu altele. De sigur, încrederea aceasta obştească a reuşit a şi-o câştigà prin atitudinea sa

admitterentur... Extrema tentare cupiebat Martinusius et tentasset nisi Consiliarii iam nominati vim omnem inhibuissent salvosque ad suos ut redire Lutheranos juberet, monuissent», după G. Haner, *Historia Eccl.* p. 199.

[1]) *Ibid. A Bibliának első része. Az az Mozesnek könyve mely magyar* nyelvre fordittatott a Régi és Igaz Szentkönyvekböl 1. Genesis. 2. Exodus. 3. Levitikus. 4. Numeri. 5. Denteronomium. Cum Gratia et privilegio Reginalis Majestatis Colosvárba 1551».

[2]) *Ibid.*, p. 119.

[3]) *Ibid.*, p. 124.

[4]) *Ibid.*, p. 125: «Reverendissimo Domino, Domino Michaeli Czakio, genere, eruditione ac pietate clarissimo, Serenissimi Principis Domini Ioannis Secundi Electi Regis Hungariae *Supremo Cancellario ac consiliario fidelissimo*, Domino Observandissimo».

prudentă, isvorîtă din concepţia umanismului înţelegător şi drept preţuitor al libertăţii religioase pe seama oricui.

Această concepţie ştiù s'o valorifice şi în guvernarea Ardealului, îndemnând pe Ioan Sigismund să deschidă larg porţile tuturor curentelor de reformă religioasă. Deaceea a putut să prindă rădăcini şi să cucerească teren acì, în cursul guvernării sale ardelene, atât luteranismul cât şi calvinismul şi unitarismul.

Mihail însuş a rămas până la sfârşit aderentul luteranismului, observând însă o atitudine tolerantă şi faţă de celelalte curente de reformă religioasă. Spre această toleranţă i-a îndemnat şi pe cei ce se întruniseră în Martie 1568 la discuţia teologică din Alba-Iulia, încheind în numele Principelui discuţia cu sfaturi spre îngăduinţă şi înţelegere, asigurându-i totodată că voinţa Principelui este să garanteze libertatea religioasă urmând sfatul lui Gamaliel [1]).

III

In cele precedente sunt înfăţişate, în mod fragmentar, câteva linii din vieaţa şi activitatea acestor doi umanişti români din secolul XVI-lea: Nicolae Olahul şi Mihail Valahul. Cel dintâi s'a distins mai mult ca scriitor în direcţie umanistă, cel de al doilea ca om de acţiune politică şi religioasă în aceeaş direcţie. Dacă Nicolae şi-a schimbat atitudinea, după ce a urcat înalta treaptă de mitropolit al Strigoniului şi primat al Ungariei, devenind prigonitor intolerant al celor de altă credinţă, Mihail şi-a păstrat până la sfârşit atitudinea liniştită şi senină, pe care i-o impuneau concepţiile sale umaniste. Deşì preot romano-catolic, nu şi-a tăinuit convingerile religioase favorabile Luteranilor, pe cari i-a sprijinit şi ocrotit din toate puterile; dar a ştiut în acelaş timp să dea respectul cuvenit şi celor ce mărturiseau altă credinţă. A fost un adevărat reprezentant al curentului de reformă, un luminat apă-

---

[1]) *Ibid.*, p. 122: «Hic Serenissimus Princeps, ut disputationi finis jam tandem imponeretur, jussit per Reverendissimum D. Michaelem Csákium, qui *ut eruditione et profundo judicio clarus*, luculenta oratione *Ecclesiam ad concordiam primo ineundam admonuit...* Ceterum se quoque ultra etiam disputandi, conveniendi, modesteque invulgandi quidquid unicuique collibuisset, *provinciam clementer concedere*, velle enim Suam Majestatem, *regnum suum liberum esse religionis ergo, consiliumque Gamalielis sequi*» (din încheierea publicaţiunii «*Brevis enarratio Disputationis Albanae de Deo Trino et Christo Duplici, coram Serenissimo Principe et tota Ecclesia decem diebus habita* Anno Domini MDLXVIII 8 Martij».

rător al principiului de toleranţă religioasă şi un mecenate generos al celor ce răspândeau cunoştinţa scripturilor sfinte, iar contemporanul său Nicolae Olahul trebuie considerat ca iniţiatorul curentului de contrareformă în Ungaria, ca unul care cu toată reputaţia sa de bun scriitor apreciat de contemporani ca şi de posteritate, în domeniul vieţii practice n'a ştiut să respecte libertatea convingerilor religioase în măsura, în care o reclamau concepţiile umaniste ale timpului.

Marile curente de idei, cari au imprimat desfăşurării istoriei universale un caracter particular în epoca reformaţiunii şi a contrareformaţiunii religioase, se oglindesc parţial şi fragmentar în activitatea descendentului muntean Nicolae Olahul, ca şi în a bihoreanului Mihail Valahul. Prin munca lor înregistrată în analele secolului XVI-lea a împestriţat şi poporul nostru, cu câteva firicele, ţesătura multicoloră, pe care ne-o înfăţişează istoria universală a acelor timpuri sbuciumate, în care s'au plămădit concepţiile vieţii moderne şi contemporane.

Amintirea lor se cuvine să fie înregistrată şi în analele istoriei române ca o dovadă mai mult a nepreţuitelor talente, pe care poporul nostru le-a dăruit în cursul timpului neamurilor învecinate, contribuind la accelerarea progresului şi la sporirea faimei lor.

ANEXE

I.

Mihail Csáki (Valahul) scrie primarului sibiian Petru Haller să trimită foarte repede banii colectați, pe care-i așteaptă Regina (Izabella) și să se prezinte împreună cu alții înaintea ei.

1551, 20 Aprilie.

Prudens et Circumspecte Domine et frater exoptatissime, salutem et fraternitatem Comendo. Expectabat Majestas Reginalis Dominationem vestram una cum duobus juratis civibus et villico Megyensi, expectavit etiam pecuniam quae omnibus modis veniat et quidquid collectum est ex contributione, id in totum adferat. Coeterum D(ominatio) vestra sciat Maiestatem Reginalem optime affectam d(ominationi) vestrae et clementia sua exp(ectatam ?) erga eandem. Neque dedisse locum ullis aulicorum sermonibus aut rumoribus. D(ominatio) vestra quoque in hoc sic ut re ipsa possit ostendere diligentiam quam M(aies)tas Eius Serenissima et Negotii Magnitudo deposcere videtur. Ego profecto tamquam fratri et Amico observandissimo cupio inservire et non cesso commendare Principi Nostrae Clementissimae sedulitatem et obsequia. Mittatur igitur pecunia citissime et veniat D(ominatio) vostra una cum aliis. Benigne valeat. Dominus erit protector noster. Neque credat D(ominatio) vostra Nos destitutos esse. Pupillum enim et viduam suscipiet Dominus. Et vias peccatorum disperdet. Bene vale Domine et frater observandissime. Datae Albae feria tertia ante Georgii 1551.

V(ester) Michael Chyaky

Adresa pe contrapagină:
Prudenti et circumspecto D-no Petro Haller Magistro civium civitatis Cibiniensis D-no Amico et fratri observandissimo.

Pe altă hârtie mică, alăturată scrisorii: Haller Péterhez küldett Levele Csáki Mihálynak, melyben inti hogy mentül hamarébb pénzt küdjön a királynénak bizonyossà tévèn annak kegyelmességéröl de A-o 1551. (Scrisoarea lui Csáki Mihail către Petru Haller, căruia îi cere să-i trimită cât mai curând bani reginei, asigurându-l de bunăvoința ei, din anul 1551).

Fasc. XXII. Litt. H. Nro. 158 (cu creionul pe contrapagină: Alba Iulia 1551. 20/IV). Cf. facsimilul I anexat la sfârșit.

II.

Nicolae Olahus, Arhiepiscop al Strigoniului şi Primat al Ungariei scrie preoţilor sibiieni şi braşoveni, îndemnându-i să nu părăsească doctrina bisericii catolice şi promiţându-le respectarea privilegiilor conform statutelor ce au, precum şi intervenţie la Rege, pentru a fi scutiţi de suma de 2000 fl. impusă lor de către voevozii ardeleni

1554. 18 Februarie.

Venerabiles et discreti viri, frates in Christo nobis dilecti. Literas vestras, decima quinta Novembris scriptas, Nobis vero nudius tertius redditas una cum poculo deaurato accepimus easque plane intelleximus. Et quamvis Armprusthium, per quem se plura, nobis nunciasse, vestris in literis significastis, nondum viderimus, ex Scriptis tamen eius, et ea quae Nobis per eum nunciastis intelligimus. Et simul, tum ad ea, de quibus Nobis scripsistis, tum ad ea, de quibus nunciastis, inter varias et propemodum infinitas occupationes nostras, quibus tam saecularibus Regni, quam spiritualibus Ecclesiarum Dei, etiam in adversa valetudine nostra, in horas distrahimur, ita breviter respondemus.

Primum omnium, si ea impedimenta, quibus vos praepeditos esse testamini, accessum ad Nos vestrum non impedivissent, gratissimus sane fuisset Nobis conspectus vester, aut saltem nunciorum vestrorum: ut ea ipsa, de quibus Nobis scripsistis et nunciastis, et ore potius vestro, quem admodum vos ipsi innuitis, quam mutis literis audire potuissemus. Gratum nihilominus fuit Nobis, quod oneri verius nostro, quod vocatione divina immeriti subivimus, quam cuipiam dignitati nostrae videmini congratulari. Porro, illud multo gratius, quod animos vestros, debita cum obedientia paratos, instar obsequentissimorum filiorum, precesque perpetuas, non sine quodam singulari animi affectu vestris in literis Nobis defertis. Et merito quidem, cum Dominus quoque per Salomonem, obedientiam ipsam, etiam victimis preferendam sibique gratiorem esse dicat, et Apostolus, tam sollicite, praepositis obediendum esse inculcet. At non sine ingenti animi nostri merore et lachrymarum pene effusione audimus, si vera sunt ea, quae de vobis passim circumferuntur, quod vos, relicta sacrosancta, catholica orthodoxaque ac a tempore Christi tot divorum Martyrum mortibus obsignata, Matre Ecclesia, in cuius doctrina, nec ruga, nec macula reperitur ulla, et quae Spiritu Sancto regitur, quaeque primum ab authore Novi Testamenti, Salvatore nostro Christo Jesu, deinde ipsius Apostolis, et per consequens eorum discipulis, qui semper per continuam ac legitimam successionem in Ecclesia floruerunt, per universum orbem diffusa atque per patres nostros sancte inviolateque culta, Nobisque omnibus tum per Scripturas, tum per manus tradita, a Societate et Consortio reliquorum Christianorum, inconsulto, iam olim discivissetis, et quorundam Novatorum Sacrarum Scripturarum interpretationem falso sibi arroganti sectae, iam a principio nascentis Ecclesiae, et postea multis seculis, sanctorum totius Ecclesiae patrum concilijs damnatae doctrinae, reiecta Sanctorum virorum divina spiritu afflatorum vera ac syncera doctrina ex inconsideratione

quadam, ut coniicimus, lapsi addixissetis. Cum, dicente Apostolo, unica sit fides, unum Baptisma, unica Ecclesia numine Spiritus Sancti, per orbem terrarum propagata et quae non per momenta temporum oriri et occidere consuevit, verum cum sponso suo Christo in aeternum vivit. In qua licet, boni simul ac mali promiscue, ceu in Sagena illa missa in mare omne genus piscium contineantur, non tamen ideo, ob malorum versantium in ea consortium, Christi Ecclesia immaculata, eiusque sancta doctrina violari contaminarique potest. Quamobrem postquam Dominus Nos, fratrem et contribulem vestrum, immeritos, ad tam arduum, tamque difficile munus vocaverit, vobisque sua ineffabili bonitate praeficere hac tempestate, non sit dedignatus eo maiori dolore animi afficimur, cum haec, si quidem vera sunt, quae dicuntur de vobis fratribus et contribulibus nostris audimus, de quibus sane omnia bona et salutaria tamquam veris Sanctae Catholicae Ecclesiae Membris et animo audire cuperemus. Cum itaque haec ita se habeant, vos paterne pro officio nostro, per viscera Jesu Christi requirimus et hortamur, ac per salutarem obedientiam, quam Nobis, veluti praelato vestro ex ordinatione divina debetis, commonefacimus, ut missis Inovatorum et Haereticorum ab Ecclesiae Catholicae communi Sanctorum patrum sententia, vanis opinionibus explosis, si quidem tales sequimini, et Magistris his, qui proprio suo sensu et non praepositorum a Deo et Apostolis sibi ordinatorum ex quadam arrogantia, abditos sensus Scripturarum, in suam et sequacium suorum perniciem. de more suo, trahere consueverunt. Seque solos divinorum oraculorum Archana penetrasse perperam jactitant. Quin potius cum universitate Christum colentium, Nobiscumque una, çui providentia divina Archipraesulem et post Christum praepositum vestrum, licet indigni agimus, Idem senciatis, Idem credatis et uno ore Nobiscum patrem Dni nostri Jesu Christi benedicatis ac a doctrina et Religione sacrosanctae Ecclesiae non discedatis. Ut jure de Nobis quoque dici possit, et erat illis cor unum, et anima una. Quod si vera sunt ea, quae Nobis scribitis et nunciatis, sique veri illi fily obsequentissimi, quales vos declaratis, eritis, re ipsa cognoscetis et manibus vestris contrectabitis, nos non Arhipraesulem, verum Contribulem vestrum charissimum fore: omnia bona vobis, dies et noctes, summo animo desyderio sitientem. Sin secus, non tam impium et inconveniens, quam turpe et exitiosum esset, fratres et cooperarios a suo praeposito, cui commissi sunt, et cui parere debent, ac a doctrina et Religione Ecclesiae Jesu Christi, utrumque discrepare et diversum sentire. Praesertim cum nos a vobis nihil novi, nihil ab orthodoxa Religione alieni, nihil a maioribus nostris sancte non observati, optemus. Verum ea, que a sanctis patribus accepimus (demptis, si qui sunt, abusibus, quibus suo tempore mederi poterit) retinere studeamus. Et fortasse juniores plures sunt ex vobis, quam qui meminisse possent, nos tamen meminimus istam haeresim, que istas partes occupasse dicitur, ante triginta duos fere annos renovatam esse, post cuius renovationem, quanta lues et pernicies, ac Regni ruina, iusto Dei judicio, sit subsecuta, nemo non videt, et vos ipsi perfacile diiudicare potestis. Antea florebat Transsylvania, florebant maiores nostri, florebat universum Regnum, florebat orthodoxa Ecclesia, omnia divina et humana rite peragebantur. Aberat longe hostis, aberant intestinae caedes et

seditiones, summa in pace et tranquilitate ac opibus vivebatur. At postquam haereses jam dudum condemnatae, hac nostra aetate, instigatione diabolica sunt resuscitatae, mox ab unitate Ecclesiae discessum est, atque in omnia pericula in quibus versamur periculosissime recidimus. Et ni mature rursum in pristinam unionem Sacrosanctae Ecclesiae inque veram obedientiam praelatorum et superiorum, rite a deo ac per legitimam successionem ordinatorum revertatur, veremur, ne iusto Dei judicio, actum sit de Regno et provinciis nostris.

Quod vero ad Magistrum Franciscum Abbatem de Colos attinet, Nos aliter eum vobis prefecisse non recordamur, quam quod ei iniunxeramus, si quidem Nos a pueritia e medio vestri abfuimus, ut Nobis omnia, quae ad jurisdictionem Ecclesiae Nostrae pertinent, suo ordine describeret: quod etiam fecit. Nam praeter ea quae ad nostram vocationem spectant, mirifica quadam cupiditate ducimur, res eas intelligendi, quae in istis locis, ubi et enutriti et nati sumus, geruntur. Ubi autem petitis, ut secundum Statuta vestra cathedraticos census Ecclesiae Nostrae ac mensae Archiepiscopali pervenientes uno quoque triennio et non quotannis a vobis exigeremus, id non inviti faciemus, modo libertates et privilegia vestra, quae vos habere significatis, videamus. Tantum autem abest, ut vos in vestris libertatibus turbemus, ut etiam maxime simulatque eas cognoverimus, manutenere, quantum in Nobis est, et defendere velimus. Illud tamen vos admonitos esse volumus censu isto nos facile posse carere, nec eum olim a maioribus nostris ad explendam cupiditatem Archipraesulum, ut arbitramur, institutum esse, verum ut obedientiae et praelaturae signum esset. Secundum quod institutum, Nosque illo uti cupimus et volumus. Et ob hanc causam praefatus Abbas de Colos vocatus ad proximam dietam Posonium veniet, cui Nos coram iniungemus, ne se in res nostras in medio vestri habitas, ingerat. Sed eas pro more veteri, quem et privilegiis vestris cognoscemus, apud Decanos nostros manere volumus. Postremo, quod attinet ad duo millia florenorum, vobis a dominis Waywodis imposita, Nos hactenus ea de re nihil omnino acceperamus. Non enim Nos commonefeceratis. Postquam autem nunc intelligimus vestra gravamina, simul ac ex hac adversa valetudine, dei beneficio, sublevabimur, prima quaque occasione, Majestatem Suam alloquemur et omnibus viribus laborabimus, ut aliquid Boni, per Mtem Suam vobis respondeatur. Et quidquid per suam Matem responsum fuerit, id sine mora vobis significabimus. Et non modo in hac, verum etiam in aliisque rebus, quibus poterimus, libenter vobis gratificabimur. Et modo eam obedientiam, quam sponte offertis, quamque iure divino, Nobis praeposito vestro praestare debetis, re ipsa et factis praestetis, certo vobis persuadeatis, Nos in nulla re, quantumvis difficili, vobis defuturos esse. Et nihilo minorem rerum vestrarum, quam nostrarum propriarum habituros. Atque etiam alioquin, Nos a Deo optimo Maximo in hac Specula collocatos longe lateque prospectare ac excubias agere oportet. Et venientes inimici Christi procellas, quantum divina Nos iuverit clementia, quam in horas invocamus, pro virili proque officio nostro procul arcere. De his plura in Sinodo, quam Deo authore, die et loco alias a Nobis publicando celebrare constituimus. Valete in Domino. Datum

Viennae in aedibus Nostris decimo octavo die february. Anno humanae Salutis 1554.

Nicolaus Olahus
Archiepiscopus Strigoniensis, Primas Hungariae, Legatus natus, Summus Secretarius et Cancelarius Regiae Mtis etc.
Idem Strigoniensis etc.
manu propria

Adresa: Venerabilibus et discretis viris Sacerdotibus Capituli Cibiniensis et Coronensis fratribus in Christo Nobis dilectis.

Nota.
Adhortatoria ad Concordiam Olah Epi

Cap. Archiv Hermannstadt Nro. 138 (H. C. A.).

III

Nicolae Olahus convoacă la adunarea sinodală, proectată a se ţine la 1 August şi zilele următoare în Tirnavia pe reprezentanţii bisericilor de sub jurisdicţia sa metropolitană.

1554. 1. Maiu.

Nicolaus Olahus miseratione Divina Archiepiscopus Aecclesiae Metropolitanae Strigoniensis, locique eiusdem comes perpetuus, Primas Hungariae, Sanctae Apostolicae Sedis Legatus natus, ac Serenissimi Principis et Domini Ferdinandi divina favente clementia Romanorum, Hungariae, Bohemiae, etc. Regis semper Augusti, Infantis Hispaniarum, Archiducis Austriae etc. summus et Secretarius Cancellarius ac Consiliarus etc. Dilectis nobis in Christo fratribus Revendis, Venerabilibus ,Honorabilibusque et discretis viris universis et singulis Dominis, praelatis, praepositis, tam regularibus, quam saecularibus Abbatibus, Decanis, Archidiaconis, Vicearchidiaconis, Plebanis et Ecclesiarum parochialium Rectoribus aliisque beneficiatis, cuiuscumque Status conditionis et dignitatis existant, nobis et Ecclesiae nostrae Metropolitanae Strigoniensi, ab antiquo subditis et subiectis, Colocensis Agriensis, Transylvaniensis, Waradiénsis, Iauriensis, Wesprimiensis, Chanadiensis, Vaciensis et Nittriensis diocesis et jurisdictionis ubilibet constitutis et existentibus, Salutem in Domino sempiternam. In vinea Domini Sabaoth in partem solicitudinis vocati, culturae ac custodiae eius congruo debemus ministerio ita insistere, ut eodem nostro ministerio caeteros cooperatores et subditos nostros ad servicia Dei et Ecclesiarum eius, muniaque ac offitia earum diligenter obeunda devote excitemus. Et licet eius sit, illam colere et custodire, qui plantavit, sine quo nihil bene colitur et custoditur. Quia tamen debitum vocations nostrae id maximopere exposcit ac requirit, ut pro viribus nostris in ipsa Dei vinea incessanter, infatigabiliterque operemur, ut pro extirpandis vitiorum spinis, peccatorumque tribulis, quac ipsam obumbrare, et suffocare videntur, nec non plantandis

virtutum germinibus, quibus Dominus delectatur, totis affectibus intendamus. Quamobrem vestigiis Sanctorum patrum iuxta Canonicas traditiones inherere volentes, propter subditorum nostrorum statum salutarem et informationem doctrinamque salutiferam eis imparciendam officii nostri esse putavimus omnibus animi nostri viribus curare, ut subditi ipsi nostri Ecclesiarum Dei praefecti, qui Patrimoniis Christi vivunt tam ipsi compescantur a noxiis et ad salutaria dirigantur studiantque, quam etiam gregem Christi, curae et custodiae illorum concreditum, sancta et salubri doctrina, nec non bonorum operum suorum, inculpataeque vitae exemplo in melius provehant. De consilio itaque Venerabilium fratrum nostrorum Capituli Ecclesiae nostrae Metropolitanae Strigoniensis, nec non aliorum etiam jurisperitorum virorum ad primum diem Mensis Augusti, proxime venturi et aliis diebus immediate sequentibus, ad id aptis et sufficientibus Strigoniensi Ecclesia, propter nostra et populi peccata in potestatem Thurcarum, hostium crucis Christi, prohdolor redacta, in Ecclesia nostra Tyrnaviensi, auxiliante Deo Sanctam Synodalem Congregationem, pro extirpandis vitiis et plantandis virtutibus, de more vetusto et consuetudine laudabili praedictae Ecclesiae nostrae Strigoniensis celebrare disposuimus, ordinavimus et voluimus, prout disponimus, ordinamus et volumus. Ideo universitatem vestram, imo vos omnes et singulos Dominos praelatos et viros Ecclesiasticos supradictos praesentium serie requirimus, monemus ac hortamur in Domino vobisque nihilominus in virtute sanctae obedientiae et sub excommunicationis latae sententiae poena districte praecipientes committimus et mandamus, quatenus vos ad eandem sanctam Synodum praeparare et ad predictum primum diem mensis Augusti, proxime venturi, quem quidem terminum nobis omnibus et singulis supradictis et cuilibet vestrum cuiuscumqueordinis, gradus, praeeminentiae et dignitatis existant, pro primo, secundo, tertio et peremptorio termino monitioneque canonica et sub dicta excommunicationis poena, quam in vos et vestrum quemlibet, singulariter in singulos, tam coniunctim quam divisim, nisi feceritis et quilibet vestrum ea fecerit, quae mandamus, ferimus in his scriptis ipsamque vos et vestrum quemlibet incurrere volumus, eo facto celebrationi ejusdem Sanctae Synodi in praedicta Ecclesia nostra Tirnaviensi celebrandae interesse, et vos propriis in personis praesentare studeatis et debeatis. Statuta Sinodalia pia paternaque monita, exhortationes salutiferas ibidem proponendas audituri et diligenter animo suscepturi et tandem Domino cooperante opere effectualiter adimpleturi. De Titulis etiam beneficiorum vestrorum ac aliis literis et munimentis vestris, quibus beneficia ac functionem vestram tenetis, in eadem Synodo plenam nobis curetis et debeatis facere fidem. Vos vero Domini Praelati, Praepositi et Abbates, ac alii religiosi etiam cum paramentis dignitatis vestrae congruentibus, more alias consueto ad eandem convenire et decenter ornati, celebrationi eiusdem assistere studeatis. Et ne aliquis ignorantiam de praemissis quomodo libet valeat allegare seu etiam praetendere, preaesentes literas nostras in porticu sive Ianuis dictae Ecclesiae nostrae Tirnaviensis et aliarum Ecclesiarum nostrarum collegiatarum more alias consueto affigi et extendi jussimus et fecimus, ac ibidem permanere poena sub praemissa mandavimus, et omnia et singula in eis contenta ad singulorum notitiam valeat

pervenire. Datum Tyrnaviae prima Maji. Anno Domini Millesimo quingentesimo quinquagesimo quarto.

Nicolaus Olahus
Archiepiscopus Strigoniensis etc.
manu propria (L. S.)

(H. C. A.) *Nro. 139.*

IV

Nicolae Olahus scrie decanului (protopopului) din Sibiu să cerceteze preoţii de sub jurisdicţia sa şi să participe la sinodul din Tirnavia convocat pe ziua de 1 August 1554

1554. 1. Maiu.

Nicolaus Olahus miseratione divina Archiepiscopus Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis, locique eiusdem comes perpetuus, Primas Hungariae et Sanctae Apostolicae, Sedis legatus natus, ac Serenissimi principis et Domini, D-ni Ferdinandi, divina fevente Clementia, Romanorum, Hungariae, Bohemiae etc. Regis semper Augusti Infantis Hispaniarum etc. summus Secretarius Cancellarius et Consiliarius etc. Venerabili in Christo fratri nostro. Decano Civitatis Cibiniensis, Salutem et paternam in Domino benedictionem. Constituimus, divina favente nobis clementia, cum multis aliis gravibus de causis, tum pro extirpandis vitiorum tribulis, qui iam ab aliquot annis, in Ecclesiis, sub jurisdictione Archiepiscopatus nostri Strigoniensis existentibus succreverunt, et plantandis virtutum germinibus, iuxta Sanctorum patrum Decreta, quorum vestigiis inherere cupimus, congregationem synodalem, in civitate Tyrnaviensi, ubi hoc tempore dictae Ecclesiae nostrae Strigoniensi sedes est, ad primam diem Augusti, proxime venturam celebrare, prout ex aliis literis nostris, in valvis praefatae Ecclesiae nostrae Tyrnaviensis et aliarum collegiatarum Ecclesiarum nostrarum affixis, clarius inteligere poteris. Eapropter te paterne hortamur, ac etiam in virtute salutaris obedientiae, et sub Excommunicationis latae Sententiae poena, tibi committimus et mandamus, ut acceptis praesentibus, pastores Ecclesiarum sub tuo Decanatu existentes, sollicitè et more alias consueto visitare, ac peracta tandem luismodi vizitatione, ad praescriptam diem Augusti primam, in Synodo ipsa, Nos de vita moribus et Doctrina ipsorum pastorum Ecclesiae, Decanatui tuo subditorum edocturus, et salutarem Doctrinam, ac precepta auditurus personaliter, sub Regiae Maiestatis Domini nostri clementissimi, et nostro salvo conducto, cum his cum quibus, de iure, et veteri consuetudine competit, comparere debeas, et tenearis, Secus in praemissis, poena sub praemissa non facturus. Datum Viennae prima Maii Anno dominicae incarnationis, Millesimo Quingentesimo quinquagesimo quinquagesimo quarto.

Nicolaus Olahus Strigoniensis etc.
manu propria (L. S.)

Cf. facsimilul dela sfârşit nr. II.

V

Nicolae Olahus scrie decanului (protopopului) din Sibiu şi preoţilor de sub jurisdicţia sa, precum şi conducătorilor mireni ai cetăţii Sibiului făcându-le «exhortaţiuni» stăruitoare spre a se întoarce la unitatea de credinţă cu biserica romano-catolică

1554. 2. Decemvrie.

Nicolaus Olahus miseratione divina Archiepiscopus Ecclesiae Strigoniensis Locique eiusdem Comes perpetuus, Primas Hungariae Sanctae Apostolicae sedis Legatus Natus, ac Serenissimi Principis et domini Domini Ferdinandy, divina favente clementia, Romanorum, Hungariae, Bohemiae etc. Regis semper Augusti, Infantis Hispaniarum Archiducis Austriae etc. Summus Secretarius Cancellarius ac Consiliarius etc. Honorabili Parocho et Decano Cibiniensi aliisque Parochis sub Decanatu eiusdem existentibus, necnon Prudentibus et circumspectis Dominis Magistro civium Judicibus, Regio et Sedis caeterisque consulibus et juratis civibus eiusdem civitatis Cibiniensis Dominis Amicis et fratribus nobis honorandis Salutem in Domino paterna cum benedictione, benevolentiam et obsequendi voluntatem. Magno animi nostri cum dolore, superiori tempore acceperamus civitatem istam vestram pestis acerbitate assidue affligi, cuius vestrae afflictionis memores pro nostra erga vos affectione, et officio, saepe in orationibus nostris ad Deum memoriam vestri faciebamus, quo tandem divina sua Mtas manum percutientis Angeli, inter vos retrahere dignaretur. Et quia nunc jam intelligimus plagam divinae indignationis aliquantulum remissius quam antea agere, gratias agimus Deo patri Omnipotenti, qui in fide et humilitate invocantibus se, pro sua ineffabili pietate semper adesse consuevit, quod vos, et civitatem istam vestram mitiori vultu aspicere non est dedignatus, precamurque suam divinam Mattem, cum nostris omnibus, ut aversis his pestilentiae et omnium aliorum periculorum malis, vos et civitatem vestram in pace et tranquillitate diutissime conservet. Cum autem Sancta Veteris et Novi Testamenti monumenta multis in locis contineant famem, ferrum, captivitatem, pestilentiam et Regnorum de manu in manum translationem propter injustitiam, infidelitatem, inobedientiam, templorum spoliationem et abolitionem, Sacrilegia Religionis divinae et orthodoxae Ecclesiae contemptum Schismata et haereses periculosas a Sancta Catholica Ecclesia et veterum Sanctorum patrum signis et martyriis confirmata doctrina alienas quemadmodum de Dathan et Abyron, et aliorum quam plurimorum exempla abunde testantur, ex immenso Dei Altissimi iudicio humano generi caelitus demitti, unde saepe numero cum timore et tremore animo nostro revolvere solemus, haec omnia quae nunc permissione Dei patimur mala propter praemissa scelera inter nos grassari. Dum enim paterne, maiorum et antecessorum progenitorum nostrorum mores, virtutem, pietatem. inconcussam fidem, constantiam perpetuam, in Sancta Catholica Religione permansionem, non possumus non agere gratias Deo Opt. Max. pro pace, tranquillitate, concordia, tam in fide et religione Dej, quam etiam in Regno, per Spiritum sanctum, tunc temporis gubernata et

confirmata. Hi etenim nostra quoque tempestate, dum praemissas colerent virtutes et praelatis suis atque praepositis in unionem Sanctae Ecclesiae parerent, nihil non praemissorum bonorum experti fuerunt, in summaque animi et corporis tranquilitate et otio vixerunt. Deum ipsum Opt. Max. una fide, voce unoque oro et recta Sanctae Ecclesiae doctrina in summa concordia et animorum consensione coluerunt. Procul tunc aberat hostis tam internus quam externus, non tam frecuentes pestilentiae, bella, periculaque grassata sunt, sed in summa pace ac tranquilitate vitam degebant. Florebat Regnum, florebat Respublica omnis et maxime ista civitas vestra, caput et Metropolis Saxonicalium Civitatum, aegestas et tremor aberant, Concordia et Amicitia inter eos vigebant. At postquam haeretica ista nonnullorum Apostatarum doctrina, multis ante saeculis, ab orthodoxa Ecclesia et sanctis patribus nostris, tamquam virus et venenum ab omnibus Christi fidelibus explosa et reprobata, hoc nostro aevo esset resuscitata, mox expulsi fuere viri pii ac religiosi e Monasteriis suis, utriusque sexus, Ecclesiae Dei spoliatae, ruptae, demolitae, ac solo aequatae, periere malignitate hominum Arces Regni finitimae, robur militiae Ungariae Regesque et Principes extincti, Regnum divisum et infinita alia mala Rempublicam Ungaricam omni ex parte invaserunt. usque adeo, ut nullus fere iam locus, nullus angulus, nisi Dominus omnipotens hoc malum ex sua benignitate averterit, reperiri queat, qui securitatem, qui quietem aliquam mentis et corporis praebere possit. Quare fratres in Christo charissimi, si haec omnia, quae praemissimus, diligentius animo vestro revolveritis, procul dubio facile comperietis, quo in loco et statu Respublica vestra nunc versetur. Cuius rei gratia tristor ex animo et Dei clementiam suspirans ac gemebundus, suplex invoco, ut det vobis gratiam resipiscendi, Sanctae Catholicae et Romanae Ecclesiae obediendi, et vero ac legitimo animarum nóstrarum pastori in omnibus parendi et ad veram Sanctae Catholicae ac Romanae Ecclesiae unionem revertendi. Una enim est fides, una Religio, una Ecclesia, sponsa Dej immaculata, nec plures esse possunt, quae Sanctis Sacramentis et unione perpetua coalescit et confirmatur, extra quam nulla animorum salus reperiri potest. Moti, igitur vocatione inprimis nostra, qua Parochis vestris et vobis, immerite licet, praepositi sumus, deinde amore et charitate in patriam, in qua nati longo tempore educati et multis Dei donis gratuito adfecti, Rogamus vos fratres charissimi, et per viscera Jesu Christi, hortamur, ac alios vobis subditos atque etiam sub salutaris obedientiae poena vobis firmiter committimus, ut tandem relictis haereticis et pravis Dogmatibus, Sanctae Matri Ecclesiae adversantibus, ad unitatem et communionem ejusdem Sanctae Catholicae et Romanae Ecclesiae revertamini, parete nostrae syncerae, rectae et charitatis plenae paternae admonitioni. Quod si feceritis, prout facere debetis, nemini dubium erit quin Deus Opt. Max. vos resipiscentes et de praeteritis erroribus penitentiam agentes in clementiae suae sinum, et Sanctae Catholicae Ecclesiae gremium in qua Spiritus Suus Sanctus ad finem usque saeculorum habitabit, benigne sit recepturus. Vos vero Paroche et Decane Cibiniensis et alii eidem subiecti manus vestras a Messe aliena removete, aut relicta condemnata, ad gremium Sanctae Matris Ecclesiae, quae ad se revertentibus benigna est, et

ad obedientiam nobis Praelato et Pastori vestro praestandam mature redite. Vos vero, Domini Consules, reijicite Parochos Vestros, non secundum ordinem Christi et Ecclesiae Suae Catholicae ordinatos, eligite alios novos, quorum religio et professio cum doctrina Sanctae Catholicae Ecclesiae conveniant, praesentate vos nobis, pastori vestro, ut probentur, examinentur riteque ac legitime, si sufficientes ministerio Dei reperti fuerint, ordinentur, iuxta Christi et Sanctae Matris Ecclesiae Catholicae Apostolorum divorumque Patrum sanguine et Martyriis confirmatam institutionem. Hanc piam paternamque, ex officio nostro pastorali profectam exhortationem, ut par est, admittite, et quicquid statueritis, non sicuti ad priorem nostram admonitionem fecistis, nobis rescribite et in domino nostro Jesu Christo bene valete, qui vos ab omni tribulatione et periculo, potenti sua manu eripere et conservare dignetur. Datum Viennae secunda die Decembris. Anno Domini Millesimo quingentisimo quinquagesimo quarto.

Strigoniensis etc.
manu propria

(H. C. A.) Nro. 140. (L. S.)

VI

Act de asigurare dat de Baltazar Bornemissa pe seama căpitanului Ioan Bárdoczy din Huszt, relativ la a treia parte a domeniului, rămas dela răposatul Mihail Csáki

Assecuratoriae per Balthasarem Bornemiszsza de Kapolna [1])

Ioanni Bardoczy Capitaneo Arcis Huszt ideo datae, qu-od partem hujus dominii, defunctum Michaelem Csáky concernentem eidem et consanguineis suis Ioanni et Paulo Bornemiszsza resignaveit.

15 Aug. 1573

En Bornemizza *Boldisar* az *Kapolnay*, chyazar eő felségének az my kegyelmes Urunknak Etekfogaja adom emlekezetre az kiknek illyk ezen levelemnek rendyben: hogy en fogadom ez wytezlő *Bardotzy Iànosnak* mind én magam és az en Eőchyeym képében, tudni illik Bornemyzza Iános és Pál képében es ugyan reays felelek, hogy en eö kének chyazartul eő felsegetőlaz my kegyelmes Urunktol elegendő menedeketh zerzek erről myerth hogy eő engemeth az Chyazar eő felsege paranciolattya zerynth az zeghyn meghholt *Chyjaky Myhally* Wram *huzstbeli* harmad rezyben bele erezteth es myerth hogy eő felsege az en Eöcheymmel egyetemben azt az ryzth, az eő felsége jambor hyveyhez valo szokoth kegelmessegeből nekiőnk atta abban az ryzben, azyrth eő mynket tudni illyk az felől meghirth *Bardoczy Ianos* bele bochytoth es kezünkben atta tellyességgel, kierth en eő nekie fogadom, hogy eő felsegetől Chyazarunktol menedyketh zerzek és fogadom

[1]) Din Iosephi Comitis Kemény *Diplòmatarium Transilvanicum* Tomus V complectens Litteralia *402 ab anno 1555 usque ad 1584* p. 205—207 (în arhiva muzeului ardelean).

aztis, hogy nem chyak eő felsegetol, hanem az zegyn megh holth Chyaky Myhaly Uram attyafiaytol is tudni illyk az wytezlő *Chyaky Iànos és Gabor* Uraimtol is oly menedeketh zerzek néky, hagy kyvel megh elegethessyk, erecől hogy ennekem es az en iőchieymnek azt az ryzth, mellyeth eő felsege nekőnk adoth, kezőnkben bochyatta, és eppen adoth Kezőnkben, oly menedyket zerzek pedig tőlők, hagy oőtőth ennek otannays az wytezlő *Chyaky Iànos és Gàbor* megh ne haboryttyak ez myath, ha pediglen eötőth megh akarnàk haborytany, hath en eőtőth meghigiekezem oltamazny és ewictora akarok lenny eő ellenek es egyebek ellen myndenek ellen. Thoaba erriőlis igyrem magamoth es fogadom, hogy az Urunktolis tudni illik az Nagysagos *Bekes Gaspar* Uramtul és Nagysàgos *Hagymasy Cristof* Uramtulis tellyes menedyket zerzek erről, myvel hogy eö kegyelmneknek hytes és Keőoteles zolgayok woth az *Huzty* hàz megh tartasaban iő kegyelmeknekis azrt jamborol es hyven zolgath az eő kőtelesygeben Towaba eztis fogadom ő kegyelemenek, hogy eő kegelme töl addigh sem az warhelytiszteth, sem az zegyn megh halth Chyaky Mihaly Uram marhajath azth. az mely az en ide jövetelem előth jiöth, el nem weszem, hanem nala hagyom mynd addigh, mygh az menedyketh megh zerzem neky.

Erreis pedigh rea felelek, hogy ha az menedykek megh adassa utan engemeth nem akar zogalny es engemeth el akar hagyni jamborol es tystesseggel bocyatom, mynth embernek jambor zolgajath zokoth el bocyatny.

Ezekre pèdigh az felől megyrth dolgokra rafelelek, es hytem zerintis fogadom, hogy myndeneketh megh zerzek neky mynd eő felsegetől, mind az Chyaky Uraimtol, és mynd az ket Urtol valamy az menedykeket nezy, kynek byzonsagara és erossegere attam az en tulajdon kezemmel irth levelemeth és pecyetemmel erőssitetett. Kőlt *Husztban* 5 napjan. Kys azzon hawanak Anno Dni 1573.

Idem qui Supra. Balthazar Bornemizza de Kapolna m. p.

(Traducerea textului maghiar)

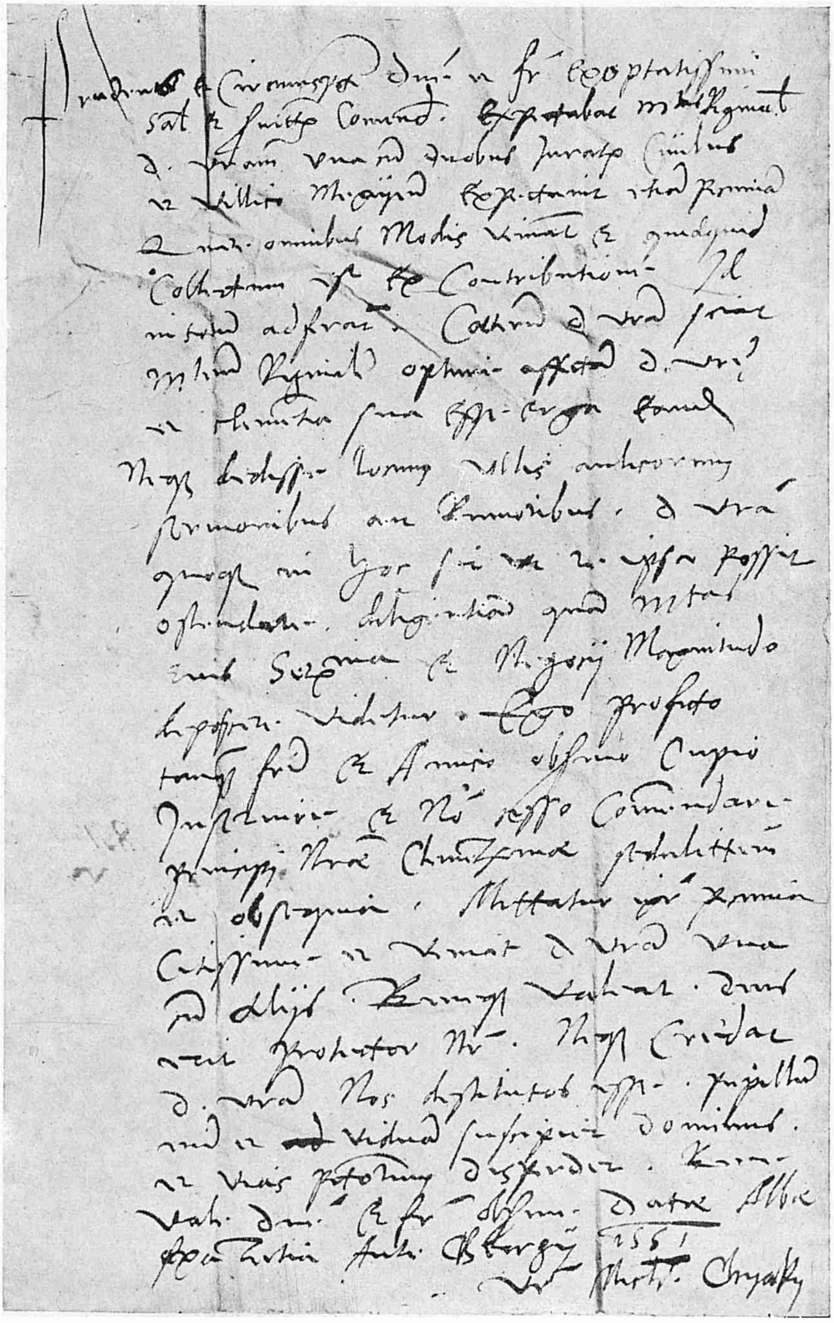
«Eu Baltazar Bornemissa de Căpâlna, Stolnicul Măriei Sale împăratului, Domnul nostru milostiv, dau ştire tuturor cărora se cuvine prin această scrisoare a mea, că eu mă leg în faţa acestui viteaz nobil Ioan Bardotzy atât în numele meu, cât şi pentru fraţii mei mai mici adecă pentru Ioan şi Pavel Bornemissa şi răspund pentru aceasta, că eu îi câştig Dumnealui dela Măria Sa împăratul, Domnul nostru milostiv, garanţie de ajuns despre aceasta, că el m'a lăsat, potrivit cu porunca Măriei Sale împăratului, în a treia parte din Huszt a sărmanului Domn răposat Mihail Csáky, de oarece Măria Sa din mila obişnuită a Măriei Sale către credincioşii cei buni ne-a dăruit nouă, mie şi fraţilor mei mai mici, partea aceasta; deacea mai sus-zisul Ioan Bardotzy ne-a şi lăsat să intrăm în ea şi ne-a dat-o în mâna noastră deplin, pentru care lucru eu mă leg să-i câştig dela Măria Sa împăratul nostru garanţie şi mă leg, să-i câştig nu numai dela Măria Sa, dar şi dela neamurile răposatului Domn Mihail Csáky adecă dela nobilii Domni Ioan şi Gavriil Csáky astfel de garanţie, încât să poată fi împăcat despre

aceea, că a lăsat cu totul în mâna noastră, a mea şi a fraţilor mei mai mici, partea pe care ne-a dăruit-o Măria Sa; şi îi câştig despre aceasta astfel de garanţie, încât nici deacum înainte nobilii Ioan şi Gavriil Csáky să nu-l mai supere pentru aceasta şi dacă ar vrea să-l supere, atunci eu mă voi sili să-l apăr şi vreau să fiu răspunzător pentru el, atât împotriva lor cât şi împotriva altora, împotriva tuturor. Mai departe îi făgăduesc şi mă leg să-i câştig şi dela Măria Sa Gaşpar Bekes şi dela Măria Sa Cristofor Hagymási garanţie deplină despre aceasta, deoarece a fost slujitor credincios şi supus Măriei Lor în păstrarea casei din Huszt, slujindu-i cu credinţă şi cu dreptate potrivit cu datoria lui. Mai departe îi făgăduesc Dumnealui şi aceea, că nu voi lua dela Dumnealui nici slujitorii cetăţii, nici avutul sărmanului Domn răposat Mihail Csáky, care era înainte de venirea mea aici, fără-l voi lăsa el până când îi voi câştiga lui garanţia.

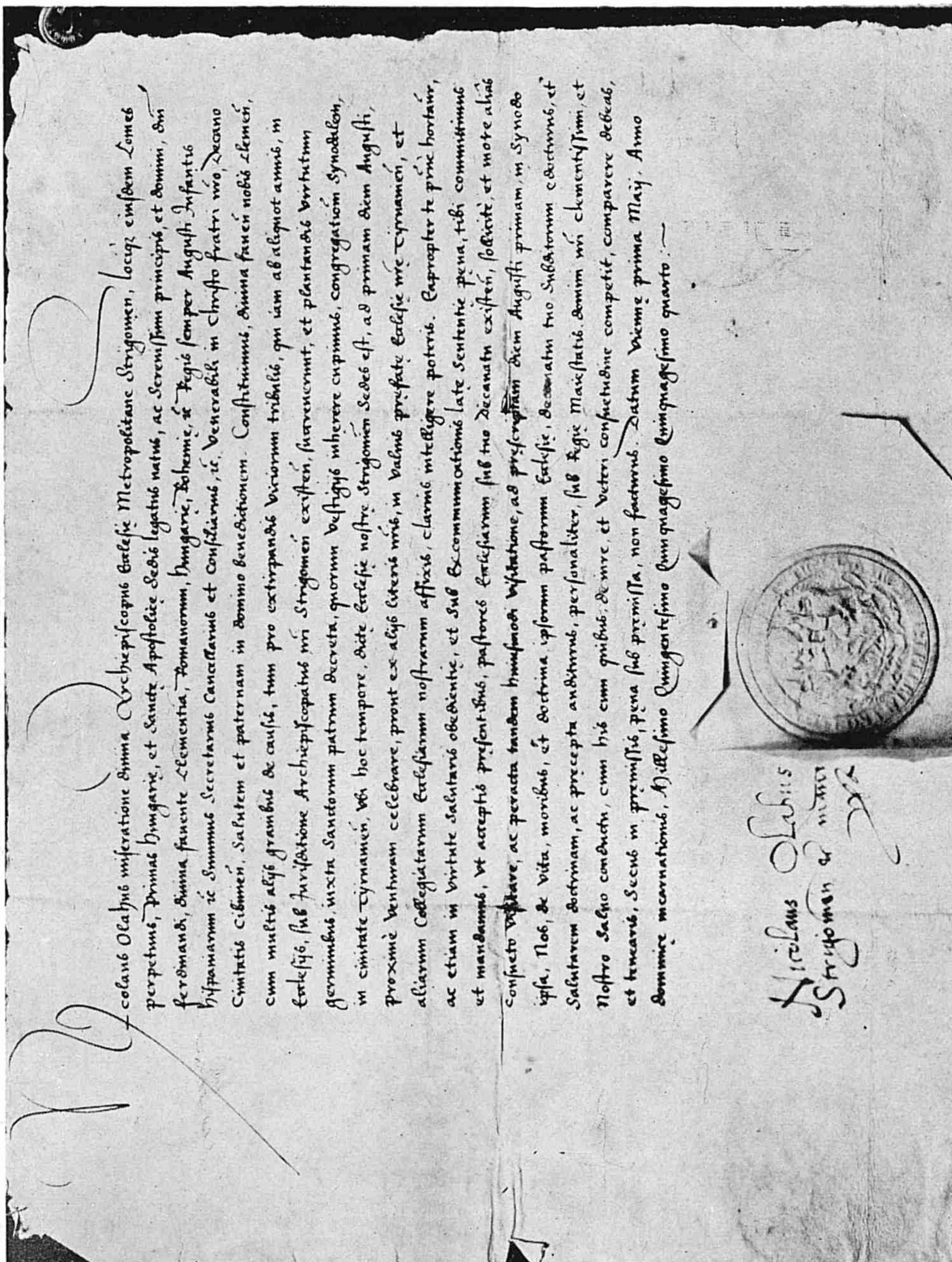
Pentru aceasta dară eu răspund, că dacă după ce îi voi da garanţia, nu va vrea să mă mai slujească, ci vrea să mă părăsească, eu îl slobod cu pace şi cu cinste, cum are omul obiceiul să-şi sloboadă sluga cinstită.

Pentru lucrurile acestea scrise mai sus eu răspund aşa dară şi în credinţă mă leg să-i câştig lui garanţia şi dela Măria Sa şi dela Domnii Csáky şi dela cei doi Domni câtu-i pentru garanţie. Spre întărirea şi adeverirea acesteia am dat scrisoarea scrisă cu mâna proprie şi întărită cu pecetea mea. Dat în Huszt a cincea zi a lunei August 1573.

Cel scris mai sus Baltazar Bornemissa de
Căpâlna m. p.

Scrisoarea lui Mihail Csáky (Valahul) din 20 Aprilie 1551

Nicolaus Olahus miseratione divina Archiepiscopus Ecclesie Metropolitane Strigonien., locique eiusdem Comes perpetuus, Primas Hungarie, et Sancte Apostolice Sedis legatus natus, ac Serenissimi principis, et domini, dni Ferdinandi, divina favente Clementia, Romanorum, Hungarie, Bohemie, etc. Regis semper Augusti Infantis hispaniarum etc. Summus Secretarius Cancellarius et consiliarius, etc. Venerabili in Christo fratri nro, Decano Civitatis Cibinien. Salutem et paternam in domino benedictionem. Constituimus, divina fauen. nobis clemen., cum multis alijs gravibus de causis, tum pro extirpandis viciorum tribulis, qui iam ab aliquot annis, in Ecclesijs, sub Jurisditione Archiepiscopatus nri Strigonien. existen., succreverunt, et plantandis virtutum germinibus, iuxta Sanctorum patrum decreta, quorum vestigijs inherere cupimus, congregationem Synodalem, in civitate Tyrnavien., ubi hoc tempore, dicte Ecclesie nostre Strigonien. Sedes est, ad primam diem Augusti, proxime venturam celebrare, prout ex alijs literis nris, in valvis prefate Ecclesie nre Tyrnavien., et aliarum Collegiatarum Ecclesiarum nostrarum affixis, clarius intelligere poteris. Quapropter te prnc hortamur, ac etiam in virtute salutaris obedientie, et sub Excommunicationis late sententie pena, tibi committimus et mandamus, ut acceptis presentibus, pastores Ecclesiarum sub tuo Decanatu existen., solicite, et more alias consueto visitare, ac peracta tandem huiusmodi visitatione, ad prescriptam diem Augusti primam, in Synodo ipsa, Nos, de vita, moribus, et doctrina ipsorum pastorum Ecclesie, decanatu tuo subditorum, edocturus, et salutarem doctrinam, ac precepta auditurus, personaliter, sub Regie Maiestatis domini nri clementissimi, et Nostro salvo conductu, cum his cum quibus de iure, et veteri consuetudine competit, comparere debeas, et tenearis, Secus in premissis, pena sub premissa, non facturus. Datum Vienne prima Maij. Anno dominice incarnationis, Millesimo Quingentesimo Quinquagesimo quarto. —

Nicolaus Olahus
Strigonien. [illegible]

Scrisoarea lui Nicolae Olahus din 1 Maiu 1554

BRODNICII ŞI ROMÂNII

O PROBLEMĂ DIN VECHEA ISTORIE A ROMÂNILOR

CU UN ADAUS DESPRE VRANCEA

DE

N. IORGA

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 9 Decemvrie 1927

I

Fără să se fi adaus peste măsură materialul, strămutarea istoriei Românilor în cadrul istoriei universale e de natură să aducă sau să apropie resolvirea multor probleme de ev-mediu românesc rămase nedeslegate sau deslegate numai prin romantice apropieri fără metodă şi fără simţ al împrejurărilor.

Chestia «brodnicilor» e dintre acestea.

Ei sunt pomeniţi la Răsăritul aşezării ardelene a Cavalerilor Teutoni — aşezare căreia recenta comunicare a profesorului Rösler la Institutul sud-est european îi dă alt cadru şi altă semnificaţie şi pe care am intenţia de a o relua în comparaţie cu opera Teutonilor în Locurile Sfinte şi cu începuturile celei săvârşite în Prusia — în actul regal de donaţie nouă către Cavalerii Teutoni pe la 7 Maiu 1222 şi în confirmarea lui de către Papă la 19 Decembre 1222 [1]). E vorba de «Castelul Crucii», *un* Castel al Crucii, clădit, recent, de Cavaleri — Cruceburg, Cuzeburc, într'o variantă mai nouă: Cruczeburg —, şi de «un teritoriu care merge până la hotarele Brodnicilor», «quae vadit usque ad terminos Prodnicorum», «un teritoriu care se întinde dela hotarul acelui castel până la hotarele Prodnicilor», «necnon a termino ipsius castri terram quandam quae procedit usque ad terminos Prodnicorum». Această «ţară» e *în*

1) Zimmermann-Werner-Müller, *Urkundenbuch*, I, pp. 19-23.

afară de Carpați, de «Montes Nivium», cari mărgenesc jur împrejur vechea lor donație a Țerii Bârsei: «sicut montes nivium terram complectuntur eandem» (quae dicitur Borsa»)[2]). Ea se întinde pe de altă parte de la *indagines* — s'a definit acum în urmă termenul acesta ca zonă de siguranță — ale Almăjului («Almagie»), peste izvorul Bârsei, până la Dunăre («vadit usque ad ortum aquae quae vocatur Burza et inde progreditur ad Danubium», «in parte altera protenditur usque ad ortum aquae quae Burza vocatur et inde ad Danubium usque protendit» [3]). Deci Dunărea la care se ajunge mergând dela izvoarele Bârsei mai departe, evident spre Răsărit.

Ediția Zimmermann-Werner nu cuprinde în ambele casuri decât acest nume de «Brodnici», pe când aceia dată de Dreger, în *Codex*, de Fejér (III [1]), p. 422), de Schuller, în «Archivul» săsesc, și reluată și de Teutsch și Firnhaber, *Urkundenbuch*, I, p. 19, ediție reprodusă în Hurmuzaki, I, a actului papal, are, cu deosebire și în ce privește ortografia mai multor nume, în loc de «Prodnici»: «Valachi», — adevărat într'o formă pe care n'o întrebuința cancelaria regală, obișnuită ori cu forma maghiară: «Olati», «Olaci» ori cu cea francesă: «Blaci». Versiunea aceasta e luată după un copiariu de la începutul secolului al XV-lea, al cărui autor propune deci cea dintăiu identificare a Brodnicilor cu Românii. Și mai jos, de altfel, când e vorba, în actul papal, de «Blachi», Românii din Ardeal, puși alături de Secui, prin a căror țară, a amândurora, au a trece Cavalerii, copia are: «Valachorum».

Acești Brodnici, așezați dincoace de Carpați, pe o linie plecând de la izvoarele Bârsei, sunt numiți cu un nume străin, slav, care nu poate fi decât împrumutat de la o obișnuință, mai mult: dela o *cancelarie* slavonă.

De la început, de când Onciul a luat în cercetare cele mai vechi izvoare relative la partea întunecată a istoriei noastre, Brodnicii ruși au răsărit în mintea cercetătorilor. Și Radu Rosetti, în studiul său asupra Brodnicilor, în *Revista Nouă*, III (p. 50 și urm.), se gândește la dânșii. Informația «letopisețului lui Ipatie», adus înainte de Onciul și în *Originile principatelor* (p. 232), — Rosetti recurgând la povestirea, basată pe acest izvor, a lui Caramzin, în «Istoria Rusiei»—, dă asupra lor aceste știri. In 1147 participarea lor la lupta de pe râul Oca între cneazul Sviatoslav,

---

[1]) *Ibid.*
[2]) *Ibid.*

fiul lui Vladimir, ajutat şi de Cumani, şi oamenii din Viatca. In 1224 presenţa lor în bătălia de pe râul Calca în rândurile Tătarilor contra Ruşilor: rolul lor a fost în acest războiu aşa de mare încât Voevodul Ploschinia a fost pus să facă Ruşilor jurământul, pe care pe urmă l-a călcat. Caramzin vedea în aceşti oameni nişte înaintaşi, ca locuinţă, origine, fel de traiu şi sistem de luptă, ai Cazacilor de la Don, funcţionând în luptele din aceste părţi, ca un fel de *grandes compagnies* autonome. El nu li atribuie, ca alţi Ruşi, un caracter rusesc.

Din potrivă, pentru Onciul ei sunt Români, şi Voevodul lor după dânsul a trebuit să se cheme Ploscânea [1]).

Această ipotesă *nu* se poate susţinea. Dacă în veacul al XII-lea încă ar fi fost o organisaţie românească în stare să ducă aşa de departe lupte, când cu Turanienii, când alături de Turanieni, jucând şi un rol ca al lui «Ploscânea», evident că am fi avut de multă vreme o formă politică determinată în regiunile Moldovei, unde ea apare abia la jumătatea secolului al XIV-lea. Trebuie lăsaţi de o parte deci aceşti Brodnici, al căror nume va fi avut sensul derivat de «pribegi» pe care-l menţionează Onciul şi a căror asămănare cu Cazacii Donului se poate menţinea.

Rosetti credea însă că Românii din actele de la 1222, aceiaşi cu Brodnicii de la Oca şi Calca, sunt aceiaşi şi cu *Bârladnicii*, cari evident că nu mai sânt oamenii lui Ivanco Rostislavovici, cu diploma lui dela Bârlad, dar, pe basa letopiseţelor ca şi a «cântecului lui Igor», care miroasă de departe a fabricaţie din epoca romantică, ar fi dominat, într'un moment al rătăcirii lor, oraşele dunărene. *Aceste oraşe sânt o simplă amintire a stăpânirii în secolul al X-lea a lui Sviatoslav la Silistra.* Bârladnicii, în acelaş sens ca Brodnicii, mercenari supt câte un căpitan de aventură ca Ivanco, se întâlnesc în leatopiseţele ruseşti citate de I. Bogdan în studiul său asupra «Diplomei bârlădene» [2]). Amintirea lui Sviatoslav a putut duce cândva pe Ivanco, cum spune izvorul rusesc, la Dunăre ca să prade ca pirat şi să împiedece pescăria care se făcea acolo pentru Haliceni — un subiect de cercetat şi de pus în legătură cu perpetuarea neîntreruptă a pescăriilor dunărene, aici la Chilia ca şi la Celeiu —, ca unul care era să moară la Salonic. Dar de o *stăpânire* de Bârladnici în aceste locuri nici vorbă nu poate să fie. Bogdan o văzuse, de altfel, destul de limpede.

[1]) V. şi articolul lui despre Brodnici în *Enciclopedia* Diaconovici.

[2]) *An. Ac. Rom.*, X, p. 95 şi urm.

El răspinge însă părerea lui Pič că «Berladnicii» erau simpli vagabonzi, dovedind filologic că numele lor înseamnă «oameni din Bârlad». Cu dreptate el se întreabă însă dacă a fost un singur «Berlad», Bârladul nostru, a cărui existență ca oraș ar fi lăsat urme vechi și *ar presupune o întreagă organisație politică, prin nimic dovedită*. Totuși, ca să admită la urmă Bârladul din secolul al XII-lea. Că un Țigan dela 1446 se chema Bârlad nu e de mirare: avem a face cu un nume turanic, ca și în Tecuciu, în Covurluiu, și în rădăcinile turanice trebuie să i se caute sensul. Incercarea dibace a lui Bogdan de a deriva numele din slavonește nu-mi pare întemeiată.

Cred că și Bârlădenii de la 1100, cu cnezii lor cu tot, trebuie lichidați ca și *Bolochovenii* din Galiția, al căror nume n'are nimic a face cu Românii [1]).

Rămâne însă identificarea Brodnicilor cu Bordonii dintr'o cronică bizantină [2]), cari, alături de Cumani, luptă contra Bizantinilor pentru «Bizanțul» vlaho-bulgăresc al Asăneștilor.

Oameni de vad, în părțile dunărene, Brodnicii nu pot fi căutați decât la vadurile dobrogene și basarabene ale Dunării și marilor ei afluenți, acolo unde e vadul de la Isaccea, marele vad, vadul de la Măcin, Vadul-lui-Isac pe Prut, Vadul-lui-Vodă pe Nistru. Ei îndepliniau aici și funcția pe care, pe vremea Avarilor, Bizantinii o atribuie la Dunărea vestică așà numiților *ναῦται*.

Numele lor, *de cancelarie* — cum am spus —, trimete însă la *o organisație*. Aceasta însă o avem. Ana Comnena, scriind după moartea lui Alexie, părintele ei († 1118), ni-a transmis existența formațiunilor drâstorene și dobrogene ale lui Tatul, Sestlav, Chalis și Saccea [3]). Ordinea Comnenilor păstrându-se la Dunăre în tot secolul al XII-lea, nu e de mirare că acest Stat exista încă pe la 1200. Vlașca și Vlăsia-i păstrează numele slavon, și d. Mehedinți îmi suggerează că satul Voloșcani, de la Voloșca, de la Vlașca, pe linia arătată de documentele ungurești, către Milcov, a țerii Brodnicilor, ar putea să amintească aceiași Vlașcă.

Ceia ce se indică aici nu e o simplă ipotesă: e punctul la care duc atâtea drumuri a căror linie de metodă dreaptă nu se poate tăgădui.

Adaug că individualitatea acestei regiuni mijlocii s'a păstrat. Ea a fost în secolul al XIV-lea pe jumătate țara lui «Demetrius, princeps

[1]) V., ultima oară, Onciul, *Originile Principatelor*, pp. 88, 238.

[2]) După Uspenchi, Onciul, *l. c.*, pp. 89, 338.

[3]) Iorga, în *Rev. Istorică*, V, p. 103 și urm.

Tartarorum», pe jumătate, peste Genovesii de la Chilia şi Cetatea Albă, a lui Dobrotici, apoi a Domnilor munteni, *Basarabia* lor de la Silistra la Vicina, iar pe urmă principatul sudic al lui Ştefan şi Alexăndrel, urmaşii lui Alexandru-cel-Bun, ultima amintire trăind în Ţara-de-jos a Moldovei.

Brodnicii apar în forma «Brodnic, terra illa vicina» şi anume cu Cumania, teritoriu de cucerit pentru catolicism, şi în brevul din Iulie 1227 al Papei Grigorie al IX-lea [1]). Tot lângă Cumani, dar deosebiţi de Ruşi (Rutheni), apar Brodnicii în scrisoarea lui Béla al IV-lea [2]), «infidelitatea» lor fiind, ca şi aceia a Ruşilor, numai faţă de forma latină a creştinismului [3]). Regele pretinde că înainte de năvălirea Tătarilor ţara Brodnicilor îi era supusă lui, iar acum ascultă de Hordă [5]). De fapt, *prin Hordă s'a isprăvit această formaţiune politică de la gurile Dunării, care trăise cam un veac şi jumătate.*

II.

S'a propus a se vedea în «Brodnic» Vrancea. Identificarea, părăsită şi de propunătorul ei, nu se poate menţinea. Dar prin Vrancea se trecea la Brodnici, şi ea poartă semnele vechimii ei. Să-mi fie îngăduit a mă ocupa de dânsa, în urmarea acestei comunicări.

Regiunile în care s'a păstrat vechea vieaţă patriarhală de «Romanii», pe care Statul, «Domnia» le-a înglobat fără a le nimici, şi abia transformându-le, încep să iasă la iveală.

Dacă n'avem încă nimic despre Chigheciul de la Prut, în schimb prin *Documentele Bistriţei* ale mele şi prin *Documentele câmpulungene* ale lui T. V. Stefanelli cunoaştem Câmpulungul bucovinean. Cel muscelean cu Dragoslavele lui ni-a fost relevat prin cele două volume ale lui Şt. Tuţescu şi părintelui Răuţescu, fără a mai vorbi de publicaţia, care n'a întrat în comerţ, a d-lui Băjan. Valea Teleajenului şi Chiojdurile şi-au vădit tainele prin acte publicate de mine într'o broşură separată, în »Buletinul Comisiei Istorice» sau în «Revista istorică», în Codrul Cosminului».

---

[1]) Hurmuzaki, I, p. 182.

[2]) *Ibid.*, p. 260.

[3]) Observaţia o face d. Motogna, în articolul *Brodnicii*, *Rev. Ist.*, VIII, pp. 55—62. *Ibid.*, IX, pp. 119—20.

In sfârșit, după grupul de mărturii vrâncene apărut anul trecut în «Buletinul Comisiei Istorice», colegul mieu D. Gusti, organisatorul activei și răbdătoarei cercetări în munții Vrancii, îmi pune la disposiție un însemnat număr de zapise locale, mai mult din Neruja, prin care putem privi mai adânc în această vieață de un caracter așa de particular.

Ciobanii aceștia, cari de la un timp fac și ceva agricultură, apar de la început cu *bătrânii* lor de pământ, dintre cari câte unul poartă numele de *badiul* (și *bade*, *bădiță* e terminul cu care-și vorbesc). Acești bătrâni» (împărțiți în «frați»), cari și-au transmis numele urmașilor, se chiamă foarte pitoresc: Catoca, Bărcare, Răbega, Gogoriță, Glavanu, Bodiu, Tatu, Lalu, Solomon, Antimir, Bulat, Covrig, Bucur, Mereuță, Scărcea, Dănilă, Moțuc, Dudu, Păun, Mărtan, Căluian, Piciorgros, Pelticu, Bulete, Burcă, Hurjuiu, Lupașcu, Crețu. Cilmac, Tulache, Hărcan, Simionilă, Luzica, Vălcan, Gușăilă, Tuvene, Ciută, Moisă, Vârtu, Burciu, Mircaș, Bălănuță, Oțelea, Vatrea, Miclu, Sârbu, Mohorea, Pomană, Murgu, Precop, Țandără, Jidea (de la Jid), Budu, Mândruț, Lăbunț, Ciută, Hăruca, Bătcă, Hușcă, Bușilă, Măciucă, Găină, Boceica, Gheba, Doban, Coman, Frăsin, Stăruială, Tătaru, Panțiș, Frățilă, Dănțăș, Răduță, Albinaș, Balica, Dochiu. Câte unul amintește o profesiune: Coșonaru, Cofănea, Șindilaru, Blănaru, Cărbunaru, Cojocariu, Faur. Ori un loc de origine: Ungurean, Măceanu. Adesea, amintire a eredității de pământ prin femei, caracteristicele nume terminate în *-oiu:* Cătrinoiu, Dănțoiu, Ștefănoiu, Vădănoiu, Dobrotoiu, Floroiu, pe lângă femininele corespunzătoare: Gaftoana (Gaftoaia, ca în Banat : Imbroane, Grecoanea, Turcoanea). Ele corespund unor pronume ca: al Tomulesăi ori Anghelușa. Pronume ca Botezat întăresc părerea mea despre sensul lui Botezatu în genealogia lui Alecsandri: catolic convertit.

Când ni-i arată documentele noastre, deci la începutul secolului al XVIII-lea, ei sunt și industriași. Din mânile lor ies șindile, și două sate poartă numele Șindilarilor, dar și bâte ciobănești, cofe, *împistrite* și simple, *albe*, cu capac și fără, cofițe cu cercuri și «cu țiță», șiștari, putine, și «mijloace» (n-le XIV, XL). Se face și comerț cu câte un Turc de la Dorna ori de la Galați. Se constată relații cu Craiova, unde se duce săul (no. XVII). Nu lipsesc ciubotari ș. a. (no. XVI).

Afaceri de bani se întâlnesc de pe la jumătatea secolului al XIX-lea: moșii zălogite pentru un împrumut de bani și baniți de «păpușoiu» (no. XVIII), — și se pomenește «dijma moșiei» *(ibid.)*.

Ei, aceşti «răzeşi», «*moşinaşi*», sânt însă şi agricultori. Cutare zapis nepublicat aici vorbeşte de «secătura făcută cu toporul din codru mereu cu mânile sale». Secătura, locurile săcate, — de unde: *a săcaturi* — corespunde aici «runcului» din părţile dornene, unde iarăşi *ar trebui o întreagă operă de exploraţie ştiinţifică, din sat în sat şi din casă în casă.* Totuşi, pe lângă câte un «zmărc» neutilisabil, se păstrează terenul de păscut, *frunza*, vitele, oile mai ales, fiind îndreptate cu deosebire spre munte — *suirea oilor în munte* —, cum e Lăpuşul (no. XXXIX). Sânt locuri de cosire, «bez tufe» (no. XXII), locuri «îmbrăcate cu rădăcini de pădure» (no. XXVIII). Dar unde se face întâiu ogorul se zice: «*stârp*» *(ibid.)*. Une ori se pomeneşte şi o «fugitură» (no. XXVIII) sau *curătură* (no. XXXIX). Se fixează hotare, de Vornic, «cu brazda în cap» (no. IV). Se vorbeşte, tărziu, de «muncile» puse de ingineri. «Locurile de islaz» sânt osebite cu garduri (no. XXXIX). Unii n'au casa pe *ciovârta* lor, şi pot fi mutaţi de vecini (no. XVI). Căldările de rachiu nu lipsesc în statistica unei gospodării (no. XIX). La vânzări şi aici e o datorie «a se întrebà toate neamurile şi ficiorii şi ai săi răzăşi», ca să se vadă dacă «se ivesc ca să sprijinească» (no. XXXII).

Administraţia e cea străveche, cu *vornicelul* şi cu *paznicul*, cu *nămesnicul*, cu *bătrânii*, martori. Satul e solidar faţă de Domnia represintată întăiu prin *vornici* şi prin *starostele* de Putna, la hotar, apoi prin câte un *privighitor* sau *sub-prefect*, cu aceleaşi îndatoriri ca ale înaintaşilor cu alt nume. Ei par a fi «vichilii vrânceni» (no. XIII). Unele rosturi le îndeplineşte câte un *mazil*. Puşcaşii apar şi aici, plăieşii (v. no. XX).

Ceia ce se cere de la Vrancea e ce se numeşte mai tărziu «cheltuiala Vrancii», pe care o socoteală din secolul al XIX-lea o înseamnă aşà: «5 lei de falce şi 3 lei la cap». Muntele are o «aruncătoare», din care se scot anumite terenuri (no. IV). Şindilarii sau alţii cari «şed în Vrancea» sânt supuşi birului şi li se face cisla la sferturi, cu «izvod curat, pe fieştecine câţi bani l-au ajuns», «încărcându-se» cu ei «satele pe unde şed», dar după «dreptate», de frica «urgiei» (no. X). Lângă «bir» sânt însă şi alte havalele» (no. XXIII). Une ori, lumea plăteşte la «pungile» cerute de împrejurări extraordinare (no. XI). Pentru aceste casuri se caută un «strângător», care poate fi preot (no. XII). Mazilii dau «banii treptelor» (no. XXVII). Sătenii «se globesc» unii pe alţii (no. XXX, IX).

Une ori, ca în 1829, oamenii sânt trimeşi pe la Agiud la Sculeni, ca să ridice «ţuhalii», lăsaţi acolo, ai Ruşilor (no. XV).

Câte ceva se cunoaşte din viaţa de familie. Copilului mai mic i se lasă ceva: o falce mai mult în cutare cas. Fiul, nepotul rămas până la urmă *grijeşte* pe mort cu grâu, ceară, oi, câte un cârlan, vedre de vin, îi «poartă prescurele», dărueşte la săraci «cămeşui» şi câte «o păreche de iţari» (no. II). Moşia nu se poate da la logodnă fetei de măritat, căci au dreptul să se opuie fiii şi nepoţii (no. IX). De altfel, în diata ei, Măriuţa, văduva lui Tănase, spune limpede că «ea n'a ţinut nimic din moşia părintească fără numai fraţii ei», aşa încât «ficiorii să-şi caute cu fraţii ei, să-şi ia partea din moşia ce se cuvine». Ea însăşi a «ţinut» doar «o bucăţică de moşie», dată de părintele ei «de pomană», «iar nu de la părinţi» (no. XXVI). Odată, în pragul zilelor noi, se întâmpină o femeie bătută de soţ pe care tatăl o îngrijeşte, începând cu «înpărtăşirea» la preot, ca să urmeze cu «jumătate ocă rachiu» (no. XXXVIII).

Ca moravuri, se văd femei bătute cu nuielele, care au venit noaptea la casă străină, supt cuvânt de a-şi căuta furca, dar bănuite de «furtişag», şi se pierde o «puşcă cu parali». Se face pâră că soţia cutăruia «ar fi fost o noapte în petreciri cu ibovnicelu ei», dar se dovedeşte că în casă era şi un musafir, «neguţitor brăilean» (no. XLI).

Toate acestea trebuie să dea gustul de cercetări nouă.

I[1]).

[C. 1750.]

Fălci	prăj.	palme		
1	36	16	Bihmeţii	Toţi nepoţi, strănepoţi badiului Din Oguiu Vrăncean.
1	36	16	Citarii	
1	36	16	Poparii	
1	36	16	Buturea	

(V°:) Cinst. măna dumisale logofătului Panfile Popan cu plecăčuni.
(Şi o altă inscripţie ştearsă).

II.

* Adică eu Toma, murindu unchiu meu Jitea, şi eu l-amu grijit, şi la grija lui o sută cincizeci ocă de grâu, una ocă ceară, cinci oi, un cârlanu, trei vedre de vinu, prescurele i-amu purtat, o cămeşuie, . . . o păreche de iţari.

Eu am scris, preotul Ion ot Spulber, leat 7227.

[1]) Bucăţile reproduse după copiile misiunii Gusti sânt însemnate cu un asterisc.

III.

(Copie.)
Insămnari de înpărțirea Podurilor din Nerej, ce sănt săcături din Podul din ĝos piste Părăul Adăncu, cum arată în ĝos; leat 7275, Iunie 22.

Funii. Şi funie de 10 stănjăni, stănjănul de opt palmi.

20 funii. Incepăndu-să din malul părăului, s'au dat pi cei patru bătrăni mari ce au descălecat la acest loc, cari sănt în ispisocul domnesc.

33 funii s'au aflat săcați din codru mereu de Spulbăr cel bătrăn și de fičiorul lui, și Dănțășăștii, cari învoindu-să ei înnaintea noastră, au luat Spulberii 11 funii din sus pe lăngă otașnică, și Dănțășăștii 22 din ĝos pe lăngă un părăuț, și funiile în cè d'intăi calcă pănă aproapi di Zăbala, și, suindu-ne în Podu de-asupra, s'au dat funiia Dănțășăștilor pără în zarea muchii.

10 funii, lui Andrii Mihul cu nepoților lui, însă și acè dacă ar hi săcat dintr'o săcătură ce au luat-o tot acel Mihul cu brazdă în cap, cănd au hotărît Čubăr vornic, și din săcătura lui Andrii Mihu iarăș s'au dat

20 funii, iar pe cei patru bătrăni lor; așășdirea și pentru codru ce au bun și săcat s'au hotărăt de cătră toți răzășii să nu li să săci, ca unie dintre alți bătrăni nu să află săcați, și dintre aceste să facŭ pricinile, și cine va mai săca de acum înainte să rămăe iar pe cei patru bătrâni lor.

Din poronca dumnealui Feodorache biv Vel Comis și dumnealui Grigori Vornic di Vrancea fiind rănduit, am înpărțit aceste Poduri înpreună și cu răzășii, și s'au înpăcat.

Iscălit: Cărste Burcă.

(Copie.)
Din poronca dumnealui biv Vel Comis Feodorache, staroste, și a dumnealui Gligori Vornic di Vrancea, fiind ıănduit, am înpărțit săcăturile din Nereju piste părăul din Podul din ĝos: i s'au dat Dănțășăștilor 22 funii, însă douzeci și dou, și fuine de 10 stănjăni și stănjănul de opt palmi pe din ĝos de 11 funii a lui Spulber, și, fiind și răzășii față, s'au învoit să stăpănească în paci.

Iscălit: Cărstea Burcă.

IV.

† Adică noi Vrăncenii dat-am adevărat zapisul nostru la măna lui Ion Măčucă pretru o săcătură din Țipău, din șăsul Țipăului vechi de multu, bătrăn, și cu groapa de la lac, și cu groapa cielaltă dispre Țipău, precum ca să să știe că ačastă săcătură este scosă din aruncătoare muntelui: or la ce sat să va arunca muntile, să n'aibă trebă cu săcătura măi sus numită, fiindu-că este scoasă din aruncătoare muntelui. Iară semnile locului aceștii săcături sănt: șadi *(sic)* la lac și în deal muche la deal pănă supt vărful Țăpăului, și di supt vărful Țăpăului iar în muche, și muche la vale, și în capul muchii la vale în chiatră, și în cu meziș pănă în botul răpii cei lungi, și din răpa ča lungă pănă în ceia răpă în dial, și din răpă aceia la deal, zarea muchii la deal, pănă unde s'au început .Şi aceste sem[ne] are ačastă săcătură cum arată în sus, și s'au hotărăt și la înpărțire munților, și s'au scos afară din trebuința munților

ca să o stăpănească Ion mai sus numit în pace. Şi pentru mai adevărată credință ne-am iscălit mai ğos ca să să crează. 1778, Av. 9.

Eu Neculaiu Tuvene, nemesnicul ot sat Poiană, martur.
Eu nemesnicul Petre ot Valea Sărată, martur.
Eu nemesnicul Ştefan Čută din Colac, martur.
Eu nemesnicul Neculaiu Blănarul din sat Vidra, martur.
Eu nemesnicul Vasile ot Găurile, martur.
Eu nemesnicul Gheorghiță din Spineşti, martur.
Eu nemesnicul Ion Dascalu din Negrileşti, martur.
Eu nemesnicul Toader Tocane ot Neruja, martur.
Eu nemesnicul Toder Precup ot sat Nerej., martur.
Eu Luca din Bărbeşti, martur.
Eu Ion Murgu ot Spineşti, martur.
Şi am scris eu dascalu Ion cu zisa lor.

V.

Adeverință.

Eu Stoica Spulbărul am dat acăstă adeverință a mè la măna lui Costandin Măčucă şi frati-seu Păun, că am primit cinci lei pe o falce moşii sălişte di ăngă Vale Largă, pentru scotere moşii de la Roznovanu. 1778, Avgust 7.

Eu nemesnic Stoica Popa din sat Paltenul am primit patru lei di la Costandin Măčucă şi frati-său Păunu pentru o falci sălişte di lăngă Vale Largă, cheltuiala moşii cu legera (= alegerea).

Eu nemesnic Neculai, sat Poiana.
Eu nemesnic Petre, sat Valea Seri.
Eu nemesnic Ştefan Čută din Colac.
Eu nemesnic Neculai Blănaru, sat Vidra.
Eu nemesnic Vasăle ot Găurile.
Eu nemesnic Gheorghe Ţăban, Spineşti.
Eu nemesnic Ion Da[s]calu, Negrileşti.
Eu nemesnic Toder Pomană din Neruja.
Eu Luca din Bărsăşti.
Eu Ion Murgu, Spineşti.
Eu Toder Precop din Neruju.

VI.

Din porănca dumisale Spat. Iancu Razu, staroste de Putna, fiind rănduitŭ să mergu la satul Nereju să hotărăscu o moşie ce să chiamă în Pod din Părău cel adăncu în ğos. ci au pricină Căcăreză cu neamu lui cu Todiru Danțăş, arătănd Toader Căcărează din preună cu neamu lui cum că cade Toader Danțăş pe parte lor, şi din poronca dumisale starostelui amu mersu la fața locului, şi am strănsu pe toți moşinaşii, atăt bătrăni, căt şi tineri, am cercetat pricina de amărunt, avănd şi carte de blestemu Toader Căcărează asupra

celora ci cad pe parte lor, cum şi pe cei ce or şti şi n'or arăta; care carte am cetit întru auzu tutulor, şi neme nu s'au dat ca să ştie că-l năpăstueşte cineva pe parte lui, căt i s'au vinet [după] hotărăre ci au făcut logofăt Cărste Burcă, fiind orănduit de dum. starostele Theodorache biv Vel Comisu i de dum. Grigori Vornecu de Vrance la let 7275, Iuni 22, şi, mergănd la faţa locului, au strănsu pe toţ moşinaşii ş'au măsurat moşie şi au stălpit-o, făcăndu-le parte pe fraţi, adică pe cinci fraţi, şi ce au rămas din patru bătrăni de frate, căte opt funii, şi funie căte de trii stănjeni, şi stănjănu de opt palme domeşti. Şi de atunci au stăpănit toţi părţile pănă acuma după înpărţala ce le'u făcut Cărste Burcă. Iar acuma di iznoavă s'au sculat asupra lui Toader Dănţeş, zăcănd că cade pe parte lor. Mergăndu înpreună cu toţi moşinaşii după poronca dumisale Spăt. Iancu, am cercetat, şi tot după cum au fostu hotărăre cè de'ntăiu am găsăt şi şi eu că în parte ce este a lui Toader Căcărează, ci i s'au vinit la înpărţală, nu cade nime pe a lui, dar el înblă rău şi făr de nicio rănduială, numai îi învaţat ca să supere pe ciealalţi moşinaşi, mai ales la vreme lucrului. Şi, fiind hotărătă moşie ačasta şi cercetată şi anul trecut de dum. Vornec de Vranča Radu Băleanu, şi pentru ačasta am dat şi eu ačastă carte de întăritură la măna lui Toader Danţeş, ca, de s'ar mai scula Toaderu Căcărează asupra lui Toader Danţeş[1]), să nu i se mai ţăi în samă.

1784, Iunie 10.

Şi, căndu s'au făcut ačastă cercetare, ne'mu întâmplat faţă şi noi care mai jos ni vomu iscăli:

† Eu nimesnicu Ion Murgu ot Spineşti.
† Eu nemesnic Toader Pricop ot Năruja.
† Eu Gheorghiţă Cojocar ot Spineşti.
† Eu Acsănte Dănilă ot Bodeşti.
† Eu Lazăr Buşilă ot tam.
† Eu Răduţ Mărtoiu ot Dealu Paltenul.
† Eu Dumitru Măčucă de la Spulberul.
† Eu Ştefan Spulbăr ot Nerej.
† Eu Nicule ot tam.
† Eu Ion Spulbăr ot tamu.

VII.

Dat-am ţidulă la măna lui Toader Căcărază precum am ales parte lui Toader Căcărează din moşii lui Spulber în Podul de-asupra, şăse prăjini în curmeziş, alături cu Dănţăş, până apa Zăbalei, iar în Săcătura din gios i s'au ales parte lui zece prăjini, dar zece prăjini i s'au dat pentru că ar fi muncit mai mult el din vale până în zare muchii, tot din parte lui Toder nemesnicul Spulber, i Răduţă Martoriu, i Ion Măciucă, i Ion Căntace, i Ştefan Spulber.

1786, Mai 23.

Şi am scris eu, preotul Părvu, cu zisa lor, şi noi aceşti oameni am făcut den poroncă dumisale Vornecului de Vrance.

[1]) De aici lipseşte originalul pănă la a doua iscălitură.

VIII.

Adică noi bătrânii de Bodeşti i de Păuleşti, dinpreună cu nemurile nostră, care mai josu să vorŭ iscăli, dat-amu zapisulŭ nostru la măna lui Ionŭ Mă-čucă şi a lui Costandin Măciucă, Toaderŭ Măciucă şi a lui Ştefan Spolbăru i Sămionŭ Sŭpulbărŭ i Cosŭma Măciucă şi a Tomi Hărcanu şi Ion Răduţă şi a loi Sitanu Răduţ, precum să ştie că le'm văndutu moşie Tojanu. Anume se ştii semnele per [un]de sintu. Din susu răpa Bezarilorŭ şi muche în josu pănă în Chee Fedigului, părău Tojanului la valie pănă în Zăbală, Zăbala în susu, iar pănă în răpa Bezariloru. Şi ne datu pe acè moşăi mai susu numită 250 lei, adică doo sute cinzăci lei, şi amu dat-o acestoru ominăi mai sus numiţi, ca se le fii lorŭ ocină şi moşie în veci, neclătită, lorŭ şi fičoriloru lor, şi nepoţilor, căţi Dumnezău ăi va dărui. Şi, căndu s'au făcut acestu zapisu, s'a întămplat molţi omini bătrăni şi tineri cari mai josu să vor iscăli. Luna lui Sătemvrii în 26 zăli, velet 7307.

Eu Mihaiu Benim, vănzătoru.
Eu nomesnăcul Luca ot Bărsăşti.
Eu Ştefanu Tuvene, ot satul Poiană.
Eu Ion Murgu cel mare.
Eu Marin ot Coza.
Eu Mihaiu Lazăr am —.
Eu Ene Bătcă.
Eu Lazorŭ Buşilă.
Eu Ştefanu nomesnăc ot Năruja.
Eu Ion Grosu.
Eu Soare Grosu.
Eu Ivanu Hiuşcă.
Eu Ion Giuşcă
Eu Ion ...uture.
Eu Constantin Cheroiu ot Bodeşti.
Eu ... ot Săneşti.

Şi am scrisu eu din nou diaconu Pavăl cu zisa *(rupt)*, şi cheltuială s'au cheltuitu 30 [lei].

IX.

*Adică eu uncheşu Toma Budu cu soţia mea Năstăsia luăm scrisoare di la ginerii noştri anume Stanciu şi Vasăle şi Ion că la logodna lui Avram nu au vrutu să deie pe Măriuţa, precum s'au datu scris dimpreună cu numiţii de sus, ca să fie mulţămiţi cu zăstrea câtă le-am datu, că moşia nu avem să le dăm, să nu fie supărare feciorilor noştri, nici nepoţilor. Şi pentru credinţa dăm aceastǎ, câtu şi de strănepoţii (?) noştrii să nu fie supăraţi, măcar că şi cele nemăritate de moşie nu am să le dau. Şi ori la ce vornicu să va arăta, să se ţie în samă aceasta; că cine să va scula să o strice, să fie supt blăstămulcelor 300 sfinţi părinţi.

Leat 1802.

Făcut de mine, preotu Ion Nichita, să fie legaţi.

Eu Pavel Popa, faţă.
Eu Toader Stan, faţă la aceasta.

X.

*De la stărostie.

Către Ştefan Bălan ot Nereju şi către nemesnicu Soare.

Fiindcă sătenii din satul Şindilarii-de-sus, ce şed în Vrancea, îşi dau banii cu Şindilarii-[de-jos], să se aşeze care unde şed în Vrancea, să-şi dea birul lui. Pentru aceasta vă rânduesc să mergeţi acum la satul Şindilarii şi să staţi la facerea cislei, şfertul acesta al patrulea, şi pe drepţi bani, iar nu pe alte încărcături, să se facă cisla tuturor după obiceiu. Şi după facerea cislei să faceţi izvod curat, pe fieştecine câţi bani l-au ajuns, că cu aceşti bani au să se încarce satele pe unde şed. Să urmaţi dreptăţii, că să ştiţi că sânteţi în urgie, când nu veţi urma dreptatea.

1808, Avgust 22.

XI.

Copie. Dovadă.

La pungile cerute căndu s'au scos munţi la cheltuelile prin înpresurare domnului Vel Vist. Eordachie Rusătu pi patru bătrăni: Paltinu, Nereju, Spulberu, Paltenu un bătrăn, Nereju doi bătrăni, un bătrăn Spulberul, n'au vrutu să dia cheltuelile la Lopuşul de josu, nici parte de munte să n'aibă, ci numai Tojonu au răscumpăratu: pentru ačasta s'au datu ačastă dovadă spre a nu fi supăraţi care au răscump[ăr]atu. Deci dările la cheltuelile dări pungiloru însămnate: două Nerejul, una Paltinul, una Spulberul pentru Tojonŭ. Despre care este datu ačasta.

Iscălitul Vel Vist. Eordachi Rusetu, 1813, Iulie 10.

Sămnul peceţii 1810.

XII.

Adecă eu Mihailu preot, fiindu străngătoru de bani moşii din stăpănire lui Iordache Rosătu, dau sinetul meu la măna Radului Cabi celui micu, precum să fie ştiut că am plătitu la sporul lui Ŭuncu u falce, tot la Ierdachie Rusetu. Şi aceste fălce sintu în Ţipău cel micu, unde să hotărăşte cu Gheorghee Temetul.

1813, Octv. 2.

XIII.

Copie.

După izvod de aşezarea munţilor din anul 818, Mart 23, după carte di la D. Scarlat Căliman *(sic)* Voivod, din anul 1817, Dechemvrie 13, şi cu carte de blăstăm de la preosfinţit Mitropolit, învoindu-se între dănşii; însă:

210 lei parale. Analogul şi muntele 210 lat şi de jos 16 lei şi jur 130 sat Nereju. cot Spulberu şi Paltin, i s'au vinit, şi ari să mai întoarcă cei ce se va cădea: 80 lei, şi cinsprăzăci să rămăi pentru frunză.

185 lei. Analog şi muntele o sută triizăci lei Chetrosu, şi cinzeci şi cinci fruntea cea mari a munţisoarilor i podu sat Valea Sării i Podurile, potrivindu-se întocmai răuţul *(sic)*, frunză.

190 lei. Analogul şi muntele 220 lei Năruja i Nistoreştii i munţişoarile şi muntoru, frunză, mai trecănd 32 lei, şi s'au lăsat pentru ostenelile Sfinţiei Sale părintelui Şărban, umblănd pentru noi, pentru judecata moşia a toată Vrancea.

210 lei. Analogul şi muntele, 220 lei, sat Spineştii, secătură Văsuiu, li s'a venit Zboina şi Dealu Secătura, frunză, din lac la vale, spre Fercitău, şi li mai treci 10 lei, şi li s'au lăsat pentru moşu Toader Ţărdea, fiind şi el prin judecată.

185 lei. Analog şi muntele 180 lei, li s'au venit Păuneşti i Hăul, şi li s'au venit mijlocul Cozii i Strungile, frunză.

185 lei. Analog şi muntele 230 lei Bărsăştii, s'au venit muntele Giurgiu şi frunză: mai trecăndu-le 45 lei, li s'au lăsat 22 lei tot pentru frunză, iar 22 lei se mai întoarcă cui se va cădea.

74 lei. Analogu şi banii muntelui 72 lei, sat Cozii, muntele Chetrile şi Pičor Mesteacănului, frunză.

30 lei. Analogu şi muntele 130 lei, Macradiu şi Galaciu, frunză, sat Tulnici.

198 lei. Analog şi muntele, 210 lei, sat Negrileşti, Păişelili i Chini, frunză, şi li mai treci 12 lei, lăsăndu-se pentru ostenelile lui Taftă, ci şi el au fost în judecată pentru moşiile vrănceni.

120 lei. Analog şi muntele Verdili, 160 lei, sat Voloşcanii i Cărlig, frunză, şi le mai treci, se mai întoarcă cui se va cădea 40 lei.

174 lei. Analog şi muntele Capu Cozi de jos, 170 lei i s'au venit satului Vidra i Căliman şi Ciutile pe ½ frunză.

155 lei. Analog şi muntele Muşa, 210 lei, sat Poeana, şi li mai trece 60 lei, lăsăndu-se pentru frunză 35 lei, şi are să mai întoarcă cui se va cădea 25 lei.

185 lei. Analog şi muntele 200 lei, Găurile, mai trecăndu-le 15 lei, şi li s'au lăsat pentru frunza satului.

Acest izvod di munţi s'au alcătuit şi s'au înpărţit munţii cănd s'au adus carte domnească înpreună cu carte de blestem şi de la Preosfinţit Mitropolit; s'au împăcat şi satele cu pricina pentru munţi, căt şi pentru despărţirea hotarălor, ca se nu le mai rămăi niciun cuvânt asupra munţilor sau a hotarălor, se le facă vre-o măsură, ci se fie alcătuire precum s'au aşezat întru acest izvod carele s'au iscălit, şi vichili vrănceni, şi noi răzăşi toţi ne-am iscălit în cartea ci s'au făcut de boerii rănduiţi, de Vornic de Vrancea, Dumitrache Popandopolu, şi dumnealui Gavrilă Avram, martor preot Toader Ţiărdea, Costandin Taftă.

Adeverim pentru toată Vrancea.

Comformu cu original ce se păstrează de subscrisul, Ioniţă Şărban.

XIV.

Către 1820.

Insemnare pentru ce marfă am să-i răspund dum. fratiu-meu Dumitru Gheorghescu di oraş Râmnicu.

Anume: 300 bote mar[i] cu ţâţă.

300 bote meljoc cu ţâţă, înpistrite.

300 bote čobăneşti cu ţâţă.
300 putinei.
300 şiştare.
300 cofe cu capac.
300 cofiţi cu capac.
500 cofiţi fără capac.

Peţu *(sic)* aceştii mărfi este lei 130 suta, bote mari şi meljoc şi putine.

65 suta şi[ş]tare.
80 suta bote čobăneşti.
80 suta cofe cu capac.
40 suta cofiţi cu capa[c].
30 suta cofiţi fără capa[c].

XV.

. . . . Sat Nerej., cu care să margă înpreună drept la Agiudu, unde acolo să află un[ul] din boeri starosti, de la care va lua ča mai adevărată povăţuire; 829, Dichmv. 1.

Step. Stolc.
Stărostie.

Arătatelor sănii ce mergu spre încărcare ţuhalilor ci i-au lăsat pe drum[ul] Sculenilor li să vor da fănul trebuincios la întoarcere, şi să va lua adiverinţă dı la Ioan Andrei mazil.

829, Dech. 5.

In lipsă: Neculai.

XVI.

Incredinţăm noi cei mai ğosu iscăliţi cu acestă iscălitură a noastră la măna lui Ion sin Beteringhe ot Nerej că, avăndu Beterin[ghe] o čovărtă di locu şi pe acè čovărtă avu numitu casă, dar din čovărtă încolo este moşiia noastră, adică a noastră a Hurjueştilor, şi ne-am învoitu ca să-i mutămu casa pe locu lui Ion Beterin[ghe] în muche di-asupra bordeiu lui Costantin Beteringhe. Dar noi, mutăndu-i casa şi să va alege niscai lemne răle, să le lepădăm ğosu şi să le puneam altele bune. Şi pentru înnoire casii că o mutăm să rămăie acesŭtă čovărtă . . . *(rupt)*, dar di acum, din an 1834, Otovrie în cesprăzăce, şi ca şi păr la an 1835, Octv. 15, să fie casa gata, iar, nefiindu casa lui Bete-r[in]ghe gata, să între în casa mè, adică a Tomi zăt Hurjui.

834, Octm. 15.

Eu Ion čobotar pasnicu faţ[ă].
Eu Postolache Sta[n] faţ[ă].
Eu Alisandru Cofăr faţ[ă].
Eu Vornicelu Ionaşcu Lupaşcu faţ[ă].
Eu Toader Badiu faţ[ă].
Eu Ion Hurjui platnecu.
Eu Bucuru Hurjui plat[necu].
Eu Toma zătu Hurjui.
Luca (?) preot.

XVII.

Lei 606,pr. 24, adică șase sute de lei și doaăzeci și patru dă pr. să am să ieau lui Dumitru nepoto-mieu dintr'o pagubă ce mă ağunge partea dintr'o cumpărătoare de său dela Craiova; însă când mă voi îndeletnici; 839, Avgt. 1.

Marin lgf. ple[t]nic.

XVIII.

*Jos-iscălitul prin condeiul scriitorului încredințez cu acest zapis al meu la măna lui Ion Chiriac ot Spulber pentru ca să fie știut că i-am zălogit două fălci și jumătate loc casă, anume în Poienele Serii, ci se hotărăște cu frățânimeu Ștefan Bâră și Ilie și cu Gligore Stan din satul Nerejiu. Pe care loc l-am zălogit drept 264 lei, bani gata, și 60 de baniți păpușoiu, pe care i-am primit tot dreptu în mânele mele. Și moșia i-am pus-o zălog, ca s'o stăpânească până când i se va răspunde arătații bani împreună cu popășoiu, cu tot venitu ei. Și spre credință am rugat pe scriitoru de mi-au scris numele, și eu am pus degetu i pecetea sătească; 1840, Dech. 28.

Eu Ion Bără ot Nerejiu am zălogit.
Eu vornic Macovei ciubotaru.
Eu pasnicu Toader Ursu, rugat, am scris.

Lei 42,20 ,adecă patruzeci și doi lei și douăzeci parale, am mai primit dela numitul Chiriac tot asupra dijmei moșiei; 1841, Noemvrie 20.

Eu Ion Bără. Dascalul Neacșiu.
(Pecete din 1846.)

XIX.

Sat Neruja.

Facem cunos[cu]tu cestetei priveghetorii pentru o pricină c'este între fămeie lui Gligore Carșochii, că au (au) mersu la casa numetului mai sus, au avut 3 vace, 1na *(sic)* cu vețăl, 1na storpă, 1na de 2 anei și un gonitori, un bou, și, cădu am eșit din casa lui, am eșit cu o vacă cu vețăl și cu o gonitoare, și am făcut cu el o casă și o moară cu toate ale ei și 1 căldare de racheu și o părăche de feră de plug, și am rămas 48 de baniți de păpușoi, și m'eu dat și miia 11 baniți din într'aceste baniți.

842, Mart. 1.

Și încă au lasat răposat[ul] din 6 boi să dè 2 boi de 3 unei fămei; fičorii n'au urmat. Și rămănem a d-tale plecați.

Radu Dudu pasnecu adeverez.
Toma Lupașcu adeverez.
Vornicel Toader Roibu adeverez.
Și eu Ioan Bușilă, rugat findu, am scrisu cu zisa numiților mai sus.
(Pecete din 1840.)
Privi[ghi]tori de Vrance.

Pasnici şi vornicel ot Neruju să cerceteze cu privighere acestui înscris şi precum vor găsi de cuviinţă să raportuiască orice spre înnainte lucrare. 842, Iuli 19.

V. Post. Niagu.

XX.

Pentru o puşcă a lui Stoica Beteringhi ce s'au primit de la d. priv[ighetorul] de Vrance cu patul rupt şi un şuriu lipsă, şi eu am dat-o la fiia-său Pavăl, precum s'au primit şi Dimitră Adreian, frate-meu.

842, Mart 8.

Eu Ştef. Şuşă Vornic am dat puşca în măna lui Pavăl.

Eu Gheorghie Gheorghiu faţă.
Eu Mantacariu faţă.

XXI.

Trib. di Vrance.
Pasnicii ot Nereju să înpliniască 14 lei pol di la Ion Hurtuiu ce esti dator cătră Ioan Andrei, iar, di av[e]a a răspunde, să vii faţă.

V. Post. Niagu. 842, Iuli 8.

XXII.

Zapis.
Adecă eu cel mai ğos iscălit dau adevărat şi bunu încredinţat zapis[ul] meu la măna nepotului Ioan săn Toaderu. Ştiutu să fie că i-amu văndutu doo fălci, adecă doo fălci *(sic)*, locu de cosire, bezi tufe, cu tocmală hotărătă doă sute lei, adecă doo sute lei, şi de spre Răsăritu să răzăşăşte cu Toaderu Stan şi de spre Amez să hotărăşte cu frate-meu Toaderu şi de spre Apus să hotărăşte cu frate-meu Alesandru şi la vale merge pără în drumu frate-meu lui Toaderu. Şi pentru încredinţare urmeză a mè iscălitură.

1843, Dechevre 24.

Eu, poroşnecu Ionu Găman vănzătoriu, cu soţia mè Măriuţa vănzătoare, întărindu-să şi cu peceţi.
Eu Tănasie Terăţu am fostu faţă, sătean.
Eu Ion săn Toaderu Stan faţă.
Eu Şărban săn porsnic am scris.
Pecete: satul Narejul cu cotul Spulbere.
In sus: Ţănutul Putna N. 1078, 1840 [1]).

[1]) Găsim şi o frumoasă pecete cu un chip de sfânt şi: P. bs. st. Cotunul Spulberea, Ţi. Putni, h. S. Nico[lae] 1843.

XXIII.

Dăm scris[ul] nostru la măna [lui] Stoica lui Beterenghi pentru că am primitu 24 lei, și de astăzi înnainte să nu mai fie supărat de bir, nici alte havalele. Pentru credință am adeverit cu pecetea . . . *(rupt)*,

1845, Noem. 20.

Eu Ion a babi Flori.
Eu Ion Tărășilă.
Eu Toader Ursu.

(O iscălitură.)

XXIV.

Fine Dinule, Sănătate. Pentru datoria de bani ce am să iau de la dum[nea]ta lei dooăzeci și cinci, vei ști că, avănd eu o socoteală cu Ion Vădănoiu dintr'acel sat, au rămas ca acei bani să-i priimească numitul de la dum[nea]ta. Pe care negreșit să-i și răspunzi pomenitului, ca să mă văzu odată dăsfăcut. Și mai mult să nu aștepți a-ți mai scri, fiindcă țe-am mai scris odată și nicio urmare n'ai făcut. Apoi nu socotești că este rușine? De aceia îți zic de acum să nu mai rămăie ca să mai viie omul pă aici să mai supere.

Sănt al dumitali dă bine voitor:

Răducanul Vălcan.

1847, Avgt. 21. Satul Lopătari.

XXV.

Și pentru doi gonitori de boi ce i-a răspuns sănt de el cum[pă]raț, și o vacă este dată de pomană lui pentru mene și soțulu meu, să nu aibă nemene atingere de ele decăt fii-meu.

1849, Mai 30.

Eu Vasălca am dat acestu înscris.
Dascăl . . . Andrei, rugat fiindu, am scris.

XXVI.

*Diată.

Adică eu, Mariuța, soția lui Tănase,* fiică lui Bejulică Ion, fiind la sfârșitul vieții mele, am lăsat la mâna feciorilor mei, anume Andrei, Neculai, Ion și Ioana și Maria Oprea, precum să fie știut că eu n'am ținut nimic din moșia părintească, fără numai frații mei, iar feciorii să-și caute cu frații mei, să-și ia partea din moșie ce se cuvine, — că eu am ținut o bucățică de moșie, mi-au dat-o tătă-meu Stan, ca la Neacșu, di pomană, iar nu de la părinți, că eu și . . ., de câte ori am zis, n'am sărit cu . . . Și ne-am lăsat și am vândut-o cu banii . . . câte ei știu.

1849, Avgust 2.

XXVII.

Adeverinţă.

192 lei, una sută nouăzeci şi doi lei, în 76 sorocoveţi şi două carboave cursul nazielui *(sic)*, s'au priimit de la mazilul Ioan Vădănoiul, bani a treptelor pe čfertul 4-le; pentru care i s'au dat ačasta.

P. Savescu. 1850, Dechemv. 9.

6, şasă, lei rămăşiţă din acest čfert, nu s'au priimit, precum şi darea mazilului Anghel Vălcul.

XXVIII.

* Zapis prin carele noi, obştia satului Năruja, dăm la mâna lui Toader Hăruca Vasile şi Stan Hăruca cu fraţi lor, pentru ca să fie ştiut că, mai având noi o parte moşie frunză, păşune de dobitoace printre pocii *(sic)* şi pogoanele noastre, care loc fiind stăpânit de către obştie pără acum, şi findcă acest loc erea îmbrăcat cu rădăcini de pădure şi mai se sfitirisise de către unii şi alţi oameni străini ce nu are drept, am găsit cu toţii de cuviinţă ca să aruncăm această parte pe fălci[le] şi pogoanele noastre, ce am plătit fiişticare la toate cheltuelile pe pământ, adică la Roznovanu, la Lipanu, la darea bozului (birului?), la scoaterea munţilor, la toate acestea, pe câte fălci, pogoane vine, am plătit analogul fonciei (?), pe aşa plată, asemeni părţi ce am avut, asemeni frunză şi stârpuri, tot pe asemenea analog s'au aruncat, şi au luat-o în stăpânire pe această parte, şi această parte s'au analogisit tot pe asemine. Unde de astăzi înainte s'au luat în stăpânire care pecum s'au cuvinit, şi pominiţilor trei fălci în Căcărezoaia, loc pădure, alăturea cu Bocânta (!) lor, pe lângă fugitură. O falcie unde se numeşte Mesteacănul, precum şi 20 de prăjini în dosul Zăbalei, ce se megieşeşte cu Mihai Coroiu şi Nästasia văduva. Pentru care la aceasta a noastră obştească sfătuire şi aruncare s'au făcut din Todir Ursu cu câţiva zurbagii în număr de 7, şi mergând am dat jalbă cinstitei starostii, unde îndată au orânduit un alt cirovnic, pe dumnealui Ştefan Ciocârlie. Unde, viind la faţa locului şi luând pricina în cercetare, după înfăţişarea noastră, a ambelor părţi, şi a tablelor vechi de plăţi, precum zice şi aşa dreapta analoghi[si]re, i s'au găsit de cuviinţă şi să ia în stăpânire aşa precum i s'au pornit după analogul plăţei cheltuelilor urmate în vremurile trecute, după câte fălci pogoane au plătit fiişticare, fiind drept şi chibzuit scopul obştesc. Aşa dar şi din partea dumnealui orânduit au făcut poruncă asupra câţiva locuitori oameni cu toată deplina ştiinţă, ca să lucreze şi să se sfârşească aceasta, după cum s'au pornit, drept după analog. Care poruncă este la numitul Ursu. Iar, pe de altă parte, au făcut cunoscut lucrarea şi cinstitei stărostii, şi, sfârşindu-se lucrarea, li s'au cuvinit şi numiţilor pomeniţi ca să stăpânească cu pace în veci, atât şi urmaşii lor. Pentru paşnică şi veşnică stăpânire s'au şi întărit cu punerea numelor şi degetelor şi pecete sătească. 1851, Dichemvrie 27.

Eu, Grigorie Ţăranu, adiverez.
Eu Radu Suşu, adiverez.
(Alte paisprezece iscălituri).

Neagu Lazăr vornic, împreună cu toată obştia, adiverim pentru buna primire a obştiei.

Am scris eu, Ioniţă Şărban pocovnic.

Preotul Andrei Suşu, adiverez.
Preotul Lazăr Chi(chi)oru, adiverez.
Vasile Popa, adiverez.

XXIX.

Trib. de ocolu Vranča.

Cătră Mabăluian Andreiu.

Fiindcă, după porunca ci ţă s'au scris pentru ca ... Chira pe Manolachi Avram înpreună şi cu fumeia lui spre a să înfăţoşa cu maică-sa pentru furare a nişte bani, nici pără acum n'ai fost următori, şi fiindcă jăluitoarea au stăruit aiča, di aceia ţă să porunceşti ca numaidicăt să-i aduci aiča pi amăndouă părţăli, spre a să înfăţoşa fără a faci mai multă întărziere.

M ... 1852, Fevr. 6,

XXX.

lei păr.
40 lei la Ioniţă Bursu.
10 lei la Gheorghe Mălacu.

50 lei.

Trib. din Vranča.

Cătră vornicu satului Nerej.

Ţi să porunceşte ca, dacă datoriia va fi neprihănită, acè arătată sus, să o înplineşti întru îndestularia jăl[ui]t[o]r[ului] Ioan Andrei.

C. Niţu. 1857, Noemvrie 23.

XXXI.

Porumbu. Sat Nereju.

Cară boi.

7 cară căti în cinci cai, mocani.
1 » cu şasă cai.
2 » căti în patru cai.

10.

1 cară Bratu Baban Radeş.
1 » Ion Postolache Stan.
1 » Stoica Jughei *(sic?)*.
1 » Toder Roibu.
1 » Nestor Spulber.
1 » Mihai Stan (?).
1 » Toder Puţoi.
1 » Ion Cărbunar.

1 cară Toder Bădiiu.
1 » Sămion Čocă.
1 » Alecsandru Negru.
1 » Todenelŭ.
1 » Neculaiu Ungureni.
1 » Neculaiu Carbunar.
1 » Alecsandru Măčucă.
1 » Nestor Măčucă.
1 » Radu Caba cel mic.
1 » Crăčun Spulber.
1 » Mice lui Pavălu.
1 » Ioan a Tomulesăi.

Sat Hărăstău:
5 cară căti doi cai.
1 » cu patru cai.
6 » Ion Bălănuţă.
1 » Dobrotă Oţele.
1 » Necula Čută.
1 » Dumitru Vatre.
1 » Savul Găluşanu.
1 » Gheorghe Angheluşa.
1 » Vasile Găină.

Sat Nestoriţii:
7 sanii căte cu doi cai.
10 sanie cu patru cai.

8
1 sanie Radu Murgu.
1 » Stan Bătcă.
1 » Ion Ungureanu.
1 » Gavrilă Băra.
1 » Dumitraşcu.
1 » Costin Bărcan.
1 » Sandu Rebăga.
1 » Gheorghe Gogoriţe.

12 sanii Năruja.
7 » Palten.
43, adieă patruzeci şi trei sanii, căte în 4 şi în 21 *(sic)* cai, s'au dat pe măna lui Ion Andrei mazăl.
Berbeci, oi cu mei.
Izvodu di căte oi am cumpărat. 1855, Ghinar 8.
1 berbec Pävalu Terţu pasnicu.
1 » Ghiorghe Bulete.
1 » Ion Băra.

1 berbec Costandin Şchiopu.
1 » Costantin Pelticu.
1 » Ion sin Păvalu Terţu cel mic.
1 » Toma sin dascalu Neacşu Dudu.
2 » Mihu Negru.
1 » Ion sin Ştefan Căjocariu.
2 » Stan Avram.
2 » Şărban sin preot Luca.
1 » Tănasie Tănasie Terţu.
1 » Gligore Dănică Lupaşcu.
1 » Toma Lupaşcu.
1 » Ion Albu.

XXXII.

Noi, josu iscăliţi, prin condeiu scriitorului dau adivărat şi bun încredinţat zapisul nostru la măna lui Ghiorghe Botezat. Ştiut să fie că nesiliţ, nici asupriţ, ce di a nostră bună voe, i-am văndut o bucăţică di locu, silişte, alăture cu casa mè, în sămnile arătate, încep[ă]ndu-să hotar[ul] întăi di cireşu din malu şi merge asupra Răsăritului păr hotar[ul] lui Pavălu Betărinc, şi di acolo merge drept la drum[ul] mare di spre Tăma Lupaşcu şi apucă la Apusu, pără în nucu, şi din nucu mai merge în sus o prăj[in]ă şi să închee în tocmala hotarul 296 lei, la care bani i-am şi priimit în măinile nostre diplin. Şi, căndu am văndutu acesta, m'am întrebat toate neamurile mele şi fičori mei şi ai mei răzăşi; şi nu s'au ivit niminea ca să o sprijinească: am văndut numitului di susu arătat.

856, Iule 26.

Eu, Comanu Frăsin, vănzător, dipreună cu soţiia mè Alisandra. Şi am rugat şi pe vornicelu di au pusu pecete satului.

Eu vornicel Manolache, faţ[ă].
Eu Macoveiu Čobotar, faţ[ă].
Eu Toader Ursu pasnic, faţ[ă].
Eu Stoica Ilenoiu, faţ[ă].
Eu Costandin Beteringă, faţ[ă].
Eu Toader Măndruţ, faţ[ă].

Rugat findu di vănzători am [scris] şi iscălit: Preot Luca Gămanu.
Şărban porăşnecu.
Eu Ion Tărăşelu pasnecu, faţ[ă].

XXXIII.

Zapisu.
Ĝosu-iscălit[ul] prin condeiu scriitorului dau zapisul meu la măna lui Ion Bătă: ştiut să fie că la nevoi, m'eu dat bani pe 100 cofi bez vechitură şi mă îndatorescu a i le tismalirisă[1]) la Ĝoi Mare, dar, nefiindu marfa

[1]) Teslimarisi, presintă în vadea.

lu vadea, mă îndatorescu a i le plăti precum să vor vinde în tărgu. Intărit cu pecete satului.

858, Ghinar 4.

Eu, Ştefan Beza, plat[nic].
Eu, vornicel Toader Roibu, faţ[ă].
Preot Luca Găman am scris.

XXXIV.

Zapisu.

Ĝosu-iscălit prin condeiu scriitorului dăm al nostru zapisu la măna lui Ion Bătă. Ştiut să fie că la nevoia nostră ne-au dat 322 lei, 20 parale . . ., şi noi ne îndatorim a-i face 323 băte în 2 cercuri şi cu ţiţ[ă] şi înpistrite în vadè de 3, adică acum la lăsatului di postul mare, şi alta la Ĝoi Mari, alta la Innălţare Domnului. Dar, nefiindu marfa sus însămnată la vadelile sus arătate, ne îndatorim a i le plăti precum în tărgu să vor vinde. 858, Ghinar 7. La care ne'm întărit şi cu pecetea satului.

Eu Ion sin Stan cofăr, plat.
Eu Avram brat lui, plat.
Eu vornicel Toader Roibu, faţă.
Şi am scris, preot Luca Găman.

XXXV.

Zapis.

Ĝos-iscălitul prin puneria degetului mieu asupra iscălituri spre a fi ştiut că la nevoia ce am avut am luat de la d[i] jupăn Neculaiu Faur bani în mănă pentru paisprezăci baniţ păpuşioi, care păpuşioi să-i dau d[i] la zăoa sfintei Boboteză fără mai multă zăbavă sau prelungire. Însă păpuşioi să-i duc la bolniţa di la Odobeşti. Pentru care dar că voiu fi întocmai următor cu dania lor la vremi am dat acest înscris supt puneria degetului, încredinţat şi de dregătorul satului.

1858, Noemv. 17.

Eu Dumitru Caba, adeverez.
Eu Toader Roibu, chezeş.
Eu Ion Floroiu, paznic.
Eu Dinul Anton, paznic.
Eu Stoica Ilinoiu, vornic.

După cerere am scris, D. Lascar.

Pecete cu satul Nerujul, Ţănutul Putna, No. 1072, 1826.

(Pe V[0]:) N. 10. Zapis[ul] cel de Dumitru Caba, să-i dia 14 baniţ păpuşioi la Bobotiază. Satul Neruju.

XXXVI.

Sinet.

Ĝos-iscălitu prin condeiu scriitorului adivărat sinet[ul] meu la măna fratelui meu Teodor Terţiu spre a fi ştiut că am tocmitu din moşia (?) dăndu-nea

din zapis . . . danie o falcie şaizeci prăjin şi un[u] di dăo fălci, ca să fie (?), şi aceste le-m primitu în mănile mele. La care eu mă îndatorescu a fi îngrijitor di dănsele, ale pastra păr căndu le va cere numitul frate, şi atunču să le răspunzu fără cuvănt. Şi di credinţă am rugat pe scriitor de m'eu scris numele, ş'am pus degit. 859, Septmv. 1.

Eu Ionaşco Terţiu, am primit răspunzitor.
Eu Radu Tărziu, faţ[ă].
Eu vornicul . . . faţ[ă].

Şi am primitu un izvodu di datorie a frati-meu ce are a luò di pi la uni şi alţi bani somă, 104 lei, 25 parali . . . .

XXXVII.

Zapis.

Jos-iscălitu prin condeiu scriitorului dau adivărat zapis[ul] meu la măna lui Ion Bătă. Ştiut să fie că la nevoia mè m'eu dat bani gata 25 lei, adică doozăci şi cinci lei, dar pentru aceşti bani di sus arătaţ eu mă îndatorescu a-i face o sută di cofe, ğumătate înpestrite şi ğumătate albe, în vadè hotărătă pănă la Ghenar acum viutor. Dar, nefiindu marfa la numita vadè, să o plătescu precum să vor vinde la faţa tărgului. Şi di credinţă am rugat pre scriitor de au scris şi au pus dum[nea]lui şi pecete zisului (?).

859. Dichv. 7.

Tij au mai primitu bani.
Pe 50 di cofi asemene înpistrite ğumătate.

Eu Tănasie Privinţu, plat[nic].
Pasnicu Ion Tărăţi (Tărţiu).
Vornicelu Antoni Ilinoi (?).

Şi am scris cu zisa cum . . . di faţă di aice, eu, Niţu.

XXXVIII.

Izvodu de cele ce am cheltuitu în 6 săptămăni di zili cu fiică-mea bătută di gineri-meu Ionaşcu Păstolachi, prin care să arată mai ğos; 1862, Ghenar 10.

1 leu preotului la înpărtăşire.
1 leu pi o ğumătate ocă rachiu.
9 lei am cheltuitu cu ducere la č. prefectură.
20 lei 5 litre di . . .

(restul neînţeles sau rupt.)

154 suma din urmă, adică una sută cinzăci şi patru lei am cheltuit.

Eu Ion Bătă.

(Şi adeverinţă către «judeţ. Nereju».)

XXXIX.

* Invoială.

Din hotarul Nereşul dispărţindu-si a patra parte locuitorilor din Spulberul, au intrat şi câtiva delniţi cuprinse de stăpânirea noastră, fiindcă la răscumpărarea Vrancei, afară de banii aruncaţi în 142 hotare, am mai dat osebit plată pentru acele delniţe. Ne-am învoit ca să ni se respecte delniţile vechi *(rupt)* la răscumpărarea Vrancei. Iar gardurile făcute în urmă, atât de noi, cât şi de Spulbereni la locurile de islaz, să se desfiinţeze pentru a rămânè păşune vitelor slobodă. Că şi aşa din vechimi cum a nu ne globi unul pe altul. Cum asemenea şi suirea oilor în muntele Lapoşul. Gardurile însă să vor desfiinţa la toamna viitoare spre a nu să strica curăturile ce au unii locuitori. Cu adăogire că muncile puse de inginer între acesti dou hotară numelor *(sic)* fără nicio împedecare la stăpânirea moşii. Şi nu va avea nimene cuvânt ca să caute a stăpâni după hotărîtură prin acele munci, ci numai după rostirea învoelii de faţă.

1862, Mai 11.

(Multe iscălituri.)

XL.

Inscrisŭ.

Eu sub-iscălitul fac ştiut prin acest că am priimit dela dl. Ion Bătă 124, una sută douzăci şi patru lei, pentru ca să-i fac 62 putini mijloace *(sic)*, pe care să am a li răspundi păr la Sănta Marie Mică. Nefiind marfa la vadè, mă îndatoresc a-i răspundi banii pe putini, cum să vor vindi la tărg.

862, Iunii 4.

Eu Ion Anton, platnic.
Membri { Toadir Roibu. / Toadir Ursu / Gheorghi Botezatu.

(Pecete din 1824.)

XLI.

Domnii Sali
Domn. subprefect di Vrancea.
862, Iunii 30.

Principatele Unite.
Membrii judeţilor
Spulberu şi Nereju.
No. 113.

Domnule sub-prefectu,

Cu înapoere suplicii înregistrată la No. 275, vă supunem în cunoştinţă că, păşind în uniri spre cercetari la faţa locului, am constatat următoareli. Jăluitoarea Mărica, soţie răposatu Toader Stărueală, de şi să tăngue cu pretecst că pentru furcă s'au întors la casa părătului noapte, unde au suferit bătae, daiŭ părătul au întămpinat cu dovezi că numita, căndŭ s'au fost dus

mai divremi, au fost laut furca, netăgăduind a arăta că au bătut-o, făcându-i lovituri de trii sau patru nueli, pă păreri că numita, viind în grădină la vremi di noapti, să nu fi avut scop de furtişag; căt însă pentru perderea puştii cu parali, nu s'au putut constata, cum asemine nici numita n'au dat dovezi că soție părătului arŭ fi fost atunce noapte în petreciri cu ibovnicelu ei, ba mai vărtos că părătul ari dovadă dila un neguțitor brăilean ce au mas la casa sa în acè noapte.

In urmare unor asămine, să triimeti cu acest pe amăndou părțili înpricinati la domv. ca să regulați de ci veți socoti de cuviință.

Membrii judț. Spulberu { Toader Păun. Costandin Neagu.

Membri județ. Nereju { Toadir Carşani. Toadir Roibu. Toadir Ursu, Gheorghii Botezatu.

Scr. P. Gheorghi.

XLII.

D. Subpref[ect],

Cinci ani sănt de cănd şăd la tatăl meu Ion Bătă cu un băet al meu în etate de 9 ani. In postul Sinchetrului de cătră soțul meu Ionaşc[u] Postolachi mi s'au zmomit băetu, pe care ținndu-l 8 zile la Lapoş în paza unor vite, dar băetul îmi păza nişte oi, neavănd cini le mai păzi, am fost silită de le-am dat la alții. Pe lângă că le-am plătit paza, dar apoi mi s'au perdut şi 2 oi. Vă rogu se binevoiți a regula se mi se plătescă atăt zilele băetului, căt şi oile perdute.

866. Noemv. 15. Ioana, fiica lui Ion Bătă.

D. D. subpref. de la Vrancea.

ADAUS[1])

I.

Dat-am țudula măna lui Toder Căcărază precum amŭ ales parte lui Toder Căcărază din moşi lui Spulbăr în podul de asupra, şasă prăjini în curmeziş, alăture cu Danțăşŭ, pănă apa Zăbăli, dar în Săcătura din ğos i s'au ales parte lui, 10 prăjini, dar 10 prăjini i s'au dat pentru că ar fi muncit m[a]i mult elŭ di în vale pănă în zare muchi, tot din parte lu. E Toedel nemesnecu Spulbărŭ, e Răduță mărtor, e Iomŭ Čucă, e Ion Cănpace, e Ştefan Spulbărŭ.

1786, Mai 3.

Şi am scris eu preotul Pavăl cu zisa lor.

Şi noi aceşti omeni amŭ făcutŭ din porunca dumisale vornicului de Vrance.

[1]) Lucrarea era în tipar când unul din membrii comisiunii, d. H. Stahl, mi-a încredințat, cu alte piese care mi-au permis revederea după original, şi aceste documente suplimentare.

II.

Privighitorul ocolului Zebrăuţu. Către vornicii şi pasnicii satelor de pe Zăbrăuţu.

Din povod poroncii cinstitei starostii cu No. 8086 vi să poronceşti ca să fiţi cu privighere întru aflaria şi prinderia atăt a unora Gheorghi şi Toader Ungurianu, argaţi a dums. Iordachi Botescu din parte Valahii, cari la 22 spre 23 Iulii în lipsa stăpănului lor de acasă au spart un hiler de din dos casei, de unde luând 4 puşte şi o pălaşcă cu două încărcături haliciuri, s'au făcut nevăzuţi, căt şi a altora de asăminea, pe care aflăndu-i după fiziognomiia în dos însămnată, în sigură pază să-i trimetiţi aicia. Căci, luându-să ştiinţă că au trecut prin satu vostru şi voi nu aţi avut îngrijăre de a-i prinde, apoi pe unii ca aceia vornici nu numai că să vor înfrăna cu bătai, dar şi triimeşi cu raport la stărostii ca nişte neînţălegători celor ce li să poroncesc. Iar de urmare să adiveriţi. în dosul aceştiia, şi cu peceţile săteşti.

Petrache Pitar.

No. 2568.

1850, Ghenarie 2.

III.

Cinstitei privighetorii de oculul Brăeştului de la polăţar *(sic)* satului Păoneştei, 1850, Octomvrie 6.

Raportu.

Arătăm stăpănirei dv. o pricină de tălhărei den parte onei femei şi anume Ilena lui Ion că..., on frate al iai, anume Costache tot din sat Păoneştei, şi, fiindu-că numitul Costache este burlac, şi stăndu la sat noo pe moşiia Coţofăneştii, şi s'au tocmit aiča la on om den numetul sat ca să păzască vete măruntăle, şi, tomendu-să într'un an, au slujăt numai o jumătate de an şi au fujet de acolo şi au venet în sat la noi, avăndu pe numeta Ilenă sor cu el, şi avăndu narav[ul] tălhărei, şi mai dennainte, şi s'au dus amăndoi noapte la acel om, şi au spartu o căsoi a omului şi au luot ca tre zăce de ocă de pănă *(sic)* şi vr'o 6 chete de cănepă şi alte multe mărunţăşuri, şi prenzăndu-i Chesar Vornecul, că eu am fostu bolnav, şi i-au înches într'o căsoi, şi au săpat căsoia pe de desuptu şi au işitu, şi au şăzut fugar pănă acum, şi acum a venit muiare acasă, că are casă, şi înţeleg că i-ar fi dat vornicului neşte ven de au potolit ačastă tălhărei, şi eu, vrăndu să o trimet şi vornecul atărnă să nu o trimetă. De ačasta înştiinţăz stăpănire dv. să slobodă o cinstită poroncă ca să o tremet legată. 1850, Oct.

Petru săn Andronache poleţar.

Octov. 29.

Să i să răspundă ca numai decăt, prin agiutoriul şi a vătafului de mazăli, cărue în osăbi să i să scrie, să-i trimită pe potlogari aice spre cuvenita lucrare, iar vornicului să i să facă luare aminte pentru amestecul său la asămine

pricină, adăogindu-i-să că pe viitorime la pricinile de potlogării discoperite de poliţar să nu-i mai facă poprire.

IV.

Mărturie.

Prin carele, noi ğos iscăliţi lăcuitorii satului Prahuda, încredinţăm cu acesta fiindcă pentru parte de munte ci avem a lua de la răşăşi *(sic)* din sat Năruja, cari ni tragem din patru bătrăni, şi curgătorii lor, anume Stan Adonii, Gligore Dochiu, Apost. Dochiu, Andreiu Dochiu, Ion Dochiu, Negul Păilar, Pavăl Păilar, Meriuţă Brănzoiu, Negul Boacă, Gligore Boacă, Ion Crăste, cari aceşte să trag din bătrăn Stroie, şi Neculai Coroiu, Toader Coroiu, Micle Doicai, Ghiorghii Vălcan, Anghil Vălcan, Toader Vălcan, Apost. Băra, Ştefan Flore, Radul Albănaş, Anghil Sănghiorghii, Vălcan, Sarafin Vălcan, Tănasii Vălcan, cari aceşteia să trag din bătrăn Chiriţă, iară Ion Sănmirg, Ştefănel, Tănasii Benit, Toader Lăbuţu, Draghii Lăbuţu, Lazăr Lăbuţu, Şărban..., Toader..., Macovei, Ion Săncrăstiu, Ştefan Săncrăstuiu, Cornilă Lăbuţu, Ianachii Crăstuiu, Stan Măriuţă, Radul Tiva, cari aceşteia să trag din bătrănul Dolica, iară din bătrăn Crăstiian să trag Ilii săn Nastasii Tiba (de două ori), Stan sin Năstasii Tiba (de două ori), Ion Tiba, Vasile Tiba Ion Tiba, Gavrilă Tiba, Mihaiu Tiba, Gheorghiţă Tiba, Ghiorghii Tiba, Stoica Bačul, Ion Bačul, Neculaiu Tiba, Petre Tiba, Măriuţa Frăţilă, Ion Frăţilă, Toader Frăţilă, Eni Frăţilă, Ion Dobărdan, Vasile Mocan, Stan Mocan, Niţă Mocan, Toader Panţiş, Ion Panţiş trag din Crăstiian, pi cari acesta s'au încredinţat cu pecete sătescă.

1853, Faur 25. (Iscălituri şi peceţi.)

CONTRIBUŢII LA OPERA GEOGRAFICĂ A LUI DIMITRIE CANTEMIR

DE

P. P. PANAITESCU

Şedinţa dela 20 Ianuarie 1928

I

D. CANTEMIR ŞI MIŞCAREA DE CERCETĂRI GEOGRAFICE IN ORIENT

Frumoasa descoperire a d-lui G. Vâlsan, harta Moldovei de Dimitrie Cantemir gravată în Olanda la 1737, pune într'o lumină nouă opera geografică a învăţatului principe şi pune tot deodată mai insistent problema, încă nerezolvită, a pregătirii lui geografice [1]).

Prezenta comunicare, fără a aveà pretenţia să lămurească deplin influenţele ştiinţifice cari au constituit pregătirea lui în această direcţie, va aduce câteva indicaţii în acest sens privitoare la lucrările geografice ale Grecilor din Constantinopol, în mediul cărora Dimitrie Cantemir şi-a făcut educaţia. Pe de altă parte însăşi cunoştinţele despre opera de geograf a domnului Moldovei vor fi completate printr'o variantă necunoscută a hărţii Moldovei şi prin câteva precisiuni asupra influenţei exercitate în veacul XVIII de această hartă.

Cercetări geografice la Greci. Se ştie că D. Cantemir şi-a petrecut tinereţea şi şi-a făcut studiile la Constantinopol în şcoala patriarhiei. In epoca în care el se află acolo, se desvoltă printre Greci o mişcare

[1]) G. Vâlsan, *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir*, «*Academia Română*», *Mem. Secţ. Ist.*, *S. III*, T. VI, 1926, 20 pp. şi, Idem, *Opera geografică a principelui Dimitrie Cantemir*, în «*Lucrările Institutului de Geografie al Universităţii din Cluj*», II, 1924—25, Cluj, 1925, pp. 1—16.

de cercetări geografice, care se întinde și în principatele române. Originea acestei mișcări stă probabil în influența școalelor italiene, unde se formaseră cei mai mulți dintre Grecii mai culți. Din mișcarea de cercetări geografice fac parte Meletie mitropolit de Arta apoi de Atena, Hrisant Notara arhimandrit și apoi patriarh de Ierusalim, Ioan (Ierotei) Comnen mitropolit de Silistra, iar în Țara Românească Constantin stolnicul Cantacuzino. Toți aceștia au avut legături mai de aproape sau mai de departe cu Dimitrie Cantemir.

Ioan Comnen și Harta Țării Românești de Constantin stolnicul Cantacuzino. Harta Țării Românești de Constantin stolnicul Cantacuzino, anterioară cu 16 ani hărții Moldovei de Cantemir, a fost de sigur un îmbold pentru această din urmă operă geografică. Se știe, dealtfel, că și legături de familie uneau pe cei doi cartografi: Constantin stolnicul erà unchiul Casandrei, soția lui D. Cantemir. Harta stolnicului gravată la 1700 în seminariul din Padova cu caractere grecești nu ne mai este cunoscută azi decât printr'o reducere cu caractere latine anexată de Del Chiaro la opera sa, Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia [1]). Originalul grecesc a fost cunoscut de mai mulți geografi greci cari s'au folosit de dânsul [2]), precum și de apuseni ca Del Chiaro și geograful francez d'Anville [3]).

După d'Anville harta stolnicului ar fi dedicată lui «Comnène archevêque de Dristra», dar în reducerea lui Del Chiaro cetim în legendă: «Indice topografico del principato di Valachia... secondo l'esattissima Descrizione che ne diede il fu conte Costantino Cantacuzeno al celeberrimo medico e filosofo Giovanni Comneno ora archevescovo di Dristra e dedicato al celsissimo Costantino Brancovani principe di Valachia» [4]). De acì rezultă că harta nu erà dedicată lui Comnen, ci lui Brâncoveanu, și că cel dintâiu pare a fi avut și el un rol în alcătuirea sau în publicarea ei.

Ioan Comnen erà un medic grec din Constantinopol, care studiase în Italia, fusese profesor al fiilor lui Gh. Duca Vodă, mai târziu medicul lui Brâncoveanu și profesor la colegiul domnesc din București. Sub numele de Ierotei devine episcop de Silistra și moare la București în

[1]) A.-M. del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. N. Iorga, București, 1914, pp. 10—11 și harta la pp. 224—225. Ed. I e din Veneția, 1718.

[2]) Vezi mai jos paragrafele despre Meletie și H. Notara.

[3]) Cf. G. Vâlsan, *Harta Moldovei de D. Cantemir*, p. 5, nota.

[4]) Harta la del Chiaro, *l. c.*

1719 [1]). Este autorul mai multor scrieri în grecește, între cari Descrierea muntelui Athos [2]) și viața împăratului bizantin Ioan Cantacuzino [3]). Această din urmă scriere e dedicată lui Constantin stolnicul Cantacuzino, o nouă dovadă a legăturilor dintre acești doi scriitori.

Dimitrie Cantemir cunoșteà și pe Ioan Comnenul, vorbește pe larg de dânsul în «Descrierea Moldovei», dând amănunte despre tinerețea lui, călătoria lui la Moscova, etc. [4]).

Meletie de Arta, profesorul lui Dimitrie Cantemir. Meletie de Arta a scris în grecește o mare geografie generală, tipărită după moartea lui la Veneția în 1728 [5]). Scrierea cuprinde între altele și descrierea vechii Dacii, a Moldovei și a Țării Românești. Pentru aceasta din urmă Meletie se folosește de harta stolnicului Cantacuzino. El pomenește de «drumul pietruit de pe malul drept al Oltului și podul împăratului Traian, precum se văd în tabula geografică a Valahiei publicată de Constantin stolnicul Cantacuzino» [6]), iar într'alt loc spune: «Valahia se împarte, după tabula ei geografică, acum de curând publicată, în 17 județe (*θέματα*), în cari, ca și în Moldova, sânt puține orașe, dar multe sate, curți boerești și mănăstiri» [7]). Geografia lui Meletie erà răspândită și la noi în țară [8]).

Acest Meletie, care poate fi socotit ca cel mai însemnat geograf grec al vremii, a fost profesorul lui Dimitrie Cantemir, ceeace, firește, nu e fără importanță pentru pregătirea geografică a principelui scriitor. In «Istoria Imperiului Otoman» D. Cantemir spune: «Afară de acești eruditi

---

[1]) Pentru biografia lui I. Comnen, Cf. Ioannis Comneni medici. *Vita Ioannis Cantacuzeni romaeorum imperatoris*, ed. H. Loparev, întroducerea editorului. St. Petersburg 1888. Sathas. *Νεοελληνικὴ φιλολογία* pp. 397—399. D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ed. Acad. Române, p. 154: Iorga, *Istoria literaturii române, veacul XVIII*, I, pp. 50—51.

[2]) I. Comnen, *Προσκυνητάριον τοῦ ἁγίου ὄρους τοῦ Ἀθῶνος*, Snagov, 1701, dedicată lui Constantin Brâncoveanu.

[3]) Ed. H. Loparev, V. nota ante precedentă. Mssul e datat, București, 1699.

[4]) D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 154.

[5]) Meletie, *Γεωγραφία παλαιὰ καὶ νέα, συελλχθεῖσα ἐκ διαφόρων συγγραφέων παλαιῶντε καὶ νέων*. Veneția, 1728, în folio, ed. II în 4 volume, in 4°. Veneția, 1807. Citez după aceasta din urmă. Opera publicată postum, a fost scrisă către 1701—1702. Meletie moare la 1714. Cf. biografia lui în fruntea scrierii.

[6]) Meletie, *o. c.*, ed. II-a, II, p. 66.

[7]) *Ibidem*, II, p. 70.

[8]) Cf. N. Iorga, *Două biblioteci de mănăstiri, Ghighiu și Argeș*, București, 1904, p. 11, nr. 7.

Academia din Constantinopol a mai produs și alții, precum Meletiu, mai întâiu arhiepiscop de Arta, apoi de Athena, om de literatură universală, dar mai ales studiat în dogmele helmontiane (i. e. ale lui Van Helmont), sau mai bine în principiile lui Thales, din cari am luat lecțiuni dela el timp de 8 luni» [1]). E adevărat că D. Cantemir nu spune că a studiat geografia cu Meletie, ci fizica lui Van Helmont, dar, fiind opt luni elevul lui, e foarte probabil că a putut aveà cunoștință și de lucrările lui geografice și istorice, mai ales că acest domeniu îl interesà îndeosebi.

Dacă punem Geografia lui Meletie alături de «Descrierea Moldovei», constatăm însă că aceste două scrieri sunt întemeiate pe principii deosebite. Pe Meletie îl interesează mai ales antichitatea, el caută să găsească locul unde erau orașele antice dispărute sau ascunse sub alt nume. In genere el are pentru fiecare țară o descriere generală, granițele, râurile, munții apoi împărțirea în provincii cu orașele respective. Nu-l interesează mai deloc populația, viața populară și organizarea politică și foarte puțin bogățiile și viața economică. Dimpotrivă, D. Cantemir, deși consultă și el știrile geografilor antici și inscripțiile, ne dă o descriere mai mult actuală a țării și insistă tocmai asupra chestiunilor lăsate la o parte de Meletie.

Totuș e posibil ca Meletie să fi avut oarecare influență asupra lui D. Cantemir, care pare a se fi folosit de biblioteca sau de indicațiile bibliografice ale profesorului său. In adevăr într'altă scriere grecească foarte răspândită a lui Meletie, «Istoria bisericească» [2]), găsim o listă a autorilor folosiți [3]), dintre aceștia nu mai puțin de 29 se regăsesc în lista autorilor citați de D. Cantemir în fruntea Hronicului Româno-Moldo-Vlahilor [4]). Pe lângă autori răspândiți ca Baronius, Zonaras, Petavius, Procopius, găsim atât la Meletie cât și la Cantemir numele unor autori ce se regăsesc mai rar sub pana scriitorilor vremii: Avriolus,

[1]) D. Cantemir, *Istoria imperiului otoman*, I, p. 137, traducerea Hodoș, ed. Acad. Române.

[2]) Meletie, *'Εκκλησιαστική ἱστορία*. Trad. din elină în neogreacă de G. Vendoti, Viena 1783, III volume, merge până la 1700. A fost tradusă în românește de mitropolitul Veniamin Costaki; *Bisericeasca istorie a lui Meletie mitropolitul Athinelor*, Iași, 1841—1843. IV volume. Altă traducere românească e aceea a lui Naum Râmniceanu (manuscrisă). C. Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. LVIII.

[3]) Meletie, *o. c.*, II, foi liminare.

[4]) D. Cantemir, *Hronicul româno-moldo-Vlahilor*, ed. Academiei Române, (Tocilescu), pp. 53—55.

istoric latin, Agathus, istoric grec, Belarminus, teolog latin, Glicas, istoric grec, Grigore Tureneanul, istoric latin, Ditmar, Cuspin, Luitprand, Onufrie, Sidonie, poet latin, Trithimie, Scaliger, etc. Nu poate fi vorba de o simplă coincidenţă, mai ales că putem constatà cu mirarè că mulţi dintr'înşii figurează în bibliografia lui Cantemir, dar nu sunt întrebuinţaţi în text (cum e cazul cu Avriolus, Ditmar, etc.) [1]).

Hrisant Notara. Un alt reprezentant al mişcării geografice în Orient, a fost arhimandritul Hrisant Notara (dela 1707 patriarh de Ierusalim). Aveà întinse legături în toată Europa, cunoscuse pe celebrul Cassini [2]), îşi publică lucrările la Paris; Nicolae Milescu îi dă material geografic şi istoric în legătură cu călătoria lui în China, material pe care Hrisant l-a întrebuinţat în lucrarea sa «*Κιτάϊα δουλεύουσα*» (China supusă) [3]). Erà în legături întinse şi cu stolnicul Constantin Cantacuzino, cartograful Ţării Româneşti [4]).

Lucrarea geografică cea mai însemnată a lui Hrisant este o «Introducere în Geografie» [5]) în greceşte. Această scriere destul de sistematică priveşte în special cosmografia şi felul cum trebuesc întreprinse cercetările geografice. Deşi cunoaşte şi vorbeşte de sistemul lui Copernic şi chiar de lucrările lui Descartes, Hrisant revine la sistemul lui Ptolemeu, admiţând că pământul e centrul nemişcat al sistemului solar, probabil din prudenţă, pentru a nu se compromite în calitatea sa de cleric [6]).

---

[1]) Şi din bibliografia dată de Meletie în Geografie (*Γεωγραφία* ed. II, I, pp. 26 şi urm.) regăsim câteva nume la Cantemir ca Isidorus, Eusthatie Dionisie Periigit, etc.

[2]) E. Legrand, *Bibliographie hellénique, XVIII-e siècle*, I, p. 139.

[3]) Cf. P. P. Panaitescu, *Nicolas spathar Milescu*, în «*Mélanges de l'école roumaine en France*», 1925, I, pp. 132—134.

[4]) Cf. Hurmuzaki, *Documente*, XIV[1] pp. 327—329. Lucrarea lui Hrisant. *Περὶ τῶν ὀφφικίων*,, Bucureşti. 1715, este dedicată lui Ştefan, fiul stolnicului.

[5]) Hrisant Notara, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὰ γεωγραφικὰ καὶ σφαιρικά*. Paris. 1716. In această scriere autorul poartă titlul de arhimandrit, deşi fusese ales patriarh de Ierusalim încă din 1707, ceeace arată că scrierea erà compusă înainte de această dată. Hrisant mai e şi autorul unei istorii şi descrieri a Palestinei, *Ἱστορία καὶ περιγραφὴ τῆς Ἁγίας γῆς*. Veneţia 1728, retipărită la Ierusalim în 1862. Cf. pentru lucrările sale, E. Legrand, *o. c.*, I, pp. 125, 137, 229.

[6]) Incă înainte de Hrisant, Teofil Coridaleu, profesor la şcoala patriarhiei din Constantinopol în prima jumătate a veacului XVII, ţinuse un curs de introducere în Geografie, al cărui titlu se aseamănă mult cu acela al lucrării lui Hrisant Notara. Ms. grec din Viena scris la 1680, care cuprinde acest curs e intitulat; „*Σύνοψις εἰσαγωγικωτέρα εἰς γεωγραφίαν καὶ πρότερον εἰς θεωρίαν σφαιρικὴν, συγγραφεῖσα ἀπὸ φωνῆς τοῦ*

Hrisant pomeneşte şi el de «Harta judeţelor (τῶν ἐπαρχιῶν) Valahiei (adică: Valahia împărţită în judeţe), a noastră, pe care am publicat-o tipărită la Padova în anul dela Hristos 1700» [1]). Locul şi data publicaţiei concordă întocmai cu acelea ale hărţii lui Constantin stolnicul, aşà că e evident că de această hartă e vorba. E ciudat că Hrisant nu pomeneşte numele stolnicului şi-şi atribuie sie-şi harta. Tot la 1700 Hrisant tipăreà la Padova un «mape-monde» grecesc, care se află reprodus în fruntea lucrării lui citate. Probabil cu această ocazie a îngrijit şi de tipărirea hărţii stolnicului, ceeace ar explicà întru câtva afirmaţia lui [2]).

Această hartă a Ţării Româneşti îi foloseşte lui Hrisant ca un exemplu de hartă gradată; găsim în scrierea lui o figură, reprezentând gradele de longitudine şi latitudine, pe cari sânt aşezate diferite oraşe, ca să se vadă distanţa lor relativă. Aceste oraşe sânt Târgovişte, Varna, Dristra (Silistra) şi Bizanţul [3]). Ca un exemplu de descriere a unei provincii ia descrierea Moldovei şi Ţării Româneşti şi principiile pe cari le stabileşte pentru o descriere de provincie se aseamănă cu cele aplicate de D. Cantemir. Un geograf, spune Hrisant, trebuie să facă întâiu o descriere fizică, apoi vin oraşele, bogăţiile, metalele, plantele şi animalele. Nu trebuesc trecute cu vederea nici ştirile geografilor antici. El imparte o descriere în două mari părţi: fizică şi umană (aceasta din urmă e *ἀνθρώπινη*, prin care înţelege mai ales organizarea politică) [4]). De fapt aceste împărţiri, aşà cum le înţelege Hrisant Notara, corespund celor două dintâiu împărţiri ale «Descrierii Moldovei» de Dimitrie Cantemir.

Dimitrie Cantemir cunoşteà pe Hrisant Notara, vorbeşte de dânsul în «Istoria imperiului otoman» ca de un om învăţat, punându-l alături

---

σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυρίου Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλλέως". Deosebit de interesant este faptul că manuscrisul a fost al lui Constantin stolnicul Cantacuzino. Kollar-A. E. *Ad Petri Lambecii comentariorum supplementum*, Viena, 1790 I, col. 397 şi urm.

[1]) Hrisant Notara, *Εἰσαγωγή*, p. 117.

[2]) In primăvara anului 1700 aflăm pe Hrisant Notara la Padova însoţit de Răducanu, fiul lui Constantin stolnicul Cantacuzino. De acolo plecară la începutul lui April în Franţa. De sigur cu această ocazie se puse la cale tipărirea hărţii. (Cf. Humuzaki, *Documente*, XVII[1], pp. 327—329. şi Virginia Vasiliu, *C. Brâncoveanu e il cattolicismo.* în «*Ephemeris Dacoromana*», III, 1925, Roma, pp. 111—114.

[3]) Hrisant Notara, *o. c.*, p. 118. La p. 163 un catalog al paralelelor diferitelor oraşe, între cari şi Bucureşti.

[4]) *Ibid*, pp. 140—143.

de cei mai culți greci ai vremii [1]). Legăturile lui Hrisant cu familia lui Cantemir erau intime: el este acela care ajută pe Antioh, fratele mai mare al lui Dimitrie, căzut în mizerie la Constantinopol după fuga acestuia în Rusia [2]). E puțin probabil însă ca Dimitrie Cantemir să fi întrebuințat «Introducerea» lui Hrisant apărută la 1716, anul în care el termină «Descrierea Moldovei», dar e interesant de constatat că aceste cunoștințe geografice circulau într'un mediu de învățați în Orient, cu cari domnul-scriitor aveà strânse legături.

* * *

Existența unei mișcări geografice în Orientul ortodox și legăturile reprezentanților ei cu D. Cantemir dovedesc că în cercetarea activității geografice a acestuia nu trebuie să facem abstracție de operele geografilor greci, cari au contribuit de sigur și ei la pregătirea științifică a autorului «Descrierii Moldovei».

II

HARTA MOLDOVEI

Hărți anterioare întrebuințate de D. Cantemir. Așadar, încă înainte de exilul său în Rusia, în timpul șederii sale la Constantinopol, D. Cantemir se aflà într'un mediu favorabil studiilor geografice. E probabil deci ca anume cercetări folosite mai târziu pentru «Descrierea Moldovei» le-a putut face în Moldova și la Constantinopol. Totuș numai în Rusia a găsit imboldul de a face cunoscută Apusului țara lui [3]) și astfel Descrierea Moldovei precum și harta fură terminate abià în 1716 [4]).

---

[1]) D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, Trad. Hodoș, I, p. 137.

[2]) S. Zotta, *Despre neamul Cantemireștilor*, în «Revista Arhivelor», I, 1926, pp. 318—323. Cf. și N. Iorga, *Istoria literaturii române, veacul XVIII*, I, p. 45.

[3]) Cf. pentru această chestie. P. P. Panaitescu, *Le prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand*, în, «*Revue des Études Slaves*», Paris, VI, 1926, pp. 245—262.

[4]) Contrar părerii admise în genere că *Descrierea Moldovei* a fost terminată la 1716 d-l G. Pascu în introducerea la *Descrierea Moldovei* tradusă de d-sa, București, 1923, p. IV, fixează ca dată a acestei scrieri anul 1715. (Cf. și acum în urmă «*Revista Critică*», Iași, I, 1927, p. 72). În lista domnilor Moldovei din *Descrierea Moldovei* figurează însă la urmă după Nicolae Mavrocordat domnia lui Mihai Racoviță «qui et hodie... Moldaviam in officio aliquo modo tenere conatur». (D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ed. Acad. Române, p. 47). Această domnie începe însă în 1716, așà că data terminării lucării trebuie fixată *cel mai de vreme* în acel an.

Atunci, probabil pe baza notelor sale, a informaţiilor date de boierii moldoveni din jurul lui şi întemeindu-se pe hărţi anterioare a desemnat harta Moldovei [1]). D. Cantemir a stat prea puţină vreme în Moldova ca să fi avut răgaz să facă personal cercetări geografice amănunţite pentru harta lui. De sigur că hărţile anterioare i-au slujit drept cadru pentru contribuţiile lui noui la harta ţării sale şi o cercetare comparativă între harta lui Cantemir şi cartografia mai veche a Moldovei ar fi necesară, ca să putem să ne dăm seama de izvoarele sale. Numeroase deformări, ce se regăsesc la fel şi în alte hărţi, precum şi aşezarea greşită a unor localităţi în raport cu altele, nu se pot explicà decât prin întrebuinţarea materialului cartografic anterior.

Acest fapt recunoscut şi de cercetările d-lui Vâlsan [2]) se poate întări cu noui dovezi: In «Istoria Imperiului Otoman» se află un pasaj foarte interesant în această privinţă: «De câteori arunc ochii asupra hărţii Ungariei, totdeauna mă prinde mirarea cât de absurd şi eronat se văd acolo delineate limitele Ţării Româneşti [în trad. Hodoş: Romaniei] şi ale Moldovei şi n'am văzut hartă, nici veche, nici modernă, care în privinţa aceasta să nu fie plină de cele mai groase erori. Aşà, de pildă, cetăţile Kilia şi Akkierman se pun în Ţara Românească, pe când ele nici odată nu i-au aparţinut; ele se ţin de Moldova şi sunt la distanţă de mai bine de trei sute de mile dela confiniile Ţării Româneşti. In alt loc voiu vorbì mai pe larg despre aceasta» [3]). Dimitrie Cantemir aveà deci la îndemână multe hărţi «vechi şi moderne» ale Moldovei, în unele din ele măcar aceasta ţară figurà împreună cu Ungaria. Nemulţumit cu aceste hărţi, el îşi propuneà să dea o hartă mai corectă şi e probabil că atunci când scrià aceste rânduri [4]) harta lui nu erà încă desemnată, căci altfel ar fi pomenit-o, cum pomeneşte aiurea *Descrierea Moldovei*. In mai multe rânduri, dealtfel, D. Cantemir citează hărţi pentru diferite localităţi ale imperiului otoman [5]).

Miron Costin citează «mape geografice». Hărţile ţărilor noastre publicate în Apus înainte de D. Cantemir sunt destul de numeroase şi unele

---

[1]) Cf. şi G. Vâlsan, *Harta Moldovei de D. Cantemir*, p. 9.

[2]) Cf. *Ibid.*, pp. 7, 9 şi 10 nota cu pasajele citate.

[3]) D. Cantemir, *Istoria imperiului otoman*, trad. Hodoş, ed. Acad. Române, I, p. 177, nota 25.

[4]) Istoria imperiului otoman a fost scrisă între 1714 şi 1716. Cf. N. Iorga, *Istoria literaturii române în veacul XVIII*, I, pp. 381—384.

[5]) D. Cantemir, *Istoria imperiului otoman*, I, 313 nota 129 şi 346 nota 10. Cf. şi G. Vâlsan, *o. c.*, p. 10.

au fost cunoscute şi la noi. Astfel Miron Costin spune în poema lui polonă despre ţările noastre: «Giurgiul şi Brăila sunt veșnice amintiri ale domnilor munteni, Basarabii. Dela dânşii şi-a luat numele în aceste locuri Basarabia. Zădarnic această provincie a glorificat numele lor prin *autorii mapelor geografice* (pisarzom mappom), căci, afară de faptul că Basarabii au stăpânit scurtă vreme o parte a Missijei la cotul mării și au numit-o astfel [adică: Basarabia] — şi ce au a face cu aceasta câmpiile Cetăţii-Albe? — Moldova a stăpânit toate aceste câmpii până la Euxin» [1]). Miron Costin cunoşteà deci hărţi în cari văzuse că toată câmpia Bugeacului purtà numele de Basarabia şi afirmà că numele Basarabilor munteni se întinde mai mult decât fusese în realitate stăpânirea lor.

Harta lui Dimitrie Cantemir în copia lui d'Anville. Se știe că Antioh Cantemir, ambasador al Rusiei la Londra și apoi la Paris, adusese cu el în Apus harta Moldovei de tatăl său. La 1737 această hartă fu gravată în Olanda în proporţii mai reduse, probabil sub îngrijirea lui [2]). La Paris Antioh Cantemir comunicase geografului francez d'Anville harta originală a lui Dimitrie, după care acesta scoase o copie pentru a-i puteà folosì la hărţile ce pregăteà [3]). Această copie manuscrisă se păstrează între hărţile lui d'Anville depuse la Biblioteca Naţională din Paris, (d'Anville No. 5947), unde am avut fericirea s'o găsesc [4]). Harta copiată în cerneală e foarte frumos şi fin executată. Are dimensiunile 66,5 × 51 cm., fiind astfel mai mare decât harta gravată în Olanda (51 × 38,5 cm.). In colţul din stânga sus poartă titlul «*Moldaviae Principatus delineante principe Demetrio Cantemirio*», sub care se află următoarea legendă: «Scala constat milliariis LX in uno gradu et leucis XX. Districtus dicitur moldavice tcinutul, quod voci gallice tenement respondet».

D'Anville a tradus ceasul (turcesc) al lui Cantemir cu «leuca» (leghe), crezând că e acelaș lucru. Insemnarea despre corespondentul francez al cuvântului românesc «ţinut» (tenement, termen feudal = terre tenue

[1]) Miron Costin, *Opisanie ziem Moldawskiej i Multaniskiej*, ed. Dunin-Borkowski, *Pisma* I, Lemberg, 1856, p. 249. In traducerea Haşdeu (*Arhiva Istorică a României*, I p. 162), pasajul este desfigurat şi «mapele» nu sânt pomenite.

[2]) Cf. G. Vâlsan, *Harta Moldovei de D. Cantemir*, pp. 4—7. Cf. şi p. 15.

[3]) *Ibid.*, p. 5, nota dela pagina precedentă.

[4]) D-l G. Vâlsan, care a găsit în acelaş depozit harta tipărită în Olanda, aflase în inventariul hărţilor lui d'Anville menţiunea copiei făcute de acesta după originalul lui D. Cantemir. (Vâlsan, *o. c.*, p. 17). Cum însă nr. din inventar (5323) nu corespunde numărului sub care se află în realitate harta (5947) d-sa, nu a putut-o găsì.

moyennant redevance), dacă nu se află pe harta originală a lui Cantemir (acesta transcrie pe ţ cu c deobiceiu) a fost comunicat lui d'Anville de cineva care ştià româneşte. T iniţial din cuvântul «tcinutul» este mai mic aşezat sus, ca să se vadă că nu e vorba de un sunet deosebit ci e pus numai pentru a nuanţà pe ci = ţi.

Harta are pentru Moldova gradele de latitudine $44,5^0 - 48,5^0$ (Ca în Descriptio Moldaviae şi în harta gravată în Olanda). Gradele de longitudine însă lipsesc.

Copia lui d'Anville faţă de harta gravată în Olanda. Comparând copia lui d'Anville cu harta gravată în Olanda ne convingem uşor că este vorba de aceiaşi hartă. Forma Moldovei este identică precum şi cursurile râurilor şi graniţele judeţelor. Absolut toate localităţile de pe harta gravată în Olanda se regăsesc în copia d'Anville, care nu are, dealtfel, nici o singură localitate în plus faţă de aceasta.

Totuş sânt mai multe deosebiri. Mai întâiu în copia d'Anville este izbitor aspectul mult mai elegant al desenului, râurile trase cu linii subţiri, graniţele judeţelor punctate fin, pe când harta gravată în Olanda cu râurile exagerat de largi şi cu liniile groase de coloare trase peste limitele judeţelor are un aspect cam grosolan.

In al doilea rând, munţii în harta din Olanda sânt înfăţişaţi ca moşuroaie, în copia lui d'Anville sânt în formă de şiruri. Pădurile Moldovei, foarte exact arătate în harta gravată, sânt omise în copia d'Anville. D'Anville nu a însemnat pădurile în hărţile lui şi deaceea le-a suprimat în copia făcută de dânsul, ne având nevoie de ele. Copia d'Anville omite deasemenea numele unor vecinătăţi, Transilvania, Polonia, precum şi numele Dunării şi numele antic al Mării Negre (Pontus Euxinus)

O deosebire ciudată e următoarea: în harta din Olanda avem pretutindeni scris: districtus Chotini, districtus Dorohoi, pars Podoliae, cu numele propriu la urmă. In copia d'Anville peste tot fără excepţie e invers: Chotini districtus, Podoliae pars, etc., chiar şi în titlul hărţii avem Moldaviae principatus în loc de Principatus Moldaviae, cum e în harta din Olanda.

Altă deosebire este din domeniul ortografiei. In harta gravată aproape toate numele de localităţi terminate în i, au acest i final ortografiat y: Plopeny, Dumeny, Glodeny, în copia d'Anville avem consecuent i, Plopeni, Dumeni, Glodeni.

Din copia d'Anville lipsesc deasemenea şi roza vânturilor şi desenul alegoric din jurul legendei.

Aceste deosebiri se explică în felul următor: d'Anville n'a luat un decalc identic după harta originală a lui Cantemir, ci a modificat-o conform nevoilor sale. El aveà nevoie de această copie pentru a puteà desemnà la rândul său o hartă a ţărilor noastre (cu Ungaria). Deaceea a modificat harta lui Cantemir punând-o la curent cu progresele cartografiei din vremea lui: a micşorat lăţimea râurilor, a desemnat munţii în şiruri în loc de moşuroaie, cum se făceà mai înainte [1]), a suprimat pădurile, de cari nu aveà nevoie în harta lui, a corectat expresiile latine (Moldaviae principatus, Podoliae pars, etc.) [2]) şi în genere a stilizat harta, dându-i un aspect mai estetic. Deasemenea a lăsat la o parte roza vânturilor şi gradele de longitudine (probabil ajunsese la concluzia că cele date de Cantemir erau greşite) [3]).

Cu toate aceste modificări aduse originalului, copia lui d'Anville are pentru noi importanţă şi merită să fie reprodusă pentrucă fiind mai clară, cetirea numelor de localităţi e mai lesnicioasă pe ea decât pe harta gravată în Olanda (în special în reproducere fotografică, pentrucă liniile de coloare galbenă trase în aceasta din urmă peste limitele de judeţe apar negre şi împiedică cetirea). Deasemenea copia d'Anville ne slujeşte la rectificarea unor greşeli de transcriere a numelor de localităţi din harta gravată în Olanda: Avem în copia d'Anville: Tuzla în loc de Kuzla, Sturdzesti (pe Răut) în loc de Sardtzesty, Totrusz în loc de Torrusz (în partea superioară), Szamuz f. (lipseşte în harta din Olanda, unde avem numai Szamuz alter), Lapusnae districtus în loc de Lapushae. La Câmpu Lung copia lui d'Anville adaugă între paranteze: campo-longo (să fie un adaus al copistului?). E drept, în schimb, că nici d'Anville n'a transcris exact toate numele şi trebuie controlat cu harta gravată. Astfel avem la d'Anville: Cetezula pentru Cetezuia, Maluvile pentru Malurile, Giria mare pentru Girla mare, Totova (râu) pentru Tutova, Kimpulung pentru Kympullung, Fataczun pentru Fataczune, etc.

---

[1]) Comunicare a d-lui G. Vâlsan.

[2]) In *Descrierea Moldovei*, Cantemir întrebuinţează termenul *ager* în loc de *districtus*. Găsim Ager Dorohoiensis, Ager Suczavensis, dar afară de aceste două excepţii avem consecuent forma inversată, ca în harta din Olanda. Dealtfel Cantemir zice *Descriptio Moldaviae*, nu *Moldaviae descriptio*, deşi aşà ar fi fost mai corect.

[3]) In ce priveşte deosebirile de ortografie a numelor terminate în i, Cantemir în *Descrierea Moldovei* scrie inconsequent i şi y. Atât d'Anville, cât şi editorii hărţii gravate în Olanda au căutat să uniformezeze ortografia, cel dintâiu scriind i, ceilalţi y (în cele mai multe cazuri). Asupra acestui fapt mi-a atras atenţia d-l G. Vâlsan.

Influența hărții lui Cantemir: harta lui Roth. D'Anville scosese o copie așà de amănunțită după harta lui Cantemir ca să se poată folosi de ea în hărțile lui. In adevăr în două din hărțile sale el utiliză harta lui Cantemir [1]) și dacă aceasta nu a continuat să servească de îndreptar, fie și indirect, cartografiei occidentale, lucrul se datorește faptului că d'Anville a început dela o vreme să se folosească pentru țările noastre de alt izvor, o hartă a lui I. F. Schmidius [2]). Totuș harta lui Cantemir a continuat să slujească de izvor cartografiei străine, căci în afară de d'Anville ea a mai fost utilizată și de alți geografi.

La 1771 cu ocazia răsboiului ruso-turc apărù la St. Petersburg o hartă a Moldovei cu titlul și legenda în limba franceză: «Carte spéciale de la Principauté de Moldavie divisée en ses districts, publiée par C. M. Roth à Saint Petersbourg 1771». Un exemplar se află în cabinetul de hărți al Academiei Române [3]). Harta este gravată și în colori, are dimensiunile 84 × 66 cm., și e compusă din patru foi.

Harta lui Roth este, afară de unele modificări, o imitație a hărții lui D. Cantemir. Forma Moldovei este identică, precum și cursul râurilor (foarte largi) și limitele județelor cari sunt aceleași afară de județul Cârligăturii intitulat la Roth «District de Tergo-formose». Munții sânt așezați la fel ca la Cantemir, precum și pădurile. Aproape toate localitățile însemnate în harta lui Cantemir se regăsesc în harta lui Roth, numele unora este însă deformat. Chiar erorile de transcriere din harta lui Cantemir se regăsesc în harta aceasta: Baen pentru Baia, Sipcalinor în loc de Lipcanilor, Hegrilești (Negrilești) Dobrata (Pobrata). Vecinătățile, cari la Cantemir erau intitulate «partes» (Pars Podoliae, etc.), sânt și acì însemnate ca: Partie de Podalie, Partie de Pologne. De fapt harta lui Roth ar fi identică cu a lui Cantemir dacă cel dintâiu n'ar fi adaugat o serie de localități în special în Nordul Moldovei și n'ar fi

---

[1]) Cf. G. Vâlsan, *Harta Moldovei de D. Cantemir*, pp. 16—18.

[2]) *Ibid.*, pp. 16—17. Cabinetul de hărți al Academiei Române posedă un exemplar din harta lui I. F. Schmidius intitulată; *Principatuum Moldaviae et Walachiae tabula Geographica Generalis ex autographis castrametatorum Russicorum ad normam observationum astrononicarum hunc in finem in illis regionibus habitarum, conscripta a I. F. Schmidio, Acad. Scient. Petr. adjuncto,* 1774. (Acad. Rom., hărți, D. XIV, 32), o foae dimensiuni 58 × 45 cm. Există și altă hartă identică însă cu titlul și legenda în rusește și toate numele scrise cu alfabet rusesc. (Acad. Rom., hărți, D. XIV, 33), (aceleași dimensiuni). E vorba probabil de o reducere după harta cu acelaș titlu întrebuințată de D'Anville, care erà în 3 foi mari.

[3]) Academia Română, Hartă în ramă, nenumerotată.

indicat locurile unde s'au dat lupte între Ruși și Turci în cursul anilor 1769 și 1770. Roth a avut la îndemână harta gravată în Olanda și nu originalul lui Cantemir, dovadă greșelile de transcriere identice. Unele din aceste greșeli nu se regăsesc în copia lui d'Anville, ceeace e o dovadă mai mult că ele nu existau în original. Astfel avem Torrusz, Nemizul, Pestevale în harta lui Roth și în harta din Olanda, pe când în copia d'Anville este corect Totrusz, Nemisul, Peste-vale.

Bibliograful german din Riga H. Bacmeister, descriind la 1772 în publicația sa bibliografică «Russische Bibliothek» harta lui Roth, observă: «Die Eintheilung în Districte ist die Cantemirische» [1]). Prin urmare și Bacmeister, ca să poată face această comparație cunoșteà harta cea mare a lui Cantemir tipărită în Olanda (se știe că harta redusă ce însoțià traducerea germană a «Descrierii Moldovei» nu dă această împărțire).

Harta și studiul lui «I. v. St.». Tot dela Bacmeister aflăm despre apariția în Rusia cu un an înainte de harta lui Roth a unei descrieri a Moldovei în limba germană: «*Kurze geographische Beschreibung des Fürstenthums Moldau und der zwischen dem Schwartzen Meere und der Kaspischen See gelegenen Ländern und Völker*». în, «*Geographischer Kalender auf das Jahr 1770*», tipărit în Rusia, fără loc. Articolul e semnat cu inițialele «I. v. St.», partea despre Moldova cuprinde 19 pagini. Bacmeister care rezumă această descriere [2]) spune că e făcută pe baza manuscrisului lui Cantemir», evident «Descrierea Moldovei». La urmă este o hartă a Moldovei și a țărilor dela Marea Neagră până la Caspica. Cum harta Moldovei de D. Cantemir erà cunoscută atunci în Rusia (dovadă harta lui Roth) și cum autorul a avut la îndemână manuscrisul latin al Descrierii Moldovei și nu traducerea germană, ce apăreà tocmai atunci [3]) e posibil ca pentru harta lui să fi utilizat harta lui Cantemir.

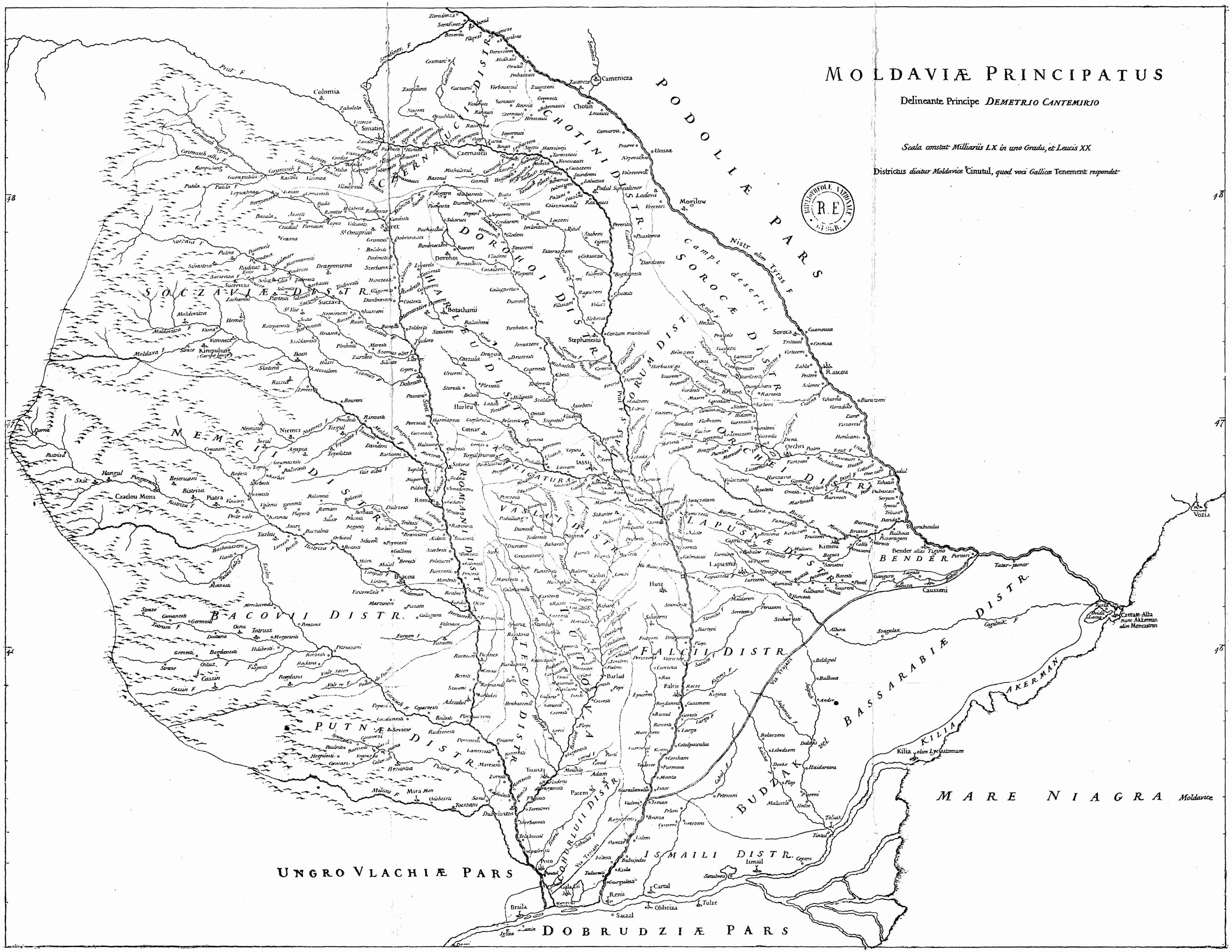
[1]) H. L. E. Bacmeister, *Russische Bibliothek zur kentniss des gegenwärtiger Instandes der Literatur in Russland*, Riga, St. Petersburg, Leipzig, I, 1772, pp. 484—485. Bacmeister citează și o hartă a Țării Românești a lui Roth, pe care Academia Română nu o are; «*Carte spéciale de la principauté de Valaquie publiée par C. M. Roth à St. Petersbourg*, 1771». 4 foi.

[2]) Bacmeister, *o. c.*, I, pp. 238—239 și 242.

[3]) Traducerea germană a *Descrierii Moldovei* a apărut întâiu în două numere din revista lui A. F. Büsching, *Magazin für die neue Histoire und Geographie*, Hamburg, 1769, III, pp. 537—574, IV, 1770 pp. 5-120, apoi în volum Frankfurt und Leipzig, 1771 în 8°. Prima ed. nu este cunoscută *Bibliografiei vechi românești* de Bianu și Hodoș decât prin mențiunea incompletă din ed. în volum (Bianu și Hodoș, *o. c.*, II, p. 197).

TABLA DE MATERII

Reproducerea din anexe este o reducere după harta lui D. Cantemir în copia lui d'Anville. Originalul are dimensiunile 66,5×51 cm.

MOLDAVIÆ PRINCIPATUS
Delineante Principe DEMETRIO CANTEMIRIO
Scala constat Milliariis LX in uno Gradu, et Leucis XX
Districtus dicitur Moldavice Cinutul, quod voci Gallicæ Tenement respondet
PODOLIÆ PARS
SOCZAVIÆ DISTR.
NEMCII DISTR.
BACOVII DISTR.
PUTNÆ DISTR.
CHOTINI DISTR.
DOROHOI DISTR.
SOROCÆ DISTR.
ORCHEI DISTR.
LAPUSNÆ DISTR.
FALCII DISTR.
ISMAILI DISTR.
BENDER
BASSARABIÆ DISTR.
BUDZAK
MARE NIAGRA
UNGRO VLACHIÆ PARS
DOBRUDZIÆ PARS

REGULAMENTUL INFANTERIEI FRANCEZE DIN 1 AUGUST 1791 ŞI INFLUENŢA LUI ASUPRA REGULAMENTELOR DE CARI S'AU SERVIT OŞTIRILE ROMÂNEŞTI SUB REGIMUL REGULAMENTULUI ORGANIC (1830—1860)

DE

GENERALUL R. ROSETTI

MEMBRU CORESPONDENT AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 20 Ianuarie 1928

La începutul secolului al XVIII-lea, armata franceză nu posedà regulamente tactice şi fiecare corp de trupă manevrà şi luptà după vederile şefului său. Singurele prescripţii oficiale erau acelea relative la mânuirea armelor şi la focuri [1]).

La 1733 se alcătuì un proiect de regulament, care prevedeà diferite evoluţii şi care se dădù trupelor spre a fi experimentat în taberile de instrucţie [2]).

Succesele lui Frederic al II-lea, datorite în mare parte bunei organizări şi preciselor manevre ale infanteriei prusace, avură un mare răsunet în întreaga Europă şi mai cu seamă în Franţa, unde se studiă chestiunea formaţiilor tactice aproape o jumătate de veac. Studiile dădură naştere unei vii polemice, cunoscută sub numele de «cearta celor două ordine» adică cearta dintre partizanii ordinei liniare şi acei ai ordinei în adâncime. Se făcură şi experienţe în tabere şi la manevre. Astfel luară naştere, pe rând, regulamentele şi ordonanţele din: 1753, 1755, 1757, 1764, 1766, 1774, 1776, 1788 şi, în fine, faimosul regulament din 1 August 1791 [3]). Acest regulament cuprinde un amestec al ordinei

[1]) Commandant Gérôme, *Essai historique sur la tactique de l'infanterie*, 2-e édition, pp. 76, 101.

[2]) *Idem*, pp. 76, 77.

[3]) *Idem*, pp. 82—115, 119, 121; Commandant Colin, *L'infanterie au XVIII-e siècle. La Tactique*, pp. 32, 33, 40, 42, 51, 93, 158, 171, 213, 254, 263.

liniare şi al celei adânci, fără a se pronunţà categoric asupra formaţiei de luptă. El arată mai multe formaţii precum şi mijloacele cele mai practice pentru a trece dela una la alta [1]). Redactarea lui a fost puternic influenţată de ideile lui Guibert [2]). Regulamentul a rămas în vigoare până în 1831, dar pe când unii autori deduc, din studiul campaniilor napoleoniene, că aplicarea prescripţiilor lui pe câmpul de luptă a contribuit într'o mare măsură la victoriile Francezilor [3]), alţii, citând chiar păreri ale generalilor cari au luat parte la acele răsboaie, susţin, pe baza studiului aceloraşi campanii, că regulamentul din 1 August 1791 nu a fost niciodată aplicat pe câmpul de luptă [4]). Fapt cert însă e că, după încetarea răsboaielor imperiului, în 1816, acest regulament a fost editat din nou, ceeace dovedeşte că şefii armatei, cari toţi luaseră parte la răsboaiele republicei şi la ale lui Napoleon, îl considerau ca bun. Noua ediţie erà o exactă reproducere a celei vechi, cu schimbarea unor termeni ca «sous-officiers» în loc de «bas-officiers», cu adăugirea locului şi rostului companiilor de «voltigeurs», create după 1791 şi cu un «supplément» conţinând prescripţii pentru dispoziţiunile de luat contra cavaleriei şi pentru formarea careului în evoluţiile liniei [5]). Dar regulamentul din 1 August 1791 nu numai că a rămas în vigoare până în 1831 (în noua ediţie din 1816), ci el a influenţat chiar şi regulamentul din 1831, în ale cărui prescripţiuni reapare aproape peste tot [6]).

Victoriile continue ale Francezilor au făcut o puternică impresie asupra celorlalte armate şi după cum, în urma victoriilor lui Frederic-cel-Mare, infanteriile europene au adoptat, mai mult sau mai puţin complet, prescripţiile regulamentelor prusace (lucru ce s'a întâmplat dealtfel şi în urma răsboiului din 1870—71), tot aşà, în timpul şi în urma răsboaielor napoleoniene, multe din armatele vrăşmaşe celei franţuzeşti au adoptat, mai mult sau mai puţin în totul, regulamentul infanteriei franceze din 1 August 1791. Printre acestea a fost şi infanteria rusă [7]).

---

[1]) Colin, *o. c.*, pp. 272, 273; Hans Delbrück. *Geschichte der Kriegskunst*, IV, pag. 464.

[2]) Gérôme, *o. c.*, p. 82; Colin, *o. c.*, pp. 266—281.

[3]) Colin, *o. c.*, p. 273.

[4]) Gérôme, *o. c.*, pp. 154, 233.

[5]) *Réglement concernant l'exercice et les manoeuvres de l'infanterie du premier août 1791*. Nouvelle édition, Paris 1816, pp. 2 (notele 1 şi 2), 4, 355—362.

[6]) Gérôme, *o. c.*, pp. 154, 232, 234.

[7]) Informaţiile din paragraful următor le datoresc, graţie intervenţiei d-lui General Berthelot, Serviciului Istoric al Armatei Franceze, al cărui şef d-l General E. Girard, a redactat o notă arătând datele ce se posedă, la acel serviciu, asupra acestei chestiuni.

Regulamentele infanteriei rusești din 1755, 1762, 1763, 1765, 1796, au fost inspirate exclusiv de regulamentele prusace, și marea admirație ce a avut-o țarul Paul I-iu pentru Frederic-cel-Mare a făcut ca armata rusă să devină o còpie fidelă a celei prusace, exagerându-i chiar formalismul disciplinei exterioare [1]). Regulamentele aceleiași infanterii, din 1811 și 1816, se inspiră, din contra, de prescripțiile regulamentului francez din 1791, pe care-l copiază întocmai [2]), afară de unele capitole referindu-se la manevre copiate după regulamentele englezești, și de altele privitoare la întrebuințarea liniilor de trăgători, luate după Austriaci. Un autor polonez [3]) și, după dânsul, unul francez [4]), afirmă că adoptarea, de către Ruși, a regulamentului francez, se datorește Polonilor cari serviseră sub steagurile franceze.

In noul regat polon, creat de tratatul dela Viena (1814), marele duce Constantin organizase o armată excelentă, în care serviau mulți Polonezi, cari făcuseră parte din armatele franceze [5]). Este firesc ca aceștia să fi influențat mult pentru adoptarea prescripțiilor regulamentului francez, prescripții pe cari Rușii le cunoșteau dejà prin regulamentul lor din 1811. Socotesc însă că nu puțin au influențat, în această privință, numeroșii emigrați francezi, cari au intrat în serviciul armatei rusești în ultima decadă a secolului al XVIII-lea și îndeplineau în rândurile sale funcțiuni înalte, căci acești emigrați serviseră, în armata franceză, tocmai în momentul adoptării regulamentului din 1 August 1791, cunoșteau discuțiile cari duseseră la adoptarea lui și unii dintr'înșii au adus chiar cu dânșii acest regulament, despre care fapt iată o dovadă.

In vara anului 1927, d-l general I. Râșcanu a cumpărat, dela un anticar din Chișinău, o còpie manuscrisă a regulamentului francez din 1 August 1791, pe care a dăruit-o Muzeului Militar Național. Manuscrisul formează un volum de 478 pagini (10,5 ctm.×18 ctm.) și e

---

[1]) Alfred Rambaud, *Histoire de la Russie*. Septième édition, Paris 1918, p. 512. E. Bujac, chef de bataillon. *L'armée russe, son histoire, son organisation actuelle*, Paris 1894, pag. 23.

[2]) Păstrând însă rigiditatea de execuție prusacă. In campania din 1828—29, Moltke (*Campagnes russes dans la Turquie d'Europe en 1828 et 1829*, pag. 30) constată că în infanteria rusă; «tout mouvement était machinal et réduit à certaines formes, calquées «sur les manoeuvres de parade».

[3]) Joseph Tanski, militaire polonais. *Tableau statistique, politique et moral du système militaire de la Russie*, pag. 222.

[4]) Général Bardin, *Dictionnaire de l'armée de terre*, III, p. 3602.

[5]) Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale* X, pp. 300, 307, 309.

cartonat. Atât hârtia, albăstruie și vărgată, cât și scrisurile — căci e scris de două mâini deosebite — sunt dintre acele caracteristice franceze ale finei secolului al XVIII-lea. Ca conținut manuscrisul cuprinde o còpie fidelă a primei ediții a regulamentului din 1 August 1791, mai puțin planșele. Paginile sunt numerotate iar la sfârșitul manuscrisului este o tablă de materii. In text se găsesc unele ștersături (cum e spre pildă la paginile 46—49) acolo unde din eroare s'au copiat de două ori aceleași articole, sau unde s'au făcut erori (pag. 102, etc.) și adăugiri acolo unde copistul a sărit o parte din text.

Pe prima pagină a manuscrisului e scris titlul: **Réglement concernant l'exercice et les manoeuvres de l'infanterie du premier Aoust 1791.** Și mai jos este semnătura: De Carrière. Cine e acest De Carrière și cum a ajuns manuscrisul său [1]) la Chișinău?

Familia De Carrière sau Des Carrières erà cunoscută în Franța încă din secolul al XVII-lea [2]), și un membru al ei, Pierre Mathieu François des Carrières (sau de Carrière) [3]), ofițer de cavalerie, care se distinsese în bătălia dela Charleroi și fusese numit cavaler al ordinului Saint-Louis [4]), a emigrat, după 1793, în Rusia. Acolo a format, în Curlanda, un regiment de emigrați francezi, cu care s'a dus ulterior în Cherson. In acest guvernământ se stabiliseră, cevà mai înainte, un mare număr de emigrați francezi, printre cari erau: Richelieu, De Ribas, Langeron, etc. Des Carrières se căsătorì cu fiica unui colonist sârb, Serezli, se stabilì acolo și fu înscris printre nobilimea guberniei Cherson [5]).

O De Carrière (? soră sau fiică a celui dintâiu, după tradiția păstrată în Chișinău) a devenit proprietară de case în Chișinău, și partea din oraș unde erau acele case se numește și azi *Carrière* [6]). Nu este cred

[1]) Semnătura, foarte citeață, e scrisă asemănător unei părți din manuscris, dar cele câteva litere din cari e formată nu ne îndrituesc, cred, a afirmà că manuscrisul a fost copiat de De Carrière.

[2]) Informație dată de d-l Sever de Zotta, directorul Arhivei Statului din Iași.

[3]) Informațiile despre acesta și descendența sa mi-au fost procurate de d-ra Hélène Kroupensky din Chișinău, înrudită cu familia Des Carrières, după tradiția păstrată în această familie.

[4]) Creat în 1693 de Ludovic XIV pentru a răsplătì ofițerii cari aveau cel puțin 28 ani de serviciu sau cari făptuise un fapt de arme cu totul deosebit. (A. M. Perrot, *Collection historique des ordres de chevalerie Civils et Militaires*, Paris 1846, pp. 7,8).

[5]) Informație dată de d-l Sever de Zotta. Ultimul descendent bărbătesc a lui De Carrière, se află stabilit în America, iar dintre fete unele sunt căsătorite cu niște Ruși altele cu Români. (Informație dată de d-ra Kroupensky).

[6]) Informație dată de d-l L. T. Boga, directorul Arhivei Statului din Chișinău,

temerar a deduce că manuscrisul despre care am vorbit mai sus a aparţinut probabil primului De Carrière emigrat din Rusia. Dacă emigraţi francezi în serviciul rusesc, cunoscători ai regulamentului din 1 August 1791, posedau còpii a acestui regulament, nu este firesc a socotì că şi ei au avut o influenţă în adoptarea sus citatului regulament de către Ruşi şi că ei au dat còpiile lor, spre cetire, camarazilor şi şefilor lor ruşi convingându-i astfel de excelenţa regulamentului?

Oricare ar fi fost însă factorul hotărîtor al adoptării regulamentului francez, de către Ruşi; strălucirea isbânzilor franceze, exemplul armatei poloneze de după 1814, influenţa emigraţilor francezi sau aceşti trei factori împreună, important este pentru noi a reţine următoarele:

1). Că din 1816 şi până în 1845 armata rusească a avut, pentru infanterie, un regulament còpiat după cel francez, şi 2) că ediţia din 1845 a acestui regulament rus, ca şi regulamentul francez din 1831, au fost încă puternic influenţate de vechiul regulament francez din 1 August 1791, lucru ce se va dovedì, pentru ediţia din 1845 a regulamentului rus, mai jos.

Şi iată de ce trebuie să reţinem aceste constatări.

După cum ştim, Ruşii au organizat «miliţia naţională» sau «straja pământească», a Moldovei şi a Ţării Româneşti, după chipul şi asemănarea armatei ruseşti. Ei au impus regulamentele ruseşti şi comanda pe ruseşte [1]), iar ca instructori au făcut să se numească ofiţeri ruşi sau români cari slujiseră în Rusia [2]). In 1847 se traduse regulamentul rus în româneşte [3]). De aceste regulamente se serviră trupele noastre până în anul 1860 [4]), când se adoptă regulamentele franceze.

Deşì ediţia din 1845 a regulamentului rusesc nu mai erà o còpie atât de fidelă a regulamentului francez din 1 August 1791, cum fusese prima ediţia (1816), totuş inspiraţia franceză erà foarte pronunţată şi

---

[1]) Maior I. Popovici, *Organizarea Armatei Române*, p. 58.

[2]) Porunci de zi către straia pământească (Ms. Academia Română) No. 21 din 29.V.1833 şi No. 26 din 12.I.1835; F. Colson, *De l'état présent et de l'avenir des principautés de Moldavie et de Valachie*, p. 20; I. C. Filitti, *Domniile române sub regulamentul organic*, pp. 23, 31.

[3]) *Reglement militar pentru slujba frontului de infanterie tradus din dialectul Rosian întocmai de pe Regulamentul îndeplinit cu cele mai nouă metode şi tipărit în S. Peterburg la anul 1845*, de maiorul P. Skelitti, Iaşi 1847.

Reglement ostăşesc de slujba infanteriei tradus din ruseşte, de colonelul A. Banov, Bucureşti 1847.

[4]) *Monitorul Oastei*, No. 55 din 28 Septemvrie 1860, pp. 828, 829.

aceasta se poate constatà lesne dintr'o comparație a cuprinsului manuscrisului De Carrière cu regulamentul editat de Skelitti.

Și unul și celălalt conțin la început câte o introducere, arătând împărțirile unităților, locurile ofițerilor și subofițerilor în front, acele ale muzicanților, jalonierilor și a drapelului, precum și dând norme pentru instruirea regimentului în general și a ofițerilor și subofițerilor mai în detaliu. Multe din prescripțiuni sunt identice în ambele regulamente (și nu trebuie uitat că cel românesc este o traducere din rusește, care forțamente face mai grea comparația) precum este, spre pildă, cea următoare:

Manuscrisul De Carrière (Pag. 6): Le colonel et en son absence l'officier supérieur qui commandera chaque régiment, sera responsable de l'instruction générale des officiers, bas officiers et soldats du régiment.

Regulament tradus de Skelitti (Pag. 22, § 77): Komandiriul regimentului, ear în lipsa acestuia cel mai vekiu din Ștab ofițeri, ce okupă lokul lui, răspunde pentru învățătura în general, a Ofițerilor, Unterofițerilor și soldaților din a lui regiment.

Iar celelalte prescripțiuni, dacă nu sunt copiate ad litteram, sunt identice ca fond fiind, în genere, mai desvoltate în traducerea românească.

După această introducere urmează, în ambele regulamente, prescripțiile relative la școala soldatului, școala companiei (plutonului în regulamentul francez, căci sub vechea monarhie compania erà numai o unitate administrativă și pentru exerciții și luptă batalionul se împărțià în plutoane, fiecare companie formând un pluton[1]) și școala batalionului. In manuscrisul De Carrière urmează școala unităților superioare, parte care nu a fost tradusă în românește nefiind necesară oștirii românești de sub regimul Regulamentului Organic, deoarece această legiuire mărgineà instrucția trupelor la școala de batalion [2]). In regulamentul românesc erau adăugate, la fiecare din aceste școli, capitole despre «lupta împrăștiată», cari lipsesc din regulamentul francez și pe cari Rușii le adoptaseră, precum am văzut mai sus, dela Austriaci.

Atât regulamentul francez cât și traducerea lui Skelitti împart diferitele școli în lecții, cele de mai multe ori cu conținut identic.

[1]) Ms. De Carrière, pag. 2; «chaque compagnie soit de grenadiers ou de fusiliers «formera un peloton».

[2]) *Réglement organique de la Principauté de Moldavie*, p. 251.

Ca formații ambele regulamente prevăd formații în linie și formații în coloane și, la ambele, formația în linie e pe trei rânduri, formație care fusese părăsită de celelalte armate europene. Procedeurile pentru a trece dela o formație la alta sunt asemănătoare.

In privința focurilor ambele regulamente prevăd focuri de salvă, pe șiruri, rânduri, plutoane și batalioane.

Ca adause ambele regulamente au prescripțiuni pentru tragerea la țintă, pentru parade, onoruri, după aceleași norme.

***

Din cele expuse reiese deci că, atât regulamentul în limba rusă de care s'au servit trupele noastre până în 1847, cât și acele traduse în românește, de cari s'au folosit aceleași trupe dela 1847 la 1860, nu au fost decât niște còpii, mai mult sau mai puțin fidele, ale regulamentului francez din 1 August 1791, ale cărui principii generale și cele mai multe din prescripțiile de detaliu le reproduc întocmai.

Faptul că aceste regulamente ne-au fost impuse de Ruși și necunoașterea legăturii ce există între regulamentul rus și cel francez au făcut să se creadă, până acum, că nu numai organizarea oștirilor regulamentare a fost rusească, dar că și principiile instrucții, cele ale formațiilor și cele ale mișcărilor necesare pentru a trece dela o formație la alta, erau cele rusești. Cele arătate mai sus, cred, că dovedesc dimpotrivă că (dacă nu în toate detaliile și nu direct) de fapt regulamentul francez din 1 August 1791 e acela care a fost baza instruirii infanteriei noastre între 1830 și 1860, când alte regulamente franceze ne-au dat normele necesare pregătirii de războiu.

RÉSUMÉ

L'armée russe a adopté, en 1811, 1816 et 1845, pour son infanterie, des réglements copiés, en grande partie, sur le réglement de l'infanterie française du 1-er Août 1791.

Ces réglements russes et les traductions roumaines du réglement de 1845, faites par deux colonels roumains, en 1847, servirent pour l'instruction de l'infanterie roumaine de 1830 à 1860, quand celle-ci adopta le réglement français alors en vigueur.

Une comparaison entre le réglement traduit en roumain en 1847 et une copie manuscripte du réglement de l'infanterie française du 1-er Août 1791, trouvée à Chișinău et qui appartint à un émigré français, De Carrière, passé au service de la Russie, dévoile une ressemblance frappante entre les deux réglements, ressemblance qui va, pour certaines parties, jusqu'à l'identité.

NOTELE UNUI OFIŢER NORVEGIAN INAINTEA ŞI IN TIMPUL RĂSBOIULUI DE NEATÂRNARE 1876—1878

DE

GENERAL R. ROSETTI
MEMBRU CORESPONDENT AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 20 Ianuarie 1928

In amintirile lui Iancu Lahovary [1]) se vorbeşte de prezenţa, la Cartierul General Român, atât în faţa Plevnei cât şi în faţa Vidinului, a locotenentului norvegian Flood. Prezenţa acestui ofiţer mai este semnalată şi de alte izvoare [2]).

O întâmplare m'a făcut să cunosc, în toamna anului 1926, pe Maiorul Jens Meinich, Secretarul General al Crucii Roşii Norvegiene, care a servit pe vremuri sub ordinele colonelului Flood şi care m'a informat că acesta — locotenentul din 1876—1878 — trăià încă, la Bergen. Graţie intervenţiei d-lui Meinich, am intrat în relaţiuni cu colonelul Flood şi am căpătat dela acesta còpia — tradusă în franţuzeşte [3]) — a părţii din jurnalul său referitoare la timpul pe care l-a petrecut în România şi în Bulgaria, jurnal care face obiectul cercetării de faţă.

Inainte însă de a vorbì despre aceste note, e trebuincios, cred, a face cunoscută personalitatea colonelului Flood.

Născut în Bergen, la 17 Octomvrie 1842, Gunnar Sölfest Flood a fost înaintat sublocotenent în infanterie, în 1864, şi a servit în Stat-majorul armatei norvegiene dela 1871 la 1888, în care timp a venit de două ori în România. A servit apoi ca ataşat militar la Paris (1 Ianuarie

---

[1]) *Souvenirs d'un volontaire de l'armée roumaine.*

[2]) Ms. 4773, Biblioteca Academiei Române.

[3]) Traducerea datorită căpitanului P. F. Broch, din armata norvegiană, este făcută *ad litteram,* ceeace cred că nu redă totdeauna exact înţelesul autorului.

1892 la 24 Maiu 1895) şi a fost înaintat locotenent-colonel în 1894 şi colonel în 1898; comandând apoi un regiment de infanterie până în 1907, când a fost pus în retragere pentru limită de vârstă. S'a retras la Bergen, unde a încetat din vieaţă în ziua de 18 Octomvrie 1927.

I. Lahovary, care l-a cunoscut de aproape, face despre dânsul următorul portret [1]:

«Excelent ofiţer, calm, serios, de un curaj rece, e prototip al rasei şi al latitudinei sale; este un contrast izbitor între acest om şi tinerii noştri ofiţeri... Crescut la şcoala unei religii care se întipăreşte adânc asupra sufletelor şi ţine mai mult la regula morală ca la practica exterioară, este pios fără afectaţie şi fără falş respect uman».

Acest portret se adevereşte complet prin jurnalul său, care scoate în evidenţă: un desvoltat simţ religios, o mare dorinţă de a şti, conştiinţă în îndeplinirea misiunii ce singur şi-a impus, imparţialitate în judecată şi în expunere şi capacitate de a pricepe firea şi aspiraţiunea unui popor, deosebit de al său prin rasă, religiune şi civilizaţie. Şi notele sale de acum 50 ani şi amintirea ce a păstrat-o despre ţara noastră, până în ultimele zile ale vieţii sale, arată că colonelul Flood ne-a fost un prieten sincer [2]).

Amintirile sale, aşà cum le-am primit şi le redau, sunt în majoritatea lor numai note zilnice, înscrise grabnic de autor, în carnetul său, pe măsură ce vedeà sau auzià cevà care îl interesà. Ele nu au decât puţine părţi redactate şi deaceea sunt adeseori descusute, prezintă multe repetiţii şi, în relatarea lucrurilor văzute sau a celor auzite, se interpun adeseori părţi relative la alte subiecte, decât cele despre care e vorba atunci. Totuş le-am tradus şi le prezint exact aşà cum sunt aşternute pe hârtie, spre a nu schimbà valoarea lor documentară. Acele părţi în cari se repetă descrieri dejà făcute, sau în cari Flood dă, după spusa altora, descrieri de fapte la cari nu a asistat şi cari fapte sunt cunoscute din alte izvoare, nu le-am reprodus *in extenso* ci le-am rezumat spre a nu lungì textul prea mult sau le-am menţionat numai notarea. In schimb însă am adaus textului note explicative.

Ce cuprind aceste note şi care este valoarea lor documentară?

---

[1]) *O. c.*, pp. 211, 212.

[2]) *Universul* din 11 Maiu 1927 a publicat o scrisoare a lui Flood, prin care acesta făceà urări călduroase pentru România, cu ocazia semicentenarului proclamării neatârnării ţării.

Doritor de a vedeà de aproape un răsboiu şi văzând tensiunea ce existà, către finele toamnei 1876, între Rusia şi Turcia, Flood soseşte în Bucureşti la 9/21 Decemvrie 1876 şi stă în România până la 26 Ianuarie (7 Februarie) 1877, în care timp, graţie bunăvoinţei autorităţilor noastre, studiază amănunţit armata noastră, notând zilnic, în chip foarte conştiincios, tot ce vede şi ce aude.

Imaginea ce reiese din notele sale ne arată o armată cu cadre tinere dar lipsite de experienţă, cu unităţi permanente având o bună instrucţie de paradă şi cu unităţi teritoriale cu desăvârşire nepregătite. Această imagină este adeverită de toate documentele vremei şi are o valoare cu atât mai mare cu cât nu avem decât foarte rar descrieri ale oastei noastre din acel timp. Ai noştri erau prea preocupaţi, atunci, de certele politice, în mijlocul cărora, dacă se ocupà cineva şi de armată erà mai mult spre a învinuì pe cei din partidul advers despre ceeace au făcut sau nu au făcut pentru apărarea naţională. Dintre străini, deşì ochii Europei erau îndreptaţi asupra noastră, prea puţini au studiat temeinic atunci armata română. Şi printre acei cari au scris cevà despre ea, cum a fost cazul cu ziarele austro-ungare, majoritatea s'a mulţumit numai a prezice că, în faţa glonţului, armata română va da bir cu fugiţii.

Imaginea, arătată mai sus, ca reeşind din notele foarte conştiincioase luate de Flood, în această primă vizită în România, erà reală, căci armata română aşà s'a prezentat ulterior pe câmpul de luptă, cu excepţie în ceeace priveşte trupa cu schimbul. Lunga concentrare din primăvara anului 1877 a îngăduit acestui element să-şi desăvârşească pregătirea de răsboiu. Totuş este fapt cert că autorul nu a priceput, chiar ulterior, şi calităţile sufleteşti ale trupei cu schimbul, tot atât de bine cum a priceput lacunele pregătirii sale de răsboiu şi imperfecţiunile acestui sistem de organizare militară, care întrebuinţà, atunci, elementul teritorial al armatei pentru serviciul de jandarmerie şi de grăniceri. Şi trebuie să recunoaştem că i-ar fi fost greu a ghicì dinainte conduita schimbaşilor pe câmpul de luptă, deoarece erà străin de istoria trecutului nostru şi deci nu puteà cunoaşte sufletul ţăranului român, apoi pentrucă a văzut pe acest soldat mai cu seamă în serviciul poliţienesc, pe care-l îndeplinià rău, şi pentrucă chiar ofiţerii noştri nu aveau încredere în schimbaşi, cum n'au avut-o mulţi, chiar după Plevna.

In notele asupra acestei prime vizite, autorul nu înseamnă însă numai impresiile sale militare, ci, ca om cult şi care este curios de a cunoaşte mijlocul în care se găseşte, caută a-şi da seama şi de alte aspecte ale

vieții românești și așterne în consecință pe hârtie o sumă de observații cari, puse toate la un loc, întruchipează o privire, nu lipsită de interes, asupra vieții de acum o jumătate de veac, în diferite straturi ale lumei sus puse și ale burgheziei românești.

Pătruns adânc de sentimentul creștinesc — multe din notele zilnice sunt precedate de invocațiuni religioase — dă o deosebită atenție vieții religioase și caută a-și da seama de felul cum se manifestă, asistând la slujbe religioase (între cari la aceeà a Bobotezii), la nunți, botezuri, atât la ortodoxi cât și la catolici, la luterani, la evanghelici și la mozaici, slujbe pe cari le descrie pe larg. Nu se pronunță categoric asupra sincerității creștinismului nostru dar zice că, dacă sunt multe serbări religioase și multe biserici în România, ele nu sunt mult frecventate și că e posibil ca să nu se găsească în București creștini atât de bine pregătiți, din punctul de vedere religios, ca în Norvegia, cum pe de altă parte e posibil ca în Norvegia să nu fie credincioși atât de statornici (fideli) ca în București.

Amestecate cu aceste note, după cum i se prezintă zilnic ocazia, Norvegianul nostru notează ceeace îl izbește în Parlament (unde asistă la ședințele Camerii și Senatului, în cari s'a protestat contra Constituției lui Midhat Pașa, care ne asimilà cu supușii turci), la teatru (unde îl izbește faptul că lumea e mai ocupată a se arătà și a convorbì decât a fi atentă la ce se petrece pe scenă), pe stradă — a cărui animație îl impresionează, în hoteluri și restaurante — pe cari le declară bune, cum și ce impresie îi produc: o masă la Palatul Princiar, colibele din sate, muzeul atunci în formație la București, spitalele, șoselele, clima, comerțul din Galați, cel din alte orașe și colonia germană din București, toate cu multă franchețá și cu o vădită încercare de a pricepe rostul celor ce vede și aude.

In a doua sa vizită, Flood stă, cu trupele noastre, în fața Plevnei, dela finele lunei Octomvrie până la căderea acestui oraș întărit, și, după ce se odihnește o lună în București, merge la Vidin, unde sosește la timp pentru a intrà în acea cetate, odată cu trupele noastre.

Insemnările sale din această a doua vizită nu prezintă în genere nimic deosebit de ceeace este dejà cunoscut din însemnările și scrierile, foarte numeroase, a celor cari au luat parte sau cari au fost martori la fapte. Ele sunt însă foarte folositoare pentru verificarea spuselor celorlalți, dată fiind conștiința vădită a ofițerului norvegian.

Dar printre aceste însemnări sunt unele cu un caracter documentar mai deosebit. Aşà din descrierea lui Flood, care a fost martor ocular, reiese că, dacă ieşirea din Plevna a lui Osman Paşa, la 28 Noemvrie (10 Decemvrie), nu a reuşit, aceasta se datoreşte mai cu seamă Românilor, cari fiind în strâns contact cu Turcii, au prins de veste, la timp, despre evacuarea întăriturilor de către aceştia şi s'au ţinut de ei ca un roiu de vespi, încercuindu-i chiar înainte de sosirea rezervelor ruseşti şi luând ei toţi prizonierii, cari s'au predat în timpul luptei.

Apoi Flood ne arată făţiş, ceeace până acum se puteà numai deduce din oarecari reticenţe ale scrierilor contimporane, şovăelile comandamentului superior român din faţa Vidinului, şovăeli cari l-au făcut să nu conducă operaţiile cu toată energia ce erà cerută din cauza situaţiei politice de atunci, situaţie care impuneà ca să luăm Vidinul înainte de semnarea armistiţiului.

Este evidentă că dacă colonelul Flood ar fi redactat însemnările sale, acestea ar fi prezentat un interes mai mare pentru marele public, dar chiar aşà cum se prezintă, ele alcătuesc un document de valoare pentrucă însemnările au fost făcute de un om a cărui educaţie religioasă i-a desvoltat simţul datoriei şi al cinstei şi a cărui inteligenţă naturală şi cultură i-au îngăduit a pricepe rosturi, de cari forţamente erà străin, prin însăş firea sa.

20 Noemvrie 1927.

PREFAŢĂ[1])

Ca tânăr ofiţer am fost dornic să văd un adevărat răsboiu.

Am sosit în România în luna Decemvrie 1876, socotind că răsboiul cu Turcia urmà să izbucnească.

După ce am stat două luni, fu evident, că din cauza iernei nu prea aspre, câmpiile şi drumurile erau atât de ude încât făceà cu neputinţă orice transport mai mare de trupe prin România. Răsboiul nu izbucnì deci şi mă întorsei în ţara mea.

In timpul acestor două luni, ţara îmi devenise dragă. Inţelegeam şi împărtăşeam dorinţa de independenţă a tinerei Românii.

După recomandarea unui prieten comun, am fost bine primit de căpitanul Romulus Magheru, care mi-a servit de călăuză în Bucureşti. A cunoscut dragostea pe care o simţeam pentru România, pentru Domnitorul său, pentru poporul său şi pentru armata sa. Deaceea, de îndată ce s'a trecut Dunărea de către Români, mi-a scris, adăugând urarea de a ne revedeà în curând pe câmpiile de bătălie din Bulgaria.

Am obţinut imediat voia de a plecà precum şi o scrisoare de recomandare din partea M. S. Regelui. Soţia Regelui Oscar — Sofia — erà mătuşa Domniţei Elisabeta.

La întoarcerea mea în Norvegia, după răsboiu, am făcut conferinţe la Cercul Militar din Cristiania (Oslo) precum şi în sala de serbări a Universităţii, asupra României şi asupra Răsboiului de Independenţă. Aceste conferinţe, bazate pe notele jurnalului meu, au fost completate prin informaţiile ce erau trebuincioase pentru ca compatrioţii mei să priceapă situaţia României.

Pentru cetitorii români, cari vor parcurge aceste note cu ocazia aniversării a 50-a a Răsboiului Neatârnării, trebuie să fie însă mai folositor să citească jurnalul meu, aşà cum a fost scris sub influenţa impresiilor de atunci.

---

[1]) Scrisă de colonelul Flood în 1927

Dacă s'ar găsì undeva în notele ziarului meu lucruri mai puţin corecte, trebuie de avut în vedere că, fiind străin, am putut să mă înşel despre starea lucrurilor din ţară şi că notele mele sunt scrise acum 50 de ani şi povestesc priceperea mea despre România din acele vremuri. Pentru a înţelege corect aceste note trebuie a se închide ochii asupra marilor progrese pe care le-a făcut România dela Răsboiul de Independenţă încoace.

FOI DESPRE VIZITA ÎN ROMÂNIA ÎN IARNA 1876-77 BUCUREŞTI, GALAŢI, BUZĂU, GIURGIU

Dumnezeule fă ca călătoria mea să fie făcută în numele lui Isus Christos.

7/19 Dec. 1876. La 7/19 Decemvrie am părăsit Viena, dimineaţa, cu calea ferată, prin Cracovia, Roman, Galaţi, Bucureşti, unde am sosit, la amiază, în ziua de 9/21 Decemvrie.

Dela Roman încolo ţara este o câmpie fertilă. Partea de Nord a Moldovei accidentată şi frumoasă. In România nu se vede decât rar o adevărată casă la ţară, numai bordee mizerabile. Dar în depărtare se vede strălucirea clopotniţelor oraşelor.

10/22 Decemvrie 1876. Dela gară şi până la centrul Bucureştiului nu sunt decât case sărace. Centrul oraşului e europenesc. Mare circulaţie de trăsuri. Birjele sunt înhămate totdeauna cu doi cai, deseori de rea calitate. Chiar în centrul oraşului se văd căruţe, înhamate cu boi sau cu doi cai.

Atât trăsurile cât şi călăreţii merg în galop, chiar în mijlocul oraşului. Intinderea oraşului este foarte mare, din cauza felului cum sunt construite casele, cari mai totdeauna nu au decât un singur etaj. Numai străzile din centru sunt pavate, celelalte sunt acum groaznic de noroioase. Centrul oraşului este luminat cu gaz aerian. Multe magazine bogate. Amestec destul de pronunţat de bogăţie şi de sărăcie.

11/23 Decemvrie 1876. Sâmbătă. Am văzut astăzi un ursar care se plimbà, cu patru urşi mari, prin centrul oraşului.

Marele Hôtel du Boulevard, unde locuesc, este cu totul la înălţimea hotelurilor din Paris.

Eri am fost să văd pe căpitanul Magheru [1]). A fost foarte amabil şi mi-a făgăduit a mă prezentà ministrului de răsboiu. Am făcut de-

---

[1]) Căpitanul Romulus Magheru (fiul generalului Magheru), născut 6 Iunie 1847, fusese în misiune la Berlin. Provenià din arma artileriei şi erà ofiţer de stat major. (*Anuarul* pe anii 1876 şi 1877).

asemenea cunoştinţa colonelului Barozzi [1]), un ofiţer foarte amabil. Doctorul Stern [2]) mi-a spus că ultimii 7 ani au fost foarte răi din punctul de vedere al producerii agricole, deaceea nu s'a făcut decât foarte puţin grâu şi acela de o slabă calitate [3]). Din această cauză piaţa olandeză este cu totul închisă (acestei ţări).

In restaurantul hotelului se întrebuinţează chibrituri suedeze, dar în camere se întrebuinţează altele. Dr. S. îmi spune că americanul P. a fost acì pentru a vinde gin [4]), dar că a plecat deoarece nu i-a convenit.

12/24 Decemvrie 1876. Duminică. Pentru întâia oară ies, în mare ţinută, la Bucureşti. Vizitat Comandamentul, Ministrul de Răsboiu [5]), Şeful de Stat Major General [6]), Comandantul de Divizie [7]), Marele Mareşal al Curţii [8]). Seara am asistat la reprezentaţia dramei naţionale: «Moartea lui Constantin Brâncoveanu», scrisă pe româneşte de un francez [9]).

Magheru e de 30 ani, ieşit ofiţer în 1866, căpitan de 5 ani, ofiţer de artilerie şi de stat major. Când eşti căpitan de 5 ani şi ai făcut serviciu efectiv timp de 3 ani, se poate trece un examen, aproape exclusiv asupra regulamentelor. Examenul terminat, cei reuşiţi se înscriu, în ordinea clasificaţiei, pe tabloul de înaintare la gradul de maior. Magheru nu vreà să se prezinte în Ianuarie, cu toate că prin aceasta va fi depăşit de ofiţeri mai tineri ca dânsul. Am văzut un maior care aveà abià 30 ani şi un colonel de aproape 48 de ani.

In momentul de faţă nu există, propriu zis un Şef de Stat Major General. Ofiţerii din staturile majoare ale diviziilor depind de comandantul lor de divizie. Cei cari sunt în Bucureşti sunt ataşaţi la Ministerul de Răsboiu. Pentru răsboiu şi manevre se numeşte un Şef de

---

[1]) Şeful Depozitului de Răsboiu.

[2]) Dr. Ad. Stern spune în amintirile sale *(Din vieaţa unui evreu român)* că în Ianuarie 1871 a început a funcţionà ca secretar al primului consul al Statelor Unite în Bucureşti (II, pag. 72, 96, 97). Acest consul a fost un evreu american B. F. Peixotto şi a funcţionat până în Septemvrie 1876.

[3]) Proastele recolte erau şi una din cauzele relei stări financiare.

[4]) Alcool de enupăr, care se bea mult în ţările anglo-saxone.

[5]) Colonel Gh. Slăniceanu.

[6]) Colonel C. Barozzi.

[7]) General A. Zefcari.

[8]) T. Văcărescu.

[9]) *Românul* din 11 (23) Decemvrie 1876 anunţă că Duminecă 12 Decemvrie se va da la «Teatrul cel Mare *Moartea lui Constantin Brâncoveanu*, dramă istorică naţională în 4 acte de d-l Roques».

Stat Major General, cele mai adese ori Ministrul de Răsboiu. Domnitorul este deci Comandant de Căpitenie [1]).

In colțul străzei marelui hotel Boulevard trec, în mijlocul zilei, cam 600 de trăsuri înhamate cu câte 2 cai, deci cam 1200 cai pe oră.

Pe când Magheru și cu mine mâncam la restaurantul hotelului, a intrat un tânăr călăraş. S'a prezentat imediat căpitanului și i-a cerut voie de a luà masa în restaurant. Erà fiul ministrului român din Viena [2]).

15/27 Decemvrie 1876. Astăzi m'am plimbat cu trăsura în mahalalele Nord-Estice ale orașului. Străzile sunt pline de noroiu, din care cauză cei mai mulți mahalagii și țărani poartă cisme înalte, pantaloni largi și un soiu de haină destul de largă. Aceşti oameni seamănă cu pescarii de pe coastele noastre, dar sunt mai vioi și mai înalți. In genere oamenii sunt mai frumoşi ca femeile.

Centrul orașului are un aspect european. Mahalalele consistă din căsuțe mici, mizerabile, cu un singur cat, destul de numeroase pe străzile mai importante, aiurea mult risipite. Cocioabele acestea convin însă foarte bine climei. Din stradă se pot vedeà lucrătorii în interiorul caselor. Am văzut astăzi doi fierari, lucrând, stând turcește pe jos. Nicovala băgată în pământ.

In timpul unei plimbări de trei sferturi de ceas am trecut pe lângă două trăsuri cu roțile stricate.

Țăranii vin în oraş cu carele înhamate cu 2 sau 4 boi. Adeseori se pun 2 cai înainte și doi boi la oiște. Alteori 4 cai înainte și 2 la oiște — toți mici — cum sunt caii noștri din fiorduri.

Se pare că dorobanții trebuie să se prezinte în fiecare zi, pe piața de adunare, din fața bisericilor. După ce se face apelul li se dă drumul. Nu se fac exerciții din cauză că câmpiile sunt desfundate.

Magheru socotește că o treime numai din ofițeri e ieșită din Școala militară. Restul provine din subofițeri [3]). Pentru cei ce vreau să devie deadreptul ofițeri trebuie să urmeze doi ani Școala Militară. La Iași există o școală pentru subofițeri [4]).

---

[1]) Art. 93 din Constituție.

[2]) Const. Bălăceanu, fiul lui I. Bălăceanu.

[3]) Analiza anuarelor pe anii 1876 şi 1877 arată că mai mult de $^2/_3$ din ofiţeri proveniau din subofiţeri, în special în infanterie şi cavalerie.

[4]) Eroare, la Iaşi existà o şcoală de fii de militari (liceu) iar şcoala subofiţerilor (numită un timp şi şcoala divizionară) erà în Bucureşti. (*Anuarul pe 1876*, pag. 109, 110; Maior I. Popovici, *Organizarea Armatei Române*, pp. 286, 287, 290—292).

Am văzut astăzi o revistă a pompierilor. Fiecare pompă e înhămată cu doi cai şi e întovărăşită de 12 oameni, cari poartă coif de alamă galbenă şi cisme mari. După pompă urmează 2 sacale cu apă, înhamate cu câte un cal, de fiecare pompă. In fine aparate de scăpare şi oameni purtând topoare şi târnăcoape. Atelajele sunt conduse de a călare.

16/28 Decemvrie 1876. Miercuri. Vizitat noua cazarmă a Batalionului de geniu. Două caturi, fiecare împărţit în lung în două săli. 150 oameni de sală. Un pat de fier, care se strânge, de fiecare om. Foarte bine aerat, fereşti duble. Coridoare şi scări spaţioase. Această cazarmă este aşezată în partea de Apus a oraşului. Aci se fac exerciţiile batalionului, de 6 ani. Mai înainte batalionul tăbărà în bărăci, alături de cari pionierii au executat felurite lucrări de fortificaţie pasageră: o galerie de mină lungă de 100 metri şi adâncă de 15 metri, galerie principală cu ramuri laterale; redute, baterii, parapete, gabioane, fascine. Au executat chiar şi 2 paralele de apropiere contra acestor fortificaţii.

Bucătăria din tabăra geniului e într'o baracă, are un coş făcut de cărămizi ca la noi.

Câmpul de tragere al artileriei se află în apropiere. Artileria a construit acolo mai multe baterii. Tunurile sunt mascate prin parapete foarte bine făcute cu fascine şi gabioane. In traverse se găsesc locaşuri subterane pentru soldaţi. Ca ţinte artileria se serveşte de cadre de fier acoperite cu pânză şi hârtie. Toate acestea se găsesc aproape de reşedinţa de vară a Domnitorului şi într'un colţ al imensului câmp de manevră, întins atât cât pot vedeà ochii [1]).

Cazarma geniului va fi probabil gata în vara viitoare.

Cu mirare şi admiraţie am văzut lucrările de fortificaţie pasageră ale acestor săpători precum şi bateriile.

Infanteria de linie este înarmată cu puşca Peadody.

Asupra propunerii Ministrului de Răsboiu, Camera de Deputaţi a votat deunăzi o lege prin care se prevede că familiile dorobanţilor, chemaţi sub drapel, vor fi întreţinute de comune, cari vor aveà îndatorirea de a le cultivà şi pământul [2]).

La Teatrul Naţional ofiţerii plătesc jumătate de preţ, 2 lei fotoliu de orchestră şi 1 leu la parter. Deasemenea la Operă. Se văd adeseaori doamne stând în loje cu spatele întors dispreţuitor spre scenă.

---

[1]) Platoul Cotrocenilor.

[2]) Legea a fost publicată în *Monitorul Oficial* din 11 Martie 1877.

16/28 Decemvrie 1876. Joi. Astăzi am vizitat Şcoala militară şi laboratorul (uzina pirotehnică). Ca director un colonel [1]), ajutor tot un colonel [2]), comandant de companie un căpitan [3]), mai mulţi ofiţeri şi profesori. 58 de elevi, în vârstă de 17½—19½ ani. Primire foarte cordială. In timpul aflării mele în sală, elevii au stat în picioare. 2. clase. In clasa II-a învăţământul cuprinde: istoria, geografia, matematicile. In clasa I-a: topografia, istoria militară, tactica generală şi hipologia [4]).

In clasa I-a am văzut desemne topografice foarte frumoase, în a II-a epure de geometrie descriptivă foarte frumoase, precum şi hărţi de a Europei. Conferinţele se tipăresc [5]). Am avut impresia că cunoştinţele elevilor sunt aproximativ ca şi la noi, în ceeace priveşte matematicile şi geometria descriptivă.

Elevii sunt îmbrăcaţi simplu dar bine. Comandantul de companie cam de 30 ani [6]). Elevii şi ofiţerii subalterni încazarmaţi în şcoală. 3 dormitoare, unul de pluton, adică cam 20 elevi de sală. Intre paturi, un dulap, jumătate din care este atribuit unui elev. Puştile sunt puse înainte. Sălile foarte spaţioase. Alături de dormitoare lavabouri. Săli de baie cu apă caldă. Bucătărie cu aburi foarte frumoasă. Sala de mâncare cu şervete pe masă, foarte curate. Localuri disciplinare şi carceri din cari trei au lumină iar trei nu. Pat de lemn în fiecare carceră. Cei pedepsiţi au voie a-şi aduce aşternutul.

Laborator de fizică asemănător cu al nostru dar nu aşà de mare, el este legat telegrafic cu sala de conferinţe. Cât despre aparate sunt foarte multe scheme de sârmă, precum şi o mică locomotivă completă, secţionată.

Un front bastionat (de ipsos), o sală de scrimă mică decorată ca o sală de arme. Florete şi măşti. Săbii destul de uşoare, ca a mea. Nu au puşti speciale pentru scrima cu baioneta.

---

[1]) Dunca Iulius (Căpitan N. Uică, *Istoricul Şcoalei militare de infanterie 1847—1911*, pag. 53).

[2]) Locotenent Colonel Dona N-ae *(Id.,* pag. 53).

[3]) Căpitan Nicolescu Spiridon, *(Id.,* pag. 54).

[4]) Se mai predà elevilor şi următoarele cursuri: limbile franceză şi germană; fortificaţia; artileria; chimia; administraţia şi legislaţia militară; desemnul *(Regulamentul şcoalelor militare* din 18 Iulie 1872).

[5]) Se litografiau. Muzeul Militar Naţional posedă cursul de tactică al colonelului Gh. Slăniceanu, litografiat în anul 1876.

[6]) Exact. Căpitanul Nicolescu erà născut la 9 Martie 1846 *(Anuarul pe anul 1876,* pag. 170).

Nivelul gimnasticei trebuie să fie destul de jos. Nu sunt aparate în sală, dar se văd stâlpi în grădină.

Şcoala posedă 24 de cai frumoşi. Fiecare elev călăreşte aproape 3 ore pe săptămână. Deşteptarea dimineaţa, vara ca şi iarna, la ora 5. Mesele 6,30, 12 şi 6 seara.

Din Şcoala Militară, elevii sunt numiţi deadreptul sublocotenenţ de infanterie şi de cavalerie. Cei cari ies în artilerie sunt deasemenea înaintaţi ofiţeri dar sunt obligaţi a merge în străinătate pentru a-şi completă studiile. Şcoala militară e o clădire mare şi frumoasă cu o grădină mare situată între oraş şi mahalale [1]).

Laboratorul [2]). In momentul de faţă nu se fac cartuşe decât pentru celelalte puşti, socotindu-se că stocurile pentru puştile Peabody sunt îndestulătoare. O companie de lucrători, încazarmată la laborator. Pat comun. Compania aceasta primeşte ajutor zilnic de oameni dela regimente. Stabilimentul cuprinde mai multe mici clădiri, cele mai multe înconjurate de mici parapete. Tot aici se umple cartuşele Peabody şi se ung cu său. Pentru umplere se întrebuinţează o excelentă maşină americană cu care s'ar puteà face 5.000 cartuşe pe oră, dacă ar fi mişcată de o maşină cu aburi. Aici nu se întrebuinţează decât puterea braţelor. Se primesc şi cartuşe din Anglia. Acestea sunt excelente şi pot fi reîncărcate de 40 ori. Capsă centrală. Toată muniţiunea pentru artilerie e gata şi nu se mai lucrează la ea. Am văzut proiectile cu brâu de plumb şi cu brâu de aramă galbenă, acestea sunt cele cari se întrebuinţează de obiceiu.

Depozitele de pulbere sunt mici şi îndemânatice.

17/29 Decemvrie 1876. Vineri. Vizitat Arsenalul şi atelierele sale, de care depinde şi uzina pirotehnică. Am fost întovărăşit de Colonelul Barozzi şi de Căpitanul Magheru. Un căpitan şi câţiva locotenenţi ne-au condus, regretând că colonelul director [3]) nu puteà fi prezent. Atelierul organizat aproape ca la noi, dar destul de învechit, fiind instalat în clădiri vechi. Se lucrà la repararea de puşti şi la confecţionarea de trăgaciuri de un model nou pentru tunuri şi de roţi foarte bune. Azi lucrau 300 oameni. Soldaţii îndemânatici sunt păstraţi şi li se dă

[1]) Dealul Spirei.

[2]) Ii se zisese în trecut Laborator dar în 1876 şi 1877 ii se ziceà Pirotecnia (*Anuarul pe 1876*, pag. 75, *Anuarul pe 1877*, pag. 72). Ea fusese organizată ca serviciu separat prin Inaltul Decret No. 3062 din 24 Noemvrie 1873. (Maior I. Popovici, *o. c.*, pag. 304).

[3]) Locotenentul Colonel M. Pastia (*Anuarul pe anul 1876*, pag. 74).

o pregătire mai completă (deseori în străinătate). In cazul acesta sunt numiți contra-maeştri [1]). O magazie plină de ante-trenuri și de afete de lemn, cele noui sunt de fier. S'a început construcția unui nou arsenal, se va instală o fabrică de puști precum și o fabrică de tunuri [2]).

18/30 Decemvrie 1876. Sâmbătă. Vizitat un spital pentru bolnavii săraci. Spitalul [3]) este întreținut dintr'o avere care dă un venit de trei milioane lei. Consultația și medicamentele gratuite pentru săraci; 400 paturi. Tot soiul de bolnavi se primesc. Laborator pentru farmaciști. Deasemenea un muzeu zoologic. Am fost conduși peste tot, până și în sala de disecție, unde erau 4—5 cadavre — nici un miros.

Aci se găsește un turn, unde este instalată paza contra incendiilor, construit de Carol al XII-lea.

Vizitat Cercul Militar, așezat într'o locuință închiriată. Cercul există de curând și nu e foarte frecventat. Sublocotenenții plătesc 2 lei, locotenenții 3 lei, căpitanii 4 lei, pe lună. Sală de cetire unde se află mai multe reviste periodice, germane și franceze. Foarte frumos salon turcesc cu divanuri și foarte frumos salon pentru Domnitor. Trei săli de biliard și o mică sală de mâncare. Nici o sală de întrunire.

Vizitat câteva ambulanțe la Spitalul Militar. Trăsură de ambulanță pentru 4 bolnavi. Toate cantinele sunt din împletitură de răchită. Cele mai mici pot fi purtate. Inspectorul general al serviciului sanitar [4]), în persoană, cu doi maiori, câțiva căpitani, locotenenți și soldați m'au condus. Comandament sever.

Vizitat Orfelinatul «Elena Doamna», situat pe un deal lângă oraș. Foarte frumos, 200 fete. Aspect curat și simpatic cu o frumoasă capelă și o grădină vastă.

Ca învățământ: matematici, franceză, italiană. Vârsta elevilor 4—17 ani. Pregătire pentru a deveni profesoare. Una din eleve a recitat, în limba germană, alta a explicat. Multe modèle pentru desen. Caligrafia îngrijită. Elevele se ocupă însuș de menaj. Orfelinatul este sub protecția Domniței [5]).

[1]) La Pirotecnie eră o școală de artificieri ai cărui absolvenți primeau brevetul de artificieri (Maior I. Popovici, *o. c.*, pp. 304, 305).

[2]) A rămas un *pium desiderium* și azi.

[3]) Colțea.

[4]) Doctorul C. Davilla, organizatorul serviciului sanitar militar.

[5]) Flood arată evident numai cursurile la cari a asistat, cum a fost și cu ocazia vizitei sale la Școala Militară (vezi pag. 2 nota 4), căci programul învățământului cuprindeà mult mai multe cursuri.

19/31 Decemvrie 1876. Duminică. Mă hotărâsem dintâiu să merg să văd biserica protestantă germană, dar astăzi dimineaţă căpitanul Magheru a venit să-mi spună că Domnitorul va trece în revistă recruţii, în grădina care e alături [1]). M'am dus, îmbrăcat civil. Domnitorul aveà aerul amabil dar şi înfăţişarea unui om încercat de durerile vieţii.

Trupele erau orânduite pe o alee, recruţii fiecărui batalion în companii de câte două plutoane, de aproximativ 60 oameni, fiecare pluton. Ofiţerul însărcinat cu instrucţia recruţilor, comandà compania. In total erau cam 1500 oameni: 2 companii de vânători, 6 companii de infanterie de linie, o companie de geniu, o companie de pompieri, 5 baterii de artilerie, 4 escadroane de cavalerie, 1 companie de tren, 1 companie sanitară, o companie de jandarmi pedeştri. Toţi — ofiţeri şi soldaţi — foarte bine îmbrăcaţi. Cisme înalte. Răniţi de piele. Teacă de piele pentru cort. Bidon de aramă. Baionetă. Pahar şi farfurie ca la noi. Măntăi mari de toată frumuseţea. Chipiuri rigide, asemănătoare a lor noastre. Artileriştii aveau revolvere şi săbii. Călăreţii săbii şi carabine, acestea Dreyse, mai puţin bune. Brancardierii îşi adusese brancardele. Trupele nu au făcut decât mânuiri de arme.

Aceşti recruţi sunt acì dela finele lunei Octomvrie (stil românesc) şi au făcut deci exerciţii o lună şi jumătate. Mânuirea armelor este la înălţimea aceleia a lor noştri. Ofiţerii comandă bine. A urmat defilarea în coloană de secţie. Marşul nu a fost foarte bun. Din cauza vremei urîte a fost aproape imposibil a se ocupà de marşuri. Erà evident că aceste trupe, după o pregătire, iarna, de o lună şi jumătate, erau cu totul inferioare a lor noastre, după o şcoală de recruţi, vara [2]).

Probabil că până acuma s'au făcut prea puţine exerciţii de risipire în trăgători şi manevre ca şi de tragere în ţintă. Se pierde de sigur mult timp în cazarmă [3]). Mi s'a spus chiar că soldaţii mai slabi instruiţi nu erau prezenţi [4]). Ceeace au bun sunt uniformele şi faptul că au tot soiul de arme şi (au) ofiţeri tineri.

---

[1]) Cişmigiu.

[2]) «Prinţul inspectează în Cişmigiu cei 2000 recruţi ai garnizoanei; îi pune să facă «exerciţii înaintea sa şi rămâne mulţumit de ceeace au învăţat numai în două luni». (*Memoriile Regelui Carol I*, 19/31, Decemvrie 1876).

[3]) Dosarele No. 423, 429 1875 ale Diviziei II-a teritoriale la Arhiva Statului. Lipsa de mijloace a făcut ca şi ulterior să se piardă vreme în căzărmi.

[4]) Obiceiu ce s'a păstrat şi mai târziu. La inspecţia Şcoalei militare de artilerie şi geniu, făcută de Regele Carol I, în Maiu 1898, elevii cei slabi au fost ascunşi în podul şcoalei.

Fiecare ofiţer are o ordonanţă care stă acasă la dânsul[1]).

Căpitanul Magheru are 300 lei pe lună, ce se plătesc la sfârşitul lunei. Se întâmplă însă că s'a trebuit a se aşteptà până la ziua de 18 al lunei următoare[2]).

După revistă muzica venì în centru iar ofiţerii, pe regimente, de jur-împrejur. Domnitorul s'a întreţinut cu ofiţerii superiori. Revista a ţinut 2 ore şi un sfert.

* * *

DUMNEZEULE—fii binecuvântat şi mulţumit pentru binefacerile din anul care s'a isprăvit.

Fie ca credinţa ta şi lumina ta să se întindă pe întregul pământ.

1877

1 Ianuarie—20 Decemvrie 1876. Dumnezeu să ne păzească pe toţi. Dimineaţa la orele 9 ne-am dus în trăsură să vizităm marea cazarmă Malmaison, unde staţionează regimentul de cavalerie de linie, numit, Roşiori, tare de 4 escadroane. Colonelul[3]) m'a primit, în chip amabil iar ofiţerul de serviciu ne-a condus. Fiecare escadron are un grajd pentru 100 cai, pe 2 rânduri, cap la cap. Acoperemântul e de paie. Caii sunt separaţi printr'o bârnă[4]), deasemenea o bârnă în spatele cailor împiedecă paiele de a se răspândì; pe jos pământ.

Caii sunt foarte frumoşi, seamănă cu danezii; aproape toţi din Rusia. Preţul e de 600 lei, când se cumpără foarte tineri. La intrarea fiecărui grajd, subofiţerul de zi ne-a ieşit înainte comandând: «drepţi» şi dându-mi raportul.

Caii ofiţerilor sunt excelenţi, 2 cai de ofiţer, adeseori mai mulţi. Un sublocotenent are de obiceiu 2 cai şi i se alocă raţie şi pentru al treilea. In artilerie şi cavalerie sunt numai ofiţeri bogaţi, pe când în infanterie se găsesc mulţi ofiţeri săraci.

---

[1]) In Norvegia ofiţerii nu aveau acest drept.

[2]) Criza financiară erà atât de mare încât D. A. Sturza cere, prin discursul său din 18/30 şi 19/31 Ianuarie 1877 a se mişcorà creditele pentru armată. Deficitul e de 40.000.000 lei (aur) şi pentru a se puteà plătì cuponul datoriei publice, se lasă neplătite multe creanţe. (*Memoriile Regelui Carol I*, 11 şi 17 Fevruarie 1877). «Starea financiară a României e foarte rea. Casele Statului deabià conţin solda armatei» (*Ibid.* 31 Octomvrie 1876).

[3]) V. Creţeanu.

[4]) Stănoagă.

Se văd deasemenea cai arabi şi englezi pur sânge. Se călăreşte mult în această ţară. Dăunăzi am văzut Ministrul de Interne călărind în tovărăşia celor doi fii ai săi, din cari unul este ofiţer [1]).

Cazarma călăreţilor cuprinde o singură sală unde sunt două rânduri de paturi, pe cari dorm soldaţii, cap la cap. Fiecare escadron îşi are magazia iar regimentul o magazie generală. Toate escadroanele au în propriile lor magazii îmbrăcămintea completă pentru fiecare om, însemnată cu numele soldatului. In magazia regimentului nu sunt decât obiectele noui precum şi icoanele pentru preot.

Mi s'a arătat o repriză de 18 subofiţeri, toţi încălecaţi pe cai foarte buni. Au executat şi scrima cu sabia, călare. Au sărit bariere ca şi la noi. Mare manej foarte frumos. Au venit apoi recruţii, cari nu aveau încă decât 6—7 lecţii de călărie.

Comparând călăria ce am văzut eri şi scrima cu sabia, pe jos, pe care am văzut-o azi, mi se pare că, în acelaş spaţiu de timp, călăreţii noştri ar fi mai înaintaţi.

După aceea am fost primiţi de colonel şi poftiţi la dejun, obiceiu zilnic în acest regiment, cu toate că ofiţerii nu locuesc în cazarmă. (Urmează menuul şi programul muzicii).

După masă colonelul mi-a dăruit un album conţinând toate uniformele româneşti [2]) precum şi menuul.

Apoi mi s'a dat un frumos şi sprinten cal, întrebuinţat adesea de Domnitor, la manevre. Plecarăm la amiază pentru a urmărì marşul infanteriei. Aceasta înaintà ca şi la noi, când se operează numai cu infanteria. Deci un batalion cu o mică avangardă, etc., serviciu de patrulare ca la noi. Erà prima manevră pe care o făceau soldaţii. Din cauza lipsei de practică, patrulele întârziară înaintarea coloanei.

Erau 3 regimente a 2 batalioane de infanterie de linie, 2 batalioane de vânători şi 3 batalioane de dorobanţi. In total cam 5000 oameni (batalioanele de dorobanţi au aproximativ 250 oameni).

După un marş de 3 sferturi de leghe trupele fură înşirate, pe 2 linii, pe un povârniş, fiecare regiment în coloană îndoită. Marşul fusese executat foarte bine în coloană de jumătate de secţie [3]) (10—12 oameni), şirurile şi rândurile bine aliniate. Câţiva nu ţineau cadenţa. Oameni

[1]) Trebuie să fie o eroare căci ministru de interne erà atunci G. C. Vernescu, care a avut un singur fiu şi acesta nu a fost militar.

[2]) *Albumul armatei Române*, M. Baer, Bucureşti, 1873.

[3]) Secţie în înţelesul francez, adică plutonul dela noi.

îmbrăcați în chip excelent. Nici cântece, nici convorbiri. Dintre ofițerii superiori de infanterie erau unii cari nu călăreau mai bine ca ai noștri, cu toate că toți erau mai tineri.

Apoi a sosit Domnitorul, întovărășit de adjutantul său, un căpitan de cavalerie [1]). A trecut în fața frontului trupelor, urând bună ziua fiecărui batalion. Chemă pe căpitanul Magheru și făcù ca să-i fiu prezentat. Domnitorul fu foarte amabil, zicând că e fericit de a mă vedeà și că a regretat de a nu mă fi văzut în grădină, în timpul revistei. După această întreținere ne-am alipit suitei Domnitorului. A inspectat cele 3 batalioane de dorobanți. Mânuirea armelor destul de bine, manevrele din contra foarte rău, deșì nu au constat decât dintr'o desfășurare din coloana îndoită în linie și apoi în linii de coloane de companie, urmate de o tragere pe 4 rânduri (numai câte 2 plutoane de companie). Un căpitan de companie; și Magheru mi-a spus mai târziu, că a văzut pe acest căpitan luat dela altă companie și dat acesteia, care erà să fie inspectată [2]). Socotesc că aceste trupe, în starea lor actuală, sunt cu totul incapabile de a face răsboiul. Ași preferà să mă lipsesc de ele. Dar au încă timp și pot învățà multe. După revistă, întoarcerea în tabără. Domnitorul merse câtva timp în capul coloanei și apoi ne părăsì.

Seara, la Operă, care e foarte elegantă, la înălțimea celor mai bune din marele orașe europeene.

22 Decemvrie /3 Ianuarie 1877. Vineri. Vizitat regimentul de artilerie din cazarma Malmaison. Locuința soldaților ca și la cavalerie. Hrana foarte bună, deasemenea și rachiul [3]). Regimentul are 8 baterii, a 6 piese. Dar acì nu are decât 5 baterii, din care o baterie nouă cu tunuri Krupp, pentru care însă lipsesc caii. Grajdurile asemănătoare cu acelea ale cavaleriei, nepodite însă. Căpestre duble. Șea germană, aproape ca a noastră, poate mai puțin adâncă (înaltă) ca a noastră.

Primire prietenească din partea colonelului și a tuturor ofițerilor.

In curte, exerciții de scrimă, cu pistolul, marș, etc. Se face exercițiu cu tunuri de model vechiu încărcându-se pe la culată [4]) și cu una ba-

[1]) In Memoriile Regelui Carol I nu se pomenește despre această inspecție.

[2]) Acest obiceiu s'a practicat până și în zilele noastre. La o inspecție făcută de Prințul Ferdinand la 23 Maiu 1911, s'a constatat că se schimbase în acea zi, comandanții de companie, în scopul de a ascunde anume nepregătiri.

[3]) Pe atunci se dădeà rachiu, în loc de ceaiu, dimineața.

[4]) Tunuri Md. 1868 de 80 cm.

terie Krupp din cele mai moderne. Fiecare baterie îşi are magazia de îmbrăcăminte (toate uniformele însemnate cu numele oamenilor) şi una de armament. O magazie centrală pentru regiment.

Mi s'a arătat o repriză de soldaţi vechi. Mă aşteptam la ceva mai bine. Săriturile la barieră s'au executat foarte rău, pentrucă caii erau foarte înghesuiţi. Oamenii sunt un bun material, putând deveni buni soldaţi.

Regimentul are o şcoală de subofiţeri [1]). După un curs de 2 ani elevii acestei şcoli pot urmà şcoala divizionară, încă 2 ani, şi obţine astfel gradul de ofiţer. Ofiţerii sunt deasemenea recrutaţi dintre absolvenţii şcoalei militare — aceştia din urmă bineînţeles mai bine instruiţi. Am asistat la un examen de matematici, unde s'a dat problema următoare:

$$x = 4 \pm \frac{\frac{2}{3} \times \frac{7}{8} + \frac{6}{11} \times \frac{4}{7}}{\frac{6}{7} : \frac{12}{17}}$$

Elevul s'a cam încurcat. Elevii executaseră, pe o scară redusă, mai multe baterii, etc., totul foarte bine. Mi s'a spus că e lucrul de iarnă, care serveşte de model pentru lucrările de vară, pe care le-am văzut pe câmpul de instrucţie.

Regimentul de artilerie are un număr de lucrători cari confecţionează uniformele pe măsura fiecărui soldat, precum se face şi pentru cisme. Ambele ateliere se găsesc în aceeaş sală a cazărmei, croitorii de o parte iar cizmarii de cealaltă parte a paturilor. Ca şi la cavalerie este un dormitor de baterie.

23 Decemvrie/4 Ianuarie 1877. Joi. Vizitat marele cimitir din afară de oraş. Multe monumente frumoase. (Urmează descrierea cimitirului Şerban Vodă).

Seara [2]) am fost la Camera Deputaţilor. Sala nu este mare (descrierea ei). Erau în total 79 de deputaţi prezenţi.

In faţa preşedintelui, dar mai puţin înaltă, tribuna oratorului, care nu se întrebuinţà decât rar, oratorii vorbind dela locurile lor. Multă

[1]) Toate corpurile de trupă aveau asemeni şcoli (Maior I. Popovici, *o. c.*, pag. 286).

[2]) Şedinţa Camerei a avut loc la 22 Decemvrie (3 Ianuarie) şi nu la 23 Decemvrie. Din text reiesă (ultimul aliniat unde vorbeşte de şedinţa Senatului din 25 Decemvrie) că însemnarea e făcută a doua zi 23 Decemvrie. (Vezi *Monitorul Oficial* din 6/18 Ianuarie 1877 pag. 108 şi următoarele).

lume în sală. Oratorii se aplaudau prin bateri de mână, la care luau parte şi auditorii. Adeseori oratorii erau întrerupţi prin strigăte, aşà că două sau trei persoane vorbiau în acelaş timp, până ce intervenià preşedintele [1]). Cu toate acestea domnià oarecare calm.

Toţi oratorii vorbiau curent şi declamau. Nu erà o singură persoană care să gângăvească, cum se face la noi. Dintâiu s'a cetit o declaraţie a mai multor cetăţeni după care tribunalul acuzat (Bucureşti) erà alcătuit din oameni onorabili. Deodată un deputat se scoală şi zice: «Declar că acest tribunal e mai rău ca bandiţii», apoi s'au calmat, s'a impus tăcere şi preşedintele a declarat că cuvântul de «bandit» nu erà o expresie parlamentară [2]). A intrat apoi un ministru, zicând că Ministerul are ştiri importante pentru Cameră şi s'a hotărît a se suprimà vacanţele de Crăciun şi de a se ţine şedinţă seara la ora 8. Această şedinţă ţinù până la ora 1 noaptea şi cu 72 voturi contra, 7 abţineri [3]), s'a hotărît ca Ministerul să protesteze contra nouei constituţii a Turciei, care tindeà a face din Români supuşi turci. Preşedintele Consiliului a fost deseori viu aplaudat. Votul s'a făcut prin apel nominal [4]).

La şedinţa de după amiază, la care am asistat deasemeni, votul s'a făcut prin ridicare de mâini. Odată rezultatul nefiind sigur, votul s'a făcut prin bile. Fiecare deputat primì, dela preşedinte, două bile, una albă, una neagră. Acestea se depuneau în două urne — deci scrutin secret — dar câţiva din deputaţi arătară pe faţă ce bilă puneau în urna respectivă. Se fumà chiar lângă scaunul preşedintelui, cu toată interzicerea de a se fumà în sală.

A doua zi protestarea contra constituţiei turceşti fu discutată în Senat, unde Ministerul a avut de susţinut o luptă aprigă. Expresiunea de «protestare energică» fu ştearsă şi întregul fu adoptat cu aproximativ 24 voturi contra 14 [5]).

25 Decemvrie/5 Ianuarie 1877. Ziua de Crăciun. Azi am fost la biserica luterană germană. Foarte frumoasă, plină, 500 de persoane.

[1]) C. A. Rosetti.

[2]) Acest incident nu e semnalat nici în darea de seamă oficială a şedinţei *(Monitorul Oficial* din 6/18 Ianuarie 1877 pag. 108 şi următoarele) şi nici în *Românul* din 24 Decemvrie 1876, care dă seama despre aceeaş şedinţă.

[3]) In realitate au fost 79 voturi pentru şi 9 abţineri *(Monitorul Oficial,* 9/21 Ianuarie 1877, pag. 143).

[4]) Exact. In «Monitorul Oficial» din 9/21 Ianuarie 1877, pag. 143 se dă numele celor cari au votat pentru şi a celor cari s'au abţinut.

[5]) 27 bile albe, 12 bile negre. («Monitorul Oficial» 13/25 Ianuarie 1877, pag. 274).

Domniţa erà de faţă, întovărăşită de o doamnă. Intâiu avù loc un botez (urmează descrierea botezului), după aceea un cantic (urmează descrierea slujbei religioase şi a predicei). La ieşirea din biserică mulţi calici, cerând pomană.

27 Decemvrie/8 Ianuarie 1877. Luni. Audienţă la Domnitor.

«Sunt fericit de a vă vedeà. Cum găsiţi situaţia noastră militară? Ce aţi văzut? Spitalul... Azilul Elena, foarte frumos... Magheru, ofiţer destoinic... a fost mai mulţi ani la Berlin... aţi văzut Muzeul?... sunt acolo lucruri scumpe cari au fost furate anul trecut într'un chip curios [1])... călătoriţi cum vreţi prin ţară... la Galaţi, la Brăila, unde avem un început de flotă de răsboiu... puteţi călătorì îmbrăcat în civil... sper că veţi mai rămâneà câtva timp, în orice caz până la 6 ale lunei acesteia, când avem aicea mare serbare. Veţi aveà ocazia să vedeţi pe Domniţă mai târziu, e obosită în zilele de sărbătoare... Iosefina [2]) este vară mea... Regina Sofia [3]) este mătuşa Domniţei... aţi fost şi la Camera Deputaţilor?... Da, pricepeţi bine că discursurile frumoase nu sunt totdeauna ce e mai bun, ele înşală. Ar fi mai bine a se vorbì mai puţin şi a făptuì mai mult... iată cum au făcut Suedia şi Norvegia... Da, preşedintele consiliului este un mare orator... poate că veţi aveà ocazia de a vedeà cevà mai serios,... da, mai rămâneţi câtva timp. Secţiunea suedeză a expoziţiei [4]) a fost foarte frumoasă... Prinţii D-voastră sunt înscrişi în ambele armate? (vorbì acì de câţiva prinţi pe care nu-i cunoşteam, El văzuse pe regele nostru acum 30 de ani)... Regele ca autor militar?... văzut-aţi Teatrul?... frumoasa vorbire, frumoase poeme... da, armata permanentă e bună... teritorialii lasă mult de dorit... dar concediul D-voastră ţine încă mult?... da, înainte de acea dată o hotărîre trebuie să fie luată... vremea împiedecă orice soiu de manevre, pentrucă terenul este grozav de desfundat... după ziare o grozavă furtună cu zăpadă a avut loc în Norvegia, Suedia şi Danemarca...» [5]).

---

[1]) Furtul tezaurului dela Pietroasa (Cloşca cu pui). *(Memoriile Regelui Carol I,* 20, 21 Noemvrie 1875).

[2]) Regina Mamă a Suediei, fiica prinţului Eugène de Leuchtenberg (Beauharnais) şi a principesei Augusta Amelia de Bavaria. *(Almanach de Gotha,* 1876, pag. 78).

[3]) A Suediei şi Norvegiei, născută principesă de Nassau. *(Ibidem,* pag. 77).

[4]) Nu se poate determinà care e expoziţia despre care vorbeşte Domnitorul.

[5]) A se remarcà că Flood notează numai ceeace a spus Domnitorul.

Sunt foarte fericit şi recunoscător de bunul rezultat al audienţei la Domnitor. Dintâiu m'am urcat pe o largă scară şi apoi am intrat direct într'un salon. Domnitorul a ieşit în acelaş timp, dintr'un salon alăturat, şi venì întru întâmpinarea mea, astfel că m'a primit la uşă, mi-a întins mâna şi am rămas acolo tot timpul audienţei. Erà singur, întovărăşit de un câine foarte mare, mare ca un leu.

6 şi 7 Ianuarie 1877. Am fost la Biserica Evanghelică, care în amândouă zilele erà plină.

Cetind în ziare că Societatea de gimnastică germană va serbà Crăciunul cu familiile şi copiii lor, m'am dus la unul din directori, Farmacistul Hellemberg [1]) şi am cerut voie de a luà parte la serbare ca străin, ceeace mi-a îngăduit, (Urmează descrierea serbării).

Societatea de gimnastică are acum 300 membri [2]), dintre cari 90 de Evrei. Germanii găsesc că aceasta este cam mult şi de teamă ca Evreii să nu se adune toţi şi să majoreze pe Germani, fac acum greutăţi Evreilor, pentru a-i împiedecà să fie admişi în societate.

Germanii îmi spuseră că Românii nu-i privesc cu ochi buni şi că privesc pe Evrei cu ochi răi. Sinagoga evreiască a fost distrusă acum vre-o 10 ani. Aci nu se poate obţine dreptul de naturalizare decât după un stagiu de 10 ani. Dăunăzi Camera Deputaţilor a hotărît că nici un străin nu poate obţine pensie [3]). Şi această lege se aplică şi Germanilor, cari au servit Statul Român aproape 30 de ani, în care timp au vărsat 10% din lefurile lor la Casa de pensiuni. S'au plâns şi au cerut ca să li se înapoieze banii depuşi — dar în zadar [4]).

23 Decemvrie/10 Ianuarie 1877. Excursie la Galaţi. M'am plimbat în oraş. Ca şi Bucureştiul, are străzi largi şi murdare. Chiar în străzile

---

[1]) In istoricul Turnvereinului din Bucureşti *(Der Bucarester Turnverein von seiner Gründung bis zur Gegenwart 1867—1892)*, nu se găseşte acest nume dar se găseşte un farmacist A. Hebberling (pag. 36) care s'a ocupat mult de societate şi care s'a mutat apoi la Turnu Măgurele, unde a murit.

[2]) 301 după istoricul de mai sus (pag. 31).

[3]) Legea pensiilor fusese votată în 1868 (decretată la 15 Fevruarie 1868 şi publicată în *Monitorul Oficial* No. 37 din 16 Fevruarie 1868). Prin art. 5 al acestei legi se prevedeà că; «străinii aduşi în funcţiunile Statului, au drept de pensiuni numai dela epoca «când vor dobândì naturalizaţiunea». Sub regimul Regulamentului Organic, care a precedat această lege străinii nu aveau dreptul la pensie (Al. Zeucianu, *Legea generală de pensii*, pag. 160).

[4]) Instanţele judiciare au respins totdeauna cererile de restituire a reţinerilor: acestea fiind considerate ca impozite. (Zeucianu, *o. c.*, pag. 163).

principale, a trebuit ca trăsura să meargă de cele mai adesea ori la pas, din cauza găurilor adânci. Şi aci se înhamă (trăsurile cu) doi cai. Nu se vede aci ca la Bucureşti, aspectul oriental cu cocioabele mici, nici comerţul făcându-se în stradă. Aceste străzi rău întreţinute sunt o grea povară pentru cai, trăsuri, haine şi aduc pierdere de vreme.

Infanteria permanentă ca şi dorobanţii din Galaţi sunt tot aşà de bine îmbrăcaţi ca şi cei din Bucureşti. Dorobanţii sunt totuş înarmaţi aci cu arme Dreyse [1]). Cazărmile de infanterie şi artilerie sunt mici, cu mari câmpuri de exerciţii în faţa lor.

Sunt case de comerţ foarte importante în lungul cheiului (Dunării). Oraşul propriu zis e situat pe un deal şi partea sa dinspre răsărit e foarte frumoasă. Vremea frumoasă de azi ne-a îngăduit a aveà o privire depărtată spre Sud asupra teritoriilor turceşti [2]); bălţi foarte urîte cu dealuri în spate şi papură pe maluri. Negustorii cei bogaţi locuesc iarna la Atena sau Constantinopol. Boierii (cari astăzi sunt foarte rar bogaţi) pleacă de obiceiu iarna la Viena sau la Paris. Bursa este deschisă între 9 şi 12 şi între 3 şi 5. Aci apa e adusă din Dunăre cu pompe şi e filtrată, dar numai pentru locuitorii din străzile principale. Ah — bieţii vizitii de săcale, în aceste străzi urîte, cu trăsuri fără arcuri.

Hotelul Müller mi-a fost recomandat ca cel mai bun. Un adevărat hotel de familie turcesc.

Se întrebuinţează mult aci care înhămate cu boi. O mulţime de porci aleargă pe cheiu.

De două ori am văzut la Bucureşti cismari luându-şi uneltele şi lucrând pe trotuar. Odată erau trei şi nu într'o parte depărtată a oraşului, dar în faţa unei case frumoase.

Brăila. Şi aci este o societate de gimnastică cuprinzând 80 de membri, cei mai mulţi sunt germani, totuş sunt şi câţiva valahi şi greci. Diseară va fi o serbare, ceeace se întâmplă de două ori pe săptămână. La 2 Ianuarie societatea va da un bal la hotelul nemţesc al lui Waidl. Câteva persoane miroasă grozav de rău — probabil din cauza usturoiului.

Brăila e clădită în chip mai regulat şi mai frumos ca Galaţii. Se găsesc chiar case cu trei caturi. Străzile sunt prost întreţinute, cred totuş că se îngrijesc mai mult aci ca în Galaţi şi în Bucureşti. Apoi nu sunt aci atâtea bojdoaice mizerabile la marginile oraşului.

[1]) Numai parte din regimentele de dorobanţi erau înarmate cu arma Peabody. restul aveà arma Dreyse, care a fost înlocuită, în vara 1877, cu arma rusească Krnka,

[2]) Dobrogea.

31 Decemvrie 1876/12 Ianuarie 1877. Buzău. Hotel Moldova. Un bucătar vorbeşte nemţeşte. Mi s'a dat şi un vizitiu care vorbià nemţeşte. M'a plimbat în oraş timp de două ceasuri şi jumătate, pentru care am trebuit să-i plătesc 16 lei.

Oraşul are cam 6 până la 7 mii de locuitori [1]) şi e situat în centrul ţării, fără râu navigabil. Toate străzile sunt lungi şi largi, fără a fi pavate dar destul de bine şoseluite. Circulaţia nu-i foarte mare, aşà că străzile sunt ceeace am văzut mai bine aci (în România). Casele sunt aproape toate numai cu un singur cat. Multe vile frumoase. Deasemenea căruţe înhamate cu boi, cari le trag prin ajutorul unui jug pus pe ceafă.

La Galaţi ca şi la Brăila mi s'a cercetat cufărul spre a se vedeà dacă nu conţine articole taxabile de către vamă.

In tot lungul străzii principale comerciale sunt dugheni.

Se văd mulţi militari. Am văzut o repriză a Regimentului 2 Roşiori. Pe o câmpie, la capătul oraşului, erau înşiruite şeapte baterii de artilerie. O baterie aveà tunuri din cele mai noui Krupp . Celelalte aveau tunuri mai vechi. Nu am văzut grajdurile, dar caii armatei pe care i-am văzut în oraş sunt foarte buni. M'am plimbat cu trăsura prin împrejurimi. Erà acolo un pod, construit pe palee, cu balustradă de fier, şoseaua bună, largă de 8 coţi, trotuare largi de un cot şi un sfert, pe ambele părţi. Podul aveà o lungime de cel puţin 800 stânjeni [2]). Râul erà astăzi aproape uscat — fundul nisipos — numai ici colea câteva băltoage cu apă. Şi acestea puţin adânci, căci le-am văzut trecute de care cu boi, ceeace se face pentru a nu se plătì taxa de trecere: 20 bani pentru o trăsură, 2 bani pentru un pedestraş. Râul, în mai multe locuri are o lărgime dela 1000—1200 coţi. Deci o mare diferenţă din punctul de vedere al debitului de apă. El distruge adesea malurile sale, ceeace a făcut aci în apropiere şi a ruinat, acum câtva timp, întregul drum ce duce la un sat. Domnitorul a fost aci în persoană şi a hotărît să se facă alt drum, pe cheltueala sa. Am văzut drumul astă — o frumoasă şosea — bine macadamizată, dar neavând încă prundişul [3]).

Drumul pe care l-am urmat este marea şoseà spre Iaşi. E în stare bună şi bine macadamizată, largă de 18—24 coţi. Chiar pe vremea

[1]) 25.767 după *Almanach de Gotha* 1876, pag. 916.

[2]) Podul şoselei Buzău—R.-Sărat.

[3]) Nu e clar. Probabil că traducerea din limba norvegiană în cea franceză e de vină, cum e cazul în mai multe locuri.

de acum este practicabilă pentru infanterie. Ea este deci artera principală pentru apropierea Ruşilor. La aceasta trebuie adăugat că în Buzău se poate cantonà o forţă mare şi (se pot) procurà mari cantităţi de carne şi de fân. Am văzut deasemenea o mică moară de grâu, mânată cu vapori. Deasemenea o uzină de ulei mineral. Se zice că proprietarul acesteia este un cetăţean din acest oraş şi că este omul cel mai bogat din ţară. E un adevărat boier [1]).

Se zice deasemenea că acest om exploatează mine de aur şi că are saline în împrejurimi.

Am întâlnit pe drum mai mulţi boierănaşi venind în oraş. Ei călăreau pe micii cai de ţară. Am întâlnit deasemeni câţiva boieri mergând în trăsuri, înhămate cu cai ordinari.

Am constatat că poşta serveşte şi de diligenţă. Pe capră alături de vizitiu, stăteà un călăraş, armat cu carabină, pe care o ţineà aşà ca să o poată întrebuinţà imediat. In interior două doamne, elegant îmbrăcate. Diligenţa înaintà în trapul viu a şease cai, doi înaintaşi şi patru la oişte. Cai mici ţărăneşti. In clipa de faţă un călător a părăsit hotelul cu o trăsură înhămată cu patru cai buziş. Alături de dânsul erà un soldat. Erà oare acesta un prieten sau este acì obiceiul ca călătorii să fie întovărăşiţi de soldaţi?

Acest hotel trebuie să fie unul din cele mai bune de acì, odaia mea nu este însă decât văruită simplu, dar patul mi-e bun. O biată masă săracă, nevăpsită şi plină de pete de cerneală. Nici un fotoliu, numai scaune obişnuite. Preţul e patru lei pe zi, fără a socotì serviciul 0,60 bani. Peste tot sunt două rânduri de fereşti şi sobe foarte bune, făcute din cărămidă. La Galaţi şi Brăila, din contra, numai sobe mici de fier.

La 1000 de coţi de marele pod mai este unul la fel, dar mult mai scurt. Este peste un alt râu [2]) care deasemenea a săpat în malurile argiloase. Pe malul sud a creat un adevărat parapet înalt de 20—30 picioare. Păzitorul podului e îmbrăcat ca ţăranii — manta mare de şăiac, căciulă şi cisme mari de piele şi pâslă. Aceasta erà îmbrăcămintea şi nu am înţeles cât trebuiam să-i dau la trecere — crezând că erà un calic, i-am dat o jumătate de leu.

Intre orele 12 şi 2 mulţi ofiţeri vin la hotel, mai ales artilerişti. Ei joacă biliard.

---

[1]) Probabil face aluzie la Gr. Monteoru.

[2]) Peste Câlnău.

Socotesc că desfăşurarea armatei române este bună, adică: Galaţi, Brăila, Giurgiu şi Craiova — puternic ocupate de infanterie — cu câteva baterii la Giurgiu şi la Craiova. Deasemenea la Călăraşi. Inapoia acestora o forţă principală la Bucureşti, cuprinzând un regiment de artilerie, un regiment de cavalerie permanentă şi, probabil, trei regimente de infanterie activă, a câte două batalioane, şi în sfârşit două batalioane de vânători şi trei batalioane de dorobanţi.

Ca rezervă, la Buzău, un regiment de artilerie de şeapte baterii, un regiment de roşiori şi puţină infanterie [1]).

Aici deasemenea ofiţerii şi soldaţii sunt foarte bine îmbrăcaţi. Acest dispozitiv trebuie să acopere complet desfăşurarea Ruşilor către Dunăre [2]). Nu se poate închipuì o trecere a Turcilor spre Răsărit de Brăila, acum aici terenul e mlăştinos [3]).

In acest hotel ofiţerii mănâncă la o masă separată: un maior, doi căpitani şi mai mulţi locotenenţi şi sublocotenenţi. Toţi sunt tineri, între 23—33 ani. Maiorul are poate 38 ani. Bune maniere, convorbirea e veselă şi amabilă. Se vede că între ei există raporturi foarte bune. Ei sunt toţi bărbaţi frumoşi, bine proporţionaţi şi bine îmbrăcaţi. Tunici cafenii cu două rânduri de nasturi, pantaloni cenuşii cu paspol roş. Pe umere sunt brodate oarecari ornamente, ei poartă deasemenea brasarde [4]).

Am văzut astăzi cum se duceà, dela închisoare la judecată, pe uliţele oraşului, patru hoţi, păziţi de patru soldaţi, cu baionetele la arme. M'am mirat că se văd rar acì adunări de băieţi ca la noi. In genere, se văd puţini copii. Mi se pare că sistemul internatului este destul de răspândit acì.

---

[1]) Dacă cunoaştem în trăsături generale dispozitivul armatei române la finele anului 1876, nu avem date amănunţite spre a controlà ceeace spune Flood. In orişice caz este o eroare în ce spune el, căci nu menţionează că Divizia 4-a aveà o parte din trupele sale în regiunea Focşanilor. (*Istoricul* de mai mulţi ofiţeri, pag. 39, 41; *Memoriile Regelui Carol I*, 13/25 Noemvrie 1876).

[2]) Dispozitivul servià mai ales spre a face faţă unui eventual atac turcesc.

[3]) Poate că Turcii nu ar fi putut trece în massă în regiunea Galaţi—Brăila, dar puteau uşor distruge podul dela Bărboşi şi astfel tăià legătura cu calea ferată dintre Moldova şi Muntenia. A fost continuu temere de o asemenea lovitură şi deaceea s'au luat măsuri speciale de apărare la Barboşi.

[4]) Cred că e vorba nu de brasard, ci de galoanele de pe mânicile tunicei şi că traducerea din limba norvegiană în cea franceză nu e bine făcută.

1/13 Ianuarie 1877. Intors la Bucureşti. Făcut vizite de anul nou şi m'am înscris la Domnitor.

In timpul mesei unul din chelnări mi-a prezentat pe o farfurie o carte de vizită cu urările chelnărilor de anul nou.

Un ministru locueşte în acest hotel. Am văzut în astă seară o grămadă de bărbaţi, în ţinută de seară, — cel puţin zece — ieşind dela dânsul. Au fost probabil la ministru pentru a-l felicità şi a cerşì.

2/14 Ianuarie. Duminecă. Astăzi am fost la biserica luterană. Numai o pătrime la o treime din locuri ocupate. (Urmează rezumatul predicii).

Azi văzui doi călăraşi ducând doi hoţi prin oraş, probabil dela ţară. Un călăraş călăreà înainte, urmau cei doi hoţi, apoi celălalt călăraş, ambii călăraşi cu carabina în mână.

Azi am fost la Muzeu. In catul întâiu două odăi cu minerale şi bucăţi mari de piatră. In al doilea cat două odăi cu păsări şi una cu peşti. Alături o odae mare şi una mică cu picturi şi cu icoane. Numai una din picturi înfăţişând o vedere, şi aceea nu erà bună. De sigur şi în etajul al treilea este ceva expus, intrarea nu erà îngăduită astăzi. (Urmează un extras din ziarul *Epoca*).

Este remarcabil ce violenţi pot fi Românii în vorbirea lor — dar se calmează uşor apoi.

3/15 Ianuarie. Luni. Azi e frig cu puţin viscol...

Toţi militarii şi mulţi civili au pelerine peste manta. Am văzut astăzi un ţăran, cu o mantà, care erà brodată cu şnur de sus până jos.

Hotelierul mi-a povestit că acum doi ani au rămas 26 de zile fără a primì corespondenţă — din cauza viscolului [1]).

Atât ieri cât şi astăzi am văzut trecând câte o îmmormântare urmată de muzica militară şi un pluton de infanterie. Restul lumii în trăsuri. Foarte frumos car mortuar.

In faţa hotelului sunt 36 de oameni — împărţiţi în două schimburi — cari încarcă piatră de pavaj în nişte căruţe. Aceşti oameni stau mai mult de vorbă şi nu se vede niciodată mai mult decât $^1/_5$—$^1/_4$ lucrând, restul stă rezemat pe târnăcoapele lor, râde şi glumeşte.

Desfăşurarea Românilor e probabil terminată [2]). Pentru a nu îm-

---

[1]) Exagerat. Memoriile Regelui Carol I arată că, în Fevruarie 1875, au fost întreruperi a circulaţiei, una a ţinut şase zile, iar cealaltă zece zile.

[2]) Desfăşurarea erà terminată încă din prima jumătate a lunei Noemvrie 1876, când Domnitorul inspectează trupele în cantonamentele lor. (*Memorii*, 31 Octomvrie—13 Noemvrie 1876).

piedecà transportul Rușilor s'a transportat dejà cavaleria și infanteria, din Iași la Buzău [1]).

Artileria cea mai nouă are încărcăturile în saci. Deci nu este nevoie a mai încărcà ci se face numai schimb de saci.

4/16 Ianuarie. Marți. Azi avem o temperatură de circa 0 grade și câțiva fulgi de zăpadă. Se merge peste tot cu sania. Vizitiul stă înainte. Inhamate cu doi cai.

Magazinele elegante — franțuzești, germane, românești și jidovești — se găsesc pe strada Mogoșoaei. Comerțul mai modest între Bulevard [2]) și Banca României [3]). Acì sunt mai ales Evrei. Deasemenea sunt mulți meșteșugari — mai ales căldărari orientali (țigani). Brutarii pun pâinea caldă pe o fereastră largă, care e deschisă și de pe care se face vânzarea. Acì se găsește deasemenea o mare hală de carne și de pește. In fața halei se vând zarzavaturi și mari cantități de fructe, printre cari se găsesc prune uscate, lămâi și ardei roș, foarte întrebuințat de popor. Casele elegante ale marilor boieri sunt așezate numai la Răsărit și în vecinătatea podului Mogoșoaia. De jurîmprejur nu sunt decât case mici sau bordee.

Am văzut astăzi o diligență, venind probabil dela gară și mergând la poștă, care aveà și ea călărașul său, cu carabina pe spate. Serviciul de călărași și de dorobanți constitue o grozavă risipă a puterii active a țării și cu toate acestea justiția e slabă, căci cum poate un țăran să acționeze cu zel contra hoților din vecinătatea sa, când fiind civil trei săptămâni este expus răzbunării? Dealtfel urmărirea unei crime poate să ia mai mult ca o săptămână, și atunci cercetările trec dela unul la altul. In aceste împrejurări, dacă afacerea merge prea rău, se face câte o razie din când în când. (Dorobanțul și călărașul) fiind sărac nu e supărat de hoți, iar pe de altă parte nu are mulți sorți de a fi răsplătit, dacă își face serviciul ca lumea.

Lenea curățitorilor de stradă întrece orice descriere. Văd înaintea mea trei oameni cari trebuie să curețe zăpada depe trotuar, dar se odih-

---

[1]) Transportul Diviziei 4-a în regiunea Focșani—Mărășești-Buzău, s'a făcut cu scopul de a aveà armata mai concentrată în cazul unui atac turcesc. Că aceasta a ușurat transporturile rusești nu mai rămâne îndoială, dar nu ușurarea acestor transporturi a fost cauza acestei dislocări.

[2]) Actualele bulevarde Elisabeta și Academiei.

[3]) Banque de Roumanie (azi Bank of Roumania) se aflà atunci în Piața Sfântul Gheorghe. (Informație dată de d-l General S. Băicoianu).

nesc tot timpul. Fumează mereu ţigarete şi stau de vorbă cu trecătorii.

Aci nu există stat major propriu zis [1]). Ministerul de Răsboiu are biurouri din cari se conduce armata în timp de pace [2]). Depozitul de Răsboiu [3]) nu face decât să ridice harta ţării, la scara de 1/25.000.

Fiecare divizie îşi are statul major, artileria are pe al său deasemenea ca şi geniu (adică acei dela instituţiile tehnice şi dela batalioanele de geniu).

Ei (Românii) au primit — sub Domnitorul Cuza, care adoptase totul dela Francezi — o bună bază pentru organizarea armatei, care are toate armele şi serviciile, îmbrăcăminte bună şi un armament excelent (Peabody şi Krupp). Dar armata permanentă este prea mică şi e împovărată de o armată teritorială prea mare. Aceasta nu este bună de nimic, risipeşte prea mult din timpul poporului, nu este folositoare justiţiei şi cu totul zadarnică pentru răsboiu [4]).

Este de un mare folos că ofiţerii activi sunt tineri. Cred totuş că instrucţia nu este destul de serioasă. Este impresia pe care o am după ce am fost faţă la inspecţia recruţilor şi la şcoala de aplicaţie a cavaleriei. E curios cum aceşti soldaţi, atât de deprinşi cu caii, nu pot să încalece mai bine. Recruţii sunt sub drapel dela 1 Octomvrie. Nu există totuş hale mari de instrucţie nici săli de gimnastică, din care cauză rezultă o groaznică risipire de timp şi de bani. Chiar în aceste vremuri îngrijitoare aproape că nu se fac exerciţii, dar mă şi întreb unde s'ar puteà face. Se constată excelente maniere printre ofiţerii de stat major, de artilerie şi de cavalerie şi ei sunt foarte bine văzuţi în societate. Cred că nici unul dintr'înşii nu lucrează în afară de serviciu.

Fiecare regiment îşi are şcoala de subofiţeri, dealtfel destul de înapoiată.

---

[1]) Aşà erà, căci sub denumirea de Statmajor General, se înţelegeà atunci (vezi *Anuarul armatei* pe anii 1876 şi 1877), ca şi în Franţa, generalii armatei, iar ofiţerii de stat major la un loc alcătuiau corpul de stat major.

[2]) Ministerul de Răsboiu cuprindeà în 1876 patru direcţii; Direcţia I: Personal şi operaţii militare. Direcţia II: Administrativă. Direcţia III: Contabilitatea. Direcţia IV: Arme speciale.

[3]) Format prin imitaţie după Francezi, dar limitându-şi activitatea la lucrările topografice şi istorice (Maior I. Popovici, *Organizarea Armatei Române*, pp. 266—279).

[4]) Faptele erau să dovedească, în curând, că armata teritorială nu erà zadarnică pentru răsboiu. E adevărat că lunga concentrare din primăvara şi vara anului 1877 au contribuit mult la o mai desăvârşită pregătire a ei.

Românii nu sunt niciodată meseriași. Căldărarii sunt Țigani sau Bulgari. Zidarii nu sunt decât Țigani. Ovreii sunt negustori și croitori. Francezii, Germanii și Italienii dau pe ceilalți meseriași și o parte din comercianți.

Inginerul englez, care a construit calea ferată spre Transilvania (Sinaia) locuește în acest hotel. Acum nu mai sunt bani, lucrul e oprit și inginerul stă acì de trei luni, ceeace îi va micșorà mult câștigul [1]).

5/17 Ianuarie. Miercuri. Un grad sub zero. Azi preoții cutreeră parohia lor și stropesc toate locuințele cu aghiazmă [2]). Un preot merge înainte cu crucea, apoi urmează doi dascăli cu aghiazma și însfârșit încă un preot cu o cruce și cu o cădelniță. Fiecare familie plătește preoților 1, 2 sau mai mulți lei. Cred că toată lumea ține foarte mult la acest obiceiu. O femeie sărmană s'a rugat mult de preot ca să stropească și o cameră care erà în fundul curții.

Depozitul de Răsboiu nu are decât o singură sală pentru desenat și apoi biuroul colonelului, unde astăzi se aflau doi locotenenți, cari desemnau. Punctele lor (ale Românilor) trigonometrice se află la o depărtare de 10—12 km. [3]). Mi s'a povestit că în Algeria observațiile se fac noaptea cu ajutorul felinarelor, refracția fiind atunci mai mică. Mi s'a prezentat un căpitan ca fiind acela care organizase lucrările fotografice.

In astă seară nu este teatru din cauza marei serbări de mâine.

(Urmează un tabel de efectivul trupelor cari au luat parte la serbarea botezului apelor... 5250 oameni în total).

Termin acest caiet în numele lui Isus Cristos.

Domnul să fie lăudat și mulțumit de toată dragostea și bunătatea ce mi-a arătat-o în acest timp.

El ajută totdeauna.

* * *

AL DOILEA CAET.

O stăpâne Isuse Cristoase, stai lângă mine și învață-mă a te iubì.

6/18 Ianuarie 1877. Cea mai mare serbare populară a bisericii grecești (ortodoxe). (Merge îmbrăcat civil și descrie atât interiorul bise-

---

[1]) E vorba de inginerul Crawly, a cărui concesiune a dat loc la mari neînțelegeri și a trebuit să fie reziliată.

[2]) Ajunul Bobotezei.

[3]) Azi distanța dintre ele variază după cum sunt de ordinul I, II sau III.

ricii Zlătari cât şi slujba, costumele preoţilor şi mergerea în procesiune până la malul Dâmboviţei, toate la fel ca şi azi, şi descrie aruncarea crucii în apă ca şi scoaterea ei şi întoarcerea la biserică. Urmează defilarea).

In timpul defilării direcţia s'a păstrat bine şi cadenţa deasemenea. Rândurile nu erau înghesuite. Erau totuş câţiva oameni nealiniaţi şi cari nu ţineau cadenţa. Distanţa între despărţituri excelentă. Trupele bine şi îngrijit îmbrăcate. Se vede că e lipsă de ofiţeri, la dorobanţi erau rar mai mult ca un căpitan (care mergeà la aripa dreaptă a plutonului din cap), şi un locotenent sau sublocotenent (care mergeà înaintea plutonului 1-iu), de fiecare companie. Chiar în batalioanele permanente s'a văzut câte un tânăr subofiţer comandând un pluton, deşi companiile nu aveau decât 2 plutoane.

Dorobanţii nu au fost de loc inferiori infanteriei permanente în timpul acestei defilări.

Cavaleria cu tunici roşii, pantaloni albi şi cisme mari, e foarte bine. Toate regimentele permanente au, pentru tot efectivul, trei rânduri de uniforme.

In rezumat, defilarea foarte reuşită. După defilare, am dejunat cu locotenentul (care mă întovărăşise) la hotel.

Seara, masă la Palat. (Descrierea mesei şi a serviciului şi observaţie că, deşi erau adunaţi ofiţerii cei mai vechi ai armatei, prea puţini erau cărunţi sau ajunseseră la vârsta de 50 ani).

Domnul face totdeauna totul spre mai bine.

7/19 Ianuarie. Vizitat astăzi biserica cea mai de seamă din ţară — Biserica Mitropoliei. E foarte mică — deabià loc pentru 300 persoane (descrierea slujbei şi reflecţiuni asupra serviciilor divine din toate religiile, cari se încheie cu următoarea observaţie): Mi se pare că nu se merge mult la biserică aci deşi sunt foarte multe biserici şi foarte multe sărbători religioase.

8/20 Ianuarie. Sâmbătă. (Vizitează Sinagoga, o descrie şi descrie slujba).

9/21 Ianuarie. Duminecă. Am fost la Palat pentru a face vizită Mareşalului Curţii [1]), în urma mesei de deunăzi. A fost foarte amabil şi s'a întreţinut mult timp cu mine. Mi-a spus că între 35—40 mii oameni ajung, în fiecare an, la vârsta de 21 ani. Din numărul acesta se iau numai

[1]) Th. Văcărescu.

10.000 pentru armată, cari se împart între armata permanentă, călăraşi şi dorobanţi. Din aceştia se trag la sorţi 1500 oameni, primii 500 din cari sunt daţi armatei permanente iar restul se dă trupei cu schimbul. Din cei 500 oameni afectaţi armatei permanente, cei ce doresc pot deveni călăraşi sau dorobanţi [1]). Călăraşul, pe lângă uniformă, trebuie să-şi procure un cal de o valoare de cel puţin 20 galbeni (240 lei). Dorobanţul trebuie să-şi procure uniforma [2]). Statul dă armamentul şi pentru unul şi pentru altul.

Soldaţii armatei permanente nu au dreptul a se căsătorì în timpul celor 4 ani de serviciu sub arme. Din contră, dorobanţii şi călăraşii se pot căsătorì după 3 ani de serviciu. Această organizare a fost alcătuită pentru apărarea contra Turcilor şi datează mai bine de 400 de ani [3]). Este foarte populară. (Urmează informaţii neexacte despre trecerea lui Carol al XII-lea prin ţară).

Evreii nu au dreptul de a se stabilì la ţară.

Ceremonia religioasă cea mai curioasă la care am asistat vreodată a fost aceà a unei căsătorii. (Urmează descrierea unei asemenea ceremonii).

10/22 Ianuarie. Luni. Excursie la Giurgiu... M'am plimbat prin tot Giurgiul. Se zice că oraşul are 14.000 de locuitori [4]). E foarte întins. Cartierul evreesc şi comerciant are case cu unul sau două caturi, aşezate unele lângă altele. Sunt deasemenea şi câteva vile frumoase apoi numai bordee, multe subterane. Am vizitat unul din acestea. (Urmează descrierea interiorului).

Cred că nu am văzut niciodată atâtea femei, aşà de frumoase, ca la Giurgiu — dela cele mai distinse şi până la cele din popor...

---

[1]) Datele date de Văcărescu nu sunt exacte. Iată statistica recrutării pe anii 1873-1878:

Anul	Inscrişi	Incorporaţi		Permanenţi	Total	Trecuţi în miliţii
		Călăraşi	Dorobanţi			
1874	44.600	900	11.000	7100	19000	25.600
1875	53.184	1050	8.500	6300	25850	37.334
1876	46.826	2400	6.600	6000	15000	31.826
1877	48.825	2000	7.000	5000	14000	34.335
1878	47.000	2200	9.800	6000	18000	29.330

(După *Cestiuni militare. Efectivul şi Instrucţia* de Lt.-colonel S. P. Scheletti, pag. 41).

[2]) Numai rufăria (micul echipament), restul se dedeà de Stat, conform jurnalului consiliului de miniştri No. 8 din 11 August 1869.

[3]) Fantezie istorică, foarte la modă atunci. De fapt această organizare erà nouă.

[4]) 20.866 după *Almanach de Gotha* 1877, pag. 972.

Cel mai bun vin românesc este cel de Drăgăşani. La hotelul de acì se plăteşte 70 bani, o jumătate de litru. Aminteşte mult de vinul spaniol, dar puţin mai uşor şi nu aşà dulce, în orice caz nu aşà bun.

Am întâlnit astăzi un batalion de infanterie în marş şi am luat o trăsură pentru a-l urmà. A mers în coloană de semi-pluton pe front de 10 oameni adică socotind că sunt 2 plutoane de companie, 80 oameni (de companie). Marşul început la cazarmă a fost foarte bine pe timpul trecerii oraşului. La ieşirea din oraş colonelul se oprì şi puse batalionul să defileze în faţa lui (celălalt batalion a fost trimis la Craiova). La ieşirea din oraş se trimise înainte trupele de pază. Dar totul se petrecù în chipul aşà de bine cunoscut: Un ofiţer stă pe şosea, strigă, face semne, arată cu sabia, ca patrulele de flanc să se depărteze spre aripi, ca cercetaşii să înainteze mai mult. Aceştia se opresc pentru a observà şi apoi caută a recâştigà timpul pierdut, alergând, iar distanţele rămân ca şi mai înainte, până ce toţi se opresc. Atunci capul coloanei dă peste capul trupelor serviciului de siguranţă iar patrulele de flanc au rămas mult înapoia cozii coloanei.

Chelnărul dela hotelul din Giurgiu (21 ani) se teme de serviciul militar. Este o adevărată ruină pentru un om sărac: «Mă face ordonanţă la un ofiţer, umblu ca atare de ici până colo timp de 3 ani pentru 50 bani pe zi şi încă sunt îndatorat a cumpărà cele trebuincioase pentru curăţitul ghetelor, etc.». (Descrie apoi satul Comana).

In conformitate cu legile agrare din 1864 Statul a dat fiecărui ţăran un lot de pământ, proporţional cu cel ce-l aveà dejà. Ţăranul plăteşte acest lot, Statului, în rate. Dar această bucăţică de pământ nu-i ajunge. E nevoit deci a lucrà pe la arendaşi, cari se poartă neomenos cu dânsul...

Intoarcerea la Bucureşti. Miercuri 24 Ianuarie am fost să văd pe Baronul Stuart, trimisul rus. I-am predat scrisoarea de recomandaţie ce o aveam dela Viena şi mi-am arătat dorinţa de a plecà prin: Chişinău—Petersburg spre Norvegia. A fost foarte amabil şi mi-a dat o scrisoare de recomandare către un general rus la Chişinău. Am scris apoi Mareşalului Curţii informându-l de plecarea mea Vineri seară şi întrebându-l cum aşi puteà prezentà mulţumirile mele Domnitorului. Dar chiar în această zi Domnitorul plecase cu suita sa la vânătoare. Mi-am făcut vizitele de plecare Joi şi Vineri. Colonelul Barozzi mi-a dat 2 scrisori de recomandare către un general şi un colonel rus. Sosind la ora 2, după cum fusese convenit, la ministrul rus, (am constatat că) afacerea luase cu totul altă înfăţişare. El regretà mult că Marele Duce fiind

bolnav [1]) nu puteà face nimic pentru mine. El credeà că, în asemenea împrejurări, aşi profità foarte puţin de acest voiaj şi mi-a dat sfatul de a-mi întârzià plecarea. M'a întrebat francamente ce voiam să fac: Da, voiţi să plecaţi sau să rămâneţi? La această întrebare am răspuns naturalmente că ar fi mai bine să-mi întârzii voiajul. Căci interzicerea (de a merge în Rusia) erà atât de absolută încât nici nu-mi vizase paşaportul.

M'am hotărît deci a merge direct la Dresda pentru a studià şi pentru a aşteptà evenimentele.

Ministrul Slăniceanu, crezând că plec numaidecât, trimise Joi seara pe Colonelul X. pentru a-mi urà drum bun. Şi Vineri seara venì Mareşalul Curţii, în persoană, cu urările Domnitorului. Apoi a venit şi Borer. Mi-a spus că va cere imediat o audienţă Domnitorului pentru a-i exprimà sentimentele pe care le manifestasem pentru Domnitor şi pentru poporul său. Vineri venì să mă vadă Căpitanul Magheru cu care am petrecut cordial seara, despărţindu-ne ca buni prieteni. Plecat din Bucureşti, Vineri seara la ora 8, sosit la Cracovia Duminecă dimineaţa la ora 7.

* * *

AL TREILEA CAIET.

Foi din Jurnalul meu în timpul războiului de Independenţă a României, 1877—1878.

IN FAŢA PLEVNEI

Doamne păzeşte-mă din dragoste pentru Isus Cristos.

Maiorul Romulus Magheru mi-a trimis o scrisoare purtând data: Corabia, 3 Septemvrie 1877, în care zice: «Nu uitaţi pe prietenul D-v. care va trece frumoasa Dunăre mâine cu scopuri războinice. Dacă o fi voia sa, Dumnezeu va fi cu noi. La revedere. Tare aşi vrea ca să veniţi să ne surprindeţi într'una din zilele acestea în Turcia».

In vara anului 1877 eram ocupat în Nordul Norvegiei cu măsurători topografice. Nu am primit scrisori dela Magheru decât după întoarcerea mea la Cristiania. Am cerut deci un concediu, pe care mi l-a acordat

[1]) Marele Duce Nicolae Nicolaevici, fratele Ţarului, comandant al armatei de operaţie rusă din Europa, s'a îmbolnăvit la sosirea sa în Chişinău. *(Memoriile Regelui Carol I,* 18/30 Noemvrie 1876). La 2/14 Ianuarie a început a se însănătoşì. *(Ibidem* la această dată).

graţios M. S. Regele, care a binevoit a-mi da deasemenea şi o recomandare. Am plecat din Cristiania la 18 Octomvrie 1877, prin Viena, şi am sosit la Bucureşti la 26 Octomvrie 1877.

14/26 Octomvrie 1877. Sosit la Bucureşti, la amiază. Intârziere destul de mare (4 ore) din cauza marilor trenuri militare (mai ales artilerie). Aceste trenuri erau mai lungi decât liniile de garaj; au trebuit deci mişcate încetul cu încetul [1]). M'am coborît la Grand Hôtel du Boulevard. Cumpărat azi un revolver. Facă Domnul, în marea sa milă, să nu fiu silit a mă folosì de el.

15/27 Octomvrie. Sâmbătă. Plecat la ora 9 din Bucureşti spre Frăteşti, de acolo la ora 1 spre Şiştov. Costul drumului 120 lei. Trăsură înhămată cu 4 cai, destul de buni. Lungimea drumului ceva mai mult de 65 km. Drumul nu e construit ci s'a format prin circulaţie. Deseori are o lărgime de 50—80 coţi şi se compune din 3—4—5 urme paralele, după vreme.

Azi e frumos. După ce-şi adapă caii vizitiul îi duce la trap jumătate din drum. Teren şes. Spre miazănoapte se văd totuş mici dealuri şi spre miazăzi creasta malului bulgăresc al Dunărei. Intâlnit un convoiu de răniţi, în care de ţară. Printre ei ca vreo treizeci de Turci cu feţe de voinici, dar puţin cam sălbatice. Peste totul coloane de aprovizionări, de mari lungimi, sute de trăsuri întinzându-se până la limita vederii, pe tot câmpul.

In acest sat am avut o bună locuinţă. O casă clădită de curând. Mi s'a dat ca mâncare o supă, o friptură cu cartofi, deasemenea foarte bună şi un vin roşu, tare dar destul de acru. Cafea neagră cu zahăr alb. Pâine foarte bună. Stăpânul e grec şi are o prăvălie de cealaltă parte a străzii. A închiriat casa chiar azi dela un ţăran. Satul se chiamă Pietroşani.

16/28 Octomvrie. Duminecă. Dimineaţa mi s'a dat socoteala: camera 20 lei, masa 14 lei, total 34 lei.

La 11 dimineaţa am sosit la Zimnicea. Am fost să văd pe comandantul rus. S'a arătat foarte rezervat dar totuş mi-a vizat paşaportul şi apoi mi-a dat drumul. La urma urmelor mi-am găsit o locuinţă, al cărui interior seamănă cu un beciu pentru combustibil dela noi. Camera conţine 3 paturi simple alăturate. S'a mai adăugat unul pentru mine.

[1]) Liniile construite de Strussberg fuseseră construite pentru un trafic mic şi pentru trenuri de puţine vagoane.

Un maior rus, doi căpitani. Unul din aceştia este ofiţer în retragere, rechemat de curând în activitate. A condus întărituri (de oameni) la Şipca şi acum se întoarce pentru a aduce altele. Fericit de a fi scăpat, a băut mult rachiu. Vorbeşte nemţeşte. Maiorul cel bătrân nu vorbià decât ruseşte.

17/29 Octomvrie. Luni. Plecat dela Zimnicea, la 6 dimineaţa. Trăsură cu 4 cai, (120 lei). La Poradim, Cartierul Domnitorului, unde am sosit la ora 5 seara. (Urmează descrierea podurilor militare ruseşti dela Zimnicea).

Am sosit la 5,30 seara la Poradim, unde am avut norocul de a întâlnì pe sublocotenentul de cavalerie Leculescu [1]) care-şi aduceà aminte de mine din luna Ianuarie. El m'a primit în chip amabil şi m'a dus la Palat [2]) (în drum am întâlnit un convoiu de prizonieri, între cari un paşă, 7—8 ofiţeri — am văzut acì la Poradim câteva sute de prizonieri. Sunt prost îmbrăcaţi şi arată slăbiţi), unde am întâlnit din fericire pe Domnitor care ieşeà. Am dat scrisoarea (de recomandare), adjutantului şi mi s'a spus să aştept. Domnitorul sosì; fusei poftit la masă pentru ora 6. Fusei aşezat în stânga Domnitorului, care îmi vorbì amabil de mai multe ori.

Noaptea am fost găzduit cu Leculescu şi cu locotenentul Filip [3]) într'un bordeiu bulgăresc, jumătate îngropat sub pământ.

18/30 Octomvrie 1877. Marţi. Sunt tot oaspetele Domnitorului. Am făcut o plimbare pentru a mă orientà. Impăratul Rusesc este deasemenea acì. Marele Duce [4]) e la Bogot.

19/31 Octomvrie. Miercuri. Astăzi a sosit Comandantul de Căpetenie al armatei Române, Generalul Cernat. Am fost ataşat la Statul său Major. Mi s'a făcut îndatorirea de a mi se trimite bagajele cu curierul iar eu am mers în trăsură cu generalul şi cu adjutantul său, maiorul Lahovary [5]),

---

[1]) Din Regimentul 1 Roşiori *(Anuarul Armatei pe anul 1877*, pag. 311).

[2]) Flood vrea să zică reşedinţa Domnitorului, căci cocioaba în care stăteà Domnitorul la Poradim numai palat nu erà. Este încă una din pildele care ne arată că traducerea din limba norvegiană în cea franceză, nu este totdeauna fericită.

[3]) Din Regimentul 1 Roşiori *(Anuarul pe 1877*, pag. 310). Escadronul 4 din Regimentul 1 Roşiori servià de escortă Domnitorului. *(Istoricul Răsboiului din 1877—78* de mai mulţi ofiţeri, pag. 352).

[4]) Marele Duce Nicolae Nicolaevici, comandantul armatei ruseşti de operaţie, din Europa.

[5]) Maiorul Iacob Lahovary erà şeful secţiei operaţiile şi nu adjutantul generalului Cernat.

căruia i-am remis o scrisoare din partea căpitanului Nyquist (un compatriot al meu). Căpitanul danez Hedemann a venit ca să-şi ia ziua bună. I-am cumpărat calul cu 300 lei. In drum dela Poradim la Verbiţa am vizitat ambulanţa Diviziei 2-a. Generalul Davila, care m'a recunoscut, a fost foarte amabil. Totul e foarte bine aranjat la dânsul [1]. Două corturi de operaţii în mijlocul unei mari pajişte şi corturi de ambulanţă de jur împrejur. Cortul său la capătul bivuacului.

El preferă aceste corturi mici, pentru cel mult 24 de bolnavi. Ele nu costă mult şi pot fi transportate fără greutate. Aceasta este prima linie de ambulanţe şi bolnavii se găsesc pe paturi transportabile (tărgi).

La Verbiţa mi s'a făcut o primire amabilă. Sunt la masa generalului. Mi s'a dat un pat într'o casă, deşi nu sunt decât 4 case rămase în tot satul.

20 Octomvrie / 1 Noemvrie 1877. Joi. Am vizitat astăzi dela 12 la 5 tranşeele, în tovărăşia Generalului Radovici [2]. Am fost întâiu la fortul Alexandru, de unde se are o vedere întinsă. A fost în deosebi de interesant de a vedeà paralele şi tranşeele pline de soldaţi. E ca şi cum te-ai uità din culise. Deacolo ne-am dus până la începutul tranşeelor. Am vizitat o baterie din prima paralelă — presupun la o distanţă de 1200 metri (de duşman). De acolo am mers până la paralela a doua, unde am vizitat o baterie de 9 cm., din care (se are) o vedere de toată frumuseţea asupra taberei întărite dela Bucov (se zice că sunt 3—4 redute) şi până la Plevna. Apoi am vizitat a treia paralelă, unde se află o baterie de mortiere, luată dela Turci [3]. S'a tras o lovitură pentru noi (ca să vedem efectul) cum se făcuse şi dintr'o baterie din a doua paralelă. In sfârşit am continuat până la a patra paralelă şi de acolo la un cavaler [4], unde ne aflam la o depărtare de 50 metri de tranşeele turceşti. Puştile

---

[1]) Incă o adeverire a bunei organizări şi funcţionări a serviciului sanitar.

[2]) Generalul A. Radovici fusese comandantul Diviziei III-a teritoiiale *(Anuarul* pe 1876 şi 1877) şi apoi numit, la 27 Aprilie/9 Maiu 1877, comandant al Corpului II Armată. La trecerea Dunării, schimbându-se ordinea de bătaie, nu a mai figurat în noua ordine de bătaie. D-l general S. Băicoianu, care erà atunci şeful secţiei I-a din Ministerul de Răsboiu (Personal şi operaţii), îmi spune că după decretarea nouei ordine de bătaie generalul Radovici ar fi fost însărcinat cu inspecţia recruţilor. Acelaşi lucru îl spun A. P. Alessi şi Massimu Popp în cartea lor *Resbelulu Orientalu*, pag. 721.

[3]) Erau 2 mortiere de 16 ctm. şi 2 de 32 ctm., luate de Ruşi la Nicopol. Bateria erà comandată de căpitanul Fotino.

[4]) Uvraj de fortificaţie care domină pe celelalte. Românii construiseră două asemenea cavaliere, la cele două extremităţi a paralelei a patra *(Istoricul* de mai mulţi ofiţeri, pag. 551: Mouzaffer Pacha *La défense de Plevna*, pag. 149).

erau așezate în crenele, gata a trage și trebuì ca să ne uităm cu grabă prin crenele (spre a nu fi împușcați de Turci). In timpul înaintării noastre spre paralela a patra, s'a tras de patru ori asupra noastră, dar slavă Domnului, am scăpat. In paralela a treia am vizitat reduta luată de Români [1]).

Un regiment e însărcinat în fiecare zi cu paza și supravegherea tranșeelor [2]). Azi (erà rândul) dorobanților. Ei erau rău îmbrăcați dar păreau voinici, sdraveni și aveau o înfățișare bună.

Din paralela a patra s'a început o galerie de mină.

La masă eram alături de generalul Cernat. Cam 24 persoane mănâncă în acest cort de ambulanță. Suntem hrăniți în mod excelent. Dimineața la 8 se aduce ceaiul în pat, dejunul la ora 11: supă, trei feluri de carne caldă, desert, liqueur, ½ sticlă de vin, apoi cafea și țigarete [3]).

Cartierul General cuprinde:

— Generalul comandant (Cernat).

— Un Șef de Stat Major (un Colonel) [4]).

— Secția operațiilor (Maiorul Lahovary cu 1 Căpitan [5]) și 1 Maior-șef al cancelariei) [6]).

— Un General de artilerie [7]).

— Un General de cavalerie [8]).

— Un Colonel de geniu [9]) (cu 1 Maior comandant al batalionului de săpători [10]).

— Un Medic Colonel [11]).

---

[1]) Reduta Grivița No. 1.

[2]) După Vintilă C. A. Rosetti, soldat voluntar în Batalionul 1 Vânători (Scrisoare din 26 Septemvrie, aflată la Academia Română — Ms. 4773) trupele stăteau trei zile în tranșee și apoi treceau în rezervă.

[3]) Flood semnalează mereu acest lux al popotelor ofițerești.

[4]) Colonelul C. Barozzi.

[5]) N-ae Tătărescu.

[6]) R. Magheru.

[7]) Gh. Manu.

[8]) Probabil e vorba de generalul A. Radovici, care însă nu e trecut în ordinea de bătaie și care se aflà la Cartierul general fără nici o însărcinare specială. Cu toate acestea unii autori contemporani, cum sunt A. P. Alessi și Massimu Popp (*Resbelulu Orientalu*, pag. 721) arată că scurt timp după investirea Plevnei generalul Radovici a fost numit inspector general al cavaleriei.

[9]) Locotenentul-Colonel A. Berindei.

[10]) Z. Gheorghiu (*Anuarul pe 1877*, pag. 246).

[11]) In realitate medicul general C. Davilla și medicul colonel I. Theodori.

— Un veterinar [1]).
— Intendenţa [2]).
— Telegraful.
— Curierii.
— Garda [3]).

21 Octomvrie / 2 Noemvrie 1877. Vineri. Timpul astăzi nu e frumos dar nu este totuş rece.

Am făcut astăzi dimineaţă o plimbare singur pe la fortul Alexandru [4]) şi în lungul crestei până la o lunetă, de unde m'am reîntors la reduta dela Griviţa. (Urmează descrierea ansamblului lucrărilor). In tranşee sunt posturi de prim pansament. Posturile principale de pansament se găsesc în vale, acolo de unde încep tranşeele. Tot acolo sunt şi trăsurile de ambulanţă. Trupa sanitară se aflä în spatele Cartierului General. Până la Dunăre două puncte de etapă. Un spital la Turnu (Măgurele).

22 Octomvrie / 3 Noemvrie 1877. Sâmbătă. Aseară generalul Radovici m'a luat la cartierul său şi m'a instalat acolo. După dejun am făcut o plimbare la fortul Alexandru cu generalul, călărind pe unul din caii săi. (Urmează arătarea punctelor pe unde a trecut). Am sosit până la cea mai înaintată linie a vedetelor, unde ne găsiam la abià 1000 metri de vedetele turceşti. Deşì eram 5 călăreţi şi deşì puştele lor (ale Turcilor) au o mare precizie, ei n'au tras. Plimbarea noastră în lungul liniilor vedetelor a fost foarte imprudentă.

Slavă Domnului, totul a fost bine.

(Urmează o descriere a părţii din Bulgaria pe care a văzut-o).

23 Octomvrie / 4 Noemvrie 1877. Duminică. Constat astăzi cât de puerili şi avizi sunt oamenii: în astă seară s'a primit un ziar care vesteşte că, ca condiţie a păcii, România trebuie să înapoieze partea sa din Basarabia, dar va obţine o parte din Dobrogea până la valul lui Traian [5]). S'a discutat mult asupra locului unde se găseşte acest val. După ce s'a găsit acest val pe o hartă, se găsì cineva care erà de părere că mai erà unul purtând acest nume. S'a găsit în sfârşit un sat numit Traian şi

[1]) M. Colben *(Anuarul pe 1877*, pag. 381).
[2]) C. Corănescu.
[3]) In această enumerare lipseşte secţia topografică cu maiorii C. Brătianu şi C. Căpităneanu.
[4]) Uvraj închis construit de Români la Sud-Vest de Verbiţa.
[5]) *Timpul* No. 242 din 23 Octomvrie 1877.

s'a socotit că acesta erà punctul căutat. Adică ei vor obţine partea de răsărit a Bulgariei şi totuş ei nu doresc mereu decât pacea [1]).

24 Octomvrie / 5 Noemvrie 1877. Luni. Calul mi-a sosit. Am fost astăzi cu Maiorul Teleman [2]) la fortul Alexandru şi de acolo la Divizia 2-a, care e alcătuită actualmente dintr'o brigadă, a 2 regimente a 2 batalioane şi o semi-brigadă de 1 regiment şi 1 batalion [3]). Această divizie are fiecare zi un regiment în tranşee pentru pază, deci rândul de pază vine la 4—5 zile. Deasemenea Divizia 3-a staţionează în bordee în spatele fortului Alexandru şi dă şi ea garda necesară.

25 Octomvrie / 6 Noemvrie 1877. Marţi. (Face o plimbare cu Maiorul Teleman la brigada de cavalerie Rosnovanu — bivuoacată la Caciamuniţa — fortul Craiova, tranşeele Diviziei a 3-a şi cele ale Diviziei 2-a). Lucrările Diviziei 3-a nu cuprind decât un drum de comunicaţie spre Divizia 2-a precum şi câteva baterii şi în fine o începere de apropiere spre reduta Griviţa No. 2. Pierzându-se multă lume în timpul executării ei, s'a încetat a se lucrà la dânsa [4]).

26 Octomvrie / 7 Noemvrie 1877. Mercuri. (Plimbare călare la Riben şi spre Etropol. Ajuns la Trestenic vizitează pe Colonelul Creţeanu). Calul acestuia căzuse cu dânsul, cu câteva zile mai înainte, de unde a urmat o tumefacţie a piciorului drept. Acuma stă aşezat într'o roabă, bine înfăşurat, la soare. A îmbătrânit mult, în timpul acestui răsboiu, observaţie pe care am făcut-o despre aproape toţi ofiţerii, pe cari i-am revăzut (dintre acei) cunoscuţi în luna Ianuarie.

(Urmează descrierea unui dejun luat la Etropol, cu ofiţerii şi voluntarii din compania 4-a a Batalionului 1 Vânători. Toţi vorbeau franţuzeşte. Cordialitate şi totuş disciplină. Stă de vorbă cu fiul Preşedintelui Camerei Deputaţilor [5]). Masa bună, dar a băut prea mult).

---

[1]) Dorinţa de pace în rândurile Românilor din Plevna e acì semnalată pentru întâia oară.

[2]) Maiorul G. Teleman din Regimentul 4 Linie. *(Anuarul pe anul 1877)*.

[3]) Divizia 2-a aveà trei batalioane detaşate pe linia de comunicaţii şi o brigadă (1-a) între forturile Alexandru şi Verbiţa. Această divizie înlocuise, la 8/20 Octomvrie, în tranşeele din faţa Griviţei) Divizia 4-a. *(Istoricul de mai mulţi ofiţeri*, pag. 598).

[4]) Confirmat de *Istoricul de mai mulţi ofiţeri*, pag. 554. E cert că Divizia 3-a a fost mult mai puţin activă în lucrări ca Divizia 4-a.

[5]) Vintilă C. A. Rosetti vorbeşte despre această masă în scrisorile sale (Ms. 4773, Academia Română).

27 Octomvrie / 8 Noemvrie 1877. Joi. Intors prin Creta — foarte obosit — şi sosit acì la ora 3. In astă seară a sosit noul Şef de Stat Major Colonelul Fălcoianu.

Căpitanul Papazol [1]) povesteşte asupra ultimului atac al Griviţei, la 7/19 Octomvrie:

Se plasase în paralela a 4-a un batalion de linie [2]), un batalion de dorobanţi [3]) şi un batalion de vânători [4]), în total 3 × 700 = 2100 oameni. Fiecare batalion desfăşurat în linie, deci trei batalioane, unul în spatele altuia [5]).

Intâia linie erà prevăzută cu fascine pentru trecerea şanţului. Această linie trebuià să umple şanţul cu fascine şi cu morţii săi. A doua şi a treia coloană trebuiau să atace reduta, ultimele urmând la câte 20 paşi [6]).

La început împuşcătură destul de vie — fără focuri de artilerie — după care s'au aruncat la atac. Dar sosită pe marginea şanţului, linia întâia găseşte acesta ocupat de Turci şi nimănui nu-i vine să sară în şanţ şi să se înfigă în baionetele turceşti. Prima linie se opreşte deci pe marginea şanţului; a doua şi a treia sosesc şi ele — totul se amestecă şi după oarecari împuşcături se întorc la a patra paralelă. Incercarea s'a repetat la puţin timp după aceia, în acelaş chip. Rezultatul a fost acelaş. Erà la ora 2 după amiază [7]). In fine în amurg s'au repezit încă trei atacuri [8]), cu aceleaşi 3 batalioane [9]) — dar iarăş în zadar. Căpitanul socoteà că soldaţii şi ofiţerii subalterni erau capabili de a face orişice, dar că direcţia (conducerea) nu erà la înălţime [10]).

După povestirile ofiţerilor cari au luat parte la lupta dela 30 August-11 Septemvrie, în contra redutei No. 2, se pare că faptele s'au petrecut astfel:

---

[1]) Căpitanul D. Papazol din Batalionul 1 Vânători.

[2]) Intreg Regimentul 5 Linie erà în linia treia.

[3]) Batalionul al doilea din Regimentul 5 Dorobanţi.

[4]) Batalionul 1 Vânători.

[5]) Inexact. Batalionul 1 Vânători şi al 2-lea din Regimentul 5 Dorobanţi formau două coloane alăturate (General R. Rosetti, *Partea luată de armata română din 1877—78*, pp. 68, 69).

[6]) *Ibidem.*

[7]) Acesta nu a fost un atac separat ci o nouă sforţare a trupelor primului atac. *(Ibidem).*

[8]) Exagerat.

[9]) Inexact. In capul coloanelor de atac s'au pus, de astădată, Regimentul 7 Linie, urmat de al 13-lea de Dorobanţi. (General Radu Rosetti, *o. c.*, pag. 69).

[10]) Veşnica scuză a trupelor cari n'au avut succese.

Creasta, unde se află actualmente fortul Alexandru, erà ocupată de artilerie [1]), care își concentrà focul în contra redutei No. 2. Reduta No. 1 e situată așà de jos în teren încât nu se puteà vedeà de acolo (fortul Alexandru) decât pe o distanță de 3000 metri.

Patru batalioane (din al 8-lea de linie) [2]) fură adunate în valea din fața fortului Alexandru și dispuse astfel: 1-iul batalion în linie de trăgători (un pluton din fiecare companie în trăgători și celălalt în susținere). După acesta urmau trei batalioane în coloane îndoite (colonelul prescrisese coloane de companii pe front de pluton) la o distanță de 200 metri, unul după altul [3]).

Avantposturile turcești fură respinse și coloanele de atac se dispuseră cum e spus mai sus.

După spusa Colonelului: [4]) «Mi-am luat formația de luptă, crezând că mă aflam la 400 metri de fort și că nu eram despărțit de dânsul decât printr'o câmpie [5]). In loc de aceasta am ajuns la creasta unui deal, care erà despărțită de fort printr'o vale deschisă de tot [6]) — 400 metri de coborît și 300 metri de urcat».

S'au aruncat (soldații) în vale, în care s'au găsit apărați (defilați) față de noua redută, până acum necunoscută. A trebuit ca tinerile trupe să treacă pe lângă un număr mare de cadavre rusești, pe jumătate putrezite și mirosind puternic, provenind din primul lor atac (al Rușilor) [7]). La aceasta se adăugà focul etajat al redutei No. 2. Acesta deveneà prea tare și au trebuit să se retragă la creasta dealului. «In trei sferturi de ceas am pierdut 800 de oameni». Unul din batalioane s'a întors cu un singur ofițer nerănit, un sublocotenent [8]).

Căpitanul Papazol îmi spune că la trecerea Dunării, la 19 August, batalionul său aveà aproape 800 oameni și că acum, la 26 Octomvrie, e redus la 450 oameni, din cauza lucrului la tranșee și a atacului dela 7 Octomvrie. In timpul acestei lupte artileria a rămas pe creasta fortului

---

[1]) Cea a Diviziei 3-a.

[2]) Inexact, erau 2 batalioane ale Regimentului 8 Linie și 2 ale Regimentului 10 Dorobanți.

[3]) General R. Rosetti, *o. c.*, pag. 55.

[4]) Probabil G. Ipătescu, căci samănă cu ce spune acesta ulterior (vezi pag. 45)

[5]) Incă o dovadă a lipsei recunoașterilor.

[6]) Valea Plângerii (a Lacrimilor).

[7]) Atacurile dela 8/20 și 18/30 Iulie 1877.

[8]) Sublocotenentul Cugler din Batalionul Walter Mărăcineanu.

Alexandru, deci la o distanţă de 3200 metri de reduta Griviţa [1]). Ea erà acì protejată de parapete, oamenii adăpostiţi în scobituri. Parapetul constà fie din pământ aruncat, fie din brazde. Se zice că Turcii întrebuinţează mult brazdele, pentru orice parapet. Acì se tae foarte uşor brazdele, din care cauză s'au construit parapetele mult mai iute decât întrebuinţând pământul aruncat.

Imediat ce infanteria a sosit pe linia avantposturilor turceşti, artileria a trebuit să înceteze focul.

Artileria n'a putut oare urmà infanteria până la această creastă? [2]), dar atunci nu s'a ştiut că existà o creastă.

După părerea mea trebuie ca ofiţerii să umble bine (pe jos) astfel ca să poată face recunoaşteri şi să se apropie mai mult de duşmani decât se poate face de-a călare [3]). Deasemenea ţinuta (uniforma) ofiţerilor de Stat Major, nu trebuie să se deosebească de a celorlalţi. Sub foc e cu neputinţă a purtà o uniformă aşà de elegantă şi de strălucitoare.

28 Octomvrie / 9 Noemvrie 1877. Vineri. (Vizitează lucrările dintre reduta Alexandru şi cea dela Apus de aceasta; arată cum se fac atelierele de lucru [4]), de care pare a fi străin). Dorobanţii au aerul voinici şi au înfăţişare bună, cei mai mulţi poartă cojoace. (Repetiţii asupra lucrului din tranşee).

La al 8-lea regiment (de linie) se instruiau azi 30—40 recruţi. Dăunăzi am văzut acelaş lucru la alt regiment... Azi ceaţă toată ziua dar nu este frig. Al 8-lea Regiment de linie formează garnizoanele forturilor Alexandru şi Verbiţa. Al 13-lea Regiment de dorobanţi (Divizia 4-a) a fost lăsat în urmă, fiind rău decimat [5]). Intâiul Regiment de linie, al 7-lea Regiment de dorobanţi, al 4-lea Batalion de vânători sunt în bivuoac, pe platoul dela Nord de reduta Craiova, a cărui garnizoană e dată de

---

[1]) La Divizia 3-a comandamentul a avut mult mai puţin spirit ofensiv ca la a 4-a.

[2]) Succesul Diviziei 4-a se datoreşte în bună parte faptului că artileria sa a înaintat în câmp deschis până la 900 m. de reduta Griviţei No. 1. Apropierea artileriei Diviziei 3-a la o asemenea distanţă ar fi avut un efect sdrobitor pentru Turci.

[3]) Reiese că recunoaşterile s'au făcut de prea departe, ceeace confirmă anumite acuzaţii aduse atunci staturilor majoare. E adevărat însă că acestea au fost înşelate de harta ce li s'a dat de Ruşi şi pe care — deşì aceştia parcurseseră acest teren de atac de două ori, la 8/20 şi 18/30 Iulie — nu erau însemnate nici reduta Griviţei No. 2, nici Valea Lacrimilor.

[4]) Tranşeele se împart în porţiuni atribuite, pentru lucru, unei grupe de 4 oameni, porţiunea atribuită unei grupe se numeşte *atelier de lucru*.

[5]) In Ianuarie 1878 a fost demobilizat.

unul din aceste regimente. Lunetele Iași și Turnu sunt ocupate de un batalion din al II-lea Regiment de Dorobanți, care are trei batalioane [1]), din cari unul bivuoacat în valea dintre cele două lunete.

29 Octomvrie / 10 Noemvrie 1877. Sâmbătă. Noul Şef de Stat Major [2]) ne-a silit a ne sculà mai de vreme astăzi, dând pilda cea bună. A spus francamente că toată lumea se plictisià și că trebuiau puşi toți la muncă.

30 Octomvrie / 11 Noemvrie 1877. Duminică. (Vizitează cu generalul Cernat linia de uvraje până la Opanez și asistă la un bombardament asupra redutelor dela Bucova, de unde Turcii nu răspund).

(Descrie — după explicația unui maior de Stat Major — funcționarea *teoretică* a serviciului de intendență, care e cel ce-l cunoaștem din regulamente). Regimentul de călărași dela Iași [3]) are cevà mai mult de 300 oameni de escadron, dar numai 120 sunt mobilizați și se află acì [4]), restul se află în serviciul administrativ al județului lor [5]).

(Până la 4/17 Noemvrie vizitează diferite părți a frontului român și a celui rus fără a notà nimic deosebit).

4/17 Noemvrie 1877... Al 8-lea Regiment de Linie are încă companii comandate de sublocotenenți, ieșiți dăunăzi din școala militară. Socotesc deci că sistemul de completare al corpului de ofițeri a dat greş [6]) dar nu recrutarea trupei, căci sunt destui soldați.

Acì se află un voluntar, Sublocotenentul Nicovani, un Prinț, în vârstă de 30 ani, are o trăsură pentru transportul bagajelor cu 4 cai, deasemenea 1 vizitiu și 1 soldat de ordonanță. Om curios [7]). Azi Generalul Radovici a plecat la Trestenic. E un om bun și curagios.

---

[1]) Eroare. Singur Regimentul 1 Dorobanți a mobilizat 3 batalioane şi el nu a fost la Plevna.

[2]) Colonelul St. Falcoianu.

[3]) Regimentul 7 Călăraşi.

[4]) Intreaga cavalerie nu a mobilizat decât 120 oameni de escadron. (*Istoricul de mai mulți ofițeri*, pag. 72).

[5]) Un schimb ordinar erà cam de 1600 oameni deci în total pentru trei schimburi şi 8 regimente de călăraşi rămăsese în țară cam 4800, ceeace corespunde cifrei arătate de Flood.

[6]) Nu a dat greş pentrucă nu a existat. In 1877 Şcoala militară şi Şcoala divizionară au fost închise prin Decizia Ministerială No. 3987 din 12 Aprilie şi nu existau ofițeri de rezervă.

[7]) Sublocotenentul de miliții Nicolae Rosetti Roznovanu. (Vezi ce spune despre dânsul I. Lahovary în amintirile sale, în repetate locuri).

6/18 Noemvrie 1877. Duminică. M'am dus să văd astăzi noua baterie în faţa redutei Craiova. Ea trage de trei sau patru zile cu o mare precizie contra celor 3 forturi dela Bucov, la distanţe de 2400, 2600 şi 3400 metri, cât şi asupra unei tabere turceşti la o distanţă de 6100 metri. Tabăra se găseşte după o creastă, dar s'a reperat prin fumul său. După aceea m'am dus la Lentova [1]) — Susurlu, unde avantposturile trecuseră valea, acum câteva zile şi se urcaseră pe prima coastă. Acum întreg serviciul de avantposturi e în sarcina Diviziei 4-a, care are 7 batalioane la Susurlu [2]). Apoi 2 companii de dorobanţi se găsesc întotdeauna în spatele păduricei [3]) unde se vedeau altădată vedetele Călăraşilor...

7/19 Noemvrie. Am dejunat la al 8-lea Regiment (de linie) sau mai bine zis la întâia brigadă a Diviziei a 3-a, Colonel Ipătescu. El mi-a povestit că el executase atacul nereuşit contra Griviţei, la 30 August.

«Imi aşezasem brigada în valea de unde încep acum apropierile Diviziei 2-a. Mi s'a dat ordinul să atac zicându-mi-se numai: drept înainte şi veţi găsì reduta la 400 metri în faţa voastră [4]). Am pus să înainteze 2 companii în trăgători, apoi 2 companii cu fascine, apoi 1 companie cu scări [5]), apoi 1 batalion în linie de coloane de plutoane alăturate [6]), apoi al 2-lea batalion din al 8-lea regiment de infanterie de linie şi al 2-lea batalion din regimentul 10 dorobanţi. Sosit la creastă, am fost primit cu focuri şi am constatat că reduta erà la o distanţă de 1600 metri. Ne-am aruncat la atac şi în curând băgarăm de seamă că eram despărţiţi de fort printr'o vale [7]). In 20 minute am pierdut 800 oameni. Dealtfel erau 2 forturi, din cari unul se aflà prin urmare în flancul nostru [8]). Seara reduta No. 1 a fost atacată o prima oară, dar atacul respins».

«Mai târziu s'a atacat din nou împreună cu Ruşii [9]). Reduta a fost luată şi a fost apărată apoi contra unor atacuri turceşti, până ce s'a pro-

[1]) Nu există o asemenea localitate în jurul Plevnei.

[2]) Divizia 4-a ocupase înălţimile la Sud de Susurlu în ziua de 31 Octomvrie (*Istoricul de mai mulţi ofiţeri*, pp. 638, 639).

[3]) Est Susurlu.

[4]) Aşà zice şi Scheletti (*Adevărul istoric asupra Plevnei*, pag. 143).

[5]) Exact.

[6]) Aşà se prevedeà şi în ordinul de atac.

[7]) Valea Plângerii.

[8]) De fapt coloana Diviziei a 3-a a fost luată în flanc de uvrajul Hairi bey tabia de pe înălţimile Bucovului (General R. Rosetti, *o. c.*, pag. 55).

[9]) Ruşii au intervenit la ora 18 (*Ibid.*, pag. 57).

dus o panică și toți au părăsit fortul [1]). Fortul a fost preluat de dimineață de un regiment de dorobanți, desfășurat întreg în trăgători [2])».

8/20 Noemvrie 1877. Serbarea zilei de Sf. Mihail. Tedeum cântat de 3 preoți, câte o companie din 4 regimente. Altar de tobe, ca și la noi. Numai rugăciuni și leturghie, nici predică, nici cor.

Am mâncat azi la Divizia 3-a, Colonel Anghelescu. Aveà un foarte frumos bordei — sala de mâncare a Statului Major, tot așà de bine. Masa somptuasă, cu multe feluri și cu muzică [3]). Minunată, lumina lunei. Câțiva ofițeri au dansat jocuri naționale.

(Urmează însemnări cari nu sunt decât repetiția celor precedente sau despre Ruși).

14/26 Noemvrie 1877. Luni. Generalul Todtleben a venit să viziteze poziția astăzi. A vorbit mult și vesel în timpul mesei. Este un om înalt, destul de corpolent, cu o față groasă, roșietică și bătută de vânt. Mustăți mici. Părul sur, probabil 60 ani vârstă. Multă putere de spirit, dar prea înalt din punctul de vedere al trupului. A vorbit mult la finele mesei și așà de tare că toată lumea a tăcut pentru a-l ascultà. A fost foarte interesant de ascultat. A spus că trebuià a se economisì foarte mult rezervele; (în fața unui atac) trebuie ca avantposturile să reziste o jumătate până la o oră, după împrejurări. Rezerva să fie înapoi. Acum începe lupta și în curând vin, din toate părțile, cereri de ajutor și se aude peste tot un foc îngrozitor și un sgomot foarte mare. Trebuie deci a fi liniștit și a judecà cari sunt atacurile falșe și contra cărui punct e îndreptată forța principală a dușmanului. Acesta recunoscut, a venit timpul a se întrebuințà rezervele.

Din cauza puștilor actuale, bătând departe (2 klm.) trebuie a se protejà și rezervele prin întărituri. De obiceiu se pregătește cu îngrijire întăriturile pentru linia de foc și se lasă rezerva descoperită înapoi. Dar fiecare glonț, care trece de linia de foc, poate atinge rezerva. Și este o regulă foarte importantă de a nu aveà pierderi printre trupele cari așteaptă ca rezervă, căci este o pierdere zădarnică de oameni. Faceți

---

[1]) *Istoricul de mai mulți ofițeri,* pag. 498.

[2]) Regimentul 13 Dorobanți și batalionul II din Regimentul 14 Dorobanți, aduse de căpitanul M. Grozea. (*Ibid.*, pag. 499 și cursul făcut de Lt.-colonel I. Antonescu la Școala de Răsboiu — inedit.).

[3]) La Cartierul Diviziei 3-a se mâncà foarte bine.

deci întărituri şi pentru rezerve, astfel vor puteà ele să se ţină şi mai aproape (de linia de foc).

Marea putere a Plevnei constă în faptul că desfăşurarea sa e aşà de mare încât rezervele nu pot fi atinse de obuzele noastre şi ca urmare se pot odihnì foarte liniştit. Cu totul altfel a fost de pildă cazul la Strasburg [1]), căci nu numai toată garnizoana, dar chiar aproape toată populaţia s'a găsit sub focul duşman şi a rezistat totuş, cu garnizoana sa redusă, şapte săptămâni.

Sevastopol aveà o garnizoană de 40.000 oameni, din cari 10.000 lucrau în fiecare zi la întărituri. Deaceea s'a zis atuncea că Ruşii posedau calităţi speciale pentru fortificaţia pasageră. Acum zicem acelaş lucru despre Turci, dar nu e aşà.

La Plevna sunt doi sau trei oameni cari pricep arta fortificaţiei iar Osman pricepe arta de a face ca oamenii săi să lucreze, iată tot, ca la Sevastopol. Acì nu este altceva de făcut decât de a se asigurà că Osman să nu poată scăpà în nici un caz. De aceea este de o covârşitoare importanţă de a completà cercul nostru de apărare şi dacă totuş el scapă să fim imediat mobili pentru a-l urmărì şi sdrobì. Căci are cele mai bune trupe din Turcia şi încă cadre bune cu cari să poată formà o nouă armată. Deci domnilor păziţi-vă bine pesmeţii şi sarea, căci vor fi singurele lucruri (alimente) pe cari le vom aveà mai multe zile.

Apoi a vorbit despre nevoia unităţii şi a armoniei în lucrările de întărire din jurul Plevnei. Deasemenea că trebuiau a se menţine formele, admise teoretic, pentru redute, lunete şi tranşee. Trebuie totuş a le adaptà terenului dar a nu scăpà niciodată din vedere principiile fundamentale.

15/27 Noemvrie 1877. Marţi. Am întovărăşit pe ofiţerul de geniu, care mergeà să inspecteze, noaptea, galeria de mină No. 2.

In timpul trecerii noastre prin tranşee câte un glonţ, şuerà, din când în când, peste capetele noastre. Intr'un loc multe gloanţe. Totuş una din santinele stăteà liniştit, întrecând parapetul cu capul său. Ofiţerul de geniu îi zise, în trecere: «De ce eşti aşà de prost şi stai aşà în picioare, nu vezi că lumina focului te luminează şi deci ei te văd şi trag asupra ta?». — «Dar îi văd şi eu», răspunse soldatul liniştit care rămase la locul său. (Urmează asupra minelor detalii cari se găsesc în toate cărţile).

---

[1]) In răsboiul franco-german din 1870—71.

A fost foarte interesant de a vedeà, noaptea, vieaţa în tranşee. La fiecare 8—10 metri se aflà câte un soldat pe banchetă, cu arma pusă în crenele, pândind mereu terenul dinainte. Ceilalţi soldaţi erau grupaţi, câte 4—5, în fundul şanţului, în jurul unui foc mic şi îşi încălzeau mâinele şi nasul[1]). Intr'un loc am trecut pe lângă un grup de 4 ofiţeri, culcaţi în jurul unui foc mic şi bând ceai. Toată lumea păreà calmă, ca şi cum s'ar fi găsit la ea acasă. Armele soldaţilor cari se odihneau erau formate piramide, în fundul şanţului. Nu am văzut că soldaţii să fi avut cevà de mâncare sau de băut. In timpul zilei li se aduce supa în marmite, cu totul la fel ca ale noastre.

(Urmează descrierea satului Susurlu şi a plimbării ce a făcut spre Opanez în ziua de 15/27 Noemvrie). Imediat ce am înaintat spre Opanez şi am început să construim fortificaţii Turcii au început din partea lor nu mai puţin ca două noui redute în partea de Nord a Opanezului... Intâia brigadă [2]) cuprinde acuma 5 batalioane care sunt bivuoacate la Demirkioi. Serviciul de avantposturi se face zilnic de 2 batalioane şi de 2 companii ruseşti [3]); din aceste trupe un batalion formează rezerva şi este aşezat în reduta ce se construeşte acum.

O NOAPTE IN TRANŞEE

Vineri, 16/28 Noemvrie, fu convenit ca să mă aflù în faţa cortului sublocotenentului Culcer [4]) din a 2-a companie de geniu, la orele 7,30 seara, pentru a-l întovărăşì în tranşee, unde erà de serviciu noaptea. La 7 calul meu erà înşeuat şi se aflà lângă dânsul şi călăraşul meu, având sabie şi carabină. Mi-am scos revolverul pentru prima oară din cufăr. M'am încins cu sabia, ledunca, revolverul şi cartuşiera sa. Am făcut-o, rugând pe Dumnezeu de a nu-mi da ocazia să le întrebuinţez.

Seara erà destul de întunecoasă, totuş cu un cer cu stele. Trebuìi

[1]) La Muzeul Kalinderu se află o schiţă arătând o scenă identică, făcută de pictorul N. Grigorescu.

[2]) Din Divizia 2-a: erà comandată de colonelul O. Sachelarie.

[3]) La dreapta Românilor.

[4]) Sublocotenentul I. Culcer, (ajuns general comandant al Armatei I-a la începutul răsboiului în 1916) din compania 2-a geniu, însărcinat cu execuţia celei de a doua galerie de mină îndreptată spre reduta Griviţa No. 2 (Colonel C. Hârjău. *Istoricul Armei Geniului,* pag. 90, 91, 93, 94).

mai întâiu să trec pe un platou cu totul descoperit și lung cam de 3 klm., apoi să mă cobor pe coasta unui deal, unde erà un drum destul de desfundat, la stânga căruia se găsià bivuoacul companiei. In vârful coastei se făcuse un semnal pe lemn și dacă aveam norocul de a-l găsì, totul mergeà bine. Indată ce am ieșit din satul Verbița (unde stăteam la Marele Cartier General) mă găsii pe platou. Fie din cauza întunericului, fie din cauză că nu se puteà vedeà multe pe o asemenea întindere lină, nu vedeam decât deabià câteva lumine în spatele meu, la Verbița, și o foarte mare lumină spre stânga, unde se aflà ambulanța Diviziei 3-a. Dar și aceasta îmi ajungeà. Mi-am reperat direcția probabilă spre semnalul de lemn, în care direcție am găsit 2 frumoase stele, cari arătau direcția. Am înaintat deci spre aceste două stele și după un mers de o jumătate de ceas, am trecut de semnalul de lemn, și am început a coborî, pe coastă, în vale. Atinsesem aproape fundul văii fără a descoperì nici o lumină sau indicii a vreunui bivuac alături de drum. Din fericire am întâlnit, acì, doi soldați și i-am întrebat despre locul bivuacului companiei 2-a, direcția căruia mi-au arătat-o. In sfârșit văzui o mică lumină. Mersesem prea departe, dar câteva minute mi-au fost îndestulătoare spre a-mi regăsì drumul. Aceste toate dovedeau că nu erà lucru ușor de a găsì acest bivuac în întuneric, căci întreaga companie erà instalată în bordee, a căror acoperișuri, acoperite de brazde, singure întreceau nivelul solului. Aceasta făceà ca bivuoacul să nu se vadă, căci de obiceiu nici o rază de lumină nu apăreà, fiindcă toate bordeele erau lipsite de ferești. Lumina, pe care o văzusem, veneà dela faptul că o ușă fusese deschisă. Sublocotenentul m'a primit cordial și m'a condus în bordeiul său, unde m'a prezentat unui doctor, care servià ca voluntar. Bordeiul erà bine adăpostit și călduros. Erà săpat cam 1 metru sub nivelul solului iar bagdadia întreceà capul unui om cu o jumătate de metru. Se întrà pe o ușă obișnuită, așezată la una din fețe și se coborà câteva trepte, apoi pe mâna stângă erau așezate câteva cufere iar la dreapta o grămadă de lemne. In fiecare parte a încăperii erà câte un pat iar în fund un cămin, unde focul ardeà voios. Aceste paturi serveau și de canapele și am luat loc pe unul dintr'însele în fața doctorului, încălzindu-mi picioarele ce-mi erau înghețate, în timp ce sublocotenentul dădeà ordine oamenilor din schimb. In curând totul fu gata și ne îndreptarăm spre începutul tranșeelor Diviziei 3-a.

Deoarece sublocotenentul, sau mai bine zis calul său, cunoșteà drumul tot așà de bine în întuneric ca și la lumina soarelui, sosirăm în cu-

rând în mica vale strâmtă, de unde un drum acoperit ne conduse direct la paralela a 2-a. Din nefericire valea nu erà defilată. Gloanţele ajungeau în ea zilnic. Cazul e la fel cu drumul acoperit, care e bătut de amfiladă aproape în întreaga sa lungime. Acì trebuirăm să ne coborîm de pe cai. Călăraşul reconduse pe aceştia în spatele micei înălţimi pe care o părăsirăm cu câteva clipe mai înainte, pentrucă acì nu erau în siguranţă, precum băgai de seamă acum câteva zile. Calul meu mă aşteptà atunci acì şi încălecând un glonţ trecù aproape de braţul meu drept astfel că simţii presiunea atmosferică şi avui o clipă impresia de a fi fost lovit. Am început deci mersul nostru în drumul bine acoperit. Aici se aflà o baterie, acum părăsită. «Vedeţi că crenelurile sunt astupate, dar e treabă făcută în grabă, înălţimea nu este deci îndestulătoare, lăsaţi capul jos când treceţi în dreptul crenelelor».

Sosirăm fără accident la paralela a 2-a şi puteam acum continuà mersul nostru, în toată siguranţa (siguranţă de tranşee bineînţeles). Până acì erà întunerec de tot şi gol ca într'un mormânt. Deodată înfăţişarea e schimbată. La fiecare 8—10 metri erà câte o santinelă pe banchetă, arma aşezată în crenel şi capul rezemat de armă. In paralela cea mai înaintată santinelele erau cot la cot iar în fundul şanţului, peste tot, grupe de soldaţi stând jos. In paralela a 6-a erau aproape peste tot 2 rânduri de soldaţi. Acì domnià o tăcere completă. Acum nu mai eram decât la 30 metri de marginea tranşeei redutei turceşti. Intrarea în galeria de mine No. 2 erà la capătul de Sud al paralelei, unde locotenentul erà să fie de serviciu în timpul nopţii. Coborîrăm pe o uşoară pantă şi sosirăm la intrarea galeriei de mină, care erà perpendiculară pe panta de coborîre şi, cotind în unghiu drept, intrarăm în galerie. Aceasta erà largă şi înaltă de un metru. Din metru în metru erà câte un cadru de lemn, între cari (cadre) erau puse scânduri pentru ca pământul să nu se dărâme. Acoperişul erà deci întreg acoperit cu lemn. Galeria erà luminată cu lumânări. Sosirăm în capătul ei după un mers de 60 de paşi. Doi săpători săpau acì în linişte. Pământul scos se puneà în nişte saci mici, cari se dădeau unor soldaţi înapoi, cari le transmiteau altora şi aşà în tot lungul galeriei. Din galeria principală ieşeau trei ramuri în formă de evantaliu şi în pantă puţin ascendentă. Acuma nu se lucrează decât la ramura din mijloc, care erà aşà de strâmtă încât nu se puteà vedeà săpătorul care lucrà. Săpătorul erà culcat şi lucrà ca o cârtiţă. El săpà pământul cu ajutorul unui «corn de bou» [1]) şi îl

[1]) Instrument întrebuinţat de săpătorii-minari.

aruncà înapoi cu mâinile. Un sergent de săpători erà de serviciu. Bărbat ce puteà servì ca model de putere şi de frumuseţe bărbătească.

După socoteala locotenentului de geniu ne aflam acum sub parapetul duşmanului. Totul erà prea bine calculat şi executat. Turcii trebuiau să se afle la 4 metri şi jumătate deasupra capetelor noastre. Fie din cauza apăsării Turcilor, fie din cauza apăsării locotenentului de geniu care erà deasupra mea, fie din cauza aerului cald şi înnăbuşitor, sau din toate aceste cauze împreună, sudoarea curgeà şi fui fericit de a începe întoarcerea. Ajuns la ieşire şi simţind aerul proaspăt şi rece îmi părù că paralela a 4-a erà o locuinţă mult mai plăcută şi mai sigură, cu toate gloanţele cari, aproape fără încetare, fluerau deasupra capetelor noastre.

După ce îmi luai ziua bună dela sublocotenentul (Culcer), care erà de serviciu noaptea, mă întorsei cu ofiţerul care ieşià din serviciu. Ajunşi la a 2-a paralelă, de unde trebuiam să ne continuăm drumul prin drumul acoperit arătat mai sus, locotenentul, ieşì liniştit în plin câmp, zicând: «E întuneric de tot, putem merge tot aşà de bine pe aici ca pe drumul acoperit. Sunt gloanţe şi aici ca şi acolo». Ne regăsirăm caii teferi. După ce lăsai pe ofiţer la compania de geniu, mă întorsei întovărăşit de călăraşul meu, prin marea câmpie, spre Cartierul General. Noaptea erà rece şi stelele străluceau pe cer. Mergeam încet la pas. Ce mare deosebire între această ţară şi iubita şi paşnica mea patrie acoperită de munţi şi de văi. Chiar cerul e deosebit. Scumpa mea stea polară se aflà foarte jos pe orizont, dar, în schimb, Orion foarte sus. Calea laptată puţin la Nord de Zenit. Am sosit bine şi sănătos la cartierul meu, unde am mulţumit Domnului pentru protecţia sa.

IN FAŢA PLEVNEI

După mai multe atacuri nereuşite contra Plevnei, glasul Generalului Todtleben a fost ascultat [1]). S'a hotărît a se împresurà din toate părţile poziţia lui Osman Paşa.

Spre finele lunei Octomvrie împresurarea erà terminată. Osman Paşa se găsià în interiorul cercului, cu 50.000 oameni şi se înconjurà din toate părţile cu întărituri, spre a împiedecà pe duşman de a ajunge la dânsul.

[1]) Incetarea atacurilor şi începerea împresurării se propusese de Domnitorul Carol mai dinainte (17/29 August) şi se adoptase în consiliul de răsboiu dela 1/13 Septemvrie, care a hotărît şi chemarea lui Todtleben (*Memoriile Regelui Carol*, la acele date).

Ruşii şi Românii se aflau, cu 110.000 oameni şi 500 tunuri în afara cercului. Ei pregătiau un cerc de întărituri, cari trebuiau să fie destul de puternice — pentru a împiedecà pe Osman de a-l puteà străbate. Această incintă trebuià să se strângă din zi în zi. Intinderea ei erà de mai mult de 3 leghe norvegiene (30 km.).

Rezervele turceşti se aflau în centrul poziţiei, în afară de bătaia (armelor atacatorilor). Ele se puteau deci odihnì în linişte şi chiar să facă ca vitele lor să pască în libertate. Trebuià deci a se restrânge din ce în ce cercul de învestire spre a se silì Turcii prin foame şi a-i decimà prin boli.

Armata de învestire erà împărţită în 6 sectoare, din cari unele aveau ceva mai mult ca 20.000 oameni, altele ceva mai puţin. Sectorul românesc erà din satul Griviţa până dincolo de râul Vid, aproape o leghe norvegiană [1]). Intăriturile lor cuprindeau 3 linii principale, şi anume:

In spate, marile redute închise (numite): Alexandru, Verbiţa, Calişovaţi, Riben.

In a doua linie, lunetele şi bateriile deschise: Iaşi, Turnu, Craiova, etc.

In prima linie tranşeele de infanterie, etc.

Intâia linie înaintà săpând mereu, concentrându-şi însă sforţarea către cele 2 capete: reduta Griviţa No. 2 şi dealul dela Susurlu, în faţa Opanezului. Generalul Cernat şi-a aşezat trupele deci în două mari tabere, şi anume: Diviziile a 2-a şi 3-a faţă de reduta No. 2; Divizia 4-a la Caciamuniţa, faţă de Opanez. Şi-a stabilit Cartierul General, cu rezerva de artilerie şi cu cavaleria, exact între aceste două tabere, în satul distrus Verbiţa. Pentru a acoperì intervalul dintre aceste două tabere, Divizia 2-a îşi aveà bivuacul în spatele lunetei Craiova iar în vecinătate se aflà Brigada de cavalerie Roznovanu. Apoi redutele Alexandru şi Verbiţa aveau fiecare, ca garnizoană fixă, un regiment, care bivuacà în spatele redutei.

Iarna erà rece şi cei mai mulţi locuitori ai corturilor (ostaşi) se îngropară în pământ şi îşi acoperiră locuinţele cu crăci şi cu pământ.

La începutul lui Decemvrie, stil nou, Românii săpând înaintaseră până la a 6-a paralelă şi se aflau numai la 25 metri de marginea şanţurilor inamice. Acì erà tăcere completă. Noaptea se puteau auzì chiar convorbirile soldaţilor duşmani.

Joi 6 Decemvrie şi Vineri 7 Decemvrie (st. nou) Generalul Todtleben făcù să se execute exerciţii de concentrări [2]). Joi se concentrară

[1]) Erà cel mai întins.

[2]) *Istoricul de mai mulţi ofiţeri*, pag. 746.

trupele rusești în fața Asagi Dabioh[1]); Vineri dimineața dela 10—11 inspectă o trupă rusă iar la amiază Divizia 4-a română și 8 batalioane, 5 baterii și 5 escadroane din Diviziile 2 şi 3 române.

Situația lui Osman la Plevna devenisă, în sfârşit, de netinut. Orice nădejde de ajutor erà stinsă. Hrană nu erà decât pentru 6—8 zile, rația zilnică nefiind decât o treime din cantitatea regulamentară. La aceasta se adăugà lipsurile și mizeria populației civile, care se mărise foarte mult, așà că jumătatea orașului erà plină de bolnavi și de răniți. Erà lipsă de doctori și de medicamente. Cadavre neîmmormântate pe toate străzile.

In sfârşit Osman se hotărî a părăsì Plevna cu toate forțele sale și a se îndreptà spre Sofia. Cam la 300 metri la Nord de podul de piatră, pe care trece şoseaua Sofiei, se construì un pod pentru infanterie, pe căluşe formate din căruțe. In apropiere Vidul se poate trece prin vad, chiar de către artilerie. La zvonul că Osman Paşa aveà de gând să părăsească Plevna, toate familiile turcești cerură a-l urmà, cum o cereau şi bolnavii și rănitii. Toți doreau să părăsească orașul, în tovărăşia armatei, luându-și bunurile mobile. Turcii se temeau ca, după plecarea armatei, ei ar fi asasinați de către populația bulgărească.

LUAREA PLEVNEI

28 Noemvrie / 10 Decemvrie 1877. Luni. Noaptea, la ora 2, toate liniile noastre telegrafice erau în desordine. Pe la orele 4—5 dimineața, Turcii părăsiră reduta Grivița și mai târziu cea dela Bucova. Trupele noastre băgară de seamă pe la 6—7 [2]).

La 6 massa principală a Turcilor erà adunată între Plevna și podul Vidului și începù ieșirea, ocupând încă forturile dela Opanez. Se zice că Turcii au surprins avantposturile rusești și le-au respins, luând chiar o redută cu 6 tunuri și masacrând întreaga garnizoană. Dar mai târziu sosì rezerva şi Turcii fură opriți. Cum se făcù ziuă, toate bateriile ruseşti începură a trage și Turcii trebuiră să se retragă spre poduri.

Stăpâne pe reduta dela Grivița (No. 2) trupele române înaintară spre Bucov, dar încet și cu băgare de seamă. Se constatase că reduta Grivița erà cu totul minată și nu fu decât o întâmplare că un soldat

[1]) Nu există o asemenea localitate în împrejurimile Plevnei. Probabil e vorba de Dolni Dubnik.

[2]) General R. Rosetti, *o. c.*, pag. 74.

descoperì fitilul arzând, și l-a tăiat. Apoi se luă Bucov și se văzù că întreaga creastă întărită fusese părăsită (de dușmani).

Avantposturile românești dintre Susurlu și Opanez descoperiră și ele, în zorii zilei, plecarea Turcilor și înaintară. Avantposturile rusești dintre Grivița și pârîul Tucenița fiind mai depărtate (de Turci) ca Românii, nu putură în consecință să constate așà de vreme plecarea Turcilor. (Când o constatară) înaintară și ele.

Intre 9 și 10 situația erà foarte clară. Eșirea lui Osman Pașa erà îndreptată spre Apus, peste Vid. Generalul Cernat trimisese dejà o brigadă, cu Lt.-Colonel Lahovary din Statul Major, pentru a susține Corpul Grenadierilor. Cealaltă divizie fù îndreptată spre podul Vidului. Elemente din Divizia 3-a fură îndreptate, prin Susurlu, spre Opanez. (Urmează pe generalul Cernat la fortul Alexandru și apoi — după ora 10 — mai spre Apus) [1]).

Din această clipă puturăm vedeà: lupta dela podul de pe Vid, înaintarea (trupelor românești) prin Bucov și lupta Românilor dela Opanez. Un spectacol dramatic, pe atât de impunător ca și de neuitat. Sosiți la luneta Craiova, puturăm vedeà o mare mulțime de oameni, de cai, de boi și de trăsuri cu corturi. Mult timp nu pricepurăm ce erà. Nu erà o armată în retragere, nici masse fugătoare, semănà cu migrațiunea popoarelor, ca și când un popor întreg fusese surprins prin fier și prin foc și că totul se oprise și adormise de disperare și de frica morții. Și în adevăr erà așà. Osman își făcuse ieșirea nu numai cu armata. Erà populația turcească din Plevna, care în numele lui Alah, vroià să răsbată prin rândurile dușmanilor.

Generalul (Cernat) înaintà mereu încet și tăcut; când treceà în dreptul trupelor le salutà cu cuvinte amabile și încurajatoare, cărora soldații răspundeau: «Să trăiți».

Lângă bateria Craiova primirăm știrea că Opanezul erà ocupat de Români. Ne urmarăm drumul spre acel loc. Apropiindu-ne de întâia redută dela Opanez ne aflarăm, deodată, sub un foc violent de infanterie. Ne dădurăm repede jos de pe cai și alergarăm spre redută și apoi în șanț. Din această redută Turcii fugiră spre reduta No. 3, soldații noștri urmărindu-i mereu. Și reduta desfășurà steagul alb. In grabă se formă un careu în care se puseră prizonierii, ceva mai mult ca 2000 oameni și 3 tunuri [2]).

[1]) Se adeverește de I. Lahovary (*o. c.*, pp. 256—260).

[2]) Lahovary, *o. c.*, pag. 265.

Erà acuma orele 12 şi 1 şi Turcii erau respinşi spre Vid, ei erau dominaţi de Opanez şi încercuiţi dinspre Plevna şi Bucov. Românii se ţinuse mereu ca viespile de Turci [1]). Trupele turceşti dincolo de Vid înălţară şi ele steagul alb. Bătălia erà isprăvită. Osman Paşa cu întreaga sa armată erau luaţi (prizonieri).

Apoi merserăm la Bucov şi de acolo la (luneta) Craiova, unde avurăm norocul să întâlnim pe Domnitor [2]), care fu salutat cu entuziasm de al 8-lea Regiment de Linie, care sosise tocmai atunci. Apoi merserăm cu Domnitorul până la Plevna, trecurăm prin oraş, spre câmpia din spatele podului. Peste tot trupe şi prizonieri [3]).

Am văzut şi pe Osman Paşa, care erà uşor rănit la picior. Stăteà într'o trăsură iar în faţa lui erà un ofiţer de o vârstă mai înaintată. Osman are 44 ani. A surâs destul de amabil Domnitorului ca şi Marelui Duce, care se aflà deasemenea acolo [4]). După aceea ne întoarserăm la Plevna, în mijlocul strigătelor de «Ura» ale trupelor şi în mijlocul unei mulţimi fără sfârşit. Generalul rămase noaptea în Plevna iar noi ne urmarăm drumul spre Verbiţa, unde sosirăm la 8,15 seara, după ce fuseserăm 10 ceasuri călări.

Atacul turcesc fusese, în adevăr, îndreptat spre Etropol şi Corpul de grenadieri ruşi a avut mari pierderi. Românii fuseseră tot timpul în contact cu duşmanul, deaceea toţi prizonierii au fost luaţi de dânşii [5]); liniile ruseşti fiind totdeauna mai depărtate de Turci, ceeace şi fu cauza pentru care nu descoperiră destul de vreme retragerea duşmanului.

(In zilele de Marţi 11 Decemvrie şi Mercuri 12 Decemvrie vizitează redutele turceşti şi Plevna, mare mizerie, reflecţii religioase asupra cruzimelor răsboiului). Colonelul Berindei îşi exprimă astăzi, [6]) admiraţia pentru forturile dela Opanez construite după teoria lui Brialmont. Am vizitat astăzi fortul dela Verbiţa. Trebuie mărturisit că are mare imperfecţiuni, căci defilarea e cu totul neîndestulătoare. Toată faţa de Sud-Est e fără traverse şi poate fi amfilată de pe terenul din faţă. La-

---

[1]) Frază care caracterizează exact acţiunea Românilor din acea zi.

[2]) *Memoriile Regelui Carol I* (28 Noemvrie).

[3]) *Ibidem.*

[4]) Domnitorul zice *(loc citat supra)* că s'a întâlnit cu Osman-paşa înainte ca să sosească şi Marele Duce Nicolae.

[5]) Observaţie foarte importantă;

[6]) 30 Noemvrie (12 Decemvrie).

turile ambrazurilor pentru tunuri sunt aşà de joase încât servanţii nu pot fi adăpostiţi, decât dacă se bagă în găurile din dreapta şi stânga tunului. De sigur că ambrazurile trebuiau să fie acoperite cu gabioane, ca la Turci.

2/14 Decemvrie. Vineri[1]). (Revista Impăratului. In mers spre locul de revistă notează): Mai departe se vede pe stânga casa unde Osman a fost găsit, după capitulare, de Colonelii Cerchez şi Arion... pe câmpul de bătălie erau înşiruite unităţi din armatele victorioase. Ruşii la dreapta, Românii la stânga. 50.000 oameni din toate armele [2]). O frumoasă armată. Divizia de grenadieri a pierdut în timpul atacului 1800 oameni... Turcii au (pierdut) 5.000 de morţi, 5.000 de răniţi şi 30.000 de prizonieri [3]). Impăratul trecù la pas prin faţa întregului front, întovărăşit de o suită numeroasă, în mijlocul căreia se află Marele Duce, Domnitorul României [4]) şi Generalul Todtleben. Ne alipirăm suitei imperiale (când trecù) în lungul rândurilor româneşti. Apoi Impăratul trecù în lungul liniei a 2-a şi aşà mai departe.

Al 2-lea batalion de vânători are azi numai 3 companii a 60 oameni. Intâiul batalion de vânători nu are decât 300 de oameni, e tot ce rămâne din cei 850 de oameni, cari au trecut Dunărea.

Impăratul părea întunecat. Marele Duce din contra viu şi vesel.

4/16 Decemvrie. Luni. Am vizitat Sâmbăta trecută forturile dela Opanez. Acolo se află 11 forturi pe crestele cari înconjoară o adevărată căldare. Sunt de aceeaş părere cu Maiorul Liegnitz[5]), că dacă Osman ar fi avut hrană îndestulătoare, ar fi putut să se retragă acì cu toată armata sa, alcătuind un reduit, aproape de neluat... Eri Generalul (Cernat) m'a felicitat că Domnitorul m'a numit cavaler al «Stelei Române».

Eri Primul Ministru a fost acì, întorcându-se dela Poradim. La masă generalul (Cernat) a ridicat un toast pentru dânsul, căruia ministrul i-a răspuns. Imediat după aceia ministrul a vorbit, adresându-se mie, pentru Norvegia, Suedia şi Regele lor. Am răspuns printr'un toast pentru regalitatea României. Am făgăduit de a transmite frumoasele

---

[1]) Atât *Memoriile Regelui Carol I* cât şi *Istoricul de mai mulţi ofiţeri*, (pag. 825) arată că revista a avut loc după dorinţa Ţarului.

[2]) 70.000 după *Memoriile Regelui Carol I.*

[3]) 42.000 prizonieri *(Istoricul de mai mulţi ofiţeri*, pag. 796).

[4]) Domnitorul nu a fost în suita Ţarului, ci I-a prezentat trupele. *(Memoriile Regelui Carol* la acea dată*)*.

[5]) Ataşatul militar prusac.

salutări M. S. Regelui Oscar apoi, ca regalist sincer, am zis (poate nu cu totul diplomatic): «Am avut cinstea și bucuria de a fi de față în noaptea când Camera Deputaților românească a protestat pentru întâia oară în contra nouii Constituții Turcești, acum am avut la Plevna protestarea tunurilor românești și sper să aud a treia și ultima protestare — proclamarea Regatului Român. (Beau acest pahar) spre mărirea și prosperitatea frumoasei Românii». Vii aplauze și urale, căci credem cu toții într'o pace apropiată.

* * *

AL PATRULEA CAIET.

Foi din ziarul meu în timpul răsboiului de independență a României 1877/1878.

VIDIN — CALAFAT

O Doamne Isuse Cristoase, care m'ai urmat și m'ai protejat în tot timpul cât am scris primele mele notițe — rămâi pe lângă mine în timpul când voiu scrie și pe acestea.

7/19 Decemvrie 1877. (Pleacă dela Verbița la Turnu Măgurele). Spre seară furtuna se mări mereu și îmi fu frică că nu voiu reuși a trece podul. Situația dela Verbița, mizeria dela Plevna, grozavele coloane de prizonieri (pe lângă care trecù în mersul său spre Nicopol) și vremea rea mă speriară și îmi dădură teama că nu voiu parveni a ieși din Bulgaria, unde toate relele se deslănțuiseră, și să sosesc pe malul românesc. Dacă eu prieten cu învingătorul am fost cuprins deasemenea gândiri, nu se poate pricepe oare panica unei armate învinse, care nu e legată de țara sa decât printr'un pod... Iată un gând foarte sinistru cauzat de lipsa de mijloace spre a se retrage [1]). La 5,30 am sosit la pod. Furtuna erà atunci atât de puternică încât trăsura nu putù să treacă. Ca urmare am trecut pe jos, în timp ce podul, — lung de 800 metri, — construit pe pontoane, se sbuciumà ca o corabie în timpul furtunii, iar noi înaintam nesiguri. Am alergat în întunerec, pe drumul necunoscut și desfundat, și am sosit după ora 1 noaptea la Turnu-Măgurele, unde am găsit o locuință bună la Hotel Zotto [2]). Turnu este un oraș frumos.

[1]) Șubrezimea legăturii cu țara numai printr'un pod de vase a cauzat continuu mare îngrijire comandamentului și guvernului român (General R. Rosetti, *o. c.*, pag. 138, notele 714, 715).

[2]) Cel mai de seamă hotel din Turnu Măgurele.

(In zilele de 20, 21 şi 22 Decemvrie — stil nou — Flood se află în Turnu Măgurele, trece la Nicopol spre a-şi găsì bagajele, le aduce la Turnu, vede cum podul se rupe şi ce furtună groaznică suflă. La 23 Decemvrie pleacă cu un englez Kennedy [1]) cu sania şi după 3 zile de mers foarte greu, soseşte, în ziua de 25 Decemvrie, în gara Goleşti, de unde ia trenul pentru Bucureşti. Descrie marile cantităţi zăpadă, frigul şi greutatea de a-şi găsì drumul).

15/27 Decemvrie 1877. Joi. (Asistă la intrarea Domnitorului în Capitală şi vorbeşte de garda civilă pe care din eroare o numeşte voluntari). Aceşti oameni erau îmbrăcaţi civil, cu arma pe umăr. Ofiţerii (lor) din contra cu uniforme splendide. Voluntarii nu făcuse nici un exerciţiu... Părerea mea este că Românii îşi au toate trupele la Plevna, Rahova şi Calafat şi că nu au un singur om pentru menţinerea sau întărirea efectivelor.

(In zilele următoare Flood se află în Bucureşti, unde merge la biserică, face vizite şi filozofează asupra foloaselor sobrietăţii turceşti faţă de vieaţa luxoasă a Ruşilor şi de chipul cum Românii erau bine adăpostiţi în bordeele lor din faţa Plevnei. Dă apoi — din nou — un rezumat al organizării teoretice a serviciului de intendenţă precum şi a funcţionării serviciului de pază interioară a trupelor teritoriale pe cari — din nou — îl socoteşte că risipeşte zadarnic forţele naţiunii).

1/14 Ianuarie 1878. Am vizitat astăzi prizonierii turci încuartiruiţi în marea cazarmă dela Malmaison şi în cazarma Alexandria. Au locuinţă bună şi sunt bine hrăniţi. (Descrierea localurilor precum şi a îmbrăcămintei Turcilor).

6/18 Ianuarie 1878. (Asistă la şi repetă descrierea serbării Bobotezei).

(Fără dată, dar între 6/18 şi 12/24 Ianuarie 1878). Caii Brigăzii de Roşiori, în faţa Plevnei, au rămas înşeuaţi 20 zile necurmat. Când a fost puţină vreme li s'au scos şăile şi li s'a frecat spetele, timp de 5 minute, cu un pumn de fân. In tot timpul (ofiţerii) au fost fără bagaje. S'a dat cailor grâu iar soldaţilor pesmeţi, restul luându-se dela Bulgari, ceeace se găseà ca porumb, boi, etc.

12/24 Ianuarie 1878... Eri am vorbit cu intendantul colonel al Diviziei 3-a. Mi-a spus că tus-trei intendanţii Diviziilor sunt la Breslani [2])

---

[1]) Probabil un corespondent de ziar. Numele său nu se găseşte însă trecut în lista ce o dă d-l Iorga. *(Răsboiul pentru independenţa României,* pag. 224 nota 21).

[2]) Depozitul dela care s'au aprovizionat trupele, în marşul spre Vidin, erà la Beşli.

Ei primesc tot ce le trebuie dela Intendantul General dela Turnu-Măgurele [1]). Acesta face ca tot de ce este nevoe să se rechiziţioneze de către prefecţii judeţelor, chiar boii pentru transporturi. «Nu se cumpără nimic» adaugă el. La Turnu Intendantul General a organizat brutării. Trupele nu primesc decât pâinea şi carnea. Fiecare regiment îşi procură singur toate celelalte ca sare, zarzavaturi, etc. [2]). S'a rechiziţionat în toată ţara. Un locotenent-colonel mi-a spus că s'a luat până la a treia parte din vite şi din grâu. In fiecare regiment se alege [3]) un ofiţer combatant ca ofiţer cu aprovizionarea. El poate fi schimbat. El se duce la intendant şi primeşte carnea şi pâinea pe 2—3—4 zile, dacă acesta are. El distribue alimentele după ştatele companiilor. Căpitanii sunt cei cari administrează ordinarul [4]).

LA VIDIN

14/26 Ianuarie 1878. Am părăsit Bucureştiul la orele 8 dimineaţa şi am sosit la Craiova la orele 4,30 seara...

15/27 Ianuarie 1878. (Stă în Craiova, vizitează oraşul. Merge la biserica luterană. Seara la teatru, unde se joacă destul de bine o piesă în genul «Falimentului» lui Björnson) [5]).

16/28 Ianuarie 1878. (Drum cu Generalul Cernat, Colonelii Pilat, Lahovary şi alţii, la Galicea Mare. Drum rău şi greu din cauza zăpezii).

17/29 Ianuarie 1878. (Continuarea drumului spre Calafat. Revista trupelor de către Generalul Cernat. Seara la Ciuperceni).

---

[1]) De fapt funcţia de intendant general fusese dejà suprimată la această dată. (Inalt Decret No. 2447 din 31 Decemvrie 1877) şi erà îndeplinită de I. C. Brătianu ajutat de E. Carada, cum fusese îndeplinită de fapt tot de dânşii dela începutul războiului. (General Cotruţ, *Memoriu pentru a servì la istoria Răsboiului Independenţei*, pag. 7; Kohn Abrest, *Zigzags en Bulgarie*, pag. 236; T. Văcărescu, *Luptele Românilor* II, pag. 229)

[2]) Dacă găsiau.

[3]) Se numeà, nu se alegeà.

[4]) Ordinarul se administrà atunci pe companii (baterii, escadroane).

[5]) Nu am putut găsì piesa ce s'a jucat — Nici Biblioteca Academiei Române nici alte colecţiuni nu au ziare apărute atunci la Craiova — Cercetările făcute în Arhiva Teatrului Naţional din Craiova a D-l Al. Olăreanu, bibliotecar la acel teatru, nu au putut da nici un rezultat căci D-na Theodorini, vechea proprietară şi directoare a teatrului până în 1889, nu a lăsat nici o arhivă — Cercetări făcute de D-l Olăreanu la stabilimentul grafic Samitca, care a tipărit afişele pentru teatru, deasemenea nu au dat nici un rezultat pentru că tipografia arsese de două ori. Citai nereuşita acestor cercetări pentru a arătà greutatea unor asemenea cercetări la noi, chiar pentru o epocă aşà de apropiată ca aceea a răsboiului din 1877-78.

18/30 Ianuarie 1878. Trecut Dunărea la Nazir Mahala.

19/31 Ianuarie 1878. Intovărăşit pe Generalul Cernat, Fălcoianu, Lahovary şi pe fratele său în inspecţie [1]). Intâiu ne-am dus la Vidbol, unde Colonelul Sachelarie îşi are cartierul. Deacolo am înaintat prin spatele Tatargicului, unde este un batalion din Brigada Ipătescu, spre satul Belarada, unde se află Cartierul Generalului Haralambie [2]). Acesta comandă cele 2 divizii Angelescu [3]) şi Leca [4]). Pe deal, în faţa satului, Fălcoianu raportând Generalului Cernat, propune să atace Novoselo. Erà aşà de plin de consideraţie pentru mine încât a vorbit în parte franţuzeşte, pentru ca să pricep. Am dejunat foarte bine la Haralambie, eram aşezat între Angelescu şi Haralambie. După dejun a avut loc un Consiliu de răsboiu în care Fălcoianu [5]) a prezentat proiectul său de atac, fără însă ca majoritatea să fie de partea sa. După aceea trecurăm călare prin poziţiile Diviziei Leca şi ne urcarăm la o moară de unde se are o vedere bună, când vremea e frumoasă, dar azi e ceaţă şi vânt. In timpul nopţii a căzut ceva zăpadă, care, din cauza circulaţiei din timpul zilei, s'a transformat în noroi. Din cauza vremei urîte vedetele îşi părăsiseră adăposturile şi umblau liniştit în jurul acestora. Se vedeau ca puncte negre pe zăpadă. Partea de Nord a sectorului, de acì până în Dunăre, nu este ocupată decât de vedetele cavaleriei. Seara am sosit la Smârdan şi a doua zi dimineaţa am vizitat câmpul de bătălie. Terenul din jurul Vidinului e întins, cam 3—6 km. dela Dunăre şi destul de smârcos spre Sud. Pe această câmpie se ridică un mic platou, de o înălţime numai de 4—6 metri, şi acì se află satele dela Smârdan [6]). (Arată că în depărtare se vede Balcanul, care seamănă cu anume munţi din Norvegia). Turcii ocupaseră acest sat al Smârdanului ca post înaintat, depărtat de incintă de 3—4 km.

Românii s'au hotărît a-l atacà dinspre Apus. După amiază [7]), când trupele erau concentrate în viile dela Apus, ceaţa erà atât de deasă, încât artileria şi-a încetat focul şi Cerchez a socotit că nu mai erà nimic de făcut în acea zi. Fălcoianu, din contra, a insistat ca să se dea atacul

[1]) J. Lahovary, *o. c.*, pag. 339 et seq.

[2]) Comandantul Corpului de Vest, compus din diviziile 1, 2 şi 4.

[3]) Divizia 4-a.

[4]) Divizia 1-a. Flood a uitat Divizia 2-a (Cerkez).

[5]) Şeful de Stat major.

[6]) Această înălţare deasupra restului terenului constituià tăria poziţiei dela Smârdan.

[7]) La ora 14,30, în ziua de 12/24 Ianuarie. 1878.

şi că trebuià tocmai a se profità de ceaţă. (Urmează descrierea — din auzite — a atacului Smârdanului aşà precum o cunoaştem din toate dările de seamă. Se semnalează eroarea comisă de a se retrage artileria dela Smârdan în timpul nopţii şi vigoarea contra atacului turcesc a doua zi dimineaţă. Se descrie deasemenea, tot din auzite, întăriturile dela Calafat).

20 Ianuarie / 1 Fevruarie 1878. Ne-am urmat drumul din Smârdan, prin sate, spre Cutovo, unde e cartierul Colonelului Creţeanu [1]); am dejunat foarte bine acolo. Linia de avantposturi e alcătuită numai din cavalerie şi e foarte curios de văzut aceste vedete de cavalerie pe câmpia acoperită cu zăpadă. Dela Smârdan încolo [2]) am urmat în apropierea liniei de vedete, cu toate că eram foarte numeroşi. Sosim până în locul unde vedetele făceau faţă spre Novoselo, unde o baltă largă de 1400—1500 metri ne despărţeà de vedetele turceşti, în imediata împrejurime a satului. Nu aveam deci a ne teme de focul de infanterie. Generalul urmat de Pilat şi de Fălcoianu erà puţin înainte, urmam cu Radovici, cu fraţii Lahovary [3]) şi cu escorta la o mică distanţă. Colonelul Lahovary s'a oprit un moment în dreptul unei baterii şi a vorbit cu un ofiţer. In acel moment, venì o ghiulea dinspre Novoselo. Ofiţerul s'a aruncat imediat la pământ, dar cei cari erau călări n'au avut vreme s'o facă [4]). Dumnezeu ne-a protejat. Obuzul a intrat în pământul argilos, moale şi acoperit de zăpadă, fără a face explozie, căzuse însă foarte aproape de noi căci Turcii reperaseră dejà dimineaţa focul lor contra bateriei. Spre amurg am ajuns în satul Târn, unde am avut o masă somptuoasă la Generalul Angelescu [5]). Din cei 13 ofiţeri (români) aflaţi la masă, 4 urmaseră Şcoala de Stat Major din Paris, iar alţi 4 pe cea de geniu din Metz.

Seara ne-am întors la Nazir Mahala, unde suntem cartiruiţi într'un cartier turc. (Urmează descrierea clădirei).

Cu începere dela 8 Fevruarie (stil nou), Cartierul General este la Calafat. (Descrierea unor baterii dela Calafat).

---

[1]) Comandantul brigăzei de roşiori.

[2]) La întoarcere.

[3]) Locotenentul-colonel Iacob Lahovary şi fratele său Ion — sergent voluntar în Regimentul 3 Călăraşi.

[4]) Lahovary, *o. c.*, pp. 340, 341.

[5]) Gheorghe Anghelescu, fost comandant al Diviziei 3-a în faţa Plevnei.

Aproape toți ofițerii și subofițerii de marină sunt aici la Calafat precum și aproximativ 400 marinari [1]).

ASEDIUL VIDINULUI

Izet Pașa erà Comandantul cetății. El primise dela Sultan o sabie și jurase de a nu o predà, în vieață fiind. Garnizoana (erà) 8—10.000 oameni. Linia de împresurare a Românilor erà împărțită în două prin Dunăre. Pe malul de Răsărit este orașul românesc Calafat, care este așezat pe un mic deal, astfel că domină Vidinul. Deaceea s'a considerat totdeauna acest deal ca făcând parte din zona de apărare a cetății Vidinului. In timpul răsboiului Crimeei, Turcii au trecut Dunărea și au ocupat acest deal, înconjurându-l cu un semi-cerc de întărituri. Au rezistat cu succes atacului rusesc. La începutul răsboiului actual, din contra, Românii au ocupat repede dealul dela Calafat și au luat astfel înainte, Turcilor. Românii au construit acì 6 mari baterii, cu frontul spre Apus și le-au armat cu tunuri de 15 cm., cari, la o distanță de 1—2 km., puteau bombardà Vidinul, în mod efectiv, trăgând peste insulele nisipoase și foarte șese ale Dunării.

Spre Apus de Dunăre linia de încercuire a Românilor cuprindeà trei sectoare și anume: acele ale diviziilor Anghelescu, Leca și Cerchez și la aripa stângă a acestei din urmă divizii, până în malul Dunării, se dispuse Brigada de cavalerie Crețeanu, pentru a observà (terenul).

Prin neasemănare cu îndoita linie de încercuire dela Plevna, ea nu erà alcătuită, acì, decât dintr'o singură linie, alcătuită din baterii și lucrări de pământ necontinui. Inaintea acestei linii nu erau decât capete de tranșee pentru vedete. In spatele liniei nu se găseau mari redute închise, ca la Plevna [2]). S'a socotit că garnizoana din Vidin nu erà îndestulătoare pentru a face ieșiri, pe o scară mai mare. S'a presupus deasemenea că Izzet Pașa n'ar încercà, la fel ca Osman, de a străbate liniile dușmanului cu toată garnizoana, căci pe când Osman se așezase într'o poziție, până atunci necunoscută și neîntărită — Plevna — pentru a oprì înaintarea victorioasă a dușmanului către centrul Turciei, cu pericolul chiar de a fi sdrobit prin foame și boli, Izzet Pașa din contra se găsià într'o veche cetate, bine aprovizionată cu hrană și cu material.

---

[1]) Bateriile de coastă dela Calafat erau servite de marinari.

[2]) Nu a fost timpul a se construì o a doua linie.

de războiu, şi menirea sa nu erà decât de a apărà această cetate. In acelaş timp, când Românii terminaseră încercuirea Vidinului, Ruşii trecuseră, în mod fericit, Balcanii şi înaintau peste tot, în chip victorios, către Constantinopol. Se aşteptà în fiecare zi ştirea păcii. Acest fapt influenţà fireşte asupra împrejurărilor dela Vidin, astfel că atacul nu fu condus aşà de energic, precum fusese cazul în faţa Plevnei. Din timp în timp însă se emiteà şi următoarea părere: Războiul poate să se termine în câteva zile, deci trebuie cu orice preţ a se câştigà acuma cele mai mari foloase cu putinţă, pentru a obţine o pace favorabilă.

Dacă luptele din jurul Vidinului n'au costat multe vieţi de om, armata a suferit cu atât mai mult din cauza bolilor.

Dintâiu a fost febra palustră sau intermitentă, care mai târziu s'a transformat [1]) într'o epidemie de tifoidă. Şi cum ar fi putut fi altfel dacă ne amintim de împrejurările în cari trăià armata.

Mai de grabă trebuie să ne mirăm că trupul omenesc să poată îndurà atâtea privaţiuni şi suferinţe. Erà frig, se staţionà în tranşee pe câmpul acoperit de zăpadă; uneori frigul erà foarte puternic iar alteori vremea erà moale. In acest din urmă caz erà şi mai rău ca în primul, pentrucă atunci zăpada se topeà şi umpleà tranşeele cu apă foarte rece, care de cele mai multe ori nu se puteà derivà, din cauza terenului şes.

Deci am salutat cu multă bucurie armistiţiul încheiat la începutul lui Fevruarie [2]). Câteva zile în urmă, Cartierul fu transferat pe malul român, la Calafat. Oraşul avusese la început cam 15.000 locuitori. Dar fiind bombardat intermitent, timp de aproape 9 luni, de tunurile cetăţii Vidin, erà acuma aproape complet părăsit. Numai oamenii săraci mai rămâneau prin mahalalele oraşului. Casele erau foarte stricate aşà că la început au fost greutăţi pentru a cartiruì întregul cartier şi pentru a găsì biurouri pentru Statul Major. Dar în curând locuitorii începură a revenì cu toţii în oraş. Casele fură reparate, magazinele se umplură cu mărfuri şi s'au deschis un mare număr de cafenele şi de restaurante. Din acel moment am stat bine şi din cauza situaţiei ridicate a Calafatului, care este o localitate sănătoasă, în curând am învins febra palustră cu ajutorul a puternicelor doze de chinină.

---

[1]) Trupele noastre au suferit mult de tifoidă şi de tifos exantematic.

[2]) Armistiţiul s'a încheiat la 19/31 Ianuarie 1878, dar a ajuns mai târziu (22 Ianuarie 3 Fevruarie) la cunoştinţa trupelor.

Statul Major şi-a instalat popota şi când soţia şefului de Stat Major, Colonelul Fălcoianu, membră a Societăţii Femeilor infirmiere[1]), a venit la Calafat, ea s'a însărcinat cu conducerea popotei. Doamna aparţineà uneia din cele dintâiu familii a ţării [2]) şi erà socotită, până acum câţiva ani, ca cea mai de seamă frumuseţe a Bucureştiului. Ea s'a arătat acì o gospodină tot aşà de dibace, precum erà de harnică. In adevăr aceste mese, prezidate de această doamnă amabilă, au lăsat amintirile cele mai plăcute, din tot timpul răsboiului, tuturor ofiţerilor de Stat Major.

INTRAREA IN VIDIN

Totuş apărură la orizont mulţi nori, cari micşorară puţin bucuria noastră. Intâi din cauza relaţiilor cu duşmanul. După armistiţiu, Vidinul trebuià să se predeà, garnizoana fiind liberă să plece, cu armele sale şi cu onoruri militare. Deasemenea aprovizionările şi proprietăţile publice rămâneau Sultanului. Aceasta ar fi trebuit să fie îndestulător dar Izzet Paşa nu voià să predeà cetatea. După multe negociaţiuni o telegramă cifrată din Constantinopol sosì în sfârşit lui Izzet Paşa, dar, neîndrăznind a se încrede Turcilor, Românii refuzau a predà telegrama lui Izzet şi cereau ca ordinul dela Constantinopol, în privinţa capitulării cetăţii să fie redactat în franţuzeşte, pentru ca să o poată înţelege. Acest ordin n'a venit decât după 4 zile, însă, primind această telegramă, Izzet răspunse că nu aveà nici o garanţie că ea veneà în adevăr dela Constantinopol — poate că erà o stratagemă. El nu recunoşteà decât armistiţiul pe care îl încheiase cu Românii, adică că ei nu vor trage asupra cetăţii şi că nici el nu va făptuì ostilităţi. In fine negocierile se terminară prin aceea că se îngăduì lui Izzet a trimite la Constantinopol o telegramă cifrată a cărui conţinut nu puteà deci fi înţeles de Români, dar răspunsul dela Constantinopol trebuià a fi scris pe franţuzeşte. Garanţia autenticităţii acestui răspuns veneà deacolo că, numai acela, care puteà descifrà telegrama lui Izzet, puteà da un răspuns. Acest răspuns sosit, Izzet consimţì, şi se hotărî ca predarea solemnă a cetăţii să se facă la 24 Februarie [3]).

[1]) «Mme Falcoyano a été sublime dans son sincère dévouement» (Mme Olympe Noël de Bertier. *Chronique humanitaire et réparatrice sur les ambulances et hôpitaux roumains pendant la campagne de Bulgarie 1877 — 1878*, pag. 105).

[2]) Erà născută Locusteanu (O. G. Lecca, *Familiile boereşti române*, 33).

[3]) J. Lahovary care a fost cu colonelul Fălcoianu la Vidin să discute capitularea, zice *(o. c.*, pag. 346) că s'a admis trecerea unui curier turc prin rândurile noastre.

La orizontul politic se arătau deasemenea nori căci se svonì că Rusia cereà cesiunea părții românești a Basarabiei. Aceste lucruri împiedecaseră pe Domnitorul României a părăsì Bucureștii în seara de 22 Fevruarie. Generalul Cernat fu chemat telegrafic, urgent, la o consfătuire în București. Intrarea Românilor în Vidin, fu deci condusă de Generalul Manu, comandantul artileriei.

(Urmează descrierea intrării trupelor în Vidin și a instalării în acel oraș, a cărui populație turcească primì pe învingător liniștit și demn iar populația bulgărească în mod prietenesc[1]). La 2 Februarie, stil nou, Flood se îmbolnăvì de malarie și fu greu bolnav, vindecat fiind cu doze puternice de chinină).

Am plecat la 1 Martie (st. nou) dela Calafat la București. M'am prezentat în audiență Domnitorului Carol, mulțumindu-I cordial pentru marea bunătate și ospitalitatea ce mi se arătase în România, apoi am întâlnit pe maiorul Romulus Magheru, amiciției căruia datoresc tot ce mi s'a întâmplat în România. După o masă de plecare maiorul m'a întovărășit la gară și am plecat în țara mea.

(Manuscriptul se încheie printr'un postscriptum, datat din Bergen la 26 Aprilie 1927, prin care autorul, face urări pentru România, Regele său, Poporul și Armata sa, și mulțumește acelora cari l-au ajutat să traducă în limba franceză notele din ziarul său).

[1]) Exact la fel cum o descrie și J. Lahovary (*o. c.*, pp. 351—357).

NOTES D'UN OFFICIER NORVÉGIEN AVANT ET PENDANT LA GUERRE DE 1877 — 1878

RÉSUMÉ

Le lieutenant norvégien Gunnar Sölfest Flood vint en Roumanie en Décembre 1876 et étudia l'organisation et l'instruction de l'armée roumaine telles qu'elles étaient au moment de la crise européenne qui précéda la guerre de 1877—1878.

Les notes journalières qu'il prit pendant son séjour de deux mois, tant à Bucarest, qu'à Galaţi, Brăila, Buzeu et Giurgiu, nous montrent une armée ayant des cadres jeunes et manquant d'expérience, des unités permanentes peu nombreuses ayant une bonne instruction de parade et des unités territoriales dont la préparation guerrière était fort rudimentaire.

Intelligent, consciencieux et profondément religieux il s'intéressa aussi aux autres aspects de la vie en Roumanie. Ces mêmes notes nous en donnent un aperçu fort exact.

Flood revint en Roumanie en Octobre 1877 et fut attaché au Grand Quartier Général Roumain, d'abord devant Plevna et ensuite devant Vidin. Ses notes confirment tous les documents du temp et sont à leur tour confirmées par eux. Elles nous montrent la vie des troupes dans les tranchées et font ressortir tant leur moral élevé que l'importance prépondérante de leur action — dont il fut témoin — le jour où Osman-Pacha, essayant de briser le cercle formé par les troupes russo-roumaines, dut capituler.

Il arriva trop tard devant Vidin pour assister au combat de Smârdan, mais entra dans cette ville avec les troupes roumaines. Les notes prises pendant cette dernière partie de la guerre sont d'autant plus précieuses qu'il fut presque le seul étranger qui eût assisté à l'action des troupes roumaines contre Vidin.

PATRU DOCUMENTE DELA ŞTEFAN-CEL-MARE

DE

GRIGORE NANDRIŞ

Şedinţa dela 20 Ianuarie 1928

Fotografiile după cari se publică aceste documente se află în colecţia Sion dela Biblioteca Universităţii din Cluj. Din informaţiile d-lui Gh. Sion, care a avut bunăvoinţa să ne puie la dispoziţie fotografiile, am aflat că aceste fotografii au fost făcute, probabil, după originale depuse de proprietari la Tribunalul din Bacău. Această informaţie este numai probabilă, — pentru unul sau două din documentele de faţă —, deoarece s'au fotografiat, în acelaş timp, şi alte documente dela persoane particulare şi d-l G. Sion nu-şi poate aminti exact, unde se găsesc originalele documentelor publicate aici.

Trei din documentele de faţă n'au fost publicate până acum, al patrulea, cel din anul 1490, a fost publicat în *Uricariul* lui Codrescu, XVI, pp. 4—7, într'o traducere din anul 1785, din care I. Bogdan a publicat un rezumat în colecţia sa: *Documentele lui Ştefan cel Mare*, I, p. 402.

De sigur se vor mai găsi documente dela Ştefan cel Mare, nepublicate în colecţia regretatului I. Bogdan. Ele vor trebui înglobate într'o nouă ediţie, necesară şi din alte motive, ale acestei colecţii. In acest scop publicăm şi aceste documente, ca un omagiu de pietate pentru marele slavist român, care a adunat documentele lui Ştefan-cel-Mare.

Datarea documentelor, făcută, unde ea nu este indicată în document, pe baza listei boierilor, nu este, bine înţeles, absolut sigură. Am năzuit la precizarea cea mai sigură cu putinţă.

Mulţămesc, şi pe această cale, amabilităţii d-lui G. Sion, exprimând omagii respectuoase acestui ales suflet de Român.

I

1479—1480

Ștefan-cel-Mare confirmă lui Marcu proprietatea unui sat cu jumătate de heleșteu și jumătate de moară pe Părâul Negru, pe care Marcu le-a cumpărat dela Cârstișor, nepotul lui Cârstea.

† Млстїю бжїю . . . .
. . . .
. . . . дъвши его
. . . .
. . . . му оу нашеи
землеи оу молдавскои . . . .
штнинꙋ села на имѣ . . . . потоцѣ и .
полови[на] шт став и половина шт млин [такожде на] чорнъ потоци
що ж[е] ку[пил] . . . . лаꙋро шт
пана кръстишор непот пана кръсти . . . .
. . . . аноле да ест слꙋѕѣ
нашему марку шт нас урик ему . . . . его
. . . .
. . . . атомъ их и прѣунучатомъ их и пращурѣтом
их и въсемꙋ родꙋ их кто сѣ им . . . .
[непор]ꙋшено николиже на вѣки. А хотар томꙋ села . . . . . .
. . . .
[w]живали. а на то вѣра нашего гсдва више п[исаннаго] стефана . .
. . . . дѣтеи наших алеѯандра . .
. . . . и богдана . . . .
. . . . пана вланкула вѣра пана . . . .
. . . .
пръкалабове белоградск[аго] . . . .
. . . . . . вѣра пана (вѣра пана) шандри . . . . . .
. . . . вѣра пана . . . .

. . . . вѣра пана драгоша пръкалаба н[овград]кого
вѣра пана гангѹр[а] . . . . вѣра пана ѧцка
гѹдича вѣра пана . . . .
. . . . вѣра пана . .
. . . . вѣра пана германа постелника . . .
. . . . ѡнина вѣра пана . . . .
икиха и грози микотича . . . .
. . . .
боѧр . . . . ѡт дѣтеи али а по нашимъ ж[ивотѣ]
. . . . [бѹ]детъ гспдръ на[шеи]
. . . . земли . . . .
. . . .
. . . .

† Cu mila lui D-zeu . . . .
. . . .
. . . . lui în ţara noastră în Moldova. . . . .
ocină satul anume . . . . pe Părâul . . . . .
şi jumătate de heleşteu şi jumătate de moară, de asemenea pe Părâul Negru ce l-a cumpărat . . . . dela pan Cârstişor nepotul lui pan Cârstea . . . .
. . . . să fie slugii noastre Marcu dela noi uric, lui. . . . .
nepoţilor lui şi strănepoţilor lui şi răstrănepoţilor lui şi întregului neam al lui, ce i se va alege mai de aproape. . . . .
. . . . neatins niciodată în veci. Iar hotarul acelui sat. . . .
. . . .
au ţinut. Iar pentru aceasta credinţa domniei noastre, mai sus scris, Ştefan. . . . . a copiilor noştri Alexandru şi
. . . . Bogdan . . . .
. . . . a lui pan Vlaicul, credinţa lui pan . . . .
. . . .
părcălabii Cetăţii-Albe . . . .
. . . . credinţa lui pan (credinţa lui pan) Şandru . . . . . .
. . . . credinţa lui pan . . . .
. . . . credinţa lui pan Dragoş, pârcălabul Cetăţii Nouă, credinţa lui pan Gangur. . . . . credinţa lui pan Iaţco, credinţa

1*

lui pan Hudici . . . .
. . . . credința lui pan. .
. . . . credința lui pan Hărman postelnicul. . . .
. . . . credința lui pan . . . .
. . . . și Groza Micotici. . . . .
. . . .
. . . . din copii, dar și după viața noastră. . . .
. . . . va fi Domn al țării
noastre . . . .
. . . .
. . . .

1. Fotografia după care s'a făcut citirea acestui document se găsește în colecția Gh. Sion dela Biblioteca Universității din Cluj. Originalul nu este cunoscut. Documentul este șters și rupt și din această cauză descifrarea este anevoioasă. Partea de jos a documentului este ruptă împreună cu unul sau două rânduri din text. De o sfoară răsucită se vede atârnând o parte din ceara sigilului.

2. Pe Marcu, proprietar de sat pe Pârâul Negru, nu l-am putut identificà în nici un document de-al lui Ștefan-cel-Mare din colecția lui I. Bogdan.

3. Un Cârstea se întâlnește într'un document din 7 Maiu 1473 (I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan*, I, p. 180) ca vânzător al satului Ivancăuți din ținutul Cernăuților. In toponimia din Nordul Bucovinei există Pârâul Negru = Ciornei Potoc, nume de pârâu și de sat. I. Bogdan a identificat, în colecția sa de documente, un Pârâu Negru în jud. Neamț și un altul în jud. Suceava, numit azi Neagra. Pârâul Negru, sat și pârâu, se găsește de asemenea și în jud. Dorohoiu (*Marele Dicționar Geografic*, IV, p. 746). Dacă Pârâul Negru din documentul prezent este cel din Nordul Bucovinei, atunci Cârstea este identic cu boierul cu acelaș nume din doc. din 7 Maiu 1473.

4. Numele boierului Vlaicu se întâlnește foarte adesea cu funcțiunea de pârcălab de Cetatea-Albă, pârcălab sau staroste de Hotin, pârcălab de Orheiu, dar și fără aceste funcțiuni.

5. Pe Șandru Comisul îl întâlnim într'un document din 9 Martie 1479 (I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan-cel-Mare*, I. p. 220) împreună cu Iațco Hudici (nu Gudici!), Gangur, Dragoș vornicul și cu Grozea din documentul de față. In aceeaș listă de boieri apare Șandru într'un document din 14 Sept. 1486 (I. Bogdan, *o. c.* I, p. 289), într'un doc. din 12 Ian.

1487 (I. Bogdan, *o. c.*, I, p. 291), într'un document din 5 Martie 1487 (I. Bogdan, *o. c.*, I. p. 293) şi în multe alte documente dintre anii 1488 şi 1492.

Şandru, pârcălab de Cetatea Nouă, se întâlneşte în documentele dintre anii 1491 şi 1503, dar în această funcţie nu mai apare în tovărăşia boierilor din documentul nostru.

6. Dragoş, pârcălab de Neamţ, se întâlneşte în documentele din anii 1498, 1499, 1500, 1501, 1502, 1503, nu apare însă împreună cu boierii din lista documentului nostru. Se mai întâlneşte foarte adesea Dragoş cu funcţiunea de Vornic şi de pârcălab de Cetatea Nouă.

7. Gangur se întâlneşte în documentele din anii 1466, 1467, 1468, etc. Acest nume se întâlneşte începând cu un document din 29 Aprilie 1479 (I. Bogdan, *o. c.*, I, p. 223) într'o listă de boieri, care pare a fi identică cu lista martorilor din documentul prezent. Iată această listă: pan Stanciul, pan Vlaicul, pan Zbiarea, pan Hrana vornicul, pan Duma şi pan Hărman de Cetatea Albă, pan Şandrea de Suceava, pan Dajbog de Neamţ, pan Gangur de Orheiu, pan Dragoş de Cetatea Nouă, pan Neag, pan Ivaşco, pan Iaţco Hudici, pan Costea Spătarul, pan Iuga Vistiernicul, pan Gherman Postelnicul, pan Ion Ceaşnicul, pan Petru Stolnicul, pan Grozea Comisul şi toţi ceilalţi boieri ai noştri...

Aceeaş listă de boieri, la cari se mai adaogă după numele lui Gangur numele boierilor Borra Şandru şi Maxim, pârcălabi de Chilia, o găsim în trei documente din anul 1479 (7 Maiu 1479, I. Bogdan, *o. c.*, I. p. 225; 19 Maiu 1479, I. Bogdan, *o. c.*, I, p. 228; 20 Sept. 1479, I. Bogdan, *o. c.*, I, p. 233). Intr'un document din 17 Aprilie 1480 (I. Bogdan, *o. c.*, I, p. 238) lista boierilor nu cuprinde pe Stanciu şi pe Borra Şandru şi are un nume nou, pe acela al lui Chiracolea Vistiernicul. Lista dintr'un document din 27 Mai 1480 nu cuprinde pe Stanciu, dar îl are pe Chiracola Vistiernicul şi pe Maxim, pârcălabul de Chilia; la fel lista din documentul din 29 Aug. 1480 (I. Bogdan, *o. c.*, I, p. 242), unde Grozea apare cu adaosul м[ик]отича = fiul lui Micotă. In lista boierilor dintr'un document din 1 Fevr. 1481 mai apar şi Oanea, pârcălabul de Cetatea-Albă, Fete Gotcă şi Şteful, pârcălabi de Hotin, iar Gangur are în acest document numele de Radul Gangur.

Intr'o serie de documente dintre anii 1481 şi 1484 (I. Bogdan, *o. c.*, I, pp. 259—287) lista boierilor este aproape aceea notată mai sus; dispare doar câte un boier, făcând loc altuia. Boierul Stanciul din capul listei

noastre dispare începând de prin Sept. 1479; el figurează încă între martori într'un document din 19 Maiu 1479, dar nu-l mai găsim într'un document din 20 Sept. 1479. Acest fapt ne poate servì la datarea documentului nostru, căci în acest document înaintea numelui lui Vlaicu erà loc încă pentru un nume de boier, care a fost probabil al lui Stanciul. Documentul ar fi deci anterior anului 1480.

Nici într'un caz documentul nu poate fi posterior anului 1486, căci începând cu acest an numele lui Vlaicu dispare și lista martorilor suferе schimbări mari în alcătuirea ei, încât n'ar fi cu putință să nu se fi păstrat urma vre unuia din aceste nume noue între rămășițele de nume descifrate.

Rezultă deci, din cele arătate mai sus, că documentul nostru e scris între anii 1479 Aprilie și 1480, admițând că înaintea lui Vlaicul se găseà numele lui Stanciul.

II

1490

Ștefan-cel-Mare întărește lui Isac Vistiernicul cumpărarea satului Fălticeni pe Șumuz dela Neacșa, fiica lui Hanea, împreună cu privilegiile ce le aveà dela Voevozii Iliaș și Ștefan, pentru 200 de zloți tătărești și cumpărarea satului Buciumeni dela Mărușca, fiica lui Mihul logofătul și nepoata popei Iuga și dela Dragoș Stănițescu, fiul lui Nanu, pentru 120 de zloți tătărești, împreună cu privilegiile ce le aveau dela Voevodul Alexandru.

† Млстїю бжїею мы стефан воевода гспдрь земли молдавскои знамен[ито] [ч]иним ис сим листом нашимь въсѧм вто нан оуѕрит или его чтоучи ѡуслышит ѡже прїиде прѣд нами и прѧд оусими нашими молдавскими боꙗре нѣгша дочка ханина по еи доброи воли ником непоноужена ани присилована и продала свою правꙋю ѡтнин[ꙋ] . . . . . [ꙋ]рика ѡца еи ханина едно село на шꙋмоузѣ на имѣ фоултичанїи где бил стан пънтече. та продала тое сел[о] нашемоу вѣрномоу паноу исакꙋ вистїарникꙋ за ˜ злат татарскых и оуставше наш вѣрнїи пан ісак вистѣрникъ та заплатил оуси тоти пи[нези] . . оу рꙋки нѣгши дочки ханѣ. а пак ѡна привилїе що имал ѡць ео ханѣ на тое село на фоултичан ѡт наших оу . . . ѡв ѡт ілїѧша воеводї и ѡт стефана воеводї ѡна тиж дала оу роуки панꙋ исакꙋ вистѣрни[кꙋ] прѧд [гспдми] и прѧд нашими боꙗре и оу . . . . нами и прѧд нашими боꙗре мъроушка дочка михоула логофета оунꙋка попа юга и драгоше стъницескоу снь нанѡв також по их доброи воли ником непонꙋжени ани присиловани и продали свою правꙋю ѡтниноу ѡт их правих оурикаx ѡт оурика . . роущки на попа юги и ѡт оурика ѡца драгоше стъницескоула на имѣ нана и ис привилїе що имали

ѡн[н] ѡт дѣда нашего ѡт алеѯандра воеводї едно село на имѣ боѵчюменїи ниже ръдъшан та продали тое село нашемоу вѣрномоу панȣ исакȣ вистїарникȣ . . к злат татарских и оуставше пан исак вистѣрник та заплатил и тоти выше писанїи пинѣзи рк злат оу рȣк[н] мъроушци дочки михоула логофета оунȣки попа югї и оу роуки драгоше стъницескоулȣ [1]) сноу нанѡл. а пак мъроушка и драгоше що за привилїе имали ѡн[н] тое село на боучюмѧн ѡт деда нашего ѡт алеѯандра воеводї еще еи дали оу рȣки панȣ исакȣ вистѣрникȣ прѧд нами и прѧд нашими боıаре. ино мы видѣше их доброи волѝ и токмеж и полнȣю заплатоу а мы токождере и ѡт нас есми дали и потвръдили нашемȣ ..моу паноу исакоу вистїарникȣ тоти прѧд реченїи села на имѣ фȣлтичанїи на шȣмȣзѣ где бил стан пънтече и боучюмѣнїи ниже ръдъшан да соут емоу ѡт нас оурик и съ въсем доходѡм емȣ и дѣтем его и оунȣчатѡм его и прѣоунȣчатѡм его и прѣщȣрѣтѡм его . . . мȣ родȣ его кто сѣ емоу изберет наиближнїи непорȣшено николиже на вѣкое. а хотар тим выше писанним селам да ест ѡт оусих сторон по старомȣ хотарȣ кȣда из вѣка ѡживали. а на то ест вѣра нашего гсдва выше писаннаго мы стефана воеводї и вѣра прѣвъзлюблен[аго] [сн]ѡв гсдвами алеѯандра и богдана владȧ и вѣра боıар наших вѣра пана иѧг вѣра пана доума вѣра пана гангȣра вѣра пана драгоше дворника вѣра пана хръмана вѣра пана ıацка хȣдича вѣра пана дажбог вѣра пана щефȣла паркалаба ѡт хотина вѣра пана мико... [вѣра] [п]ана рѣцеша паркалабове ѡт нѣмца вѣра пана андреию чортоѡрѣского вѣра пана грозѣ паркалаба ѡрхеиского вѣра пана iѡн секаръ паркалаба новоградского вѣра пана клъиъоу спътарѣ вѣра пана болдора вистѣрника вѣра пана еремїѧ . . . . ѡв фроуитеш столника вѣра пана шан[д]ра комиса вѣра .оусих боıар наших молдавских великих и малих . . .ем животѣ кто бȣдет гспдрь нашеи земли ѡт дѣтеи наших или ѡт нашего родȣ или [2])
. . . . а на болшȣю крѣпѡст и потвръждение томȣ въс. . . . . .аномȣ велѣли есми нашемȣ вѣрномȣ панȣ тъоу[тȣл] [лого]фетоу писати и нашȣ печат пр[и]весити . . . . . листȣ нашемȣ. — писа теѡдѡр дїѧк оу сȣчавѣ в лто сцчи ѓмсца . . . .

[1]) In original стъницескоулȣ.

[2]) Un rând întreg nu se poate cetì fiind deteriorat prin îndoitura documentului.

† Cu mila lui Dumnezeu noi Ştefan Voevod, Domnul ţării Moldovei, facem cunoscut cu această scrisoare a noastră tuturor cari o vor vedeà sau o vor auzì citind, că a venit înaintea noastră şi înaintea tuturor boierilor noştri moldoveni Neagşa, fiica lui Hanea, de bună voia ei, neobligată şi nesilită de nimeni şi a vândut ocina sa dreaptă. . . . . . uricul tatălui ei Hanea, un sat pe Şumuz, anume Fălticeni, unde a fost Stan Pântece. Şi a vândut acel sat boierului (panului) nostru credincios Isac vistiernicul pentru 200 de zloţi tătăreşti şi s'a ridicat al nostru credincios pan Isac Vistiernicul şi a plătit toţi acei bani. . . . în mâna Neagşei, fiica lui Hanea. Şi iarăş privilegiile ce le-a avut tatăl ei Hanea asupra acelui sat Fălticeni dela unchii noştri, dela Iliaş Voevod şi dela Ştefan Voevod, le-a dat ea de-asemenea în mânile lui pan Isac Vistiernicul înaintea Domniei Mele şi înaintea boierilor noştri şi. . . . . şi înaintea boierilor noştri, Măruşca, fiica lui Mihul logofătul, nepoata lui popa Iuga şi Dragoş Stăniţescu, fiul lui Nanu, de-asemenea după buna lor voie, de nimeni obligaţi nici siliţi şi au vândut ocina lor dreaptă din uricele lor drepte, din uricul Măruşcăi dela popa Iuga şi din uricul tatălui lui Dragoş Stăniţescul, anume Nan, şi privilegiile ce le-au avut ei dela bunicul nostru dela Alexandru Voevod, un sat anume Buciumenii, mai jos de Rădăşani, şi au vândut acel sat credinciosului nostru pan Isac Vistiernicul pentru 120 de zloţi tătăreşti. Şi s'a sculat pan Isac Vistiernicul şi a plătit acei bani mai sus scrişi, 120 de zloţi tătăreşti, în mânile Măruşcăi, fiica lui Mihul logofătul, nepoata lui popa Iuga şi în mânile lui Dragoş Stăniţescul, fiul lui Nanul. Şi iarăş Măruşca şi Dragoş, privilegiile ce le-au avut ei asupra acelui sat Buciumeni dela bunicul nostru, dela Alexandru Voevod, le-au dat de asemenea în mânile lui pan Isac Vistiernicul înaintea noastră şi înaintea boierilor noştri. Deci noi, văzând buna lor voie şi tocmeală şi plata deplină, de asemenea şi noi am dat dela noi şi am întărit credinciosului nostru pan Isac Vistiernicul, acele mai sus numite sate, anume Fălticenii pe Şumuz, unde a fost Stan Pântece, şi Buciumenii, mai jos de Rădăşani, ca să-i fie dela noi uric şi cu tot venitul, lui şi copiilor lui şi nepoţilor lui şi strănepoţilor lui şi răstrănepoţilor lui şi întregului lui neam cât i se va alege mai de aproape, neatins niciodată în veci. Iar hotarul acelor sate mai sus scrise să fie din toate părţile pe hotarul vechiu, pe unde au stăpânit din veac. Iar pentru aceasta este credinţa Domniei Noastre, mai sus scrisă, noi Ştefan Voevod şi credinţa prea-iubiţilor fii ai Domniei Mele Alexandru şi Bogdan Vlad şi credinţa boierilor noştri:

credinţa lui pan Neag, credinţa lui pan Duma, credinţa lui pan Gangur, credinţa lui pan Dragoş Vornicul, credinţa lui pan Hărman, credinţa lui pan Iaţcu Hudici, credinţa lui pan Dajbog, credinţa lui pan Şteful pârcălabul dela Hotin, credinţa lui pan Mico[tă], credinţa lui pan Reţeş pârcălabii dela Neamţ credinţa lui pan Andrei Ciortorovschi, credinţa lui pan Grozea pârcălabul Orheiului, credinţa lui pan Ion Secară, pârcălabul Cetăţii Noi, credinţa lui pan Călnău Spătarul, credinţa lui pan Boldur Vistiernicul, credinţa lui pan Eremia [Postelnicul], credinţa lui pan Fruntes Stolnicul, credinţa lui pan Şandru Comisul, credinţa tuturor boierilor noştri moldoveni mari şi mici. [Iar după] viaţa noastră cine va fi Domn al ţării noastre, din copiii noştri sau din neamul nostru, sau . . . . iar pentru mai mare putere şi întărire . . . . am poruncit credinciosului nostru pan Tăutul logofătul să scrie şi să atârne pecetea noastră acestei scrisori a noastre.—A scris Teodor diacul, în Suceava, în anul 6998, luna . . . .

1. Documentul nu are nici o iscălitură. S'a păstrat un fragment din sigilul care atârnă de o sfoară; pe acest fragment se poate cetì: † печатѣ іѡ стеф. . . . . . .

2. Fotografia după care s'a făcut această publicare se găseşte în colecţia Gh. Sion dela Biblioteca Universităţii din Cluj.

3. Documentul a fost publicat, într'o traducere din 1785 a lui Gh. Evloghie dascălul, în *Uricariul*, XVI, pp. 4—7 şi, într'un rezumat făcut după această traducere, în *Documentele lui Ştefan-cel-Mare*, I, p. 402 de I. Bogdan.

III

1497

Ştefan-cel-Mare confirmă Maruşcăi, fiica lui Stan Maxin, jumătate din satul Maxineşti, anume partea de sus, cu toate veniturile; satul e aşezat pe Părâul Negru şi a aparţinut tatălui Maruşcăi, lui Stan Maxin.

† Млстїю бжїю мы стефан воевода гспдрь земли . . . . . [зна]-
менито чиним ис сим нашим листом въсѧм' кто нан ѹзрит или
чтѹчи его ѹслышит ѡже то та истинаа марѹшка дочка стана
маѯина жаловали есм[ы] . . . . . нашею мастїю и дали и пот-
върдили есмы еи ѹ на[шею] земли ѹ молдавскои еи праваа ѡтнина
половина село на чорном потоцѣ на и . . . . . . ѡт маѯинещи
вишнѣѧ час щю била таа час ѡца еи стана маѯина. тое въсе
више писанное да ест еи ѡт нас ѹрикь и съ въсемъ доходом еи
и дѣтем еи . . . . том еи и прѣѹнѹчатом еи и пращѹрътом еи
и въсемѹ родѹ еи кто сѣ еи изберет наиближнїи непорѹшено нико-
лиже на вѣки. а хотар тои више писан . . [поло]вини село на имѣ
маѯинещи вышнои части да ест ѡт ѹси. о хотара половина и по
старомѹ хотарѹ кѹда из вѣка ѡживали. а на то ест вѣра гсдва више
писаннаго мы стефана воеводи и вѣра прѣвъзлюбленнаго сна гсдва
мы богдана влада и вѣра боıар наших вѣра пана дѹма пръкалаба
вѣра пана [болдора] ворника, вѣра пана хрътана, вѣра пана щефѹла,
вѣра пана [дѹми], [вѣра] пана тоадера пръкалабове хотинскїи,
вѣра пана еремїѧ пръкалабл нем[ецкого], ... [вѣра] [па]на
чорторѡвского, вѣра пана шандра новоград[скаго] . . . . [вѣра]
[пана]. клънъѹ спътарѣ, вѣра пана исака вистїıарника, вѣра пана
дѹ[миша постелника, вѣра] пана могила чашника, вѣра пана фрѹи-
[теша], вѣра пана петрика комиса и вѣра ѹсих боıар нашихъ мол-
давских . . . . . [ж]ивотѣ кто бѹдет гспдрь нашеи земли . .

---

23 бѹд

. . . . или ѡт нашего рода или пак бѫдкого бь изберет гспдрь бити и . . . . и.т ѡт би еи не порѫшил нашего даніѧ . . . . . . ніѧ али би еи ѫтвърдил и ѫкрѣпил занѫж есмы еи дали и потвърдн[ли] . . . ваѧ ѡт нина а на болшѫю крѣпост и потвърждені . . . . ѫ въсемѫ више писанномѫ велѣни . . . .

† Cu mila lui Dumnezeu noi Ştefan Voevod, Domn al ţării [Moldovei], facem cunoscut cu această scrisoare a noastră tuturor cari se vor uità la ea sau o vor auzì cetind, că ne-am îndurat de aceà adevărată Maruşca, fiica lui Stan Maxin. . . . . cu mila noastră şi i-am dat şi i-am întărit ei în ţara noastră cea moldovenească ocina ei dreaptă, jumătate de sat pe Părâul Negru, anume din Maxineşti partea de sus, acea parte care a fost a tatălui ei Stan Maxin. Tot acesta mai sus scris să fie a ei uric dela noi şi cu tot venitul, al ei şi al copiilor ei, nepoţilor şi strănepoţilor şi răstrănepoţilor ei şi întregului ei neam, care se va alege mai de aproape, neatins niciodată în veci.

Iar hotarul acestei mai sus scrise jumătăţi de sat, anume a părţii de sus din Maxineşti să fie din toate hotarele jumătate şi pe vechiul hotar pe unde din veci au stăpânit. Iar pentru aceasta este credinţa Domniei Mele, mai sus scrisă, Ştefan Voevod şi credinţa prea-iubitului fiu al Domniei Mele Bogdan Vlad şi credinţa boierilor noştri: credinţa lui pan Duma pârcălabul, credinţa lui pan . . . . vornicul, credinţa lui pan Hărman, credinţa lui pan Şteful, credinţa lui pan . . . . [şi credinţa] lui pan Toader, pârcălabii Hotinului, credinţa lui pan Eremi pârcălabul Neamţului, ... credinţa] lui pan Ciortorovschi, credinţa lui pan Şandru al Cetăţii Noi . . . . [credinţa lui pan] Călnău Spătarul, credinţa lui pan Isac Vistiernicul, credinţa lui pan Dumşa Postelnicul, credinţa lui pan Movilă Ceaşnicul, credinţa lui pan Frunteş, credinţa lui pan Petrica Comisul şi credinţa tuturor boierilor noştri moldoveni. [Iar după] viaţa [noastră] cine va fi Domn al ţării noastre. . . . . sau din neamul nostru, sau iarăş ori pe cine va alege Dumnezeu să fie domnitor. . . . . să nu-i atingă dania noastră . . . . ci să-i confirme şi să-i întărească, pentrucă i-am dat şi i-am întărit. . . . . iar pentru mai mare tărie şi întărire . . . . . . la această, mai sus scrisă, poruncă...

1. O fotografie, după care s'a făcut prezenta publicare, se află în colecţia Gh. Sion dela Biblioteca Universităţii din Cluj.

Se pare că ultimul rând al documentului este acoperit de hârtia îndoită de care e fixată sfoara sigilului. In partea dreaptă se vede bine partea de sus a literelor acoperite de hârtia îndoită. Sigilul atârnă de o sfoară răsucită în două, este deteriorat şi inscripţia de pe el nu se poate cetì.

2. Documentul nu e publicat nici în *Documentele lui Ştefan cel Mare* ale lui I. Bogdan, nici în altă parte. Maruşca, fiica lui Stan Maxin, nu se întâlneşte nici într'un document de al lui Ştefan; tot aşà nici tatăl ei Stan Maxin.

3. Un sat *Maxineşti* se întâlneşte într'un document din anul 1480 (I. Bogdan, *Doc. lui Ştefan cel Mare*, I, p. 245), unde se spune că satul este aşezat pe Părâul Şumuz din sus de Drăgăşani. Bogdan (*ibid.*, p. 247), crede că Maxineştii nu erau pe Şumuz ci pe Moldova. Satul nu există azi.

Un Părâu Negru se găseşte în jud. Dorohoiu, deci Maxineştii din acest document ar trebuì aşezaţi mai spre nord.

Pe baza acestor date nu se poate precizà locul satului Maxineşti.

4. Ce priveşte data documentului nu avem alt mijloc de a o fixà decât lista martorilor. O listă de martori, identică cu aceasta din documentul prezent, se întâlneşte în documentele din anul 1497 (cf. I. Bogdan, *Doc. lui Ştef.*, II, p. 95 şi urm.). De oare-ce în lista boierilor din anul următor apar schimbări de nume, putem admite ca dată pentru documentul nostru anul 1497.

IV

?

Ştefan-cel-Mare confirmă Neagei, fiica Maruşcăi, fraţilor ei Pavel şi Mihai şi surorilor ei Fiica şi Mărena, cari au pierdut, în timpul năvălirii turceşti, hrisoavele ce le aveau dela părinţii Voevodului Ştefan, proprietatea satului Maxineşti din Deal.

† Мл҃стїю бж҃їею мы стефан воевода . . . . .земли
мωлдавскои знаменито . . . . сим листом нашим въсѣм
кто на нем възрит или его чтѹчи ѹслышит ωж прїид . . . . .
. . . нѣга дочка марѹшки на . . . . и брат его павъ[л]
. . сестри их фїнка и мърена и жалов . . . .
таж привилїе що ωни имали ωт родїтелѣ гс҃два ми . . . . . .
. . . . тѹрецкїи
. . . . настѹпилъ на наш[ѫ] . . . . дере и
ωт нас дали и потвръдили есми нѣги д. . . . . . . и михаилъ
и братѹ его па[вел]ѹ и сест[ри] их . . . . . . и мърени тое више
писанное селω на имѣ маѯинещїи на гωр . . . . естъ им ωт нас
ѹрикъ и съ въсем доходом им и дѣтем [их и] ѹнѹчатом их и
прѣѹнѹчатом их и [прѣ]щѹрѫтωм их и въсемѹ родѹ [кто сѣ им
изберет] [наи]ближнїи непорѹшено николиж на вѣки. [а] хотар
томѹ више реченомѹ селѹ на имѣ маѯинещωм на гωр. . . . . .
старомѹ хотарѹ по кѹде из вѣка ωживали. а на то ест [вѣра]
нашего гс҃два више писаннаго [мы стефана воеводи] и вѣра прѣ-
възлюбленнаго . . . . [с]тефана и вѣра бояр
[наших молдавских] вѣра пана хѹрѹ двωрника . . . .
. . . . [паркала]бове
хотинскаго . . . .
. . . .
. . . . изберет . . . .

. . . . ѹкрѣпил занѹж
ѥсми им дали . . . . мѹ вьсемѹ
вишѥ . . . . .

† Cu mila lui Dumnezeu noi Ştefan Voevod [şi Domn] al ţării Moldovei facem cunoscut cu această scrisoare a noastră tuturor cari se vor uità la ea sau o vor auzì cetind, că a venit [înaintea Domniei Mele] Neaga, fiica Maruşcăi. . . . . şi fratele ei Pavel şi surorile ei Fiica şi Mărena şi s'au plâns. . . . . şi privilegiile ce au avut ei dela părintele Domniei Mele . . . .
. . . . turceşti. . . . . . au intrat în [ţara] noastră. . . .
. . . . şi noi am dat şi am întărit Neagăi. . . . .
. . . şi Mihail şi fratelui ei Pavel şi surorilor ei. . . . .
şi Mărenii, acel sat mai sus scris, anume Maxineştii din deal; să li fie lor uric dela noi şi cu tot venitul, lor şi copiilor lor şi nepoţilor şi strănepoţilor şi răstrănepoţilor lor şi întregului neam, ce li se va alege mai de aproape, neatins niciodată în veci. Iar hotarul acelui mai sus numit sat, anume Maxineştii din deal, [să fie] pe vechiul hotar pe unde au ţinut de demult. Iar pentru aceasta, credinţa domniei noastre, mai sus scrisă, noi Ştefan Voevod şi credinţa prea-iubitului. . . . a lui Ştefan şi credinţa boierilor noştri moldoveni: credinţa lui pan Huru Vornicul. . . . .
. . . . pârcălabii Hotinului. . . . .
. . . .
. . . . va alege . . . .
. . . . a întărit pentrucă i-am dat . . . .

1. O fotografie a acestui document se găseşte în colecţia Gh. Sion dela Biblioteca Universităţii din Cluj. Cetirea prezintă greutăţii, documentul fiind rupt şi şters. O parte din sigiliul de ceară atârnă încă de o sfoară răsucită în două.

2. Dintre persoanele amintite în acest document nu am putut identificà decât pe Maruşca, despre care este vorba în documentul din 1497. Fiii şi fiicele ei despre cari e vorba aici nu i-am regăsit în colecţia de documente publicate de I. Bogdan.

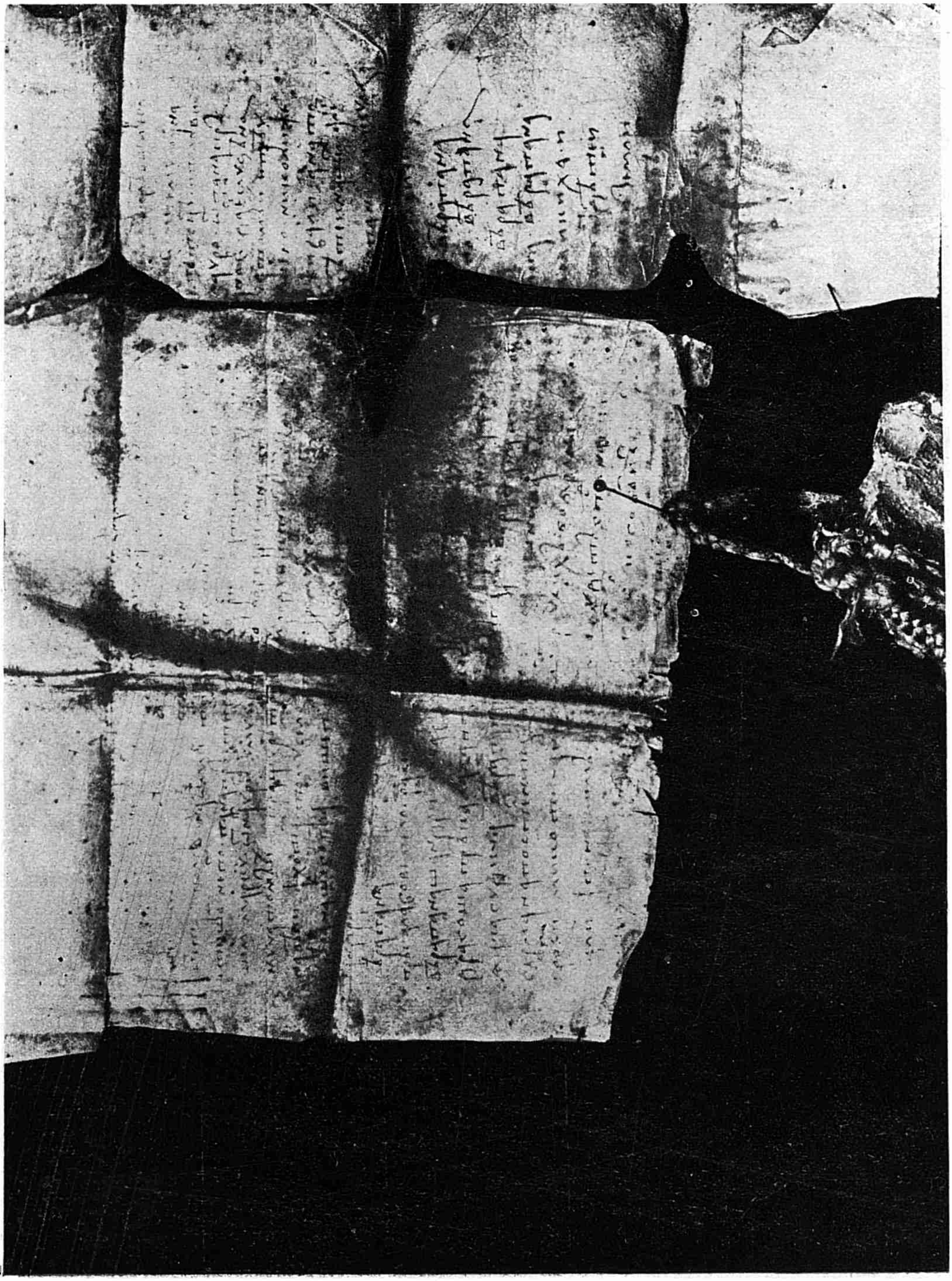
3. Fiind vorba aici de Maxineştii-din-deal, este posibil că existau mai multe sate cu acest nume şi atunci Maxineştii de pe Şomuz (I.

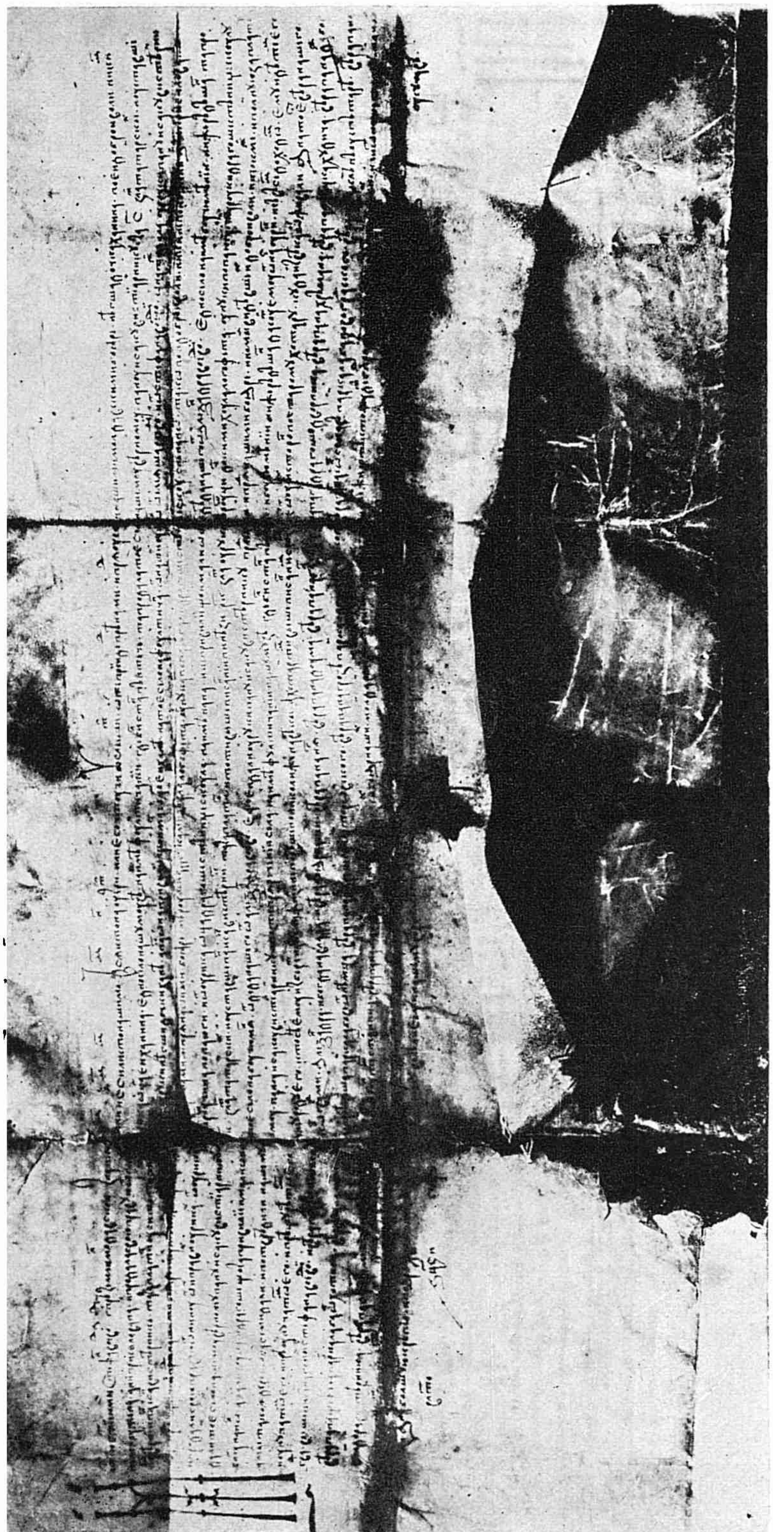
Bogdan, *Doc. lui Ştefan*, I, p. 247) nu este identic cu acest Maxineşti-din-deal, care este acelaş din documentul din anul 1497, unde se precizează că este aşezat pe Părâul Negru.

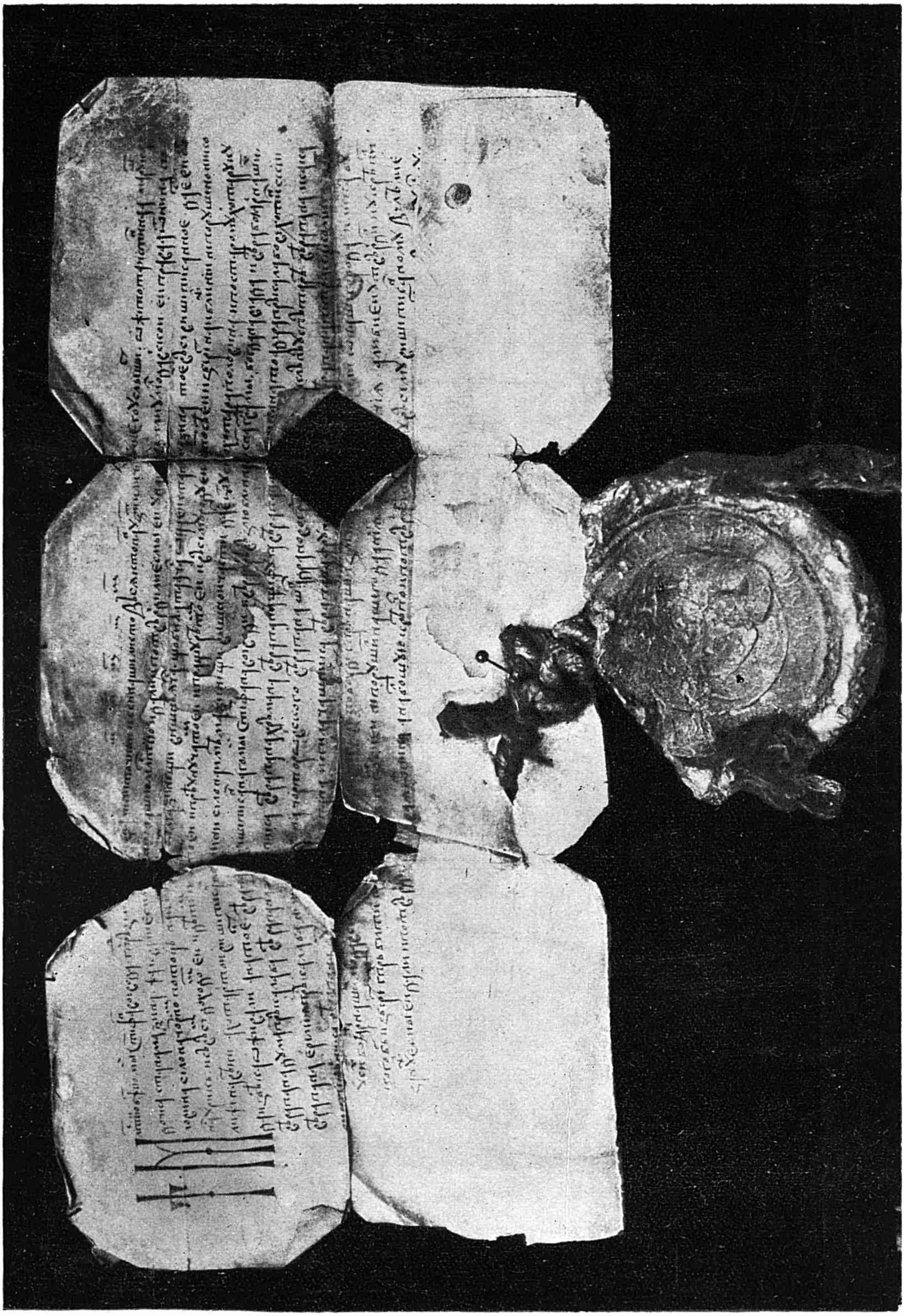
4. Neavând din lista martorilor decât numele lui Huru Vornicul, nu putem preciză data documentului. Huru cu funcţiunea de Vornic nu se întâlneşte în *Doc. lui Ştef.*, publ. de I. Bogdan. In anul 1499 apare într'un document Ilea Huru sub numele Ilea Comisul. Documentul se referă la aceeaş moşie şi a aparţinut aceleiaş familii despre care e vorba şi în doc. din 1497.

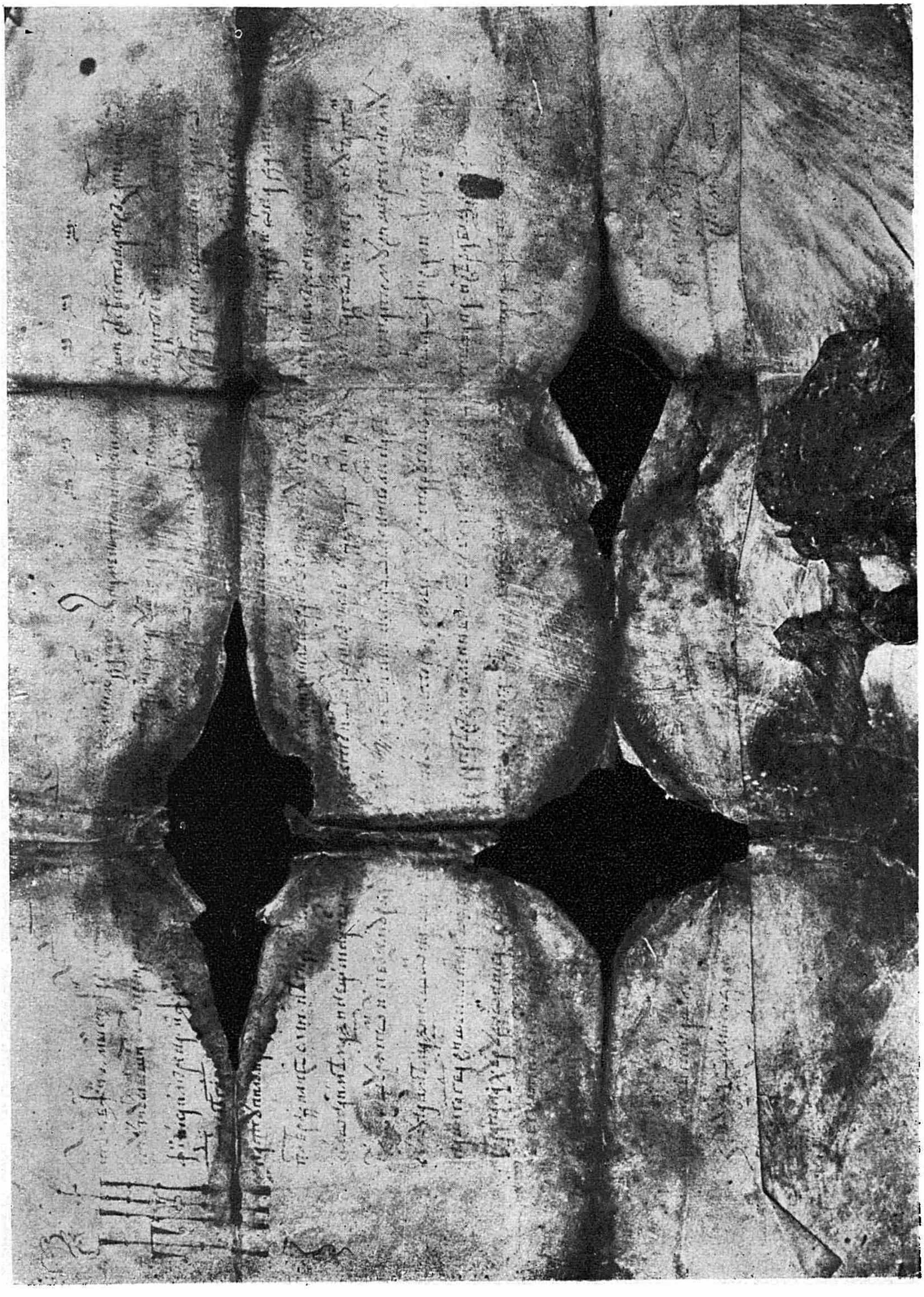
INDICE

NUMELE DE PERSOANE ŞI DE LOCALITĂŢI

RĂTĂCIRILE IN APUS ALE UNUI PRETENDENT ROMÂN, IOAN BOGDAN, IN SECOLUL AL XVI-LEA

DE

N. IORGA
MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Ședința dèla 30 Martie 1928

Vechiul și veneratul mieu profesor d-l Charles Bémont a binevoit să-mi semnaleze că la sfârșitul ultimului volum publicat din *Calendar of State Papers* [1]) se află două acte foarte curioase, de o însemnătate deosebită, privitoare la istoria Românilor, și anume la acel capitol care cuprinde rătăcirile de la un capăt al Europei apusene la celălalt a pretendenților domnești, a «domnișorilor» în căutare de subsidii și intervenții pentru a-și «recăpăta moștenirea» din mânile Sultanului.

Am făcut imediat să se fotografieze ambele documente și datoresc buna lor reproducere, pe care o anexez la acest memoriu, bunăvoinței d-lui Ciotori. Li dau întâiu cuprinsul, în limba originală, pentru actul engles, și în românește, înainte de a trece la explicații care — se va vedea pentru ce — îmi sânt pe atât de ușoare, pe cât și de plăcute.

Iată întâiu scrisoarea către regina Elisabeta a Angliei, care e iscălită «Ioan Bogdanovich, Moldaviae princeps»:

Et mei offitiorumque meorum commendatione premissa in gratiam Magnificentiae Tuae.

Causa fuit illa, Illustrissime atque magnifice domine, detentionis nostrae in Francia hucusque proditio et fraus quorundam Gallorum

[1]) *Calendar of State Papers, foreign series of the reign of Elizabeth, preserved in the Public Record Office, vol. XXI, part I, June 1586—June 1588, ed. by Sophie Crawford Lonnas*, Londra 1927, p. 688 și urm.

abhinc, qui omnia negotia mea, quecumque ego cum rege Franciae agebam gratia restitutionis nostrae, huic qui impie ac fraudulenter occupat ac possidet sedem nostram, haec omnia retulerunt atque in hiis cautum effecerunt, et hoc sub eo tempore quo filium nostrum ad Sacram Regiam Maiestatem pro auxilio nobis ferendo legavimus. Qui quidem certior existens iam de hiis omnibus quecumque huc peragantur in Francia per illos proditores, quos ille non tam benigne exceperat atque illorum opinio ferebatur de eo, et id quod gratia cuiusdam recompensationis illos coniecit in strictam incarcerationem ob fractam illorum fidem quam antea mihi dederant vitaeque illorum spem et conservationem in gratia sua constituens, usque ad certiora de hiis nova, quod tandem in instanti misit nuntios suos ad regem Poloniae nuperrime decessum tanquam ad amicum, qui quondam illi antea auxilio fuit, ex parte sua, ad invadendam patriam nostram commissumque illud scelus quod in Moldavia patratum est, misit etiam quoque ad nonnullos baschas et amicos suos in aula imperatoris Turcarum cum maxima pecuniarum quantitate ut eundem in sua habeant protectione ac defendant illum, si aliquid sibi in contrarium evenerit a parte nostra, hiis omnibus pro suo commodo consulebat boni prout sibi videbatur.

Cum enim fortuito casu generosissimus quidam vir, dominus de Fontena Milon, peragrabatur multas regiones ad invisendas illas, hic venit de Constantinopoli in Moldaviam et usque in civitatem Iasi, ubi est residentia principum, illic invenit unum ex numero illorum (qui huic adversario nostro portaverunt nova), qui aperuit illi omnem rem gestam, quid et quomodo factum est et qua de causa venerunt et qualis rumor esset in Moldavia. Quod cum animadvertit ille dominus de Fontena, in quali suspitione fuerunt Galli in ipsa regione propter nos et qualis iam de ipso quoque rumor erat, ille, quamvis innocens sit negotii istius, tandem cum summa diligentia vix evasit noctu per Poloniam. Qui, postquam rediit in Galliam, haec omnia Sac. Regiae Maiestati renunciavit, ac etiam nobis quod agebatur in Moldavia et in quibus versabatur periculis. Quod cum Sua Maiestas inspexit, tanta pericula imminentia in quae ego precipitari deberem, detinuit nos hucusque (quamvis iam nobis data omni ac sufficienti expeditione cum literis suis) usque quo illud negotium nostrum prius per dominum de Lancoma probaretur, et sic misit literas suas ad dominum de Lancoma, nuntium suum, Constantinopoli, ut de hiis tractaret negotiis quomodo et quo pactu

fieri possit melius ac diligentius ut Suam Maiestatem informaret quid Sua Maiestas facturus esset pro nobis, ad restitutionem nostram; ad quas quidem literas dominus de Lancoma diligenter faecit *(sic)* inquisitionem, illudque perspexit bene ad quem haec causa tenderet effectum, deditque responsum ac resolutionem Sac. Regiae Maiestati, qui rem iustam, veram ac possibile[m] adinvenit ut restituamur in nostram pristinam dignitatem; solummodo posuit ut rex illi concedat aliquod spatium temporis quo possit pertractari ac perficere negotium illud quod, divina favente clementia, brevi perficere literis suis pollicitus est. Nunc iam octavus agitur mensis ex quo illud negotium curari suscepit et sunt iam quaterne litere ad Sac. R. Maiestatem in quibus semper sperabat id ad suum perducere effectum et iam nunc ultimis ac posterioribus literis suis, tum et Suae Maiestati, quam etiam nobis declaravit nostram expeditionem quamprimum per primum ordinarium mittere in expeditionem realem. Ne ęgre itaque ferras, Illustrissime domine, neque illud in malam partem convertas quod hucusque nec Suae Maiestati neque etiam Magnificentiae Tuae nullas meas demisi literas, nec ullas aegi gratiarum actiones pro tantis beneficiis quae Sua Maiestas in nos conferre dignata est, per media ac intercessiones Magnificentiae Tuae. Causa fuit illa turbationis nostrae, cum nihil quicquam certi habuimus hucusque ad scribendum tum Suae Maiestati quam etiam Magnificentiae Tuae. Nunc ad praesens, quum se occasio talis offert quod in futurum spero, nec me meaque offitia ac intima desyderia que sunt ad nutus exequendos et obsequia Suae Maiestatis dedita ac deflectenda, haec a Sua Maiestate in partem non esse reiicienda fore, nec etiam nostra affectio quae me devictissimum reddidit Magnificentiae Tuae, pro tanta tua humanitate, qua filium nostrum affecionasti, Magnificentiae Tuae unquam esse nociva potest. Et, ne videar ingratus tantorum beneficiorum in nos prestitorum, tum et Suae Maiestate quam etiam Magnificentiae Tuae summas ac ingentes maximasque gratias ago. Pro quibus hiis omnibus, uti superioribus literis nostris contentum est, fidem ac integritatem meam probaturum esse policeor. Nunc iam post tam multas ac varias tribulationes mutationesque variarum fortunarum, cum iam ad directionem expeditionis nostrae pervenimus, quem quidem brevi et intra paucos dies accipere speramus, prout ex literis domini de Lancoma latius cognosces, quas Tuae Magnificentiae mitto, cogitandum nobis est de itinere atque progressu nostro. Quod cum in hiis tam externis partibus nos non solum haec omnia quecumque habuimus

amisimus, sed et vitam quoque nostram iam magna ex parte consumpsimus, nihil aliud in restis *(sic)* nobis est quam recurrere ad principes christianos et, cum nullos alios amicos in hac nostra extrema necessitate agnovimus, nec agnoscere volumus preter regem Franciae et Sac Regiam Maiestatem qui nos in hoc nostro negotio iuvarunt, nunc ad eosdem tanquam ad amicos recurendum *(sic)* est. Et, quum iam Sua Maiestas illud quod precipuum esse videbatur seu principale persolvit idque gratia restitutionis nostrae et nos hucusque sustinuit ac sustinere dignatus est, nunc iterum ad Sacram Regiam Maiestatem Angliae pro auxilio nobis ferendo procurandum esse duximus fam[iliarem] nostrum nobilem Albertum Swiderski Polonum nobisque sincerum dilectum cum literis nostris ad Suam Maiestatem scriptis, cui dedimus omnem plenipotentiam ac potestatem ut quicquid vel nomine nostro loquatur, nel, si opus sit, in aliquo statuat, in omnibus hiis sibi adhibenda sit fides atque nobismet ipsis. Quapropter Tuam Magnificentiam dimisissime oramus et ad Tuam Magnificentiam tanquam ad amicum recuramus *(sic)* ut nos sua intercessione apud Suam Maiestatem iuves, ut etiam nos Sua Maiestas aliqua pecuniaria summa, pro sua innata liberalitate atque clementia, providere ac coadiuvari dignetur ad prosequendum et perficiendum negotium nostrum redeundique modum in patriam nostram, quum illud iter nostrum est tam arduum atque difficile quod multa exquirit impensa, propter nostram securitatem, propterea quod etiam multi nobis abhinc ducendi sunt, quos etiam rex mittit in favorem nostrum, Tuam quoque Magnificentiam obnixe oramus ut Tua Magnificentia, in cuius expeditione ac etiam potestate omnia posita sunt ac consistunt, rem nostram ipsemet agas apud Suam Maiestatem et apud temet ipsum in hac expeditione fam. atque negotii nostri, quum divino auxilio abhinc infra decursum unius mensis progredi speramus; ad cuius itaque reditum et expeditionem a Sua Maiestate per Magnificentiam Tuam diligenter expectabo; ne mihi in hiis aliqua mora sit, iterum atque iterum dimisissime precor, ut hundem fam[iliarem] nostrum benignissime atque clementer expedias. Pro quibus hiis omnibus bonis quae a Sua Maiestate mihi iam concessa sunt ac concedere debentur pro sua innata liberalitate offitium meum illud erit noctibus diebusque remunerari precibus meis Deumque Optimum Maximum semper exorari ac deprecari at Suam Maiestatem in annos quamplurimos diu servet atque gubernet. Et, postquam, divina favente clementia, in patriam nostram perveniemus, dabimus operam nostram

ut per nuntios nostros et specialiter per filium nostrum quem huc circa regem Franciae reliquo, Sac. Regiae Maiestati summas immortalesque gratias refferamus, tum etiam Magnificentiae Tuae, in cuius gratiam me meaque offitia quam diligentissime offerro *(sic)*. Datum Parisi, 14 die augusti, anno Domini 1587.

Illustrissimae Magnificentiae Tuae
ad omnia paratissimus semper
Ioan Bogdanovicz,
Moldaviae princeps mp.

(V°): Illustrissimo atque magnifico domino domino Francisco Wolsingano *(sic)*, consiliario primati Sac. Regiae Maiestatis, etc., domino et amico charissimo.

14 August 1587.

From the prince of Moldavia.

Ioan Bogdanovici arată că a fost reținut mult timp în Franța de «trădarea și înșelăciunea unor Francesi de aici, cari au relatat toate afacerile lui pe care le avea cu regele Franciei pentru restituirea lui, aceluia care fără lege și prin fraudă ocupă și stăpânește scaunul lui și l-au pus pe pază întru acestea, și anume chiar pe vremea când trimesese pe fiul lui la Sacra Maiestate Regală pentru a i se da ajutor». Aflând deci usurpatorul, a primit pe pârîtori mai rău de cum credeau ei și a sfârșit prin a-i arunca în temniță ca necredincioși față de domnul lor. Dar în același timp a luat și măsurile lui, scriind regelui Poloniei, care-l ajutase a-și lua țara cu sila, izgonind pe tânguitor, Domn adevărat, și s'a adresat și Vizirilor și prietenilor ce avea la Poartă cu bani mulți ca să fie apărat.

Dar un călător frances, până acum necunoscut, de Fontaine Milon, venind din Constantinopol la Iași, a întâlnit pe unul din acei Francesi, care-i mărturisește toate. Domnul îi prinde însă de veste, și l-ar fi arestat și pe dânsul dacă nu pleca răpede în Polonia, noaptea. Intors la el în țară, el spune și exilatului moldovean și regelui Franciei însuși ce a aflat acolo. Henric al III-lea cere deci noi lămuriri ambasadorului său la Constantinopol, Lancosme, pus mai de mult să stăruie pentru nenorocitul oaspete. Răspunsul ar fi fost că intervenția poate reuși, dar luându-se pentru aceasta tot timpul trebuitor. De opt luni lucrul se trăgănează însă, și s'au făcut patru rapoarte. Acuma, prin cel din urmă, pe care-l trimete în copie, isprava se anunță ca foarte apropiată.

Dar aceasta cere bani, și pretendentul, care nu scrisese de mult nici lui Francisc Walsingham, ascultatul consilier regal, nici Elisabetei, se

adresează celui d'intăiu şi prin el reginei pentru un nou ajutor. Cel acordat fiului său, pe care-l lasă în Franța, îl încurajează. Albert Swiderski, curteanul acestui prinț rătăcitor, e autorisat a primi darul.

Scrisoarea e din Paris, 14 August 1587. De fapt numai în August 1588 regele ia o hotărîre în folosul lui Ioan Bogdan, care, cavaler al Ordinului Sf. Mihai, e şi trimes în societatea lui Harlay de Sancy, consilier regal, la Constantinopol. Acum vreo douăzeci de ani [1]), l-am urmărit pe acest pretins frate al lui Ioan-Vodă cel Cumplit şi fiu al lui Ştefăniță-Vodă cu «Bacoray», fiica «mareşalului» *Bachaoli*, în calea lui de cerşitor de subsidii până la Veneția, unde, cu un alt secretar frances, Ioachim Balue, erà în Ianuar 1588: aştepta pe Sancy, dar, în loc de sosirea lui, află de asasinarea regelui protector.

Dar el ajunse la Constantinopol, unde Lancosme, în serviciul altei cause, îl goneşte şi-l şi pradă. Caută în Anglia un adăpost, şi iar încep stăruințile şi pe lângă noul rege Henric al IV-lea. Şi acesta fu câştigat, dându-i, în 1591, pe secretarul Lafin pentru a-l însoți. Şi noua călătorie, prin Saxonia iarăşi la Veneția, am povestit-o. Dar nici succesorul lui Lancosme, de Brèves, nu-i putu face norocul. Am tipărit în *Acte şi fragmente*, I, umila lui plângere din Geneva, 23 Mart 1594, prin care vorbeşte de a sa «chenue vieillesse», dar am atribuit-o, din causa potrivirii cu alte ştiri, anului 1591.

La 1598 l-am aflat însă în Copenhaga şi la 1599 bolnav la Hamburg, apoi pribeag la Colonia, Braunschweig şi Dresda, la Nürnberg, la Anspach, la Berlin, la Stuttgart şi la Augsburg [2]), de unde nu se mai află nimic despre acest nenorocit, în a cărui fabuloasă genealogie era poate şi o urmă de adevăr.

Reproduc aici în facsimile (no. I, II), odată cu scrisoarea din Londra, ceea păstrată la Paris, în Biblioteca Națională, şi adaug şi scrisoarea, tipărită în acelaş loc din *Acte şi fragmente*, a fiului său Dimitrie — aşa şi spune o însemnare pe scrisoare —, care iscăleşte însă, greceşte, «Iliaş Voevod din Moldova».

II

S'a crezut de editorul publicației englese şi, la întâia privire mi s'a părut şi mie, că tot la Ioan Bogdan, vagabondul domnesc cu «bătrânețe

[1]) *Pretendenți domneşti în secolul al XVI-lea*, în aceste «Anale», pe 1898, p. 37 şi urm. Cf. Hurmuzaki, XI, tabla.

[2]) Fusese şi la Haga şi Amsterdam în Septemvre 1591; Hurmuzaki, *l. c.*, p. XCIV, nota 7.

cărunte», se referă şi expunerea de solie, nedatată, a altui Frances, Bonnet, care expunere — mă grăbesc a o spune — poate fi uşor aşezată la un termin cronologic fiindcă vorbeşte ca de un fapt recent de uciderea Marelui-Vizir Mohammed Socoli, care s'a întâmplat la 11 Octombre 1579. Cum se citează o dată de Ianuar după aceasta, avem a face cu o petiţie din 1580 la început.

Documentul are următorul cuprins:

A summarie of the charge committed to sieur de St. Bonnet by the Prince of Valaquie, to be delyvered unto the Queen of England most Excellent Majestie.

The beginninge of his speeche sheweth Godd's providence in establishinge the power and authoritie of princes and the ruine and overthrow of the same by godds secrett iudgment, eyther for the chastisinge of a disobedient people or for the punishment of evell princes and unworthie of the degree of honour and umeter *(sic)* to beare rule and avthoritie.

And, as princes, because once fallen into greate myserie and calamitie, are alwaies subiect to the opprobrious and evell speeches by theworld with reproche and sclander, princes professinge honor ought by all possible meanes to eschew, the said prince hath thought it best himselfe to repaire unto the cowrts of sundrie greate potentates, and, for better avoydinge the harde censures and opinions [cun]hinghe be conceaved of his miserie, to informe by mounthe the true circumstances of his present calamitie.

In which behalfe, as divers princes have bene moved to pithie his estate, and have friendlige and willinglie supported his miserie, findinge the same to have happened unto him by no acte done by him unvorthie the name of the prince, so the saide prince, havinge remayned in the Courte of Ffravnce by the space of 17 months, had a verie greate desyre to repaire into Englande, to doe his reverence in person to her Majestie and to offer his service. Wich beinge unable to performe by reason of his greate busines in Ffravnce, he hath dispatched *le Sieur de St. Bonnet* to offer his moste humble service unto her Majestie and to informe her particularlie the estate of his condition, as followeth:

The progenie of the Dimetrians (of the which this prince is the sole male livinge at the presente), habe had sovereigne authoritie and rule over the Vallaques for the space of 400 years and more, untill the

Emperors of the Turkes, having firste sett cyvile dissention amonge the princes of the said Demetrians, and afterward stirringe upp the simple people to rebell againste their superiors, did by little and little intrude themselves into Valaquie, and, allthough these princes in the ende prevayled againste theire subiects, yet [1]) the said subiects might be wholly withdrawen from the protection of the Turkish Emperors, they were constrained to offer certaine giftes and presents unto the affore said Emperors, which being first voluntarie, grew afterwardes into a dutie and were by the Turkishe Emperors exacted as a trybute.

The princes of Valaquie in defence of theire libertie opposed them selves aghainste the contynuaunce of this exaction, and so, cravinge the aid of other princes, their neyghbors, and speciallie of the King of Hungarie, have manie yeares withstoode this clayme aghainste those Turkish Emperors, as by the stories hereof appereth.

In the year 1510 Raoul Bonui, Vayvode, greate grandfather to this prince, would no more acknowledge annye duty to the Emperor Bayazet, but toke uppon the name and tytle of Kinge, and so contynued for the space of 35 years, in wich tyme he wann 5 batteyles, wherein he foughte in his owne person aghainste the Emperors Selim and Sultan, in the VI battaile he was overthrowne and sed prisonner to Constantinople.

And, before he cowld be released thence, it was by a certaine treatie concluded that the princes of Valaquie showld allwais after be called by the name of Vayvode; that they showld paie yerelie onehun dred thowsend chiquins of gowlde to the Emperors of Grece; that 4 of the greatest townes on the ryver Danube showld receive guarison of the Turkes; that for the performance of this treatie the oldest sonne of the Valaquien princes showld contynuallie abyde in the Emperors dominion and service, and, the fathers beinge dead, the sonnes to be invested in those dominions and cuntreys by the Emperor, takinge theire othe for the perpetuall observinge of the saide treatie.

The occasion and root of all this princes calamitie growe firste of the greate mallice wich one Rustan Bascha, Visir to Soliman the Emperor, had conceaved against Petrasco, father to this prince, by whose onely practyse Rustan persuaded himselfe he once losthe the Emperors favor;

[1]) Şters; in the end.

wich havinge afterwards recovered, he determined utterly to ruine the prince Petrasco and all his progenie; for execution wherof, firste he persuaded the Emperor that one Michel, a servante of his chamber, a man of base callinge and given to all kinde of naughtines, was nobly descended of the brother of a certaine prince of Valaquie and that he was indeede of the familye of the Demetrians, whereby this Michel had an ordinarie pension geven him, of a chequin by the daye, and was reputed for a prince of Valaquia. The seconde practyse of Rustan was in the verie Courte of the prince Petrasco, where by the meanes of a Jewe, one in greate creditt with Petrasco, placed an Italian physician of Cremonè in service with the said prince, wich physician promysed Rustan to kill prince Petrasco as sonne as he showlde have creditt to be called abowes by the princes person.

Havinge layed these two fowndacions, Rustan by surmised brutes and false reports incensed Soliman againste Petrasco, affirminge that dyverse of Petrascos Barons and of his nobililie had bene sene in the Emperor Ferdinands Courte, that he secrettly practysed an allyance with the house of Austriche, and with suche other his devyses so enflamed the Emperor Soliman againste Petrasco, that forthwith Solyman sente unto the prince commaundinge him to sende his sonne to remaine abowte him accordinge to the anciente treatie. Petrasco, after somme delayes and excuses, in the ende sente his sonne, beinge but 10 yeres of age, whoe was no soner arryved at Constantinople, but the newes was brought thither of his father's deathe, procured by the afforesaid phisician. Hereuppon the noblemen of Valaquie, that had broughte their yonge prince to Constantinople, made sete to the Emperor for theire yonge k. to be sente home againe and to be invested by him in his fathers dominions.

The Emperor alledged the k. yonge yeres and other greate reason whye it was more conveniente to sende a man of more age and of good experience and therefore resolved that Michel, who was reputed for one of the familie of the Demetrians and to whome the governmente of righte did appartaine, showld be their governor duringe the minoritie, and therefore willed the said noblemen of Valaquie so to receive him and to accompanie him into their cuntrie. Which they did moch againste their will, being greatly greved to leave their k. behinde them.

Rustan, fearinge leste the k. presence might move the Emperor to pittie his estate, caused him to be sente to Rhodes and during his

abode there this Rustan dyed; in whose place succeded Mehemet, whome Michel seaced not to practyse by large promises and greate pensions as sone as he was made a Bascha Visir, so that, as loge as Mehemet lyved, he was indeed lorde of Valaquie and, under the name of Michel, governor there, he enioyed the greatest parte of the revenwes of that province, and yet, accordinge to good pollicie, he sought evermore to preserve the yonge k. alyve, mistrustinge, if he were deade, leste Michel would refuse to paye him his ordinarie pensions.

The Vallaquies in the meane season ceased not by sundrie ambasadors to complayne to the Emperor of Michels tyranie and iniust government, humblye beseechinge him to restore their naturale k. and lorde unto them, but all in vayne, Mehemet opposed himselfe so stronghe againste them. This prince, beinge then at Alep, and beinge advertised of the woll succes wich the Valaquien ambassadors had receaved, resolved to make escape from the Turkes and to put himself into the hands of the Christian princes. And so, beinge at Damas, by the helpe of some souldiers wich were of his gard, he privily departed from his owne lodginge to a friends house at his, within this city, where he remained secreat (?) for the space of 5 monethes, and in the yere 1572 came into Transylvania, where he was courteously receaved bi the prince Vayvode Lowys, to whome he was alled bi his mother. having first him acquainted with his resolution to escape, and receaved assurance from the saide Vayvode in writinge before he put the same in execution at Damas.

Besides the newe alliance betweene him and this exciled prince, this Vayvode Lowis had before time bene manye times greately beholding to Petrasco, the prince's father, and therefore was very carefull for his safety; in so much as the Emperor, sendinge a chaouse with threatening speeche unto him to require him to send the prince unto him, ether alive or dead, the Vayvode Lowys utterly refused so to doe and about the time of the Vayvodes deathe a second chaouse came to adiourne him to appere in person before the greate emperor.

After the death of this Vayvode the prince found it dangerous to remaine in Transylvania, and therefore secretly departed into Polonia, to the Palatin Laschi, receaving greate favor there of the late k. Sigismond; by whose advyce he went to the emperore Maximilian, and to diverse princes of Germany.

In this meane while, he was advertised that Michel his enemy was ded and that the Emperour had refused to invest ether the said Michel's younge sonne or any other wich pretended clayme to those countries. Whereuppon he resolved to submit himself unto the Emperour; and to that end repaired unto the Court of France, to crave the k. mediation un his behalf unto the said Emperour.

The Frenche Kinge hathe herein dealt very bountifully, havinge written his letters very favorablie on the prince's behalf and geven greate charge to his ambassador, abidinge there to set forward that business as muche als he maye. Wich ambassador hathe returned two severall answers as followeth:

The first was of the 26th of October last, signifying that, althoughe the Emperor had once determined to place one in that government of the countries, yet, upon receypte of the k. letters on the princes behalf, he openly declared that he worlde have regard of the frenche k. request, and wolde be loth to geve him occasion to thinke that his letters sholde not take as good effect with him, the said Emperour, as herefore the letters of Henry, the Frenche k. father, and of Charles his brother have prevailed with the Emperours Sultan and Selim, concerninge the restitution of the province of Transylvania and of the realmes of Fez and Maroc. He also advertised that Mehemet Bascha, who before had diswaded the Ambassadore to deale with the Emperour in this sute, had now geven him great hope and assurance to dispatch the same out of hand.

The second letters were of the 28th of November last, and received the 26th of Ianuary, signifyinge that, yf the Courte there had not bene trobled by the death of Mehemet Bascha, the said busines had er this time bene dispatched, and that the Emperour continued still in his former resolution, so as the Prince wolde remain his faithful servant and observe the auncient treaties made with his predecessors and withal make his personal submission, wich he sholde doe with assurance of his person against all daunger.

The rest containeth an offer of his most humble service to her Majesty, yf happely hereafter he maye be restored to his domynions and countries; and soo leaveth his estate to her Majesty's gracious consideration, assuringe himself that her Highenes will rather take pitye and compassion of soe miserable an accident, then any waye be displeased with the declaration thereof; wherein, if he hathe used to greate boldnes, he trustethe to be excused, presumynge uppon the greate

bounty and goodnes wich her Majesty, duringe her raigne, hath heretofore showed towards other afflicted princes.

(V°:) A sommaire of Sct. Bonnets negotiation sent unto the K. Matie from the P. of Vallaquie.

Sau, în românește—,un text engles de pe acel timp având, și nu numai pentru cetitorul român—,nevoie de traducere:

Resumatul misiunii încredințate domnului de St. Bonnet de Domnul Valahiei pentru a fi presintată Maiestății Sale reginei Angliei.

Inceputul acestui discurs arată cum Pronia lui Dumnezeu așează puterea și autoritatea prinților și ruina și dărâmarea acelorași prin a lui Dumnezeu tainică judecată ori pentru pedeapsa unui popor neascultător ori pentru certarea prinților răi și nevrednici de treapta de cinste și neînstare a purta cârmuirea și autoritatea. Și, pentru că prinții căzuți odată în mare miserie sânt totdeauna supuși cuvintelor de jignire și răutăcioase ale lumii, cu mustrări și scandelă, prinții cari țin la cinste trebuie să le înlăture prin orice mijloace se pot. De aceia acest prinț a crezut că e mai bine ca el însuși să meargă la Curțile fiecăruia din stăpânitorii cei mari și, pentru a evita mai bine asprele mustrări și socotinți care s'ar putea face asupra miseriei lui, să lămurească din gură asupra adevăratelor împrejurări ale nenorocirii de față, pentru care feluriți prinți au fost prinși de compătimire de starea lui, și prietenește și cu bună voință i-au sprijinit nenorocirea, găsind că ea i s'a cășunat, nu de vre-o faptă făcută de el, nevrednică de numele de prinț. Astfel, acel prinț, rămâind șaptesprezece luni la Curtea Franciei, a avut o foarte mare dorință de a merge în Anglia pentru a-și presinta omagiile, în persoană, Maiestății Sale și a oferi serviciul său. Dar, neputând-o face, pentru mult ce are de lucru în Franța, a trimes pe domnul de St. Bonnet ca să ofere prea-umilitul său serviciu Maiestății Sale și să o informeze în particular despre starea lui, așa cum urmează:

Neamul Demetrianilor, din care acest prinț e singurul coborîtor bărbătesc în clipa de față, a avut autoritate suverană și drept de a cârmui asupra Valahilor timp de patru sute de ani și mai mult, până ce Impărații Turcilor, introducând întâiu desbinarea lăuntrică între prinții acelui neam al Demetrianilor, și apoi stârnind poporul la răscoală împotriva căpeteniilor lui, încetul pe încetul s'au băgat în Valahia și, cu toate că acești prinți la urma urmei au biruit asupra supușilor lor, dar, pentru ca acești supuși să poată fi cu totul scoși de sub ocrotirea Impăraților

turcești, ei au fost siliți să ofere oarecare daruri și presenturi Impăraților mai sus arătați, care, fiind mai întâiu de bunăvoie, au ajuns a fi pe urmă o datorie și au fost pretinse de către Impărații tucești ca un tribut.

Prinții Valahiei, pentru apărarea libertății lor, s'au opus urmării acestei pretenții și astfel, cerând ajutorul altor prinți și mai ales al regilor Ungariei, au resistat multă vreme în această privință cererii Impăraților turcești, cum se vede din istorii.

In anul 1510, Voevodul Radu-cel-Bun, tatăl bunicului acestui prinț n'a mai vrut să recunoască vre-o datorie față de Impăratul Baiezid, ci a luat titlul de rege și a urmat așa timp de treizeci și cinci de ani, în care timp a câștigat cinci bătălii, luptând în ele cu însăși persoana sa contra Impăraților Selim și Soliman, dar în a șasea bătălie a fost biruit și luat prins la Constantinopol. Și, înainte de a putea fi liberat de acolo, s'a hotărît printr'un tratat că prinții Valahiei vor fi numiți de acum înainte Voevozi, că ei vor trebui să plătească pe an o sută de mii de țechini de aur Impăraților Greciei, că patru din cele mai mari cetăți de pe apa Dunării vor primi garnisoană de Turci, că pentru îndeplinirea acestui tratat fiul mai mare al prinților Valahiei va locui necontenit în stăpânirea și serviciul Impăratului și că, murind tatăl, fiul va fi învestit în stăpânirea și țara aceasta de către Impărat, luându-i jurământul pentru veșnica observare a acestui tratat.

Prilejul și rădăcina nenorocirii acestui prinț au venit întâiu din marea răutate pe care Rustem-Pașa, Vizirul Impăratului Soliman, a conceput-o contra lui Petrașcu, tatăl acestui prinț; prin a cărui singură uneltire Rustan s'a încredințat întâiu că a pierdut favoarea Impăratului, pe care apoi recâștigând-o, s'a hotărît să ruineze cu totul pe prințul Petrașcu și tot neamul lui. Pentru îndeplinirea cărui gând, el a convins pe Impărat că un anume Mihail, o slugă a Cămării lui, om de origine joasă și dedat la tot felul de lucruri de nimic, era un nobil coborît din fratele unui oarecare Domn al Valahiei și că era de fapt din neamul Demetrianilor. Și deci acest Mihail a căpătat o pensie statornică dată lui, de un țechin pe zi, și a fost socotit ca Domn al Valahiei.

A doua uneltire a lui Rustem a fost în chiar Curtea prințului Petrașcu, unde prin mijlocul unui Evreu, care avea mare trecere la Petrașcu, a așezat un medic italian din Cremona în serviciul acelui prinț, care medic i-a promis lui Rustan să ucidă pe prințul Petrașcu, îndată ce va avea trecere să fie chemat pe lângă persoana prințului.

Odată așezate aceste două temelii, Rustem prin bestii câștigate și prin știri falșe a aprins pe Soliman contra lui Petrașcu, afirmând că deosebiți dintre boierii lui Petrașcu și din nobilimea lui au fost văzuți la Curtea Impăratului Ferdinand, că întăiu el pregătia o alianță cu Casa de Austria, și cu astfel de alte uneltiri ale lui atâta a aprins pe Impărat împotriva lui Petrașcu încât îndată Soliman i-a dat poruncă să trimeată pe fiul lui ca să stea lângă el, potrivit cu tratatul cel vechiu. Petrașcu, după oarecare zăbăvi și scuse, la urmă a trimes pe fiul său, care era numai în vârstă de zece ani, care îndată ce a sosit la Constantinopol, s'au adus acele vești despre moartea tatălui său, pusă la cale de zisul medic. După care nobilii din Valahia, cari aduseseră pe prinț la Constantinopol, au trimes la Impăratul pentru ca tânărul lor rege să fie adus înapoi acasă și învestit de către dânsul în stăpânirea părintelui său.

Impăratul, aducând înainte anii tânărului rege și alte motive mari pentru care era mai potrivit să se trimeată un om de-o mai mare vârstă și de o bună experiență, deci a hotărît că Mihail, care era socotit a fi unicul din familia Demetrianilor și căruia de drept i-ar reveni cârmuirea, să fie guvernatorul lor în vremea minorității regelui lor, și de aceia a pretins acelor nobili din Valahia să-l primească astfel și să-l întovărășească în țara lor. Ceia ce ei au făcut toate fără voia lor, părându-li foarte rău că-și lasă în urmă regele.

Rustem, temându-se ca nu cumva presența regelui să stârnească mila Impăratului, a făcut să fie trimes la Rodos. Și în vremea șederii lui acolo, acest Rustem a murit; în al cărui loc a urmat Mehemed, pe care Mihail n'a încetat să-l tot prelucreze prin făgăduieli bogate și mari dări de bani, îndată ce a fost făcut Vizir, așa încât, atâta vreme cât Mehemed a trăit, el a fost de fapt domn al Valahiei, și, supt numele lui Mihail ca guvernor acolo, el s'a bucurat de cea mai mare parte din veniturile acestei provincii, și chiar, după o bună politică, a căutat să păstreze pe tânărul rege în viață, temându-se că, dacă el ar muri, Mihail ar refusa să-i plătească pensiile lui obișnuite.

Valahii, între acestea, n'au încetat prin deosebiți ambasadori să se plângă Impăraților de tirania și nedreapta cârmuire a lui Mihail, rugându-l cu umilință [pe Impărat] să li dea înapoi pe regele și domnul lor cel drept, dar totul în zădar, atât de puternic s'a opus contra lor Mehemed însuși.

Tânărul prinț, fiind atunci la Alep și fiind înștiințat de toată isprava ce o făcuseră solii valahi, s'a hotărît să fugă de la Turci și s'a pus în

mânile prinților creștini. Și, astfel, fiind la Damasc, cu ajutorul unor soldați cari erau de paza lui, el a plecat pe ascuns din locuința lui la casa unui prieten, în același oraș, unde a rămas ascuns timp de cinci luni, și, în anul 1572, el a venit în Ardeal, unde a fost primit curtenitor de prințul Voevod Ludovic, cu care era aliat prin mamă-sa, înștiințându-l de mai înainte de hotărîrea lui de a fugi și a primit asigurarea de la acel Voevod în scris înainte de a-și pune planul în execuție la Damasc. Pe lângă această nouă legătură între el și acest prinț exilat, acest Voevod Ludovic fusese mai înainte de atâtea ori foarte îndatorit lui Petrașcu, tatăl prințului, și de aceia era foarte cu grijă pentru siguranța lui; așa de mult încât, Impăratul trimețând un ceauș cu cuvinte amenințătoare ca să-i ceară a trimete pe prinț la dânsul, viu ori mort, Voevodul Ludovic a refusat cu desăvârșire s'o facă și, pe la vremea morții Voevodului, un al doilea ceauș a venit să-l cheme să vie în persoană înaintea Impăratului.

După moartea acestui Voevod, prințul a găsit că e periculos să mai rămâie în Ardeal, și de aceia în taină a plecat în Polonia, la Palatinul Laski, primind acolo mare favoare de la răposatul rege Sigismund, după al cărui sfat el s'a dus la Impăratul Maximilian și la deosebiți prinți din Germania.

Între acestea el a fost înștiințat că Mihail, dușmanul său, a murit și că Impăratul a refusat să învestească ori pe tânărul fiu al acelui Mihail ori pe oricine altul ar pretinde drept la aceste țeri. Deci el s'a hotărît să se supuie Impăratului, și pentru aceasta s'a dus la Curtea Franciei pentru a cere mediația regelui în favoarea sa pe lângă Impărat.

Regele Franciei s'a purtat întru aceasta foarte binevoitor, scriind scrisori foarte favorabile pentru prinț și a făcut puternice recomandații ambasadorului său de acolo să împingă această afacere cât poate. Care ambasador a trimes două răspunsuri precum urmează.

Cel d'intăiu era din Octombre trecut, arătând că, de și Impăratul turcesc s'a hotărît să așeze pe cineva în cârmuirea acestei țeri, dar, la primirea scrisorilor regelui în favoarea prințului, el a declarat fățiș că va ținea seamă de cererea regelui Franciei și nu va căuta să-i dea prilej a crede că scrisorile lui n'ar produce la el, zisul Impărat, un așa de bun efect ca acelea ale lui Henric, tatăl regelui Franciei, și ale lui Carol, fratele său, față de Impărații Soliman și Selim în ce privește restituirea Ardealului și a regatelor de Fez și Maroc. A mai dat înștiințare că Mehemed-Pașa, care înainte sfătuise pe ambasador să nu discute în această

privință cu Impăratul, i-a dat acum mare speranță și asigurare că lucrul se va duce la ispravă.

Cea de-a doua scrisoare era din 28 Novembre trecut și primită la 26 Ianuar, arătând că, de n'ar fi fost tulburată Curtea de acolo de moartea lui Mehemed-Pașa, această afacere s'ar fi isprăvit înainte de aceasta și că Impăratul continuă hotărîrea lui de mai înainte, dacă prințul vrea să-i rămâie credincioasă slugă și să observe vechile tratate făcute cu înaintașii săi și întru toate să-i facă supunere personală; ceia ce e gata a face dacă i se asigură persoana contra oricărui pericol.

Restul cuprinde o ofertă a prea-umilului său serviciu față de Maiestatea Sa, dacă ar putea fi restaurat în stăpânirile sale și în țara sa, și astfel el își lasă situația la prețuirea grațioasă a Maiestății Sale, asigurând-o că Inălțimea Sa mai curând va avea milă și compătimire de un accident așa de nenorocit, decât, oricum, neplăcere că i se vorbește de dânsul. Și, întru aceasta, dacă a fost prea îndrăzneț, el e sigur că va fi scusat, puind temeiu pe marea bunătate pe care Maiestatea Sa, în domnia ei, a arătat-o față de alți prinți necăjiți.

(V°:) Resumat al negociației lui Saint-Bonnet la Maiestatea Sa Regina pentru prințul Valahiei.

Cum se vede, avem a face cu *o expunere făcută în numele lui Petru Cercel*, care pe atunci se afla, de mai multă vreme, la Paris [1]). Pentru sprijinirea lui, Henric al III-lea, regele Franciei de care e vorba, dăduse ordine încă din April 1579, și prima scrisoare favorabilă a ambasadorului frances de Germigny e din 26 Septembre [2]). Avem chiar scrisoarea din Octombre pomenită în memoriu [3]).

Expunerea e în multe puncte încurcată, și nu trebuie să ne mirăm, dat fiind că informația procurată verbal de Petru lui Saint-Bonnet a fost ascultată de un Engles care după cât a priceput redactează actul. E ușor de înțeles că «Radu-cel-Bun» e «Mircea-cel-Bun», care a domnit treizeci și cinci de ani, ceia ce ar da 1383 pentru așezarea lui în Domnie, că se confundă Mircea Ciobanul, adversarul lui Petrașcu-cel-Bun, cu Alexandru Mircea și cu Mihnea, fiul acestuia, adversarii lui Petru petițio-

---

1) *Ibid.*, p. 8, no. XV.

2) Cf. Hurmuzaki, *Supl.*, I[1], p. 46 și urm. și scrisorile ce am dat în *Acte și fragmente*, I, pp. 29-30, și în Hurmuzaki, XI, p. 97 și urm.

3) *Loc ult. cit.*, p. 97, no. CL VI.

narul, că Voevodul Ludovic al Ardealului (după regele mort la Mohács) e Ioan Sigismund. Neamul «Demetrianilor» e o altă încurcătură, care vine din faptul că pretendentul iscălia totdeauna *Petrus Demetrius*.

Dar în acest act avem și știri foarte importante, pe care le întrece însă putința de a vedea cum înțelegea trecutul, drepturile și situația țerii un «domnișor» care nu-și revăzuse încă țara, la 1586.

El o concepe ca odinioară liberă. Turcii se strecoară prin discordii interne și răscoală. Tributul e un abus al lor derivat din simple daruri. Mircea, care-și zice: rege — și la 1552 «rege»-i zice ambasadorul frances Codignac lui Petrașcu [1] —, luptă cu ei acei trezeci și cinci de ani și, învins în a șasea bătălie, el e prins și dus la Constantinopol — lucru afirmat și de izvoarele turcești, dacă nu e vorba de o confusie cu Vlad Dracul. *Cercel crede și el într'un tratat, a cărui tradiție era astfel fixată înainte de Mihai Viteazul*: printr'însul Turcii ar fi impus luarea modestului titlu de Voevod, plata tributului de 100.000 de galbeni venețieni de aur, ocuparea — care de fapt e din vremea lui Mircea — a celor patru cetăți dunărene, fiul de Domn ca ostatec.

Ura lui Rustem contra lui Petrașcu — la care se trece deodată — nu e o închipuire, cum nici boala, neexplicabilă, care a luat așa de tânăr pe Petrașcu și cu privire la care avem știri contemporane [2].

Dar lămuriri neașteptate vin cu privire la Cercel. Ni se spune că fiul de Domn a fost cerut ca ostatec la vrâsta de zece ani, în 1558, în ajunul morții tatălui, și că prigonirea lui Rustem l-a dus la Alep, unde-l țin și interesele de exploatare ale lui Mohammed Socoli. Știam bine că Petru-Vodă a sosit la Paris în suita lui Albert Laski [3]. Dar nu că frumosul și talentatul pretendent, capabil să-și găsească oriunde prieteni și ajutători, a fost pe lângă regele Sigismund-August în Polonia.

[1] Hurmuzaki, *Supl.* I[1], pp. 49—50, no. XCII. Una din 8 Decembre urmează în aceeaș culegere. Cea din Novembre, arătată în memoriu, s'a pierdut.

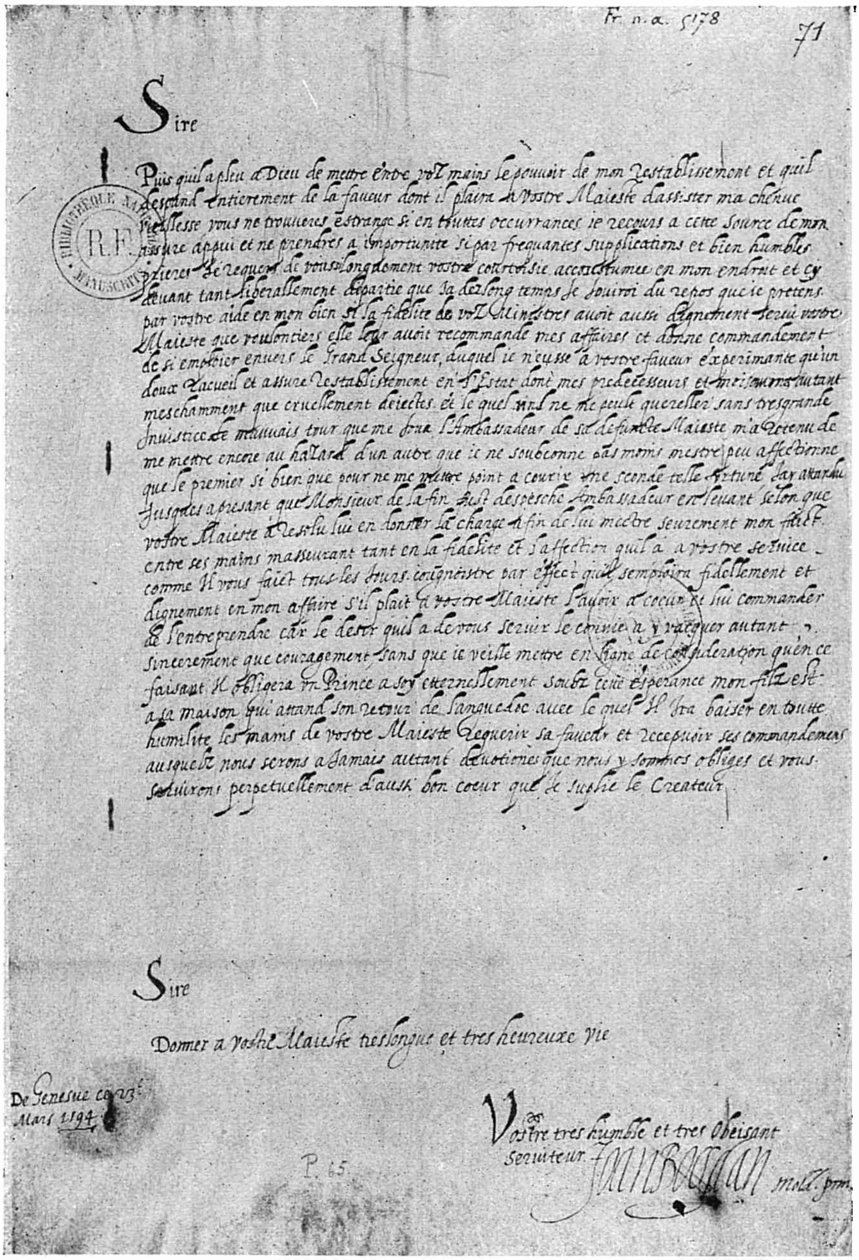
[2] *Ibid.*, p. 8, no. XV.

[3] V. *ibid.* XI, p. VIII.

[4] Cf. studiul mieu *Contribuțiuni la Istoria Munteniei*, în aceste «Anale», pe 1896, p. 32.

Şi mai ales nu că întăiul lui adăpost după fuga de la Damasc a fost în Ardeal, unde ar fi fost și o înrudire cu cel de-al doilea Zápolya, prin femei. Cum și Laski avea legături acolo, e tot ce poate fi mai de crezut.

Din ce în ce mai clar iese figura acestui om puțin obișnuit, și în anul viitor chiar îmi propun a o presinta, cu aceia a altor prinți de același fel în Franța secolului al XVI-lea, publicului care mă ascultă la Sorbona.

Fr. n. a. 5178

71

Sire

Puis quil a pleu a Dieu de mettre entre voz mains le pouuoir de mon restablissement et quil
despend entierement de la faueur dont il plaira a vostre Maieste dassister ma chenue
vieillesse vous ne trouueres estrange si en touttes occurrances ie recours a cette source de mon
asseure appui et ne prendres a importunite si par frequantes supplications et bien humbles
prieres je requers de vous longuement vostre courtoisie accoustumee en mon endroit et cy
deuant tant liberallement departie que ja dez long temps je jouirai du repos que ie pretens
par vostre aide en mon bien si la fidelite de voz Ministres auoit aussi dignement serui vostre
Maieste que voulontiers elle leur auoit recommande mes affaires et donne commandement
de si employer enuers le Grand Seigneur, auquel ie n'eusse a vostre faueur experimante qu'un
doux racueil et asseure restablissement en l'Estat dont mes predecesseurs et moi somme autant
meschamment que cruellement deiectes. et le quel vins ne me peult quereller sans tresgrande
iniustice. le mauuais tour que me joua l'Ambassadeur de sa defuncte Maieste m'a retenu de
me mettre encore au hazard d'un autre que ie ne soubconne pas moins mestre peu affectionne
que le premier si bien que pour ne me mettre point a courir une seconde telle fortune j'ay attendu
jusques a present que Monsieur de la fin fust despesche Ambassadeur en leuant selon que
vostre Maieste a resolu lui en donner la charge afin de lui mettre seurement mon filz
entre ses mains m'asseurant tant en la fidelite et l'affection quil a a vostre seruice
comme il vous faict tous les jours cognoistre par effect quil s'emploira fidellement et
dignement en mon affaire s'il plait a vostre Maieste l'auoir a coeur et lui commander
de l'entreprendre car le desir quil a de vous seruir le conuie a y vacquer autant
sincerement que couragement sans que ie veille mettre en ligne de consideration qu'en ce
faisant il obligera un Prince a soy eternellement soubz cette esperance mon filz est
a sa maison qui attand son retour de Languedoc auec le quel il ira baiser en toutte
humilite les mains de vostre Maieste requerir sa faueur et receuoir ses commandemens
ausquelz nous serons a jamais autant deuotieuses que nous y sommes obliges et vous
seruirons perpetuellement d'aussi bon coeur que je supplie le Createur

Sire

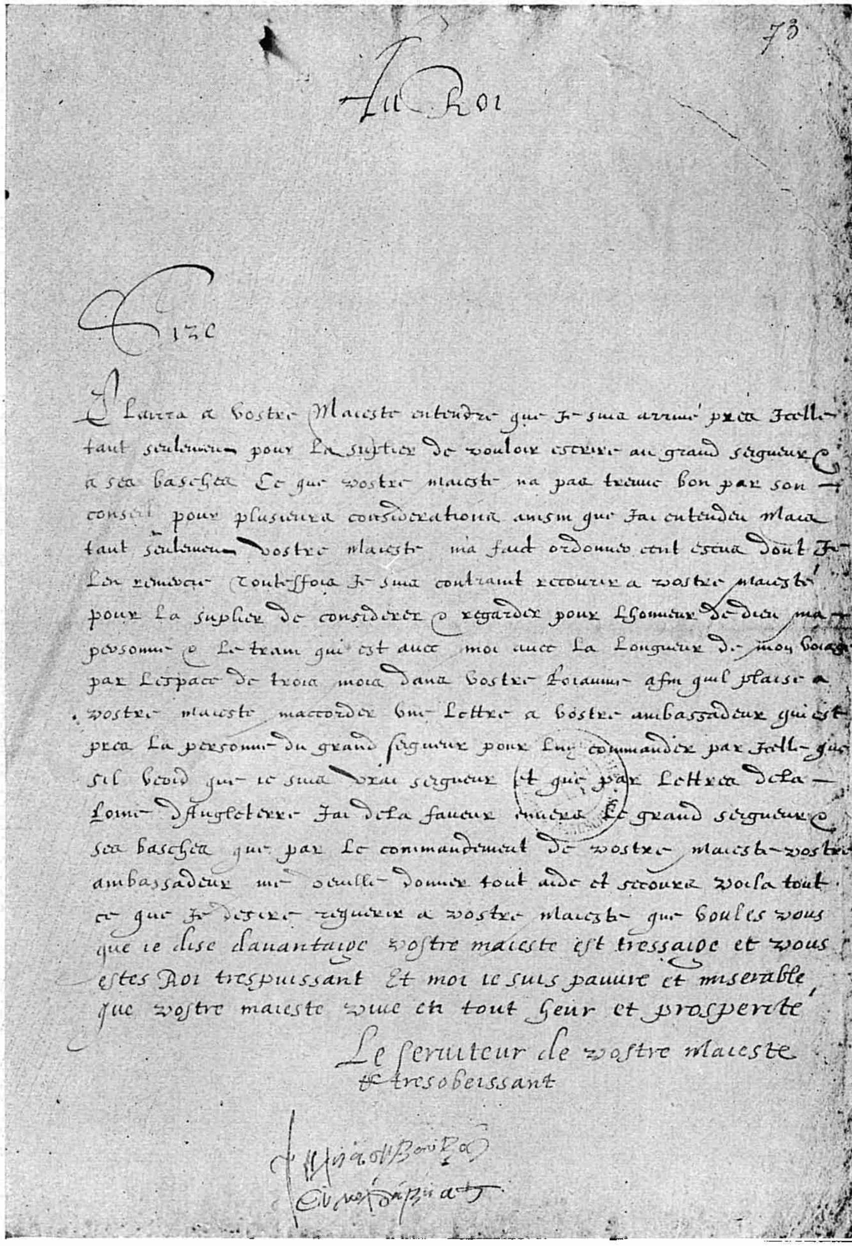
Donner a vostre Maieste tres longue et tres heureuxe vie

De Geneue ce 23.
Mars 1594.

Vostre tres humble et tres obeisant
seruiteur Jan Bogdan mold. prin.

P. 65

Scrisoarea lui Ioan Bogdan către regele Franciei

73

Au Roi

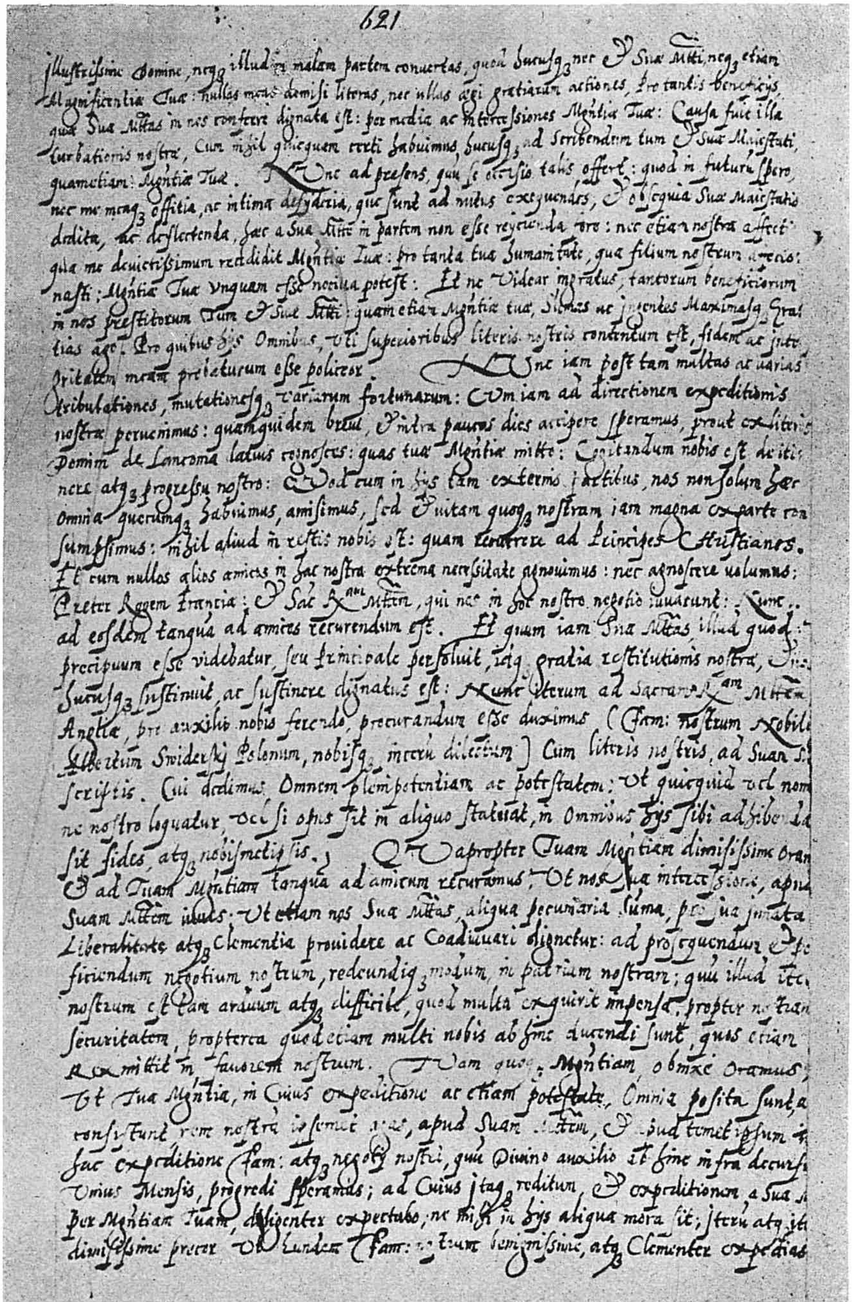
Sire

Plaira a Vostre Maieste entendre que je suis arrive pres [illegible]
tant seulement pour la suplier de vouloir escrire au grand seigneur et
a ses bascha Ce que vostre maieste na pas trouve bon par son
conseil pour plusieurs considerations ainsi que jai entendu mais
tant seulement vostre maieste ma faict ordonner cent escus dont je
len remercie Toutesfois je suis contraint recourir a vostre maieste
pour la suplier de considerer et regarder pour lhonneur de dieu ma
personne et le train qui est avec moi avec la longueur de mon voiage
par lespace de trois mois dans vostre royaume afin quil plaise a
vostre maieste maccorder une lettre a vostre ambassadeur qui est
pres la personne du grand seigneur pour luy commander par icelle que
sil voit que je suis vrai seigneur et que par lettres de la
Roine dAngleterre jai de la faveur envers le grand seigneur et
ses bascha que par le commandement de vostre maieste vostre
ambassadeur me veulle donner tout aide et secours voila tout
ce que je desire requerir a vostre maieste que voules vous
que je dise davantage vostre maieste est tressage et vous
estes Roi trespuissant Et moi je suis pauvre et miserable
que vostre maieste vive en tout heur et prosperite

Le serviteur de vostre maieste
et tresobeissant

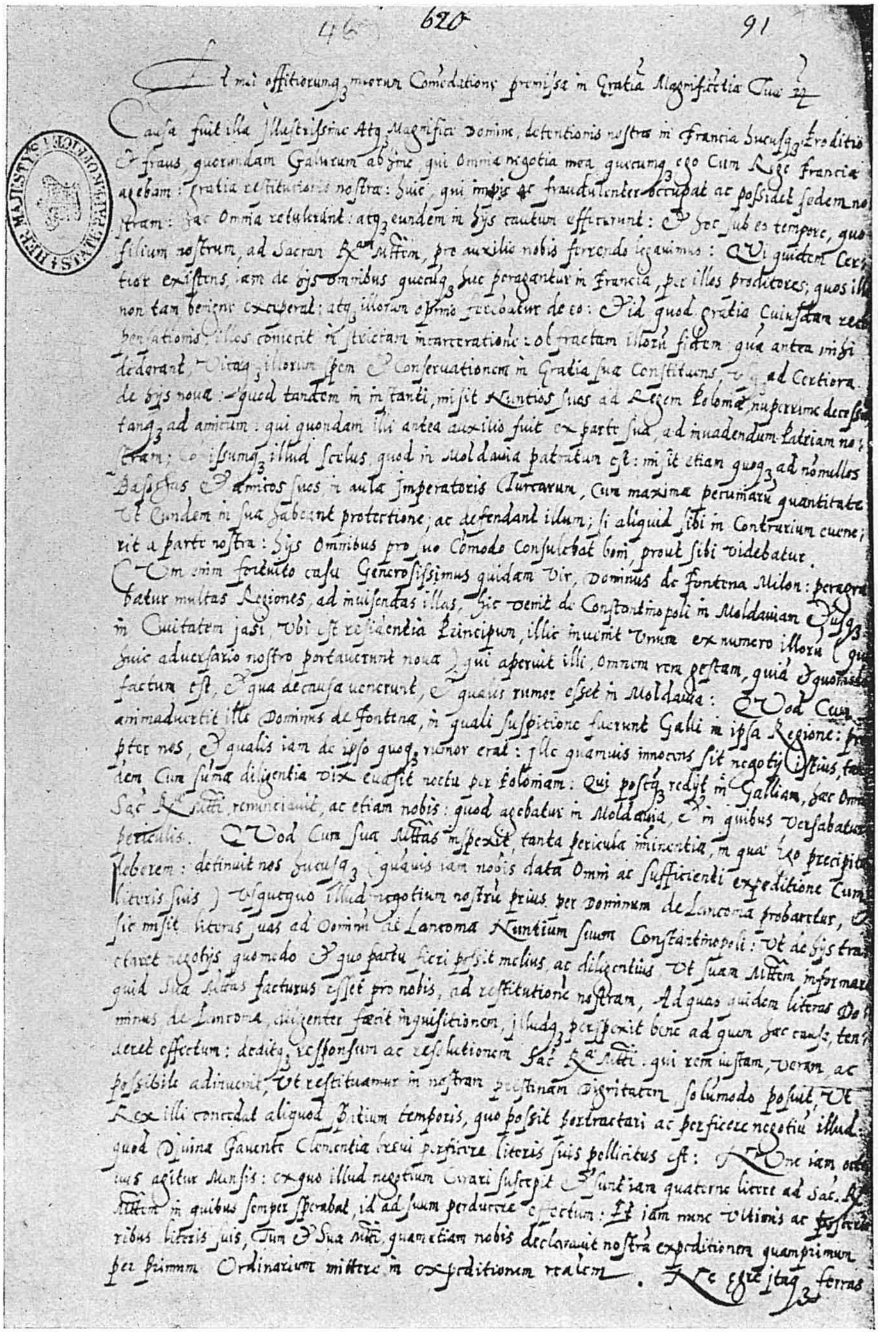
[illegible]

Scrisoarea lui «Iliaş Voevod» din Moldova către regele Franciei

621

Illustrissime Domine, neque illud in malam partem convertas, quod hucusque nec Suae Maiestati, neque etiam Magnificentiae Tuae nullas meas demisi literas, nec ullas egi gratiarum actiones, pro tantis beneficiis, quae Sua Maiestas in nos conferre dignata est: per media ac intercessiones Magnificentiae Tuae: Causa fuit illa turbationis nostrae, cum nihil quicquam certi habuimus, hucusque, ad scribendum tum Suae Maiestati, quam etiam Magnificentiae Tuae. Nunc ad presens, cum se occasio talis offert: quod in futurum spero, nec me meaque officia, ac intima desyderia, quae sunt ad nutus exequendos, et obsequia Suae Maiestatis dedita, ac deflectenda, hac a Sua Maiestate in partem non esse reiicienda oro: nec etiam nostra affecti[illegible] qua me devictissimum reddidit Magnificentia Tua: pro tanta tua humanitate, qua filium nostrum [illegible] nasti: Magnificentia Tua unquam esse nescia potest: Et ne videar ingratus, tantorum beneficiorum in nos praestitorum tum et Suae Maiestati, quam etiam Magnificentiae tuae, summas ac ingentes maximasque gratias ago. Pro quibus hiis omnibus, uti superioribus literis nostris continetur est, fidem ac sinceritatem meam praestiturum esse polliceor. Nunc iam post tam multas ac varias tribulationes, mutationesque variarum fortunarum: Cum iam ad directionem expeditionis nostrae pervenimus: quam quidem brevi, et intra paucos dies accipere speramus, prout ex literis Domini de Lanceoma latius cognosces: quas tuae Magnificentiae mitto: Cogitandum nobis est de itinere atque progressu nostro: Quod cum in hiis tam extremis partibus, nos non solum haec omnia quae reliqua habuimus, amisimus, sed et vitam quoque nostram iam magna ex parte consumpsimus: nihil aliud in restis nobis est: quam recurrere ad Principes Christianos. Et cum nullos alios amicos in hac nostra extrema necessitate agnovimus: nec agnoscere volumus: praeter Regem Franciae: et Sac. Regiam Maiestatem, qui nos in hoc nostro negotio iuvarunt: Nunc ad eosdem tanquam ad amicos recurrendum est. Et quum iam Sua Maiestas illud quod praecipuum esse videbatur, seu principale persolvit, idque gratia restitutionis nostrae, quod hucusque sustinuit, ac sustinere dignatus est: Nunc iterum ad Sacram Regiam Maiestatem Angliae, pro auxilio nobis ferendo, procurandum esse duximus (Famulum nostrum nobilem Albertum Swiderskj Polonum, nobisque in primis dilectum) cum literis nostris, ad Suam S[illegible] scripsimus. Cui dedimus omnem plenipotentiam ac potestatem: ut quicquid vel nomine nostro loquatur, vel si opus sit in aliquo statuat, in omnibus hiis sibi adhibe[illegible] sit fides, atque nobismetipsis. Quapropter Tuam Magnificentiam dimississime oran[illegible] et ad Tuam Magnificentiam tanquam ad amicum recurramus, ut nos sua intercessione, apud Suam Maiestatem iuvet. Ut etiam nos Sua Maiestas, aliqua pecuniaria summa, pro sua innata liberalitate atque clementia providere ac coadiuvari dignetur: ad prosequendum et perficiendum negotium nostrum, redeundique modum in patriam nostram; quia illud iter nostrum est tam arduum atque difficile, quod multa exquirit impensa, propter nostram securitatem, propterea quod etiam multi nobis ab hinc ducendi sunt, quos etiam Rex mittit in favorem nostrum. Quam quoque Magnificentiam obnixe oramus, ut Tua Magnificentia, in cuius expeditione ac etiam potestate, omnia posita sunt, a[illegible] consistunt rem nostrae [illegible], apud Suam Maiestatem, et apud temet ipsum in hac expeditione Famuli atque negotii nostri, quia Divino auxilio et hinc infra decursu unius mensis, progredi speramus; ad cuius itaque reditum, et expeditionem a Sua M[illegible] per Magnificentiam Tuam, diligenter expectabo, ne mihi in hiis aliqua mora sit, iterum atque iterum dimississime precor, ut eundem Famulum nostrum benignissime, atque clementer expedias.

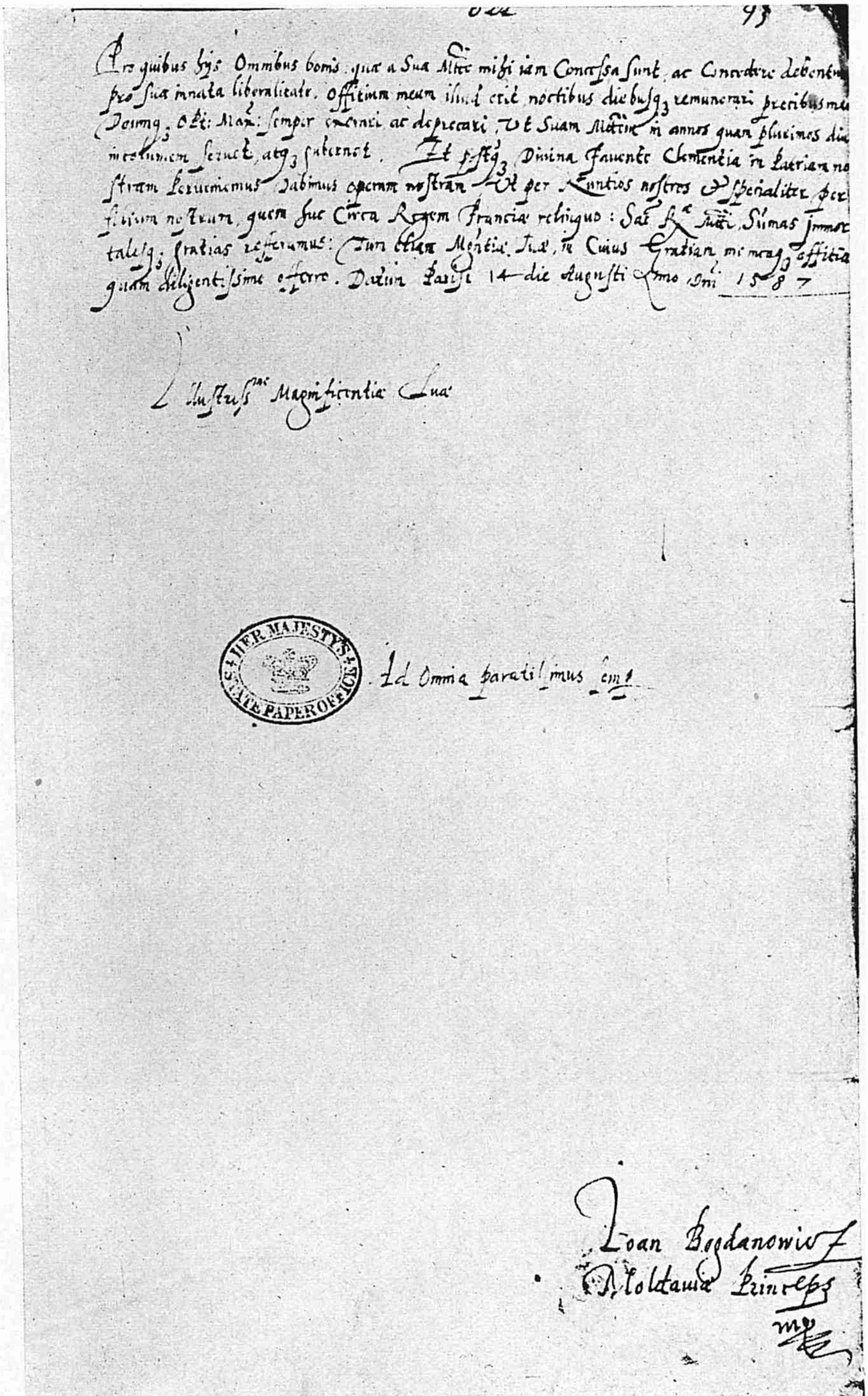

46 620 91

[illegible] mei offitiorumq3 meorum Comedationi premisse in Gratia Magnificentia Tuae

Causa fuit illa Illustrissime Atq3 Magnifice Domine, detentionis nostrae in Francia hucusq3 Proditio
et fraus quorundam Gallorum [illegible], qui Omnia negotia mea quecunq3 ego Cum Rege Franciae
agebam: Gratia restitutionis nostrae: huic, qui impie ac fraudulenter occupat ac possidet sedem no-
stram: hac Omnia retulerunt: atq3 eundem in hijs cautum effecerunt: Et hoc sub eo tempore, quo
filium nostrum, ad Sacram Regiam Maiestatem, pro auxilio nobis ferendo legavimus: Qui quidem Cer-
tior existens iam de hijs omnibus quecunq3 hic peragantur in Francia, per illos proditores; quos ille
non tam benigne exceperat: atq3 illorum optimo credebatur de eo: Et id quod gratia Cuiusdam rec-
ompensationis, illos coniecit in strictam incarcerationem: ob fractam illorum fidem quam antea mihi
dederant, Vitamq3 illorum spem et Conservationem in Gratia sua Constituens [illegible] ad Certiora
de hijs noua: Quod tandem in instanti, misit Nuntios suos ad Regem Poloniae, nuperrime [illegible]
tamq3 ad amicum: qui quondam illi antea auxilio fuit ex parte sua, ad invadendum Patriam no-
stram; Consimiliq3 illud Scelus, quod in Moldavia patratum est: misit etiam quoq3 ad nonnullos
Bassas et amicos suos in aula Imperatoris Turcarum, Cum maxima pecuniarum quantitate
Ut eundem in sua habeant protectione, ac defendant illum; si aliquid sibi in Contrarium eveni-
ret a parte nostra: hijs omnibus pro suo Comodo Consulebat bene, prout sibi videbatur.
Cum enim fortuito casu Generosissimus quidam Vir, Dominus de Fontena Milon: peragra-
batur multas Regiones, ad inuisendas illas, hic venit de Constantinopoli in Moldaviam et quoq3
in Civitatem Jasi, ubi est residentia Principum, illic invenit Unum ex numero illorum (qui
huic adversario nostro portaverunt noua) qui aperuit illi, omnem rem gestam, quid et quomodo
factum est, et qua de causa venerunt, et qualis rumor esset in Moldavia: Quod Cum
animadvertit ille Dominus de Fontena, in quali suspitione fuerunt Galli in ipsa Regione: pro-
pter nos, et qualis iam de ipso quoq3 rumor erat: ille quamvis innocens sit negotij istius, ta-
men Cum summa diligentia vix evasit noctu per Poloniam: Qui postq3 rediit in Galliam, hac Omnia
Sac. Regiae Maiestati renunciavit, ac etiam nobis: quod agebatur in Moldavia, et in quibus versabatur
periculis. Quod Cum sua Maiestas inspexit, tanta pericula imminentia, in qua ego precipitari
deberem: detinuit nos hucusq3, (quamvis iam nobis data Omni ac sufficienti expeditione Cum
literis suis) Usquequo illud negotium nostrum prius per Dominum de Lancoma probaretur, et
sic misit literas suas ad Dominum de Lancoma Nuntium suum Constantinopoli: Ut de hijs tra-
ctaret negotijs quomodo et quo pactu fieri possit melius ac diligentius Ut Suam Maiestatem informaret
quid Sua Maiestas facturus esset pro nobis, ad restitutionem nostram, Ad quas quidem literas Do-
minus de Lancoma, diligenter fecit inquisitionem, illudq3 perspexit bene ad quem hac causa ten-
deret effectum: deditq3 responsum ac resolutionem Sac. Regiae Maiestati. qui rem iustam, veram ac
possibile adinuenit, Ut restituamur in nostram pristinam dignitatem, solummodo possit, Ut
Rex illi concedat aliquod spatium temporis, quo possit pertractari ac perficere negotium illud:
quod divina favente Clementia breui perficere literis suis pollicitus est: Hodie iam oc-
tavus agitur Mensis: ex quo illud negotium Curari suscepit, et sunt iam quaterne litere ad Sac. Regiam
Maiestatem in quibus semper sperabat, id ad suum perducere effectum: Et iam nunc ultimis ac posterio-
ribus literis suis, Tum et Sua Maiestati, quam etiam nobis declaravit nostram expeditionem quamprimum
per primum Ordinarium mittere in expeditionem realem. Rege [illegible] itaq3 [illegible]

Scrisoarea lui Ioan Bogdan către Francisc Walsingham.

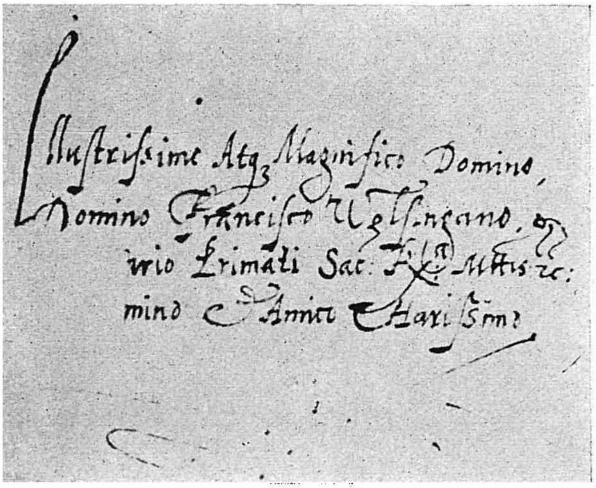
93

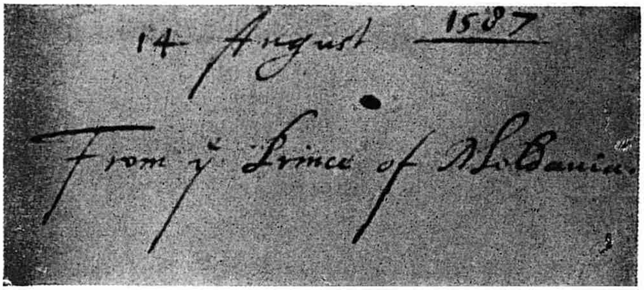
Pro quibus hijs Omnibus bonis, quae a Sua Maiestate mihi iam Concessa sunt, ac Concedere debentur pro sua innata liberalitate, officium meum illud erit noctibus diebusque remunerari precibus meis Deumque Opt: Max: semper exorari ac deprecari, ut Suam Maiestatem in annos quam plurimos diu incolumem servet, atque tueatur. Et postquam Divina favente Clementia in Patriam nostram pervenerimus, dabimus operam nostram ut per Nuntios nostros et specialiter per filium nostrum, quem hic circa Regem Franciae relinquo: Sacrae Regiae Maiestati summas immortalesque gratias referamus: Tum etiam Magnificentiae Tuae, in cuius gratiam mea quoque officia quam diligentissime offerre. Datum Parisiis 14 die Augusti Anno Domini 1587

Illustrissimae Magnificentiae Suae

Ad Omnia paratissimus semper

Ioan Bogdanowicz
Moldaviae Princeps
m. p.

Illustrissimo Atq[ue] Magnifico Domino,
Domino Francisco Walsingano, ...
...rio Primati Sac. R. M[aies]tis etc.
...mino et Amico Charissimo

14 August 1587
From ye Prince of Moldavia.

FRANCMASONI ŞI CONSPIRATORI IN MOLDOVA SECOLULUI AL XVIII-LEA

DE

N. IORGA

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 3 Februarie 1928

Intr'o comunicaţie precedentă am arătat cum două din mişcările contra Domniei moldovene în secolul al XVIII-lea, aceia care aduse peirea lui Grigore-Vodă-Ghica şi aceia care se sfărâmă de rezistenţa energicului Costachi Moruzi, sunt datorite politicianismului cetelor boiereşti organisate pentru putere.

In amândouă din ele acelaşi boierinaş bătut la falangă de Grigore Ghica [1]) a fost amestecat: Iordachi Dărmănescu, care el câştigă sprijinul boierului Manolachi Romanò, al lui Iordachi Cantacuzino, al logofătului Roset Bălănescu şi altor doi mari boieri, Manolachi Bogdan şi Ioniţă Cuza, cari-şi pierdură capetele pentru aceasta.

Arestat la 31 Iulie st. v. 1778, închis la odaia ispravnicului Curţii, el fu bătut cu topuzul şi la falangă. Se dovedise că printr'un rob al lui trimesese iaftale revoluţionare, în număr de douăzeci şi patru, la Bender, şi anume în geamia Paşei de Daghestan, «la cafenele şi în alte părţi», corpul delictului fiind trimes şi la Constantinopol [2]). Dărmănescu fu şi el judecat, «ruşinat», arătat ca «trădător al patriei sale» înaintea Divanului în ziua de 12/23 August. Osânda era să i se taie mâna şi să fie exilat.

«Dar pe urmă, înduplecându-se Inălţimea Sa după rugăciunile unuia şi altuia dintre boieri, l-au trimis la Ocnă în chiar ziua aceia şi, către

[1]) Insemnările lui Constantin Caragea, în Hurmuzaki, XIII, p. 80. Cf. *ibid.*, p. 92.
[2]) *Ibid.*, p. 104.

seară, iarăși, după rugăciuni, i-a scăzut pedeapsa și l-au trimis tot acolo, dar la mănăstire» [1]).

Vieața, pe care o pot reconstitui acum, a acestui boier ajută să se găsească și o altă origine a acestor uneltiri, atât de aspru pedepsite: pătrunderea, și supt forma francmasoniei, a «farmasoniei», a ideilor revoluționare apusene în Moldova din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Pe un ms. al lui „Telemah", românesc, copiat în 1772 pentru Dărmănescu, pe atunci ispravnic de Neamț, de unde era și Bălănescu, cetim: «Ačasta carte ci să chiamă Tilimah este a *dumisale Iordache Darie Dărmănescu biv Vel Paharnic*, și a fost lăsat-o la tatăl mieu părintele Enache proin protopop ot Tărgul Ocnii, *când au fost dumnealui închis în turnu din urgia Mării Sale Costandin Dimitrie Moroz Voevod, 1778, Octomvriu 15* [2]), *'Ιωνήτζα, υἱὸς τοῦ προτοπόπα 'Ενάκε, ὑπέγραψα*».

Iordachi Darie Dărmănescu, liberat, se ocupă și mai departe de lucrări literare. La 1783 el face pe Alexandru Ciohoranul să «scrie» *Istoria lui Alțidalis și a Zelidiei:* i se zice atunci numai Iordachi Darie, cu același titlu de fost Mare Păharnic [3]).

Dar, pe lângă aceste două lucrări, avem o a treia traducere, la 1787, pentru același Iordachi Darie, rămas și acuma tot biv Vel Păharnic. Lucrarea, făcută — curios — de însuș arhidiaconul Gherasim al Mitropoliei, nu e alta decât «Taina Francmasonilor».

Originalul e datorit cunoscutului abate Prau și a fost tipărit la Amsterdam în 1778.

---

[1]) *Κατεδικάσθη νὰ κοπῇ τὸ χέρι του καὶ νὰ ἐξορισθῇ· ὕστερον ὅμως, καμφθέντος τοῦ ὕψους του ἀπὸ παρακλήσεις ἑνὸς καὶ ἄλλου (τῶν) ἀρχόντων, τὸν ἔστειλεν εἰς τὴν ὄκναν τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, καὶ περὶ ἑσπέραν πάλιν διὰ παρακλήσεων ἐμετρίασεν τὴν παιδείαν καὶ τὸν ἔστειλεν πάλιν ἐκεῖσε, πλὴν εἰς τὸ μοναστῆρι; ibid.*

Ms. grec 829 al Ac. Rom., de istorie a Moldovei, prezintă conspirația ca datorită dorinței acestor «răi» de a se împărtășì mai mult încă la funcții: *Μὲ ὅλα δὲ ταῦτα κοῦφοι τινὲς καὶ ἀνόητοι τῶν ἀρχόντων φθόνῳ κινούμενοι διὰ μερικοὺς ὁμοίους τῶν τοὺς ὁποίους εἶχεν ὁ αὐθέντης μετ' εὐαρεστήσεως εἰς τὴν δούλευσίν του, καὶ εἰς ὀφφίκια (μ' ὅλον ὁποῦ καὶ οἱ ἀνωτέρω εἶχον ἐκεῖνα ὁποῦ ἀνῆκον αὐτοῖς), ὄντες μισόκαλοι, φθονηροὶ, κακοήθεις καὶ στασιασταὶ, φιλοτάραχοι, συνομώσαντες κατὰ τοῦ αὐθέντου καὶ μερικῶν τῶν μεγαλητέρων ἀρχόντων, ἐξέδοσαν ἔγγραφα τινὰ ἀνωνύμως (γιαφτάδες) εἰς τὰ σερχάτια περιεκτικὰ ἀπείρων κατηγοριῶν θανατηφόρων καὶ σατανικῶν.*

[2]) Ms. 342 al Ac. Române; reprodus în Bianu, *Catalog*, II, p. 53, no. 342.

[3]) Ms. 343 al Ac. Rom. V. Bianu, *l. c.*, p. 53.

Părintele recunoaşte că «materia este întru prè rău prepus al obştiei şi poate a-i pricinui multă defăimare», dar e de altă părere: socotinţa publică «iaste prè departe de adevăr», şi traducerea s'a făcut anume pentru ca «toţi cei ce vor cetì să cunoască greşita socoteală ce au de aciastă tagmă» [1]).

Cum de a ajuns «ierei Gherasim» la cunoştinţa limbii francese şi la curagiul acestei lucrări?

El nu e altul [2]) decît diaconul trimes de Mitropolitul Leon, el însuşi un traducător din franţuzeşte, la Leipzig, împreună cu Alexandru, nepotul Mitropolitului, ambii fiind supt conducerea vestitului scriitor sârb, plin de «filosofie», Dosoftei Obradovici, care îndeplinise în Moldova rosturi de preceptor pe lângă familiile Balş şi Callimachi. E viitorul episcop de Roman Gherasim, care ajuta pe «filosoful» Gobdelas să alcătuiască în greceşte o «Economie practică şi generală» [3]): i se dedică *Plutarhul nou*, tradus din francesa lui Blanchard, de un Ardelean [4]), şi Carcalechi-l consideră ca un ocrotitor al cărţii româneşti [5]).

El a făcut să se zugrăvească din nou catapeteasma bisericii episcopale în 1805; odoare lucrate în Rusia, pe vremea exilului său acolo, se mai păstrează în acelaş lăcaş. Muri în primăvara anului 1826 la Iaşi [6]). Un portret comandat de dânsul a fost dat de Melchisedec [7]).

De la acesta aflăm că fratele lui Gherasim, Sofronie, arhimandrit, egumen la Cetăţuia şi aiurea, ierochirix, fusese trimes la „şcolile greceşti din Orient", că ştia şi francesa şi italiana, că a tradus din aceste limbi cuvântări bisericeşti, că a compus şi unele originale, că le avea gata de tipar, cu o introducere autobiografică, manuscrisul păstrându-se la Mitropolia ieşeană, că el a trăit până la 1850 [8]).

Gherasim erà Bucovinean, fiu de preot, din Vicovul-de-sus, cu numele de familie Clipa, trecut pe la Putna şi, după răşluirea de Austria a micii sale patrii, trecu în Moldova, neputându-se înţelege cu episcopul

---

1) Ms. 451 al Ac. Rom. Cf. Bianu, *l. c.*, II, pp. 174—5.
2) *V. Ist. literaturii române în sec. al XVIII-lea*, II, p. 27.
3) *Buciumul*, II, p. 95.
4) *V. Ist. lit. rom.* citată, p. 330.
5) *Ibid.*, p. 339. Cf. şi *ibid.*, p. 437.
6) Melchisedec, *Cronica Romanului*, II, p. 174 şi urm.
7) *Ibid.*, la p. 176.
8) *Ibid.*

Herescu. De la Slatina ajunse dichiu al Mitropoliei, ceea ce ne îndreaptă la situația lui de arhidiacon din 1787 [1]).

Iată de ce Gherasim înțelegea și scusà pe francmasoni și de ce căuta să vădească Moldovenilor «taina francmasonilor» [2]).

Dărmănescu era și el unul dintre cei cu «perierghie» de francmason. Și probabil și Manolachi Romanò, care, în momentul descoperirii, fugi în Germania [3]).

Originea mișcării se poate urca, peste visita lui Obradovici, la lecturile Mitropolitului filosof Leon Gheuca [4]), ucenic al lui Gavriil Callimachi, format, acesta, în Constantinopol, care traducea în urmă o carte de «multe învățături», despre fericire, moarte, neamul omenesc, mărire, lume, ființa lui Dumnezeu, cu fragmente din Seneca, Platon, Cicerone, plus «Dialogul între Alexandru și Clet» [5]). Să nu uităm că el e contemporanul și colegul italianisantului episcop Amfilohie de Hotin [6]).

* * *

Iată însă că literatura revoluționară românească nu se oprește aici. Anume, manuscriptul 573 al Academiei Române, are, pe foile 32—59, un tratat întreg despre «Sculări» sau revoluții, care nu e, de altfel, cum se spune la sfârșit, decât «Cuvântul de deșteptare ce au spus cetățanul Carnot, fruntașul franțuzesc, pe Câmpu Marsului, în ziua 14-le Iulii, a 4-le al Republichei lor, adecă 796» [7]).

Francmasonilor li s'a mai gătit și un discurs pronunțat de Ramsay la primirea lor. Il păstrează ms. grec. 198 (catalogul Litzica) al Academiei noastre.

---

[1]) P. 179 nota.

[2]) Acelaș, *Cronica Hușului*, p. 389 și urm.

[3]) Insemnările lui C. Carageà, p. 104.—*Farmason* e și nume de familie V «Insemnarea de dreptul ce se cuvine nepoților ,rudelor răposatului polcovnicului Panaiot Farmason», (Bianu, *o. c.*, II, p. 372).

[4]) Un Constantin Gheuca, *Γκέουκα*, din «Misia», învăța la București la 1762. V. Litzica, *Catalogul manuscriptelor grecești*, p. 53, no. 78. Cf. și *ibid.*, pp. 67—8, no. 119; pp. 95—6, no. 195; p. 442, no. 702.

[5]) Melchisedec, *Cron. Romanului*, II, pp. 113—5.

[6]) *Ibid.*, p. 110.

[7]) Bianu, *Catalogul*, *l. c.*, p. 327.

NUNŢII APOSTOLICI IN ARDEAL
(1592—1600)

DE

Dr. ANDREI VERESS
PROFESOR

Şedinţa de la 20 Ianuarie 1928

Nici unul dintre papi nu a arătat faţă de Ardeal şi ţările învecinate atâta interes şi bunăvoinţă ca Clemente al VIII-lea, contemporanul principelui Sigismund Báthory de Somlyó în Ardeal şi al lui Mihaiu-Viteazul în Ţara-Românească. Această vie simpatie şi acest interes adânc derivă din două împrejurări importante: din lăţirea primejdioasă a imperiului otoman în spre Apus, în preajma Ardealului şi a ţărilor române, tributare lui, şi din starea deplorabilă a cultului catolic din Ardeal, ameninţat de Biserica reformată, înjghebată acolo chiar dela începutul reformei lui Luther. Dealtfel lucrul se explică şi prin faptul că Clemente al VIII-lea, pe când erà încă Cardinal, aflându-se ca Ipolit Aldobrandini Legat papal în Polonia, avusese prilej să vază, la începutul anului 1589, în Cracovia, pe sărmanii Iezuiţi pribegiţi din Ardeal, de unde au fost izgoniţi în urma sentinţei Dietei generale din Mediaş, a «Ordinelor şi Statelor» ţării, ţinută înainte de Crăciunul trecut, şi tot în Polonia făcuse cunoştinţă cu tânărul Cardinal Andrei Báthory şi cu fraţii săi — rămaşi catolici evlavioşi — cari îi vor fi descris pe larg, fără îndoială, decăderea catolicismului, pentru ridicarea căruia ei înşişi i-au oferit sprijinul lor. Aşà se explică şi se înţelege şi faptul foarte impunător că abià se urcă Clemente al VIII-lea, la începutul anului 1592, pe tronul papal, aproape primul său gând fu organizarea apărării creştinismului contra Turcilor şi că peste cinci săptămâni şi porneşte

pe nunțiul Attilio Amalteo în Ardeal [1]) care până atunci nu văzuse încă astfel de trimiși de înaltă demnitate. Numai așà putem aprecià cum se cuvine zelul și dărnicia cu care acest Papă trimite alți patru nunți în răstimpul scurt de opt ani în Ardealul tributar Turcilor, pentru ca să mențină pe tânărul său principe, Sigismund Báthory, în legea strămoșilor săi și să-l câștige marei chestiuni a creștinismului, respectiv a luptei împotriva păgânilor.

Astfel ajunse micul Ardeal la deosebita cinste de a aveà în capitala lui, la Curtea princiară din Alba-Iulia, nunți reședinți, putând raportà Sfântului Scaun direct despre starea religioasă și politică a țării pe temeiul impresiunilor lor personale, asigurând în chipul acesta țării îndepărtate grija părintească a aceluia.

Instituțiunea nunțiilor, adică *Nunțiatura*, a fost creată de nevoia vremurilor și Vaticanul trimiteà nunți în Curțile diferiților domnitori din Europa, pe măsură ce relațiunile sale se întindeau și cum cereau interesele sale, ba chiar însăș vieața în desvoltare [2]). Mărirea corpului său diplomatic, va să zică desvoltarea instituțiunii nunțiaturii, a fost necesitată în timpul papei Leon al X-lea de către reforma cultului ieșită la iveală în primul pătrar al veacului al XVI-lea, așà că dela această vreme aflăm nunți permanenți în toate curțile domnești catolice [3]). Dintre aceștia, istoria Ardealului interesează numai pe nunții trimiși la Curtea Sfântului Imperiu Roman din Praga, dar în epoca Báthoreștilor mai aflăm nunți papali și în Curtea arhiducală dela Graz. În rapoartele și relațiunile acestor nunți găsim adeseori amănunte interesante privitoare la vieața Ardealului. Nunți speciali nu au umblat însă prin Ardeal înainte de epoca lui Clemente al VIII-lea și astfel nici *Nunțiatura transilvană* nu a existat decât timp de opt ani de zile, tocmai în ultimii ani ai veacului al XVI-lea. La intrarea în țară a lui Mihaiu-Vodă — fiind schismatic — Papa nu-i putù trimite nunțiu, cu toate că i-ar fi părut bine ca nunțiul Malaspina

[1]) Papa Clemente al VIII-lea se trăgeà dintr'o familie florentină și fiind ales în ziua de 30 Ianuarie 1592, fu consacrat episcop în 2 Fevruarie și intronat în 10 al aceleiași luni.

[2]) Cea mai bună lucrare despre organismul și desvoltarea instituțiunii Nunțiaturii este a lui Dr. Anton Pieper, *Zur Entstehungsgeschichte der ständigen Nuntiaturen*, Freiburg im Breisgau, 1894.

[3]) Pe baza celeilalte cărți a lui Pieper, *Die päpstliche Legaten und Nuntien in Deutschland, Frankreich und Spanien seit der Mitte des sechszehnten Jahrhunderts*, I. Theil (Münster in Westfalen, 1897) recenzată în revista ungară «Századok», 1900, p. 531.

să fi rămas și mai departe pe lângă dânsul [1]); iar după expirarea dinastiei catolice a Báthoreștilor (în anul 1613) au urmat principi reformați-calvini, Curtea cărora — după chibzuiala Vaticanului — nu mai puteà să fie sediu de nunți, precum nu erau nici Curțile principilor domnitori protestanți din Germania.

Ca nunții se trimiteau de către Sfântul Scaun în lumea creștină eclesiarhi destoinici, aleși, cari și-au făcut cariera în Vatican și s'au dovedit în special apți pentru servicii diplomatice. De cele mai multe ori erau delegați episcopi, misiunea cărora de nunții servià deobiceiu ca treaptă la dobândirea demnităților de arhiepiscopi sau cardinali ori ale oficiilor înalte interne din Curia Romană. Acest lucru devenì cu timpul uz și tradiție, căci funcțiunea nunțiilor erà nu numai grea, dar și costisitoare, așà că din punct de vedere economic nici nu se răsplăteà. Însă când un nunțiu primeà vreo însărcinare diplomatică în străinătate, lăsându-și țara natală și oficiul său liniștit de acasă, făceà acest pas în primul rând cu nădejdea ridicării carierii sale; iar eclesiarhii cu avere erau atrași de grandomanie, vanități omenești și de sărbătoririle princiare, cum și de luxul pompos ce se cuvenià nunților. Căci salariul lor de multe ori nu ajungeà nici la acoperirea diverselor cheltuieli împreunate cu acest fel de traiu luxos în Curți domnești, care mai întotdeauna trebuià să fie întregit din mijloacele lor proprii, cu nădejdea nesecată că pentru jertfele bănești aduse vor fi răsplătiți odată cu prisosință, când vor ajunge la demnități mai înalte [2]).

Acest fel de cugetare se înțelege ușor, dacă știm că în timpul lui Clemente al VIII-lea nunții dela Praga, Venezia și Polonia aveau un salariu lunar de câte 230 taleri (sau scudi) ca și nunțiul din Ardeal [3]), pe când acela din Franța nu primià decât 145 taleri, nunții din Graz și alte Curți din Germania numai 130 taleri, aceia din Savoia 115 taleri, iar nunții din Curtea ducilor de Toscana chiar numai 57 taleri. Aceste sume erau

[1]) Din convorbirea contelui Della Torre cu Papa (în Roma, 18 Decemvrie 1599), Hurmuzaki, *Documente*, vol. XII, p. 547.

[2]) După Pieper (*Zur Entstehungsgeschichte der ständigen Nuntiaturen*, p. 12) salariul mijlociu al nunțiilor varià între 100 și 125 scudi lunar; datele noastre însă sunt mai precise.

[3]) Aceste date le-am aflat în următoarea ordonanță de plată: *1595. A di 29 Novembre.* E scudi 220 moneta si fanno buoni a Luca Torrigiani in Norimbergo per tanti fatti pagare a Monsignor Visconti, nuntio in Transilvania, a conto di scudi 230 che importa la sua provisione del presente mese di Novembre 220. (Arhiva Vaticană, Roma, *Depositeria Generale*, vol. 1595, p. 112).

foarte mici ca salariu, dacă știm că, căpitanul general al gărzii papale primeà lunar 200 taleri, iar trandafirul de aur care, de obiceiu se dădeà în fiecare an cuiva ca premiu de către Sfântul Părinte, costà 240 taleri; ele erau însă cu toate acestea destul de mari dacă vedem că arhiviștii Vaticanului erau plătiți numai cu 25 taleri pe un an întreg [1]). Nu ne putem deci mirà dacă în atari împrejurări nunții papali făceau datorii, așà că de multe ori nici nu se pot întoarce la Roma, după rechemarea lor, fără să primească vreun subsidiu special. Chiar și dintre nunții din Ardeal, singur episcopul Visconti erà om cu avere, având mijloacele bănești de a-și permite luxul ca să intre în Ardeal cu trei trăsuri și zece cai, pe când contele Anguisciola primește un viatec modest de 500 taleri, iar episcopul Malaspina ridică la sfârșitul misiunii sale din Ardeal, un ajutor de o mie de taleri spre acoperirea speselor sale, ceeace nu e de mirat dacă știm că aveà un alaiu de 14 persoane. Demnitatea nunțiilor, locțiitori ai Papei și executori ai puterii papale în țările unde se trimiteau [2]), cereau pompa aceasta și luxul desvoltat, lucru ce înălțà cu drept cuvânt ambițiunea nunților.

La plecarea lor în misiune, nunții primeau de obiceiu dela Sfântul Scaun următoarele patru feluri de acte: *acreditive* în formă de Breve, scrise latinește către principele, boierii și magnații țării respective, unele chiar neadresate (în albis) pentru ca să le poată ei înșuși pune adresă după trebuință, când vroiau să aibă ajutorul cuiva; *Breve* cari îndreptățeau executarea funcțiunilor bisericești; *instrucțiuni* cu fixarea tuturor amănuntelor însărcinării lor și în sfârșit *cheia* corespondenței lor secrete (cifra) individuală pentru fiecare nunțiu și misiune a lor [3]). Aceste acte erau redactate și emanate de către Secretariatul de Stat în numele Papilor — cu cari stăteau și nunții în corespondență — ca și nunțiul Amalteo; dar mai târziu, când afacerile s'au înmulțit prea tare, corespondența erà condusă de însuș secretarul de Stat; așà că nunții se adresau cu rapoartele lor direct Sfântului Părinte numai la ocazii și necesități de o deosebită importanță.

---

[1]) Comin Ventura, *Tesoro Publico*, ediția I, în format 12°, 280 și ediția din Frankfurt, 1618, p. 133.

[2]) Vezi pe larg la S. Steinherz, *Die Facultäten eines päpstlichen Nuntius im 16. Jahrhundert*, cu o instrucțiune din 1560 în «Mittheilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung», 1898, pp. 327—342.

[3]) Mai pe larg la Pieper, *l. c.*, p. 16.

Conducerea acestui mare oficiu (Segretaria di Stato) a fost încredințată cu venirea lui Clemente al VIII-lea la doi nepoți a două surori ale Papei, cărora trebuià să li se facă loc în Vatican: lui Cinzio Aldobrandini, fiul unui om de rând (Passeri) din Senigallia, care căpătă numele unchiului, când acela se făcù Papă și ca atare fu numit «Cardinal di San Giorgio» în anul 1593, când Papa îi încredință conducerea afacerilor nunțiaturilor germane și polone; pe când afacerile tuturor celorlalte nunțiaturi le primì celălalt nepot al Papei, Petru Aldobrandini, numit pe scurt «Cardinal Aldobrandini» cu toate că nunții din Ardeal și însuș Sigismund Báthory țin corespondență și cu acest Petru. Acest lucru se făceà din curtoazie și chiar calculat față de Petru, care aveà trecere mai mare pe lângă Papă, la care nimeni nu puteà măcar intrà fără știrea lui [1]), fiind iubit mai mult ca Cinzio, om cu douăzeci de ani mai în vârstă, cu toate că acesta erà mai cumpătat și învățat, ținând în mâna sa firele tuturor afacerilor religioase și războinice ale Vaticanului. În aceste din urmă afaceri îi erà de mare ajutor — un al treilea nepot de al lor — generalul Ioan Francisc Aldobrandini [2]), care a luat parte la două campanii din Ungaria contra Turcilor și a murit cu armele în mână la asediul cetății Kanizsa în toamna anului 1601.

Cu astfel de forțe și colaboratori a biruit Clemente al VIII-lea activitatea aceea excepțională, pe care o desfășurà Vaticanul în aceste vremuri grele, luptând, pe de o parte, împotriva lățirii protestantismului, pe de alta, împotriva indiferenței de necrezut pe care popoarele creștine o manifestau față de primejdia păgână din ce în ce mai mare. Situația nepoților favorizați nu erà însă ușoară pe lângă înaltul lor unchiu, căci Clemente al VIII-lea erà un personaj dornic de a domnì, om silitor, care dorià să vază și să știe tot, care își rezervà rezoluția chiar și în cele mai neînsemnate lucruri și care administrează afacerile cu un devotament

[1]) Despre acest lucru Leonardo Donato relatează astfel în ziua de 22 August 1592: Corre voce che il Papa sia per dare il carico del segretariato delle cose di Germania et Polonia al Signor Cinthio, suo nepote, et quello di tutte le altre cose al Signor Pietro, anzi alcuni dicono, che detto Signor Pietro sarà presto posto nella Consultà. (Arh. Vat. Roma; *Dispacci di Roma*, vol. 29, p. 490). Cfr. despre Petru Aldobrandini observația lui Marco Venier ambasador venețian dela Roma, din 1601 în Barozzi e Berchet, *Relazioni degli stati Europei* lette al Senato dagli ambasciatori Veneti nel secolo decimosettimo, vol. III. (Venezia, 1877), p. 33.

[2]) Soția acestuia fu vestita Donna Olimpia, influența căreia asupra Papei și a afacerilor de Stat este notorie.

nemărginit, fără semnul cel mai mic al oboselii și istovirii de puteri [1]). Aveà aproape 56 de ani împliniți când s'a făcut Papă [2]) și astfel și-a continuat noua sa vieață cu toate obișnuințele unei lungi vieți între împrejurări cu totul noui.

În primul consistoriu prezidat de el, Clemente al VIII-lea salută pe cardinali cu cuvintele: *Habebitis me in pastorem et principem*, dar cuvântul acesta din urmă n'a fost ascultat cu mândrie, mai cu seamă când cardinalii au trebuit să vază curând că abià le comunică câte ceva și că are de gând să domnească în mod absolutistic [3]). Însă la el această purtare nu erà absolutistică și felul său de acțiune derivà numai din firea lui, fiind convins că cine vrea să fie tăcut în afaceri mari, trebuie să știe să fie taciturn și «închis» și în lucruri mici [4]). Astfel rămase tăcut din obișnuință și față de cardinali, cari aflau de cele mai multe lucruri numai atunci, când li se comunicau gata [5]), sau altă dată nici nu le răspundeà, dacă-l întrebau de câte ceva. Acest lucru îi jigneà firește cu atât mai mult, cu cât vedeau și simțeau cât de orientat erà în afacerile Sfântului Scaun, trecând în cetire personal în fiecare dimineață rapoartele mai principale pentru ca să fie întotdeauna armat față de orice chestiune în Congregațiunile pe cari le prezidà. Astfel erà greoiu și cumpănător, căci — ziceà — afaceri importante nu se pot rezolvì bine în grabă [6]). Numai cu mentalitatea aceasta și acest fel de traiu evità și puteà evità Papa ruperile cu diferitele state, ceeace pricinuià întotdeauna — după el — știrbirea autorității capilor de Stat, vătămând bunul nume al lor. Iată dece stimà și iubeà atât de mult pe Spanioli, cari nu zic niciodată un cuvânt rău acelora cu cari tratau afaceri, lăsând astfel întotdeauna o portiță deschisă pentru împăcare [7]). Cu acest fel de cugetare Spaniolii erau așà de favorizați și răsfățați de dânsul, că până și cămărașul său intim cu care lucrà zilnic 5—6 ore și dormià chiar în aceeaș odaie cu el, erà Spa-

[1]) Din raportul lui Marco Venier, *l. c.*, p. 32.

[2]) Papa Clemente al VIII-lea fu născut în Fano (la Nord de Ancona, în Statul eclesiastic) la 24 Fevruarie 1536.

[3]) Raportul ambasadorului venețian la Roma, Leonardo Donato dela începutul anului 1592 despre Clemente al VIII-lea la Armand Baschet, *La diplomatie Vénetienne.* Les princes de l'Éurope au XVI-e siècle (Paris, 1862), p. 206.

[4]) După contemporanul Giovanni Botero, abbate di San Michele della Chiusa, *Detti memorabili di personaggi illustri* (Torino, 1608), p. 24.

[5]) Raportul citat al lui Marco Venier, *l. c.*, p. 32.

[6]) După Donato, *l. c.*, p. 206 și Botero, *l. c.*, p. 28.

[7]) Amănuntul lui Botero, *l. c.*, p. 64.

niol, credinciosul Don Diego, om cu atâta influență, pe lângă care roiau oamenii voind să aibă vreun favor dela Papa [1]. Altcineva nici nu prea aveà influență asupra Sfântului Părinte, care erà statornic și necurmat în ideile sale și astfel foarte puțin liberal [2], cu toate că dealtfel ținea să-și urmărească și să efectueze propusele sale cu o tenacitate consecventă.

Cel mai mare dintre scopurile sale — se poate zice — a fost *lupta împotriva Turcilor*, cu toate că el personal din principiu erà vrăjmaș înverșunat al răsboaielor. Pentru acest scop măreț a jertfit ani îndelungați cea mai mare parte a venitului său, cum și odihna sa privată, pândind momentul prielnic care-l va duce la biruință și la realizarea proiectului fixat. Dar succesul său se datorește în primul rând cunoștinței de oameni și talentului admirabil de a-și așezà oamenii întotdeauna în situațiunile, pentru cari erau mai destoinici. Acestui talent înăscut se asociau buna școală ce a avut, vastele cunoștințe de cari dispuneà în special în legislatură și puterea de convingere a vorbirii sale, care se reflectà asupra acelora cu cari stăteà în pertractări.

În vieața sa particulară Clemente al VIII-lea erà simplu în îmbrăcăminte, cumpătat în de-ale mâncării și băuturii, răbdător la boli, modest și plăcut în felul său de a se înfățișà [3], darnic la pomeni și faceri de bine, iar față de săraci prietenos și supus ca un Apostol. Așà de pildă, oriunde mâncà, când se aflà afară din Vatican, întindeà mese în odăile vecine săracilor, pe cari îi servià singur și numai atunci se așezà la masă, când vedeà că s'au săturat. Vinerea și Sâmbăta însă posteà cu pâine și apă și numai povățuit de medici a început să bea și vin [4]. Însă cea mai strălucită dintre virtuțile sale erà evlavia sa sacră, pe care a dovedit-o prin faptul că, la suirea sa pe tron, a vizitat toate bisericile, mănăstirile și institutele religioase din Roma, ajutând cu dărnicie unde lipsià ceva.

Donato, ambasadorul Veneției dela Roma, ne comunică, că Papa abia se scoală dimineața, își face rugăciunea în lacrimi în fața crucii din odaia sa de dormit, plângând la versurile mai duioase ale vreunui

[1] Observația lui Donato, *l. c.*, p. 207.

[2] După raportul lui Donato din 31 Iunie 1592 adică șase luni după suirea la tron a Papei; Baschet, *l. c.*, p. 210.

[3] Aceste date caracteristice le-am aflat într'o schiță biografică inedită cu titlul *Puncti notabili* nella vita di Nostro Signore Papa Clemente VIII° în Arh. Vat. Arm. XV, vol. 37.

[4] Din raportul lui Marco Venier, *l. c.*, p. 33.

psalm, lăcrimând şi în cursul messei ce se serveşte [1]. Pe lângă acestea aveà obiceiul să se spovedească zilnic şi el a fost care a întrodus rugăciunile de «patruzeci ore», iar în slujbele sale religioase nu erà întrecut de niciunul dintre cardinalii şi curtenii săi, cari se simţiau istoviţi de atâta pietate. Aşà de pildă odată, cu prilejul consacrării unui episcop, Papa a făcut lungul drum dela «Monte Cavallo» până la biserica Lateran pe jos, dar înainte de a intrà în catedrală, păşì în genunchi de două ori una după alta peste Sfintele trepte păstrate în biserica din faţa Lateranului [2], ceeace a trebuit să se facă şi de către convoiul său.

Evlavia sa rară se reflectă şi în importantul fapt că trimise nunţii speciali în Ardeal, cari prin activitatea lor liniştiră sufletul zbuciumat al Papei şi totdeodată se înscriseră deapururea în istoria lui şi a Europei orientale [3].

Urmărirea şi cunoaşterea amănuntelor activităţii acestor nunţii papali din Ardeal, stabilirea rezultatului muncii lor duhovniceşti şi adunarea rapoartelor şi scrierilor lor oficiale îmi erà ţinta propusă cu prilejul primei mele misiuni istorice dela Roma — în primăvara anului 1901 — ceeace reuşindu-mi în mod neaşteptat, am publicat, după alţi opt ani de cercetări prin toată Italia şi aiurea, volumul meu (adunat din 24 arhive a 9 diferite oraşe) cuprinzând *Nunţiatura transilvană* dintre anii 1592—1600, cât timp dânsa există, cu un conţinut de 280 acte şi rapoarte de-ale nunţiilor şi alte 167 scrisori privitoare la misiunea lor [4].

Astfel volumul prezintă întreaga corespondenţă (latină şi italiană) a nunţilor Amalteo, Comuleo, Anguisciola, Visconti şi Malaspina, plină

---

[1]) După Baschet, *l. c.*, p. 207. Dar asemenea amănunte aflăm şi în relaţiunile urmaşilor lui Donato şi anume Paulo Paruta şi Giovanni Dolfin în Alberi, *Le relazioni degli ambasciatori Veneti*, vol. X (Firenze, 1857) p. 433 şi următoarele; pe când la p. 474 şi 491 găsim notiţe preţioase contimporane despre relaţiunea Sfântului Scaun cu dinastia Báthoreştilor.

[2]) In raportul lui Marco Venier, *l. c.*, p. 32.

[3]) Vieaţa Papei Clemente al VIII-lea are, fireşte, o bibliografie întreagă, din care notăm acì în fugă numai următoarele opere: Ioannes Antonius, *De Summis Pontificis et S. R. E. Cardinalibus* (Bononiae, 1599) pp. 378—476 şi Alphonsus Ciaconius, *Vitae et gesta Summorum Pontificum*, vol. II (Romae, 1601) pp. 1273—1284. Bibliografia întreagă se găseşte la Francesco Cerotti, *Bibliografia di Roma medievale e moderna*, vol. I (Roma, 1893) pp. 220—223.

[4]) Volumul a apărut sub titlul *Relationes nuntiorum Apostolicorum in Transsilvaniam missorum a Clemente VIII* (1592—1600) în publicaţiunea ungară «Monumenta Vaticana Hungariae» Series secunda, tomus tertius; Budapest, 1909. Mare 4-to pp. XXXVI şi 486. (Cu multe facsimile).

de amănunte interesante și necunoscute despre Ardeal și despre Țările române. Datele și amănuntele acestor acte mă străduesc acum a le înșirà (în ordinea cronologică a evenimentelor petrecute) în memoriul meu de față—completat cu nouile mele cercetări—știind că el aduce un nou aport istoriei epocii lui Mihaiu-Viteazul, nu tocmai bogată în ce privește cultul și diplomația țărilor de sub ocârmuirea sau măcar influența lui.

I

Ardealul erà foarte puțin cunoscut la Roma în prima jumătate a veacului al XVI-lea, și aceasta pentrucă el se separă abià la 1541 de Ungaria, după ce capitala ei, Buda căzù în mâna Turcilor și regina Isabella fu nevoită să se retragă cu fiul său — regele Ioan al II-lea — în Ardeal, ocupând vechea sa reședință Alba-Iulia. Ardealul primise accidental câțiva soli trimiși acolo, dar Sfântul Scaun intră în relațiuni mai strânse cu el numai dela 1571 încoace, când tronul țării a fost ocupat de principele Ștefan Báthory, a cărui familie rămase credincioasă vechei religii catolice, cu toate luptele religioase cari frământară țara dela lățirea Reformei, timp de treizeci de ani și mai bine.

Un raport mai serios și detaliat despre starea cultului în Ardeal și situația catolicismului față de — sau chiar în luptă cu — protestantismul, care a făcut cuceriri însemnate, primì Vaticanul abià în 1584 dela învățatul iezuit italian Antonio *Possevino*, care cutreerând țara din însărcinarea regelui Poloniei, Ștefan Báthory — trecut acolo din Ardeal — a descris cele văzute de dânsul într'un volum foarte prețios și unic în felul său, atât ca material, cât și ca operă gèo-etnografică [1]). Possevino însă făcù afară de această carte și rapoarte speciale despre cultul din Ardeal și el a fost acela care precizează că situația catolicismului se poate îmbunătățì acolo față de cuceririle vădite ale Reformei numai atunci, dacă Papa va trimite nunți și în Curtea tânărului principe Sigismund Báthory [2]), foarte devotat legii catolice, în care fusese crescut

[1]) Manuscriptul acestui volum scris italienește descoperit de mine l-am publicat sub titlul Antonio Possevino della Compagnia di Giesù: *Transilvania* (1584) ca vol. III, al publicațiunii mele *Fontes Rerum Transylvanicarum* (Budapest, 1913) Mare 8° p. XXIV și 297. (Cu 47 ilustrațiuni și vederi contemporane).

[2]) Pe baza raportului ambasadorului venețian la Roma Giovanni Moro, la Veress, *Nunțiatură* (precum vom cità de acum înainte cartea), p. 378.

de iezuitul ungur Ioan Leleszi și întărit apoi de alți Părinți italieni și spanioli. Sfântul Scaun trebuià să se poarte însă cu luare aminte și rezervat în această chestiune importantă, dar delicată, dupăce Iezuiții stabiliți în Ardeal cu ocrotirea lui Ștefan Báthory, fuseseră expulzați la 1588 din țară, unde majoritatea boierilor-nemeși erà protestantă, protivnică cultului catolic, așà că acțiunea religioasă a Vaticanului s'ar fi calificat de ei foarte ușor de o ingerință nechemată și nedorită în afacerile politice ale țării. A trebuit deci să aștepte o bună ocazie sau un prilej prielnic, care pare a fi sosit cu întronarea Papei Clemente al VIII-lea, când iezuitul spaniol Alfonso Carrillo, duhovnicul priceput al lui Sigismund Báthory uneltì pe lângă principele evlavios ca să trimeată un sol special la Roma pentru salutarea Sfinției Sale, cu care pe urmă să poată venì în țară și nunțiul său fără să dea vreo bănueală. Așà se și întâmplă, căci Ștefan Iosica — român bănățean de origină — salutând pe noul Papă Clemente al VIII-lea, ales pe când se aflà pe drum în spre Roma, acesta se folosì de venirea sa pentru a-și vedeà împlinit vechiul său plan și hotărî în ziua de 8 Martie 1592 a trimite un nunțiu în Ardeal, cu atât mai mult, cu cât îndeplinià prin aceasta — precum se exprimă în scrisoarea sa de recomandație — dorința directă a principelui Báthory. Împlinià însă totodată și dorința lui Possevino, care repetà statornic că timpul acesta este cel mai favorabil pentru înfăptuirea Nunțiaturii transilvane, îndemnând Vaticanul la aceasta de repețite ori [1]).

Ca primul nunțiu în Ardeal fu ales de către Clemente al VIII-lea unul dintre slujbașii săi religionari cei mai buni, Attilio *Amalteo*, un preot foarte zelos și învățat, la care ținea mult [2]) «pentru prudența, doctrina și pietatea ce o are, însușiri trebuincioase acelora cari au a trată asemenea lucruri» zicea însuș Papa [3]). Amalteo erà băștinaș neaoș din Italia de Sus, din provincia Friuli, dintr'o familie care aveà renumele de a fi dat în veacul al XVI-lea, în acelaș timp, trei scriitori-frați contemporani, și timp de o sută de ani zece scriitori excelenți. Chiar și tatăl lui Attilio erà scriitor, cunoscutul poet Girolamo, dela care a moștenit darul de

[1]) Aceasta se deduce din faptul că Possevino trimite din însărcinarea Papei în primăvara anului 1592 diferite ploconuri în valoare de 100 taleri-aur. (După o notiță oficială în Arch. Vat. Roma, *Mand. Scr.*, p. 93 din 23 Martie 1592).

[2]) Expunerea misiunii nunților ardeleni o facem în cele ce urmează numai pe scurt, pe câte vreme datele precise se pot aflà în volumul meu citat, cu actele justificative publicate în ordine cronologică.

[3]) In instrucțiunea dată lui Amalteo; Veress, *Nunțiatură*, p. 1.

a scrie și a avut o creștere aleasă. Terminându-și studiile universitare, a plecat la Roma și a intrat în serviciul Vaticanului, fiind numit secretarul «Cifrei» adică al cancelariei rapoartelor scrise cu semne secrete, un post de mare încredere, conducătorul căruia trebuià să descifreze rapoartele secrete ale nunților din toată lumea, cari intrau, pentru ca pe urmă să transcrie și răspunsul dat tot cu cifrele stabilite, fiecare nunțiu având — firește — un alfabet special, deosebit unul de altul. Amalteo, îndeplinì însărcinarea sa cu atâta râvnă, încât dela Gregorie al XIII-lea până la Clemente al VIII-lea toți Papii ce-i succedeau, l-au lăsat în loc, văzând că e un om silitor, iar stilul actelor ieșite din pana lui erà așà de frumos și elegant [1]), încât actele lui serviau de formular și după moartea lui [2]) în diferitele cancelarii ale Sfântului Scaun [3]).

Protonotarul Amalteo, luând în primire instrucțiunea și scrisoarea de recomandație a Papei, plecă în dimineața zilei de 14 Martie 1592 spre Firenze, sosind acolo a treia zi seara, pentru ca să-și urmeze drumul a doua zi spre Venezia. Trecând apoi Alpii prin Tirol și Hall, întrebuințând luntrea, se lăsă pe râul Enns în Dunăre ca să ajungă prin Viena la Pojon. Deacì își continuă călătoria iarăș pe uscat prin Ungaria de Sus de sub regimul Habsburgilor prin Turócz, Eperjes și Cașovia până la Tisa și deacolo la Tășnad (în comitatul Sălajului) care aparținând așà numitului «Partium» își putù urmà drumul pe teritoriul principatului Ardealului până la Cluj, unde sosì în ziua de 2 Maiu. Acì se întâlnì din întâmplare cu părintele Carrillo, care îl căutà la granița țării, unde fusese trimis de către Principe împreună cu căpitanul cetății Chioarul (Kővár) catolicul Cristofor Kereszturi, dar așteptat în zadar deoarece vizitiul lui Amalteo a apucat pe o șosea laterală, diferită de drumul mare. La Cluj s'a zvonit însă că în Curtea princiară din Alba-Iulia au sosit doi ceauși, așà că au trimis în grabă vorbă nunțiului papal să mai aștepte și să nu vină până ce nu vor plecà acești Turci, bănuitori de lucruri și schimbări neașteptate. Astfel s'a retras liniștit în reședința

[1]) «Scrisse con molta eleganza, accortezza e diligenza,» cetim despre el la autorul Catalogului inedit din 1783 al Arhivei Borghese, păstrat azi în Arhiva Vaticană.

[2]) Din scrierile sale-formulare găsim patru în opera lui Francesco Parisi, *Istruzion per la gioventù impiegata nella Segretaria*, vol. II, care în anul 1804 a avut chiar o a treia ediție.

[3]) Datele privitoare la vieața lui Amalteo le-am aflat în prima ediție a operei lui Parisi, *l. c.*, p. 31, după scriitorul friulan Gian Giuseppe Liruti precum și acelea din Gaetano Moroni cavaliere, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastico* din anul 1840 în vol. 48, p. 261 și vol. 60, p. 132.

Iezuiţilor din Cluj-Mănăştur, rămasă nelocuită de patru ani, de când fuseseră goniţi din ţară, aşteptând cu nerăbdare să fie chemat în Curte. Trebuì însă să poposească acì şapte săptămâni întregi fără vreo ocupaţie sau treabă, până ce sună ceasul scăpării şi duhovnicul Carrillo fu în stare să-l petreacă la Alba-Iulia, unde sosiră în ziua de 25 Iunie «la vecernie» când se făceà rugăciunea de seară.

Principele Báthory trimise întru întâmpinarea nunţiului pe maestrul său de cameră Iosica, cu mulţi magnaţi călări, cale de trei mile, conducându-l în trăsura sa proprie în cetate, unde fu dus cu alaiu de 500 de «dorobanţi albaştri» în Colegiul părăsit al Iezuiţilor, în care şedeà şi părintele Carrillo. Peste trei zile venì apoi cel mai în vârstă dintre fraţii Báthory anume Ştefan (care vorbià şi italieneşte) cu mare alaiu de cavaleri pentru ca să-l conducă în faţa principelui, care îi ieşì înainte până la capătul treptelor scării princiare a palatului, oferind de mai multe ori mâna dreaptă nunţiului, care se zăpăcì cu totul de atâta amabilitate, mai cu seamă când văzù că principele şi în sala de tron l-a aşezat în faţă cu el şi nu lăsă să se descopere, pe când senatorii stăteau cu căciula în mână.

Această primă audienţă a lui Amalteo fiind «publică», în oraţiunea sa de prezentare s'a mărginit de a se exprimà numai în termeni generali, asigurând pe principe de bunăvoinţa Sfântului Părinte; având grijă ca nu cumva să atingă în cuvântarea sa solemnă chestiunea discretă a religiunii şi cerinţa sa ca să recheme pe Iezuiţii goniţi. Acest lucru îl împărtăşì principelui tânăr în a doua a sa audienţă privată (secretă) luându-i făgădueala că se va conformà dorinţei Papei, îndată ce această chestiune delicată se va puteà desbate şi trece «în dieta generală» a ţării căreia ea aparţineà. Tot cu acest prilej îşi expuse şi însărcinarea sa a doua ca principele să se împace cu verii săi, la ceeace aderă după multă tânguealǎ şi supt influenţa rodnică a părintelui Carrillo [1]). Astfel nunţiul îşi luă îndrăzneala să-i comunice şi ultima chestiune, care o avea şi anume că de se va însurà principele, nu va luà niciodată altă femeie decât catolică, precum a şi jurat mai înainte şi că la căsătorie va cere consimţimântul Sfântului Părinte [2]).

---

[1]) P. Carrillo din Alba-Iulia, 22 August 1592 la Veress, *Epistolae et acta P. Alfonsi Carrillii S. I.* (Budapest, 1906) p. 31, (Vol. XXXII, al publicaţiunii Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria).

[2]) Se pomeneşte de misiunea abatelui Amalteo şi la Ştefan Szamosközy, *Történeti maradványai*, vol. IV, (Budapest, 1880), p. 66 însă greşit sub anul 1595 şi tocmai

Amalteo își isprăvì astfel însărcinarea luată dela Papa, căruia îi raportă cu mândrie că misiunea sa nu erà deșartă, întrucât nu plecase încă din Curte, când văzù cu mulțumire, cum sosesc rând pe rând frații Báthorești, pentru ca să salute pe principe — ceeace nu se văzuse de mult — și auzì cu câtă bunătate primì Sigismund Báthory chiar și pe Baltazar, despre care se vorbià deobște că vrea să-l răstoarne cu partizanii săi, ținând relațiuni secrete în acest scop chiar și cu Ștefan Surdul-Vodă din Țara-Românească [1]). Cu toate acestea, nunțiul află peste puțin (prin Carrillo) că poposirea sa în Curte nu prea mai are rost, așà că primind în audiența de concediere din 8 Iulie scrisorile principelui — în cari îl laudă mult Sfântului Părinte — plecă, fiind petrecut din nou tot de părintele Carrillo până la hotarul țării. Mai întâiu se odihnì însă două zile la Mănăștur, făcând vizită lui Baltazar Báthory în castelul lui din Jilău și apoi celorlalți doi frați Báthorești în cuibul lor din Șimlău. Deacì pornì în 20 Iulie spre Cracovia, pentru ca să poată aveà convorbire cu regele Poloniei Sigismund al III-lea și de acolo să se întoarcă la Roma, unde trimisese șapte rapoarte Sfântului Scaun despre misiunea sa, expunând în ele impresiunile avute în Curtea catolică a principelui Sigismund Báthory, care s'a întreținut cu dânsul într'un limbaj italian admirabil; impresiuni și observări privitoare la situația catolicismului și zelul Báthoreștilor față de Papa, căruia fiecare dintre acești principi și-au oferit serviciile lor pentru înălțarea Bisericii universale.

Din Cracovia Amalteo trecù prin Silesia și Moravia pentru ca să ajungă la Viena și în 4 Septemvrie 1592 pe drumul friulan la Venezia, de unde, terminându-și afacerile, se întoarse la Roma. Amalteo nu găsì pe Sfântul Părinte în reședința sa, dar trimițându-i vorbă de sosirea sa cu oareșicare îngâmfare, nu i se prezintă în palatul său din Frascati până ce nu fu chemat. Infățișându-i-se apoi, Clemente al VIII-lea ascultă cu mare interes raportul primului său nunțiu transilvănean, despre care mai târziu se alcătuì o relațiune foarte prețioasă, care cuprinde tot istoricul raporturilor Sfântului Scaun cu Ardealul, cu amănunte de totul noui și interesante [2]).

---

greșeala cronistului ne demonstrează cu ce secret lucră nunțiul, despre misiunea căruia istoriograful oficial al țării nu s'a putut bine informà.

[1]) Din raportul final despre misiunea lui Amalteo ; Veress, *Nunțiatură*, p. 388.

[2]) Aflată și publicată de mine în *Nunțiatura* mea, *l. c.*, pp. 382—394.

Papa Clemente mulțumì principelui Sigismund Báthory în scris pentru bunăvoința ce arătă față de Monsignorul Amalteo, dar cu mintea ageră pricepù foarte bine că împrejurările politice și religioase din Ardeal nu s'au îmbunătățit încă într'atâta, încât să poată forțà rechemarea Iezuiților expulzați și ca să nu dea prilej la vreo bănuială, nici alt nunțiu nu voià să trimeată în aceà țară îndepărtată.

II

Interesele catolicismului și ale Sfântului Scaun fuseseră susținute în Ardeal deocamdată de duhovnicul Carrillo. Continuitatea unei nunțiaturi transilvane se cereà însă dela sine prin importanța acelor interese. Dar o nouă încercare în această privință Clemente al VIII-lea nu putù face decât numai peste un an, când expedià pe protopopul Alexandru *Comuleo* în prima săptămână din Noemvrie 1593 la țarul din Moscova, la Cazaci și la Domnii Moldovei și Țării-Românești, cu însărcinarea ca să-i câștige ideii marei Ligi împotriva Turcilor, inamici înverșunați ai creștinismului [1]), precum câștigase și ajutorul efectiv al împăratului Imperiului Roman, Rudolf al II-lea. Această misiune aveà astfel în aparență un scop politic, indicat chiar și prin faptul că în cursul verii trecute Turcii au pornit în Ungaria de Jos, răsboiu care amenință întreaga lume creștină civilizată, precum se obișnuià a se zice pe atunci ca «deviză» pretutindeni. Idea acestei solii interesante a purces din partea principelui Sigismund Báthory, al cărui mandatar, părintele Carrillo, reprezintă planul stăpânului său la începutul lunii Noemvrie în persoană Vaticanului.

Comuleo se bucură de cinstea de a fi fost ales pentru îndeplinirea acestei importante misiuni împrejurării fericite, că fiind de origină croată, cunoșteà limbile slave, iar din misiunile sale anterioare cunoșteà pe deplin starea de lucruri din Balcani și Europa orientală [2]). El își trăgeà obârșia din familia Kumulovič din Spalato și ajunse în 1576 pentru studii teologice la Roma, unde intră în mănăstirea croată cu hramul

[1]) Cfr. scrisorile lui Clemente al VIII-lea către Aron și Mihaiu-Vodă din 8 Noemvrie 1593 (trimise prin Comuleo) după Theiner în Hurmuzaki, *Documente*, vol. III/1, pp. 174—176.

[2]) Un raport al lui Comuleo se află în Hurmuzaki, *Documente*, vol. III/2, pp. 13—14 însă cu data greșită de 1580.

Sfântului Hieronim, în care își atrase interesul prepușilor sái prin studiile sale științifice, așà că fu expediat de Papa Gregorie al XIII-lea în Balcani pentru studierea situației religioase a popoarelor creștine de acolo [3]). Comuleo săvârșì cu mare zel misiunea sa și rapoartele lui scrise din această a sa călătorie au servit mult timp de singură călăuză sigură ale acestor lucruri, lumii civilizate [1]). Drept răsplata străduințelor sale neobosite, fu numit de Sixt al V-lea arhiereu al mânăstirii și bisericii sale și ca atare fu trimes și de Clemente al VIII-lea în spre Miazănoapte [2]).

Neputând așteptà până să-și sfârșească afacerile duhovnicul Carrillo, Comuleo luă în primire în ziua de 21 Noemvrie 1593 instrucțiunile [3]) și ajunse la 11 Decemvrie la Viena [4]), iar peste câteva zile la Praga. Acì primind bune informațiuni dela nunțiul Cesare Speciano, tot singur își continuă călătoria pe drumurile pline de troiane de zăpadă și noroiu în spre Ardeal. În ziua Sfântului Silvestru deabià se află la Cașovia [5]), unde venind știre că principele Sigismund Báthory nu se află acasă, se odihnì în cetatea Chioarului, până ce fu chemat, așà că numai în ziua de 7 Fevruarie 1594 sosì la Alba-Iulia «incognito», necunoscut și nebănuit de nimeni [6]). Acì Comuleo se purtă așà de diplomatic încât nici adevăratul scop al venirii sale nu-l destăinuì principelui, decât numai în a treia audiență — în 10 Fevruarie — rugându-l în numele Papei ca să rupă relațiile sale cu Turcii, cărora de drept îi erà vazal tributar și să se uniască cu împăratul Rudolf, care erà totodată rege al Ungariei, pentru înfrângerea dușmanilor creștinătății. Principele însă a rămas rezervat, zicând că nu se poate declarà într'o chestiune atât de vitală a țării, până ce nu se sfătuește cu vărul său mai mare, Cardinalul Andrei Báthory, pe care-l așteaptă din Polonia. La sosirea lui, frații Báthorești ținură noaptea o consfătuire secretă aderând propunerii Sfântului Scaun, după care porniră pe Carrillo în Curtea dela Praga cu nădejdea

---

[1]) Raportul general al lui Comuleo despre locuitorii creștini din Macedonia, Albania, Serbia și Bulgaria din 30 Noemvrie 1584 publicat în *Starine*, vol. XVI, p. 210—220.

[2]) Despre misiunea lui Comuleo a scris pe larg Francisc Rački în *Starine*, vol. XIV (din 1882) pp. 83—124 precum și Kukuljevič și Iezuitul francez Pierling, *ibid.*, vol. XVI (18841) pp. 209—251.

[3]) Secretarul de Stat Cinzio Aldobrandini primise la 27 Noemvrie 1593 dejà scrisoare dela Comuleo; Veress, *Carrillo*, p. 429.

[4]) Din raportul lui Comuleo, *ibid.*, p. 431.

[5]) După raportul nunțiului Speciano; *ibid.*, p. 439.

[6]) Raportul martorului Matia Kis, în *Uj Magyar Muzeum* din 1854, vol. II, p. 21.

ca să dea și ea vreun ajutor efectiv precum li-a fost făgăduit și de către Papa.

Această hotărîre spontană însemnà un succes vădit al misiunii nunțiului Comuleo, de care el se bucurà cu mândrie, însă pe de altă parte a făcut și experiențe ce nu-i plăceau, întrucât a observat că Sigismund Báthory vrea să-și procure țările române pe seama sa, pe când planul Papei erà ca principele Sigismund să încheie numai o triplă alianță cu Moldova și Țara-Românească. Nunțiul isteț află din convorbirile tainice avute cu Báthoreștii și faptul uimitor că Cardinalul Báthory, crescut și bine cunoscut în Polonia, avea năzuința secretă să ajungă rege acolo (precum fusese pe vremuri unchiul său, mort de șapte ani) și acest plan al său păreà ușor de realizat prin aderenții săi din nobilimea leșească în cazul, când Sigismund al III-lea nu s'ar întoarce din călătoria sa din Suedia, la care — suedez cum erà — se pregăteà de atâta vreme. Despre aceste lucruri se vorbià șoptind fără rezervă în Curtea sgomotoasă din Alba-Iulia, unde se mai cunoșteà și dorința statornică a celui mai destoinic dintre frații Báthorești — Baltazar Báthory — ca să alunge dela domnie pe vărul lor Sigismund. Aceste impresiuni nu erau de natură de a asigurà stabilitatea Ligii europene plănuită, așà că nunțiul Comuleo (acest idealist care visà de Uniunea popoarelor creștine din Orient) părăsì Curtea ardeleană în ziua de 8 Martie 1594 cu simțeminte foarte felurite [1]) pentru a merge în Moldova la Aron-Vodă. Acesta s'a arătat foarte prietenos față de trimisul Papei, dorind și el însuși ca să se pornească un răsboiu împotriva Turcilor și să fie izgoniți chiar și din Constantinopol și din toată Europa. În acest scop a și trimes apoi un sol de al său în Curtea împărătească. Comuleo puteà fi mulțumit cu acest rezultat, însă (după informațiile primite) nu avù îndrăzneală să meargă și la Mihaiu-Vodă, judecându-l prea unit și interesat cu Turcii, cu toate că mai în urmă se auzì că el a început tratative serioase cu principele Báthory propunându-i să-și unească armele în paguba vrăjmașului comun [2]).

Plecat din Alba-Iulia, Comuleo a fost foarte mângâiat de planul secret al principelui Sigismund Báthory — de care l-au încredințat atât părintele Carrillo, cât și frații Báthorești — cum că la primăvară dorește a tri-

[1]) In sensul scrisorii sale; Veress, *Carrillo*, p. 459.

[2]) Pe baza datelor aflătoare în instrucțiunea Papei Clemente VIII date nunțiului Visconti; Veress, *Nunziatura*, pag. 57 și Hurmuzaki, *Documente*, vol. III 11, p. 395. (Depe un exemplar prost și nedatat).

mite o oaste sub căpitănia lui Baltazar Báthory contra Turcilor, față de cari până atunci va arătà cea mai mare prietenie. Comuleo aşteptà însă ca Sigismund să se uniască pentru acest măreț scop în taină cu Domnii Moldovei şi Ţării-Româneşti şi trecând în persoană în țara lor să meargă cu ei până la Constantinopol [1]. Domnii Ţărilor române erau în această chestiune de acord cu Sigismund Báthory, nădăjduind mult şi în victoria ce se sperà că vor avea-o armele imperiale în Ungaria, aşà că în ziua de 19 Fevruarie sosiră chiar solii lor în Alba-Iulia pentru a zorì uniunea cu principele Báthory spre a pornì cu toții — câteşi trei — împotriva Turcilor; Sigismund însă, nevoind încă a se declarà pe față, ținù pe boierii români cu nădejdea şi întreprinderea promiteà cu atât mai mult, că se zvonià că chiar şi Cazacii se vor unì şi învoì cu Moldovenii, după care fapt Comuleo va ațâță şi pe Circasieni, Moscoviți şi Leşi ca să se uniască asemenea cu ei [2].

Aceste planuri de uniune erau însă numai utopii deşarte ale unui visător de felul lui Comuleo, care nu cunoşteà îndestul echilibrul energiilor din partea răsăriteană a Europei, dominată dealtfel de două puteri cum erà a Cazacilor şi a Tătarilor în veşnică hărțuială între ele Mai puțin se cunoşteau aceste forțe în Vatican, unde erau neliniştiți pentru multa zăbavă a lui Comuleo în Ardeal, trăind însă cu nădejdea că Moscoviții se vor hotărî a tăià vârtejul potopului Tătarilor, care amenință cu nimicire toate țările cari le cădeau în drum până în mijlocul Ungariei. Iată dece se aşteptà atâta dela uniunea lui Sigismund Báthory cu principatele române, susținută şi de părintele Carrillo cu neclintit zel [3].

Această tendință foarte naturală (dictată şi de poziția Ardealului între două puteri mari) erà însă să fie contrariată în Curtea imperială dela Praga, unde se ivì proiectul faimos de a înlăturà pe Báthory din scaun şi a trimite în locul lui pe arhiducele Maximilian, acest frate timid şi slab al împăratului Rudolf, măcar ca guvernator, până ce lumea s'ar obişnuì cu noul regim şi noul Domn.

Un proiect mai prost nici nu se puteà închipuì, cu toată ambițiunea vanitoasă a nefericitului arhiduce, care încă din anul 1587 purtà titlul

[1]) Din relațiunea lui Comuleo dela 16 Fevruarie 1594; Veress, *Nunțiatură*, pp. 42—43.

[2]) Comuleo din 23 Fevruarie 1594; *ibid.*, p. 47.

[3]) Pe baza scrisorii secretarului Minucci din Roma, 2 Aprilie 1594. (Anexat sub No. I).

de «rege al Poloniei» ceeace i-a adormit bunul simț al cugetării. Nunțiul Speciano avuse deci deplină dreptate zicând că nu știe cum s'ar puteà săvârșì acum acest plan, când nu se știe dacă ardelenii îl doresc pe Maximilian și mai cu seamă dacă l-ar primì, de le va fi trimis în țară; nici ne mai vorbind de cazul, cum ar fi privită această schimbare de către Papa și de însîși Polonezii, cari cred că n'ar fi prielnic să se tulbure starea lucrurilor printr'un astfel de pas riscat. Chestiunea depindeà însă în mare parte de felul cum se va declarà principele Ardealului față de trimisul Papei, care credeà — departe de cuibul atâtor frământări — că timpul e foarte oportun pentru a se declarà pe față împotriva vrăjmașului comun [1]).

III

Prin iscusința lui Comuleo, Clemente al VIII-lea își realiză perfect marele scop prepus și anume de a sustrage pe Sigismund Báthory dela alianța cu Turcii și ceeace a urmat după aceasta timp de un an și jumătate, a fost un rezultat firesc al succesului obținut, cu toate că această schimbare fundamentală în politica externă a Ardealului s'ar fi putut realizà și fără «lovitura de Stat» și omorîrea mișelească a boierilor opozanți, care a curmat importanța dietei din Cluj din vara anului 1594, în care s'a hotărît ruperea relațiunilor cu Poarta otomană și ralierea țării imperiului german-roman, ceeace a avut urmări atât de triste.

Pentru evenimentele sângeroase toată răspunderea cade pe capul principelui Sigismund Báthory, ușor influențabil și intimidat de sfetnicii săi egoiști și lacomi. Sigismund însă trebuià să simtă necontenit remușcările pentru sângele vărsat al vărului său Baltazar și al altor 13 boieri de frunte și, neavând astâmpăr, expediè în grabă pe cămărașul său intim, părintele Fabio Genga, la Papa, ca să-l ierte pentru procedeul său ireparabil și să-l mângâie cu făgădueala neclintită că la primăvară va ridicà armele contra Turcilor, dacă va fi ajutat și de Sfântul Scaun.

Clemente al VIII-lea erà mângâiat de această ofertă mult așteptată, care îi făgăduià realizarea marelui scop al vieții sale și despre ajutorul său efectiv voià să asigure pe sumețul principe ardelean prin Alfonz *Visconti* episcopul de Cervia, ca să-l îndemne la pornirea campaniei contra vrăjmașului tradițional al creștinătății.

---

[1]) Vezi în raportul nunțiului Speciano din Praga, 4 Aprilie 1594. (Anexat sub No. II).

Misiunea lui Visconti fu hotărîtă chiar la începutul lunii Noemvrie 1594 în Vatican, unde însă episcopul având mulți dușmani personali, lucrul suferì o întârziere de vreo lună, când, în sfârșit, se pregătì instrucțiunea detaliată a noului nunțiu, care ne dă o privire largă în afacerile interne ale Ardealului, actul acesta diplomatic fiind redactat pe baza rapoartelor în scris avute dela nunții anteriori, cum și dela părintele Genga, care trăià de mulți ani în Curtea principelui Báthory. Acestei instrucțiuni a trebuit însă să i se mai adauge de către Curia papală (la 15 Ianuarie 1595) două anexe întregitoare și astfel plecarea nunțiului desemnat suferì din nou o amânare neplăcută.

Amănuntele «instrucțiunii» lui Visconti privitoare la istoria Românilor sunt foarte interesante. Așà se pomenește în ea de soarta amară a Domnilor țărilor române «tiranizați» de către Turci, cari îi depun când vreau pentru cele mai mici pricini și nedreptăți, așà că de mulți ani încoace se văd prin Germania, Polonia și Italia umblând vagabonzi și cerșind aceia cari puțin mai înainte erau Domnii acelor țări. În Moldova domnește Aron-Vodă, creștin de lege ruteană, care însă nu s'a arătat niciodată vrăjmaș al catolicilor din țara lui — cetim în instrucțiune — ba a scris în două rânduri Sfântului Părinte recunoscându-l de cap al Bisericii creștine, iar față de Don Alexandru Comuleo a fost foarte prietenos și gata pentru a se pornì o mare campanie împotriva păgânilor ca să fie goniți din Constantinopol și din toată Europa. Nu de mult Aron-Vodă trimise chiar un sol la Curtea împărătească oferindu-i ajutorul său cu o singură condițiune, și anume că de ar fi nevoit să-și părăsească tronul să fie bine primit în Statele imperiului. Vaticanul însă nu avù multă credință în făgăduelile lui Aron-Vodă, mai cu seamă când aflä că Cazacii zaporogeni intrând în Moldova pentru a încercà vreo luptă contra Turcilor, Aron, la chemarea căpitanului lor, nu a vrut să se uniască cu dânșii, așà că oastea ungară pe care o aveà pe lângă dânsul (dela Sigismund Báthory) a fost nevoită să-l părăsească. Acest lucru a jignit mult pe principele Báthory, care credeà că are în Aron-Vodă un aliat de ajutor reciproc, așà că Aron fugind la el, a pus să-l prinză, aruncându-l în temnița dela Vinț, unde a și murit.

Despre Mihaiu-Vodă se aflase mai înainte la Roma că prea e unit și interesat cu Turcii, însă mai pe urmă s'a auzit că are legături strânse cu Sigismund Báthory, asigurându-l că-și va unì oștile cu ale lui împotriva vrăjmașului comun al creștinătății și că-și va da chiar soția și fiul său Pătrașcu ca ostatici principelui Ardealului, iubit și de poporul

român al Țării-Românești, gata a-l ajută în întreprinderea sa nobilă [1]).

Nu se pomenește în «instrucțiune» dinadins nimica de proiectul principelui Ardealului de a-și unì țara sa cu principatele române, căci acest lucru ar fi jignit mult pe Leși și mai cu seamă pe cancelarul lor Zamoyski, care erà hotărît de a menține suveranitatea Poloniei asupra Moldovei. Dar cu toate că Vaticanul erà de părere că această uniune nu se va puteà face fără vreo revoltă a țărilor române ori o răzbunare a Turcilor, știm că ea totuși s'a făcut prin impunerea energică a tânărului principe, care alungând din Moldova pe Aron-Vodă, erà de sigur de aceeaș părere ca și deregătorii din Curtea papală, că Sigismund Báthory fiind cumnat cu Zamoyski, acesta nu puteà să fie protivnic succesiunii ardelene [2]) și astfel a măririi gloriei familiei sale, guvernul căreia promiteà liniștea ei.

*

Episcopul Alfonz Visconti — acest al treilea nunțiu ardelean — se trăgeà din vestita familie princiară Visconti din Milano, fiind fiul cel mai mic al lui Annibale Visconti și al soției sale, Lucia di Domenico Sauli din Genova. La dorința părinților săi, Alfonz îmbrățișă cariera preoțească și, terminând universitatea din Pavia, se înscrise la 1574 în Colegiul nobililor jurisconsulți din Milano [3]), iar când plecă apoi la Roma intrând în Vatican, propășì bine prin calitățile și originea sa distinsă [4]). Începând a lucrà în oficii foarte subordinate, înaintă repede, așà că Gregorie al XIII-lea l-a numit referendar și la 1581 e dejà nunțiu în Curtea din Torino [5]), pentru ca apoi să fie trimis ca «collector apostolic» în Portugalia, guvernatorul căreia îi dădù titlul de vice-legat. Întorcându-se în Curia papală, fu numit de Sixt al V-lea vice-auditor cameral și această slujbă grea o îndeplinì așà de bine, încât Gregorie al XIV-lea îl trimise nunțiu în Curtea împăratului Rudolf [6]). Ca atare sosì

---

[1]) Din instrucțiunea lui Visconti; Veress, *Nunțiatură* p. 57.

[2]) Vezi scrisoarea lui Minucci din Roma, 8 Aprilie 1595. (Anexat sub No. III).

[3]) După Conte Pompeo Litta, *Le famiglie celebri italiane*, vol. I, tabela VII.

[4]) O parte din aceste date le-am găsit în opera contemporanului cardinal Bentivogli, *Memorie overo diario* (Amsterdam, 1648) pp. 101—102.

[5]) Rapoartele lui scrise deacì se află în Arch. Vat. Borghese, III, 97/c.

[6]) Ciaconius, *l. c.*, vol. IV, p. 318.

la 4 Iulie 1589 la Praga, unde reprezentă doi ani deplini Sfântul Scaun [1]), de care fu numit apoi episcop de Cervia şi nunţiu în Spania. Din cauza morţii Papei, el însă nu plecă, căci Colegiul Cardinalilor l-a numit prefect al circumscripţiei Leonine şi totodată al Conclavei, iar Inocenţiu al IX-lea, preşedinte al provinciei Romagna, unde curăţì repede părţile dinspre Norcia de bandiţi şi energia aceasta a sa a fost aşà de impunătoare, încât Clemente al VIII-lea l-a designat nunţiu în Ardeal. Misiunea sa importantă fu apoi aşà de bine săvârşită, încât la întoarcere a fost numit de el Cardinal [2]) şi cinstit şi de urmaşul său Paul al V-lea cu multe onoruri bisericeşti [3]).

Un astfel de bărbat câştigă acum Ardealul în persoana lui Alfonz Visconti, care a primit bucuros însărcinarea ce i s'a dat, căci în timpul şederii sale la Pragá, văzuse des pe Ungurii şi Ardelenii cari se perindau pe acolo cu afacerile lor, despre împrejurările cărora tot mai află câte ceva. Însă Ardealul pe vremea aceasta aveà încă aşà de puţine relaţiuni cu Sfântul Scaun, încât în rapoartele din Praga ale lui Visconti timp de doi ani întregi, nu găsim decât o singură ştire despre Ardeal şi chiar aceea primită din Caşovia. Acest lucru se explică altfel şi prin faptul că grija duhovnicească a urmăririi evenimentelor din Ardeal erà încredinţată nunţiului din Polonia, care comunicà Vaticanului cele aflate din întâmplare, pe când înfiinţarea unei nunţiaturi transilvane prin Clemente al VIII-lea erà cerută tocmai în urma înmulţirii afacerilor religioase, cu scopul nedeclarat de a combate lăţirea religiunilor protestante, cari erau în majoritate.

* * *

Cu toată onoarea ce i s'a făcut prin numirea de nunţiu ardelean, Visconti plecă rău dispus în ziua de 12 Fevruarie 1595 pe lungul drum ce trebuià să-l facă până în Alba-Iulia, pe de o parte, fiindcă aştepta din zi în zi numirea sa de arhiepiscop al Milanului, ceeace nu s'a împlinit, iar pe de alta, fiindcă nu i s'a dat decât un mic viatec de 500 taleri pentru cheltueală de drum, care astfel trebuià să o întregească din punga sa proprie.

[1]) Rapoartele sale din Praga sunt păstrate în Arch. Vat. seria *Nunziatura di Polonia*, vol. 34 şi *Nunziatura di Germania*, vol. 122; pe când multe alte sunt împrăştiate în diferitele volume ale Arhivei Borghese, *ibid.*

[2]) Ciaconius, *l. c.*, p. 318.

[3]) După comunicările unui Anonim al Curţii Papei Paul al V-lea; Bibl. Vat. *Vat. lat.*, 8461, p. 297.

Având misiune să trateze cu marele-duce al Toscanei în chestiunea ajutorării cu bani a campaniei principelui Sigismund Báthory contra Turcilor, nunțiul Visconti poposì în Firenze, dar neaflând acolo pe ducele s'a dus după el la Pisa ca să-i poată vorbì. Deacì apoi, trecând prin Bologna și Venezia, plecă în Tirol și ajungând în 16 Martie la Innsbruck [1]) sosì prin Viena la 2 Aprilie la Praga. Acì fu primit în audiență privată de către împăratul Rudolf, căruia i-a cerut sprijinul material al întreprinderii principelui Sigismund Báthory. Spre marea sa surprindere, nu căpătă însă decât făgădueli deșarte, cu toate că în virtutea tratatului din Praga, încheiat prin osârdia Iezuitului Carrillo în primele zile ale anului, Rudolf erà dator să ajute pe principele Ardealului, după ce se deslipise de imperiul otoman în favoarea măreței idei a creștinismului. Înțelegându-se acì și cu nunțiul Speciano, conform instrucțiunii sale, Visconti plecă peste o săptămână spre Cracovia [2]), primit fiind acolo de către nunțiul Germanico Malaspina cu multă plăcere și bune povățuiri, deoarece cunoșteà foarte bine afacerile din Ardeal. Mai puțin edificătoare rezultă însă convorbirea nunțiului cu cardinalul Andrei Báthory avută în Curtea polonă, din motivul că proiectele trufașe, ambiția nemărginită și firea neastâmpărată a acestuia păreau nunțiului Visconti primejdioase cauzei pe care cu toții trebuiau să o urmeze, temându-se că vor izvorî cu timpul multe rele din ele, mai cu seamă că dela omorîrea fratelui său mai mare, Baltazar, Cardinalul devenise un vrăjmaș declarat al lui Sigismund Báthory.

În astfel de dispozițiuni sufletești părăsì Visconti la sfârșitul lui Aprilie Cracovia plecând spre Ardeal, pe niște drumuri mult mai rele decât i s'a spus, așà că călătoria sa până la Cluj a ținut două săptămâni încheiate, suferind mult și din lipsa nutrețului cailor, cari în multe locuri au căzut la pământ sleiți de foame, așà că trebuià să fie târît de bivoli dintr'un sat într'altul. In vieața lui n'a avut drum așà de greu, raportează Visconti din Alba-Iulia, unde a fost primit în audiență de Sigismund Báthory întâia oară în dimineața zilei de 18 Maiu 1595.

Nunțiul găsì pe tânărul principe drept un om de mare isteţime și judecată, înțelept și vioiu, care promite mult cu timpul, însă acest «timp» aduse multe deziluzii nunțiului care petrecù trei ani de zile pe lângă dânsul. Deocamdată, aveà însă mare încredere în rezoluția fermă

[1]) Veress, *Carrillo*, p. 137.

[2]) Cfr. raportul nunțiului din Praga, 11 Aprilie 1595; Hurmuzaki, *Documente*, vol. III/2, pp. 91—92 și al lui Speciano din 9 Aprilie 1595; Veress, *Carrillo*, p. 140.

a lui Sigismund Báthory de a păși pe poteca aleasă, în care nunțiul nu-l puteà ține decât numai cu făgădueli și declarațiuni academice, lucru cu atât mai neplăcut, cu cât sultanul îi promiteà munți de aur prin ceaușii săi cari sosiau des. Visconti, chiar la sosirea sa în Curte, află unul, dar erà mângâiat găsind și boieri și episcopi români veniți dela Mihaiu-Vodă pentru a încheià tratatul de unire dintre el și principele Ardealului [1]) care se și făcù în mod solemn.

Dealtfel tânărul principe începuse să aibă o ură și antipatie vădită față de împăratul Rudolf, văzând că nu i-a trimes la termenul fixat mireasa, principesa Maria Christierna, cu care se logodise «per procuram» prin unchiul său Ștefan Bochkay. Iritat cum erà, ambițiosul Sigismund Báthory se temeà adeseori că nici nu i-o va trimite și el va ajunge de râsul lumii, așà că Visconti abià izbuteà să-l liniștească. Față de aceasta însă, din Țara-Românească sosiau știri bune despre izbânda armatei ardelene trimisă de Báthory lui Mihaiu-Vodă, știri cari vesteau trecerea Dunării, arderea cetății Nicopol și sfărâmarea vaselor turcești de acolo cu omorîrea mai multor spahii și devastarea Bulgariei. În ziua de 2 Iulie fusese prezintat principelui stindardul Turcilor luat în aceste bătălii împreună cu știrea că s'a luat chiar și Turnu-Măgurele, ale cărui turnuri au fost dărămate de ai noștri afară de unul, din lipsă de munițiuni [2]); pe când despre starea numerică a oștilor turcești, gata să invadeze Țara-Românească, Monsignor Visconti a fost bine orientat dintr'un lung raport scris în Iași de vorbărețul raguzan Paul Giorgi, cunoscutul și iscusitul spion fanatic al cauzei creștine [3]).

Aceste știri influențau în mod favorabil recrutarea oștilor noui în țară și erà bine că știrile bune preocupau mintea și starea sufletească a principelui, căruia între timp îi sosì și mireasa. Aceasta fu întâmpinată la Cluj de către nunțiul Visconti [4]), care o petrecù apoi până la Alba-Iulia, unde cununia ei cu Báthory fu săvârșită tot de el în ziua de 6 August

---

[1]) Relațiunea lui Visconti din 18 Maiu 1595; Veress, *Nunțiatură*, p. 76.

[2]) După raportul nunțiului Visconti în relațiunea lui Pichena din Praga, 25 Iulie 1595. (Anexat sub No. IV).

[3]) Publicat de mine, în *Nunțiatură* pp. 93—97.

[4]) Wolfgangi Comitis de Bethlen... *Historiarum Pannonico-Dacicarum Libri X* [1684], fol. 832. Ediția a doua a acestei opere în șase volume a apărut în Sibiiu, 1782. (Evenimentele anilor noștri se cuprind în volumele III și IV ale acestei ediţiuni îngrijite de învățatul preot reformat Iosif Benkő).

în catedrala luată acum îndărât din mâna reformaților, cari o posedaseră de decenii. Se știe însă că această căsătorie a fost nefericită din cauza indispoziției trupești a lui Sigismund, pentru tăinuirea cărui lucru pregătirile de răsboiu și treburile multiple ale pornirii unei campanii prindeau foarte bine. Așà se explică faptul că neocupându-se de loc cu tânăra sa soție, Sigismund își părăsi reședința în ziua de 27 August plecând în campania creștinilor contra Turcilor — realizată în timp scurt — care îi aduse în lumea cultă atâta mărire și laudă.

Primul popas al oastei ardelene fu ținut la Sebeșul-Săsesc, mergând încetinel spre Brașov, unde principele așteptă să-i sosească călărimea, pe când artileria o trimiteà zilnic peste munți la Târgoviștea lui Mihaiu-Vodă. Acolo plecă și el după soldații săi îndată ce concentrarea armatei sale fu isprăvită. Lângă el a rămas necontenit și Monsignor Visconti, îmbrăcat în armură de fier — ca un cavalier medieval — însoțind cu o hotărîre curagioasă și demnă de toată lauda principele în toată campania, ceeace vor fi făcut puțini dintre nunții papali. Prin aceasta Visconti fu de mare ajutor principelui, nu numai pentru că ținea în fiecare zi slujbă bisericească soldaților din tabără, dar și pentru că raportà conștiincios despre înaintarea armatei creștine Sfântului Scaun, unde ținea astfel viu jăratecul simțimântului de ofrandă față de principele răsboinic, care săvârșì realizarea unui măreț plan, la care altul dintre principii creștini nu se puteà găsì [1]).

Un extras al rapoartelor nunțiului Visconti ne-ar da aproape o întreagă istorie a campaniei creștinilor contra lui Sinan pașa, lucru ce l-am și făcut pe baza unui alt material italian contemporan [2]). Astfel mă mărginesc numai a atinge evenimentele descrise de dânsul pentru ca să vedem detaliile însărcinării sale cari se oglindesc în acele rapoarte atât de interesante, scrise sub impresia vie a întâmplărilor sub zidurile cetăților asaltate de creștini și la bubuitul tunurilor.

---

[1]) Despre activitatea Papei împotriva Turcilor vezi studiul lui Cav. L. F. Mathaus-Voltolini, *Die Betheiligung des Papstes Clemens VIII an der Bekämpfung der Türken in den Jahren 1592—1595* în «Römische Quartalschrift», 1901, pp. 303—326 și 412—424, iar din literatura veche Domenico Bernini, *Memorie historiche di ciò, che hanno operato li Sommi Pontifici nelle guerre contro i Turchi* dal primo passaggio di questi in Europa fino all'anno 1684 (Roma, 1685) pp. 244—261. Cea mai nouă lucrare este a profesorului croat Karel Horvat; Zagreb, 1910.

[2]) Cfr. Veress, *Campania creștinilor în contra lui Sinan pașa din 1595*, (București, 1925) în «A. R. Memoriile Secțiunii Istorice», seria III, tomul IV, mem. 3.

Principele Sigismund Báthory a trecut Carpații în ziua de 1 Octomvrie 1595 înspre Țara-Românească, dar i-a trebuit o săptămână până ce sosì călărimea și ajunse sub zidurile Târgoviștei, păzită de Sinan pașa cu o armată superioară lui ca număr [1]). Oastea ardeleană însă cereà să se înceapă asaltul zidurilor, dar el nu se putù începe din pricina ploilor numai în ziua de 18 Octomvrie, când întreprinderea a reușit după ce Sinan pașa fugì o zi mai înainte spre București, unde plecă și Báthory în bună ordine și nădejde. Dar Sinan fugì și deacolo mai departe, aprinzând podul de peste Argeș. Așà Báthory a trebuit să înainteze pe un alt drum spre Giurgiu, unde ajunse la 28 Octomvrie la amiazi pentru ca să afle foarte surprins că Sinan a trecut pe partea cealaltă a Dunării, lăsând 600 pedeștri în cetate și 5000 afară pentru paza podului ei. Aceștia apărau cu îndârjire cetatea, dar erà evident că ea nu se va puteà mult timp ține, cu toate că Sinan pașa neliniștea într'una oastea creștină de pe ostrovul Dunării, unde el se refugiase. A treia zi principele Báthory reușì a luà cetatea Giurgiului, ajutat fiind de căpitanii italieni trimeși de ducele Toscanei, cari se îndeletniciau mult în așezarea metodică a artileriei și conducerea sistematică a baterii zidurilor (în cari lucruri ardelenii erau mai puțin dibaci ca ei) precum și de Mihaiu-Vodă, care însă nu e menționat de loc în rapoartele nunțiului.

Principele Báthory arătă și acì o rară vitejie și tenacitate, stând trei zile întregi în picioare în tot timpul asaltului, umblând mereu printre soldați, ca și nunțiul Visconti, ai cărui oameni fuseseră cei dintâiu cari au așezat steagul principelui (cu stema familiei sale de trei zâmbi de balaur) pe zidurile cetății luate.

Victoria obținută supt Giurgiu nu se putù însă exploatà bine de către principele Báthory, ai cărui oameni erau neliniștiți și așà de nedisciplinați încât tunurile turcești aflate în cetatea Giurgiului au trebuit să fie asvârlite în Dunăre, căci ofițerii ardeleni nu voiau să le ducă acasă pe drumurile grozave ale câmpiei muntene. Astfel principele pornì îndărât în ziua de 2 Noemvrie fără să fi putut lăsà vreo garnizoană în cetatea ocupată cu atâta oboseală.

---

[1]) Despre acest general turc-renegat publică Iezuitul din Roma P. Ilario Rinieri un volum de 221 pagini sub titlul *Clemente VIII. e Sinan bassà Cicala* (Roma, 1898) pe baza datelor aflate în Arhiva Vaticanului, care însă nu cuprinde nimica nou privitor la istoria Românilor.

Pe acelaș drum, pe care venise, oastea ardeleană obosită ajunse în ziua de 13 Noemvrie la Brașov, de unde Báthory voià cu orice preț să intre în Moldova pentru a gonì de acolo pe Leși, contra cărora erà foarte indignat, însă supt influența nunțiului renunță la această campanie spre a nu da prilej vrăjmașilor la noui atacuri [1]). Liniștit întru câtva, Monsignor Visconti petrecù pe Sigismund Báthory până la Sibiiu, de unde plecă apoi singur la Alba-Iulia, ca să poată întâmpinà acolo cum se cuvine pe principele învingător.

Știrea victoriei obținute de oastele creștine de sub conducerea principelui Báthory se lățì ca fulgerul în toată lumea și pentru ca să tragă folos în interesul cauzei din entuziasmul pe care l-a produs pretutindeni, în ziua de Crăciun se hotărî ca după anul nou să plece la Praga pentru ca să raporteze în persoană împăratului despre amănuntele campanici victorioase și să-i ceară ajutor pentru continuarea întreprinderii pornite cu atâta succes.

Între multiplele griji ale pregătirii călătoriei pompoase la Curtea din Praga sosì deodată — în ajunul Crăciunului — vestea tristă despre omorîrea crâncenă a lui Ștefan Răzvan, a acestui «valoros soldat» care s'a arătat atât de viteaz în campania trecută și care căzù acum victima imprudenței sale, căci întors cu Sigismund Báthory în Ardeal, hotărî să-și ia scaunul înapoi dela Ieremie-Vodă, pus de Leși și de cancelarul lor Ioan Zamoyski, împotriva căruia ațâță mereu pe Báthory chiar și în timpul campaniei. În acest scop, primind 2000 de soldați unguri dela Sigismund Báthory, Răzvan plecă în ziua de 2 Noemvrie din Brașov, însă sărmanul om a fost prins (în bătălia dela Suceava la 11 Decemvrie 1595) de adversarii săi leși [2]) și — precum se știe — tras în țeapă de către oamenii lui Ieremie. Vestea acestui fapt grozav a influențat atât de mult starea sufletească a lui Sigismund Báthory, încât erà cât pe aci să renunțe la plecarea spre Curtea împărătească, voind să pornească o campanie de răsbunare contra Moldovei, dacă nu ar fi primit veste să meargă cât mai curând, așteptat fiind de împăratul Rudolf. Mare durere și jale produse știrea cruzimii și în Vatican, unde se temeau din capul locului pentru încercarea îndrăzneață, dar nesocotită

[1]) Din expunerea nunțiului Visconti dela 13 Fevruarie 1596; Veress, *Nunțiatură*, p. 414.

[2]) Data bătăliei o știm din scrisoarea lui Ioan Felix Herburt (*Diplomatarium Italicum*, vol. I, p. 494) pe când cronica Iezuiților din Cracovia pune bătălia pe ziua de 12 Decemvrie 1595; *Scriptores Rerum Polonicarum*, vol. VII, (Cracoviae, 1881) p. 210.

a «distinsului» Răzvan [1]). Nu cunoaștem în destul faptele lui Ștefan Răzvan petrecute în cursul campaniei creștinilor contra lui Sinan pașa, nici motivele psihologice pentru cari el erà atât de slăvit de nunțiul Visconti — și prin dânsul la Vatican — lucru cu atât mai surprinzător, cu cât despre Mihaiu-Vodă și faptele sale nu aflăm în relațiunile nunțiului nicio singură mențiune!

La stăruința lui, principele Báthory fu petrecut în misiunea sa importantă la Curtea imperială și de nunțiul Visconti, astfel cerând și datoria sa, ca să stea lângă dânsul cu sfat și pildă bună.

Drumul greu de iarnă ținù o lună întreagă prin Ungaria de Sus până ce ajunseră în 4 Fevruarie 1596 la Praga, însă principele se îmbolnăvì pe neașteptate de variolă, așà că numai peste o săptămână se putù înfățișà împăratului Rudolf, care-l primì bucuros și îi făgăduì pe șase luni câte 3000 de călăreți și pedeștri pentru lupta sa contra Turcilor. Dar această luptă erà îngreunată prin faptul că Ieremie-Vodă îngăduià să se strângă bucate pentru Turci în țară. În chestiunea Moldovei Báthory dealtfel erà de părere ca ea să fie judecată de către Sfântul Părinte, însă cu condițiunea ca Leșii să se retragă de acolo în timp de o lună, căci de nu, va fi și el nevoit a se folosì de arme cum a făcut cancelarul lor [2]).

Mulțumit întrucâtva, Sigismund Báthory părăsì Curtea din Praga la începutul lui Martie cu gândul să viziteze pe soacra sa la Graz. În Viena îl așteptau însă niște știri neliniștitoare din Ardeal și văzând pe de altă parte că nu i se plătește solda pe două luni precum i se făgăduise la Praga și nu sosește nici ajutorul bănesc dela Roma, plecă iute și mâniat în 12 Martie, fiind hotărît să trateze despre aceste lucruri importante cu arhiducii la Pojon. Acì nu-l petrecù nunțiul Visconti, scuzându-se că așà pripit nu se poate gătì de drum, dar pare-mi-se mai vârtos ca să-și poată scrie rapoartele la Roma pe placul său (fără controlul sau influența principelui) desvoltându-și liber părerile despre ambițiosul, dar ușuratecul Sigismund Báthory, care în fond erà altul decât se credeà de întreaga lume buimăcită de gestul impunător de a fi avut îndrăzneala să pornească împotriva păgânilor. Visconti a avut prilej destul de a-i fi cunoscut toate slăbiciunile, pe cari el se silià să le acopere acasă în

[1]) Din relațiile lui Visconti și răspunsurile cardinalului secretar Cinzio Aldobrandini; Veress, *Nunțiatură*, pp. 134, 146, 161 și 168.

[2]) Raportat de ambasadorul venețian pe baza convorbirii sale cu principele înainte de plecarea sa, din Praga, 5 Martie 1596; Hurmuzaki, *Documente* vol. III/ 2 p. 179.

Ardeal, însă ele ieşiau tare la iveală în eleganta Curte din Praga, plină de oameni valoroşi şi personagii distinse. Rea impresie a făcut şi faptul că principele nu a vizitat pe generalul Don Ioan Francisc Aldobrandini, cu toate că acela fusese de faţă la sosirea sa şi îl petrecuse chiar până la locuinţă. Lipsurile aceste de etichetă se atribuiau de nunţiul Visconti şi împrejurării că personalul Curţii principelui Báthory erà cam provincial şi nu aveà nici un om de valoare, cu toate că, pe de altă parte, principele nu erà lipsit de bunătate, voinţă statornică şi vitejie, cu cari virtuţi a sărit la arme pentru cauza creştină, condus de Dumnezeu în mod victorios. Astfel el merită protecţiunea Sfântului Scaun, cu toate stângăciile ce le aveà — scrie nunţiul Visconti — căci de va fi părăsit şi desnădejdea îl va gonì în braţele Turcilor, lumea creştină va suferì o mare daună [1]).

Cam la fel judecà însuşi generalul Aldobrandini, cu toate că el avea impresia că Sigismund Báthory e de o natură prea schimbăcioasă, care speră şi disperă uşor pentru orice lucru, cât de mic, aşà că victoria lui obţinută anul trecut împotriva Turcilor se poate datorà—zice generalul — mai curând milei lui Dumnezeu decât însuşirilor principelui, înconjurat de nişte oameni chiar răuvoitori, cari îl vor reţine dela principalul său scop. Acesta de altfel e ameninţat mult de gelozia Leşilor, a Moldovenilor şi a Tătarilor. Dar chiar de s'ar puteà înlăturà cumva această gelozie, unde sunt forţele armate cu cari principele zelos ar puteà începe o ofensivă norocoasă faţă de Turci? Din Ardeal el nu poate aveà mai mult de 10.000 călăreţi şi 4.000 pedeştri, la cari adăugându-se din partea împăratului 6.000 soldaţi şi din a Sfântului Părinte 6.000 călăreţi, tot nu ar fi de ajuns. Unde rămân apoi celelalte greutăţi, căci conducerea armatei în Ţara-Românească e aşà de anevoioasă şi aprovizionarea ei atât de grea, încât cu toate că planul cardinalului secretar de Stat, San Giorgio, de a intrà în Valachia şi a tăià drumul Turcilor şi trecerea lor peste Dunăre e excelent, în realitate el e aproape irealizabil [2]).

Faţă de pesimismul militarului cu experienţe bune, avem relaţiunea detaliată a lui Paul Giorgi către nunţiul Visconti, în care-l îndeamnă ca principele Báthory să pornească cât mai de grabă, căci Turcii nu

---

[1]) Declaraţiunile aceste importante ale nunţiului Visconti se cuprind în raportul său din Viena, 12 Martie 1596; Veress, *Nunţiatură*, pp. 191—192.

[2]) Raportul generalului Aldobrandini din Praga, 2 Aprilie 1596. (Anexat sub No. V).

stau bine, mai cu seamă că murise Sinan pașa; cu multe alte date puțin controlabile și adeseori fantasmagorice, precum vorbărețul raguzan și-le adunà și redactà în nesfârșitele sale relațiuni cu cari inundà lumea [1]).

Această tragere de inimă exemplară şi cunoaşterea nobilă a importanței misiunii sale călăuziră pe Visconti și mai departe în desfăşurarea activității sale pe lângă Báthory, când ajuns din nou — la mijlocul lunii Aprilie — în Alba-Iulia, a avut prilej să privească iar de aproape activitatea lui de atâtea ori bizară, năzuroasă şi plină de şovăiri și capricii. Monsignorul Visconti aveà însă o influență rodnică asupra lui Sigismund Báthory, care rămase astfel statornic în hotărîrea sa de a luptà și primì bucuros sfaturile nunțiului. Iată cum s'a hotărît pentru asediul cetății Timișoarii, plecând la începutul lunii Maiu 1596 în capul armatei sale, după ce a jurat în mâinile nunțiului că mai bine moare decât să facă pace cu Turcii, cari îl amăgeau cu fel de fel de făgădueli. Dealtfel Báthory erà chemat și chiar obligat să facă jurământ după ce Papa îi trimise în semn de recunoștință *beretă* și *baston* precum se obişnuià din partea Sfântului Scaun a se trimite principilor luptători în interesul creștinătății [2]); insignii sfințite și blagoslovite de Papa în catedrala Sfântul Petru în ajunul Crăciunului [3]).

IV

Îndeplinirea misiunii de a predà aceste onoruri fu încredințată de Clemente al VIII-lea cămăraşului său intim, contele Ludovic *Anguisciola* [4]), care și-a primit instrucțiunea în ultima săptămână a lunii Ianuarie 1596. Sosind însă vestea călătoriei lui Sigismund Báthory la Praga, Vaticanul amână din politeță plecarea solului său, până ce principele se va întoarce la reşedința sa. Așà se întâmplă că Anguisciola pornì numai la 6 Maiu din Roma ajungând tocmai într'o lună (la 7 Iunie) în Curtea din Alba-Iulia, spre a-și săvârșì misiunea în sensul instrucțiunii sale frumoase și al îndrumărilor secretarului de Stat, Cinzio

---

[1]) Din relațiunea Raguzanului, plină de amănunte privitoare la Români, din 20 Aprilie 1596. (Anexat sub No. VI).

[2]) Despre misiunea contelui Anguisciola face mențiune şi Cavalerul Ciro Spontoni în opera sa, *Historia della Transilvania*, (Venezia, 1638), p. 14.

[3]) Din scrisoarea de recomandație a Papei; Veress, *Nunțiatură*, p. 409.

[4]) Contele Anguisciola e numit în scrisoarea de recomandație a Papei de mai sus «cubicularius secretus» pe când în scrisoarea cardinalului D'Ossat din 28 Fevruarie 1598 Papa îl numeşte «camerier d'honneur», *l. c.*, p. 107.

Aldobrandini, cum și ale nunțiului Visconti [1]). Contele însă nu găsì acì pe principele, dus de o lună cu oastea sa împotriva Turcilor, unde plecă acum însuș nunțiul ca să-l vestească de onoarea ce-l aștepta din partea Papei [2]). Dar norocul nu i-a fost credincios anul acesta lui Sigismund Báthory, lucru cu atât mai trist că primise oaste și muniţiuni dela împăratul Rudolf, ajutor de bani în două rânduri dela Roma precum și dela regele Filip II adus de însuș părintele Carrillo din Spania și Veneția și că principele zelos făceà preparative serioase împotriva păgânilor.

Scopul campaniei anului acesta fiind asediul cetății Timișoarii, principele pornì acolo la 1 Maiu o armată bună cu 12 tunuri de asediu și altele de «câmp» și ca Mihaiu-Vodă să nu fie surprins cumva de Turci, i s'a trimis în ajutor, pe lângă oastea sa ardeleană de 6000 oameni cu 60 tunuri, ca general căpitanul Gaspar Kornis cu Albert Király «care rupsese anul trecut avangarda lui Sinan pașa» precum știà și Monsignorul Visconti [3]). Însărcinarea acestora erà acum să stea atenți, cu toate că Turcii puteau trece Dunărea și afară de Țara-Românească, așà de pildă în Moldova între Brăila și Marea Neagră, iar în Ungaria între Belgrad și «ruinele podului Traian» și afară de aceasta Mihaiu-Vodă mai erà amenințat și din partea cancelarului Zamoyski, despre care erà vorba că voià să pună în locul lui pe un frate al lui Ieremie [4]).

În ziua de 21 Maiu plecă și principele pe valea Mureșului cu rezerva de oaste strânsă în pripă în ajutorul cetății Lipova. Acì au ajuns în cinci zile și după ce, la vestea sosirii sale, Turcii au părăsit asediul, Sigismund Báthory a intrat triumfător în cetate odihnindu-se acolo câteva zile. La 5 Iunie ocupă castelul Felac și apoi sosind peste cinci zile sub Timișoara, în ziua de 12 Iunie, ținù o așà numită «dietă de tabără» în care hotărându-se asediul cetății, ardelenii respinseră Turcii cari au ieșit din cetate, omorînd 160 dintre ei, pe când ai noștri nu pierdură decât 20 de inși. Noaptea viitoare făcându-se șanțurile, asaltul general s'a încercat la 17 Iunie dimineața și cu toate că într'un

[1]) Acest lucru i-a fost prescris chiar și prin instrucțiunea sa avută; Veress, *Nunțiatură*, p. 175 și Hurmuzaki, *Documente* vol. III; 2 pp. 410—412.

[2]) După un aviz german din Alba-Iulia (Weyssenburg) dela 10 Iunie 1596; Hurmuzaki, *Documente* vol. III/ 1 p. 268.

[3]) Relațiunea lui din 2 Maiu 1596; Veress, *Nunțiatură* p. 203.

[4]) Din 6 Iulie 1596; *ibid.*, pp. 227 și 230.

loc al zidurilor s'a înfipt steagul principelui, sosirea oastei tătare a zădărnicit continuarea asediului și venind și vestea de apropierea vizirului Giafer, Báthory fu nevoit a plecà îndărăt (în ziua Sfântului Ioan Botezătorul) mulțumindu-se cu luarea Lugojului și a Caransebeșului [1].

V

În starea de depresiune a unei oști învinse, ajunse principele Báthory îndărăt la reședința sa din Alba-Iulia, unde contele Anguisciola îl aștepta cu nerăbdare. Acesta primit apoi în audiență, asigură pe principe că Sfântul Părinte îl iubește ca pe un fiu al său, care a sărbătorit știrea victoriei sale asupra lui Sinan pașa cu întreaga sa Curte, căci Turcii nu au suferit de două sute de ani atâta din partea creștinilor ca dela el în toamna trecută. Acest lucru să nu-l facă însă încrezut și trufaș, ci dimpotrivă victoria obținută să o datorească milosteniei lui Dumnezeu, «care e Rege al oștilor și dă biruință cui vrea, fiindu-i ușor să facă ca puținii să fugă dinaintea celor mulți și având putere să biruiască o mie și zece mii cu unul». Așa dar să nu se dea la o parte de pe drumul ales și să nu fie condus de vanități omenești, ci să fie stăruitor în slujba lui Dumnezeu, căci «Atotputernicul nu dă biruință aceluia care o așteaptă ci aceluia care o merită, pentrucă el pătrunde sufletele domnitorilor și judecând drept îi ridică ori umilește într'o clipă, după cum ei merită». Să fie însă cu mare băgare de seamă, căci Turcii se pregătesc la răzbunare, dar acest lucru trebuie să-l facă și mai stăruitor în lupta contra păgânilor, ajutat fiind bucuros și de Sfântul Părinte, numai să-i dea prilej să-l poată cinstì cât mai des cu onorurile sale de acuma [2]. În ce privește relațiunea principelui cu Moldova, Papa ar fi de părere ca dânsul să nu jignească ambițiunea Leșilor de a-și puteà susține supremația lor asupra acelei țări, ca nu cumva să-i schimbe în buna lor atitudine față de răsboiul întreprins împotriva Turcilor.

Principele Báthory a primit mișcat atențiunea distinsă a Sfântului Părinte și cu cinstea cuvenită pe trimisul său, pe care-l găzduì o lună întreagă în Curte [3], ocupat cu nouile sale pregătiri de răsboiu, la care

---

[1]) Singura descriere a campaniei ni s'a păstrat într'un «aviz» contemporan tipărit, Hurmuzaki, *Documente* vol. III/2 pp. 506—507.

[2]) Ce a mai Papa comunicat prin trimisul său lui Sigismund Báthory în afacerea moldoveană — vezi în instrucțiunea contelui; Veress, *Nunțiatură*, pp. 173—174.

[3]) Ciro Spontoni, *l. c.*, p. 14.

a fost îndemnat cu atâta evlavie [1]) nădăjduind că în curând va puteà recâştigà bunul său renume de soldat în campania sa viitoare pe care o proectase în legătură cu arhiducele Maximilian, gelos pe succesele lui de anul trecut. Cu toate acestea rău sfârşit avù în toamnă şi bătălia dela Mezőkövesd (în Ungaria de Sus) în care principele Báthory luă parte în persoană cu 12.000 soldaţi şi 50 tunuri. Acì talentul militar al principelui se manifestă admirabil în bătălia câştigată, dar ea fu totuş zădărnicită şi pierdută din pricina zăbovirii arhiducelui Maximilian şi a nedisciplinei înspăimântătoare a simbriaşilor împărăteşti, cu care ei s'au năpustit asupra taberei Turcilor, de cari au fost apoi înconjuraţi. Principele erà însoţit şi de astădată de nunţiul Visconti. Oradea, Szerencs, Tokaj, Caşovia şi Miskolcz erau locurile lor de tabără, de unde nunţiul zelos îşi trimiteà la Roma rapoartele sale pline de nădejde de biruinţă [2]); iar când se mântuì tot, nunţiul, rămas singur, scăpă (la 2 Noemvrie) dinaintea Tătarilor cu frica în sân, trecând în grabă râul Bodrog [3]), pentru a ajunge îndărăt la Alba-Iulia, de unde scrià nişte rapoarte secrete, pline de desnădejde colegului său dela Praga [4]).

Întors în reşedinţa sa nunţiară, Monsignorul Visconti fu peste puţin martor ocular unui frumos lucru, anume a vizitei lui Mihaiu-Vodă în Alba-Iulia, care intră în ziua de 30 Decemvrie, însoţit de o suită de 50 călări, întâmpinat fiind cu trăsura princiară de boierii ardeleni la un sfert de milă pe drumul mare în spre Orăştie. Condus în cetate, Mihaiu a doua zi avù o audienţă de un ceas şi jumătate în faţa lui Sigismund Báthory, la care asistă şi nunţiul. Acì după salutările obişnuite Mihaiu-Vodă declară în senat public că a venit pentru a îndemnà principele la continuarea campaniei anului trecut, propunând pentru sediul războiului Ţara-Românească, care e mai aproape de inima imperiului turcesc, de unde, în caz de izbândă, se pot face mari cuceriri, iar în caz de pierdere, creştinătatea ar suferì o pagubă mai mică decât altundevà. Sigismund Báthory primind propunerea, din partea sa a răspuns că va tratà afacerea cu împăratul Rudolf pentru a cere ajutor dela dânsul.

---

[1]) Pe baza raportului lui Visconti din 5 Iulie 1596 şi a scrisorii principelui Báthory din 8 Iulie 1596; Veress, *Nunţiatură*, p. 226 şi 417. Alte date afară de cele cuprinse în aceste scrisori nu ne-au rămas despre misiunea lui Anguisciola, care sosì înapoi la Roma în ziua de 5 August 1596.

[2]) Veress, *Nunţiatură*, p. 257 şi 264.

[3]) Raportul lui Cosimo Concini; Veress, *Carrillo*, p. 535.

[4]) Vezi scrisoarea lui Speciano din 2 Decemvrie 1596. (Anexată sub No. VII).

Mihaiu-Vodă rămas mulțumit de această făgăduială în ziua de anul nou luă parte cu principele la slujba bisericească de dimineață și după multe curtenii se ținù și un prânz mare. În spre seară sosind și un ceauș trimis de Ibraim pașa, fù ascultat de către principe în fața lui Mihaiu-Vodă, care sfătuindu-se apoi mult cu Báthory în privința ținutei lor comune față de Turci, plecă la 6 Ianuarie 1597 dimineața îndărăt spre Târgoviște, schimbându-se reciproc ploconurile obișnuite [1]) și anume din partea lui Mihaiu blănuri de samur pentru două costume, cu postavuri și damasturi scumpe, iar din partea lui Sigismund un serviciu de masă de argint, în valoare de 3.000 de taleri.

Cu tot nenorocul armelor sale, Curtea dela Praga arătă însă multă bunăvoință față de Sigismund Báthory, înrudit dealtfel cu împăratul Rudolf, pentru zelul său de lăudat și jertfa adusă, ceeace i s'a manifestat și personal pe la mijlocul lunii Ianuarie 1597 când plecă — după concedierea lui Mihaiu-Vodă — din nou la împărat (însoțit iarăș de neobositul nunțiu) și Banul Mihalcea, pentru ca să primească insignele *tosonului de aur* sosit din Spania, fiind astfel investit și cu titlul unui «Principe al Imperiului» și să se sfătuiască în prezența solilor români și în privința tacticei de urmat împotriva Turcilor.

Solii români vizitară și pe generalul Aldobrandini, care trimise prin ei o «scrisoare de însuflețire» lui Mihaiu-Vodă, de la care el aștepta mult în împrejurările puțin favorabile de acolo, agravate și prin faptul că nici Nemții, nici Ardelenii numai voiau să lupte alături împreună [2]). Pe de altă parte Sigismund Báthory cereà mereu bani și totdeodată reprobà tare (atât cu vorba cât și în scris) acțiunea miniștrilor din Curte de a fi trimes bani lui Mihaiu-Vodă «care erà vasalul său» cum și Bulgarilor cu cari nu îngăduià să trateze alți afară de el; lucruri cari alterau mult spiritul ambelor părți interesate [3]) și jigneau tare pe curteni, mai cu seamă când principele le comunică și în scris afirmând că acest procedeu pare puțin onest nu numai senatorilor săi, dar și Consiliului său [4]). Cu toate acestea, principele Báthory petrecù aproape două

[1]) Dintr'un «aviz» german din Weissenburg; Iorga, *Acte și fragmente*, vol. I, pp. 153—154, și un altul dela Roma; Hurmuzaki, *Documente* vol. III/2 p. 513.

[2]) Scrisoarea generalului Aldobrandini din Praga, 17 Martie 1597. (Anexat sub No. VIII).

[3]) Nunțiul Speciano din Praga, 15 Maiu 1597. (Anexat sub No. IX).

[4]) Raportat de către ambasadorul venețian din Praga, 28 Maiu 1597; Hurmuzaki, *Documente* vol. III/2 p. 244.

luni întregi la Praga, iar când părăsiră Curtea (în ziua de 9 Martie) ca să meargă îndărăt în Ardeal, solul lui Mihaiu-Vodă rămase şi mai departe acolo zorind ca să i se deà ori bani ori vr'eo oaste cuvenită [1]).

La Praga se ivì însă o chestiune şi mai importantă decât aceste gâlcevuri şi negoţieri puţin fondate şi anume aceea a predării Ardealului, care s'a adus la ordinea zilei în mijlocul lunii Fevruarie, după ce principele Báthory, simţindu-se obosit şi scârbit de domnie şi de starea anormală faţă de soţia sa, voià cu orice preţ să renunţe la Ardeal în favoarea împăratului, care acum — personal — încă nu consimţì la acest pas, cu toate că el erà menit să-i crească influenţa şi demnitatea în Orientul Europei.

Tendinţa aceasta a Curţii imperiale de a-şi lăţì influenţa în spre răsărit de hotarele regatului Ungariei erà firească şi justificată şi prin gelozia faţă de Polonia, care în urma uneltirilor cancelarului câştigă o înrîurire mare asupra lui Ieremie-Vodă, tot aşà cum câştigase şi Sigismund Báthory asupra lui Mihaiu-Vodă. Acesta sta în legătură strânsă cu el şi îl informa regulat de toate întâmplările ce-l puteau interesà. Aşà de pildă la 6 Iulie 1596 îi trimise scrisoarea avută dela vizirul Ibraim, prin care i se comunică că sultanul se mulţumeşte ca Ţara-Românească să o stăpânească Mihaiu-Vodă cu fiii săi plătind tributul ce-l plăteà odată Pătraşcu-Vodă, fiind gata a uità toate cele întâmplate în trecut, dacă îi va trimite «carte de jurământ» pe care o aşteaptă şi dela Báthory cu care doreşte să stea asemenea în bună pace. De comun acord amândoi au hotărît să ţină sultanul cu vorbe şi făgădueli, cari însă nu împiedecară Poarta ca Tătarii să nu devasteze (în luna Decemvrie) Ţara-Românească până la hotarul Moldovei timp de zece zile, ducând cu ei un mare număr de robi la întoarcere [2]).

Mihaiu-Vodă voind să informeze direct pe Sfântul Părinte despre situaţia ţării sale, cu scrisori, în cari îl numià «Pontefice Mare al Bisericii Universale» trimise în iarna anului 1597 un sol special la Roma, însă acesta fiind prea bătrân se îmbolnăvì la Praga şi nu putù merge mai departe [3]). Această bolnăvire pare însă să fi fost numai un pretext ca solul să poată sta cât mai mult în Curtea dela Praga, de unde Mihaiu a avut ajutor bănesc chiar din primăvara anului 1597, deoarece aflăm

---

[1]) Din raportul ambasadorului veneţian Vendramin; Hurmuzaki, *Documente* vol. III/2 p. 236.

[2]) Din raportul dela Roma, 28 Decemvrie 1596; Veress, *Nunţiatură*, p. 266.

[3]) Relaţiunea din Praga, 3 Martie 1597; *ibid.*, p. 283.

că și-a armat «un număr bun de soldați» cu ajutorul și solda împăratului Rudolf. Acest lucru important — până acum nerelevat — îl aflăm din raportul nunțiului Visconti dela Alba-Iulia din 30 Iunie 1597 în care mai găsim și următoarele două știri românești, că: 1) Mihaiu-Vodă aviză ieri pe principele Sigismund Báthory cum că Tătarii se află în tabără cam vreo 5—6 mii dincolo de Nistru la Tighina și că regele Poloniei a trimis un om al său la Mihaiu-Vodă cu multe daruri pentru a se intrepune pe lângă Báthory de a face o triplă alianță (sau confederație) împreună cu Moldova; și 2) că Aron-Vodă a murit în castelul dela Vinț, unde de câteva luni ședeà și soția sa și că principele Báthory a dat ordin ca să fie înmormântat în biserica românească din Alba-Iulia cu toate ceremoniile ce se cuvineau Domnilor români [1]). Acesta a fost sfârșitul sărmanului Aron, care a stat acì din ziua de 19 Maiu 1595 aproape doi ani și jumătate, murind în pribegie nu fără bănueală de a fi fost otrăvit.

Dela această dată încoace, ne lipsesc rapoartele nunțiului Visconti timp mai bine de trei luni, așà că numai la 12 Octomvrie aflăm ceva despre Tătarii dela hotarul Moldovei, de frica cărora Mihaiu-Vodă sta «în ordine» cu 20.000 de soldați [2]). Cu aceștia și cu grănicerii săi principele Báthory avù de gând să intre în Moldova, însă a fost reținut de către nunțiul, care erà de părere — pentru a evità vreun conflict cu Leșii — că-i va puteà folosì alt undeva mai bine [3]).

Oastea lui Mihaiu-Vodă erà plătită dealtfel de împăratul Rudolf, la care el peste o lună trimise un boier al său cu rugămintea să-i dea și mai departe solda ce li se cuvine pentru 24.000 soldați. Solul lui Mihaiu oprindu-se în Curtea dela Alba-Iulia, nunțiul îl recomandă călduros colegului său dela Praga împreună cu Mihaiu-Vodă, care merită să fie satisfăcut — scrie Visconti — deoarece e om brav și cu cap, care de va vrea, poate face mult în țara sa, în mijlocul vrăjmașilor [4]) mai cu seamă de ar trece în Bulgaria, precum făgăduise mai înainte, cum și mai târziu după Crăciun, zicând că așteaptă să înghețe Dunărea pentru a puteà trece peste ea, de care lucru Visconti însă se temeà

[1]) Cu cuvintele lui Visconti; *ibid.*, p. 294.

[2]) *Ibid.*, p. 296.

[3]) Din relațiunea lui Visconti dela 28 Octomvrie 1597; *ibid.*, p. 428.

[4]) Nunțiul Visconti dela Alba-Iulia, din 13 Noemvrie 1597: Egli è homo bravo, di cervello, et, se vole, può far assai nel sito dove è, tanto nel cor col nemico; *ibid.*, p. 297.

foarte mult ca nu cumva să fie surprins de Tătari [1]). Întreprinderea nici nu s'a putut face într'adevăr în iarnă, precum Mihaiu-Vodă o plănuise; în primăvara anului 1598 își trimise însă doi boieri la dieta din Alba-Iulia pentru ca să trateze în numele lui convențiunea definitivă de unire cu principele Báthory, respectiv Ardealul [2]), care — precum știm — s'a încheiat pe urmă în reședința sa din Târgoviște.

VI

Planul campaniei împotriva Turcilor, pusă la cale cu atâta zel de către nunțiul Visconti, cu nădejdea în virtuțile militare ale lui Mihaiu-Vodă s'a limitat însă din lipsa de mijloace, respectiv neîndeplinirea făgăduelilor Curții imperiale, la noua diversiune contra cetății Timișoarii, condusă în toamna anului 1597 «după seceriș» de însuș Sigismund Báthory, care nu a avut nici un rezultat; dimpotrivă, ardelenii făcând o movilă mare în fața cetății de pe care să o poată bombardà mai bine, după retragerea lor, Turcii o transformară într'un bastion tare [3]).

Acest lucru erà cu atât mai mult de plâns, cu cât nunțiul Visconti petrecù iarăș principele în această nouă campanie; nu numai, dar luă însuși parte la Consiliile de răsboiu cari se țineau în tabără.

Campania a fost pornită cu tactica foarte cuminte că pe când armatele imperiale țineau asediată cetatea Győr (din Ungaria) Báthory să slăbească forțele Turcilor în spate cu gândul de a asedià cetatea Gyula și apoi Timișoara. Spre acest scop pornì 18.000 de oameni cu 22 de tunuri de câmpie și 8 de asediu, iar în ziua de 29 Septemvrie plecă și el însuș cu nunțiul [4]). Ajuns până la Lipova principele se pregătì la asaltul castelurilor Felac și Cenad [5]), iar pentru expugnarea cetății Timișoarii trimise partea mai mare a oastei sub căpitănia cancelarului Ștefan Iosica. El însuș nu-l putù însoțì, deoarece primind știri rele din Moldova fù nevoit a se întoarce împreună cu Monsignorul

[1]) Visconti din 29 Decemvrie 1597; *ibid.*, p. 302.

[2]) Din relațiunea lui Visconti dela 20 Martie 1598; *ibid.*, p. 312.

[3]) Insemnarea cronicarului săcui contemporan Francisc Mikó în *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores*, vol. VII, (Pest, 1863) pag. 141 și a lui Nagy Szabó Ferencz în *Erdélyi Történelmi Adalékok*, vol. I, (Kolozsvár, 1855) p. 50.

[4]) După relațiunea ambasadorului venețian din Praga, 6 Octomvrie 1597; Hurmuzaki, *Documente* vol. III/2 p. 259.

[5]) Nunțiul Speciano din Praga, 26 Octomvrie 1597. (Anexat sub No. X).

Visconti repede, cu hotărîrea să se retragă pe hotarul țării pentru a-l apără împotriva năvalei Tătarilor și chemând acolo pe Mihaiu-Vodă să se sfătuiască cu el pentru a-l convinge să intre în Ungaria ori măcar să-i deà armata de 4.000 de oameni care o aveà dela împăratul Rudolf (pentru a o trimite sub Timișoara, asediul căreia începuse la 9 Octomvrie [1]). Sigismund Báthory însă nu a aflat pe Mihaiu-Vodă la hotarul țării precum îi trimise vorbă că-l va găsì acolo) scuzându-se că nu poate venì, pe de alta aflând că știrea despre năvala Tătarilor în spre Ardeal a fost născocită și împrăștiată de Ieremie-Vodă se hotărî a se întoarce iarăș în ajutorul asediului Timișoarii cu vreo 3.000 de Săcui adunați în pripă, după ce îi venì veste de ocuparea celor două casteluri menționate. Însă opintirea aceasta lăudabilă nu făgăduià nici o izbândă, căci cu toate că primul asalt se făcuse încă la 16 Octomvrie, oștile neplătite au început a se risipì [2]) și cu toate că șanțul cetății a fost ocupat asediul a trebuit fi abandonat și din pricina gerului la 26 Noemvrie fără nici o ispravă bună [3]).

* * *

Chestiunea dominantă intrată în planul întâiu erà acum aceea a renunțării la tron a desfrăbălatului principe. Această chestiune nu a fost aprobată de către Monsignorul Visconti, mai bine zis el confirmă acest lucru numai în principiu, ca un ceva inevitabil, credeà însă că predarea de fapt a țării erà încă prematură, așà că părerea sa a fost primită cu prilejul vizitei lui Báthory în Praga — din 1597 — și de miniștrii împăratului Rudolf. A petrecut deci din nou pe principele bolnav și melancolic acasă la Alba-Iulia, veghind bine ca nu cumva să facă pace cu Turcii, lucrul mult dorit de către boierii țării, cari nu aveau nicio bizueală în succesul unui răsboiu deschis față cu Turcii, precum de altă parte, nici principele trădat și amăgit de curtenii imperiali, nu aveà încredere în făgăduelile privitoare la subsidiile de răsboiu, obținute la Praga cu atâtea vorbe dulci. Ne putem așadar ușor închipuì situația grea a nunțiului papal, când trebuià să țină luni întregi cu promisiuni echilibrul dispozițiunii sufletești sdruncinate a principelui

[1]) Pe baza scrisorii nunțiului Visconti din 12 Octomvrie 1597; Hurmuzaki, *Documente* vol. III/2 p. 263.

[2]) Nunțiul Speciano din Praga, 1 Noemvrie 1597. (Anexat sub No. XI).

[3]) Rapoartele ambasadorului venețian dela Praga, din 3 Noemvrie și 22 Decemvrie 1597; Hurmuzaki, *Documente* vol. III/2 p. 265 și 268.

sătul de domnie şi vieaţă. Sigismund Báthory şi dealtfel erà un om greu tratabil, căci mintea lui ageră e necontenit în activitate — scrie Visconti—şi firea lui e aşà de schimbătoare că de vrei să ai ceva dela el, nu poţi primì pe cale dreaptă, ci numai pe căi sucite şi cu multe meşteşugiri. Nu ne prinde deci mirarea dacă lupta şi vegherea nesecată ce se cereà, a sleit puterile nunţiului, care adeseori trebuià să rămână în pat şi că astfel aşteptà cu nerăbdare ceasul care-l mântuià din poziţia sa grea, pentru ca să se poată retrage în liniştita sa parohie a episcopatului din Cervia, de pe frumosul ţărm al Mării Adriatice. Dar activitatea cinstită a lui Visconti erà mult mai preţuită de către Sfântu Scaun, decât să fie revocat tocmai în aceste vremuri grele. Trebuià deci să mai rabde un alt an întreg văzând cu resemnare stăruinţa principelui devenit din ce în ce mai inconsecvent în treburile zilnice, de a-şi părăsì ţara, cum şi personagiile suitei sale, pline de egoism, contrarii oricării chestiuni nobile, dacă ele atingeau vanitatea şi ambiţiunea lor nemărginită. Aşà de pildă pe la Crăciun nunţiul Visconti reuşì să convingă pe principele Báthory ca să nu schimbe starea de lucruri a ţării şi să nu dăuneze renumele dinastiei sale, din care s'a născut marele rege Ştefan Báthory, ci să adopteze de fiu pe micul Gabriel, băiat a vărului său, prinţul Ştefan Báthory, pribegit încă din anul 1594 în Polonia, crescut de unchiul său, bogatul Ştefan Báthory de Ecsed şi remiţându-i principatul Ardealului cu drept de succesiune, astfel ţara va fi liniştită, iar el s'ar împăcà cu verii săi expatriaţi în urma măcelului dela Cluj de acum trei ani şi principatul ar rămâne în familia sa proprie, din care se trăgeà şi regele Ştefan Báthory. Sfetnicii de frunte, unchiul principelui, Ştefan Bochkay şi cancelarul ţării Ştefan Iosica însă nu aprobară acest proiect şi favorizară pe celălalt, care aduceà peste ţară imperiul şi jugul german cu toată povara acestui jug blestemat şi urît de mulţi dintre boierime.

Rar s'a văzut o politică mai oarbă ca aceea a acestor câţiva fruntaşi ai unei ţări libere, liberale şi naţionale ca Ardealul. Însă tratativele în chestie erau conduse de luni întregi de părintele Carrillo în Curtea dela Praga, unde pe ziua de anul nou 1598 s'a efectuat convenţiunea privitoare la renunţarea lui Báthory şi duhovnicul spaniol putù plecà mulţumit în Ardeal, de unde nefericitul principe zoreà mereu prin Visconti trimiterea comisarilor imperiali pentru predarea ţării, cu toate că unii dintre miniştri imperiali erau contra acestui lucru, dorind mai vârtos continuarea răsboiului cu Turcii, mai cu seamă prin ajutorul

lui Mihaiu-Vodă [1]). Sosiți în Alba-Iulia, pe la mijlocul lunii Martie, după dizolvarea dietei importante comisarii trecură în Curtea lui Mihaiu-Vodă din Târgoviște, dela care luară jurământul de supunere în biserica Sfântul Niculae «afară din oraș între vii» în ziua de 9 Iunie 1598, jurământ depus în mâinile propalatinului Niculae Istvánffy — istoricul ungur — și tovarășii săi.

Nunțiul Visconti devenise în Ardeal mai numai un priveghetor tăcut și fără influență al acestor evenimente, căci el erà dela început contrar renunțării lui Sigismund Báthory, cu toate că vedeà că altfel bietul om nu puteà scăpà din situațiunea sa penibilă. Nu voià dar să fie de față renunțării solemne ce trebuià să se facă înaintea Ordinelor dietei generale convocate spre acest scop și, cerându-și dela principe în ziua de 28 Martie scrisorile de recomandație, părăsì la 1 Aprilie 1598 Curtea și țara [2]), în care timp de trei ani de zile a văzut atâtea, dar a priceput așà de puține lucruri din cele petrecute înaintea ochilor săi. El însă cu toate acestea își săvârșì misiunea în mod credincios, suferind chiar adeseori trupește și sufletește, iar dacă activitatea sa nu avù succesul dorit de a împăcà pe Báthorești, ajunse cel puțin celălalt rezultat de seamă — la care nunțiul Visconti erà chemat în primul rând — de a fi păstrat pe Sigismund Báthory neclintit în atitudinea sa, gata pentru lupta împotriva păgânilor, cum a și rămas credincios până la sfârșit. Activitatea nunțiului a fost însă rodnică și pe terenul cultului, căci influenții lui se datorește faptul că principele restabilì în primăvara anului 1597 episcopatul catolic din Ardeal, după ce el fusese suprimat de reformați timp de patruzeci de ani, purtându-se față de preoțimea catolică cu blândețe și bunătate, chiar și când față de abuzurile observate, s'ar fi cerut să fie sever. Tot el favoriză și Iezuiții rechemați prin hotărîrea dietei din 1595, cari sub conducerea viceprovincialului Petru Maior susțineau la Cluj un liceu cu rangul de universitate, iar prin colegiile lor de acolo și din Alba-Iulia făceau mult bine pe terenul educațiunii; așà că școlile lor erau frecventate și de copiii pismașilor lor acatolici, la Cluj învățând carte latinească și Pătrașcu, fiul lui Mihaiu-Vodă, intrat acolo în vara anului 1599.

Ocupațiunile sale multiple, desele indispozițiuni trupești și o nostalgie pricinuită de o absență involuntară de trei ani îndemnară pe nun-

[1]) Nunțiul Speciano din Praga, 26 Ianuarie 1598. (Anexat sub No. XII).

[2]) Conform scrisorii lui Carrillo din 5 Aprilie 1598 și a însemnării lui Szamosközy, *l. c.*, vol. II, p. 20.

țiul Visconti de a-și cere rechemarea, așteptând cu nerăbdare ca să se întoarcă în patrie. Dar, s'a grăbit oare numai pentru că și-a îndeplinit misiunea ori pentrucă erà gonit și de mustrările conștiinței ca să nu fie martor ocular al unei crime, în care — după însemnări contemporane — el erà vinovat? Cine ar puteà susține lucrul azi cu deplină siguranță? Cert e că cancelarul Iosica voià să se facă principe al Ardealului — indepedent de Nemți — după plecarea lui Sigismund Báthory, care ușuratec cum erà, la un moment dat consimțise la acest plan al vanitosului om, care-l slujià foarte bine, însărcinându-l chiar de a scrie arhiducelui Maximilian ca să nu se prea grăbească cu intrarea în țară — precum erà stabilit dinainte — nici cu trimiterea comisarilor «căci despre ieșirea lui Sigismund și intrarea în țară a Nemților Sfatul țării nu a hotărît încă» iar Bochkay nu este protivnic ca Iosica să fie confirmat de Poartă în scaunul țării [1]). Nunțiul Visconti ținând prieteșug bun cu Iosica din prima zi a cunoștinței lor, acesta îi împărtășì și acest lucru în taină arătându-i chiar și scrisoarea sa odioasă, dar cu toate acestea când la Turda se întâlnise cu comisarii împărătești (în drum spre Alba-Iulia pentru luarea în primire a țării) l-a denunțat lor [2]), zicând că Iosica vrea să fie principe și astfel atrase pe mulți boieri în partea sa, pentru ca umilita țară să nu cază în mâna Nemților și să nu consimtă — în dieta convocată — la predarea ei împăratului, ceeace s'a făcut fără știrea Ordinelor [3]).

Ajuns la Curte (în primele zile ale lunii Aprilie) principele Báthory declară comisarilor că scrisoarea lui Iosica fusese scrisă fără știrea și voia lui, așà că cancelarul a trebuit să fie arestat [4]) și fiind dus apoi în temnițele cetății Sătmar a fost decapitat — în 2 Septemvrie 1598 — blestemând pentru pierirea sa și în ceasul morții pe nunțiul Visconti! [5])

După actele dosarului de instrucție, Iosica și-a meritat soarta fatală [6]), căci multe din acțiunile sale erau protivnice interesului de

[1]) Szamosközy, *l. c.*, vol. IV, p. 75.

[2]) După Szamosközy, *l. c.*, vol. II, p. 20.

[3]) Bethlen, *l. c.*, pp. 630—631.

[4]) Cancelarul Iosica a fost arestat în ziua de 4 Aprilie 1598; după o cronică contimporană, edițiunea lui Kulcsár (Pest, 1805), p. 88.

[5]) După Ciro Spontoni, *l. c.*, pp. 52 și 64.

[6]) Cosimo Concini, ambasadorul Toscanei dela Praga scrie o lună după moartea lui Iosica (la 5 Octomvrie 1598) ducelui Ferdinand I, următoarele: «Nella morte del Iosica, cancelliero di Transilvania, dicono che egli habbia deposto molte cose contra Monsignor Visconti; pur per ancora non s'è possuto vedere il processo, come cosa

Stat [1]). Fiind interogat, el însuş ar fi mărturisit că la asediul cetății Timişoarii a primit bani dela Turci [2]), dar interesant e că actul de acuzare făcut cu câteva zile înainte de moartea sa, cuprinde multe învinuiri chiar și din partea lui Mihaiu-Vodă, care a avut dese relațiuni cu bietul cancelar [3]). Găsim și în rapoartele lui Visconti amănunte răslețe cari ne dovedesc că erà un om de o ambițiune nesfârșită, om care se pricepeà bine de a-şi folosì autoritatea și influența mare pentru realizarea intereselor sale proprii. Dar nu mai puțin adevărat e că nunțiul papal scrie de el în mod antipatic și că antipatia — sau chiar ura — ce o aveà față de el se nutreà din controlul necontenit al acțiunilor acestui om, Român iobag bănățean, care ajuns de copil în Curtea Báthoreștilor știu să se ridice (cu foarte puțintică carte) la demnitatea cea mai înaltă a țării.

VII

La plecarea lui Visconti din Ardeal, părintele Carrillo raportase la Roma că stările de lucruri sunt așà de complicate încât trimiterea unui nunțiu e mai mult decât necesară [4]). Sfântul Scaun însă erà de părere că deocamdată și-a împlinit misiunea părintească față de țara, cârma căreia a ajuns — în urma uniunii sub sceptrul Habsburgilor cu Ungaria — la țărmuri sigure, cu toate că timp îndelungat desaprobase proiectul ca Ardealul să devie sub ocârmuirea bolnavului împărat Rudolf și a sfetnicilor săi egoiști. Se știe îndeajuns că această schimbare de guvern nu a adus nici un bine pentru țara umilită și exploatată din partea străinilor, deoarece nu s'a implinit nimica din acele speranțe pe

---

di tanta qualità, nè io per fermo lo posso dire a V-ra Altezza». Peste două săptămâni scrie apoi (la 19 Octomvrie 1598) astfel: «Fu vero che nel processo Iosica, cancelliero di Transilvania, lavasse il capo a M-r Visconti, et l'ho inteso da chi ha havuto il processo in mano; et se bene non so i particolari, da un certo ragionamento fattomi mi par che possino essere intorno a poco buoni offitii et consigli fatti et dati da quel Prelato a questo suggetto, il quale diceva in questo particolare di morire a torto, se bene per altri delitti confessava di meritar la morte». (Archivio di Stato, Firenze, *Medici*, fasc. 4355).

[1]) Spontoni, *l. c.*, p. 64.

[2]) Dintr'o relațiune din Praga, 20 Aprilie 1598; Hurmuzaki, *Documente*, vol. III/1, p. 279.

[3]) Vezi exemplarul german al actului de acuză din 31 August 1598; Hurmuzaki, *Documente*, vol. XII, p. 382—385.

[4]) Veress, *Carrillo*, p. 279.

baza cărora un om înțelept și drept de seama lui Bochkay a crezut a pune temelia țării, pe stâlpii de piatră susținuți de puterea marelui Imperiu Roman, reprezentat de puternica dinastie a Habsburgilor. În această privință se înșelă și Bochkay foarte curând, cum s'a înșelat și generația întreagă a bunicului său — dela 1551 — văzând că protecțiunea imperiului față de primejdiile existente în Ardeal erà fără nici o însemnătate, ba chiar iluzorie!

Oamenii cu inimă și iubire de patrie credeau că îmbunătățirea lucrurilor se poate ajunge prin readucerea dinastiei naționale a Báthoreștilor, mai întâi în persoana lui Sigismund Báthory, care a părăsit ducatul de Oppeln și Ratibor, unde a fost aproape internat de către curtenii împărătești și apoi după învoeala tainică ce a avut-o cu el, în aceea a cardinalului Andrei Báthory, în primăvara anului 1599. Acesta însă nu avù noroc, cu toată bunavoința și blândețea sa și toate legăturile fericite ce le aveà cu Polonia și Sfântul Scaun, așà că nu trecură nici doi ani și țara ajunse la sapa de lemn.

În ajutorul țării și al principelui-cardinal, Clemente al VIII-lea trimise în Ardeal pe nunțiul Germanico *Malaspina*, cunoscut încă din Polonia din timpul pribegiei sale de însuș Cardinalul Báthory. Nunțiatura sa cuprinde însă evenimente așà de variate ale anului 1599 — an cardinal în istoria Ardealului și a lui Mihaiu-Vodă — încât expunerea ei trebuie să o rezervăm unui studiu special [1]), limitându-ne acì la fixarea faptului istoric că înființarea *Nunțiaturii transilvane* de către Papa Clemente al VIII-lea a avut rezultate binefăcătoare pentru Ardealul abià cunoscut până atunci în lume, însă prețuit ca «un antemural al Ungariei transdanubiale contra puterii Turcilor» [2]) și astfel erà păcat că din motive curat bisericești-demnitare această nunțiatură importantă nu a putut durà mai mult de opt ani de zile.

---

[1]) Vezi memoriul meu următor cu titlul: *Nunțiul Malaspina și Principatele Române.*

[2]) Din raportul final despre misiunea lui Amalteo; Veress, *Nunțiatură*, p. 389.

ANEXE DOCUMENTARE

(1594 — 1598)

I

Roma, 2 Aprilie 1594.

Secretarul Minuccio Minucci nunțiului Speciano.

Le cose di Transilvania hanno ritardato Don Alessandro più che non credevamo, pure speramo che sarà ancor a tempo d'instigar li Cosacchi con gl'argomenti che porta proportionati alla capacità di quella gente, la quale se sarà in arme con qualche buona intelligenza de vicini, potrà raffrenare la furia de Tartari, che tuttavia si scrive, se ben con molte varietà, che sia per inondare l'Ungheria, anzi sappiamo certo che già ha chiesto il passo al Transilvano, e chiesto'l pò anco al palatino di Sendomiria dal Valacho, se ben questo dava fama di 100/m, et all'altro non si scriva più di 40/m; ma ponno esser anco giuste cause d'aggrandire e diminuire il numero. Li Precopensi e quelli id Bialogrod malamente ponno esser impediti dal Moscovita, eccetto se sì risolvesse così lungo cammino d'assaltare le case e le tane loro, il che li necessitarebbe a non partire a dar subito volta; ma in ogni caso savio conseglio sarà di preparare a reprimere il torrente in Ungheria, se pure descenderà et accordarse tosto con chi può aiutare questo impedimento.

A noi qui, pare quasi impossibile che'l Transilvano habbia mandato ambasciatore al Palatino, se non fusse stata qualche necessità di corrispondere ad offitio passato prima seco, di che potrà dare più chiaro conto il P. Carrillo

Quei tentativi che furono proposti di qua da farsi con alcuni capi di Turchi, a noi parevano tanto più riuscibili, quanto meno credemo che in alcuno di quei rinnegati possa rimaner impressa ferma fede della setta maumettana; ma che più tosto la seguitino o per necessità, o per ambitione, o per licenza maggiore di vita, o pure per non voler pensare ad altro, e però habbiamo gl'essempi d'huomini grandissimi in quell' imperio, che professando il Maumettesimo adoravano Christo in segreto; ma rarissimi essempi si troveranno d'huomini publicamente Christiani, che da Turchi sieno stati adoperati in carichi grandi; e molto meno doveressimo fidarci mai di gente così aliena dalla vera fede di Christo.

Il vaivoda di Moldavia che sta in Bolzano [1]), non nega d'aiutarsi per via di Constantinopoli, a fine d'esser rimesso nello stato, anzi per questo pretende

[1]) Este Petru Șchiopul. Cfr. avizul despre el din Octomvrie 1593 în Hurmuzaki, *Documente* vol. III/2 pag. 33.

d'uscire, dove è di presente ritenuto, professando di poter fare poi molti servitii a' Christiani; ma perchè in simile materia non potemo noi camminare con la sicurezza che conviene, lascieremo ch'ella costì si disamini in quel modo che parerà più giovevole a' presenti tempi; etc.

(Copie of. Arch. Vat. Roma. Borghese I, 771 pag. 69—71)

II

Praha, 4 Aprilie 1594.

Nunțiul Speciano cardinalului Cinzio Aldobrandini.

Mando qui allegate a V. S. Ill-ma un piego di lettere di Don Alessandro et due cifre sue, dei 28 di Febbraio et 6 di Marzo, quali mi scrive ch'io invii a V. S. Ill-ma, a cui egli dà conto longamente d'altre cose che scrive a me, secondo che m'avisa, et però non occorrerà ch'io sia longo a narrare a V. S. Ill-ma le cose di là; solo dirò che sin'hora non m'è parso bene di far motto qui delle cose ch'esso scrive in dette cifre, vedendo in esse tanta varietà in così breve tempo, et parendomi che non si possa far resolutione sicura per adesso; ma che, se le cose pigliaranno via certa, secondo quella si potrà camminare più sodamente, che non si potria fare adesso, specialmente non essendo egli ancora stato nè in Moldavia, nè meno in Valachia, ove pare che necessariamente troverà cose nuove et impensate, et variationi. Nè so come qui si possa fare adesso resolutione di mandar là Massimiliano, nè altri per capitano generale, specialmente non ci essendo certezza alcuna che essi lo dimandino, nè se lo ricevessero quando ci fusse mandato; et poi non so come piacerìa a N. S-re et a V. S. Ill-ma arrischiare di turbare le cose di Polonia con tal capitano, et però mi son resoluto per adesso di tenere ben animati questi Signori a congiungersi con tutti et mostrargli il bene che gliene può venire, et tener vive più che posso, et le pratiche così in genere, et le speranze; et tratanto forse intenderò la mente di N. Signore et qualche cosa davantaggio, che mi darà più largo campo d'andar' avanti con più sicurezza che non si può far adesso. Et col detto Don Alessandro mi governarò col medesimo modo, dandogli conto delle speranze che si ponno havere delle cose di qua, et quanto prontamente sarà ogn' uno abbracciato che vorrà aiutar l'impresa contra il comun' inimico. Et poi mi pare che convenga anco prima aspettare quello che risponderà il Transilvano in quello che si tratta seco di dichiararsi adesso, perchè non mi piacque mai ch'egli havesse pensiero di andar trattenuto a scuoprirsi, etiam fatta che fosse la congiuntione, perchè mi pareva che adesso fosse il tempo proportionatissimo di fare delle facende et che tale fosse ancora la volontà di N. Signore et di V. S. Ill-ma, dichiarata in più lettere, quando si dava fretta per tirare a perfettione il negotio della congiuntione; et perchè potria essere che la cifra di Don Alessandro, che

si mandò a V. S. Ill-ma dui ordinarii sono, non fosse capitata bene per qualche disgratia, che potria essere occorsa adesso, se bene non è mai occorsa per l'adietro; etc.

(Arch. Vat. Roma, Borghese III, 111 ab. pag. 318).

III

Roma, 8 Aprilie 1595.

Secretarul Minucci nunțiului Speciano.

Intendessimo con gran piacere molti dì sono la felice conclusione del maritaggio del prencipe di Transilvania [1]; così piacerà a Dio che gli altri affari di Sua Altezza passino sempre prosperamente. Le cose si scrivono di là con tanta varietà che siamo sforzati a dubitare, massime che alcune mancano di verisimilitudine, come forse poco fondata è la speranza di Sua Altezza di poter regolare a voglia sua li prencipi della Valachia et della Moldavia, ove è quasi impossibile che seguiti la mutatione scritta senza maggior rivolta, et senza facilitare maggiormente al Turco la soggettione di quelle provincie. Il Prencipe è giovane, e noi tememo che sia senso di consigli poco sodi, se ben questi tempi si ricercariano sodissimi et profondissimi; ma è da sperare che Dio benedetto aiutarà la sua buona intentione et il desiderio che egli mostra del suo santo servitio; ma è anco da considerare quel che credo haver anco altre volte scritto a V. Signoria, che Aron principe di Moldavia offerisce a' Polacchi di mettere se stesso et le cose sue sotto la protettione loro, a che monstravano d'inclinare anco per recuperare antiche ragioni di quel regno sopra quella provincia, che da lui dependeva, et sin'a dì nostri il Vaivoda ricognosceva la superiorità da quel regno, onde questi dissegni sariano tanti contrarii alle pretensioni del Transilvano che se ne potria sperare disturbo notabile et impedimento grandissimo a quei beni, che se procurano per la Christianità; etc.

Non so perchè il Gran Cancelliere di Polonia potesse havere a male di vedere la successione di Transilvania stabilita per heredità nel Prencipe, suo cugnato, et ne'posteri, più tosto che lasciarla nel modo che stava prima ad elettione de' popoli, c'haveriano facilmente potuto levarla dalla famiglia de'Bathori; credo bene che cotale dispositione haverà potuto dispiacere molto al Signor Cardinale et al Signor Stefano suo fratello; ma bisogna, come V. Signoria ben dice, che s'acquietino et sarà utile loro l'haverle levate quelle speranze.

Monsignor di Cervia era in Vienna il Sabato Santo, et a quest'hora pensamo che habbia passato Praga et anco Cracovia. Non vedemo l'hora d'udirlo gionto in Transilvania, per poter fare più fondamento negli avvisi che verranno da quella parte.

(Copie of. Arch. Vat. Roma. Borghese I, 771 pag. 348—9)

[1] Această căsătorie (cu principesa Maria Cristina) s'a făcut deocamdată *prin procură* la părinții miresei în Graz prin solii principelui Sigismund Báthory.

IV

Praha, 25 Iulie 1595.

Curtio Pichena marelui duce al Toscanei Ferdinand I.

Sarà allegata la copia di una lettera che scrive al principe di Transilvania il capo del suo esercito, nella quale si dà minuto ragguaglio della presa et sacco di Nicopoli. Oltre a questo il nuntio Visconti scrive di Albagiulia alli 2 del presente, che le genti del principe, allettate dalla preda, vi erano andate di nuovo et havevano uccisi molti Turchi che vi erano tornati, et fatti nuovi incendii et bottini. Ripassato poi il Danubio, havevano preso una fortezza chiamata Turogni [1]), rincontro alla detta città di Nicopoli, havendola tutta rovinata, fuori che una torre, dove si erano salvati alcuni pochi Turchi, non la havendo possuta battere per mancamento di munitione. Nel medesimo tempo un'altra truppa di soldati, passato pure il Danubio, havevano rotto alcune compagnie di Turchi, uccisone molti et preso loro uno stendardo, il quale quel giorno istesso delli 2 era stato presentato al Principe. Scrivono ancora come il Principe, il nuntio et tutta la Corte si preparavano per uscir fra pochi giorni all'incontro della sposa. Di Ferrat bascià non c' è altro avviso, se non che egli si trovava in Adrianopoli nella Tracia, attendendo a mettere il suo esercito insieme; et qui si ha opinione che egli possa condurre o mandare verso Ungheria intorno a 50 mila soldati solamente. [2])

(Arch. Mediceo. Firenze. Filza 4352)

V

Praha, 2 Aprilie 1596.

Generalul Aldobrandini cardinalului Cinzio Aldobrandini.

Vorrei all'incontro poter dir qualche cosa di buono, ma non ce la tengo; et quanto alle speranze del Transilvano harà V. S. Ill-ma possuto comprender dalle relationi ch'io li diedi di Vienna, et da quello che di più gli haverà scritto Monsignor Visconti et referto il P. Carrillo, se harà voluto dire come l'intende, e quello che se ne possi credere.

La resolutione di N. Signore di aiutarlo et sostenerlo, non solo è ottima, ma necessarissima; et io subito che da Vienna hebbi l'avviso da V. S. Ill-ma che Sua S-tà l'havrebbe sovvenuto con danari, ne detti parte a Monsignore Visconti, se ben credo che anco lei gliene haverà scritto più fondatamente, et almeno di poi quando ha scritto a me l'intera resolutione de darli trenta

---

[1]) Este numele maghiarizat (Torony) al oraşului Turnu-Măgurele.

[2]) Cfr. raportul ambasadorului veneţian (din aceeaş zi cu acesta) în Hurmuzaki, *Documente* vol. IV/ 2 p. 124.

mila fiorini il mese, et io lo scriverò con la prima comodità, che quì sono molto rare l'occasioni buone di scrivere in quelle parti, et circa l'andarvi io in persona, ne sto molto perplesso per una infinità de considerationi, di non poca importantia.

Il discorso di V. S. Rev-ma, che sia molto buono il partito offerto da quel Principe di mettersi con uno essercito in Valachia, per tenere alli Turchi il passo del Danubio, o entrare in casa loro, se per altra strada passassero avanti, sarebbe il megliore del mondo, et io volentieri accettarei il consiglio d'essere a parte di tale impresa; ma questi pensieri fondati sopra l'ardore et valore di quel giovine, sono a mio giuditio con poca ragione, vedendo chiaramente ch'egli spera et dispera per ogni poco di cosa, et che le passate sono state meramente per gratia di Dio et non punto per suo buon governo, et di questo V. S. Ill-ma ne haverà havute et ne potrà havere infinite testimonianze. Li mali consiglieri che lo reggono mi danno fastidio, ma sopra tutto la debolezza delle forze et il dubbio che li saprastà di havere emoli in casa et altri nemici, che lo terranno distratto dall'intento principale.

Io vorrei sopra questi particolari poter discorrere con V. S. Ill-ma a bocca, perchè il rappresentarli per lettere sarebbe cosa troppo tediosa; tuttavia dirò alcuni pochi capi, come dire, se non si conclude la lega con li Polacchi, et che il Transilvano habbi a stare geloso dalla parte di Moldavia et dal Cancelliere, et suoi adherenti et de Tartari, con che cuore potrà andare et stare in Valachia? Ma posto che a questi si proveda, che forze saranno le sue per far l'effetto che si desidera? Prima si calcula 10/m cavalli et 4/m fanti, tra le contributioni de suoi popoli, et quel che potrà assoldare lui con li denari che li accorda l'Imperatore, il quale gli ha promessi altri 3/m cavalli, 3/m fanti et Sua S-tà gli vuol dare 30/m fiorini il mese per assoldare sei mila cavalli; che veramente non sarà essercito contennibile per porsi ad un passo, ma che farà la spesa, la quale bisogna che sia importantissima di munitione, di condurre artiglieria, et tanti altri ordigni, che bisognano a uno essercito, et tante spese straordinarie et impensate? Chi condurrà la vettovaglia a questo essercito, che tutti s'accordano a dire che bisogna portarlo di Transilvania, da lontanissime provincie et per luoghi disastrosi, con infinito numero di carri; bisogna anco raccomodare il numero della gente et sapere che li soldati, che contribuiscono quelli popoli, non stanno nè a segno, nè a obbedienza, ma in otto giorni tutti se ne tornano alle case. Quelli dell'Imperatore se raggualieranno la promessa dell'anno passato, che fu di 2/m raitri, et ne andorno 700 o 800 in fine d'Ottobre; si può calcolare quanti riusciranno quelli 30/m fiorini di N. Signore, non ascenderanno nè anco a 4/m cavalli, quando bene non si pigliasse altra natione che Ungari et Transilvani, oltre che in Transilvania, per quanto ritraggo, sarà difficile il fare più gente di quella che occuperà l'istesso Prencipe, et in Ungheria sarà impossibile, oltre che hanno stabilito alla Dieta, che non si dà minore paga di cinque talleri il mese, et se altri assoldasse non se haveriano per sei; et questi calculi con la penna non li fanno mai tanto scarsi, che non rieschino peggio, nè occorre che pensiamo ad altre nationi, perchè de Valloni, oltre che sarà cosa lunghissima, non s'haveria con 70/m fiorini più di 1600 cavalli, et di Alemanni il medesimo, et

bisognerìa pensare a imprestanze et ad altri sborsi. Il condurre gente di costà, o sia per havere intorno alla mia persona, o altri disegni, non vedo io che per Valachia sia da cimentare, perchè dal dì che spedissero di costà, ad arrivare in Transilvania ci vogliono tre grossi mesi, et un altro mese ad andare in Valachia, et arrivare poi malcondotti et rovinati, con malissimi trattamenti, se ne potria sperare altro peggio esito di quello dell'anno passato.

Pare, Ill-mo Signore, ch'io ponga molti finimondi et pure mi resteria da ponere mille altre difficultà, che V. S. Ill-ma potrà andare alla giornata discoprendo; et in somma circa la mia persona non vedo io che l'andare in Transilvania per havere a valermi di gente di quelli paesi, possa riuscire cosa alcuna nè per utile publico, nè mio particolare; tuttavia io sarò pronto a obbedire a N. Signore se dopo haver intese queste cose, et altre, che le possono sovvenire, gli parrà ch'io debba andarvi in ogni modo.

(Arch. Vat. Roma. Particolari vol. 4 No. 64)

VI

[Bulgaria, 20 Aprilie 1596]

[Paulo Giorgi Raguseo nunțiului Visconti în Ardeal].

Havendo havuto ocasione di saper la causa perchè Sinan Bassà finì la passata tanto precipitosamente di Valachia nella Bulgaria, ho giudicato scriverla a V. S. Ill-ma. Donque ha da saper V. S. Ill-ma che Sinan Bassà passò nella Valachia con 130 mila huomeni, tra li quali erano 5 mila Gianizeri, 3 mila Giamoglani, 12 mila Asiatichi ben a cavallo, armati di scudo di ferro e gidda d'archo e friccie, 50 mila Spahi e Spahoglani, et 60 mila di Dobrucia Detiornam Gierihono, et d'altre provinzie; il quale Bassà la prima fattione che finì con li Ungari in Calugieranni, quale in che modo sia andata V. S. Ill-ma sa benissimo. Et come li nostri perchè non li fu mandato in soccorso nova gente furno sforzati di retirarsi sotto li monti, il che dette occasione et animo alli nemici di seguir oltre et di arrivar col esercito sino Targoviste ruinando tutto il paese; et aspettando alli nostri a fine d'affrontarsi con loro; nel che il Bassà era risoluto, nella quale opinione sendo stato molti giorni, nè vedendo alli nostri comparire, lassò che bona parte del esercito depredasse la Valachia, che havendolo fatto li predatari si messero in cammino, senza volontà del Bassà, di passare di là dal Danubio con la preda. Che perchè ciò non facessero mandò duo Bassà perchè l'impedissero il passo, il che costoro havendo visto non poter mettere ad effetto il pensiero loro si raccolsero molte migliaia assieme et in diversi squadroni passorno, senza che domandassero licenza; e fu in modo la passata loro in numero grande, che con il Bassà non rimase altro che 60 mila persone, de quali 35 mila erano benissimo a cavallo. Et quando per sua spie non havesse havuto relatione che Sua Altezza veniva

per trovarlo con 200 mila persone, tra li quali gli dissero esser 12 Taliani, senza dubbio aspettava al Ser-mo principe, e ciò tanto più volentieri lo faceva, quando che havesse voluto prestare fede a duo Ungari che da li suoi huomini furno presi; i quali dicendoli che con Sua Altezza non era maggior numero che di 50 mila huomeni, tra quali erano 15 mila cavalli ben armati, 25 mila archibusieri, de quali 12 erano bonissimi et il resto pichieri, tra quel numero di huomeni non erano più che 400 Italiani, senza dubbio haverebbe aspettato il Ser-mo principe, ma credendo egli che li riferissero il falso a fine d'ingannarlo, ci fece in publico tagliar le teste. Ma havendosi certificato della verità dopo molti giorni che hebbe passato il Danubio, dicono che più volte si è pentito di non haver aspettato Sua Altezza et con essa fatto il fatto d'arme; nel quale sperava restare vittorioso; et che quando fusse seguito in contrario confidava potersi salvare con poca perdita de soi. Sì che la ingiuria che ha ricevuto ha riservito per farne la vendetta a questa estate.

Io so per mezzo di un amico, et egli per mezzo della spia che è stata qui mandata da Sinan Bassà, il quale è stato Albanese, che l'imperatore Turchescho et Sinan Bassà donariano grandissima somna di denari, o il ducato di Nihnia, quando che qualcheduno si trovasse che potesse far pace tra lui e Cristiani con patto che non apparisca ciò da loro provenire, ma che quel tale d'essa ne fusse autore; e però molte volte Sinan ha pianto la morte del Brutti [1]).

Questo medesimo riferisce che havendo l'imperatore Turchescho resoluto di volere andare in persona a questa guerra, che la madre sua li fu d'intorno con le preghiere e con la schomunicha, divinandoli che partito che sarebbe veniranno li Cristiani per mare et occuperanno molti lochi del suo imperio.

Dopo pochi giorni li Bassà fecero al imperatore loro una supplica che s'egli non andava in persona alla guerra, che li Gianizeri, Spahoglani e molti alti erano risoluti di non andare, la quale egli havendo udito terminò di volere andare, e ciò con sodisfattione della madre, alla quale mostrò che così era sforzato di fare per conservatione del suo imperio.

Molti de principali Turchi di Constantinopoli di lettere, di nobiltà e richezze e di molti altri lochi, per paura passavano con le fameglie e facoltà loro nell' Asia, ciò segue per paura che hanno de Cristiani; et che havendo ciò venuto a notitia all'imperatore ha ordenato che nessuno per l'occasione passi con le facoltà e fameglia.

L'artegleria di Toschana, qual era in grandissimo numero, è stata mandata parte nelle fortezze di Grecia e parte nel Elesponte, e messa nelli doi castelli d'Elesponte; ne li quali li Turchi, che habitano quivi nelle ville vicine, hanno messo tutte le facoltà loro, con animo di salvarsi anco essi quando che li Cristiani venissero a dannegiar li lochi loro.

Mentre l'armata cristiana l'estate passata andava per mare, non fu libera la navigatione di Grecia sino Constantinopoli, sì che fu scarso il viver in quella città, ma fatto che hebbe la preda di Patras, con l'occasione de qual si partì, concessi di novo la navigatione libera per traghettar li grani, il che causò che in Constantinopoli si trovasse del grano, benchè raro; però è bene che le

[1]) Bartolomeu Brutti, care a umblat și în Moldova.

galere cristiane escano in compagnia perchè per causa di esse nascerà carestia in Constantinopoli.

Nella Dobrucia vendesse il chilo di grano ad a[speri] 140, orzo 120, avena 100, e quanto più oltre andiamo con la stagion tanto più caro sarà, et assai più, se Mihailo Vaivoda non lassava per l'avenire estrare grano dalla Valachia alli Turchi come sin qui ha fatto; sopra che è bene avertire.

Li Turchi di Dobrucia hanno fatto retirarsi a Mihne Vaivoda e suo figliuolo a fine di non provocarsi di novo la guerra con Ungari, però mi pare che sarebbe bene che Mihailo Vaivoda non molestasse il paese loro, ma solamente si guardasse di qualche fraude de nemici.

Sono 15 giorni che arrivò qui uno ciaus de Constantinopoli per andare in Polonia, qual è ritenuto in Cameniza, porta seco il chataxumaia cioè lettera scritta di mano del suo Signore, nel qual intendo che contiene che egli sempre è stato amico della corona di Polonia et che perpetuamente sarà; la quale prega che in occasione di questa guerra voglia star neutrale, et si oferisce di porger aiuto contro a coloro che la vorranno molestare. Anco li ricercha che li concedano il passo per Moldavia alli Tartari. Intanto non concedendoli hanno provisto 13 barchoni di capacità di 100 cavalli per traghettarli nella Dobrucia, de quali non potrà passare più di 30 mila poichè l'anno passato non ne fu più che 35 mila. Di tutti questi particolari ho voluto far participe V. S. Ill-ma acciochè sappia come le cose delli nemici passano et in che grado si trovino; et perchè col suo prudentissimo giuditio possa dare quel consiglio che sarà più salutare per la republica cristiana.

Il pensiero di Sinan Bassà è che se li Poloni li concedessero il passo per la Moldavia per li Tartari, di farli calare in Valachia, dove ancho egli con grosso esercito passarebbe a fine di occupar quella provintia, et di travagliare la Transilvania; e caso che non, egli in persona passerà verso Temisvaro con potente esercito.

Ho inteso et dicono che l'è verissimo che l'inverno passato li Albanesi in Albania s'erano sollevati et hanno fatto gran danno alli Turchi; la qual sollevatione il Turcho ha sopito minaciandoli che se non si acquietano che con Cristiani farà la pace nel modo che potrà, a fine di precipitarli in modo che il paese loro resti senza pur un anima. Però, Monsignor Ill-mo, con prima occasione di sua lettera sopra ciò potrà scriver a N. S-re perchè tanto più presto Sua B-ne solliciti uscir fuora l'armata, la quale in benefitio della cristianità farà molti buoni effetti.

Hoggi, che siamo alli 20 di Aprile, venne la nova come Sinan Bassà è morto in questo modo che trovandosi alquanto indisposto e pigliando medicina, la moglie di Perhat Bassà, della morte del quale fu causa detto Sinan, operò con il medico che l'avelenasse, come fece, che risaputassi la cosa fu preso la donna e confessò esserne lei autrice della sua morte, sì che assieme col medico fu buttata nel mare. Altri dicono che havendo inteso la morte del suo figliolo, seguita in Ungaria, non quel giorno, ma il seguente morì. Sia come si voglia è vero che sono morti ambi doi che non è se non servitio della cristianità.

Il Turcho il patriarcha di Constantinopoli fa uscire fuor della città et habitarlo in una fortezza, come anco fa che li principali Greci di Constantinopoli

habitino fuor della città, et in quelle ville vicine, tutto questo per tema di sollevatione che sia a Constantinopoli 16 mila a Giamoglani.

Intendemo anco che alli Bulgari e Serviani mena seco alla guerra (questi dovevano servire per guastatori) per la medesima cagione et gli promette per l'avenire di non pigliare li figli loro per farli Ianizeri, et se questa humanità usa verso di loro il Signore loro, quanto maggiormente Sua Altezza doveva ordinare che li soi capitani facessero assai più, e che per avidità loro non amazzassero li miseri cristiani e spogliassero delle facoltà loro, come hanno fatto, e anco condur'nella schiavitù. Monsignore Ill-mo, col'humanità si dominano li animali indomiti più che gl'huomeni.

Dicono che d'Asia saranno 20 mila huomeni bene a cavallo con schudi di ferro, con la canna o lancia di canna d'India; oltre l'altre persone. Che tra 12 persone sia uno padiglione e 2 cammelle e 2 servitori a fine di non menar gente disutile.

Dopo la morte di Sinan in suo loco è stato fatto Bassà Grande e general supremo Kasan Bassà, figliolo di Mehemet Bassà, Zigala anco serà generale e potria essere verso Temisvaro, però Monsignor Ill-mo, avanti che venga il nemico persuadete Sua Altezza che manda o vada a espugnare e consegnare quella fortezza; che col 'acquisto d'essa che il Signore gli lo presti darà terrore a nemici, l'animo a quelli; che con l'animo stanno dubii, e non siano pigri nelle risoluzioni, hor è occasione et tempo, però sapetelo pigliare.

La terza cagione della morte di Sinan dicono essere stato lui medesimo, perchè Kahil Bassà havendolo chiamato per nemico della legge loro e traditore, per duo ragioni: l'una è che lui fu cagione della morte di Perhat Bassà, al quale lodò per le prodezze che in 13 anni da lui fatto in Persia et confermò che con la medesima felicità haverebbe conseguito la Valachia; l'altra perchè la Valachia ha ruinato con sua terribilità havendo poi con tanto vituperio fugito, la qual sua fuga gli disse ha portato paura nell'animo di tutti gl' huomeni, per il che dicono essersi avvelenato. Questo ho inteso da uno Turcho e mi pare più credibile di tutte le altre.

Il Turcho sarà per li 15 del presente mese in Andrenopoli, dove per tutto quel mese si fermarà ivi per finir la quaresima loro, però non potrà partire egli prima che verso li 5 Giugno; è ben vero che tuttavia le genti sue camminano verso l'Ungaria, la quale haverà non forte difficoltà per mancamento dell'orzi et grani, e porta comodità d'erbe, non sendo ancor cresciute abbastanza.

L'esercito del Gran Turco andò verso l'Ungaria assieme con lor imperatore in numero di 300 mila, tutto quasi genti nova, tra le quali 120 mila tengono per boni, il numero de quali mettono 20 mila a cavallo d'Asia armati di scudo di ferro e gidda, et altri 30 mila Gianizeri, de quali 7 mila sono soldati vecchi cioè di 22 mila remasti, 25 mila Spahoglani, 7 mila Giebebbi e Spahi di Irumelia; vanno con grandissimo timore, anzi il re loro d'Andrenopoli ritornava, se il Bassà grande e lor Mufti l'havessero lassato.

La Bulgaria è spogliata deTurchi; l'altro giorno sotto Temesvaro li nostri hanno ammazzato 500 Spahoglani et hanno arso una palanga con mortalità de molti nemici. Li nostri in molti hanno svaligiato la chucina di ... di Gianizeri

con mortalità di molti Gianizeri, altro non è innovato. Nel campo di Sua Altezza Ser-ma saran per pochi giorni gran cose.

P. S. Non hier l'altro venne nova qui come erano stati passati 1080 Haiduchi di Valachia nella parte di Turchia, i quali hanno arso la terra di Baba [1]), la quale conteneva 10 mila fochi con molta ocesione di Turchi, havendo fatto preda di riso, cara d'oro, argento e robbe; m' havendo dimorato 3 giorni a far questo effetto, essendo questa terra circondata da casali Turchi li hanno circondato con morte di tutti li Haiduchi et 6 mila de Turchi. Questa nova è vera.

Pe dos: Avvisi per l'Ill-mo Nuntio Visconti in Transilvania.

(Arch. Mediceo. Firenze. Filza 4469 No. 147)

VII

Praha, 2 Decemvrie 1596.

Nunțiul Speciano cardinalului Cinzio Aldobrandini.

Del negotio di Transilvania vederà V. S. Ill-ma dalle lettere publiche che ha pigliato un poco di fiato, se bene pareva disperato, et credo che N. S-re et V. S. Ill-ma approbaranno che io non dassi all'imperatore la lettera che Monsignor Rev-mo di Cervia gli scrisse, come che fossero disperate le cose, secondo egli credeva et con molta ragione, essendo huomo molto sodo, et che non si muove facilmente, come V. S. Ill-ma haverà veduto dalle sue lettere scritte costà, et da quella che scrive a me di sua mano che inviai col corriero passato.

(Arch. Vat. Roma. Borghese III, 67 c. pag. 208)

VIII

Praha, 17 Martie 1597.

Generalul Aldobrandini cardinalului Cinzio Aldobrandini.

Io le dissi con l'ultima dell'abboccamento fatto con il principe di Transilvania, rimettendomi nel particolare suo a quello che gli havessino scritto Monsignor di Cremona et Monsignor Visconti, il quale M-r Visconti si partì otto giorni sono per andare dietro al Principe, che serà partito tre giorni avanti, et sarà andato con molta più diligenza, che non esso Monsignore, et del viaggio loro non ho poi sentito altro; ma qui sono altretanto mal sodisfatti del Principe, di quello ch'esso mostra esser disgustato di loro, sì che non si può credere niente di bene, se non per mero interesse di ciascuno, et credo io che tutti harebbono una gran voglia de lassar da parte la guerra, purchè trovassino il modo di accomodarse con il Turco, ma hoc opus, perchè il Transilvano restando in casa sua non ha di chi fidarse, et quest'altri non troveranno condi-

[1]) Orașul Baba (Babadag) a fost luat de către Ardeleni și Români încă în vara anului trecut, având despre luarea sa un raport din 8 Iulie 1595 (Hurmuzaki, *Documente* vol. VIII pag. 192) și acest lucru demonstrează foarte bine cum Raguzanul nostru prezentă știri vechi ca lucruri noui pentru a-și face rapoartele sale cât mai interesante.

tione, che non le sia di spesa et de travaglio, quanto la guerra; la qual dicono tuttavia di voler far con ogni sforzo possibile et di voler porger mano alli Valachi et alli Bulgari, li ambasciatori de' quali sono stati qui a dimandare aiuto et a promettere di voler far gran motivi contro alli Turchi, di che gli ho animati con parole, poichè anco da me sono stati perchè li raccomandassi a N. Signore, sì come ho promesso di fare, et a questo Vaivoda di Valachia ho scritto una lettera animandolo, sì come me la ricerca il suo ambasciatore, et credo che queste sarebbono buone conseguenze, mentre che le cose nostre camminassero bene; ma dalla nostra debollezza et freddezza non so che mi sperare, se non effetti somiglianti.

Dolgonsi questi ministri dell'imperatore del Transilvano ch'egli quest'anno passato sia stato molto meno vigoroso dell'altro anno di spiriti ed di forze, non ostante l'havere havuto 30/m fiorini il mese da Sua S-tà, più d'altretanti da Sua Maestà et cento mila scudi dal Re di Spagna, con li quali credevano che dovesse far mirabilia; et ch'egli non è venuto ad unirsi con loro, se non con sei mila persone, che anco il giorno della battaglia furno i primi a salvarsi con fuga. Egli si duole di non havere havuto l'assistenza di genti che li fu promessa, et che perciò tentò inutilmente l'impresa di Temisvar, nella quale consumò la gente, et li dinari, et hora gli pare che lo abbandonino del tutto, poichè non gli hanno date parole, se non generali, et in somma passano rancori che possono partorire ogni giorno più sconfidentia, perchè li Tedeschi dicono che mai più combatterebbono in compagnia di Transilvani, et per il contrario li Transilvani in compagnia de Tedeschi.

Dicono che il Transilvano habbi comprato quì molte gioie et in particolare una mezza lunetta, tutta composta de diamanti, dal che cavano ch'egli si sia fatto sotto un poco di letto di danari, et ch'egli vadia provedendo per placare li Turchi con li doni, secondo il solito; et massime ch'io ho inteso che sendo stato detto qui che haveria dovuto denari a questi ministri principali, egli habbi risposto, che l'altra volta che fu qui, ci lassò molte migliara de ducati et che anco queste non erano poche, quelle che habea sborsate, et che in tal maniera gli metteva più conto spendere alla porta del Gran Turco. Si che in questa unione del Transilvano calculi V. S. Ill-ma chè fondamenti possiamo fare a nostro proposito; etc.

Conducono di Fiandra Giorgio Basti Albanese, che sarà bonissimo per comandare cavalleria[1]), et un capitan Lamberto Hansnues, che dicono esser buon soldato.

(Arch. Vat. Roma. Particolari vol. 4 pag. 94)

IX

Praha, 15 Maiu 1597.

Nunțiul Speciano cardinalului Cinzio Aldobrandini.

Questa mattina ho due lettere di V. S. Ill-ma dei 3 del corrente, et prima ch'io venghi alla risposta di esse voglio dire che l'Imperatore ha ricevuto let-

[1]) Este prima mențiune a acestui mare aventurier de o glorie atât de tristă în Ardeal pe care a dus-o la sapa de lemn!

tere di Transilvania dalli suoi ambasciatori, che hanno afflitto tutta questa Corte per quanto ho cavato anche da quello che me n'hanno detto questi consiglieri più principali, li quali desperano d'ogni bene, perchè dicono che il Principe vuole in ogni modo nuovi denari et quelli che già si erano mandati per il Valacco et Bulgari dice che vuole egli distribuirli a modo suo, et poi si ha tanta diffidenza di quel Cancelliero che non potria esser più. Io gli ho essortato a far tutto quello che si può, almeno per quest'anno et voglio credere che lo faranno; ma ponno così poco che dubito non daranno sodisfattione a quell' Altezza.

Non ho havuto lettere di Monsignore di Cervia, se bene non ho dubbio che mi haverà scritto, essendo sempre stato diligentissimo; ma qualchuno mi haverà forse ritornate le lettere, dubitando che mi dica la verità delle cose come stanno; spero nondimeno che presto le haverò, et mi consola il persuadermi che egli haverà dato compito ragguaglio a V. S. Ill-ma secondo il solito et che le sue lettere per Roma non saranno state ritenute.

Questo per hora posso dire a V. S. Ill-ma che quanto al Valacco et Bulgari, il Principe non ha quel torto che qui se gli dà et fa gridare questi Signori, perchè quando Sua Altezza era in questa Corte l'inverno passato, disse apertamente che non voleva che altri trattasse col Valacco, che dice esser suo vassallo, nè con li Bulgari per altre mani che per le sue proprie.

Io scriverò a Monsignor di Cervia quello che V. S. Ill-ma mi dice del Signor Cardinale Bathori et so ch'egli trattarà il negotio per il meglior verso che sarà possibile, considerando ogni circostanza, et quella massime del Cancelliero, il quale si presuppone che agiri come vuole il Principe, il che se è vero (come costoro dicono essere verissimo) sarà più facil cosa vedere il Principe fuori di Transilvania che il Cardinale Bathori vi sia ammesso, se non si mutano le cose, come facilmente si ponno mutare, massime sotto quel cielo, ove sempre si sono vedute mutationi grandi, se quella provincia cadeva in mano dell'Imperatore, come hora qui si desidera, senza un dubbio al mondo, che il Signor Cardinale sudetto col mezzo di N. Signore haveria ottenute molte grazie da Sua Maestà, secondo che la Maestà Sua già mi disse et so che io scrissi a V. S. Ill-ma.

(Arch. Vat. Roma. Borghese, III 109 abc. nepaginat)

X

Praha, 26 Octomvrie 1597.

Nunțiul Speciano cardinalului Cinzio Aldobrandini.

Di Transilvania ho lettere di Monsignor Rev-mo di Cervia scritte in Lippa dei 6 con buone nuove del principe, quasi che fosse per incominciare l'impresa d'un castello chiamato Fellach quivi vicino, et poi di Cenade, con animo di fare immediatamente l'impresa di Temisvar, et con buona speranza[1]), come

[1]) Un extras mai larg al acestei scrisori a nunțiului ni s'a conservat în raportul ambasadorului venețian din Praga, 23 Octomvrie 1597; Hurmuzaki, *Documente* vol. III/2 p. 262.

V. S. Ill-ma doverà havere inteso dalle sue lettere, et anche l'ordine dato al Valacco di muoversi, il che doverà haver fatto, non ci essendo hormai più sospetto de Tartari, come me lo scrive anche Sua Eccellenza dal campo.

(Arch. Vat. Roma. Borghese, III 109 e, nepaginat)

XI

Praha, 1 Noemvrie 1597.

Nunțiul Speciano cardinalului Cinzio Aldobrandini.

Parlai ancora del Signor principe di Transilvania et progressi che faceva secondo gli avvisi che havevo havuto da Mr. Rev-mo di Cervia, ch'erano simili a quello che il medesimo principe haveva scritto a Sua Maestà, la quale mostrò la solita inclinatione d'aiutarlo acciò possa continuare. Ma io non spero effetto più del solito, se bene questi ministri mi dissero che presto haveria havuto qualche somma di denari per potere pagar l'esercito secondo il bisogno che ci era, per quello scrive Monsignor sudetto, che mi afferma che non ci era assegnamento di denari per più d'Ottobre, il qual mese finito sarìa stato sforzato il principe con l'esercito ritornarsene alle sue stanze.

(Arch. Vat. Roma. Borghese III, 109 e, nepaginat)

XII

Praha, 26 Ianuarie 1598.

Nunțiul Speciano cardinalului Cinzio Aldobrandini.

Tre dì sono venne un corriero di Transilvania, mandato a me da Mr. Rev-mo di Cervia in nome del Principe con lettere di Sua Altezza per l'imperatore, sollecitando il fine del suo negotio per il pericolo grande che porta seco la dilatione, che mi è poi dichiarato meglio da Monsignor suddetto; il che pare che qui s'incominci a conoscere perchè Sua Maestà subito ha risposto acciò io rimandassi il corriero che partirà questa sera con lettere di Sua Maestà, nelle quali prega il Principe ad havere patienza per quei pochi dì che tardaranno a capitare là li suoi ambasciatori, quali il Dottor Petz, [1]) che partirà di qua dimani o l'altro, sollecitarà che vadino quanto prima, et con essi andarà egli ancora in Transilvania per intervenire a quel negotio et forse anche per quella detta pace, come accennai con altre mie lettere, se bene questi Signori se ne mostrano alienissimi, et perciò attendono alle provisioni di guerra.

Finalmente Sua Maestà prega il Principe a sollecitare il Valacco che passi il Danubio a danni de' Turchi, conforme alle tante speranze date, ma io ci spero poco. Quanto al successore che è un punto essentiale che desidera chia-

[1]) Cunoscutul ministru dela Praga Bartolomeu Pezzen.

rire il Principe, non ce gli risponde, avvegna che ogn'uno creda che sarà il Ser-mo Arciduca Massimiliano; ma è mal segno che non se ne dica cosa alcuna nella lettera di Sua Maestà et quando non ci sia altro male che dispiaccia al Principe, è almeno indicio di longhezza, la quale potria essere causa della ruina d'ogni cosa; però staremo a vedere; etc.

L'huomo del Valacco, che era qui, fu spedito, come avisai, il quale prima di partirsi mi venne a trovar con ringratiarmi della sua speditione, che diceva essere stata a gusto suo in quei punti che già s'avisorono a V. S. Ill-ma, quando egli venne, et a lui medesimo Sua Maestà ha fatto presenti honorevoli, in modo che va contentissimo. Li particolari non li scrivo, perchè egli non vuolse, o non seppe dirli; ma se è stato contentato bisogna che habbi almeno la confermatione dei 4000 soldati che Sua Maestà pagava in Bulgaria; promissione di accomodare il Vaivoda in questi paesi di stato conveniente, in caso che fosse bacciato dal Turco di Valachia, et anche di non essere molestato in queste cande per debiti de' suoi antecessori essendo la cosa di giustizia.

(Arch. Vat. Roma. Borghese III, 93 c. pag. 29)

DIN ORIGINILE POLITICIANISMULUI ROMÂN: O ACŢIUNE DE OPOZIŢIE PE VREMEA FANARIOŢILOR

DE

N. IORGA
MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 27 Ianuarie 1928

Un curios document, de mult însemnat în catalogul, atât de îmbielşugat, al manuscriptelor Academiei Române, publicat şi întrebuinţat în *Documente privitoare la familia Callimachi* (2 vol., Bucureşti 1902), unde am adunat tot ce se poate găsi în depositele publice cu privire la cei patru Domni din familia Callimachi, mi se pare a merita azi o atenţie deosebită.

Păstrat, în original, în manuscriptul miscelaneu 5, la n-l 1, el cuprinde o întreagă istorie de lupte politice interne, de cel mai caracteristic politicianism, în scop şi metode, asemenea cu ceia ce vedem, după aproape două veacuri, petrecându-se astăzi supt ochii noştri.

Înainte de a-l presinta, desluşind tot odată ceia ce se cuprinde în el ca denunţ înaintea ţerii a unor uneltiri pe care Vodă le condamnă cu cea mai mare asprime, prevenind ţara, prin adevărate proclamaţii, contra lor, o presintare a situaţiei Domnului şi întregii boierimi supt Ioan Teodor Voevod, la începutul anului 1759, mi se pare a fi de folos.

Fiul, purtat la studii latine prin Polonia şi înălţat la marea cinste a dragomanatului Impărăţiei, al simplului Vornic de Câmpulung Toader Calmăşul începea stăpânirea sa din vara anului 1758 în circumstanţe cu totul neobişnuite şi deosebit de grele.

Tatarii, în neînţelegere cu Sultanul, năvăliseră în Moldova supt conducerea rebelului Crâm-Ghirai, pe care cu orice preţ şi-l voiau Han, şi

țara fusese cumplit prădată, în August, fără ca din partea caimacamilor noului Domn, Grecul Vidali și Hatmanul Costachi Razu, să se fi putut lua vre-o măsură de apărare (Septembre).

El n'aducea o strălucire de neam respectat, o avere, o situație solid întemeiată la Constantinopol. De acest om nou nu se temea nimeni, și pentru întăia oară în Moldova, în ajunul luptei Muntenilor contra lui Constantin Racoviță, partidele îndrăzniră a se manifesta. Ele voiră să impuie feciorului de mazil ridicat la bătrânețe slăbănoage într'un loc așa de înalt, dar și așa de greu, voința lor, voința lor exclusivă și a tot puternică.

Ioan Teodor Voevod era un om pățit, deci și priceput; lunga lui experiență îl învățase paza bună și răbdarea, așteptările îndelungate până în ceasul când se poate lovi. El își făcu deci Divanul, de voie, de nevoie, dintre acei cari-l amenințaseră fiind el încă la Constantinopol: Ioan Bogdan, fiul fiicei pretendentului Constantin Cantemir și soțul unei nepoate a lui Mihai-Vodă Racoviță [1]), Manolachi Costachi, Dumitrașco Paladi, pe lângă câțiva alții cari nu luaseră parte la manifestație. Dar el se sprijinì, în același timp, pe meșterul Grec, patron al Domnilor pe cari-i crea, Stavarachi, și puse dări pentru a plăti serviciile, atât de folositoare, ale acestuia.

După sfatul lui Stavarachi Domnul dădu apoi lovitura contra acelor cari încercaseră a-i pune condiții de Domnie. Trimeși să primească, în Crimeia, despăgubirile Tatarilor, o parte din boieri — un Balș, un Sturdza, un Costachi, un Rășcanu, un Buhuș și neastâmpăratul Ioniță Cuza — fură dați pe mâna Hanului, care-i închise în «cetatea nouă» a sa, Ieni-calè. Am povestit aiurea această acțiune răsbunătoare, și am pus în legătură cu dânsa remarcabilul act al proclamației din Ianuar 1759, cel d'intăiu apel către țară făcut de un Domn din secolul al XVIII-lea, cea d'intăiu înfierare a partidelor boierești, a obiceiurilor de politicianism.

Revin acum asupra textului ei, redactat fără îndoială chiar de Domn, care era un om priceput la condeiu.

Pornind de la părerea că multe lucruri rele pleacă dela necunoștința unei adevărate situații, — «rău lucru este neștiința și multă stricăciune pricinuește la oameni» — el, represintant al «folosului tuturor», dă definiția însăși a luptei pentru putere în rangurile boierești: «De la o vreme în-

[1]) *Doc. Callimachi*, I, p. XCVIII.

coace înmulțăndu-să parte boeriască și din zi în zi fiiștecare silindu-să, *unii pentru căștigul lor*, alții *pentru ca să să mai înnalță întru cinstea boerii*, întrat-au în mijloculŭ lor o mare și nemărginită zavestiia, din care *făcăndu-să cete*, de apururea să zavistuia unii pre alții». Inainte de a veni în Domnie, pe vremea dragomăniei, ei «*căndu... trăgè pe o parte a-i metahirisi întru ale Domnii trebi, ceialantă parte să trăgè în laturi și, cu neîncetate zavistii purtăndu-să, aducè multe pricini de tulburări unii asupra altora*», «arătându-să înpotrivitori la cele domnești poronci» și căutând a împiedeca strângerea veniturilor Porții. «Și, după ce ne'u miluit Dumnedzău cu Domniia țărăi aceștiia, s'au ispitit a le cerca, și prin Țarigrad o samă au început a nu ne da odihnă cu zavistiile lor prin cărțile ce ne scriia, cu carele zavistuindu-să unii pre alții, *ne arăta aevea într'acestaș chip că, de vom trage Domniia Mea pe unii din boeri ce ni-i arăta, ca să-i mestecăm în trebile noastrea, ei toți să vor trage de la slujba și trebile noastre*». Deci, — o formală boicotare.

Acestor împărecheri li atribuie Domnul năvălirea Tatarilor.

Și după așezarea noii stăpâniri, continuă «zavistiia între dânșii», «*de purure vrănd a să mănca unii pre alții*». O *ceată* atacă pe cealaltă: «*Ne sălira și pe noi în spre stricăciuni și vătămare a o samă din boeri*». El refuză, vrând a fi Domn nepărtenitor al tuturora: «*Nu ne-am alunecat a vătăma pe nimeni pin cè ră îndemnare lor, ce, trecăndu-le toate cu auzul și cu videre, pre toți ca un părinte cu mila i-am cuprinsu și nici la unile din zavistiile lor cele multe și răle nu ni-am lunecat, nici am dat credința*». Putea s'o facă el care stătuse atâția ani departe de țara cu care n'avuse decât legături de amintiri, înrudire și interese și a cărui Domnie era neașteptată și cu totul nepregătită, un fel de vicariat, mai mult, al Ghiculeștilor, la cari era de casă, cum o arată și numele fiilor: Grigore și Alexandru, așteptând ca fiul binefăcătorului său, dragomanul Alexandru, cel tăiat de Turci, să fie de vrâstă pentru a domni.

Neizbutind cu Domnul, ceata se adresează stăpânilor celor mari. Un capugiu adusese în Scaun pe Ioan-Vodă: pe lângă dânsul încep acum intrigile, pârîndu-i-se și cârmuitorul care nu li făcea pe voie. «Văzindu că nu pot isprăvi nimică, cu cătă silință au pus a vătăma pe o samă cătră noi, s'au întorsu a mesteca cătră dumnealui capugi-bașa, *lăngă carii și pe noi ne atingè*».

Trebuie deci să se iea măsuri pentru aceste «de stricăciune spurcate și pline de toată răutate inimile lor», pentru «a lor fapte răle», care «au adus o primejdii ca ačasta peste ticăloasa țară». Se capătă contra lor

ordinul de surgun: «pentru păcatele lor și giudecata cè driaptă a lui Dumnedzău gonindu-să din poronca înpărătiască, acmù s'au făcut surgun».

Aici, în exil, se fac însă socotelile pentru pagubele năvălirii tătărești. Ei presintă *conturi exagerate* în *folosul* lor: «s'au sălit a să arăta între dănșii cei mai păgubași decăt alții, arătănd some mari ca cele de pagube». Și se dau și aceste nume: Manolachi Costachi Logofătul 52 de pungi, Logofătul Ioan Bogdan 50, Vornicul Constantin Balș 56, Dumitrașco Paladi Vornicul 32, Banul Scarlatachi Costachi 22 și alții asămene», — totul fiind numai «minciuni și năpăști». De aici rezultă că Hanul și Turcii se supără, așa încât nu se mai despăgubește nimeni: «Au adus lucru de și prea-puternicii stăpăni s'au înștiințat, și pe Măriia Sa Hanul l-au măhnit, cu carele au dat pricină de pagubă a mulți ticăloși pămînteni».

In același timp *ei fac uneltiri la Tatari, cum dovedesc scrisorile care s'au prins:* «De față și întru aevia s'au descoperit spurcatele lor fapte pintr'a lor scrisori, de însuș mănule lor scrise, carele vederat arată hainlăcul lor».

Agitarea țerii vine în sfârșit, ca ultim mijloc, la rând. De acolo, de la Ieni-calè, ei caută să aducă panica prin vestea că se gătește o nouă năvălire tătărească. «Incă și de acolo de unde să afla, vrănd și poftind a aduce ticăloasa țară la cè mai de săvărșit stricăčune, trimitè oamenii lor prin țară și da spaimă ticăloșilor lăcuitori precum că iarăș vor să viia și vin Tătărăi în țară ca să calce și să robască».

Atât n'ajunge: *se încearcă a se da foc Iașilor.* «Ca niște dușmani ce sănt pămăntului și patrii sale, din oameni lor adesă și foc s'au ispitit a da orașului acestuia».

Domnul se adresează deci către țara întreagă: «Și mai mai în trecutile zile am scris cătră toți». El își repetă pâra și îndemnul către liniște: «Zicem și acmù: creștinilor, odihniți-vă și nu vă potriviți la niște vorbe deșerte, că niciunile din cele ce auziți nu șănt. Toate sănt minciuni, toate sănt vorbe răsuflate, toate sănt scorniri de la acei oameni plini de răutate, carii numai pentru folosul lor caută și stricăciune altora. Șădeți de vă odihniți pe la casăle voastre, căutăndu-vă de trebile voastre făr ă nicio grijă. Și nu înblați strămutăndu-vă și răspăndindu-vă de vă pricinuiți atăta stricăciune și sărăciia din faptele unor oameni răi și netemători de Dumnezeu.» Ispravnicii au ordin a prinde pe cei «ce scornesc lucruri netrebnice ca aceste carele dau atăta stricăciune lăcuitorilor», fiind «haini și pricinuitori a tot binile».

Lupta se deschisese: peste câteva zile însă Domnul era cu totul învins. Mitropolitul Iacov însuși, un dușman al familiei care ajunsese la tron, se pune în fruntea unei mulțimi «cinstite cu băuturi», de mahalagii și «câteva mii de țărănime». Clopotele sunau în turnul dela Trei Ierarhi. Ei cereau pe girantul grec al lui Vodă, detestatul Stavarachi. Pentru a împiedeca dărâmarea porților zăvorîte ale Curții trebuì un atac de Arnăuți cu sabia goală și descărcarea a trei tunuri. Dar Fanariotul fu adus să se strecoare spre Galați îmbrăcat tătărește, nu fără a fi urmărit «douăsprezece ceasuri» [1]).

Mulțimea cerea însă iertarea boierilor. Și aceasta se făcu, mijlocind Mitropolitul. Credeam cândva că Domnul în fundul gândului său era cu țara. Mă îndoiesc astăzi de aceasta, fiindcă judecata mea nu se mai oprește în cercul mai strâmt al Domniei Callimachilor.

Vechiul Divan fu restabilit, cu Ioan Bogdan și cu Paladi în frunte. El fu păstrat până la sfârșit. Și, odată ajunși din nou în fruntea trebilor, «cetașii» permiseră scoaterea Mitropolitului Iacov în folosul lui Gavriil de Salonic, fratele lui Vodă și instalarea, ca garanți ai Domniei la Constantinopol, a Suțeștilor.

Intrigi fanariote aduseră peste doi ani mazilirea lui Ioan-Vodă. El fu mazil «nouă zile». Dar Suțeștii biruiră. Impăcând pe parvenitul domnesc cu Grecii cei mari prin căsătoria celui mai mare din beizadele cu Elena, fiica lui Alexandru Mavrocordat, pașnic pretendent fără noroc, apoi prin a Mariei, fiica bătrânului Callimachi, cu alt Alexandru Mavrocordat, fiul lui Constantin-Vodă, atunci chiar așezat la Munteni, ei căpătară Domnia pentru Grigore-Vodă.

Și el va domnì cu «cetașii». In Divanul lui sunt doi Costachi și Logofătul Ioan Bogdan [2]). Domnia lui de tinerel neexperient și simplu părea asigurată. Dar la București, în 1763, locul rudei printr'o îndoită legătură era luat de un mare și vechiu dușman, Constantin-Vodă Racoviță.

Contra lui se făcu deci *o nouă intrigă boierească, unită cu acea răscoală a mulțimilor din Capitale care ajunsese acum un obiceiu.* Racoviță, un biet bețiv din durere pentru văduvia sa, nu supraviețui acestei tulburări († Ianuar 1764), dar fratele său Ștefan îi urmă, așa cum în Moldova după un Callimachi venise altul. Și, ca răspuns pentru scenele din București, Grigore Callimachi fu înlăturat în Martie.

---

[1]) Ienachi Kogălniceanu, pp. 235—8.

[2]) *Doc. Callimachi,* I, p. CXXXI.

Grigore Ghica-i iea locul și venirea lui aduse o adevărată manifestație boierească. I se presintă la sărutarea mânii toată boierimea, cerând înlăturarea lui Stavarachi. «Atunci au răspuns Domnul că este atâta vreme de când s'au lipsit[1].» Divanul se constituie cu trei Costachi și cu Manolachi Bogdan, Ioan Bogdan rămâind la o parte[2]. Și toate laudele se adună, de ambii cronicari ai timpului, pentru a împodobi cu dânsele pe un Domn care nu mai reprezinta singur meritul răsplătit, ceia ce putea să pară o pretenție de parvenit, ci amintirea unui întreg șir de stăpânitori de acelaș sânge.

Acestuia i se îngăduie a guverna. Pe când Grigore Callimachi e presintat ca un tânăr fără prestigiu și pricepere pe care-l «mâncau toți și nu vreau ca să-l știe că li este Domn», Ghica și cu soția lui Catrina, fiica lui Iacovachi Rizu, «erau singuri stăpâni, nu-i stăpâniau alții»[3].

După căderea lui întâlnim pe un Balș, Lupu, pe un Paladi, Ioniță, pe un Sturdza, un Razu, Costachi, în Divanul lui Grigore Callimachi, reașezat de Nicolachi Suțu. Să nu uităm și pe Cuza Vel Stolnic.Ioan Bogdan însă, și acum ca și supt Ghica, lipsește[4].

Se pune la cale contra tânărului vechea intrigă: «Iară Domnul acesta se silia în tot chipul ca să urmeze Ghicăi în toate, vrând să se areate și strașnic ca să-l ieie boierii de frică. Atunci *au început pe o samă ce nu-i boierise a-i înfrunta și a li grăi cuvinte proaste, vrând ca să nu-i știe cine sânt, arătându-li și o mândrie nespusă, care nu mai stătuse la alt Domn, făcând și mare nedreptate țării și săracilor. Atuncea au început boierii a se face tot una* și a vorbi ei în de ei și a zice: «Ce va să zică una ca aceasta? Aceștii n'au pus gând bun asupra noastră și vor să ne stingă și pe noi și pe țară». Se fac *trei arzuri la Poartă*, ca din partea a «toată țara și boierimea», *trimețându-le cu un Turc*. Și se organizează o *fugă la Tatari*, participând la dânsa trei Costachi, un Sturdza, un Catargiu, un Buhuș, un Miclescu și *Stolnicul Cuza*; optsprezece de toți. Un alt arz se trimete din Crimeia.

Sultanului însuși i se presintă unul de către Constantin Costachi, zis Venin. Suțu e chemat să răspundă, și el o face ca și odinioară Ioan Teodor-Vodă, «*arătând pe boieri de haini, zicând că cer mansupuri cu*

---

[1]) Kogălniceanu, p. 251.
[2]) *Ibid.*
[3]) *Ibid.*, p. 254.
[4]) *Ibid.*

topuzul şi «cer tot care sânt la margine[1]) *care Domnul nu se încrede cu dânşii»*. Se capătă biruinţa, boierii fiind retrimeşi acasă şi — iertaţi, *«începând a-i pune şi pe dânşii la ţinuturi şi la slujbe»* [2]).

Aceasta nu este însă o împăcare. Părăsit de fratele certat cu Suţu, fără Doamnă, trimeasă la Constantinopol, Grigore Callimachi nu se bucură de sfatul boierilor: «Boierii, nefiind prea bine cu Domnul lor, au zis» — în chestia venirii Paşei, — «să facă cum ştie» [3]). Arnăuţii lui trădară la Ruşi. Pretext minunat pentru a se aduce căderea lui Vodă. Indată Grigore-Vodă e arestat de Vizir, şi el va plăti cu capul. Cine a lucrat pentru aceasta o spune Canta, când strigă triumfător: «S'au stins mărirea înnălţării terzimăniei» [4]).

Boierii organisaţi în cete mâncaseră un cap de Domn. Cu toată mărirea neamului său, Ghica va păţi după răsboiu, în 1777, ce păţise acest fiu de parvenit. Ajungem astfel la *adevărata* explicaţie a uciderii lui de Turci, care nu poate să aibă a face cu chestia, acum uitată, a Bucovinei.

N'avem cronica Domniei dela 1774 la 1777. Nu putem şti de cine s'a încunjurat Domnul care se lăsase prins de Ruşi la Bucureşti, stătuse ca prisonier politic înconjurat de onoruri la Petersburg, se întorsese cu sprijinul prusian, dar şi rusesc. In a mea «Revue historique» public hârtiile comunicate de părintele Vladimir Ghica din care se vede că el a susţinut cu bani ruseşti cele d'intăiu sarcini ale Domniei, sinetele date de Vistier fiind girate de dânsul, ceia ce la un moment dat l-a pus înaintea unei somaţii de a plăti.

Avem ca bază pentru scena odiosului asasinat povestirea pe care se răzima Xenopol. E a lui Wolf [5]), medicul sas al familiei Moruzi, care acesta reproduce spusele fiicei lui Ghica, Ruxanda Balş, şi ale caimacamului Vasile Razu. Un prieten turc, Ahmed-beiu Cara-Hisarli, soseşte la Iaşi, cu porunci. Se face bolnav. Domnul merge să-l vadă, după ce medicul Fotachi îi atrage atenţia asupra unui complot. La ceremonia tabacului Ienicerii dau lovitura, Vodă apărându-se energic şi căzând în luptă. *Nimic despre motiv şi despre cauzele interne.*

---

[1]) *Ibid.*, p. 257.

[2]) Boierii mărginaşi, de spre munte, cum se va vedea.

[3]) P. 261.

[4]) P. 192.

[5]) II, pp. 194-6.

Am publicat de mult versiunea trimeasă de consulul rusesc din Iași ambasadorului la Constantinopol [1]). Aceiași întrebuințare a unei închipuite boli. Se adaugă că Ahmed aducea un firman prin care se cereau provisii. Domnul ar fi fost asigurat prin ce-i spune prietenul că vizita lui nu e absolut necesară: deci lovitura avea să i se dea la Curte. Cu treizeci de Arnăuți el merge la beilic, dar își lasă suita jos în ogradă. Trece un sfert de ceas în convorbiri, după care Ahmed, plângându-se de frig, conduce în odăița de alături viitoarea sa victimă. La bătaia din pălmi pentru tabac apare șatirul cu alți trei călăi și, lațul aruncându-se, Ghica n'are când să se apere. Omorul se ține ascuns, Vasile Razu fiind numai înștiințat că e Caimacam. Doamnei, care aleargă, ì se vorbește doar de mazilie. Numai în noaptea acestei sângeroase zile de 11 Octombre se taie capul celui ucis.

Inștiințat îndată, Mitropolitul Grigorie al Ungrovlahiei adresează o scrisoare lui Constantin Dudescu. Iată cuprinsul actului, tipărit în *Studii și documente*, III, pp. 71-3:

«Din adâncul sufletului și inimii rugându-ne pentru dumneata, salutăm foarte bucuroși cinstitu-ți cap (!), cerând dela Dumnezeu pentru dumneata și toată casa dumitale sănătate nestrămutată, fericire trainică și orânduiala tuturor mântuitoarelor cereri, după dorință. Cinstita-ți scrisoare dela 13 Octomvre am primit-o și am văzut cele însemnate în ea și dar, cât despre jalnica întâmplare de plâns — de n'ar mai fi fost! — a răposatului Grigore-Vodă, cu totul ne-am întristat. Iar pricina pentru ce s'a făcut, e încă nevădită, și pentru felul de moarte se poartă prin lume fel de fel de vorbe.

«Cele din urmă sânt însă acestea. Cum că îndată, Sâmbăta trecută, venind Aga aici, făcându-se a fi bolnav, a trimis firmanele și mehtupurile la Vodă și, plângându-se de boală, pe de o parte, a grăbit plecarea lui — vorba mergea că spre Hotin — ,iar, pe de alta, a înștiințat pe Domn că vrea să-l întâlnească pentru ca să-i spuie oarecare porunci împărătești, ca să nu se întâmple să moară și ele să nu rămâie neîndeplinite. Și, astfel, încrezându-se Grigore-Vodă, a venit noaptea, și, ca să nu se facă turburare Agăi pentru alaiu, hotărînd să vie singur, de-a dreptul ieșind, cei doi cari l-aŭ întovărășit, ca pentru ceremonie, l-au ucis și i-au dat amară moarte, cum se spune, Duminecă, pe la trei saŭ patru ale nopții. Altceva însă, nu s'a auzit până acum, și nu s'a dovedit. Iar

[1]) *Acte și fragmente*, II, pp. 139-40.

cel de-al doilea capugiu, despre care s'a auzit, se spune că a venit ca să scoată averea răposatului. Deocamdată s'a hotărît să fie Domn fostul Mare-Dragoman Costachi Moruzi, și în locul de dragoman a fost Innaintat Nicolachi Carageà, care a fost numit cu prilejul morții lui Cehan în calitate de Caimacam. Altă turburare și frică n'a fost, numai, ca oameni cu bănuială, unul spune una, altul alta, cum i se pare fiecăruia. Dar numai, cum spun, vre-o siguranță n'avem. Mai ales prea-înnălțatul Domn, văzându-ne în acele zile plini de supărare și spăimântați, ni-a spus că dorește să nu se flecărească lucrurile nesigure și fără temeiu, numai ca să se turbure inimile oamenilor, și fără niciun folos altul. Acestea sânt ce le-am auzit aici, și acestea ți le dăm de știre dumitale. Iar Dumnezeul păcii să ne păzească neatinși și neprimejduiți de vre-o voință dușmană și de vre-o tulburare. Acestea ți le spunem, ca un rugător, și anii să-ți fie dela Dumnezeu mulți și fericiți.

Al dumitale încercat și rugător la Dumnezeu: al Ungrovlahiei Grigorie.

Pentru Spătăreasa Elencu mă rog din toată inima și o binecuvintez. Pe dumnealui Spătarul Ghica, întâlnindu-l mâni la Curte, îi voiu spune că-l compătimiți».

Deci ierarhul muntean a auzit vorbe, dar nu știe motivul executării. Incolo, exact aceleași știri ca mai sus.

Știri mergând până în ultimele amănunte le aflăm însă în memoriile boierului Constantin Carageà.

De aici aflăm că în ziua de Duminecă, 1-iu Octombre, adecă la 12 st. nou, Domnul merge la biserică, îngândurat. Trecând la Spătărie, el ține boierilor o lungă cuvântare, care din nenorocire lipsește. In particular Mitropolitul îi vorbește de «nedreptățile și lucrurile fără cale care s'au întâmplat în vremea Domniei lui». Ghica răspunde că nu le-a știut și e gata să ajute și că va izgoni pe Grecii răi: Postelnicul Ventura, Căminarul Skylitzi, logofătul Hristodulo, *δηλαδὴ τοὺς μινίστρους του*, «adecă miniștrii lui», ei singuri, și «de acuma se va purta cum se cade, numai să împiedece pornirea ce se făcuse».

Căci boierii erau în plină pribegie, la Hotin, din Septembre. Erau un Bălănescu, un Dărmănescu, bătut la falangă de Vodă, Manolachi Balș, Iordachi Cananău, ruda Callimachilor, Spătarul Iordachi Cantacuzino, Grigore Balș și alții, cari fură bine primiți de Pașa. La Iași, supărat era

Logofătul Ioniță Cantacuzino. «Sânt uniți toți», i se spune lui Vodă, «de la Mitropolit pănă la cel din urmă», ca să presinte plângerile lor la serhaturi. Și Hatmanul Vasile Razu, chemat în ajutor, face mustrări aspre Domnului care-și călcase cuvântul: «miniștrii» lui «strică judecățile și favorizează pe ciocoi» *(τὰ τζοκόγια)*. In acele momente, spre seară, vine vestea sosirii capugiului [1]).

I se păruse că, fiind întovărășit de Micul Imbrohor, vine ca să anunțe noua pace cu Rusia. Dar Alexandru Ipsilanti, Domnul muntean, cercetase, prin starostele de Putna, purtările lui Ghica și capugiului i se presintaseră imediat Manolachi Bogdan și Iordachi Sturdza. Turcul se făcea bolnav de drum și de postul Ramazanului.

O ultimă încercare pe lângă pribegi: să ceară orice și Vodă va întări cu jurământ. Ioniță Cananău, nepotul lui Gavriil Mitropolitul, primește, *se face* a primi o astfel de misiune.

Doctorul Fotachi află pe Turc în adevăr bolnav: el cere să vie Vodă, cum, când nu era bolnav, a făcut Ipsilanti. Ghica încearcă și după masă, unde nu gustă nimic, o împăcare, dar Lupu Balș îi declară că nu se poate avea încredere în el; doar dacă-i dă chizeșie, fiind numit Postelnic, Iordachi Ghica, ceia ce nu se primește.

In zădar Skylitzis și Christodulo cearcă a opri mersul tiptil la capugiu al Domnului îngrijorat. In acest timp, Turcul chiamă pe Razu la dânsul. Un bostangiu și un portărel poftesc imediat pe Vodă însuși. Scena uciderii nu e înfățișată. Se dă urmarea: pecetluirea odăilor și numirea Caimacamilor: Razu, Ioniță Cantacuzino, Dumitrașcu Sturdza, Hatmanul Iordachi Balș și Spătarul Manolachi Balș [2]). Se anunță Domnia lui Costachi Moruzi. Vestea solemnă a faptului sângeros zăbovi. Se cetesc atunci cele patru firmane: pentru pace, pentru scoaterea lui Ghica, pentru călcarea tratatelor cu Rusia și luarea de dăjdi iertate pe doi ani, cu ordin de a fi dus la Poartă, pentru proclamarea Domnului și numirea Caimacamilor [3]). Uciderea nu era prevăzută, și Ahmed, tras la răspundere pentru aceasta, trebui să-și cate îndreptățirea într'o pretinsă rezistență a Domnului.

O însemnare pe manuscript arată limpede, din condeiu românesc, motive asămănătoare. Reproducerea ei poate fi folositoare aici

---

[1]) P. 79 și urm.
[2]) P. 87. Cf. p. 92.
[3]) P. 87.

«Let 1777, în 1 a lui Octomvrii, de când au venit un capugi-başă cu poroncă di la Poartă di au mazilit pre Grigori-Vodă Ghica, şi la trii ciasuri şi jumătăti di noapte l-au tăet la casele din Beilic. O, vai de dănsul cum l-au omorăt, şi ci fel de moarte au murit săracul! Şi pi Doamna lui, beizadelile i-au luat şi i-a dus la Ţarigrad. O vai de dănşii! Şi mai înainte cu şese zile au pribegit opt boeri. Şi după Măria Sa Vodă au pribegit şi un Grec anume Schileţa Căminaru, ci era mai aproape di Vodă. Oh, oh,mari ciudă făcu Sfăntul Dumnezeu cu săracul Căminar, că au fugit numai cu sucman, călari pi un cal. Atunce vai de căţiva boeri greceşti, de un neguţitor anume Coste Avraam, ci au mai păţit! Şi au şezut Turcul aice în Eşi o lună şi giumătate. Apoi au venit Costandin Muruz Voevod, Noemvri 24, di olac, întru întăe Domnie a Moldaviei. Iar apoi s'au îndreptat ţara iar cum au fost; că era tulburare foarti mari. Iar *acel Grigori Ghica Voevod au fost hain cu nădejde Moscalilor*. Şi au mai fost multe, care nu sănt scrisă aice.

«După ci s'au dus capigibaşa imbrihor Carahigiorzadès Ahmet-beiu la Ţarigrad, au venit alt Turc la rămăşiţurile lui Grigori-Vodă Ghica. Tot la acel velet 1777 au mai venit alt Turcu, ce-i zicè Salahor, şi, când s'au dus, au luat pi un neguţitor anume Coste Avraam, şi altu ci au fost vtori Vistier, şi i-au dus la Ţarigrad» [1]).

Poate fi o mirare că, precum, în Muntenia, Ştefan Racoviţă tăiase pe Băjescu şi ajutorul lui, Costachi Moruzi, asigurat şi prin legăturile de familie cu boierii, ca soţ al unei Ruset, procedă la tăierea lui Manolachi Bogdan şi a lui Cuza, pentru a înfrâna această rostogolire prăpăstioasă a Domnilor? Intre membrii noului complot versurile pentru peirea boierilor însemnă pe aceiaşi Bălănescu şi Dărmănescu, împreună cu Spătarul Canta, un Armaş Balş, Dracachi Depasta şi un Căminar Romanò [2]). Pârile se făcuseră la Bender (1778, Octombre). Spătarul Carageà însemnă că Bogdan expia partea ce avuse la moartea lui Ghica [3]). Fuseseră judecaţi în Divan înaintea Mitropolitului şi a arhiepiscopului de Cesareia [4]).

Ştefan-Vodă Racoviţă, aspru tratat în cronica boierească din *Genealogia Cantacuzinilor*, apare prin cutare ordin al lui, păstrat din întâmplare

[1]) Ms. 298 al Academiei Române; cf. în I. Bianu, *Catalogul manuscriptelor româneşti*, I, pp. 646-7.

[2]) P. 282.

[3]) Pp. 104-5.

[4]) *Ibid.*

ca îngrijindu-se de oamenii încărcați la bir peste putința lor», cari «trag birul cu fugiții»; ms. 353 al Ac. Rom.; v. Bianu, *Catalog*, II, p. 68.

Și tăierea boierilor răzvrătitori e aprobată de scriitorul anonim: «întru luminat și prea-înnălțat Scaunu Mării Sale *prea-bunului* și otcărmuitorului Domn Țării-Rumânești Io Ștefan Mihai Racoviță Voevod, s'au întâmplat, la întrarea în luminat Scaunu Mării Sale, de *au făcut înțălepciune între Stefănache și Băzăsculu*»; *ibid.*

O altă formă a cântării de jale pentru moartea lui Ghica-Vodă,— aceasta cu caracter popular — în ms. 352 al Ac. Rom. Versurile:

> Frunză verde de agud,
> Pune masa, să mânânc.
> Strânge masa, nu mânânc:
> De-ar fi butea să purced!,

cu care se începe, se referă la masa refuzată a Domnului. Autorul cunoaște și prezența Imbrohorului. El tratează de «spurcat» pe Turc. V. Bianu, *Catalog*, II, p. 64, no. 352.

Un contemporan însemnă că Tatarii n'au putut întra în Iași «din cauza lemnului sfânt»; Litzica, *Catalogul*, p. 486, no. 736.

In ms. grec 829 al Ac. Rom., în care se dă o istorie a Moldovei până la sfârșitul acestui veac căderea lui Ghica se prezintă de altfel așa: Pus de Ruși, indiferent față de Poartă, pârît de Greci și de alți «dușmani», dar tot odată denunțat de boierii cari nu fuseseră admiși alături de vechii lui oameni că are legături secrete cu Rusia, că *și-a făcut oaste a lui*, că vrea să fugă în Rusia, după ce va face avere în Moldova.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ Πόρτα ἐφύλαττε μνησικακίαν, διὰ τὸ ὅτι ὁ ἀνωτέρω αὐθέντης ἐπῆρε τὴν ἡγεμονίαν ταύτην διὰ μεσιτείας τῶν Ῥώσσων καὶ μὲ τὸ νὰ ἐφέρετο ὁ ῥηθεὶς μὲ κἄποιαν ἀμεριμνίαν εἰς τὸ νὰ ἐφηλεύσῃ τὴν τῆς βασιλείας παρ' αὐτοῦ εὐαρέστησιν, ἐπὶ τούτοις δὲ διαβαλλόμενος καὶ κατηγορούμενος παρὰ πολλῶν ὑπεναντίων Ῥωμαίων καὶ ἐχθρῶν του διὰ τὴν ἀψηφισίαν ὁποῦ εἶχεν εἰς αὐτούς, μὴ θέλων μάλιστα νὰ δεχθῇ καὶ τινὰς ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν δούλευσιν του, ἐκτὸς τῶν παλαιῶν καὶ ὀλίγων ἐκείνων ἀνθρώπων αὐτοῦ, καὶ ἐγκαλούμενος εἰς τοὺς μινίστρους τῆς βασιλείας ὡς ἔχων δῆθεν μυστικὴν ἀλληλογραφίαν μὲ τὴν Αὐλὴν τῆς Ῥωσσίας καὶ ὅτι ἔκαμεν ἴδιόν του στράτευμα, καὶ ὅτι, ἀφ' οὗ πλουτώνει ἀπὸ τὴν Πογδανίαν, οἰκοποιεῖ φυγὴν εἰς τὴν Ῥωσσίαν καὶ ἄλλας πολλὰς διαβολὰς καὶ

κατηγορίας. Λοιπὸν ἡ Πόρτα, ἀπατηλῷ τρόπῳ χρησαμένη, ἐπέπεμψεν ἕνα καπουτζῆ-πασῆ, ἐπὶ προσχήματι ὑπουργείας τινὸς ἀναγκαίας, ὡς δῆθεν ἔχοντα νὰ πηγαίνῃ εἰς τὸ Χοτίνι, καί, ἐξ ἀνάγκης διαβαίνοντα ἀπὸ τὴν Πογδανίαν, ὅστις φθάσας εἰς τὸ Γιάσι καί, ἐπὶ προφάσει ἀσθενείας προσπεποιημένης, διατρίψας μερικὰς ἡμέρας εἰς τὸ Γιάσι, καὶ ὁ αὐθέντης Γρηγόριος Βώδας ἐπομένως πηγαίνων κατὰ χρέος εἰς χαιρετισμόν του, πρὸς ἑσπέραν μετὰ τρεῖς ἡμέρας τοῦ ἐρχομοῦ τοῦ καπουτζῆ-πασῆ, ὅστις, περιποιούμενος τὸν αὐθέντην, μετὰ τὴν συνήθη δεξίωσιν τοῦ καχβὲ ἔκαμε χαλβέδη διὰ νὰ ὁμιλήσωσι τάχα περὶ μυστικῶν τινῶν ὑποθέσεων, καί, μείναντες οἱ δύω μόνοι, ἐμβῆκαν τίνες ἄνθρωποι τοῦ καπουτζῆ-πασῆ ἀπὸ τὸν ἐγγὺς κοιτῶνα ἐξαίφνης καὶ ἐν πολλῇ τῇ βίᾳ πεσόντες ἐπὶ τὸν Γρηγὸρ-Βώδα, τὸν ἐθανάτωσαν, οὗτινος τὴν κεφαλὴν ἔπεμψεν ὁ καπουτζῆ-πασῆς εἰς τὴν Πόρταν καὶ οὕτως ἐτελείωσεν ἡ αὐθεντεία του αὕτη, ἀφ' οὗ ἐξουσίασεν εἰς τὴν Πογδανίαν τρεῖς χρόνους καὶ μῆνας δύω. Πρὶν ὅμως νὰ ἔλθῃ ὁ καπουτζῆ-πασῆς εἰς τὴν Πογδανίαν, μερικοὶ μέσαιας τάξεως ἄρχοντες, κακοευχαριστημένοι μὴν ἔχοντες ἅπερ ἤθελον ὀφφίκια, ἐφυγάδευσαν ἀπὸ τὴν Πογδανίαν, διὰ νὰ πηγαίνωσιν εἰς σερχάτια νὰ κατατρέξωσι τὸν Γρηγὸρ-Βώδα; μαθόντες δὲ τὸ συμβάν, ἐπέστρεψαν εἰς τὸ Γιάσι, χαίροντες τάχα ὅτι ἐξεδικήθησαν. Ὅλοι δὲ οἱ ἐγκάτοικοι ἔμειναν ἔντρομοι καὶ πεφοβησμένοι ἀπὸ τὸ τραγηκὸν τοῦτο δρᾶμα τοῦ αὐθέντου αὐτῶν.

1777. Κωνσταντὶν-Βώδας Μουρούζης, ἀπὸ δραγομάνος τῆς Πόρτας, διὰ τὴν μάθησιν ὁποῦ εἶχε, ἔτι δὲ καὶ διὰ τὰς πιστὰς καὶ ἀριστὰς παραινέσεις ὁποῦ ἔδιδεν εἰς τὴν Πόρταν κατὰ διαφόρους καιροὺς καὶ δεινὰς περιστάσεις τοῦ πρώτου πολέμου (προστεταγμένος ὢν περὶ τοῦτο του γνωστῆς οὔσης τῆς βαθείας φρονήσεως, εὐφυΐας τε καὶ πολυπειρείας του), πρὸς τούτοις καὶ διὰ τὰς πολλὰς καὶ ἀξιολόγους πιστὰς ἐκδουλεύσεις του, καὶ εἰς τὸ διάστημα τῆς δραγομανίας του, καὶ διὰ πολλὰ ἄλλα προτηρήματα καὶ ἀρετάς, τῷ ἐβράβευσεν ἡ βασιλεία τὴν αὐθεντείαν τῆς Πογδανίας· ἐν ᾗ διοικῶν ὁ ῥηθεὶς αὐθέντης καὶ κυβερνῶν ἐμφρονως, καὶ φερόμενος ἀόκνως τόσον εἰς ἐκτέλεσιν τῶν βασιλικῶν προσταγῶν, ὅσον καὶ εἰς ὅλας τὰς ὑποθέσεις καὶ κρισολιγίας (sic) εἰς τὸ διβάνι, διανέμων ἑνὶ ἑκάστῳ τὸ δίκαιον καὶ ὑπερασπιζόμενος τοὺς ἀδικουμένους καὶ ἀπόρους, πρὸς δὲ τούτοις παρέχων ὀφφίκια καὶ κυβερνήσεις κατὰ τὴν τάξιν τοῦ καθ' ἑνὸς, καὶ κατὰ τὸ δεῖν, προνοῶν ἅμα καὶ διὰ πᾶσαν ἄλλην δυνατὴν κοσμιότητα εὐπρέπειαν τῆς πολητείας τοῦ Γιασίου, ἦτον ὅλοι οἱ ἐγκάτοικοι εὐπερευχαριστημένοι ἐκ τῆς διοικήσεως τοῦ ἀνωτέρω αὐθέντου. Μ'ὅλα δὲ ταῦτα κοῦφοι τινὲς καὶ ἀνόητοι τῶν ἀρχόντων, φθόνῳ κινού-

μενοι διὰ μερικοὺς ὁμοίους των, τοὺς ὁποίους εἶχεν ὁ αὐθέντης μετ' εὐαρεστήσεως εἰς τὴν δουλευσίν του καὶ εἰς ὀφφίκια (μ'ὅλον ὁποῦ καὶ οἱ ἀνωτέρω εἶχον ἐκεῖνα ὁποῦ ἀνῆκον αὐτοῖς), ὄντες μισόκαλοι, φθονεροί, κακοήθεις καὶ στασιασταί, φιλοτάραχοι, εὐνομώσαντες κατὰ τοῦ αὐθέντου καὶ μερικῶν τῶν μεγαλητέρων ἀρχόντων, ἐξέδοσαν ἔγγραφα τινὰ ἀνωνύμως (γιαφτάδες) εἰς τὰ σερχάτια, περιεκτικά ἀπείρων κατηγοριῶν θανατηφόρων καὶ σατανικῶν διαβολῶν. Ἅτινα πεσόντα εἰς τὰς χεῖρας τοῦ αὐθέντου, καὶ φωραθέντων τῶν ἀνωτέρω συνωμώτων καὶ κρατηθέντων αὐτῶν, ἐφέρθησαν εἰς τὸ διβάνι, ὅπου τὸ τάγμα τὸ ἀρχιερατικὸν καὶ τὸ πολιτικὸν τῶν ἀρχόντων παρόν, καί, ἐξετασθέντων, ἐλεχθέντων τῶν τολμηρῶν κατ' ἀθέσμων ἐγκλημάτων τῶν ῥηθέντων, οἵτινες, δι' ἰδίας ὁμολογίας καὶ ἐλέγχου, ἀφ' οὗ ἐφάνησαν καταδιωκηταὶ καὶ ἐπίβουλοι τῆς ἰδίας πατρίδος καὶ συμπατριωτῶν αὐτῶν, καὶ ἑπομένως ὑπεύθυνοι, κοινῇ ψήφῳ ὅλων τῶν ἐν τῷ διβανίῳ καὶ κατὰ ἀπόφασιν τῶν νόμων, δύω ἐκ τῶν ῥηθέντων, οἱ ἀρχηγοὶ καὶ πρωταίτιοι, κατεδικάσθησαν καὶ ἐκαρατομήθησαν, ἀπολαβόντες τὰ 'πίχειρα τῆς κακίας καὶ τῆς αὐτῶν ἀχρειότητος. Αὐθέντευσε δὲ χρόνους τέσσαρας καὶ μῆνας ὀκτώ: τὸν ἔκαμε ἄζλι ἡ βασιλεία, διὰ νὰ εὐεργετήσῃ μὲ αὐθεντείαν καὶ ἄλλον, καὶ ἐπῆγεν ὁ ῥηθεὶς ἐντίμως εἰς τὴν Πόλιν [1]).

---

[1]) Pp. 111—2.

INFORMAŢII SPANIOLE DESPRE RĂZBOIUL NOSTRU PENTRU INDEPENDENŢĂ

DE

N. IORGA

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 27 Aprilie 1928

De curând d-l general R. Rosetti ni făcea cunoscute ştirile unui ofiţer norvegian cu privire la răsboiul din 1877—8. Pot să adaug astăzi altele, tot aşa de puţin aşteptate, dintr'un izvor spaniol.

Ştiam din corespondenţa ziarelor francese că presa spaniolă a avut represintanţă la noi în vremea, când pe pământul românesc se petreceau evenimentele mai însemnate ale campaniei. Cu prilejul călătoriei mele recente în Spania, am putut culege tot materialul cuprins în trei din publicaţiile periodice madrilene din acest timp.

I.

Credeam să găsesc ştirile cele mai multe în «Epoca», de care e vorba de câteva ori în scrisorile ziariştilor parisieni.Ceia ce am aflat acolo e însă prea puţin, mai ales că ziarul a avut fără îndoială trimesul său la faţa locului.

De cele mai multe ori se dau simple telegrame din Bucureşti, care se poate chiar să nu fie de la acel corespondent special. Astfel aceia din 1-iu Iulie, care înregistrează zvonul că la 28 Iunie s'a aflat despre ò «luptă teribilă» la *Pyrgos* (!).

La 5 Iulie însă găsim o lămurire inedită şi interesantă, de şi nu corespunde realităţii. Se spune că e posibil să se fi încheiat un tratat româno-sârb. In acest cas însă Austro-Ungaria ar interveni şi ea în conflict. Domnul României pare decis a trece Dunărea, ceia ce «causează în ţară o mare agitaţie, opinia publică fiind contrarie oricării idei de războiu ofensiv. Principele Carol ar dori, de sigur, la începerea negociaţiilor de pace, să poată reclamà o parte din malul drept al Dunării;

dar aceasta e o pretenție la care s'ar opune serios Austria» [1]). Partea din urmă a informației nu e de pură fantasie: se știe că Austro-Ungaria a făcut să ni se comunice că nu ni-ar putea permite în niciun chip așezarea la Vidin [2]).

La 4 August e vorba de chemarea ajutorului românesc de către Ruși, pentru cari înfrângerea de la Plevna înseamnă și o catastrofă a prestigiului moral: «Trenurile ordinare se află suspendate în Moldo-Valahia pentru a face loc bolnavilor și răniților cari vin de pe malul drept al Dunării sau noilor întăriri care sânt chemate în cea mai mare grabă. Se mai zice că Românii întră și ei în luptă, chemați urgent de Țar, lăsându-se la o parte, dat fiind caracterul stringent al casului, chestia dacă au a lua parte ori nu în operațiile războiului. Desastrul de la Plevna nu e pentru Ruși numai o bătălie pierdută, pentru că, după speranțele care se formaseră, are un efect moral superior adesea pierderii materiale, cât de mare să fie acesta» [3]).

La 27 Iulie, corespondentul din Buiuc-derè, observând că Rușii urmează planul lui Moltke din 1828—9, nu vorbește numai de frumuseța Bosforului la lună, ci adauge aceste interesante observații cu privire la atitudinea Grecilor din Constantinopol, prinși de credința romantică a restaurării prin Ruși a Imperiului bizantin: «Grecii, neam aplecat către miraculos și părtenitori, acuma, ai Rușilor, pentru că li pare sigur triumful lor, așa încât au ajuns unii să aștepte ca Sâmbăta viitoare să se termine la Sf. Sofia liturghia care, după tradiție, a rămas suspendată în anul 1453, când au întrat Turcii. Și sânt așa de îndrăzneți, încât guvernul s'a văzut adus să suprime două din principalele ziare, *Theologos* și *Thrax*, pentru că dădeau știri falșe despre războiu

[1]) La qual causa en el pais grande agitacion, siendo la opinion publica en el principado valaco contraria á toda idea de guerra ofensiva. El principe Carlos querria indudablemente cuando llegaran las negociaciones de paz poder reclamar una parte de la derecha del Danubio; pero esta es una pretension á la que se opondrá seriamente el Austria.

[2]) Iorga, *Correspondance diplomatique de Charles I-er*, p. 256, no. 566.

[3]) Los trenos ordinarios se hallan suspendidos en Moldo-Valaquia para hacer lugar ya á los enfermos y heridos que vuelven de la orilla derecha del Danubio y á nuevos refuerzos que eran llamados á toda prisa. Tambien se dice que los Rumanos entran igualmente en linea, llamados con urgencia por el Czar, dejando á un lado, en vista de lo apurado del caso, la cuestion de si habian de tomar parte ó no en las operaciones de la guerra. El desastre de Plewna no es para los Russos simplimente una batalla perdida, porque despues de las esperanzas concebidas tiene una trascendencia moral superior tal vez á la perdida material, no obstante la grande que ha sido.

şi aţâţau sufletele contra Turcilor»[1]). In Constantinopol, de altfel, nu era încă siguranţa că Ruşii au întrat în Nicopol.

In sfârşit un buletin *rusesc* din Bucureşti e dat, la 10 Septembre, ziarului despre lupta de la Griviţa. Douăsprezece baterii româneşti participă la focul de artilerie. Tranşeia turcească e luată. «Trupele româneşti şi mai ales artileria şi al 13-lea regiment de dorobanţi s'au deosebit în special şi au arătat valoarea trupelor. Ţarul a dat patruzeci de cruci ale Sfântului Gheorghe la ofiţeri şi soldaţi români şi, într'un toast pentru oastea românească, a lăudat vitejia ei. Principele Carol a conferit decoraţia românească a Vulturului *(sic)* regimentului de dorobanţi [2])».

II.

Cu mult mai multe sânt ştirile, directe, pe care le dă ziarul din Madrid *Imparcial*, al cărui corespondent era marchisul del Valle de Toje.

La 30 April, el arată că la Turtucaia se semnalează 8.000 de oameni de trupe uşoare turceşti. Incă de la 27 ale lunii trimesul era la Calafat. Un marinar îi spune că Ruşii, la Galaţi, utilisează toate îmbarcaţiile româneşti pentru a trece Dunărea în Dobrogea. «In acest moment ajunge până la auzul mieu sunetul trâmbiţelor turceşti de seară, şi acordurile lor stridente străbat Dunărea: curioasă musică pentru o ureche europeană [3])». Căldura primăverii înaintate e foarte mare.

La 10, din Calafat (n-l din 20), se iea în batjocură pornirea răsboinică a Românilor: «Hotărît că Românii îşi propun să plece la cucerirea de lauri: se poartă aşa de belicoşi, de nu e nimeni să li impuie [4])».

---

[1]) Los Griegos, gente dada á lo maravilloso y parciales ahora de los Russos, porque les parece cierto su triunfo, como que han llegado algunos á apertar que el sábado próximo terminaria en Santa Sofia la misa que, segun la tradicion, quedó suspendida en el año 1453, quando entraron los Turcos. Y tan procaces están, que el gobierna se ha visto precisado á suprimir dos de sus periódicos principales, El Neologos y el Traci, porque daban noticias falsas de la guerra y escitaban los ánimos contra los Turcos

[2]) Las tropas rumanas y especialmente la artilleria y el 13-o regimento de dorobantz se han distinguido especialmente y han demostrado la serenidad de sus tropas... El Czar ha concedido cuarenta cruces de S. Jorge á oficiales y soldados rumanos y en un brindis por el ejército rumano elogió su bravura. El principe Carlos ha conferido la condecoracion rumana del Aguila al regimento dorobantz.

[3]) En este momento llega á mis oidos el sonido de los clarine turcos que tocan retreta, y sus estridentes acordes atraviesan el Danubio. Singular musica para un oido europeo ! — La 9 Maiu ştiri din Bucureşti, fără însemnătate.

[4]) Dicididamente los Rumanos se proposen salir á la conquista de laureles: andan tan belicosos que no hay quien los sujete.

Turcii au greşit lăsându-i să ocupe situaţii aşa de strategice. Românii au 21—15.000 de oameni, cu şase baterii, dar numărul lor creşte zilnic, şi într'o săptămână vor ajunge a fi 20.000. «Ca toate armatele de formaţie mai recentă, armata românească oferă materie largă la critică: fără îndoială că au progresat de-ajuns de doi ani în această privinţă, şi mai ales în clasa ofiţerilor, cărora nu li se poate reproşa decât o deosebită încredere în persoana lor. Soldaţii sânt de bună înfăţişare, viguroşi, sobri şi disciplinaţi. Armamentul lasă ceva de dorit, mai ales cel al reservelor şi miliţiilor, care în general se compune din puşti cu piston»[1]). Artileria amestecată, are vre-o «duzină» de baterii Krupp nouă. Locuitorii fug din Calafat. Abia se află hrană la casa ofiţerilor.

La 2 August (n-l din 12) din Ţareviţa iscăleşte Alfredo H. Montojo, arătând că Românii au intrat la Nicopol.

Corespondenţa din Zimnicea, la 3 (n-l din 15), arată că lipsesc ştirile, Ruşii oprind orice comunicare. Corespondenţii trebuie să fugă deci din România. Ţarul se crede că ar voì să treacă pe la Frăteşti. S'ar lucra la Ada-calè pentru un pod.

Dar ştirile vin din Bucureşti la 18 ale lunii (n-l din 29): Ieri a plecat de acolo generalul Gurco, mergând în Basarabia: el va aduce cavaleria gardei. A doua zi după aceasta sosesc colonelul frances Gaillard, generalul Zefcari, colonelul Slăniceanu, şef de stat-major, colonelul Fălcoianu, directorul Ministeriului de Războiu. Gaillard şi Slăniceanu pleacă spre Giurgiu pentru cartierul Ţarului. Domnul nu va merge la Nicopol ori la Turnu, ci lângă Craiova. Numai o divisie românească trece Dunărea. Traducând din româneşte, el spune că Românii vreau nu numai gurile Dunării, ci linia Cernavoda; nu primesc o înţelegere cu Bulgarii în ce priveşte Constanţa. «Intre Români şi Bulgari există une ori atâta antagonism, cât între Români şi Turci» [2]). Corespondenţii de războiu se adună la serbarea de caritate a Crucii Roşii la Raşca, ser-

---

[1]) Como todos los ejércitos de formacion muy reciente, el ejército rumano ofrece materia larga a la critica: sin embargo de haber progresado bastante de dos años á esta parte, con especialidad en las clases de oficiales, á los que no puede reprocharse mas que el cuidar un si es no es demasiado de su persona. Los soldados son de buena presencia, vigorosos, sobrios y disciplinados. El armamento deja algo que desear, especialmente el de las reservas y milicias, que por lo general se compone de fusiles de piston.

[2]) Entre Rumanos y Bulgaros existe tal vez tanto antagonismo como entre Rumanos y Turcos.

bare organisată de Societatea de tir; doamne fac vânzarea. «Grădina, luminată splendid, presintă un aspect superb; era plină din capăt în capăt. Orchestra teatrului operei a executat admirabil câteva bucăţi. Conducătorul ei, Germanul Ch. Wiest, a cântat din vioară, cu întovărăşire de piano, având compositii delicioase». [1]) «Adorabila Keller, cântăreaţă alsaciană» — adăugim: favorita octogenarului cancelar rus Gorceacov —, cântă din Lecocq, Ofenbach, precum şi «Tirolesa» lui Weckerlin. D-ra Mora, Italiancă, se produce cu «două foarte dulci compositii româneşti» *(dos lindisimas composiciones romanas)*. La tombolă vinde şi «frumoasa princesă Ghica» *(la bella princesa Ghica)*. In public — fireşte — Gorceacov, cu consulul Rusiei, Stuart, şi generalul împărătesc Jomini. Brofft otelierul e expulsat de la cartierul rusesc pentru că lua 25—30 de franci pentru un dejun.

Tot din Bucureşti se scrie la 21 August (n-l din 28): Nimic neputându-se afla despre războiu, corespondenţii umblă desperaţi pe străzi. D-ra Keller şi o tovarăşă merg Joi la cartierul rusesc, pentru o represintaţie-două. Legiunea bulgărească — formată la Ploeşti, unde Marele Duce Nicolae îi încredinţează steagul ţesut de doamnele din Samara, — se luptă admirabil; Turcii nu dau cartier prinşilor bulgari. Bulgarii din corpul lui Scobelev se poartă tot aşa.

La 22 (n-l din 30) se semnalează plecarea de la Filaret a 500 de reservişti ruşi, veseli, entusiaşti, cu un preot. Neavând alt subiect, el va presintà — ca şi unii corespondenţi francesi Moşii — bâlciul de la Filaret. «Cum la Madrid e clasic Sf. Antoniu de la *Florida*, aşa e clasic Filaretul în Bucureşti. Se află aşezat aici un bâlciu permanent, lângă o fântână monumentală cu cea mai bună apă. Lumea merge s'o bea, aţâţându-şi setea cu rahat, dulce turcesc făcut cu amidon, zahăr şi migdale. Deocamdată vasta întindere din vale serveşte ca staţie a mii de căruţe de transport» [2]). Ion Brătianu, care a fost la Ţar, se întoarce

---

[1]) El jardin, iluminado espléndidamente, presentaba un aspecto soberbio, estaba lleno de bote en bote. La orquesta del teatro de la Opera ejecutó admirablemente algunas piezas. Su director, el Aleman Ch. Wiest, toco al violin, con acompañiamento de piano, dos composiciones deliciosas.

[2]) Como en Madrid es clásico San Antonio de la Florida, Filaret es clásico en Bucharest. Encuéntrase allí establecida una féria permanente chamada fuente monumental, un agua que es la mejor de toda la comarca. Las gentes van á beberla, excitándose la sed con rajac, dulce turco hecho de almidon, azúcar y almendras. En la actualidad las vastas praderas del valle sirven de estacion á miliares de carretas de trasporte.

la Domnul său: mâne va fi la București. Orașul petrece. Corespondentul nemerește la un teatru grecesc, care-l încântă. La *Union Suisse* compania dă «Vesperele revoluției grecești» *(La vespera de la revolucion helénica)* de consulul Alexandropol («Alexandrave»), în șase acte, un «modelo de grandiloquencia»: pronunția e purisimă, fără rival, lipsind nasalele, guturalele, sunetele mute. Asistă ziariștii greci Paschidi, Sabini.

La 23 August, corespondentul scrie că toate trupele românești se află acum în Oltenia. La 24 (n-l din 31) semnalează plecarea de garibaldini spre Atena.

Scrisoarea din 26 (n-l din 4 Septembre) de la Giurgiu, unde ziaristul spaniol ajunsese prin Alexandria. Orașul e distrus: o bombă a izbucnit la gară; numai Otelul Petersburg e deschis, însă proprietarul oferă un cort la Pitești. Totuși cutare proprietar clădește în piață, profitând de ieftinătatea lucrului.

Din Poradim, la 5—6 Septembre (n-l din 16), se vorbește, în sfârșit, de lupta de la Grivița. Carol I-iu trece în revistă trupele, supt un soare canicular: 40.000 de oameni defilează înaintea lui. «*Trebuie să recunoaștem că acea armată e bine îmbrăcată și încă mai bine echipată*» [1]). «Trec vânătorii, în costume de bersaglieri sau de trăgători din Alpi, roșiorii cari samănă cu husarii roșii prusieni, călărașii tipici, «pe cai mici și nervoși ca ai Cazacilor [2])», dorobanții, și mai «clasici», în presența lui Ion Brătianu și a lui Robescu, directorul Poștelor. Domnul românesc e presintat ca «un om destul de simpatic, cu fisionomia dulce, de și energică, de statură regulată, cu barba neagră și plină». Și, în ce privește caracterul său: «E un om ambițios, de foarte bună credință și de cele mai bune intenții. E un spirit înaintat. Ar vrea să meargă totdeauna mai departe decât îi permit împrejurările... Principele Carol, odată ce s'a declarat independența țării sale adoptive, își creiază merite ca să câștige coroana de rege, cu care e chemat a-și încinge capul în curând, dacă lucrurile nu iau o întorsătură rea [3])». Informațiile scriitorului asupra

---

[1]) Hay que convenir en que aquel ejército va bien vestido y mejor equipado.

[2]) Sus caballos son bajos y nervudos como los de los Cosacos.

[3]) Un hombre algo simpático, de fisonomia dulce aunque no enérgica, estatura regular, barba negra y poblada... Es un hombre con ambicion, muy buena fé y mejores deseos. Tiene un espiritu avanzado. Quisiera ir siempre mas allá de lo que las circunstancias reclaman... El principe Cárlos, una vez declarada la independencia de su pais adoptivo, hace méritos por ganar la corona de rey que está llamado á ceñir en breve, si las cosas no toman un mal rumbo.

armatei, luate de la generalul Zefcari, aflător în oastea Marelui Duce Nicolae, urmează.

La 7, din Pelişat (n-l din 20) el presintă pe Domn în tovărăşia lui Zefcari, a lui Cernat şi a generalului rus Zotov. Cât despre situaţia armatei, «încrederea în triumf e mare. Unele batalioane româneşti, la trecerea, astăzi, a principelui înaintea lor, au strigat: Asaltul! Asaltul! [1])». Brătianu poartă personal grija răniţilor.

O scrisoare din Bucureşti, 23 Septembre (n-l din 4 Octombre), celebrează admirabila stare a trupelor care ştiu că au câştigat biruinţa: «Efectul moral produs în sufletul trupelor româneşti de ultimele operaţii e escelent. Soldaţii aceştia noi se cred acum soldaţi deprinşi cu războiul şi ard de dorinţa gloriei militare. Toată lumea e martoră că armata românească ştie să se bată. Sângele vărsat n'a fost deci neroditor. Bine zicea colonelul Candiano Sergiu *(sic)*, în discursul pe care l-a ţinut la Turnu-Măgurele pe mormântul nenorocitului ofiţer Bogdan: «Trebuie să compătimim, camarazilor, pe viteazul Bogdan? Nu, pentru că nu e de plâns cine-şi varsă sângele pentru restaurarea şi gloria ţerii sale. Odihneşte-te deci în pace, prietene, tu ţi-ai făcut cu vitejie datoria [2])».

Se notează însă ofiţerii cari au greşit. Maiorul Lahovary — se cunoaşte acusaţia, şi răspunsul —, neobservând a doua redută a Griviţei, e scos de la statul-major. Un colonel M... s'a ascuns la ambulanţă; colonelul G.... e învinuit că, n'a mers direct la asalt. Informatorul crede că ei şi-au pierdut gradul, devenind simpli soldaţi. M... ar fi fost chiar condamnat la moarte, dar Carol crede că nu trebuie să se verse sânge *astfel*. «Aceste acte isolate de laşitate au produs adâncă indignare în pieptul tuturor bunilor patrioţi [3]).»

---

[1]) La confianza en el triunfo es grande. Algunos batallones rumanos, al pasar hoy el principe por delante de ellos, han gritado: El asalto!... El asalto!...

[2]) El efecto moral producido en el animo de las tropas rumanas por las ultimas operaciones es exelente. Esos soldados bisoños créense ya soldados aguerridos y arden en deseos de gloria militar. Todo el mundo está conteste en que el ejército rumano sabe batirse. La sangre vertida no ha sido pues estéril. Bien decia el corónel Candiano Sergio en el discurso que pronunció en Turna Magurella sobre la tumba del malogrado capitan Bogdan: «Debemos conpadecernos del bravo Bogdan, camarades?. No, porque no es de llorar quien verte su sangre por la restauracion y la gloria de su pais. Reposa pues en paz, amigo mio; tú has hecho valientemente tu deber.

[3]) Estos actos aislados de cobardía han producido honda indignacion en el pecho de todos los buenos patriotas.

Se adauge că lupta a dovedit superioritatea puștii Turcilor.

Din București, la 25 Septembre (n-l din 3 Octombre), se raportează trecerea Cazacilor, cu ofițeri tineri. La București se află Scobelev, Radovici, Gurco, care merge la Zimnicea să întâmpine garda. Rușii caută case de iarnă, care sunt puține; Gorceacov și-a și găsit una. Ignatiev merge însă spre Chiev: e disgrațiat. Despre Bulgari are părere rea: sânt spioni turci. Din Bulgaria, de răul lor, cari și ucid, vin Evrei fugari, pe cari-i ajută bancherul Halfon.

Cum se vede, informatorul a câștigat pe încetul sentimente reale de stimă și simpatie pentru Români. Publicul spaniol, supt impresia știrilor de războiu, începe a se interesa de depărtatul popor latin. Și întâlnim astfel, tot în această foaie, și anume în numărul de Luni, din 22 Octombre, un articol al lui Eugenio de Olivairia despre poesia noastră populară *(La poesia popolar en Rumania)*

III.

Dar informația spaniolă asupra războiului nostru nu e dată nicăiri cu mai mult relief, căci aici vorbește ilustrația, decât în *Ilustracion española y americana*, al cării desemnator e lăudat — cum aiurea am arătat — de un coleg ziarist, ca fiind cel mai înzestrat.

In chiar întâiul număr pe anul 1877, la pagina 6, apar «voluntarii ruși, în stația Pașcani, calea liniei Dunării»; nimic de imaginație; e însăși înfățișarea mulțimilor îngrămădite, cu cele mai deosebite uniforme, în gara care și până azi își păstrează aspectul: în copilăria mea așa i-am văzut și eu pe Ruși în aceiași gară a Pașcanilor, aruncându-se însetați asupra «harbujilor» oferiți de negustorii în aier liber în umbra imensei clădiri.

Ce urmează, privește numai împrejurările din Constantinopol, redate în schițe de o deosebită originalitate. Revista publică un studiu despre «Imperiul Țarilor și Rușii». Cu text explicativ se dau, în n-l 15, la p. 260: vederea Chișinăului cu cartierul-general al Marelui Duce, înfățișat în fruntea numărului, podul de pe Prut, la Ungheni, și vederea Iașului, cu gara și Mitropolia, în veșmânt de iarnă. Corespondentul artistic presintă foasta capitală a Moldovei astfel: «Casele și edificiile publice sânt în general de un frumos aspect și stradele lui spațioase bine pietruite cu trotoare de asfalt, făcute acum în urmă de o com-

panie industrială englesă; are felurite biserici şi e foarte remarcabilă vechea piaţă a Arsenalului *(sic)* [1])».

Urmează o foarte frumoasă vedere a Nicopolei şi una a Silistrei, în n-l 16, la început, mai departe tabăra la Chişinău a corpului I de armată rusească (Ţarul la pagina 281; Moştenitorul la pagina 313; Carol I-iu la pagina 329). Toată pagina 300 e plină de scene din războiul în preajma noastră sau pe pământul nostru: cavalerişti ruşi la Bărboşi, recruţi la Chişinău, o femeie şi o fată din Basarabia, graniţa de la Orşova; în n-l 19 vederea Nicopolei şi Rusciucului.

Dar iată că în acest număr, supt iscălitura franco-spaniolă *Enrique Dupuy de Lôme*, critic militar, care va scrie o întreagă lucrare asupra tacticei războiului, oprită numai de un drum în America, se presintă «Cronica războiului din Orient», se vorbeşte de noi, cu înţelegere şi simpatie. Traduc: «Pentru cine ar vrea să studieze filosofic ce se petrece pe ţermurile Dunării, ceia ce trebuie să atragă mai mult atenţia lui este steagul tricolor care se ridică lângă cel rusesc; e acel popor care în Orient are un nume ce samănă cu acela al vechii stăpânitoare a Apusului; e acea limbă neolatină vorbită în mijlocul popoarelor germane, slave şi orientale.

«De unde vin? Cine sânt? Ce vreau? [2])».

Şi iată-l pe autor începând de la Ovidiu exilat la Tomis, de la Traian, «Împăratul andalus», care «extermină total poporul Dacilor», de la coloniile lui: «patru, şi a lui Sever una», «din care vine poporul român», ca să ajungă la epoca părăsirii, presintată în cuvintele, recente, ale lui Carol I-iu cu citarea lui Şincai, Muratori al Românilor [3]), care ar fi întrebuinţat şi doinele, — poporul nostru ascuns supt scoarţa barbară e, spune autorul, ca Rhônul curgând prin lacul de Geneva. «Treizeci şi

[1]) Sus casas y edificios públicos son por lo general de bello aspecto, y sus calles espaciosas están ben empedradas, con ambas aceres de esfato y baldosas, construidas recientemente por una compañia industrial britanica; posee várias iglesias, y es muy notable la nueva de la antigua plaza del Arsenal; p. 259.

[2]) Para quien quiere estudiar filosóficamente lo que á orillas del Danubio está pasando, lo que más ha de llamar su atencion es la bandera tricolor que al lado de la rusa se enarbola; es ese pueblo que en Oriente tiene un nombre que semeja al de la antigua Señora de Occidente; es esa lengua neolatina hablada en medio de los pueblos germanos, eslavos y orientales.

De dónde vienen? ? Quiénes son? Qué quieren? (p. 334).

[3]) Ca la Quinet, în *Les Roumains*.

cinci de fortărețe» ni-ar fi rămas, cu șefii lor, în evul mediu, până ce, în «veacul al XIII-lea», Radu Negru și Bogdan întemeiază principatele. Nu se uită Ștefan-cel-Mare, părăsit de Unguri și Poloni, pe cari Dumnezeu îi pedepsește supuindu-i apoi neamurilor străine. «Am vrea să putem dispune de spațiu îndestulător pentru a înfățișa epoca glorioasă a României, ca să se vadă ce a fost și ce pretinde a fi acest popor asupra căruia își ține azi privirea ațintită Europa [1])». Totuși, se atinge Mihai Viteazul, «ultima rază a soarelui românesc». Supunerea față de Turci ar veni numai supt Domnii Vasile și Matei. Trei perioade se fixează apoi: stoarcerea fanariotă, protecția rusească, regenerarea, având la capăt «ceia ce trebuia să fie: «Unirea». Puterile recunoscură Unirea, de și făcând reserve în ce privește numele, care părea că urmărește a indica tendințe de revendicare a provinciilor de rasă românească aparținând altor nații [2]). Se face lauda celui de-al doilea Domn al României unite, și în ce privește «crearea unei oștiri care să facă a se respecta România în ziua încercării [3])». Și el termină așa notița lui de prietenească justiție: «Acuma caută să rupă complect lanțurile, și, *în silința pe care alături de armatele Țarului va face-o, avem a o urmă cu interes toate națiile zise latine, pentru că în Români vedem urmași ai acelor legionari romani cari ni-au impus civilisația și limba doamnei lumii antice* [4])».

Pe pagina 340 se văd Cazacii în cale de la Galați la Bărboși, pe pagina 348 o splendidă vedere a Galaților și marginea Brăilei. Notița de la pagina 347 vorbește și de biserica Sf. Gheorghe, cu mormântul lui Mazepa; se adauge că, «puține clipe înainte de întrarea în stația Brăilei»

[1]) Quisiéramos poder disponer de espacio bastante para resañar la época gloriosa de Rumania, para ver lo que ha sido y lo que pretende ser ese pueblo, en quien hoy tiene fija la vista Europa; *ibid.*

[2]) Las potencias reconocieron la union, aunque haciendo reservas respecto al nombre que parecia querer indicar tendencias á revindicar las provincias de rasa rumana que partenecen á otras naciones; *ibid.*

[3]) A crear un ejército que hiciera respetar á Rumanía en el dia de la prueba; *ibid.*

[4]) Ahora quiere romperlos por completo, y en el esfuerzo que al lado de los ejércitos del Tsar haga, hemos de seguirlo con interes todas las naciones llamadas latinas; porque en los Rumanos vemos descendientes de aquellos legionarios rumanos que nos repusieron la civilizacion y la lengua de la señora del mundo antiguo; *ibid.* — Alte note, care nu ne privesc pe noi, ale aceluiași, pe pp. 350—1. O bună descriere a aruncării monitoarelor în aier pe pp. 366—7. Se indică posibilitatea unei ridicări a Românilor din Austro-Ungaria (schiță la pag. 368). La pp. 390—1 considerații asupra Dunării românești. V. și pp. 406—7, 422—4; II, pp. 6—8, 22—3, 43, 46—48, 75, 78—9, 94—5, 119, 122, 134—5, 130—1, 178—80, 210—12, 271, 273, 319, 322.

a Marelui-Duce Nicolae, monitoarele turceşti de la spate i-au aruncat «cinsprezece proiectile groase»; la 13 ale lunii «a fost împuşcat la Bărboşi un om din popor, acusat că a arătat Turcilor, ridicând un steag roşu, momentul în care Marele Duce întra în staţie».

Pe pagina 369, mare scenă represintând sosirea Ruşilor la Brăila; pe pagina 389 bombardarea între Calafat şi Vidin, văzută din ultima cetate; pe pagina 401 întrarea în Bucureşti a Ţarului, foarte bine luată (se vede pe o firmă: «giuvaergiu») — şi, data aceasta, se dă, jos, numele lui Pellicer (José Luiz), «corespondentul nostru artistic la cartierul general al armatei ruseşti de Sud» (portretul la p. 152 din vol. II; cortul şi personalul lui la p. 405). Cum, în notiţa de la pagina 403, se reproduce un pasagiu din scrisoarea acestuia, care se declară «singurul Spaniol în grupul de ziarişti şi corespondenţi artistici (el se urcă la treizeci şi patru, din mai toate naţiile culte), care să fi fost arestat în cartierul general al Marelui-Duce Nicolae şi se asigură că «desemnele mele vor fi complect autentice, vrednice de credinţă, fidelă represintare a adevărului», tot ce e până aici vine de la alt artist. Pellicer se presintă abia sosit după trei zile grele în tren, «şi încă una: într'o detestabilă trăsură»; în scrisoare el semnalează «marea animaţie» în stradele cu «un foarte frumos aspect, şi splendida zi de primăvară», pe placul «veselilor locuitori» ai Bucureştilor [1]).

Sunt însă semnate «Ovejero» vederile Brăilei văzute de pe Dunăre şi Olteniţei, la pagina 401 (alături, un monitor turcesc acuncat în aier), precum şi a Giurgiului şi a vilei Cantili din Ploeşti (cartierul lui Nicolae) la pagina 405.

Pellicer dă două splendide vederi ale lagărelor ruseşti lângă Ploeşti, cu turnuleţe de biserici, o fântână cu cumpănă, un ţăran — le dau în reeditarea vechii broşuri a lui Stoicescu asupra Ploeştilor — şi adauge ştiri asupra oraşului (la pagina 419). In ele se vorbeşte de acei ţărani, de căruţe, de puţuri, «detalii caracteristice al acestei ţeri», adăugind că «un singur lucru aminteşte Spania, intensa căldură ce se simte, soarele mistuitor care luminează totul şi praful, ce nu mai conteneşte... Structura Ploeştilor, ca a tuturor târgurilor de pe aici, se deosebeşte mult de ceia ce oferă ale noastre: în general, căsuţe cu un singur cat, isolate în spaţii care nu sânt grădini din negligenţa locuitorilor; stradele

[1]) Todas ellas ofrecian bellisimo aspecto, la animacion era grande, y un hermoso dia de primavera ha contribuido un poco al major lucimiento del suceso que celebraban sin reserva los alegres habitantes de esta ciudad.

propriu-zise există numai într'un nucleu central, unde se află prăvăliile; restul târgului se întinde în uliți nesfârșite, tot deal și vale, cu puțină umbră noaptea și puțină poliție urbană la toate ceasurile. Câteva edificii publice și particulare au bună înfățișare. In total, târgul e pitoresc și plăcut. Locuitorii lui buni, de și grosolani, zdrențoși *(toscos, desliñados)* și nu prea laborioși, după cât văd lasă mult de dorit în privința culturii, și aș dori ca independența, recentă, a României să fie începutul regenerării acestei frumoase țeri». Escorta Țarului e așezată «pe una din acele vaste suprafețe fără case, care încunjură Ploeștii»; e formată «din delegați ale tuturor corpurilor gardei imperiale». Se descrie revista trecută de Țar la 17, în cântecul corului soldaților, ceia ce «produce o impresie extraordinară, mai ales asupra sufletului unui Spaniol [1])». O altă scrisoare presintă trecerea Rușilor la Brăila, «cu un entusiasm liniștit și impunător pe care, după modul mieu de a vedeà, îl posedă puține oștiri» (se arată compunerea podului, înfățișat la pagina 424). La pagina 428 o vedere originală a Bucureștilor, luată din suburbii.

Volumul II pe 1877 începe cu scene militare din Buzău, Brăila și Ploești («dependențele cartierului general rusesc») și cu trecerea Dunării la Brăila (pp. 4—5). Pellicer descrie primirea Țarului la Brăila, a 23 Iunie. Primește pânea și sarea, dar nu se oprește la gazdă, ci revine la trenul său. Marele-Duce, după un ceas și jumătate de ședere, se îndreaptă spre Galați pentru visitarea răniților. Siștovul e presintat în fruntea numărului 26 cu note despre marea trecere a fluviului. Foarte frumoasă, la pagina 21, primirea Rușilor la Măcin, de populație cu icoanele. Spitalul rusesc din București la pagina 24, împreună cu scenele de la Zimnicea.

La 8 ale lunii următoare, Pellicer era peste Dunăre la Siștov și lăuda țara «cu apă bună, topografie variată și vegetație» care «dau regiunii farmece ce nu se văd pe celalt term» *(sic)* (p. 43): tipurile cele mai felurite din Siștov apar la pagina 45, afară de o singură scenă din Zimnicea și de un grup de luntrași români pe apă. Dar iată că pe paginile 48—9 se înfățișează tot drumul de la București la Zimnicea: hanul din Drăgănești, Naipul, popasul în cale, cu natișanca acoperită cu covergă, Poroschia, cu bisericuța ei, milițianul de pază și, supt o vedere a podului de bărci, corespondența de războiu la ospătăria din Mihălești. La pagina 85 apoi, în față cu o vedere a Plevnei (pictorul schițând la Țarevița, p. 100), un spital din Rusciuc în clipa când pătrunde o bombă. Sulina și un peisagiu dobrogean la pagina 124. La sfârșitul lui August

Pellicer stătea supt cort, la o temperatură de 41 de grade la umbră, bând «apă cu praf, care permitea să te îndoieşti că e licvidă», la Zimnicea (pp. 175, 178), ca să ajungă, pe la 28, la cartierul rusesc din Gorni-Studen şi pe la 5 Septembre, mâncat de muşte, la Poradim (p. 190). Luptele de la Griviţa sânt zugrăvite de dânsul fără a se osebi partea avută de Români (pp. 206—7): desemnul de pe paginile 208—9 presintă mai mult laturea rusească (la pagina 212 podul şi spitalul din Zimnicea). In scrisoarea de la 11 el se presintă lângă o baterie românească, îndemnat de ofiţerii noştri să se îndepărteze de pericolul iminent al focului turcesc (p. 219); el deplânge părăsirea răniţilor supt acest foc cumplit fără măcar «a li umezi buzele»; reduta a doua, neluată de Români ieri, trebuie neapărat să se câştige. Pagubele româneşti le socoate la 1.500 de oameni morţi şi răniţi. Trecerea în revistă a armatei ruso-române de principele Carol, la pagina 225. Dorobanţii noştri în noroiu supt ploaie cumplită, cu ulcioraşul lângă dânşii, la pagina 297. Aceiaşi. la pagina 317, stau în cuprinsul plin de găini al unei case bulgăreşti cu cerdace.

Intors la Bucureşti, artistul recapitula, la 24 ale lunii, acţiunile al căror martor fusese (p. 222). La 22 Octombre el era încă aici (pp. 270—1 [1]).

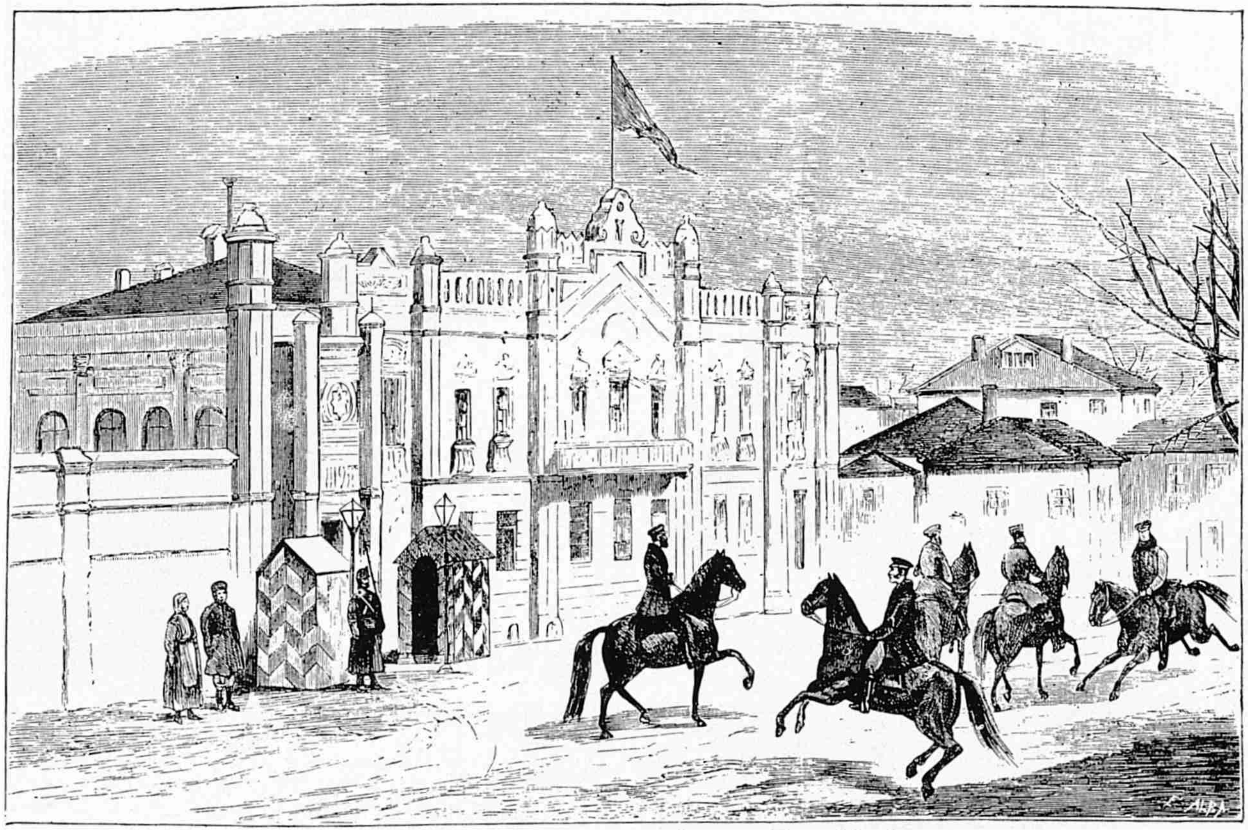
Cu aceasta, i se mântuie lunga petrecere în locurile unde în nesfârşite dureri se pregătia lumea cea nouă a Sud-Estului european. Nimeni n'a fost un martor mai atent al acestor lungi şi grele sforţări, şi e păcat numai că, sechestrat de Ruşi, desemnatorul, care a dat atâtea aspecte ale ţerii noastre, nu i-a putut vedea mai de aproape ostaşii la luptă.

La urmă, o dorinţă. Ataşaţii noştri militari în ţările ale căror ziare n'au fost cercetate pentru acest războiu n'ar putea face despoiarea materialului ziaristic aşà cum am făcut-o eu aici? Câte lucrări de amănunte n'ar putea răsări dintr'o asemenea străbatere a unui imens material aşa de împrăştiat!

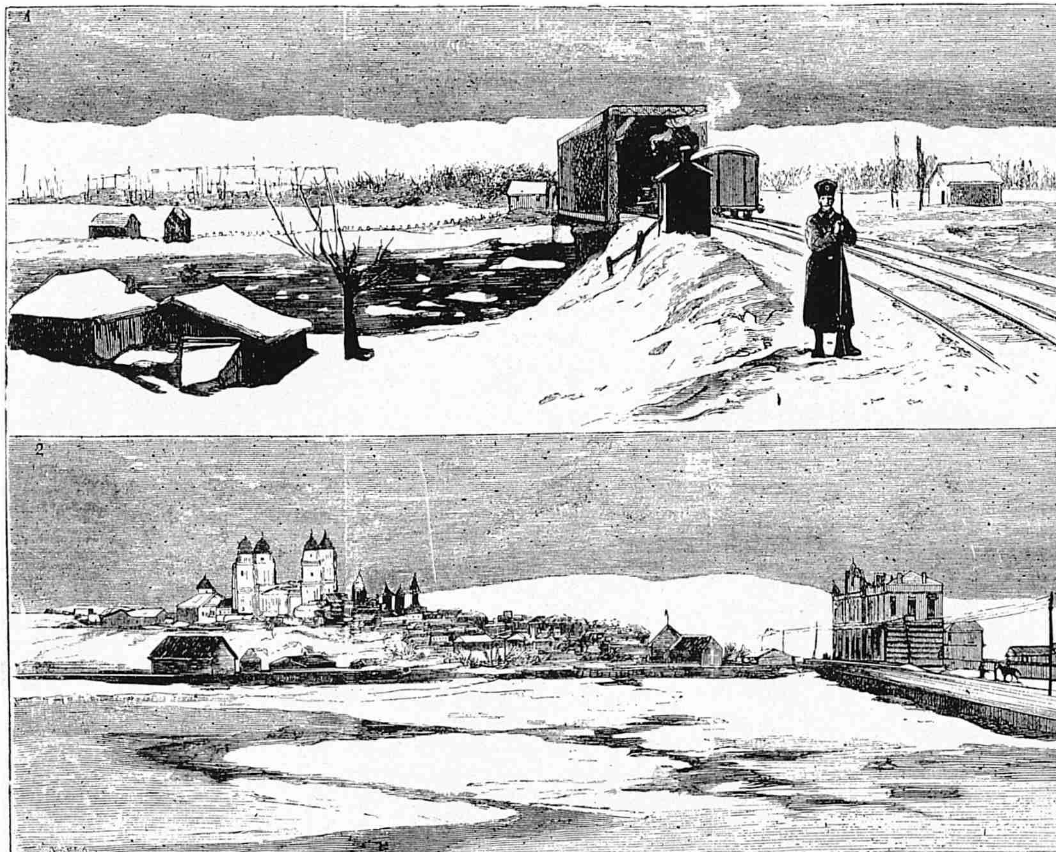
[1]) Planşele despre Ploeşti sânt adause, cum am spus, la conferinţa mea despre «Ploeştii în 1877» (1928); restul se află la capătul acestui memoriu.

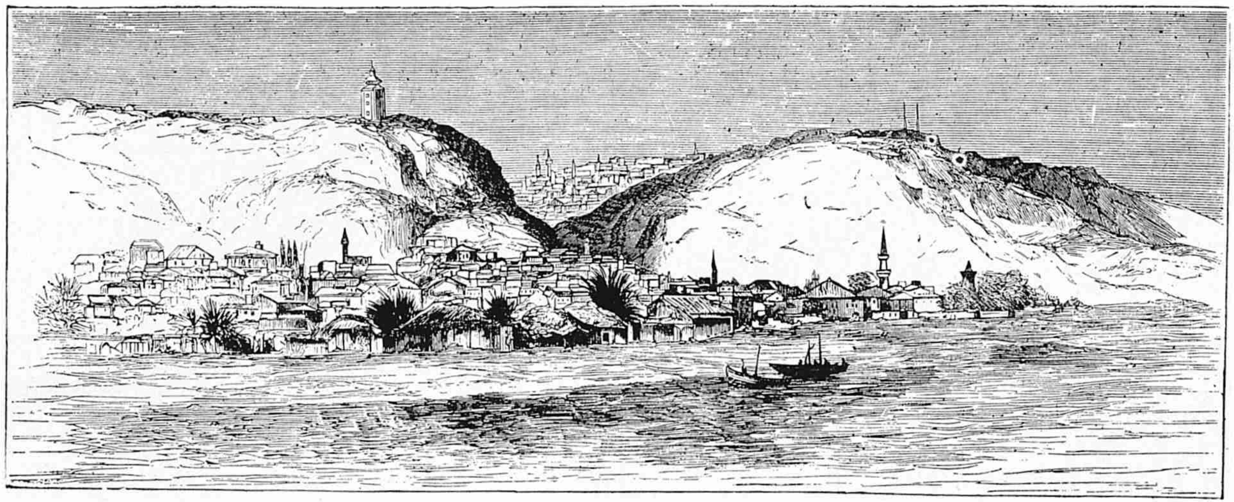
Voluntari ruşi, în staţia Paşcani

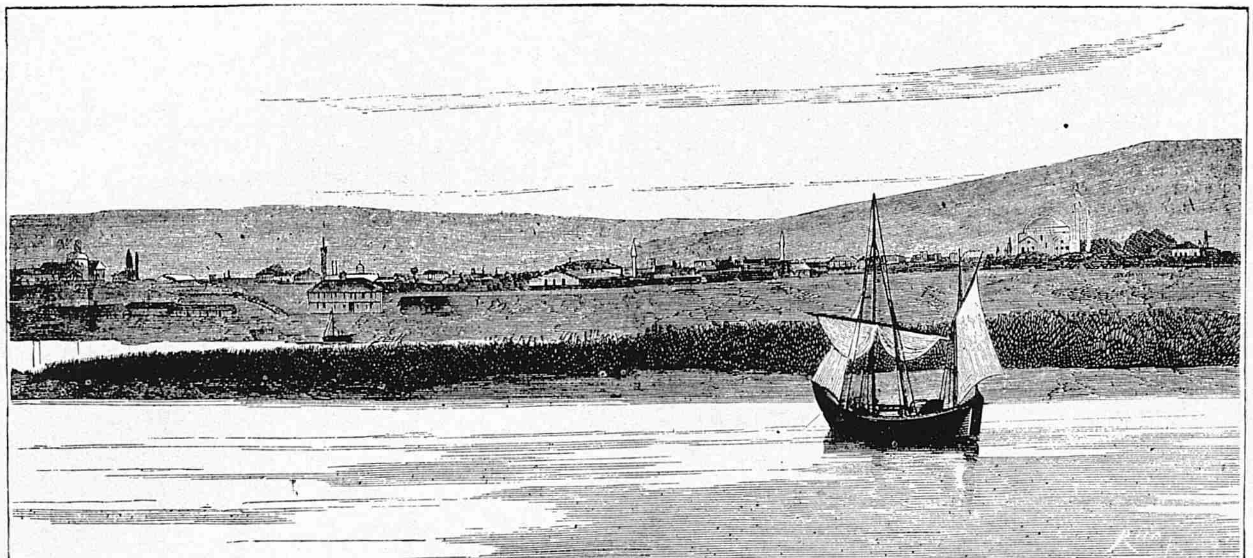
Chișinău: cartierul general al Marelui Duce Nicolae.

Sus: Podul peste Prut la Ungheni. Jos: Vederea Iașului cu gara și Mitropolia.

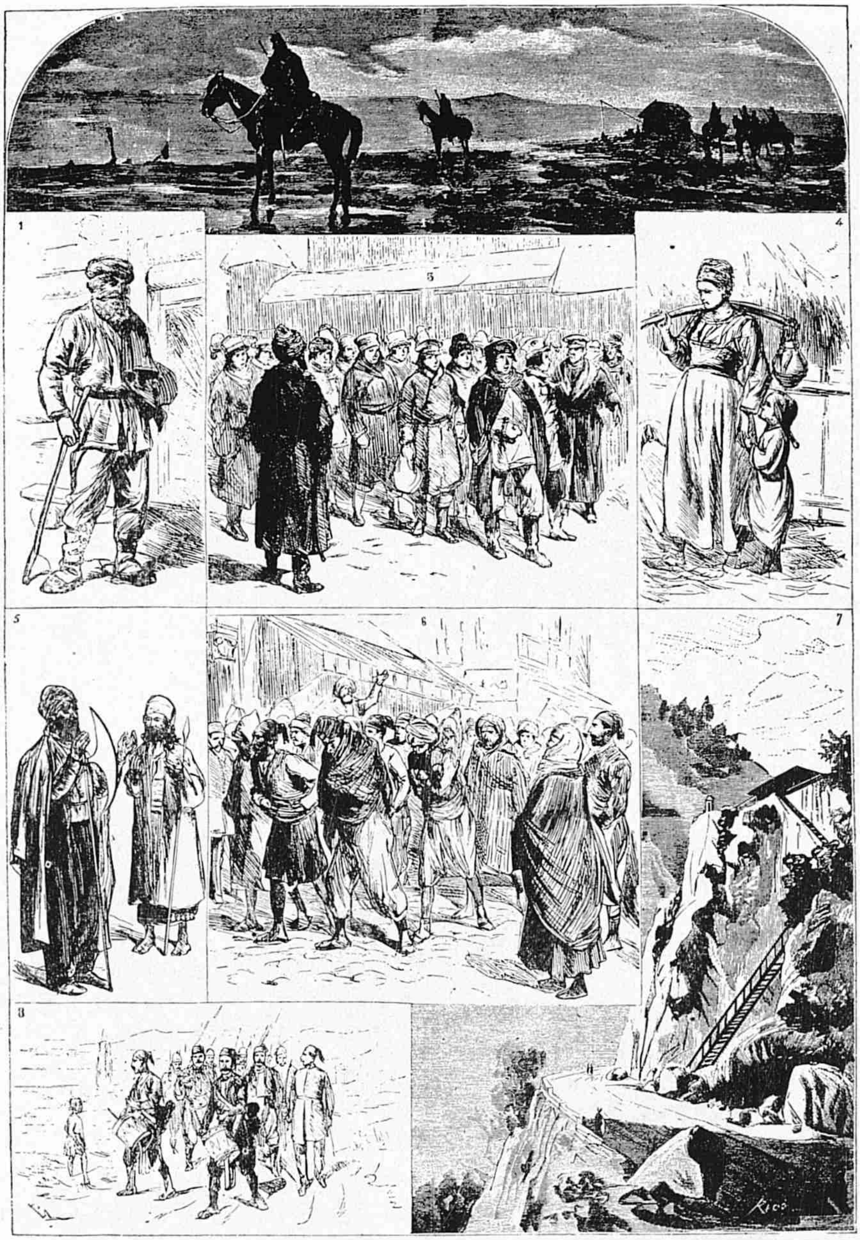
Vederea Nicopolei.

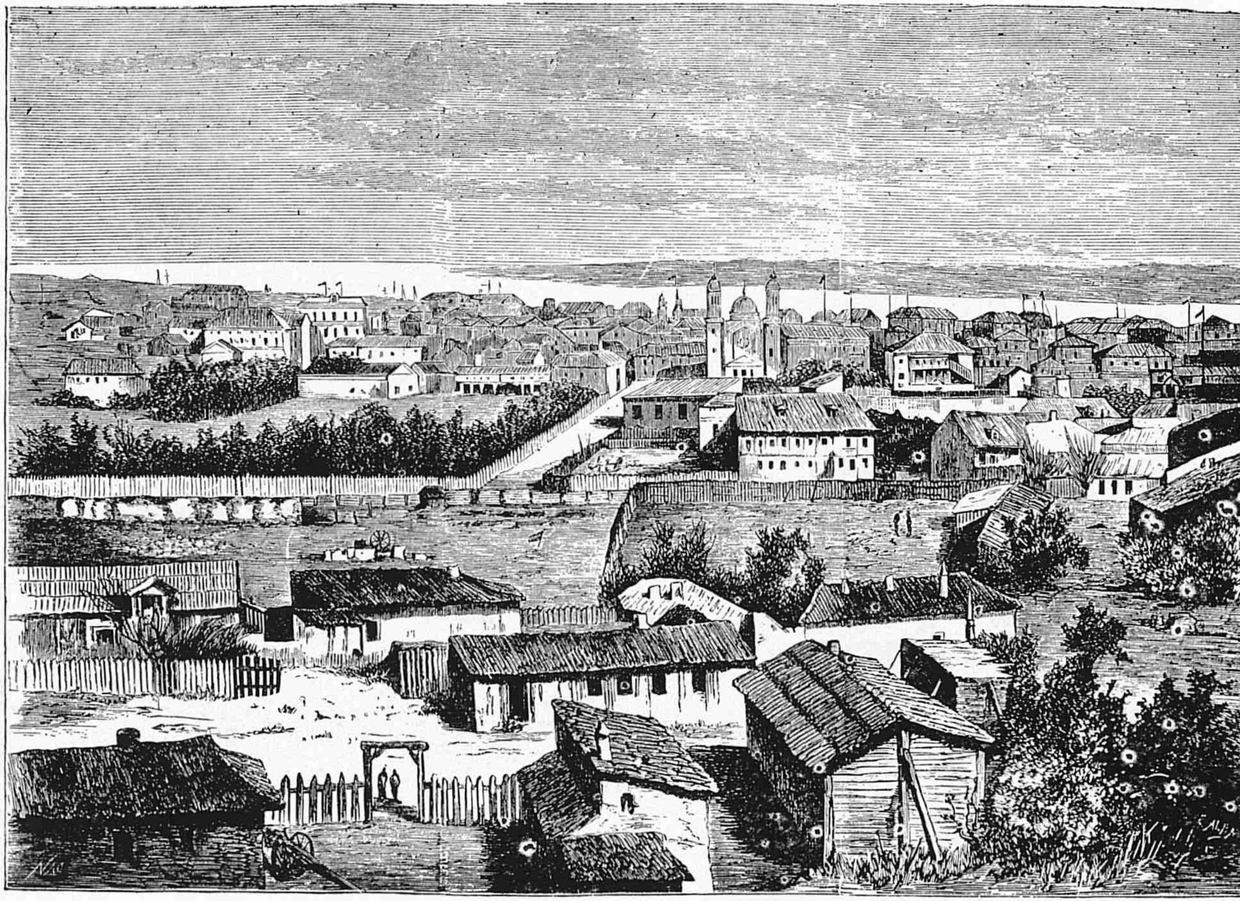
Vederea Silistrei.

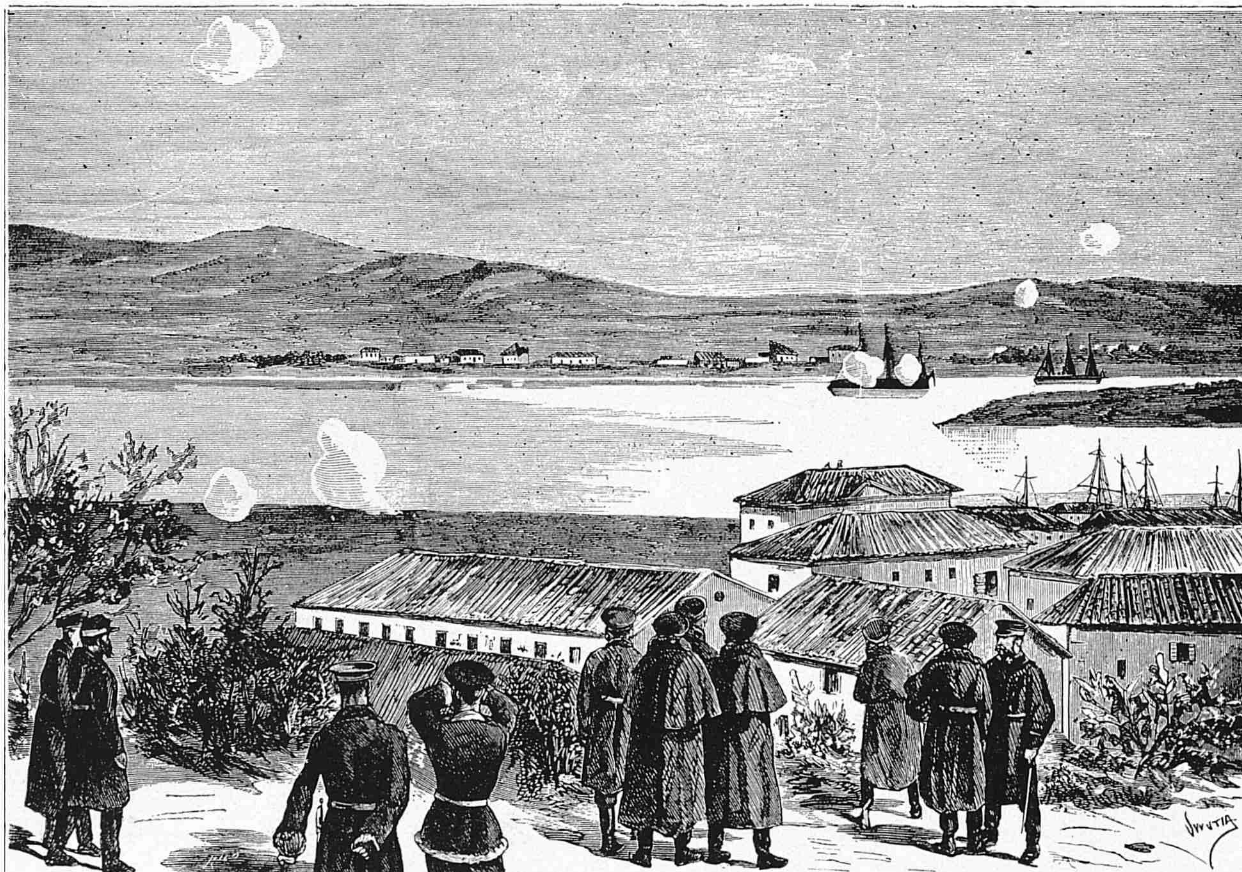
Campamentul corpului I Armată rus la Chişinău.

1. Avangardă de cavalerie rusească la podul dela Bărboşi. 2. Tip de mujic rus. 3. Recruţi ruşi la Chişinău. 4. Femeie şi fetiţă din Basarabia. 5. Tipuri de dervişi. 6. Întrarea voluntarilor din Asia în Constantinopol. 7. Corp de gardă şi veghe în întăriturile dela Orşova. Detaşament turc intrând în Nicopole.

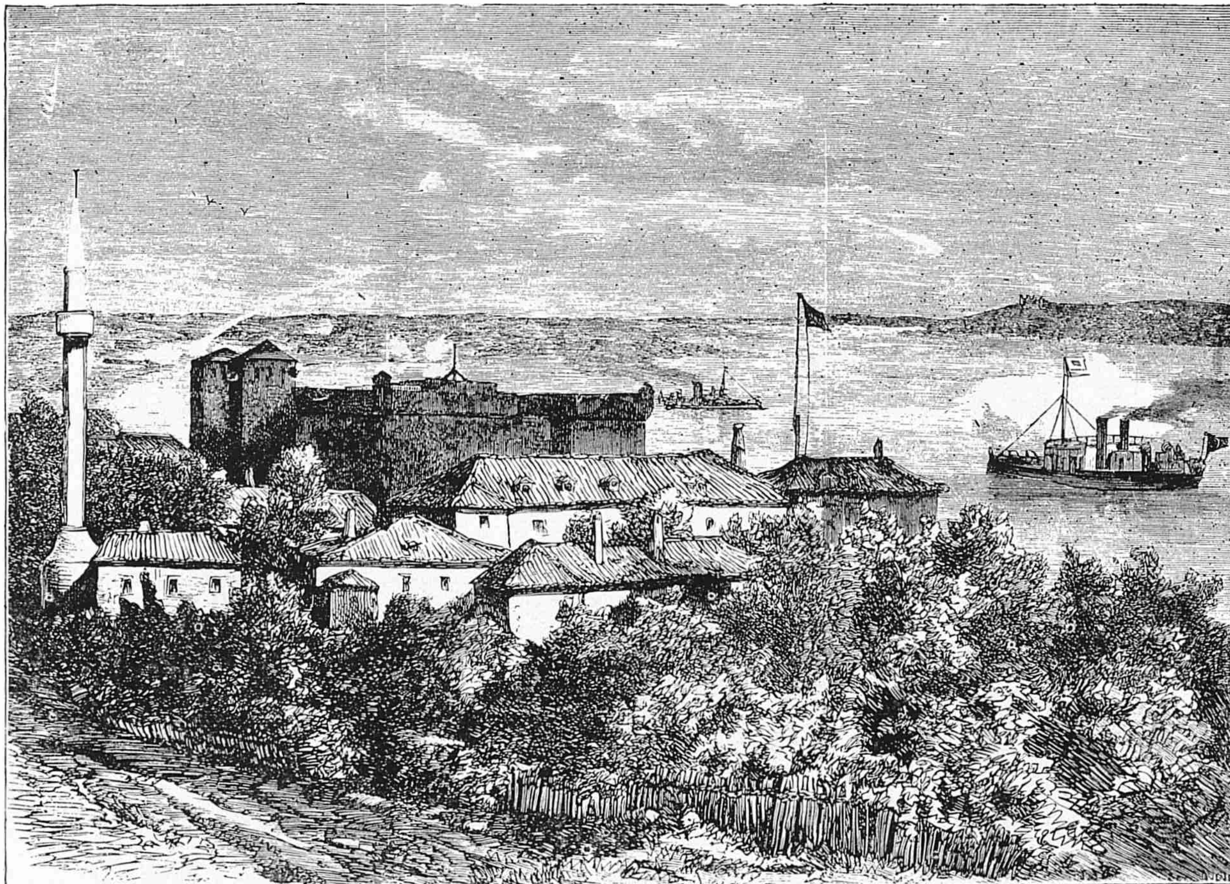
Vederea Galaților, ocupați de armata rusească de Sud.

Brăila. Primele bubuituri de tun între beligeranţi peste Dunăre.

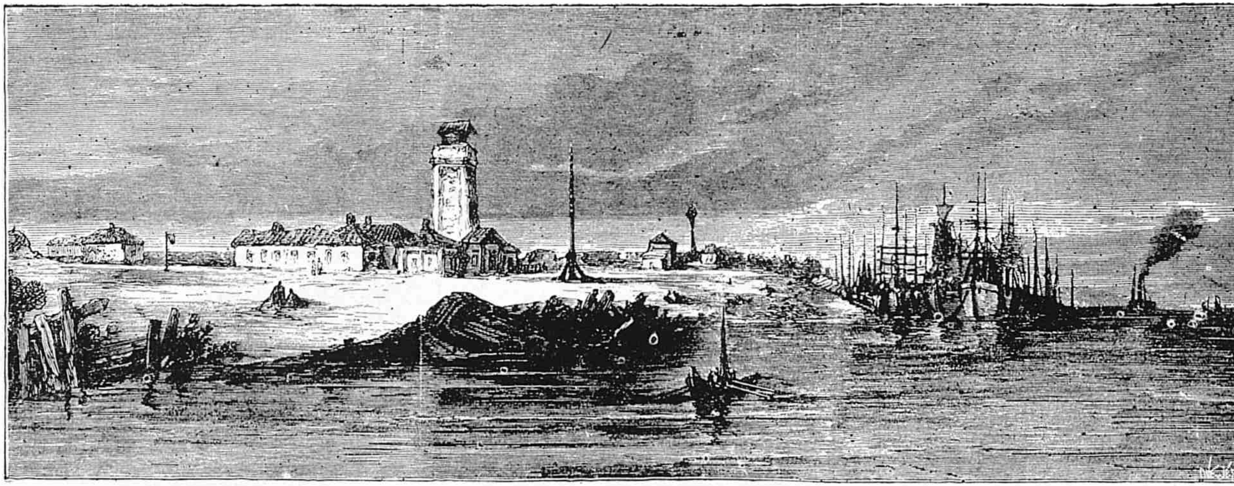
Brăila. Reg. 29 de Cazaci comandat de Colonelul Strucov

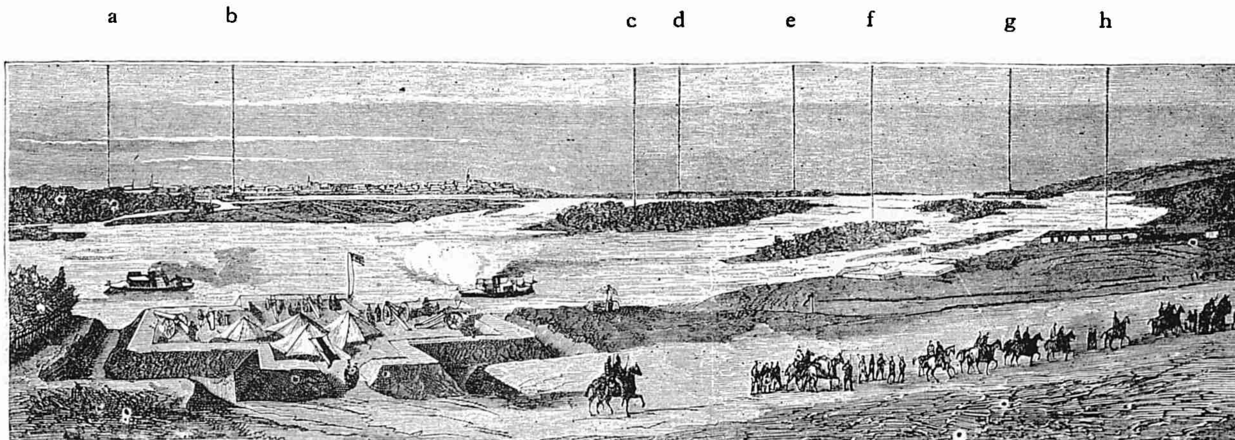
Bombardarea peste Dunăre dintre Calafat şi Vidin.

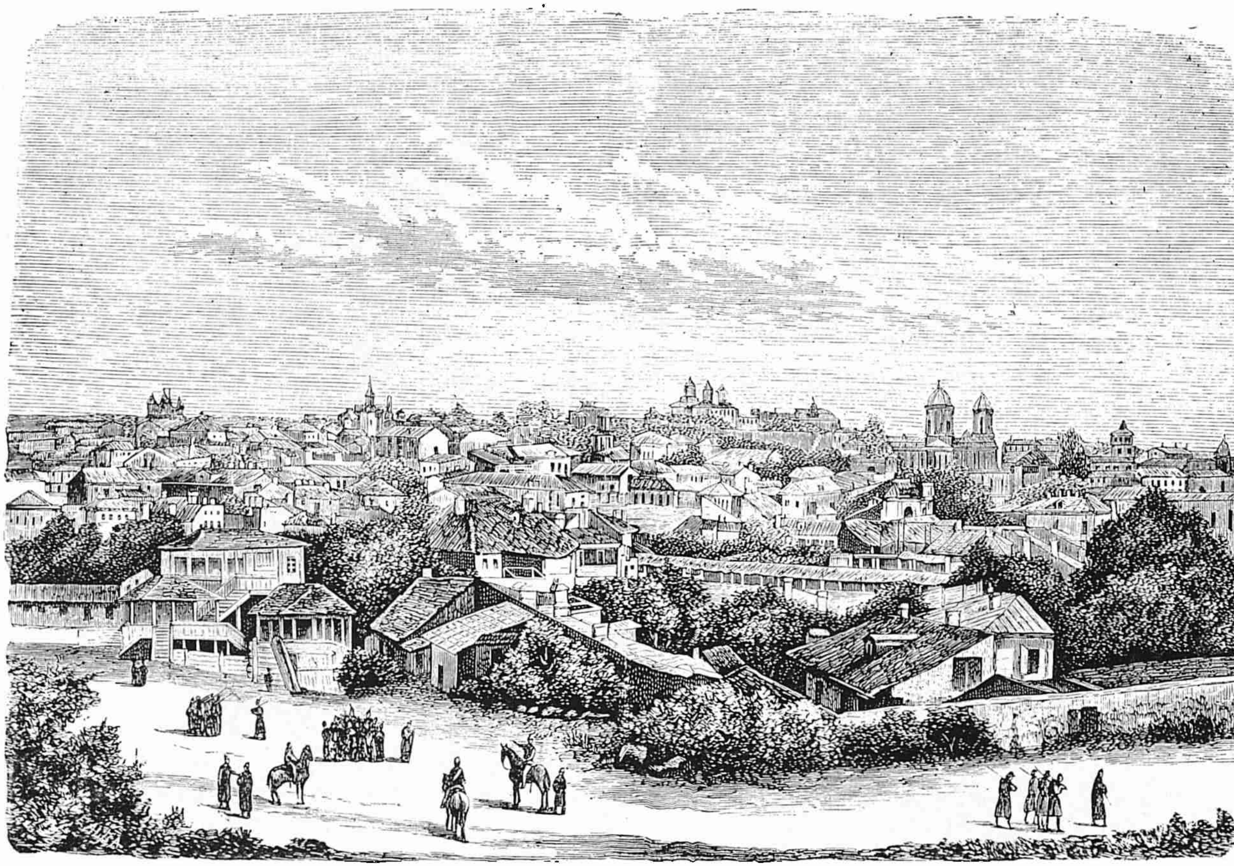
Întrarea Impăratului Alexandru al II-lea în Bucureşti

Vederea Olteniţei

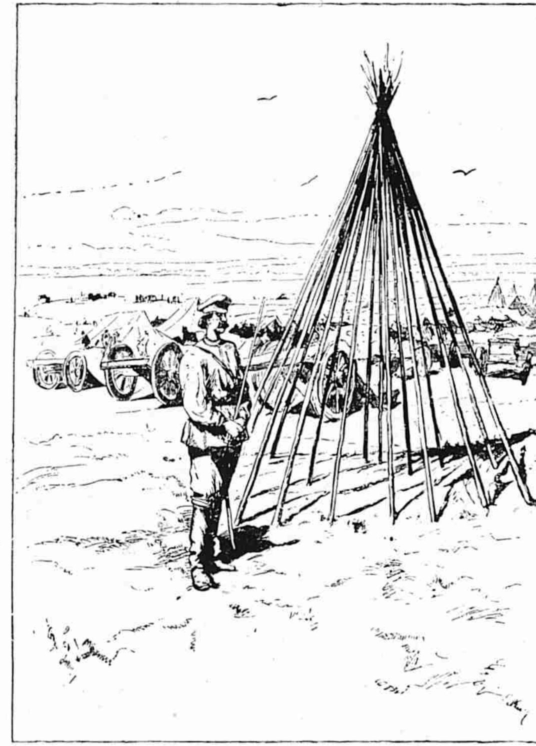
Vederea panoramică a Giurgiului; *a*) Grădina Said-Paşa; *b*) Insula «Kurugia» şi bateriile; *c*) Marea Insulă Mocanii; *d*) Staţiunea Smârda; *e*) Insula Canla-Bogaz; *f*) Insula Marotin; *g*) Salhanaua din Rusciuc.

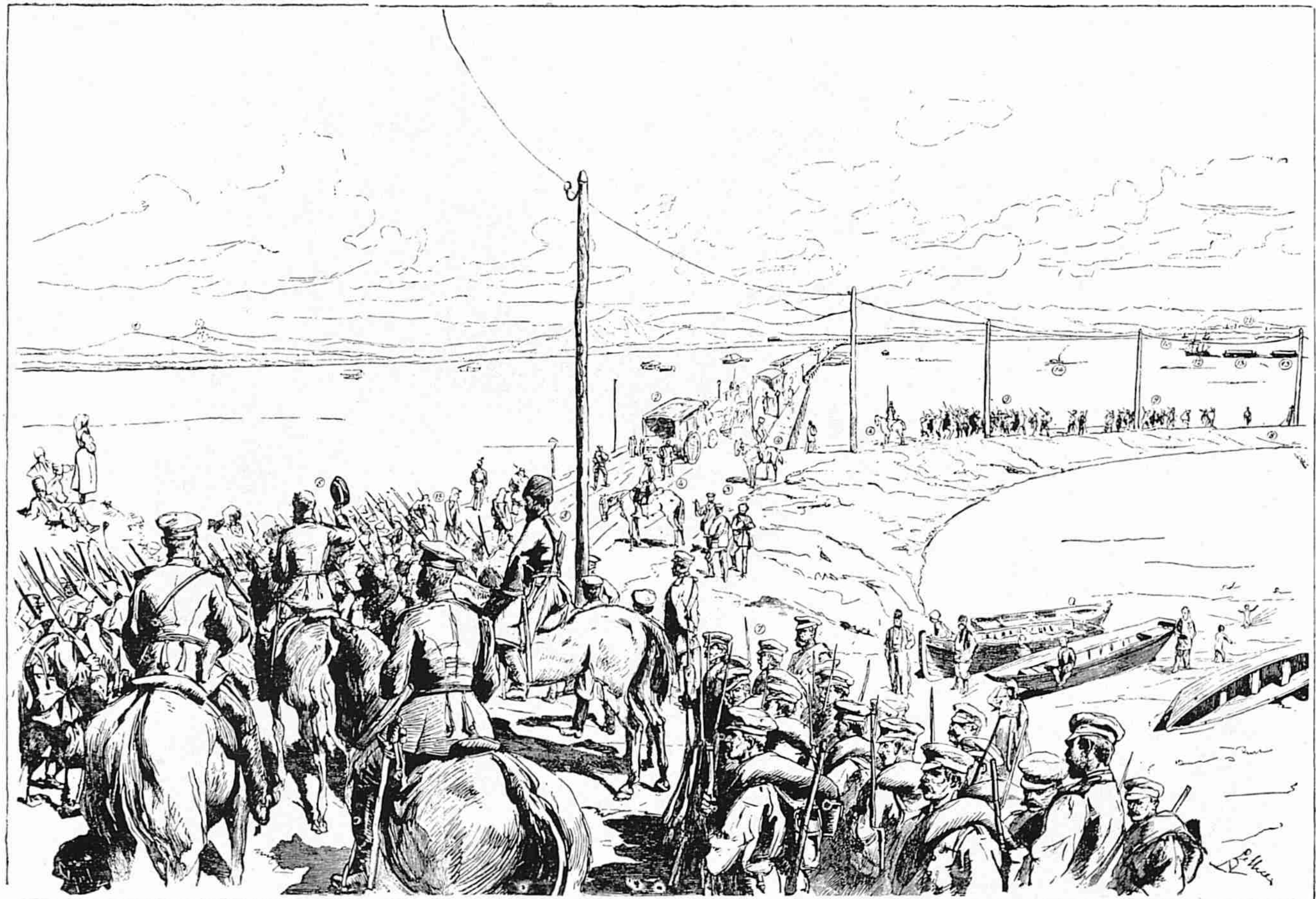
Vederea Bucureştilor.

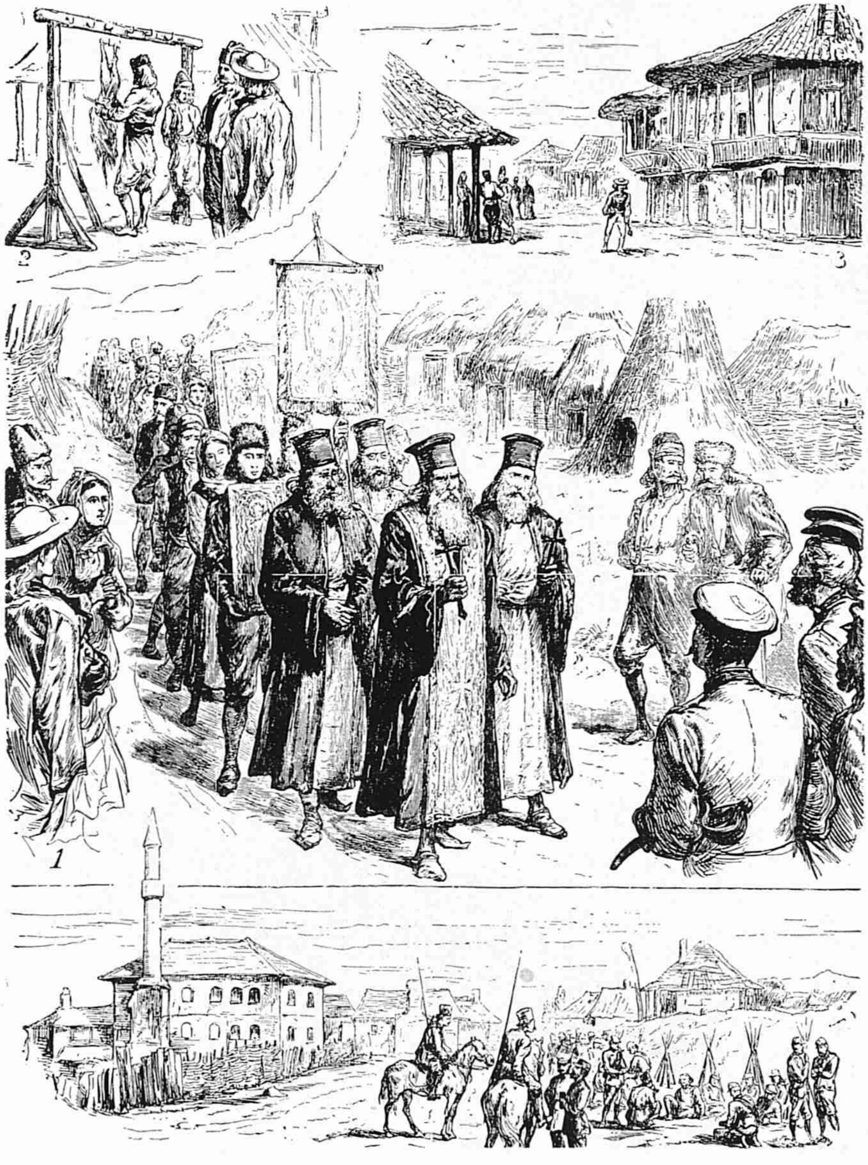
Buzău. Tabără de infanterie de linie rusească.

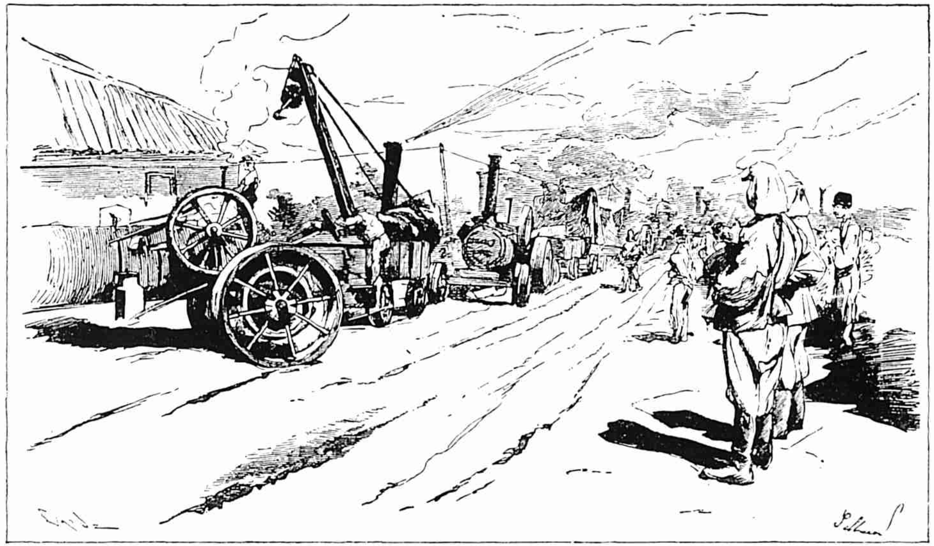
Brăila. Campament de Cazaci.

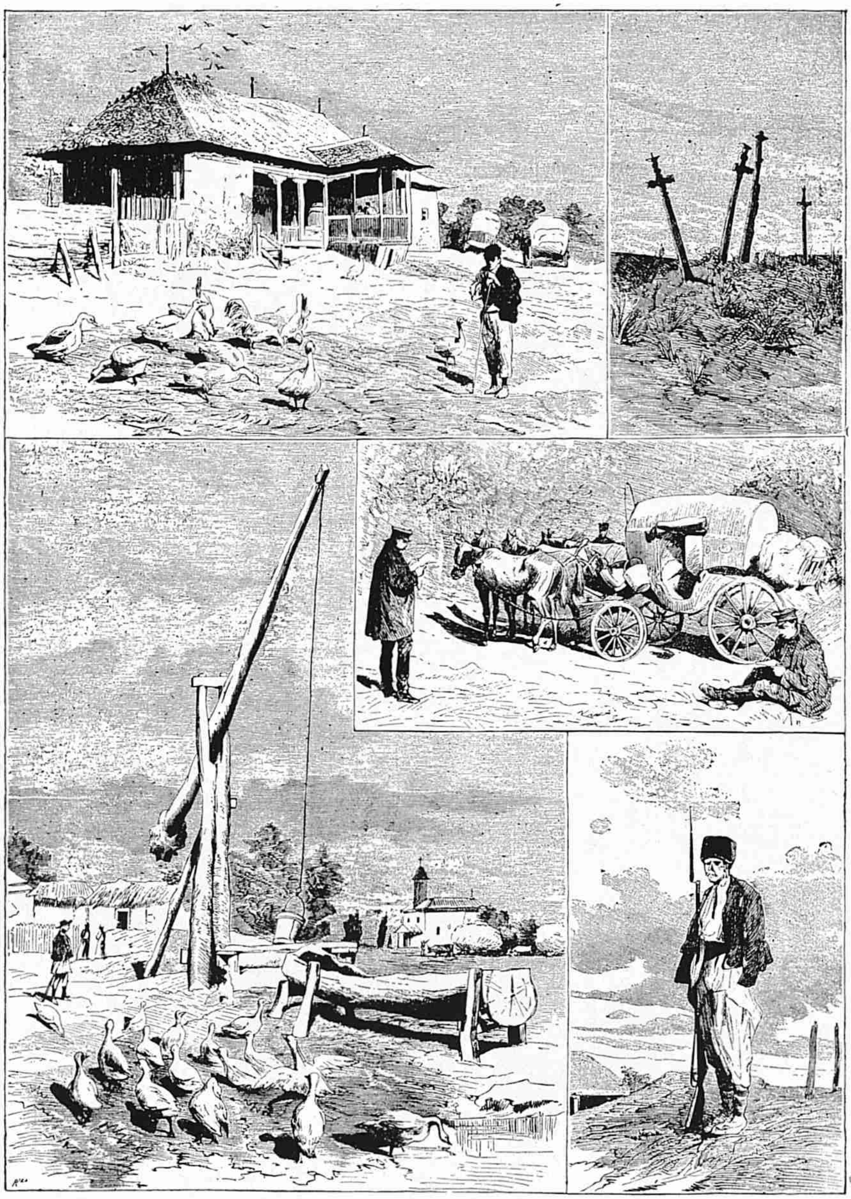
1. Posiţiuni cucerite de Ruşi. 2. Ambulanţe, de Crucea-Roşie. 3. Corespondenţii periodicelor *Figaro*, *Fanfulla* şi *Ilustracion Española y Americana*. 4. Cazaci de Don. 5. Ofiţer de Cazaci de gardă, din Caucas. 6. Ţarul Alexandru. 7. Infanterie de gardă. 8. Terasament de cale ferată la port. 9. Trupe în drum la debarcader. 10. Canalul Măcinului. 11. Măcinul. 12. Vaporul *Fulgerul*. 13. Bărcile blindate. 14. Torpilorul *Xenia*. 15. Infanterie de linie.

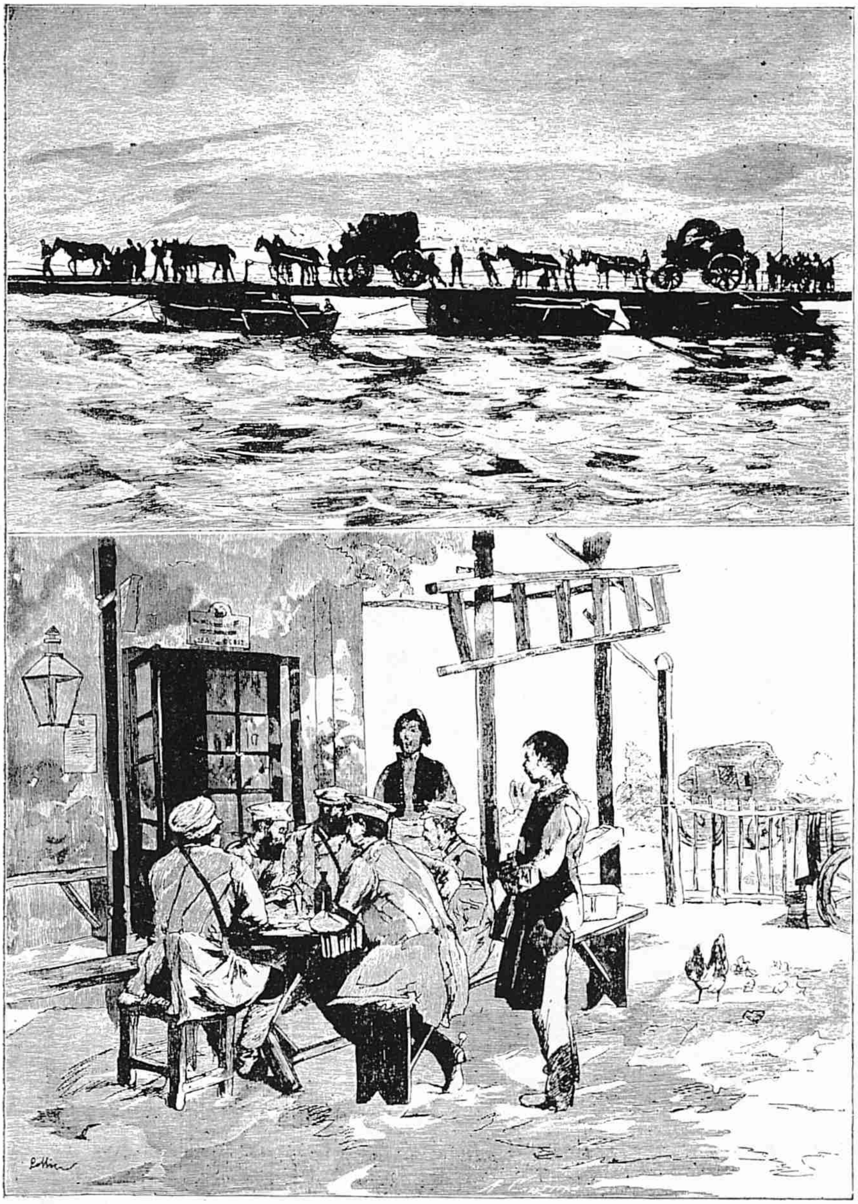
Măcin. Scene populare din ziua întrării Rușilor: 1. Preoți și credincioși în procesiune la locuința generalului Zimmermann. 2. Măcelărie în stradă. 3. O stradă. 4. Moschee și bivuac de infanterie.

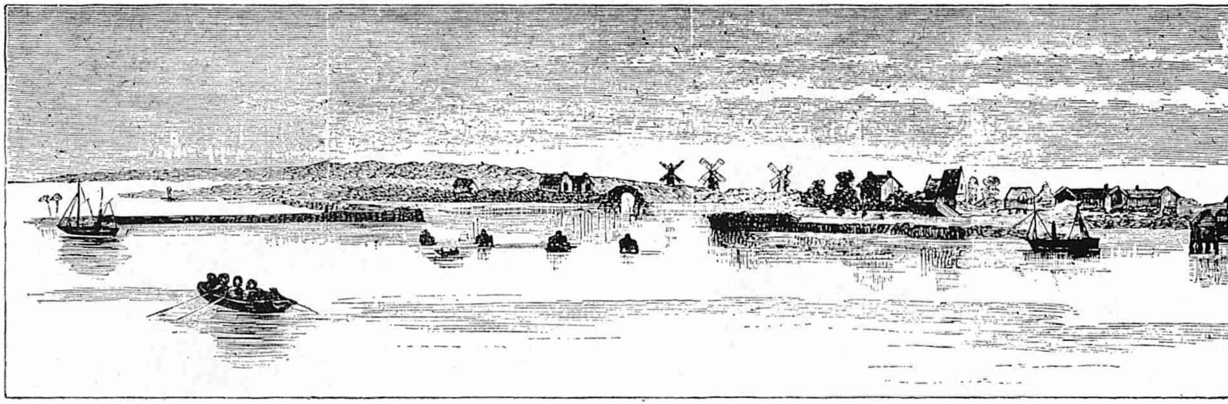
Zimnicea. Convoiu de material de războiu, tras de locomobile cu vapor.

Dela București la Zimnicea. Schițe de călătorie. Hanul din Drăgănești. Naipul. Popas la drum. Poroschia. Voluntar român.

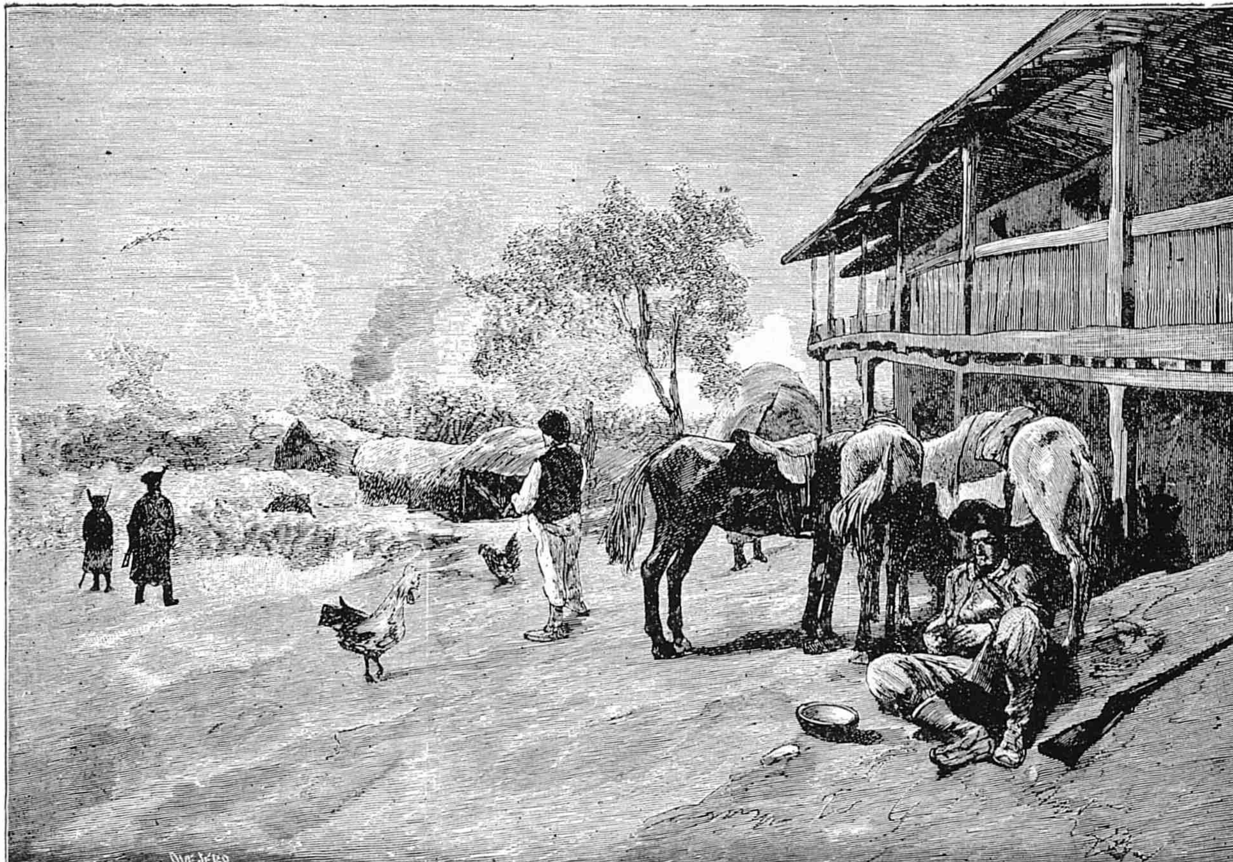
Un pod de luntri peste Dunăre. Mihăleşti: Cvartiruirea unor corespondenţi de războiu.

Gurile Dunării. Portul Sulina.

Avangarde românești în ploae la Plevna.

Griviţa. Corp de gardă de dorobanţi.

COLONIZAREA ORIENTALĂ IN ILLYRICUM

DE

GEORGE CANTACUZINO

Şedinţa dela 20 Ianuarie 1928

Staţiunile militare şi Castrele din Imperiul Roman au fost centre însemnate, cari au atras populaţia civilă şi comercială. In jurul garnizoanelor se adunau locuitori, cari clădeau case, prăvălii şi barace. Populaţia, la început trecătoare, deveneà apoi statornică şi dădeà naştere treptat la un sat *(vicus)*, care cu timpul deveneà un târg sau un orăşel. Pe întregul cuprins al Statului Român se cunosc numeroase exemple de oraşe, născute din *(Canabae)* [1]. Chiar castelele şi întăririle mai mici erau puncte, cari îndemnau pe cultivatori, neguţători, meseriaşi şi veterani a se aşezà acolo pentru a munci câmpul ori a înfăţişà diverse industrii.

Această populaţie, care trăia alături de ocupaţia militară, care urma ori deschidea drumul armatelor romane victorioase, a ajutat mult la civilizarea provinciilor de curând cucerite şi la răspândirea puternicei şi trainicei culturi romane în lume. Din această îndelungată atingere au izvorît schimburi de gândiri şi mişcări sociale şi economice, care au înrăurit viaţa fiecărei provincii. Adeseori aceste legături continue au avut urmări adânci asupra desvoltărei provinciilor.

Colonizarea militară a fost mai ales întinsă în provinciile dunărene. Intregul Iliric a fost populat cu elemente militare şi cu familii de ofiţeri şi de soldaţi. Legiunile au avut un loc de frunte în această

[1]) In Numidia, un vicus la Lambaesis; în Egipt, la Nicopolis lângă Alexandria, unde erà Castrul Legiunii II Traiana Fortis; în Ortent la Satala, lagărul Legiunii XV Apollinaris; pe linia Rinului, la Moguntiacum, Bonna şi în alte centre; în provinciile dunărene, la Troesmis, Aquincum şi în alte părţi.

colonizare. In valea Dunării numeroase orașe s'au născut din Castrele legionare și au devenit mai pe urmă municipii și colonii romane [1]).

Chiar armata auxiliară a ajutat această colonizare, dând veterani și familii de veterani pentru popularea diverselor regiuni.

Este neîndoios că această colonizare militară a fost mai deasă și mai întinsă în ținuturile din jurul centrelor militare, unde stăteau trupele romane. Regiunea în care erà adunată armata romană a variat după fazele de ocupație ale fiecărei provincii, iar colonizarea care erà legată de dânsa, a înaintat cu dânsa.

In valea Dunării de mijloc, drumul militar pe malul Savei a existat dejà în vremea răscoalei Pannono-Dalmatice din anii 6—9 d. Chr., când a alcătuit baza operațiilor militare [2]). Dejà sub Augustus, Dunărea erà în această parte hotarul Impărăției [3]). Din cele trei legiuni ale Pannoniei, a XV-a Apollinaris, a avut lagărul său mai întâiu la Julia Emona, apoi la Carnuntum [4]), a IX-a Hispana pe valea Savei [5]), pe semne la Siscia, a VIII-a Augusta la Poetovio [6]).

Sub Impăratul Claudius, Legiunea XV Apollinaris a fost mutată din orașul Iulia Emona la Carnuntum [7]). Două Legiuni, VII Galbiana și XIII Gemina au stat atunci în lagărul din Poetovio [8]), care devenise marele cartier militar și centrul administrativ al Pannoniei. Tot sub domnia lui Claudius s'au deschis drumuri importante în regiunea nordică până la Dunăre. La capătul lor, pe malul fluviului, s'au clădit castele

[1]) Din Canabele Legiunii II Adjutrix s'a alcătuit sub Adrian în Pannonia Inferior Municipiul *Aelium Aquincum* care devenì o colonie sub Septimius Severus; în jurul castrului Legiunii XI Claudia, la Durostorum în Moesia Inferior, s'a adunat populație, care a creat Municipiul *Aurelium Durostorum* (Pârvan, *Municipium Aurelium Durostorum* în «Rev. di Filologia e Istruzione classica», Torino, 1924). Castrul Legiunii V Macedonica a ajutat la formarea unui vicus la Troesmis. Transferarea acestei Legiuni sub Marcus Aurelius la Potaissa (Turda) în Dacia a contribuit la formarea unui Municipiu în acest loc.

[2]) Domaszewski, *Die Beneficiarposten und das Rom. Strassennetz* în «Westdeutsche Zeitschrift» XXI, p. 163.

[3]) *Monumentum Ancyryanum* V, 44.

[4]) Kubitschek în Pauly Wissowa, *Realencyclopedie, Neue Bearbeitung* vol. XII, 2, col. 1748—1750.

[5]) Kubitschek, *ibid.* col. 1665.

[6]) Kubitschek, *ibid.* col. 1645.

[7]) Hirschfeld, în «Arch. Epigraphische Mitteilungen» V. p. 203.

[8]) L. Homo, *Empire Romain*, 1925, p. 195.

de pământ, în care au fost stabilite *Alae* [1]). Scopul lor erà de a oprì orice năvălire în provincia romană și de a respinge primele atacuri până la sosirea legiunilor. Colonizarea militară a Pannoniei Nordice a început deci dela Impăratul Claudius, pe când aceea a Pannoniei Sudice începuse de sigur înainte. Către sfârșitul secolului I d. Chr., Dalmația nu a mai avut nici legiuni, nici auxilia, devenind o *provincia inermis*.

Se poate admite că colonizarea militară s'a micșorat de atunci în această țară. Colonizarea militară în Pannonia s'a întins deci treptat cu ocupația romană din interior spre valea Dunării, pe care a atins-o în mod temeinic abià la începutul secolului al II-lea.

Aceeași tendință se poate observà și în Moesia. Această țară a fost apărată la început de armata provinciei Macedonia, compusă din o legiune cu Auxilia. Proconsulul Macedoniei aveà și atribuțiile unui *Legatus Augusti Propraetore* și comandà trupele [2]). După grava răscoală pannono-dalmatică din anii 6—9 d. Chr., s'a creat un comandament deosebit, cuprinzând un teritoriu militar, adică regiunea triburilor, *Scordisci*, *Moesi* și *Triballi*, care a fost alipit grupării administrative, numită *Illyricum* și a fost apărat de cel puțin două legiuni cu auxiliile lor [3]). Aceste trupe au stat în interior, pe semne la Naissus, iar mai târziu au fost mutate lângă Dunăre [4]). O legiune a fost trimisă din Dardania spre Dunăre, probabil la Ratiaria în țara Moesilor. In 33—34 d. Chr. o a doua legiune a fost adusă pe malul Dunării, de sigur la Viminacium și a ajutat la construirea drumului militar dealungul fluviului [5]). Până la Domitian, centrul sistemului defensiv al Moesiei, a fost între râurile Margus (Morava) și Utus (Vid); însă dela acest împărat, ocupația romană s'a întins până la Marea Neagră, întemeind chiar castrul dela Troesmis [6]). Partea răsăriteană a Moesiei până la gurile Dunării a fost păzită mai întâiu de regii thraci [7]), apoi de trupe

---

[1]) Domaszewski, *ibid.*, p. 184 și urm.

[2]) Premerstein, *Die Anfänge der Provinz Moesia* în «Jahreshefte des Oesterreichischen Arch. Institut», I 1898, Beiblatt, p. 154 și urm.

[3]) Premerstein, *ibid.*, 161—164; Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia*, 1906, p. 2.

[4]) Premerstein, *ibid.*, pp. 165 și 175.

[5]) C. III, 1381=8698.

[6]) Premerstein, *ibid.*, pp. 175—177; Van der Weerd, *Trois Légions romaines du Bas Danube*, 1905, pp. 34—35: Domaszewski, *Neue Heidelberger Jahrb.*, I, p. 99 și urm.; cf. *Rhein. Mus.*, XLVIII, p. 240.

[7]) C. V. 1838 =Dessau *Ins. Lat. Sel.* 1349. *Praefectus Civitatium Moesiae et Triballiae.*

auxiliare romane, supuse unor ***Praefecti Civitatium*** [1]) cum existau în Pannonia [2]) și în alte provincii.

După Domitian legiunile au luat parte la ocupaţia acestor ţinuturi. In partea apusană a Moesiei până la Utus (Vid), colonizarea militară a început dela domnia lui Tiberius. Popularea părţii răsăritene a fost mai înceată. Sub Claudius, când malul Dunării de Jos erà păzit încă de auxiliari, diverşi coloniști romani au venit şi s'au așezat printre Dacii și Bessii din Sciția Mică. Sub aceeaș, domnie s'a înfiinţat vama Moesiei Inferioare până la Mare. Arendaşii vămilor au adus cu ei alături de familiile și de prietenii lor, o mulţime de slujbași, sclavi și lucrători. Dela Vespasian, Moesia a avut o însemnată flotă dunăreană *(classis Flavia Moesica)*, care a ajutat prin staţiile ei așezate pe ambele maluri, la răspândirea vieţii romane în Moesia Orientală [3]). Colonizarea a devenit mai deasă sub Impăraţii Flavieni [4]) și a atins o mare înflorire sub Hadrian și Pius [5]). In Dacia de Jos veterani, împreună cu neguţători, pot să fi venit înainte de cucerirea romană, totuși colonizarea militară a devenit însemnată numai după cucerirea provinciei de Traian în 106 d. Chr.

Colonizarea prin armată a adus în Iliric și elemente orientale. Chiar legiunile au introdus în ţinuturile Dunării soldaţi orientali. Până la Hadrian, legiunile de pe frontul dunărean, îndeosebi cele din Moesia s'au recrutat în Orientul elin şi au păstrat un caracter greco-oriental [6]). Procentul de soldaţi, veniţi din Orient, erà de $^1/_4$. Prin aceasta se observă cazul caracteristic al unei provincii romane, apărate în secolul I de o armată semi-greacă. In această privinţă, legiunile din Moesia se deosibeau de celelalte legiuni din Iliric [7]). Legiunea V Macedonică a

---

[1]) C. IX 5363; *Praefectus Ripae Danuvi et Civitatium duarum Boiorum et Azaliorum in Pannonia.*

[2]) Premerstein, *ibid.*, p. 178; Filow, *ibid.*, p. 3.

[3]) Pârvan, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, 1923, pp. 76—96.

[4]) Inscripţiile din Dobrogea pomenesc adesea gentiliciul Flavius (Pârvan, *op. laud.* pp. 94—95).

[5]) Pârvan, *op. laud.*, p. 103 și urm.; p. 142 și urm.

[6]) Mommsen, *Conscriptions-Ordnung in die Römische Kaiserzeit*, Hermes, 1884, pp. 7—8 și urm.; «*Eph. Epigr.*» V. p. 200 și urm.; Vaschide, *Histoire de la conquète de la Dacie*, pp. 141—136—148; Van der Weerd, *Trois Légions romaines du Bas Danube*, 1905, p. 305 și urm.

[7]) Procentul de elemente greco-orientale erà mai ridicat în armata Moesiei (Van der Weerd, *ibid.*; Vaschide, *ibid.*).

primit mai mulți recruți orientali, deoarece a stat la dela 61—70 d. Chr. în Syria, unde a fost adusă de Nero pentru răsboiul parthic [1]) și a luat apoi parte la potolirea răscoalei din Judea [2]). Chiar legiunile din Pannonia au admis în secolul I contingente din Orient. Legiunea I Adiutrix a fost creată sub Nero, cu marinari din flota dela Misenum, născuți în Asia, Egipet și Siria în proporție de 85½% [3]). Acest amestec oriental se întâlnește în legiunile XIII și XIV Geminae [4]) și în Legiunea XI Claudia în cursul șederii ei in Dalmatia, dela Augustus la Vespasian (an. 70 d. Chr. [5]). Legiunea XV Apollinaris a luat și ea parte în anul 63 d. Chr. la răsboiul contra Armeniei sub Corbulo și s'a înapoiat în lagărul din Carnuntum numai ln 71 d. Chr. [6]). In acest răstimp s'a întregit cu contingente orientale. După domnia lui Hadrian, legiunile dunărene au fost supuse recrutării locale instituite de acest Impărat [7]). Ele s'au provincializat și nu au mai primit elemente străine.

Armata auxiliară din Iliric cuprindeà *Cohortes* și *Alae*, recrutate în Orient. Aceste corpuri se deosebeau în multe privințe de celelalte trupe [8]). Unele au păstrat în secolul al II-lea ca și în sec. I d. Chr. o recrutare națională orientală, fără a se romanizà [9]). Din aceste trupe au ieșit veterani, cari s'au stabilit cu familiile lor și au populat numeroase părți din Iliric. Cercetarea de față are ca scop de a arătà caracterul și întinderea acestei colonizări orientale și urmările sociale, cari le-a avut.

O inscripție din Arabona (Raab), unde a stat dela împăratul Claudius până la sfârșitul secolului I o *Ala I Augusta Ituraiorum*, pomenește

---

[1]) Van der Weerd, *ibid.*, p. 35 și urm. Filov, *Die Legionen der Provinz Moesia* 1906, p. 20 și urm.

[2]) Van der Weerd, *ibid.*, p. 61 și urm., p. 30; Filov, p. 33 și urm.; Mommsen, *Eph. Epigr.*, v. 214—215.

[3]) A. Jünemann, *De Leg. 1. Adjutrice*, pp. 24—30.

[4]) Mommsen, *Eph. Epigr.*, v. pp. 159, 219—220.

[5]) Mommsen, *ibid.*, pp. 221—222; *Conscript. Ordn.*, pp. 7—8, pp. 134—210; c. III, pp. 280; 1474; 2328 (114); Van der Weerd, *ibid.*, p. 118 și urm.

[6]) Tacitus, *Annales* XV, 25; Fl. Joseph, *Bell, Jud.* VII, 5, 3; Filow, *op. laud*, p. 18 și 70; p. 30.

[7]) Mommsen, *Conscript. Ordn.*, pp. 50 și urm.

[8]) Vezi lucrarea mea: *Les Auxiliaires Orientaux de l'Armée Impériale* (în pregătire).

[9]) Vezi studiul meu: *Le recrutement de quelques Cohortes Syriennes* în «Musée Belge», Tom. XXXI fasc. 3—4.

un Hanicus, frate cu soldatul Acrabunis. Ambii erau feciorii lui Ababunis [1]). Erà o familie de Ituraei, venită la Arabona cu călăreții din această Ala. Acest corp a fost trimis în răsboaele pentru cucerirea Daciei și a rămas câtva timp acolo. O diplomă militară îi pomenește între trupele Daciei, comandate de Legatul D. Terentius Scaurianus [2]).

Această Ala a fost adusă între 114—116 d. Chr. din nou în Pannonia Inferior, unde a stat în sec. al II-lea [3]). In Dacia a lăsat câțiva veterani, dintre cari unul numit C. Licinius Ponticus, născut în Caesarea din Palestina, s'a stabilit în vecinătatea localității Micia [4]). Un libert al său, Licinius Eutrepes, i-a ridicat monumentul funerar. La sfârșitul sec. al II-lea, un alt veteran, din această *Ala*, Iulius Iulianus, a murit la vârsta de 60 de ani în o localitate vecină de granița moeso-dalmată, unde locuià [5]). Din familia sa cunoaștem pe socrul său, Iulius Ascius, care a trăit 100 de ani, pe soacra sa Licinia Bonosa și pe soția sa, Iulia Proculina, care a trăit 40 de ani. La începutul sec. al III-lea alt veteran, L. Septimius Lister, a ridicat un ex-voto la Aquincum [6]). Un prefect al acestei *Ala*, Iulius Tusculanus, pomenește la Sirmium, numele soției sale, răpite în floarea tinereții [7]). Un infanterist, P. Insteius, fiul lui Agrippa, din orașul syrian Cyrrhus, s'a stabilit pe semne la Felső Nana (Comitatul Tolna din Ungaria, vechea Pannonie) [8]). După 110 d. Chr., a venit în Pannonia veteranul Thaemus, fiul lui Horatius, de națiune itureană, fost soldat în *Ala I Augusta Ituraeorum*. O diplomă militară pomenește pe cei trei fii ai săi: Nal, Marcus și Antonius [9]). Numele Themes este obișnuit în Syria [10]). Erà o familie de Sirieni romanizați.

[1]) C. III, 4367.

[2]) Dipl. Mil., C. III No. 25 = Supl. No. 37.

[3]) Diploma militară, C. III, Supl. 100 = «An. Epigraphique», 1894 No. 3.

[4]) C. III, 1382 găsită în împrejurimile acestui sat. Inscripția e ștearsă și numele trupei a dispărut însă Mommsen (în notă), și indicele din corpus III, p. 2487 atribuie inscripția la *Ala I Augusta Ituraiorum.*

[5]) «Jahreshefte des Oest. Arh. Inst.», 1903, Beiblatt Col. 59, găsită la Guberevci.

[6]) C. III, 3446.

[7]) C. III, 10222.

[8]) In acest punct a fost descoperită diploma militară C. III No. 19 = Supl. 27 dată acestui soldat.

[9]) C. III, Diploma militară No. 25 = Supl. 37 atribuită acestui soldat.

[10]) *Themes* (C. III, 12587); θαῖμος (Chabot, Indice la Waddington, *Inscriptions greques de Syrie* 1968; 1979; 1990 etc.; Taime *(Chabot., Choix d'inscriptions de Palmyre*, pp. 85—86; 128—130; 121—123); Taimaa *(ibid.*, p. 129); Taimai, *(ibid.*, p.

Un veteran, fost Decurio, în *Ala I Commagenorum*, Iunius Isaeus a trăit la Celeia în Noric. Familia sa cuprindeà persoanele următoare: C. Iunius Nicander, fiul său; Mattia Verina, fiica lui Publius și Publia Afrodisia [1]). După numele lor, erà o familie de origine grecească.

In Moesia la *Civitas Montanensium* (astăzi Ferdinandovo) ne este cunoscut în anul 78 d. Chr., veteranul Perasius, fiul lui Publius, fost infanterist în *Cohors I Cilicum* [2]). El erà născut într'o localitate Aeg..., care se aflà probabil în provinciile orientale ale Statului roman [3]).

La Siscia, în Dalmația își alese locuința după anul 103 d. Chr. veteranul Sapia, feciorul lui Sarmosus din Anasarbus în Cilicia. El erà un infanterist din *Cohors I Antiochensium* [4]). O inscripție funerară [5]) din Drobeta, în Dacia, pomenește familia lui Aurelius Iulius, soldat în *Cohors I Sagittariorum*. Tatăl său erà Iulius Herculanus, decurio, apoi imaginifer (stegar) în Scola Fabrum din acest oraș. Mama lui erà Iulia Viveria. El a avut doi frați: Iulius Marcianus și Iulius Marcellinus; primul imaginifer, celălalt imaginifer în Colegiul din Drobeta și două surori: Iulia Marcia și Iulia Eracha, o nepoată Iulia Marcellina fiica fratelui, pomenit mai sus. Erà o familie provincială de Romani, locuitori la Drobeta în Dacia de jos. Ea făceà parte dintr'un colegiu de Fabri, organizat militărește, care aveà acolo, ca în multe orașe, atribuții de pompieri în caz de incendiu [6]). Acest colegiu aveà la Drobeta un local propriu împodobit cu statui și imagini. Inscripția aceasta

---

121); θαίμαιος (Chabot, Indice, p. 2612); θαίμη (Chabot, Indice; 2596; 2624); θέμος, (Chabot, Index 1984; 2006 etc. etc.)

[1]) C. III, *5224, 5234.*

[2]) Diploma militară, (An. Epigr.), 1925 No. 67 găsită la Ferdinandovo și dată acestui soldat.

[3]) In «Buletinul Institutului de Arheologie Bulgară», 1921—1922, p. 84; (An. Epigr.), 1925 No. 67. Editorii identifică această localitate cu *Aegyssus* dela gurile Dunării, însă această asemuire este nesigură.

[4]) Diploma militară, (An. Epigr.), 1912 No. 128, descoperită la Siscia și atribuită acestui soldat.

[5]) C. III, 8018=1583; Tocilescu, *Mon. Epigr. și Sculpt. ale Mus. Nat.* p. 354—355

[6]) Aproape toate colegiile de *fabri* și de *centonarii* făceau serviciul de *Vigiles* și aveau sarcina de a stinge focul în orașe. Deaceea ele aveau o organizație militară, anume *centuriones, decuriones,* un *optio* și mai mulți *principales,* printre cari *vexillarii* și *imaginiferi.* [C. Jullian, în «Daremberg-Saglio», *Dict. des Antiquités,* II, p. 953; Kornemann în «Pauly-Wissowa» *(Realencyclopedie,* VI, pp. 1905 și urm.*)*; Hirschfeld în «Sitzungsberichte der Wiener Akademie» (philosoph. Hist. Klasse) 1884 p. 239 și urm.]. Găsim o asemenea organizație în *numerus caligatorum din Ostia* (C. XIV, 156: 374: cf. V, 3387).

dovedește că elementele romane pătrunseseră în sec. al II-lea în corpurile de Arcași, cari se recrutau la început mai cu seamă în Siria [1]).

O inscripție mormântală din Potaissa ne amintește un Maras, fratele soldatului Birsus, din *Cohors III Commagenorum* din Dacia [2]). Numele lor par să fie orientale [3]). Așezări de populație civilă împrejurul lagărelor dunărene au fost numeroase, mai ales în sec. al II-lea. Stațiunile înșirate dealungul Dunării au dobândit atunci aspectul unor adevărate târguri. Castrul din Intercisa este un exemplu caracteristic pentru a cunoaște vieața din cetățile dunărene.

Imprejurul garnizoanei siriene din această localitate și în legătură apropiată cu dânsa, s'a desvoltat în sec. al II-lea un mic oraș, pe care inscripțiile descoperite ni-l înfățișează într'o lumină vie. Această aglomerație prezintà un aspect foarte amestecat. Intâlnim acolo familii de soldați și veterani, cari slujeau în *Cohors I Hemesenorum*. Inscripțiile ne lămuresc cu privire la originea și compunerea familiilor, constituind un mijloc puternic pentru a cunoaște originea populației civile din Intercisa, straturile ei sociale și caracterul ei.

Vom cercetà acì câteva familii:

Un soldat, Germanus Valens, a ridicat o inscripție funerară soției sale, Aurelia Baracha, celor două fiice ale sale, numite, Aurelia Gemanilla și mamei sale Immosta [4]). Memoria soldatului Aurelius Maximianus și fratelui său Aurelius Priscus a fost pomenită de soldatul Aurelius Bassus, moștenitorul lor [5]). Alt soldat, Aurelius Marcus, a avut ca soție pe Theodora, și ca fiu pe M. Aurelius Marianus [6]). Familia soldatului L. Aurelius Antonius erà alcătuită din nevasta sa Aurelia, fiica sa Aurelia și un decurio Recundinus [7]). Soldatul Primianus a avut ca tată pe M. Aurelius Primianus; în familia sa mai întâlnim pe un M. Messor O... și o Alba Flora [8]). Un Barsemis, fiul lui Abbei

---

[1]) Vezi studiul meu: *Le recrutement de quelques Cohortes Syriennes* în «Musée Belge.» Tom. XXXI.

[2]) C. III 13767.

[3]) A apropià Birsus de numele punice din Africa: Birsil, Birzil (GSELL, *Inscriptions latines de l'Algérie*. I 3189; 1439; 212).

[4]) «An. Epigr.», 1906 No. 107.

[5]) «An. Epigr.», 1909 No. 149.

[6]) «Archaeologiai Értesitő.», 1909, p. 244.

[7]) *Idem* 1905, p. 233.

[8]) *Idem* 1909. pp. 242—243.

a fost mutat dintr'un *Numerus Osroenorum* și a ajuns apoi *magister* în *Cohors I Hemesenorum*. Familia sa erà formată din soția sa, Aurelia Iulia, o fiică Barsimia şi două rude Aurelia Phicinim (?) și Aurelia Asalia [1]). Câteva din aceste nume sunt siriene și sunt pomenite în inscripțiile din Siria [2]). Chiar numele Bassus erà sirian [3]).

Trebuie să insistăm acì asupra unui fapt însemnat. Familiile militarilor Hemeseni, locuind la Intercisa au avut legături, strânse cu legiunea II Adiutrix, stabilită la Aquincum. Fiii și părinții lor au intrat adeseori ca soldați în această legiune, după cum o dovedesc inscripțiile următoare:

Aurelius Proculinus, un *pequarius* din legiunea II Adiutrix, aveà ca văr pe Aurelius Rufinus, soldat în *Cohors I Hemesenorum*, și ca bunică pe Aurelia Jezena [4]).

Un legionar, numit M. Aurelius Malchias a primit gradul de Strator în biuroul legatului Imperial din Pannonia Inferior. Se poate admite că erà fiul lui Mocur, stegar în *Cohors I Hemesenorum* și bărbatul femeii Pulchra [5]). Observăm și acì câteva nume semitice [6]).

Populația civilă din Intercisa cuprindeà deasemeni numeroși veterani, cari se stabiliseră acolo la sfârșitul serviciului lor cu familii, și cari apar pe inscripții. Monumentele funerare pomenesc pe acești veterani împreună cu persoanele cu cari au trăit. Cunoaștem astfel câteva familii de veterani din *Cohors I Hemesenorum:*

---

[1]) C. III, 10307 = Dessau 2540 = Eph. II No. 598.

[2]) A comparà Baracha cu *Βαράθης* (Waddington 2703 b; *Transactions of the Biblical Archeology*, VII, p. 438). A apropià numélé *B arsemis* de *Barsames* (Chabot, *Choix d'ins. de Palmyre*, p. 83 și 130): *Βαρσημέα* (*Publications of the Prince-ton University Archeological Expedition to Syria* (1904—1905, IIIA No. 7); *Βαρσίμσηα* (*Princeton University* III A 1129). Numele *Marinus*, *Marianus* este semitic: erà un nume de cult și un titlu preoțesc (Hettner, *De Iove Dolicheno*, p. 9: Ed. Mayer, în *Roscher*, *Lexikon für Mythologie*, p. 1191 și urm.), care se întâlnește în câteva inscripții din Dacia, privitoare la cultul lui J. O. M. Dolichenus.

[3]) Numele *Βάσσος* erà foarte răspândit în Syria (Exemple la Chabot, Indice la Waddington, *Ins. grecques de Syrie* (p. 4) și trebuie apropiat de Bazas, Bassinus, și Bassinus, titlu purtat de strămoșii lui Julia Domna, de Caracalla și urmașii lor. Acest nume se poate alătura de *basus*, titlu ori nume sacerdotal, dat preoților lui Dolichenus (C. III, 7834; 7756; Domaszewski, *Abh. zur röm. Religion*, pp. 209—211).

[4]) «An. Epigr.», 1910 No. 131.

[5]) C. III, 10315 = «Am Epipr.», 1891 No. 59.

[6]) A comparà Malchias cu Malke (Chabot, *Choix d'ins.*, 127): *Μάλχος* (Chabot *Index la Waddington*, p. 5); *Μαλίχος*, (Chabot, *Index* p. 5).

Marcus M. Aurelius Heraclitus, care a ridicat un mormânt pentru sine, pentru fiii săi, Aurelius Heraclitus și Aurelius Serenus și pentru nevasta sa Serena [1]; M. Aurelius Monimus [2], un fost decurio, și un veteran, născut în Emesa, nevasta sa Julia Ticima și fii săi, T. Aurelius Iulianus și Iul... [3]; M. Aelius Valentianus, soția sa Julia Silvana și fiul lor Aelius Vitalis, beneficiarius Consularis [4]; M. Aurelius Cerdon, un fost Curator, apoi veteran al acestei Cohorte, născut în Arethusa din Siria [5]. Nevasta lui Aurelia Iulia, fiii săi M. Aurelius Silvanus, Aurelius Immedru, fiica sa Aurelia Heliodora, nepotul lor M. Aurelius Heliodorus și încă un alt nepot Marcus Aurelius Ungenius [6]; Aurelius Isnircius Verecundus, un fost decurio, apoi veteran rechemat în serviciu cu gradul de stegar, cu soția sa Aurelia Isarcia Scribonia și cu trei copii, Isnircius Verecundus, Isnircius Marcus, Aurelia Verecunda [7]; un Aurelius Bazas, născut la Claudia Apamea [8] cu familia sa, un Aurelius Malcichia [9], cu familia sa, compusă din soția Valeria Verecunda, din Marcus Aurelius Marcelinus, și din Valeria... Optata, fiica lor. Veterani din *Cohors I Hemesenorum* au închinat sub Severus Alexander la Intercisa o inscripție către Diana Augusta [10]. Mai cunoaștem încă un veteran, fost tesserarius, M. Aurelius Sallumas cu soția sa [11].

Soldații și veteranii, pe cari i-am pomenit acì, erau Sirieni aproape romanizați, cari au adăugat la numele lor naționale niște nume latine [12]. Un mare număr erau *Aurelii*, cari au trăit la începutul sec. al III-lea și au primit cetățenia romană prin Constitutio Antonina (în 212 d. Chr.).

---

[1] «An. Epigr.», 1910 No. 136.

[2] Pentru acest nume foarte răspândit în Siria, vezi Chabot, *Index la Waddington.*

[3] «An. Epigr.», 1909 No. 150.

[4] «An. Epigr.», 1914 No. 99 = Arch. Anzeiger 1913 p. 316.

[5] In antichitate au existat două localități numite Acathusa: una în Macedonia lângă mare la Sud-vest de Amphipolis, cealaltă în Siria între Emesa și Epiphania (Hamath).

[6] «An Epigr.», 1910 No. 137.

[7] «An. Epigr.», 1910 No. 146.

[8] «Arch. Értesitö», 1909 p. 243.

[9] «Arch. Értesitö», 1405 p. 232.

[10] C. III. 10304 = *Eph. Epigr.* II 596.

[11] C. III, 10311 = Eph. II 600.

[12] A compară numele *Sallumas* cu *Salman* (Chabot, *Choix d'Ins. de Palmyre*, pp. 129 și 130.) *Salmat* (Chabot, *ibid.*, p. 127 etc.). *Σαλάμανης Σαλαμάνου, Σάλμας* (Chabot, *Index la Waddington*).

Numeroși alți veterani se așezaseră încă la Intercisa. Câțivà au terminat armata în Legiunea II Adiutrix din Aquincum ca: M. Herennius Pudens, veteran din aceà legiune, născut în Claudia Apamea în Siria [1]), care a murit și a fost înmormântat la Intercisa; sau în Legiunea I Adjutrix [2]); alții în *Ala I Thracnm* [3]) și în *Ala Scubulorum* [4]). Un curator din *Ala I Thracum*, locuià sub Traianus în acest loc cu familia sa [5]).

Acești veterani au dobândit dreptul de cetățenie în momentul liberării lor. Familiile lor s'au asimilat massei romane, urmașii lor au intrat ca ostași în legiunea pannonică II Adiutrix. Un mare număr de soldați și de ofițeri, încorporați în această legiune se scoboară din familiile de veterani ai Cohortei I de Hemeseni. Acesta este un fapt însemnat, care trebuie reținut. Câtevà alte inscripții arată legăturile puternice, cari uneau Sirienii semi-romanizați cu Legiunea II-a Adiutrix. Avem piatra mormântală a unui M. Aurelius Alexander, veteran din această legiune: nevasta sa este Aurelia Rufina, copiii lor sunt: M. Aurelius Valerianus, soldat din Cohors I Hemesenorum și M. Aurelia Valeriana. Alt veteran din legiune, M. Aurelianus, fost Strator Consularis [6]), a ridicat o inscripție în amintirea persoanelor cu cari se înrudeà. Marcus Aurelius Alexander erà un greco-oriental, admis în legiune, pe semne, după ce a servit câtăva vreme în corpul de Hemeseni.

In anul 213 d. Chr., un beneficiarius Consularis din legiune a închinat o inscripție către J. O. M. în sănătatea lui Caracalla și Geniului Cohortei [7]). Cunoaștem o Claudia Monimosa, fiica veteranului Monimus Aglavus, care a fost măritată după Aelius Ingenuilis, veteran al acestei legiuni [8]). Monimus Aglavus a slujit pe semne în aceeași Cohortă. Numele semitice arată și acì o familie de Sirieni [9]). Putem adăugà exemplul lui Marcus Aurelius Deisan din Emesa, fost Cornicularius. Familia sa cuprindeà doi fii, pe Aurelius Monimus, strator, pe Aurelius

---

[1]) «Arch. Értesitö», 1909 p. 230.
[2]) C. III, 10317.
[3]) «An. Epigr.», 1910 No. 138.
[4]) «An. Epipr.», 1905 No. 111.
[5]) «Arch. Értesitö», 1906 p. 222.
[6]) «An. Epigr.», 1910 No. 144.
[7]) C. III, 10306 = Eph. II 597.
[8]) C. III, 10320.
[9]) Numele *Monimos*, era foarte răspândită în Siria (Chabot Indice la Waddington, op. laud).

Regillianus, librarius în oficiul legatului Legiunii I Adiutrix, pe Aurelius Abigenius și nepotul său Aurelius Priscianus, soldat din Legio II Adiutrix [1]).

Garnizoana de Hemeseni din Intercisa a fost deci un factor puternic în colonizarea Pannoniei Inferioare. Soldații ei orientali s'au așezat în provincia pe care o apărau cu armele lor și au alcătuit în jurul castrului o importantă populație civilă, care s'a răspândit și în vecinătate. Ei au format în sec. al II-lea și al III-lea o massă de locuitori semi-romanizați, care a trimis contingente tinere în legiunea II Adiutrix și mai târziu în Legiunea I Adiutrix, după atribuirea ei la Pannonia Inferioară [2]). Așezarea, care a crescut sub paza lagărului roman dela Intercisa, a fost întinsă. Intemeiată pe un deal, care se ridică peste câmpia înconjurătoare și atrăgeà privirea de departe, Intercisa a fost un centru în care au venit și s'au amestecat valuri de populație foarte deosebite. Comuna a înflorit repede și a devenit un Municipiu însemnat dejà în epoca lui Hadrian [3]). Se poate ca acest Impărat să-i fi dăruit și numele cum a făcut-o pentru Aquincum [4]). Numele latin Intercisa, pomenit de *Itinerarium Antoninum* și *Notitia Dignitatum* se referă la crăpătura săpată de apa Dunării între dealurile, cari păzesc ambele maluri [5]).

Deasemeni numele *Alta Ripa* din valea Dunării privește o particularitate din relieful acelui ținut. Mulțimea colegilor din Intercisa dovedește deasemeni o vieață de societate destul de înaintată. Inscripțiile amintesc patru colegii [6]), printre cari o Societate funerară *(collegium Cultorum)*, și un Colegiu religios de Thraci [7]). Populația acestui ținut a rămas celtică chiar sub ocupația romană [8]). Pe stele funerare, se văd

[1]) C. III, 10316; 3334.

[2]) Legiunea I Adiutrix a avut până la 212—217 sub Caracalla lagărul său la Brigetio în Pannonia Superioară. In anii 214 sau 215 d. Chr. Castrul Brigetio fost atribuit Pannoniei Inferioare, care a avut de acì înainte două legiuni (August Jüneman, *De Legione 1 Adjutrice* pp. 72—81).

[3]) «Arch. Értesitö,» 1905 pp. 223, închinată lui Hadrian prin decret al Decurionilor din oraș.

[4]) Hampel, în «Arch. Értesitö,» 1906 p. 236.

[5]) *Ibid*, pp. 221.

[6]) «Arch. Értesitö.» 1906 p. 236.

[7]) *Ibid*, pp. 236 și 241.

[8]) Numeroase inscripții o invederează: toate conțin nume celtice «Arch. Epigr. Mitthetl.» 1890 p. 56; «Arch. Értesitö,» 1906 pp. 157, 158, 223; 1907 pp. 143: 1908 pp. 348—349; pp. 157, 231, 232, 242, 332 și altele).

femei îmbrăcate în costumul național celtic, iar scene proprii artei celtice împodobesc monumentele sub Imperiul Roman ca în epoca La Tène [1]). Pe acest strat celtic s'a întins stăpânirea romană. Cetățenii romani s'au stabilit în aceà regiune ca cultivatori sau ca comercianți. Chiar sub domnia lui Hadrianus, numărul lor erà mare. O inscripție [2]) arată puterea crescândă a noului element. Un oarecare M. Ulpius... duumvir din Municipium Aquincum [3]), decurio al Coloniei Mursa și preot al Pannoniei Inferioare, a închinat o statue [4]) și un altar către un Genius în sănătatea acelor *Cives Romani*, cari locuiau în regiunea dela Intercisa și Vetus Salinae [5]). E vorba de un legat testamentar de 10.000 de Sesterțe, lăsat de părintele lui M. Ulpius..., la care acesta a mai adăugat 30.000 de Sesterțe. Acești coloniști făceau un mare negoț. Mișcarea comercială erà destul de însemnată, pentru a impune întemeierea unei stații de vamă în această localitate [6]).

Sub Severus Alexander erà condusă de un Sirian, Cosmius, schimburile de mărfuri se făceau prin vadurile Dunărene cu ținuturile Sarmatice dela Nord-Est. In 181 d. Chr. sub Commodus, legatul Pannoniei Inferioare Cornelius Felix Plotianus a clădit în regiunea dela Intercisa numeroase turnuri de pază, cari apărau vadurile dunărene și împiedicau o năvălire neașteptată [7]). Piatra pentru zidirea acestor *Burgi* a fost lucrată la Intercisa, de unde erà cărată în împrejurimi [8]). Ele slujeau și la oprirea și supravegherea contrabandei, care păgubeà marele

---

[1]) Anton Hekler, «Jahr. Hefte d. Oest. Inst.» 1912 p. 84 și urm.

[2]) C. III, 10305.

[3]) Inscripția pare posterioară lui Hadrianus, sub care Aquincum'a devenit un Municipiu.

[4]) Arătarea obiectelor închinate a dispărut. Mommsen restituie astfel inscripția: *[Signum et Ar]am Geni.*

[5]) Se citește în inscripție: civi(bus) R(omanis)... Vetus(s) S(alinas). Mommsen completează inscripția în modul următor: *Qui consistunt ad Intercisam et Vetus S(alinas).*

[6]) C. III, 3327 = 10301 = Eph. II 593. Nu s'au descoperit ruinele vamei. care este cunoscută prin inscripția de mai sus și prin altă inscripție, pomenind un vameș numit ... limus («Arch. Értesitö», 1906 p. 230).

[7]) 11 exemplare cu inscripții asemănătoare au fost găsite la Intercisa («Arch. Epigr. Mitteilungen», 1890 pp. 134 și 140; «Arch. Értesitö», 1904 pp. 201; 1905 p. 224; 1906 pp. 227, 228; 1907 p. 148; 1908 p. 348; 1909 p. 338; «Nemz. Museum Évi Jelentése» 1911 pp. 153 și u:m.

[8]) Anton Hekler. *Ibid*, p. 179.

Vectigal din Iliric [1]). Aceasta se făcea lesne prin insula actuală Csepel, situată la sud de Budapesta, în fața punctului Intercisa.

Poziția prielnică a acestei localități a atras locuitori din diverse provincii. Alături de *Cives Romani*, veniți din Apus, întâlnim și coloniști din Asia Mică. O inscripție funerară pomenește o Aurelia Pia din Nicea în Bithynia [2]). Locuitorii Sirieni au venit la Intercisa ca negutători [3]) și ca agenți ai vamei [4]) și au alcătuit pe semne o asociație [5]). Chiar Thraci ședeau acolo și aveau un colegiu, care a clădit sub Severus Alexander un templu zeului lor național Heros [6]). Thracii erau lucrători și muncitori agricoli, pe când Celții și Romanii au fost cultivatori și proprietari de pământuri [7]). Celții se romanizară repede în Pannonia. La sfârșitul sec. al II-lea nu se mai întâlnesc nume celtice [8]). Thracii și Sirienii au adoptat treptat nume latine, alăturându-le câteodată de numele lor primitiv. Ei au păstrat zeii lor naționali și tradițiile lor, cari se recunosc pe morminte.

Sosirea Cohortei I de Hemeseni sub Hadrian la Intercisa a ajutat mult la creșterea populației. Soldații și ofițerii sirieni au mărit însemnătatea elementelor orientale și au creat cu încetul în sec. al II-lea și al III-lea d. Chr. [9]) o nouă clasă de Sirieni aproape romanizată, care s'a amestecat cu massa populației existente celtică, romană sau orientală.

Fie ca militari ai Cohortei, fie ca veterani adunați în jurul unui cămin, acești Sirieni rămăseră în noua patrie, unde fuseseră aduși de politica imperială sau de trebuințele militare ale Impărăției. Prin munca lor ei au înlesnit propășirea Pannoniei Inferioare, în vreme de pace și au apărat-o cu sângele lor în vreme de răsboiu. Din familiile lor s'au născut soldați, cari au slujit în legiunile vecine.

Stabilirea unor coloniști romani în mijlocul unei vechi populații celtice, venirea unor negutători și veterani orientali, alcătuirea unei

---

[1]) Jung, *Römer und Romanen in den Donauländern*, p. 129.

[2]) C. III, 3337: Ex Nicia Cives Byth(inicae) originis orta.

[3]) «Arch. Értesitö», 1906 p. 235; *Un Hatrius Truinus Surus ex regione Dolica Vico Alfuaris Silva.*

[4]) C. III, 3327; acel Cosmius pomenit.

[5]) Hampel, «Arch. Értesitö», 1906 p. 236.

[6]) Hampel, *Ibid.*, pp. 236 și 241.

[7]) Hampel, *Ibid.*, p. 242.

[8]) Hampel, *Ibid.*, pp. 232, 242.

[9]) Marele număr de *Aeli* și de *Aureli* pomeniți pe inscripții confirmă formația acestei Clase între Hadrian și secolul al III-lea.

noui clase de origine siriană şi romanizarea ei progresivă, acestea au fost diversele stadii de populare ale regiunii Intercisa. Garnizoana de Hemeseni a contribuit mult la desvoltarea ei. Această colonizare de origine deosebită a exercitat o înrâurire şi asupra comerţului. Curentele comerciale din Pannonia se oglindesc în produsele artelor industriale. La Intercisa, erau importate pentru nevoile locuitorilor mărfuri din diversele provincii ale Imperiului. Printre mărfurile occidentale erau vase de bronz, aduse din Italia, Gallia şi Germania, în parte pe drumul, care duceà dela Aquileia la Carnuntum, teracote, sticlărie fabricată în atelierele din Galia şi din ţinuturile Rinului [1]). Obiectele importate din Orient erau inspirate din arta Alexandrină [2]). Insemnătatea lor a crescut pe la mijlocul sec. al II-lea, odată cu venirea Cohortei I de Hemeseni. Este neîndoelnic că garnizoana orientală şi locuitorii orientali din acest ţinut au întărit această mişcare.

Şi la Micia (astăzi Veţa) în Dacia, unde şi-a avut lagărul *Cohors II Commagenorum*, a fost o aşezare însemnată, totuşi lipsa de inscripţii ne împiedică să cunoaştem partea, pe care această cohortă a avut-o în creşterea ei. Avem numai două inscripţii, din cari una pomeneşte familia unui veteran, iar cealaltă a fost dedicată de un Centurio, soţiei sale dispărute [3]). Familia veteranului Aurelius Maurus, care a locuit şi a murit la Micia 50 de ani, cuprindea pe Aurelius Primianus, Aurelius Surus soldatul unui N(umerus) M(aurorum) M(iciensium), Aurelia Justina şi mama lor, Aurelia Surilla [4]). Erau pe semne nişte Sirieni romanizaţi [5]). Acest mic număr de veterani cunoscuţi se lămureşte prin

---

[1]) Anton Hekler, *Ibid.*, pp. 192—194.

[2]) Anton Hekler, *Ibid.*, pp. 194—196 pomeneşte cupe de argint, relieve de os şi de bronz, statuete şi alte obiecte.

[3]) C. III, 7873.

[4]) C. III, 6267.

[5]) Originea acestei familii este grea de cunoscut. Diversele cognomina dau indicaţii nesigure. Un cognomen Surus se întâlneşte în inscripţii, cari privesc nişte Romani. (*Dessau*, 6529 dela Aufinum: 219 = C. III 1947 dela Salona etc.). Problema se încurcă deoarece şi Thracii aveau un nume asemănător (inscripţia unui Thrac în «Korespondenzb. der d. West. D. Zeitschrift» 1913 p. 29; Kalinka, *Antikedenkmäler aus Bulgarien* No. 413: *Sura*; No. 34 I, 60 şi 70: *Σοῦρις*; C. VI, 3145 *(P. Aelius Surio)*; 3202 *(M. Aurelius Surus)*; 3120, 3216 *(Aurelius Surus)*, cari au fost toţi nişte *Equites Singulares* (Cf. G. Mateescu, *Eph. Daco-Romana*, I pp. 280, 282 etc.). Insfârşit *Syrus*, *Syra* au fost nume de Syrieni (C. III 8785 = Eph. II 529; *Syrae Conjugi* de către un preot al lui I. O. M. Dolichenus; C. III 8084: *Aurelius Surianus* (Cf. Domaszewski

pierderea inscripţiilor, care-i pomeneau la Micia. Este sigur că *Pagus Micia* [1]), care erà cârmuit de *Magistri* [2]) şi aveà o staţie de vamă [3]) vecină cu aceea dela Pons Augusti [4]), erà locuit în antichitate de o populaţie deasă documentată prin inscripţii [5]). Unele monumente epigrafice amintesc câţivà veterani străini, stabiliţi la Micia [6]); deaceea credem că contribuţia Cohortei II de Commageni la înmulţirea populaţiei acestei localităţi a fost cu siguranţă mai mare, decât s'ar puteà crede din inscripţiile rămase.

Exemplele adunate acì ne arată existenţa unei întinse colonizări orientale de caracter militar în Iliric. Trupele orientale au dat un mare număr de veterani. Familiile militarilor activi şi ale veteranilor liberaţi din armată au grăbit mărirea comunelor. Ele au sprijinit ridicarea socială şi economică a regiunilor înconjurătoare, au conlucrat la exploatarea şi civilizarea lor. In unele centre, ca la Intercisa, această colonizare a influenţat schimburile comerciale şi le-a înmulţit. Ea a favorizat introducerea obiectelor fabricate şi obiectelor de artă, făurite în Siria ori în Alexandria şi a deschis drumul negutătorilor sirieni, acelor *Suri Negotiatores*, care dela alipirea provinciilor orientale se răspândiseră în tot Imperiul Roman şi dobândiseră un adevărat monopol al comerţului [7]). O mulţime de orientali au venit de vreme în Iliric. Ei s'au aşezat dela sec. I încolo, mai ales pe coasta Dalmată la Pola, Senia, Iader, Salonae, Narona, Epidaurum până în Macedonia [8]). De acolo ei exercitau o supraveghere comercială în Adriatica. Ei au urmat drumurile dealungul Dunării şi au pătruns până în Pannonia. Ii găsim în regiunea Intercisa, unde erau atraşi prin uşurinţa de a face prin vadurile Dunărene negoţul cu lumea barbară. Ei au ajuns şi în Dacia, unde puteau să aibă un mare câştig din bogăţiile acestei ţări.

în «West. D. Zeitschr.» XIV p. 73 nota 3). Printre nume palmyreniene găsim un *Syrillio* (C. III 7693 la Potaissa); un *Suricus* (C. VIII 2515).

[1]) Acest *Pagus* este amintit în inscripţia C. III 1405 = 7847.

[2]) Inscripţia precedentă şi C. III 1350=7852 pomenesc *Magistri* al acestui *Pagus*.

[3]) C. III, 1351=7853.

[4]) Poziţia acestei localităţi, pomenită de Tabula Peutingeriana, este necunoscută.

[5]) C. III, 1381; 1386—1387; 1389; 1390; 7865; 7868 etc., 12568 etc.

[6]) C. III, 1375 (sub Sept. Severus şi Caracalla); 1383; 7871.

[7]) Friedländer, *Sittengeschichte*, II, ed, a VI-a, pp. 80 şi urm.

[8]) Friedländer, *Sittengeschichte* II, ed. a VI-a pp. 79 şi urm.; Cumont, *Mystères de Mithra*, p. 61; Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im Röm. Kaiserreich*, pp. 16. şi urm.

Un sirian, care făceà negoț la Salonae e îngropat la Sirmium [1]). Neguțătorii orientali au urmat îndeosebi drumul comercial dela Salonae la Sirmium. Elementele orientale, foarte numeroase în Dalmația, mai ales la Salonae, au introdus cele dintâiu învățămintele creștinismului, care a lăsat acì urme însemnate [2]) Mai mulți sirieni din Zeugma pe Eufrat au stat la Celeia în Noric [3]), unde alt sirian, Abraham, a înzestrat în veacul al V-lea basilica creștină [4]). In Dacia *Suri Negotiatores* sunt pomeniți la Apulum [5]) și la Sarmizegetusa [6]). O tovărășie de Galatae există la Germisara [7]), iar alți Galatae locuiau la Napoca [8]) sub Impăratul Pius (138—161 d. Chr.). Ei făceau negoțul sclavilor în imperiu [9]).

In 235 d. Chr., e pomenit la Napoca un colegiu de Asiani cu un *Spirarcha* și o *mater* [10]). In Civitas Montanensium din Moesia inferioară, erà altă tovărășie de Asiani *(σπεῖρη 'Ασιανῶν)* [11]). Niște Asiani formau pe la 196—198 d. Chr. un colegiu religios al lui Bacchus *(Τὸ Βακχεῖον 'Ασιανῶν)* la Perinthos în Tracia [12]).

Două mari centre comerciale din Asia Mică, Nicea și Nicomedeia au trimis mai cu seamă neguțători în Iliric. Elemente din Nicea sunt cunoscute la Nicopolis ad Istrum [13]), altele din Nicomedeia la Tomi [14]), la Nicopolis ad Istrum [15]) și la Senia [16]). Mai putem privì ca Sirieni persoanele care au avut numele următoare: Barlaha [17]), Addebar Semei (filius) [18]), Aquila Barsemon [19]).

[1]) C. III, 2006.

[2]) V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la Ist. Creșt. daco-roman*, pp. 15, 24—25.

[3]) C. III, 1170: toți poarta gentiliciul *Aurelius*.

[4]) C. III, 14,368 (17)

[5]) C. III, 7.761: doi sirieni care au gentiliciul *Aurelius* și *Flavius*

[6]) C. III, 14311: doi sirieni făcând parte dintr'un colegiu de *Fabri*; 7915.

[7]) C. III. 1394.

[8]) CIII, 860.

[9]) Parvan, *op. laud.*, pp. 109—110.

[10]) C. III. 87.

[11]) Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien* p. 166 N. 186.

[12]) Cagnat, *Ins. gr. ad res. rom. pert.* 1, 787.

[13]) Cagnat, *op. laud*, I. 565 și 590.

[14]) Cagnat, *op. laud*, I, 648.

[15]) Cagnat, *op. laud*, I, 587.

[16]) C. III. 15044 = Cagnat, *op. laud.*, I, 548.

[17]) C. III. 8785.

[18]) C. III. 7835.

[19]) C. III. 14.445.

La Salonae sunt amintiţi doi Sirieni născuţi pe teritoriul oraşului Apamea din Coele Syria, unul în 373 d. Chr. în comuna Niceratae [1]) *(κώμη Νικεράτων)*, ceallalt în comuna A... [2]) *(χώμη Α...)*. Un decurio din Selencia Zeugma a închinat o inscripţie la Brigetio [3]).

Iliricul a avut deci o însemnată colonizare comercială de origină orientală. Aceasta a fost desăvârşită în provinciile Dunării prin o întinsă colonizare civilă. Se ştie că popularea acestor ţinuturi s'a făcut mai ales cu colonişti veniţi din părţile greco-romane ale împărăţiei [4]). Colonizarea provinciei Dacia după cucerirea ei (106 d. Chr.) de către Traian cu colonişti aduşi *ex toto orbe romano* [5]) este un exemplu clasic. Origina unor colonişti, cari au făcut de sigur adeseori şi comerţ, este câteodată arătată. Ei erau o clientelă pregătită pentru desfacerea mărfurilor din Orient şi pentru activitatea neguţătorilor sirieni, cari au venit pe la sfârşitul sec. I. La aceste două straturi de populaţie deosebite trebuie să mai adăugăm acum un al II-lea: *o colonizare militară de origine orientală.*

Atât legiunile cât şi auxilia au contribuit la aceasta. Ştim că în sec. I d. Chr. legiunile dunărene au primit o parte din soldaţii lor din Orient. Veterani legionari de origine orientală s'au stabilit de atunci pretutindeni.

Printre ei sunt cunoscuţi: doi Bitinieni la Ampelum [6]), o pereche de Frigieni la Salonae [7]), un Cilician la Risinium [8]), un zidar Gaius, feciorul lui Bianor, din Nicea [9]), o Bitiniană la Troesmis [10]).

In sfârşit, în epoca elenistică şi imperială, s'a produs o imigrare din Asia-Mică şi Siria în oraşele elenice din Sciţia Mică şi din Bosforul Tauric.

---

[1]) C. III. 9505.
[2]) C. III 9522.
[3]) «An. Epigr.» 1923 No. 58.
[4]) Când răsfoim indicele de nume proprii şi de cognomina din Corpus III suntem uimiţi de numărul enorm de nume greceşti şi semitice.
[5]) Eutropius, *Breviarium* VIII, 6.
[6]) C. III. 1324.
[7]) C. III. 6380.
[8]) C. III. 1719.
[9]) Kalinka, *Antike Denkmäler* pp. 249 N. 311.
[10]) C. III. 7503: Publicia Cyrilla din Bithynia, libertă şi soţie a unui soldat din leg. V. Macedonica. Inscripţiile mai indică şi alţi imigranţi din Asia-Mică, pe cari e de prisos să-i mai pomenim aci.

Ele au primit o mulțime de coloniști veniți mai ales din centrele grecești din Bitinia și din Pontul Maritim. Unii erau Greci, cari veniau cu familiile lor să caute avere în regiunile Dunării, alții erau orientali elenizați. Ei au înmulțit populația coloniilor grecești și au ocupat adeseori acolo slujbe însemnate. Legături apropiate au existat între orașele grecești din Rusia Sudică și acele de pe coasta Asiatică. In secolul al III-lea, Heraclea Pontica a trimis noui locuitori în Chersonesus. Mai târziu, Mithradates Eupator a adus în Bosforul tauric un mare număr de coloniști din Paphlagonia, Pont și Cappadocia. Chiar Iudei stabiliți în Panticapaeum au venit pe semne în aceà vreme [1]). La Tomi întâlnim în epoca imperială un colegiu de locuitori de origină asiatică [2]). Alte inscripții pomenesc acì venirea unor coloniști din Asia Mică și așezarea lor la Tomi, unde au obținut diferite magistraturi. Imigranții din Asia mențineau numărul populației elenice, care ar fi descrescut repede prin răsboiae și epidemii și ajutau la înflorirea centrelor grecești de pe coastă. Dar ei n'au avut influență în desvoltarea Moesiei estice și Sciției Mici, care au fost câștigate la civilizația apuseană de veteranii, negustorii și țăranii romani. Cu acești oameni veniți din Apus s'a înfăptuit romanizarea ținuturlor dela gurile Dunării [3]).

Acești coloni orientali constituiau o clientelă pregătită pentru desfacerea mărfurilor în Orient și pentru activitatea comercianților sirieni, cari au venit pe la sfârșitul veacului I. La aceste două colonizări orientale cu populație deosebită, comericală și civilă, trebuie să mai adăugăm acum o a III-a: o colonizare militară de origine orientală. Atât legiunile cât și auxilia au contribuit la aceasta. Știm că în secolul I-iu d. Chr., legiunile dunărene au primit o parte din soldații lor din Orient. Veterani orientali, ieșiți din legiuni s'au stabilit de atunci pretutindeni până la domnia lui Hadrian, când legiunile au fost formate din provinciali în urma recrutării locale. Corpurile auxiliare orientale au adus și ele o bogată contribuție la colonizarea militară a acestor ținuturi.

Unele au păstrat chiar în secolul al II-lea o recrutare națională și au trimis veterani în sate și orașe. Prin aceasta au influențat vieața socială din provincii. In Pannonia Inferior, soldații Sirieni ieșiți din *Cohors I Hemesenorum* și urmașii lor, cari au slujit adeseori în îegiunea vecină, II Adiutrix, au sporit populația locală.

[1]) Rostowzew, *Iranians and Greeks In south Russia*, Oxford 1922, pp. 148 și 150.

[2]) Cagnat, *op. laud.*. I. 648.

[3]) V. Pârvan, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunărei* pp. 151 și urm, 156 și urm.

Acești veterani, au împrumutat nume latine printre cari se recunosc totuşi și nume semitice; ei au adus familiile lor barbare din Orient ori s'au înrudit în Iliric cu familii celtice și romane. Mulţi din soldații, cari au intrat în corpurile orientale din regiunile dunărene, au nume orientale, mai ales siriene cari apar, fie singure, fie amestecate cu nume latine. Soldații orientali au încercat să romanizeze numele lor. Ei nu dobândeau prin aceasta dreptul de cetăţenie, ci rămâneau peregrini ca toți auxiliarii, devenind cetățeni romani numai la sfârşitul serviciului lor. Din contră, veteranii aveau *civitas* şi deaceea aproape toți au nume romane sau nume siriane romanizate. Aceasta a fost situația trupelor orientale în veacul I și chiar în veacul II d. Chr., în unele corpuri, cari au păstrat o recrutare națională [1]). Altele au suferit urmările recrutării locale și au admis provinciali, romani din ţinuturile Dunării. Putem aminti exemplul lui Aurelius Iulius, soldat în *Cohors I Sagittariorum*, care făceà parte dintr'o familie romană de provinciali din Drobeta [2]).

* * *

Colonizarea orientală militară şi civilă a mai avut și alte urmări în Iliric. Soldații legionari şi auxiliari, aduși din Orient au răspândit pe valea Dunării cultele lor orientale. In special trupele siriene ca şi neguțătorii și coloniștii sirieni au introdus pretutindeni credinţele religioase ale păgânismului semitic, pe care îl păstrau cu evlavie.

Trupele orientale au adus și alte culte locale din Siria. Lagărul lor a devenit un centru, de unde s'au propagat zeitățile străine. Zeul *Soare Elagabal* a avut un templu construit la Intercisa, în anul 199 d. Chr. de *Cohors I Hemesenorum* sub conducerea lui Baebius Cecilianus, legat al Pannoniei Inferioare şi cu grija Tribunului Q. Modius Rufinus [3]). Altă inscripție, închinată lui *Deus Patrius Sol Elagabal* în 214 d. Chr., arată întinderea acestui cult printre soldați [4]).

Provinciile Dunărene au avut o poziție specială pentru unele culte. Câțiva zei se întâlnesc numai în Iliric şi în Africa și nu în alte provincii. Astfel este *Aziz*, zeul luminei, identificat cu Luceafărul, care

---

[1]) Vezi studiul meu din „Musée Belge", Tom. XXXI, fasc. 3—4.
[2]) C. III, 8018 = 1583.
[3]) «An. Epigr.», 1910 No. 141.
[4]) *ibid.* No. 133.

purtà ca conducător al carului ceresc, numele de *Phosphorus* [1]) și erà invocat la *Edessa*, alături de *Helios* și de *Monimos* [2]). Il întâlnim în mai multe centre din Iliric: în Dacia la Apulum [3]), unde este numit de inscripții *Bonus Puer Phosphorus*, *Puer Phosphorus D(eus) O(ptimus) M(aximus)*, la Potaissa [4]), unde se cheamă *Deus Azizus Bonus Puer Conservator* și unde aveà un templu reclădit între 253 și 260 d. Chr., în sanctuarul dela Carnuntum, unde s'a găsit chipul său și acel al lui Monimus [5]). Lui sunt închinate două inscripții din Apulum, cari-l pomenesc sub numele de *Deus Bonus Puer Apollo Pythius* [6]).

Steaua de dimineață, care erà de gen bărbătesc după învățămintele teologiei orientale, se chemà *ἑωσφόρος* ori *φωσφόρος*, adică steaua Aurorei ori a Luminei. Aceste cuvinte traduceau pe semne unii temeni semitici [7]). Phosphoros erà înfățișat sub chipul unui copil înaripat, care sboară ținând o faclă [8]). Phosphoros, steaua de dimineață și Hesperos, steaua de seară (Luceafărul), înfățișau aceeași planetă Venus, care apare de două ori pe zi privirilor noastre.

Se mai poate amintì cultul lui *Baltis*, zeița fecundității, răspândită la Osrhoeni și la Arabi. Erà adorată cu numele de *Baltis Augusta* și de *Dea Baltis* la Ulcisia Castra în Pannonia Inferioară [9]), unde a avut lagărul său *o Cohors I Miliaria Nova Severiana Surorum Sagittariorum* [10]), în Pannonia Superioară la Adiaum [11]) și la Brigetio [12]), unde un monu-

---

[1]) Steuding, S. V. în Roscher, «*Lexikon*» I pp. 743; Drexler, în «Jahrb. f. Klassische Philol.» 1894 p. 331.

[2]) Steuding, ibid; Cumont, în *Pauly-Wissova*, I pp. 2644—2645; Supl. I, p. 234

[3]) C. III, 1130—1132; 1135—1137.

[4]) C. III, 875; 7652.

[5]) «Arck. Epigr. Mitth.», VIII planșa I și II.

[6]) C. III, 1133—1138: D. Th. Reinach *(C. Rendus Ins.*, 1891 p. 17) și Cumont în Pauly-Wissowa, I p. 2644 au respins părerea susținută de Mommsen, care vedeà în aceste inscripții două divinități, printre cari Apollo.

[7]) Victor Bérard, «Rev. Arch.» 1900, II, p. 65.

[8]) Cumont, *Textes et Monuments relatifs au culte de Mithra*, I p. 225; «Revue Hist. des Religions», 1910, p. 140; «Études Syriennes», p. 87; Strong, *Roman Sculpture* pp. 330 și urm; pl. *C IV*

[9]) C. III, 10574.

[10]) C. III, 3640=15170; 3639.

[11]) C. III, 10964 = 4273.

[12]) C. III,10973 = Eph. IV 502: numele zeiței este șters, însă Domaszewski (Notă) și Cumont, Pauly-Wissova. II pp. 2842—2843; Supl. I, p. 240 restituesc [Balt]i.

ment reproduce figura ei. Ea a avut un templu şi la Aquincum, unde a fost asociată la *Dea Suria* [1]) şi altul la Apulum în Dacia [2]). Dacia şi Pannonia au fost singurele ţări în cari acest cult a pătruns, deoarece a fost introdus de soldaţii sirieni.

Alături de aceste divinităţi, trupele orientale au mai propagat şi cultul zeului etern *(Deus Aeternus)* sub care se ascundeà un Baal Solar din Siria [3]) şi pe care-l întâlnim în Dacia pe inscripţiile din Apulum [4]), Sarmisegetuza [5]), Ampelum [6]) şi Micia [7]), în Moesia Inferior la Bela Slatina [8]), în Pannonia Superior la Brigetio [9]), în Pannonia Inferior la Intercisa, unde o inscripţie este închinată de Cosmius, vameş şi fruntaş al asociaţiei siriene din aceà localitate [10]). Un oriental, Augustalis din colonia Sarmizegetusa a închinat o inscripţie către Deus Aeternus, Iuno şi Ingeri (Angeli) [11]).

Sub numele de *Deus Aeternus* se înţelegeà un Zeu Syrian, de caracter Solar, care a fost calificat: *Magnus*, *Sanctus*, *Exauditor* [12]) şi erà câteodată în legătură cu Jupiter Dolichenus.

Pe câteva inscripţii din Ampelum apare un *J. O. M. Commagenorum Aeternus. Deus Commagenus, Deus Aeternus Commag(enorum) Dulc(enus)* [13]), care a fost în legătură cu cultul lui Dolichenus [14]). El a fost invocat şi la Micia ca un Jupiter, care ocroteşte trupa militară (*turma*) lui *Masgadus* [15]). El erà în onoare încă la Aquincum, în Pannonia Inferioară sub numele de [16]) *Paternus Commagenus*, în Noricum sub acela de

---

[1]) C. III, 10393 = Eph. II No. 675.

[2]) S'a găsit un fragment din uşa acestui templu («Jahresb. d. Oest. Inst.», 1902 p. 113).

[3]) Cumont, «Rev. Arch.», 1888, I pp. 188 şi urm.

[4]) C. III, 998; 7736; 7737; 7738.

[5]) C. III, 7900 = Eph. II 432; 7880 = Eph. II 428; 7901, 7996 = Eph. IV 197.

[6]) C. III, 1286.

[7]) Pe o inscripţie (C. III, 1352) stricată, în care Mommsen a citit *Aeteto*, însă Cumont a corectat această lectură în *Deo Aeterno* («Rev. Arch.», 1888 p. 187 Nota 3).

[8]) C. III, 12388 (închinată de un militar din leg. I Italica).

[9]) C. III, 10998.

[10]) C. III, 10301 = 3327.

[11]) «An. Epigr.», 1914 No. 106.

[12]) Ruggiero, *Dizzionario Epigr.*, I p. 321; Cumont în *Pauly-Wissova*, I pp. 696—697.

[13]) C. III, 7834 = 8301 a; 7835 = 1301 b; 7832 = Eph. II 422.

[14]) C. III, 7835.

[15]) C. III, 10243.

[16]) «An. Epigr.», 1903 No. 65: «Jahrb. d. Oest. Inst.», 1902, Beiblatt, p. 22.

J. O. M. D(olichenus) D(eus) C(ommagenus) [1]) și a fost răspândit de trupele orientale și de negutători.

Un alt exemplu interesant este acel al zeilor palmirenieni, cari se întâlnesc în Dacia, Marele Zeu din Palmyra, Malagbel, a avut mai multe temple în capitala Daciei [2]). Pe inscripțiile, cari i-au fost închinate, poartă numele de *Deus Sol Malagbelus*, *Deus Sanctus Malagbelus* [3]). Un templu se aflà la sud-vest de castru [4]), celalalt lângă templul lui Dis Pater și Proserpına [5]). Sarmizegetusa a mai avut un templu închinat, pe semne, lui Bel Hammon și așezat la apus de castru [6]).

Alt templu erà consacrat la *Dii Patrii*, *Malagbel*, *Bebellahamon*, *Benefal* și *Manavat* [7]), zeități cari nu mai sunt pomenite în alte regiuni din Statul Roman. Ele se întâlnesc numai în Dacia. Templul lor cuprindeà și o bucătărie (culina), unde se pregătiau ospățurile sacre caracteristice cultelor siriane. In aceste ospățuri, credincioșii luau o băutură, care le asigurà nemurirea. Zeii naționali din Palmyra aveau asemenea ospățuri, care sunt cunoscute și în cultul lui Mithra și altor divinități [8]). La Apulum o inscripție a fost dedicată lui *Deus Sol Hierobolus*, de un decurio al Coloniei Aequensium [9]). Aceste zeități palmyreniene au fost introduse de comercianții din Palmyra și de soldații, servind într'un *Numerus Palmyrenorum* [10]) și o *Cohors I Palmyrenorum* [11]), care au stat în Dacia de Sus.

---

[1]) C. III, 13511.

[2]) Drexler, S. V., Roscher, «*Lexikon*», II 2 pp. 2393—2302.

[3]) C. III, 7955, 7956, 12580, «An. Epigr.», 1912 No. 303.

[4]) C. III, 12580, 12578, 12585. A fost descoperit în 1889 de Téglas și Király, «Erd. Muzeum Egylet Kiadv.», 1890, VII, pp. 392—393; «Arch.-Epigr. Mitth.», XIII p. 192, 1; Daicovici, în «Dacia», I, 1924, pp. 228—230.

[5]) C. III, 7956; Király, «Anuarul Societății de ist. și de arh.», din Deva (în l. ungară), 1883—1884, p. 87; «Arch. Epigr. Mitth.», VII, p. 52 nota 3; G. Téglas, «Hunyadvm. tört. Társ Évkönyve.», I, p. 62.

[6]) Téglas, «Hunyadmegye tört. Társ Évk.», I, p. 62.

[7]) C. III, 7954; Inscripție ridicată de un Palmyrenian romanizat, care devenise *Duumvir* al orașului Sarmizegetuza; Király, «Ann. Soc. de ist. și arh.», III pp. 85-86.

[8]) Cumont, *Mystérès de Mithra* ed. a III. — a (1913) p. 163 și urm; *C. Rendus Ins.* 1917 p. 281; «Revue de Philologie», 1916 p. 68, 89 și 180.

[9]) C. III, 7728: Un sirian, numit *Bassinus*, nume care trebuie comparat cu *Bassus* sau *Basianus* (vezi mai sus).

[10]) C. III, 837, 7693=907, 7999, 14216.; 803, 1471, Dessau, *Ins. Lat. Sel.* 9472:

[11]) C. III, 908 (Turda); *L. Aurelius Celsinianus mil(es) c(o)h(ortis)* I P. ( ). P ( ). Aceste semne trebuesc citite: cohortis I P(almyrenorum) P... și se întâlnesc

Toate aceste culte au fost introduse în Iliric de militarii și de coloniștii veniți din Orient. Ei au înrâurit adânc vieața religioasă din aceste provincii, dându-i un aspect particular și deosebit de celelalte părți ale Imperiului. Iliricul ca și Africa, unde civilizația carthagineză adusese din vechime cultele siriane, au fost cele două regiuni din Imperiu, unde curentele orientale au pătruns cu mai mare ușurință. Trupele orientale au introdus zei barbari și necunoscuți din Asia Mică și din Siria și i-au răspândit peste hotare. Zeitățile semitice mai ales au devenit precumpănitoare în Panteonul religios și au depășit în sec. al III-lea zeii naționali ai Romanilor.

Lucrările bine cunoscute ale d-lui Franz Cumont [1]) au arătat îndeajuns întinderea, pe care cultul lui Mithra a avut-o în ținuturile Dunării, unde a pătruns în secolul I-iu d. Chr. El s'a răspândit în mai toate centrele însemnate din Iliric, mai ales în Pannonia și Dacia [2]). Carnutum a fost cel mai mare focar al Mithraismului în apusul Iliricului, deoarece aveà trei mithraea și un dolichenum [3]). Se știe că religia lui Mithra a fost răspândită de armată.

Cele mai multe monumente se datoresc soldaților și ofițerilor; altele au fost ridicate de funcționarii provinciali, de liberți și de sclavi [4]). Acest [5]) cult iranian a pătruns mai puțin în populația civilă și băștinașe din Iliric.

Pentru a invederà influența soldaților orientali, îndeosebi a auxiliarilor în răspândirea Mithraismului, este îndeajuns să amintim faptul caracteristic că s'au găsit inscripții mithriace în stația Commagenae

și pe inscripția C. III, 803 (Ilișîua = Alsò Ilosva, în vechiul comitat Solnoc-Dobâca): *eques n(umeri) P ( ). P. ( ).*

[1]) *Textes et Monuments relatifs aux Mystères de Mithra*, Bruxelles, vol I (1899), vol. II (1896); *Les Religions Orientales dans le paganisme romain*, ed. II-a, 1909; *Mystères de Mithra*, ed. III (1913). Celelalte lucrări despre religia lui Mithra sunt: A. Gasquet, *Essai sur le culte et les Mystères de Mithra* (1899); Grill, *Die persische Mysterien religion und das Christentum* (1903); Roese, *Ueber Mithrasdienst* (1905); G. Wolff, *Über Mithrasdienst und Mithreen* (1909; Toutain, *Cultes Païens*, vol. II, p. 121 și urm.; G. Kazarow, «Bul. Soc. Arh. bulgare», 1911, p. 46 și urm.; Bibliografia mai veche este amintită de Cumont, *Textes et Monuments*, I, p. XXI și urm.

[2]) Lista localităților, unde s'au găsit inscripții sau monumente Mithriace, a fost întocmită de d-l Cumont, *Textes et Monuments*, II, pp. 130—153; 271—339; Toutain *op. laud.*, II, pp. 155.158.

[3]) Cumont, *op. laud.*, I, p. 253; II, p. 329 și urm.

[4]) Toutain, *op. laud.*, II, pp. 161—167, 175—177.

[5]) Toutain, *op. laud.*, II, pp. 159 și urm.

din Noric [1]), unde a avut lagărul o *ala I Commagenorum* [2]) şi la Micia [3]) în Dacia, unde a stat o *cohors II Commagenorum* [4]). Pretutindeni mithraismul a fost strâns legat de ocupaţia militară, fiind sprijinit de politica imperială şi de armată [5]).

Şi Dolichenus, zeul din Doliche, a pătruns puţin în populaţia civilă şi printre locuitorii epihorici din provinciile Dunării. El erà un zeu al tunetului şi al trăsnetului *(Deus tonnans)* şi un zeu militar, care purtà platoşa şi paludamentul generalilor romani, fiind adeseori împreunat cu divinităţile din lagăr *(dii militares)* [6]). O victorie şi o cunună desăvârşiau aspectul său militar. Aproape toate monumentele sale au fost găsite în Iliric în castre ori în staţiile militare [7]). Contingentele de soldaţi veniţi din Orient, mai ales auxiliari din Siria, au înlesnit mult întinderea lui. In 163 d. Chr. nişte veterani ieşiţi din *Cohors I Flavia Canathenorum* au închinat o inscripţie lui Dolichenus la Pfünz în Raetia [8]).

Un prefect din Cohors II Flavia Commagenorum a ridicat un altar către acest zeu la Micia [9]).

Câteodată o zeiţă a fost împreunată cu el sub numele de Iuno, Iuno Regina, care ascundeà o divinitate Siriană, împerechiată cu Baal din Doliche.

---

[1]) C. III, 5650 = Cumont, *op. laud.*, II, p. 338 No. 238; I, p. 254.

[2]) Dipl. Mil. C. III, No. 104 (106 d. Chr.).

[3]) Cumont, *op. laud.*, II, pp. 137, 306 şi urm.

[4]) C. III, 1343, 1347, 1371—1374, 7873, 7848, 7853 bis, 7854, 6267; «An. Epigr». 1903, No. 65, 66—67; 1911 No. 35.

[5]) Toutain, *op. laud.*, p. 172 şi urm.

[6]) Cu privire la acest cult: Braun, *Jupiter Dolichenus* (1852); Seidl, *Über Dolichenus Kult* («Sitz. Ber. der Wiener Akademie», phil.-hist. Klasse, vol. XII, p. 4 şi urm.; XIII, p. 233 şi urm.; Hettner, *De Iove Dolicheno*, Bonn, 1877, Ed. Meyer, s. V.; *Dolichenus* in Rosche *Ausf. Lexicon*, I, col. 1191 şi urm.; S. Reinach, s. v. *Dolichenus* în Daremberg-Saglio (*Dict. des Antiq.*, II, p. 330); Kan, *De Iovis Dolicheni Cultu*, Groningen, 1902; Cumont, s. v. *Dolichenus* în Pauly-Wissowa (*Realencyclopedie*); Zangemeister şi Loeschke în «Bonner Jahrbücher», 1901, pl. V, VI, VIII; Ch Sanders, «Journal of Americ. Oriental Society», 1902, pp. 84—92; Toutain, *Cultes Païens*, II, p. 36 şi urm.; Cagnat-Chapot, *Archéol. Romaine*, I, p. 434.

[7]) Toutain, *op. laud.*, pp. 57—58.

[8]) C. III, 5973, Kan, *op. laud.*, p. 86 şi urm. a întocmit o listă foarte precisă a localităţilor din Iliric, unde s'au găsit rămăşiţe ale acestui cult.

[9]) «An. Epigr». 1911 No. 35.

O asemenea împreunare este cunoscută la Virunum în Noric [1]). Ea se întâlnește des în Italia [2]).

Alt Baal sirian, acel din Heliopolis, care erà un zeu al aerului, al trăsnetului și un zeu solar, apoi un ocrotitor al orașelor (*θεὸς πολιοῦχος*) și al recoltelor, a fost identificat de Romani cu Jupiter Capitolinus [3]). In Iliric, el a avut o statue la Carnuntum, unde erà un templu al său și i s'au făcut dedicări [4]). In acel lagăr, Helipolitanus a fost împerecheat cu Venus Victrix [5]), o Astarte siriană, care făceà parte din Treimea Heliopolitană, Baal, Astarte, Nebu, numită în inscripțiile latine din Heliopolis și din alte locuri, Iupiter, Venus și Mercurius [6]). Ei alcătuiau o Treime planetară compusă din soare și din două planete. Heliopolitanus a primit închinări la Micia și la Apulum în Dacia [7]) și la Siscia în Dalmația [8]). In alte locuri, la Aquincum și la Latobici în Pannonia superioară a fost apropiat de Dolichenus [9]). Și acest zeu a fost răspândit mai ales în armată și în populația administrativă.

Din contra, cultul lui Attis și Cybele [10]) a fost bine primit și de populația greco-romană din orașe ori de baștini. El a înflorit mai ales în centrele grecești din Tracia și din Moesia inferioară. Attis și Cybele au fost pomeniți la Tomi [11]), unde li se jertfià la sărbători. Chipul lui

---

1) «Jahreshefte der oest. Inst.», vol. XIX—XX, Beiblatt, p. 49.

2) C. VI, 367, 413, 365—366 și altele.

3) Perdrizet, «Revue des Études Anciennes», III, p. 17 și urm.; Daremberg-Saglio, *Dict. des Antiq.*, s. v. Jupiter; Drexler, în Roscher, *Ausf. Lexicon* s. v. *Heliopolitanus*; Toutain, *Cultes Païens*, II, pp. 43—48; Cagnat-Chapot, *Arch. Romaine*, I, p. 435.

4) C. III, 11137, 11138 (de ofițeri ai legiunii XIII Gemina).

5) C. II, 11139 (ridicată de un augustalis din colonia Carnutum, care erà un oriental numit: M. Titius Heliodorus); 11140.

6) C. III, 7280, 6683, 14392 d; Dussaud, *Voyage au Safa*, p. 211. «An. Epigr.» 1901 No. 65; 1006 No. 186; 188.

7) C. III, 1353 (dela un centurio din leg. IV Flavia); 1354 (dela un centurio din leg. XIII Gemina), găsite la Micia; «Jahresb Oest. Inst.», 1902 Beiblatt p. 127 (Apulum).

8) C. III, 3955.

9) C. III, 3908 și 13366 (dela un veteran din legiunea II Adiutrix).

10) Cu privire la acest cult: H. Hepding, *Athis, seine Mythen*, 1909; Decharme S. V. *Cybele* în Daremberg-Saglio, *Dict. des Ant.*, I, p. 1680 și urm.; Rap, în Roscher, *Ausührl. Lexicon*, I, p. 715 și urm.; Cumont, în Ruggiero, *Diz. Epigrafico*, I, p. 764; Pauly-Wissowa, Supliment I, col. 225; Grant Schworemann, *The great Mother of the Gods* («Bulletin of the University of Wisconsin», Philology and Litterature Series, I, No. 3).

11) C. III, 763; «Archeol. Epigr. Mit», XIV, p. 22 No. 50.

Cybele apare pe monetele din Tomi și Histria împreună cu al Dioscurilor [1]). Colegii de *Dendrophori* au existat la Emona [2]), la Troesmis [3]), Tomi [4]), unde erà pe semne și un colegiu de *cannophorae*, iar temple ale zeilor Frigieni sunt cunoscute în Dalmația la Salonae [5]) și la Tragurium [6]). Cultul Marei Mame a fost răspândit peste întregul Iliric și se întâlnește: la Apulum [7]), Drobeta [8]), Aquincum [9]), Carnuntum [10]), Iulia Emona [11]), Celeia [12]), Wieting lângă Matucam [13]) și mai ales în Dalmația [14]), la Asseria, Salonae, în insula Arba, la Delminium și pe coastă la Halmissa. O statuetă a Museului Național de Antichități înfățișează o Cybele șezând și ținând un semi-cerc [15]).

Dintre preoții acestui cult, un arhigallus este pomenit la Iader în Dalmația [16]). Aceste culte au pătruns puțin în centrele militare și în pătura administrativă. Ele au păstrat un caracter civil și au fost cunoscute pe coasta Mării Negre și în orașele așezate pe marile drumuri comerciale [17]). Scene din mitul lui Attis și Cybele împodobesc încă alte relieve funerare din Noric, Pannonia și Moesia inferior, fără ca defunctul să fi avut legătură cu cultul lor [18]). Ele erau reproduse pe monumente pentru a ocrotì lăcașul celui mort. Chipul lui Attis, care se întâlnește adeseori pe pietrele funerate din împărăția romană, asigură un fel de nemurire. Acest Attis funerar poartă de multe ori o

[1]) Pick, «Jahrb. des d. Arch. Inst., 1898 pp. 531—54.

[2]) C. III, 10783.

[3]) C. III, 7505.

[4]) C. III, 763; *Ins. Gr. ad res romanas pert.*., I, 614: Inscripția pomenește o *ἀρχιραβδουχῖσα*, titlu grecesc, care corespunde cu *princeps cannophorarum*.

[5]) C. III, 1952—1954, 8675, 14243 (Salona).

[6]) C. III, 2676—9707.

[7]) C. III, 1100—1101 (de militari din regiunea XIII Gemina, din cari unul a ocupat funcții municipale).

[8]) C. III, 8016.

[9]) C. III, 3471.

[10]) C. III, 13460.

[11]) C. III, 14354 (8).

[12]) C. III, 5194.

[13]) C. III, 5021.

[14]) C. III, 9935, 13903, 3115, 13972, 8474; «An. Epigr» 1925 No. 67.

[15]) Tocilescu, *Monumentele epigr. și sculpt. ale Mus. Naț.*, I, p. 514.

[16]) C. III, 8920 a.

[17]) I. Toutain, *Cultes paîens*, II, p. 102 și urm., 263.

[18]) Schober, *Die röm. Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Viena, 1923, fig. 67, 117, 133, 134, 147, 162. No. 192 = c. III, 4278

căciulă frigiană împodobtă cu stele[1]). Unele elemente simbolice din acest cult, anume leul, capul de taur ori de berbec și cocoșul se întâlnesc pe câțiva cippi din Pannonia și Noric [2]).

Două capete de taur împodobite cu foi se văd pe un mic altar de marmură din secolul al II-lea în Museul de Antichități din București [3]). Capete de taur erau un motiv obișnuit al altarelor taurobolice, pe cari amintiau purificarea credincioșilor prin sângele vitei jertfite.

Chipul lui Attis cu căciula frigiană și costum oriental se întâlnește pe o lespede de calcar găsită la Oescus [4]). Alt chip se vede pe o piatră funerară descoperită în cimitirul roman dela Au pe Luthaberg, care cuprinde rămășițe de nume celtice [5]).

Chipul lui Attis împodobește și monumentele funerare din Dacia. Pe fața laterală a unor altare din veacul al II-lea se vede un Attis încins cu o tunică lungă până sub șolduri și cu alta mai lungă dedesubt, stând rezemat pe *pedum* și sprijinind dreapta sa de capătul unui baston [6]). Această atitudine de moliciune se întâlnește și pe alte altare găsite în mai multe părți din Dacia și adunate în diverse muzee [7]). Uneori figura lui Attis este alăturată de chipul unor lei ori de capul unui berbec [8].) Pe o *aedicula* din Petroșani, Attis ține în mână un corn. Pe fronton sunt 2 delfini și o pasăre, iar pe fața din dreapta figurează pe semne

---

[1]) Cumont, *Textes et Mon.* II p 434—438.

[2]) Schober, *op. laud.*, fig. 147;162 fig. 117; inscript. 77, fig. 31; inscript. 78 și 300; fig. 67, 133—134.

[3]) Tocilescu, *Mon. Epigr. și sculpt. ale Mus. Naț.*, p. 404. Un cap de taur împodobește un fragment de arhitravă și friză din Museul dela Philipopoli (Kalinka, *Antike Denkmäler aus Bulgarien*, No. 7)

[4]) Kalinka, *Antike Denkmäler aus Bulgarien*, No. 381. — c. III, 14211(4)

[5]) «Iahreshefte des Oest. Inst.», 1914, Beiblatt, p. 243.

[6]) D-l Gr. Florescu a întocmit un repertoriu monumental încă inedit pentru Dacia Superior și ne-a dat voe să-l folosim în lucrarea noastră. Putem pomenì acì monumentele următoare din repertoriul său: Florescu, *Monumentele funerare din Dacia Superior* No. 52 și fig. 45 = *Dolgozatok* VII² p. 77 și fig. 4; No. 54 și fig. 46 (sec. al III-lea d. Ch.)

[7]) C. III, 839 = Florescu No. 55: găsit la Romlot, azi în Muzeul din Cluj, (sec. al II-lea d. Ch.); No. 56 (Alba Iulia) și fig. 48 (II-III sec. d. Ch.); No. 65 (sec. al III-lea d. Ch.); azi în Muz. din Deva; No. 58 fig. 48 și 49; No. 66 și fig. 55: în Muzeul din Aiud; No. 70. și fig. 59 (sec. al II-lea d. Ch.): în Muzeul din Aiud.

[8]) Florescu, No. 49 și fig. 42: găsită la Veța, astăzi în Muzeul din Deva (sec. II-III d. Ch.),

Cybele, ţinând în mâna dreaptă spice şi maci [1]). Pe alt altar din Aiud, Attis este apropiat de capul Soarelui între 2 stele [2]).

Se ştie că Cybele, care erà o divinitate chtoniană şi o zeiţă poliadă, erà deobiceiu însoţită de mai mulţi lei şi aveà patru semne: delfinul şi craterul, care simbolizau apa, genii înaripaţi şi pasările, cari amintiau aerul; lei arătau focul şi şarpele, pământul [3]).

Şi Attis, care se prezentà cu chipul unui tânăr cu căciula frigiană şi cu o mantie uneori împodobită cu stele, aveà ca semn cocoşul [4]). Zeii Sirieni apar pe unele inscripţii din Iliric, anume la Salonae [5]), şi la Apulum [6]), unde *Dii Syrii* au primit dedicări. Se pare că o inscripţie găsită într'o localitate din Moesia Inferioară erà închinată către zeii oraşului Samaria împreunaţi cu I. O. M. [7]).

Grupul celor doi lei culcaţi spate în spate cu una din labe aşezată pe un cap de animal, câteodată de berbec, a fost foarte răspândit în cuprinsul Daciei [8]). Ele se întâlnesc pe vârful unor monumente ori pe cele două feţe ale bazei. Intre aceşti lei se vede de obiceiu o figură, o cetină de pin, o harpie, o cistă simbolică, capul Soarelui, demonul Apei, sau figura lui Attis. Uneori aceşti lei stau rezemaţi pe picioarele de dinainte [9]), sau cu capul aşezat pe labele dinainte [10]). Mai multe păreri au fost emise cu privire la aceşti lei funerari. Domnii I. Hampel [11]) şi Weynand [12]) i-au privit ca niste monştri

---

[1]) Florescu, No. 64 şi fig. 53; *Dolgozatok*, VII¹, pp. 112-115; p. 61 şi fig. 12 (sec. al II d. Ch.).

[2]) Florescu, No. 66 şi fig. 55 (sec. al II-lea d. Ch.).

[3]) Cagnat-Chapot, *Arch. Romaine*, I, pp. 444—445.

[4]) Cagnat-Chapot, *Arch. Romaine*, p. 445.

[5]) C. III, 1961.

[6]) C. III, 7748: piatra este stricată; In Corpus III a fost restituită: D[ea]b[us] Su[riis].

[7]) C. III, 12403 (găsită la Turschi-Karagas).

[8]) Florescu No. 48 fig. 41; Dolgozatok VII¹, 1916 pag. 50. fig. 11 găsită la Maros-Németi şi adusă în Muzeul din Cluj (secolul al II-lea d. Ch.); No. 34 şi fig. 28 din secolul II-III d. Ch., găsit la Alba-Iulia; No. 19 şi fig. 16; C. III, 1315 (Zlatna) din secolul al II-lea d. Ch.: O cistă între doi lei; No. 24; *Dolgozatok* VII² p. 84 fig. 9; No. 25; *Dolgozatok* VII², p. 84 fig. 10; No. 10 fig. 10 din secolul al II-lea d. Ch.; *Dolgozatok* VII¹ p. 49 fig. 10.

[9]) Florescu No. 73, 74; fig. 62-63.

[10]) Florescu No. 75 fig. 64.

[11]) «Arch. Értesitő» XXVI pp. 255-256.

[12]) *Bonner Jahrb.* Vol. 108-109 p. 225.

păzitori ai mormintelor, Kussinsky şi I. Klein ca nişte figuri atropaice [1]). Insă A. Buday [2]) a arătat neexactitatea acestei ultime interpretări. El distinge printre leii de pe monumentele Daciei două tipuri: a) Lei figuraţi singuri, şezând pe labele din spate, fără a aveà vreun alt animal sub labe, care se referă la cultul lui Cybele. Ei par să fi fost aduşi în Dacia şi Iliric prin mijlocirea Romei. b) Lei culcaţi ţinând un cap de cerb ori de berbec sub labe şi sunt atribuiţi lui Mithra. Se pare că aceştia au fost împrumutaţi direct din Orient [3]). Intre aceste grupe s'au produs mai târziu confuzii şi amestecuri. Poziţia leilor variază foarte mult.

Pe latura unui bazament din Petroşani se văd două păsări şi un cap omenesc reprezentând doi lei culcaţi cu laba pe un cap de cerb. Pe latura din dreapta se zăresc nişte lei şi un cap omenesc indentificat de A. Buday cu Jupiter Sarapis [4]), sau cu Amon asemuit de Greci cu Zeus [5]). Pe latura altui bazament din Dacia adus în muzeul din Cluj [6]), cei doi lei sunt culcaţi lângă figura soarelui şi două stele stilizate. Pe altă latură găsim o faţă omenească umflată, cu ochii bulbucaţi şi barbă deasă şi cu şuviţe de păr eşind din nas şi obraji, înfăţişând pe semne pe demonul apei [7]). Acest monument important care datează din veacul II sau III d. Ch. întruneşte elemente din ambele culte, al lui Cybele şi al lui Mithra. Se poate să avem şi aci o influenţă a eshatologiei orientale, zona lichidă fiind repre entată prin delfini şi demonul apei şi zona de foc prin lei. In vârful unui monument din Micia stă înfipt un con de pin, iar de o parte şi de alta doi lei, mâncând un cap de taur, servesc ca acroterii. Un şarpe apare pe antele nişei [8]). Pe o bază din Alba-Iulia vedem doi lei şi un Cantharos [9]). Pe o bază din Aiud se vede un cap de taur şi un cap

---

[1]) *Budapest Régiségei* IX p. 66.

[2]) *Dolgozatok* VII[1] p. 102.

[3]) *Dolgozatok* VII[1] p. 104.

[4]) Florescu No. 71 fig. 60: azi în Muzeul din Cluj (veacul al II-lea d. Ch.) = *Dolgozatok* VII[1] p. 43 fig. 9.

[5]) A. Buday, *Dolgozatok* VII[1] p. 106.

[6]) Florescu No. 72 fig. 61 = *Dolgozatok* VII[1] p. 46 fig. 10.

[7]) A. Buday nu a indentificat această figură.

[8]) Florescu No. 3 fig. 3 = Cumont în «Arch. Epigr. Mitteilungen» 1894 p. 24 (secolul al II-lea d. Ch.).

[9]) Florescu No. 75 fig. 64 (secolul al III-lea d. Ch.).

al soarelui între doi lei [1]). Pe altă bază din Aiud o lupoaică cu gemeni şi capul soarelui între doi lei [2]). In valea Someşului s'au descoperit 2 statui ale Cybelei, înconjurate de lei, din care una cu un cimpoiu [3]).

In Pannonii lei culcați se întâlnesc: pe vârful unui monument din Intercisa [4])., pe altul din Alsó-lendva [5]), pe o piatră din Aquincum pe care apare Jupiter Coelus între lei [6]), pe o piatră din Poetovio [7]), pe două monumente din Kostolac, din care unul cu chipul Gorgonei şi celălalt cu chipul lui Coelus, care arată că aceste monumente erau în legătură cu cultul lui Mithra.

Elemente simbolice ale soarelui şi planetelor pe aceste monumente par să arate că teologia lui Mithra, atât de răspândită în Dacia, a înrâurit cultul Cybelei şi a lui Attis. La început aceste embleme au exprimat concep ii religioase. Mai pe urmă unele din ele au devenit în Iliric, ca şi în ţinuturile Rinului, elemente decorative obişnuite [8]). Totuşi altele au păstrat până târziu sensul lor cultural.

Zeii din Ascalon au fost asociaţi pesemne cu Cybele pe coasta dalmatică [9]). Apollo Daphneus, zeul din Daphne, lângă Antiohia, a fost invocat la Brigetio de către un centurio oriental din legiunea I-a Adiutrix [10]). Un zeu din Asia-Mică, Glykon, a primit la Apulum o închinare dela doi colonişti din Orient [11]). El erà venerat sub forma unui şarpe cu cap omenesc la Abonoteichos [12]) în Paphlagonia, unde se vede şi pe monetele oraşului [13]). Acest cult a fost înfiinţat de făcătorul de minuni Alexandros, care l-a asemuit cu un Asclepios [14]). Un Aure-

---

[1]) Florescu No. 76 fig. 65. (secolul al II-lea d. Ch.)

[2]) Florescu No. 77 fig. 65.

[3]) *Dolgozatok* VII² p. 99 şi 90; VII¹ p. 68; 118 şi fig. 65.

[4]) «Arch. Értesitő» XXVI, 1906 p. 255 fig. 30.

[5]) «Arch. Értesitő» 1887 p. 303 fig. 34.

[6]) «Arch. Értesitő» XXVII, 1907 p. 325 fig. 39.

[7]) *Jahrbuch für Altertumskunde* II p. 39 fig. 3.

[8]) *Jahreshefte d. Oest. Institut*, XII, 1909 Beiblatt p. 165, fig. 115; XIII, 1910 Beiblatt p. 209 fig. 118.

[9]) C. III, 8474,

[10]) C. III, 4285—4286 (ridicată de centurionul Cu. Curius Lycao).

[11]) C. III, 1021 (de un M. Antonius Onesas; 1022, (de un M. Aurelius Theodotus).

[12]) Daremberg-Saglio s. v. *Glykon* vol. II, p. 1615; Roscher, *Ausführl. Lexicon* s. v. *Glycon*, I, p. 1692; L. Fivel, «Gazette Archéologique», 1879, pp. 184—187.

[13]) Roscher, *ibid.*

[14]) Roscher, *ibid.*

lius Alexander a închinat la Napoca o inscripție către zeul suprem al orașului Eriza din Caria, *J. O. M. Erusenus* [1]. Colegiul de Galatae stabilit în Napoca a cinstit pe *J. O. M. Tavianus*, ocrotitorul orașului Tavia din Galatea [2], căruia un centurion din leg. XIII Gemina i-a ridicat un altar la Carnuntum [3]. Câțiva zei din Fenicia sunt deasemeni pomeniți pe inscripțiile dela Dunăre: la Aquincum [4], Adonis, zeul din Byblos; la Potaissa [5], Baal-Marcod (Bal Marcodes), care aveà un templu în vecinătatea orașului Berytus, unde erà în legătură cu templul lui Jupiter Heliopolitanus din Helopolis [6]. El a fost împerecheat la Potaissa cu Iuno, sub care se ascunde o zeiță semitică, paredra cu Baal Marcod [7].

Din expunerea făcută până acum se vede că toate cultele semitice aduse din Siria au păstrat în Iliric un caracter militar și s'au răspândit dela sfârșitul veacului I-iu încolo printre soldații, ofițerii, funcționarii și negutătorii veniți din Orient. Populația statornică din orașe le-a cunoscut destul de puțin. Dar cultul lui Attis și Cybele s'au întins și în clasele orășenești din coloniile romane și din centrele elenice de pe coasta pontică. El s'a deosebit prin aceasta de cultele din Siria, fiind ceva mai populare decât ele [8].

In Iliric se mai observà în epoca romană și o puternică influență iraniană venită dela nordul Mării Negre. Ea este străveche în valea Dunării. Năvălirile scitice din veacul al VIII-lea—al VI-lea în. de Chr. aduseseră cu ele în bazinul Dunării cultele iraniane. Se știe că cea mai mare divinitate a Sciților și Sarmaților a fost o «Mare Zeiță», identificată cu Anaitis, pe care o primiseră dela popoarele indigene supuse în sudul Rusiei, unde erà cunoscută dela vârsta pietrei cioplite [9]. Erà o zeiță chtoniană, care întrupà forțele roditoare ale naturii. Cultul său,

---

1) C. III, 859.

2) C. III, 860.

3) «An. Epigr». 1904 No. 238.

4) C. III, 10392.

5) C. III, 7680.

6) Clermont-Ganneau, *Recueil d'Arch. Orient.*, I, pp. 94—96; 101 și urm.

7) Steuding, în Roscher, *op. laud.*, I, col. 749; Cumont, în Pauly Wissowa, II, col. 2834; Supliment, I, col. 240; «An, Epigr.» 1903 No. 361; 1906 No. 190.

8) J. Toutain, *Cultes Païens*, II, pp, 60 și 266.

9) Rostowzew, *Iranians and Greeks*, p. 104 și 107; «Revue des Études Grecques». XXXII (1919, p. 462 și 474).

care s'a pătruns mai pe urmă cu elemente iraniane și siro-anatolice [1]), a fost răspândit în vremea elenistică și imperială în orașele grecești din Rusia sudică, Peninsula Taman și Caucaz. Divinitățile invocate acolo cu numele elenice de Artemis și Aphrodite, apoi zeița Parthenos a Taurilor din Crimea, ocrotitoarea orașului Chersonesus și a regatului Bosforan, acoperiau numai cultul secular al «Marei Zeițe» [2]). Sub înrâurirea siriană-anatoliană, aceasta a avut temple cu hieroduli și preoți cum se întâlnesc în Asia Mică [3]). A fost o zeiță cu aspecte felurite, care dădeà prin o băutură dumnezeiască sfânta împărtășire și care învățà pe regii sciți în tainele religiei străbune. Pe o placă de aur ea are ca embleme Corbul și Câinele [4]). Mai multe obiecte descoperite în Rusia sudică o înfățișează șezând îmbrăcată cu o haină țesută cu aur, purtând pe cap o căciulă conică, prezentând un rython unui rege scit și ținând ori primind un vas sferic, în care erà băutura sfântă [5]). Alteori se vede «Marele Zeu» dând împărtășirea unui nobil ori domnitor scit [6]). Asemenea scene sunt obișnuite pe sculpturile și obiectele de artă din vremea regilor Sasanizi.

Aceste concepții religioase au fost răspândite în valea Dunării de valurile năvălitoare scitice și sarmatice, care se știe că au format în veacul VIII—VII în. de Chr. trei grupe principale venite pe căi diferite: un drum nordic prin Galiția—Silezia și Pasurile Carpaților nordici până în pusta ungurească, unde au lăsat urme însemnate [7]); un drum mijlociu prin Moldova și Pasul Oituzului spre Transilvania sudică, unde s'au oprit între Mureș și Olt [8]); un drum sudic prin câmpia Munteană-Bănățeană spre Marea Adriatică [9]).

---

[1]) Rostowzew, «Rev. Ét. Grec.», 1919, p. 479.

[2]) Roztowzew, *op. laud.*, p. 464.

[3]) Rostowzew, *op. laud.*, p. 468.

[4]) «C. Redus de la commisston Arch.». 1913 și 1915, p. 135 și fig. 221 (în rusește).

[5]) Cele mai cunoscute obiecte sunt placa din Karagodeuasch, publicată de Rostowzew (*op. laud.*, p. 464, fig. 1. *Iranians and Greeks*, p. XXIII, fig. 1); un rhyton de la Merdjany (Rostowzew, *Iranians and Greeks*, p. XXIII, fig. 22; «Bull. Çom. Arch.», 1913, vol. 49, pl. X—XI (în rusește).

[6]) Această scenă se vede pe un rhyton de argint din Karagodeuasch, Rostowzew, «Revue Ét. Grec.», 1919, pp. 478—479 și fig. 3.

[7]) Reinecke, «Zeitschr. f. Ethn.», XXX, 1899, p. 510 și urm.; Hampel, «Ethnol. Mitteil.» aus Ungarn, 1895, p. 12 și urm., p. 25; Pârvan, *Getica*, pp. 6—7.

[8]) Reinecke, *op. laud.*; Hampel, *op. laud.*; Pârvan, *ibid*, pp. 7—8.

[9]) Pârvan, *op. laud.*, p. 8 și urm.

Ei au introdus atunçi cultele nord-pontice, cum o dovedește rython-ul bine cunoscut găsit la Poroina în Mehedinți [1]) și grupul de bronz descoperit la Năeni lângă Pietroasa în jud. Bacău, care reprezintă «Marea Zeiță» Anaitis călare pe o leoaică sau un leu [2]). Aceste două obiecte datează din veacul III—IV în. de Chr. și sunt produse ale artei scitice.

Influența religioasă nord-pontică adusă de migrațiunile scitice, se menținù în regiunile dunărene până în epoca romană, fiind întreținută de necontenitele năvăliri iraniane venite din stepa rusească [3]). In veacul al II-lea în. de Chr., Sarmații au supus pe Sciți și au înaintat spre apus, ajungând la Dunăre pe la anul 50 d. Chr. In aceà vreme Alanii «Albi» *(Rhoxolani)* locuiau lângă Nipru, iar tribul Alanic, Iazygi, trecuse pasurile Carpaților nordici pe drumul urmat mai înainte de Sciți și descălecase în câmpia ungurească între Tisa și Dunăre [4]), devenind vecinii provinciei Pannonia. Sub împărăția romană, influența iraniană a fost încă sporită de mișcările de populație barbară mutată din nordul Dunării și așezată pe pământul roman. Intre 52 și 57 d. Chr., guvernatorul Moesiei, T. Plautius Silvanus, înnăbușind o mișcare a Sarmaților și silind pe regele Sciților să ridice asediul cetății Chersonesus, a adus peste 100.000 de transdanubiani cu familiile lor, printre care de sigur și Sarmați, dincoace de Dunăre pe pământul roman [5]). Neîncetatele atacuri ale triburilor de Alani, mai ales Rhoxolani, au menținut și ele în valea Dunării o puternică influență iraniană. Astfel s'a păstrat în Iliric tradiția religioasă nord-pontică adusă în secolul al VII-lea în. de Chr.

O serie importantă de tăblițe privește cultul «Marei Zeițe» și oglindește un sincretism foarte încurcàt irano-tracic. Ele sunt însemnate pentru a cunoaște religia armatelor romane dela Dunăre.

Aceste tăblițe, care au fost atribuite mai întâiu cultului tracic al

[1]) Odobescu, *Trésor de Petroasa*, I, p. 498 și urm.; fig. 204 și 205; Pârvan, *Getica*, pp. 20 și 21.

[2]) Pârvan, *op. laud.*, p. 12 și urm.; Tocilescu, «Revista pentru Ist. și Filol». *IV*, (1902, p. 236 și urm., p. 33 și urm.

[3]) V. Pârvan le-a descris amănunțit în *Getica*, p. 33 și urm.

[4]) Rostowzew, *Iranians and Greeks*, p. 115 și 116; Max Ebert, *Südrussland im Altertum*, pp. 347, 357.

[5]) C. XIV, 3608; Pârvan, *Getica*, p. 103 și Histria IV, p. 567 a arătat că T. Plautus Silvanus a fost guvernator al Moesiei în 52—53 d. Chr.

Cabirilor [1]), sunt fără inscripții și au fost studiate de d-nii Hampel [2]) și Rostowzew [3]). Hampel a făcut un repertoriu al lor, care a fost completat de Abramic [4]). Aceste tăblițe care au fost descoperite în multe puncte din Iliric și anume în centrele următoare mai însemnate: în Dacia la Apulum și la Potaissa; în Pannonia la Aquincum, Intercisa, Magyar Egres, Brigetio, Cibalis, Siscia, Petrovci, Carnuntum; în Noric la Virunum; în Moesia la Viminacium, Ratiaria, Almus, Novae și în alte localități [5]), se înșiră între secolul al II-lea, când au fost mai cu seamă răspândite, și domnia lui Constantin-cel-Mare. Toate au un caracter militar și învederează sincretismul diverselor culte iraniane, semitice și tracice din castrele provinciilor dunărene. Zeul solar al Iranienilor a fost împreunat în Rusia Sudică cu «Marea Zeiță», chtoniană, preindogermanică [6]). In înaintarea lor spre Dunăre, Iranienii au întâlnit popoarele trace și au apropiat perechea lor de Cabirii tracici, cari erau zei pământeni. Mai târziu sub înrâurirea siriană-anatoliană zeul solar a devenit Gemen și a alcătuit o triadă compusă din doi zei călăreți și din «Marea Zeită» asemănătoare cu triadele semitice [7]). Rostowzew a împărțit tăblițele dunărene în trei grupuri [8]).

---

[1]) Antonescu, *Cultul Cabirilor în Dacia* (1889). D-l Cumont, *Textes et Monuments*, II, p. 526 nu s'a hotărît să primească aceste tăbliţe printre monumentele mithriace, ci le-a atribuit cultelor tracice.

[2]) «Arh. Értesitő», 1903, p. 305 şi urm.; 1905, p. 1 şi urm., p. 166; 1911, p. 49 şi urm.; 1912, p. 330 şi urm. Budapest Régiségi, 1904 şi urm.

[3]) Rostowzew, *Une tablette votive thraco-mithriaque du Louvre* (Mém. présentés à l'Acad. des Inscript., XIII, 2-e partie, 1923, p. 385 şi urm.).

[4]) «Jahresberichte des Oester. Inst.», 1914, Beiblatt, p. 99, nota 5. Alte tablete au fost publicate în: «Archeol. Zeitung», 1854, p. 210 şi urm., pl. LXV; *Monum. dell'Inst.*, IV, 3, 1; R. von Schneider, «Arch.-Epigr. Mitth.», XI, pp. 14—16; E. Novotny, «Mitth. aus Bosnien und Herzeg.», IV, p. 29 şi urm.; G. Kazarow, «Archiv f. Religionwiss.», 1912, p. 153 şi urm.; J. Brunsmid, «Vjesnik Hrvats Koga archeol. drustva», VI (1902), p. 148 şi urm.; J. Ziehen, «Jahrb. des d. Arch. Inst.», 1904, p. 11 şi urm.; Rostowzew, «Bull. Comm. Arch.». (în ruseşte), 1914, vol. 14, p. 37 şi urm. Multe tablete sunt încă inedite, un repertoriu complet lipseşte până acum, ceeace împiedecă un studiu sistematic.

[5]) J. Ziehen, *op. laud.*, Beiblatt, p. 11 şi urm.

[6]) D-l Rostowzew concepe astfel evoluţia acestui sincretism («Mém. présentés à l'Acad. des Inscript.», vol. XIII, 1923, partea a II-a, p. 399 şi 405).

[7]) O triadă compusă din doi zei cavaleri şi un zeu ori o zeiţă aveà la 32—30 în. de Chr. un templu la Seeia în Siria (H. C. Buttler, *Ancient Arhitecture in Syria*, II, part. 6 (1916), p. 374 şi urm.).

[8]) *Op. laud.*, pp. 388—389: I) Tăbliţe de bronz ori de piatră în formă de stelă, datând din veacul I—II d. Chr. şi înfăţişând zeul călăreţ fără soţ. II) Tăblii de plumb

Aproape toate au aceeaşi ornamentaţie şi se împărţesc în două, trei, ori patru părţi. În partea de sus ori pe fronton se văd de obiceiu busturile soarelui şi lunei [1]), câteodată stele [2]) ori cornul lunei [3]). Uneori Soarele poartă coroana radiată [4]). Alteori se vede semnul svastica [5]). O tăbliţă a Museului din Sofia are pe fronton un vultur cu capul întors spre dreapta, care ţine în cioc o coroană între două stele [6]) şi aminteşte vulturul funerar de pe mormintele siriane.

Partea de mijloc a tăbliţelor cuprinde o scenă importantă: Triada «Marei Zeiţe» şi cei doi zei călăreţi, îmbrăcaţi cu o cămaşe largă şi pantaloni, purtând pe cap căciula frigiană ori baslicul cavalerilor iranieni. Grupul al treilea, de tăbliţe, ei au ca steag dragonul scitic şi sunt urmaţi de un bărbat şi o femeie, pe care Ziehen [7]) a voit să-i identifice cu *Miles* din liturgia lui Mithra şi cu Tăcerea *(Σιγή)*, iar Rostowzew [8]) cu Mars şi cu Nemesis, zeiţa cunoscută a armatelor romane dela Dunăre; partea de jos, împărţită în o zonă sau două, conţine obiecte simbolice din cultul lui Mithra: cocoşul, leul, şarpele, berbecul, cantharul, un

---

în formă de *aedicula* cu două columne, peste care se ridică un fronton. Ele au fost răspândite mai ales în veacul al II-lea d. Chr. şi sunt artistic lucrate. In veacul al III-lea, acestea sunt în decădere. III) Tăblii de marmură ori de piatră în un stil inferior, care provin din veacul al III-lea.

[1]) Tăbliţe din Museul din Zagreb [Rostowzew, *op. laud*, p. 410, pl. II, fig. No. 1,; p. 411 No. 1 şi pl. III; p. 411, pl. III No. 1; p. 411, pl. III No. 2]; tăbliţe din Museul Canutum [*op. laud.*, p. 413; pl. III No. 7 (la fronton)]; tăbliţe din Museul din Sofia [*op. laud.*, p. 413, pl. IV No. 2; p. 414, pl. IV No. 4; p. 412, pl. III No. 5; Kazarow, *op. laud.*, No. 1 şi pl. I, fig. I; No. 8 şi pl. I, fig. 8 tăbliţe din Poetovio (Abramic, «Jahreshefte», 1914, Beiblatt, p. 95 şi urm.; fig. 70, p. 97 şi fig. 71) etc.

[2]) Tăbliţe din Museul din Zagreb (Rostowzew, *op. laud.*, p. 410 şi pl. II No. 2; p. 411 şi pl. III No. 1 (pe acrotere); tăbliţe din Museul dela Carnutum [*op. laud.*, p. 413 No. 6 şi pl. III (în registrul II), p. 413 No. 7 şi pl. III (în registrul 1)[; tăbliţe din Museul dela Sofia (No. 1 şi pl. I, fig. I; R. Schneider, «Arch. Epigr. Mith.», XI, pp. 14—16 etc.

[3]) Tăbliţe din Museul din Sofia (Kazarow, *op. laud.*, No. 8 şi fig. 8); tăbliţă din Mus. din Carnutum (Rostowzew, p. 413 No. 7 şi pl. III) etc.

[4]) Tăbliţe din Mus. din Sofia, găsite la Novae (Kazarow, *op. laud.*, p. 160 şi pl. I, fig. 1; No. 8 şi pl. I, fig. 8).

[5]) Tăbliţe din Mus. din Sofia, găsite la Ratiaria şi la Almus (Kazarow, *op. laud.*, No. 6 şi 8, pl. I.).

[6]) Kazarow, *op. laud.*, No. 1; pl. I, fig. 1; Rostowzew, *op. laud.*, p. 412 No. 5; pl. III.

[7]) «Arch. Anzeiger» 1904, p. 14 şi urm.

[8]) *Op. laud.*, pp. 392 şi 396; «Bull. Com. Arch. Petersburg» (în ruseşte), vol. 49 (1914), p. 46 şi urm.

tripes şi altele. Jertfirea berbecului *(criobolus)* a fost o ceremonie însemnată din acest cult.

Scena centrală reprezintă deobiceiu taina comuniunii prin vin, pâine şi peşte, care se vede pe obiectele din Rusia sudică şi pe monumentele lui Mithra [1]). «Marea Zeiţă» pământeană, cunoscută de câteva veacuri în valea Dunării, dă băutura sfântă celor doi cavaleri, Acvinii, zei solari ai Iranienilor, asemuiţi cu Dioscurii, cari aveau un caracter solar şi erau cavalerii cerului luminos, stăpânind ploaia şi furtuna [2]). Pe două tăbliţe din Museul Naţional de Antichităţi, cavalerii dispar şi comuniunea este dată de «Marea Zeiţă» Marelui zeu [3]). Tăbliţele dunărene înfăţişează deobiceiu scene împrumutate din cultul lui Mithra, iar altele reprezintă oameni şi cai striviţi de cei doi zei călăreţi ori duşmani îngenunchiaţi, care amintesc biruinţa zeului bun din religia iraniană asupra puterilor vătămătoare [4]).

Sincretismul acestor tăbliţe învederează amestecul de elemente religioase iraniane, siro-anatolice şi tracice, cari s'a împlinit în ţinuturile Dunării. Se pare că influenţa nord-pontică iraniană a fost precumpănitoare în acest sincretism; totuşi şi cultele anatolico-semitice au avut o puternică înrâurire şi au dat «Marei Zeiţe» emblema peştelui [5]), caracteristică pentru Atargatis, Soarele, Luna şi stelele, apoi vulturul cu coroană în cioc şi încă alte elemente. Curentul oriental a atins destul de adânc Treimea irano-tracică. Amestecul ideilor religioase s'a înfăptuit de sigur prin mijlocirea soldaţilor şi coloniştilor aduşi din Orient în Iliric. Soldaţii sarmatici din corpurile de *Bosporani*, recrutate printre Iranienii elenizaţi din Regatul Bosforului, anume în rândurile aristo-

---

[1]) Cumont, *Textes et Monuments*, I, p. 174 şi urm.

[2]) Pârvan, *Getica*, pp. 520 şi 783. D-l Pârvan a exprimat părerea (*Getica*, pp. 162—164, 640, 739, 863) că divinitatea feminină getică numită *Diana Regina*, *Iuno Regina* ar fi identică cu Artemis-Bendis a Tracilor şi cu «Marea Zeiţă» iraniană, fiind toate numai o singură divinitate pre-indoeuropeană a pământului şi a rodirii. Pârvan a identificat (*Getica*, pp. 420, 640, 783 şi *Dacia* I (1924) pp. 277-279 deasemeni pe cavalerii thraci şi pe Cabiri cu cei doi zei călăreţi solari ai Iranienilor, Acvinii. D-l Rostowzew «Mém. présentés à l'Acad. des Inscript.», XIII, partea a II-a, 1923, p. 399), deosebeşte din contră cu mare atenţie zeul călăreţ tracic, care erà un zeu pământean de cei doi cavaleri gemeni, cari erau zei solari. Cu privire la epoca în care s'a închegat religios şi plastic triada «Marei Zeiţe» şi celor doi zei călăreţi, Pârvan (*op. laud.*, p. 640) o atribuie din veacul al III-lea în. de Chr. încoace.

[3]) «Arch. Értesitő», 1903, pp. 314 şi 315, fig. 10 şi 11.

[4]) Rostowzew, *op. laud.*, pp. 402 şi 405.

[5]) Rostowzew, *op. laud.*, p. 401.

crației funciare și comerciale și mai ales în populația scito-sarmatică din Crimea [1]), au înlesnit răspândirea acestui sincretism în valea Dunării.

O *Ala I Bosporanorum* a avut lagărul său la Micia în Dacia [2]) și detașamente la Apulum [3]), Germisara [4]) și la Târgul Mureșului [5]). Ea a contribuit fără îndoială la întinderea cultelor din sudul Rusiei în Dacia. In acest chip s'a păstrat și în Iliricul roman străvechea influență nordpontică.

Se pare că zeii solari ai Iranienilor au fost cinstiți în mai multe localități din Moesia Orientală, mai ales la Histria și la Tomi, unde erau asemuiți cu Dioscurii, atât pe monete, cât și pe inscripții [6]). Se poate admite că acești zei iranieni au fost apropiați de zeii solari ai Tracilor. V. Pârvan a arătat că Thracia în Geții aveau un singur zeu suprem, de caracter solar, fără nume și fără imagine antropomorfică. El erà înfățișat sub forma unui disc atârnat de un par [7]) și a primit diverse nume ca Zbelthiurdos, Gebeleizis, Zalmoxis, ori a fost identificat cu feluriți zei elenici ca Apollo și Dionysios, însușindu-și atunci o poreclă locală [8]). Zeul solar traco-getic, asemănător Soarelui vedic, Suga, a avut ca tovarăși, doi zei călăreți, cari reprezentau vânturile și furtuna și purtau stindardul dragonului, transmis mai pe urmă de Traci armatei romane [9]). Se pare că cei doi călăreți iranieni, Acvinii, s'au identificat adeseori cu călăreții tracici, demoni ai văzduhului și cu Dioscurii.

In regiunile Dunării se mai observă o influență orientală și sudică în cultul lui Nemesis. Această zeiță, care a fost foarte răspândită printre soldații

---

[1]) Rostowzew, *Iranians and Greeks*, pp. 161—163.

[2]) C. III, 1344.

[3]) C. III, 1197.

[4]) C. III, 7888.

[5]) C. III, 8074 (3), 12630: 3 cărămizi cu ștampile.

[6]) Pic, «Jahrb. d. deutsch. arch. Inst.», 1898, pp. 531—534 (pe monete); o inscripție grecească interpretată de V. Pârvan în «Dacia», I (1924), pp. 276—279; Kalinka, *Antike Denkmäler*, No. 193 și 194.

[7]) Tomaschek, *Die alten Thraken*, II, 1, p. 48.

[8]) Pârvan, în «Dacia», pp. 277—279; *Getica*, pp. 55 și urm., 738.

[9]) Pârvan, *Getica*, pp. 519 și urm. Pârvan a presupus («Dacia», I, p. 278) că numele lor a fost *Esbeni*, cognomen tracic bine cunoscut, având rădăcina *esp-*, carc corespunde cu grecescul *hip-*. Două inscripții tracice pomenesc un *Θεὸς Σουρεγεθης ἐ'πηκοος* la Bessapara și un *Heros Suregetes* idem Praehibens la Durostorum (vezi Pârvan, *ibid.*, și «Riv. di Filol.», 1924, p. 311). Numele Suregetes trebuie apropiat de numele scitic al lui Apollo arătat de Herodotus (IV, 59): *Τοιτόουρος* și de Soarele vedic, Surya.

Iliricului, a avut temple la Aquincum [1]), la Pons Augusti [2]) Apulum [3]) și Sucidava [4]) în Dacia și în amfiteatrele dela Carnutum [5]) și Sarmizegetusa [6]), primind în aceste locuri ca și în altele, numeroase închinări [7]). Se știe că această zeiță a fost împreunată în Imperiul Roman cu Isis și cu divinitatea egipteană Bubastia [8]). Se pare că în Iliric, Nemesis a fost asemuită cu marea zeiță a Geților, numită Diana Regina, Iuno Regina [9]). Nemesis a mai fost identificată cu Artemis elenistică, împrumutând — cum s'a întâmplat la Carnuntum — modelul său plastic și îndepărtându-se de tipul roman [10]).

O statue descoperită la Carnuntum [11]) o înfățișează cu hiton scurt, cu o tunică strânsă de o centură, cu părul ondulat, peste care se vede cornul lunei potrivit cu tradiția obișnuită la zeii lunari elenistici. Un mic disc reprezintă mai sus Soarele [12]). Nemesis a împrumutat dela zeița Fortuna roata și cârma de vapor, care zac la picioare, lângă un grifon înaripat. Ea ține în mâna dreaptă biciul, în mâna stângă spada, care amintesc atribuția ei de cârmuitoare a jocurilor sălbatece din amfiteatre. Biciul este o emblemă bine cunoscută a Soarelui, însfățișat ca un conducător de quadrigiu [13]). Se poate ca cultul lui Nemesis să fi fost înfluențat și din această parte. Același model se vede pe o

---

[1]) C. III, 10439—10452; «Archeol.-Epigr. Mitt.», IX, pp. 233—237; VIII, p. IV; VII, pp. 93—97.

[2]) «C. III, 1547.

[3]) «An. Epigr» 1901 No 26.

[4]) «An. Epigr.» 1914 No. 122.

[5]) «Archeol.-Epigr. Mitth.», XX, 1897, p. 205 și urm.; C. III, 14071—14076, 14357, 14358[1], 14358, 15191—15192.

[6]) C. III, 13777—13779. Săpăturile făcute pentru a scoate la lumină templul în partea de răsărit a amfiteatrului sunt descrise în «Anuarul Soc. de Ist. și arch.», din Deva (în l. ungară) 1891—1892 p. 119; 1893 p. 39, unde găsim și planul clădirii; «Klio» XI p. 505.

[7]) Vezi Index din C. III, p. 2518

[8]) Rossbach s. v. *Nemesis* (Roscher, *Ausf. Lexicon*, III, col. 140—141).

[9]) Pârvan, *Getica*, pp. 163—164.

[10]) Rossbach, *ibid.* col. 143 și urm.

[11]) Zingerle în «Archeol.-Epigr. Mitth.», 1897, pp. 228—232 și fig. 10, p. 210.

[12]) Zingerle, *ibid.*, a crezut că e o stea.

[13]) Roscher, *Ausf. Lex.* I, 2003: o pictură murală din Pompei; Cumont, *Textes et Mon*, II p. 202 și fig. 29; «Westdeutsche Zeitschr», IX p. 42 No. 27; Haug-Sixt, *Insch. und Bildwerke Würtembergs*, 1900 No. 58 (chipul soarelui); No. 300 (chipul lunei).

aedicula din Carnuntum [1]), unde zeița poartă scutul și spada gladiatorilor, un *tridens* al *raetiarii*-lor, palma, care răsplăteȧ triumful în amfiteatru și o faclă împrumutată dela Artemis elenistică.

Deasupra micilor columne din *aedicula* se văd busturile Soarelui și Lunei, introduse de influența siriană.

Identificarea lui Nemesis cu Diana-Artemis este documentată și prin inscripții. La Carnutum s'a închinat o inscripție lui *Nemesis Regina* et *Diana* [2]), lui *Iuno Regina* [3]), la Aquincum lui *Diana Nemesis* [4]). Portretul unei *Nemesis Regina* apare încă pe un relief din Andautonia) [5]).

Din aceste mărturii se vede că cultul lui Nemesis a fost influențat de zei semitici și că și-a însușit emblemele lor și tipul plastic al zeilor din Orientul elenistic. Soldațiii și coloniștii orientali, atât de numeroși mai ales la Carnuntum, au grăbit firește această prefacere a lui Nemesis. Câțiva Greco-Orientali sunt pomeniți în inscripții:

Un Aelius Diogenes cu familia sa, care a restaurat templul dela Pons Augusti [6]); un Tetidius Agathemerus la Aquincum [7]); un sclav imperial Heliodorus, vameș la stațiunea vamală din Savaria [8]); un M. Ulpius Zosimus [9]), care s'a închinat în 162 d. Chr. lui *Nemesis Omnipotens*. O inscripție din Viminacium amintește o *Dea Sancta Nemesis* [10]). Titlurile *sanctus* și *omnipotens*, caracteristice pentru zei solari din Orient [11]), dovedesc orientalizarea lui Nemesis în Iliric. Se poate admite cu certitudine că Orientalii veniți în valea Dunării au înlesnit introducerea unor elemente siriane în religia lui Nemesis.

Curentul oriental a contaminat și alte divinități din provinciile dunărene. Diana, sub care se ascundeȧ o mare zeiță națională a Tracilor, a primit titlurile *Invicta* la Almus [12]) și la Potaissa [13]); *Aeterna* la

---

1) «Bericht des Vereines Carnutum», 1895—1896, p. 75 și urm.
2) C. III, 14076.
3) C. III, 11121.
4) C. III, 10440 (259 d. Chr.).
5) C. III, 4008, «Archeol-Epigr. Mittheil.», XX, p. 230, fig. 35 a.
6) C. III, 1547.
7) C. III, 10442.
8) C. III, 4161.
9) C. III, 10441.
10) C. III, 8808.
11) Vezi mai jos.
12) C. III, 7445.
13) C. III, 7670.

Troesmis [1]; *Sancta Potentisima* la Sarmizegetusa [2]. Inscripţia din Almus a fost ridicată de un greco-oriental, Apollonius, feciorul lui Diomedes; aceà din Potaissa este împodobită cu o svastica, aşezată între două rozete, care arată un caracter solar. Sub numele de *Diana Regina*, *Iuno Regina* şi chiar *Nemesis*, a fost invocată o mare divinitate femenină a Geţilor şi a Tracilor [3]. Titlurile *Invictus*, *Aeternus* şi *Sanctus* par să indice că acest cult tracic a fost atins de religiile orientale.

Şi *Dii Magni Maiores et Sanctissima Sanctitas* din o inscripţie din Antiaum în Pannonia inferioară sunt pe semne iarăşi divinităţi orientale [4]. Documentele epigrafice pomenesc încă în Almus o pereche, Diana şi Apollo Sancti [5], la Tropeum [6] şi în alte localităţi din Moesia [7], un Apollo Sanctus. Sub acest Apollo, se asundeà încă un zeu tracic, care a primit diverse porecle locale pe inscripţiile greceşti şi latine [8].

Iuno, care acoperià deasemeni o divinitate chemată deobiceiu în Tracia Iuno Regina, a primit la Roma o închinare din partea unor cetăţeni din Marcianopolis. Ea se cheamă acì *Dea Sancta Iuno* [9]. Un altar a fost închinat în o localitate din Dalmaţia lui *Juno Sancta* [10].

In ţinuturile Dunării se mai întâlnesc câteva inscripţii în care titlul *sanctus* este atribuit încă altor divinităţi, dar nu se poate recunoaşte în acestea cu precizie, care e partea influenţii orientale [11].

---

[1]) C. III, 6161: închinată în 218 d. Chr. de un beneficiarus consularius din leg. XIII Gemina.

[2]) C. III, 1418.

[3]) Pârvan (*Getica*, pp. 163, 774, 739, 803) crede că această *Diană* a fost identică cu Artemis-Bendis a Tracilor şi cu «Marea Zeiţă» Praniană.

[4]) C. III, 3292.

[5]) C. III, 7447.

[6]) C. III, 12462: închinată de un trac romanizat Antonius Zinenis princeps al unui ţinut.

[7]) C. III, 14210: găsită între Varna şi Raşova. Kalinka, *Antike Denkmäler*, No. 171. (Ferdinandovo); «An. Epigr.» 1912 No. 144 (Mihilţi).

[8]) Kalinka, *Antike Denkmäler*, No. 153—154, 158—159, 161 etc.; Pârvan, *Getica*, p. 619.

[9]) C. III, 2808 = 32583.

[10]) «An. Epigr.», 1906 No. 185.

[11]) C. III, 1106 (Apulum): lui Minerva Sancta de un cornicularius; 4299 (Brigetio) lui Minerva Sancta de un centurio din legiunea XIII Gemina; 11889 (Augusta Vindelikorum): Deus sanctus Mars et Victoria. Se reface un templu al lor; «An. Epigr.», 1920 No. 58 (Teurnia în Noric): *Teurnia Sanctissima Augusta*.

La Brigetio s'a ridicat o inscripție în amintirea lui *Silvanus Sanctus Domesticus* [1]) și la Micia o închinare lui *Silvanus deus Aeternus* [2]). O inscripție din Bulgaria pomenește un *Silvanus Sanctus* [3]), iar alta din Ulmetum în Scythia mică amintește în 191 d. Ch. un *J. O. M. et Sanctus Silvanus* [4]).

Acest Silvan nu este zeul cunoscut al codrilor, ci o divinitate orientală caracterizată prin titlurile *Sanctus* și *Aeternus*. In multe provincii Silvanus a fost asimilat cu zei locali [5]) și anume chiar cu Mithra. In acest

---

[1]) C. III, 10999. D-l Poinssot («Mém. de la Soc. des Antiq. de France», 1899, p. 352 și urm.) a crezut că Hercules, zeul vindecător al Dacilor, a suferit o influență a cultelor orientale pentrucă a primit porecla *Invictus* pe unele inscripții. Această părere a fost respinsă de Pârvan cu excelentul argument că *Invictus* are acì aceeași origine ca și *Victor* o altă poreclă cunoscută la acest zeu (Pârvan, *Getica*, p. 146. Totuși se pare că acest cult a fost influențat într'o măsură de religiile orientale, deoarece poartă pe inscripții porecla *sanctus* (C. III, 1573 și 1573 a (Ad Mediam): închinată de un sclav Eutyches) și *Deus Sanctus* (c. III, 10255): «An. Epigr.» 1912 No. 57.

În sfârșit zeul, călăreț, chtonian și răsboinic ori vânător al Tracilor, care a primit dela Greci numele de *Κύριος Ἥρος* și dela Romani acela de Heros, Heros Domnus, Domnus și uneori acel de *Θεὸς μέγας (Deus magnus)* [G. Kazarow, în *Xenia*, 1912, pp. 108—114; Pârvan, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, pp. 167, 216—217, fig. 40—46; Pick, «Jahrb. Arch. Inst.», 1898, pp. 149 și 155] a primit uneori titlul *Invictus* pe unele inscripții din veacul al III-lea. Acestea au fost găstie la Tropaeum (c. III, 12463), la Tomi (c. III, 7592) și în alt loc din Moesia Inferioară (c. III, 7531 din anul 216 d. Chr.). Zeul călăreț a mai primit si titlul *Sanctus* in patru localități din Moesia Inferioară (c. III, 12391=14412 (Konino); 14425 (Dubene); 14424 (Malka Brestnica) «An. Epigr.» 1911 No. 15 (Les Kovets) și la Roma dela soldații pretorieni de origine tracă.(C. VI, 2805=32580, 2803=32580, 2804=32579, 2806=32581, 2807=32582, 3691=30912). Link (*De vocis sanctus usu pagano*. Konigsberg 1910, disertatio, pp. 44—45) a presupus că cuvântul *sanctus* se referă la locul sacru ocupat de mormântul unui erou. El pare să lămurească acest cuvânt prin întrebuințarea sa la vechi autori latini. Cred că această explicație e greșită, deoarece nu lămurește, de ce acest cuvânt apare în inscripții numai dela domnia lui Marcus Aurelius încolo. Apariția sa târzie este o consecință a răspândirii religiilororientale, care au introdus în aceeași vreme în cultele greco-romane și alte titluri ca *Invictus* și *Aeternus*, care și le-au însușit apoi împărații. Din inscripțiile amintite, două au fost ridicate lui *Heros Sanctus* de niște Orientali (c. III, 753 (Tomi): închinată în 216 d. Chr. de trei Orientali; 12463 (Topaeum): închinată de un sclav Ialhetov). O inscripție inedită din Capidava, găsită și citată de Dl. Gr. Florescu, este închinată de un prefect militar unui *[Deus] Sanctus Heros.*

[2]) «Jahreshefte d. Ost. Inst.», 1902, Beiblatt, p. 181.

[3]) «An. Epigr.» 1908 No. 133 (Glava Panega): ridicată de un Trac.

[4]) «An. Epigr.» 1922 No. 70.

[5]) A fost apropiat de: Attis (C. X, 3375; VI, 641), de Sabazios (C. XIV, 1894) și alți zei.

caz, el devenià un zeu astral din Orient [1]). In locul lui Silvanus Sylvester, zeul italic, ocrotitorul pajiştelor înverzite şi al pădurilor stufoase, sincretismul imperial a creat un Silvan solar care poartă uneori pe monumente coroana radiată a soarelui nemuritor [2]). Pentru a învederà acest aspect solar, Silvan a împrumutat atunci numele de Parthaeus, care oglindeşte desvoltarea sa sincretistă. La Aquincum, un prefect al legiunii II Adiutrix a ridicat în secolul al III-lea o inscripţie către *Bona Dea, Panthaeus Sylvanus* şi *Diana Silvana* [3]). In anul 235 d. Chr., doi edili ai coloniei Apulum au închinat o inscripţie lui *Priapus Panthaeus* [4]).

Din această expunere se vede că cultele orientale au înrâurit foarte puternic atât zeii epihorici cât şi zeii străini introduşi în Iliric. Ele au izbutit să le dea o parte din emblemele şi din titlurile lor specifice, câteodată chiar modelul lor plastic. Alţii au fost apropiaţi prin sincretismul imperial de câteva mari divinităţi semitice şi s'au împreunat cu ele. Fiind identificaţi în inscripţii, ei au creiat acei zei cu o mie de nume şi o mie de feţe, cari se numiau Panthaea.

Curentele religioase, care au străbătut Iliricul, au influenţat şi monumentele funerare. Multe semne, care apar pe ele, se lămuresc prin simbolica orientală. Cu cultul lui Baltis şi lui Atargatis, zeiţa siriană, erà în legătură peştele simbolic, consacrat lor [5]). Peştii erau crescuţi în eleşteele sacre alipite la templele zeiţei. Ei erau păziţi de orice atingere şi erau păstraţi pentru ospăţul sacru al acestei zeiţe, la care luau parte numai cei aleşi [6]). Şi alţi zei din Asia Mică şi din ţările semitice au avut peşti sfinţi [7]).

[1]) D-l Cumont, *Sylvain dans le culte de Mithra*, în «Revue Arch.», 1892, vol. XIX, pp. 186—192 a adunat inscripţiile referitoare la acest Silvan şi a publicat două statui de bronz, care îl înfăţişează *(ibid.*, pl. X).

[2]) Relief din Museul Vatican publicat de d-l Cumont, *ibid.*, p. 187.

[3]) C. III, 10394.

[4]) C. III, 1139.

[5]) F. Cumont, *Les Religions Orientales dans le paganisme romain*, 1909. ed. II-a p. 138.,

[6]) Fimmen, s. v. *Ichtys* în Pauly-Wissowa *(Realencyclopedie)*.

[7]) Fimmen, *ibidem*. Vezi pentru acest simbol: Fr. Dolger, *'Ιχθύς*, p. 143 şi urm.; Scheftelovich, «Archiv für Religionswissensch.», 1911, p. 342; Hampel, «Arch. Értesitö» 1912, p. 348 şi urm.; Rostowzew, «Bull. Com. Arch.», (în ruseşte) 1913, p. 44 şi urm. In religia armeană de astăzi, peştele este o putere vătămătoare (vischap) învinsă de marele zeu. Podişul armean conţine nenumărate monumente megalitice în formă de peşti sculptaţi (Rostowzew, «Mém. présentés à l'Acad. des Ins.», XIII, partea a II-a, 1923, p. 404).

Pe trei *cippi*, anteriori secolului II-lea d. Chr. se vede cornul lunei și o stea [1]) sau cornul lunei între două stele [2]). Ele au fost închinate de soldați celtici slujind într'o *Cohors I Montanorum* și de un legionar din legiunea VIII Augusta pe dealul Helenenberg lângă Virunum (Zollfeld). In această localitate au fost invocați alături de zeul celtic Latobius asemuit lui Mars, niște zei orientali, identificați cu zeii din Noric [3]). Cultele siriane au introdus și în alte regiuni dunărene simbolismul astral din Orientul semitic. Unele pietre mormântale din sec. I ori II-lea d. Chr. cuprind cornul lunei, fie singuratec [4]), fie cu o stea [5]), sau cu o stea și doi pești [6]), fie cu un disc solar [7]). Două monumente găsite la Scarbantia și împodobite cu semi-luna au fost ridicate pe mormintele unor negutători veniți din Siria în secolul I-iu d. Chr. [8]). Semnele planetare apar foarte des pe mormintele soldaților orientali.

Astfel semi-luna se vede pe vârful unui cip dela Wallbersdorf lângă Scarbantia, care pomenește un C. Petronius, fiul lui Caius, originar din orașul Mopsistos din Cilicia [9]). El a slujit în *Ala Gemelliana*, și se poate să fi venit în Iliric împreună cu cele cinci legiuni aduse din Orient la începutul răscoalei pannono-dalmatice (6—9 d. Chr.) [10]).

Acest simbolism este cu totul străin politeismului greco-roman. La început Romanii au crezut că vieața nu încetà după moarte, ci urmà în mormânt. Acesta era o casă veșnică, *domus aeterna*, în care cel mort ducea aceeași viață ca pe pământ. Deaceea se îngropau morții cu hainele și cu armele lor și li se aduceau merinde și băuturi, pentru ca să nu în-

---

1) C. III, 4847 și 4849=Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Viena 1913 N. 11 și 48.

2) C. III, 4858=Schober, *op. laud.*, N; 89.

3) C. III, 4809; 4810.

4) Schober, *op. laud*, N. 95—96 și «Arch. Értesitö», 1907 p. 298 fig. 10.

5) Schober, *op. laud*, No. 93.

6) Schober *op. laud*, N. 94. Alt exemplar se găsește în Muzeul din Komoron.

7) «Arch. Értesitö», 1907 p, 297 fig. 8.

8) C. III, 4250 = Schober N. 59—60. Prima piatră a fost ridicată lui L. Canius Cinnamus, negustor, libert al lui Titus, de cei doi fii ai lui Titus numiți T. Canius Aeternalis si L. Canius Cinna.

9) Hoffmann, «Jahreshefte des Oest. Inst.», 1099 p. 240 fig, 117 = Schober N. 270 și fig. 139. Hoffmann a atribuit semi-luna cultului zeului Men, însă aceasta nu pare probabil, deoarece acest cult este aproape necunoscut în Cilicia. (Drexler, S. V. *Men* în Roscher *Ausf. Lexicon* col 2726)

10) Velleius II, 112.

dure foamea ori setea. Morții erau umbre *(Manes, Genii, Lemures)*, cari sburau lângă pământ, aveau grije de familia lor, răsplătiau pe cei buni și pedepsiau pe cei nevrednici [1]). Roma Quadrata a cunoscut și o escatologie pământeană foarte redusă. In mijlocul orașului erà un puț ducând la o cameră boltită, care reprezentà cerul *(mundus)*. De trei ori pe an se ridicà o lespede și se făceà o deschidere, care legà lumea morților cu lumea celor vii [2]). Această concepție primitivă s'a prefăcut sub înrâurirea civilizației grecești, care a introdus o gândire bogată în mituri.

Grecii din veacul al VI-lea și al V-lea în. de Chr. erau convinși că împărăția morților se găsește în centrul pământului. Peșterile, vulcanii, puțurile și orice crăpătură duceau spre ea. In Hades, privit ca o întinsă câmpie cu forme pierdute în întuneric, morții deveniau umbre. Ei aveau o vieață tăcută și vegetativă, fără plăceri, și fără năzuinți, care erà numai un răsunet prelungit al activității lor de pe pământ.

Din veacul al IV-lea în. Chr. încolo, această eshatologie întunecoasă a început să fie înrâurită de filozofia platonică și de religiile mistice [3]). Mai târziu, pătrunderea teologiei orientale a grăbit această prefacere. In vârsta elenistică (pe la 200 în. Chr.), știința alexandrină a admis sub influența egipteană o împărțire întreită a ființii omenești în: corp *(σῶμα)*, suflet *(ψυχή)* și rațiune *(νοῦς)* [4]). Prin aceasta se trecù lesne dela eshatologia pământeană la o eshatologie cerească. După moarte, corpul se nimicià, rațiunea devenià o umbră *(σκία, εἴδωλον, simulacrum)*, care rămâneà în Hades, însă sufletul se urcà la cer. Religiile din Orient, mai ales cultul lui Mithra, credeau că văzduhul este izvorul celor bune, pământul izvorul celor rele și că sufletul, fiind o părticică din Soare, trebue să se întoarcă în cer. Aceste gândiri primite de Alexandrini au schimbat vechea topografie din Hades [5]). Cultele orientale și astrologia au introdus o concepție uraniană a vieții veșnice. Ele învățau că originea sufletului este apropiată de cea divină și că Raiul se află în Lună, care adăpostește pe cei Buni și Fericiți [6]). Gândirea orientală a deosebit de vreme sufletul de trup și l-a despărțit

[1]) Cumont, *After life in the roman paganism*, 1923, p. 44 și urm.

[2]) Cumont, *op. laud*, p, 71.

[3]) A. de Ridder, *L'idée de la Mort en Grèce à l'époque classique*, Paris, 1896, p. 94; 124 și urm.

[4]) Cumont, *After Life in the roman paganism*, pp. 79 și 167.

[5]) Cumont, *op. laud.*, p. 79 și urm., p. 89.

[6]) Cumont, *op. laud.*, p. 126.

de orice legătură cu pământul, ridicându-l până la cerul cel fără margini [1]). Teologia caldeo-siriană a avut o origine astrală. Zeii mari ai Babilonienilor au fost asemuiți cu planetele, zeii mici cu stelele statornice. Toate planetele primiau un cult, iar puterile naturale erau venerate ca niște *στοιχεῖα* [2]).

Această teologie a lăsat urme și pe monumentele din ținuturile Dunării. Pe un cip funerar descoperit la Wallbersdorf, lângă Scarbantia în Pannonia de Sus și datând dela domnia lui Augustus, se observă deasupra unei nișe, care conține portretele celor morți, chipurile celor patru vânturi [3]). Doi tritoni și doi delfini, apar pe arhitravă, înfățișând elementul lichid, iar pe culmea monumentului se găsesc doi lei, cari simbolizează focul. Acest cip bine cunoscut este *cea mai veche mărturie* găsită în provinciile romane despre eshatologia astrală venită din Siria. Acest monument lămurește două pasagii din Virgilius [4]) și din Cicero [5]), care cuprind o concepție asemănătoare. Pe acest cip se văd suprapuse cele trei elemente, aerul mișcat de vânturi, apa și focul, pe care sufletul le întâlnește în plutirea sa spre cer. După învățămintele teologiei orientale, sufletul trebuie să se purifice, trecând prin mai multe zone între pământ și cer: anume, printr'un cerc de apă, din care se naște ploaia și zăpada și printr'un cerc de foc, unde se creează fulgerul [6]). Impins de vânturi, sufletul le străbate și se curăță de orice impuritate pământească. Zona de foc, unde el se limpezește, a fost împrumutată mai târziu de creștinism și a dat naștere purgatoriului.

Intre pământ și lună, unde erà Raiul teologiei caldeo-siriane, se găsiau deci diferite sfere planetare, a căror intrare erà păzită cu cerbicie de niște slujbași *(ἄρχοντες)* [7]).

Altarul bine cunoscut al celor patru vânturi dela Carnuntum cuprinde statuile lui Coelus, a Anotimpurilor și a Vânturilor, care se întâlnesc

---

[1]) Schober, *op. laud.*, No. 180, 190—191, fig. 98—99.

[2]) Cumont, *Astrology and Religion Among the Greeks*, 1912, pp. 2, 32—33.

[3]) H. Hoffmann, «Jahreshefte des Oester. Inst.», XII (1910), p. 228.

[4]) *Eneida*, VI, 740 și urm.: Aliae panduntur inanes, Suspensae ad ventos, aliis sub gurgite vasto, Infectum eluitur scelus, aut exuritur igni. Cf. Cumont, *Astrology and Religion*, pp. 192—193; *After Life*, p. 186.

[5]) Cicero, *Tusculanes*, I, 18, 42.

[6]) Cumont, *After Life*, pp. 185—187.

[7]) Cumont, *op. laud.*, pp. 162-163; *Astrology and Religion*, pp. 193—194. Aceste porți sunt uneori chemate și vămi *(τελωνια)*.

rareori în sculptura antică. El înfăţişează vânturile principale sub chipul unor tineri goi cu plete lungi amestecate cu pene, care amintesc iuţeala lor. Ei suflă deobiceiu dintr'o trâmbiţă lungă. In mijloc, pe faţă, se vede chipul bărbos şi pletos al lui Coelus, la stânga lui, stă un tânăr, Primăvara şi mai la dreapta, Vara; pe latura stângă, se vede Zephyrus şi la stânga lui, chipul tânăr al Toamnei, apoi la dreapta, trupul gol al lui Notus şi trupul bătrân al Iernii. In dos, Eurus şi Notus stau lipiţi la spate [1]).

Vânturile au fost invocate ca nişte puteri ale naturii, *daimones*. Ele erau în legătură cu morţii şi luau parte la apoteoza oamenilor mari [2]). Se credeà că sufletul împăraţilor erà condus în momentul apoteozei de un vânt la cer [3]).

Modelul vânturilor divinizate a fost creat de vreme. Ele au avut în arta elenică mai întâiu chipul unor cai înaripaţi, iar dela secolul al IV-lea încolo, au fost reprezentaţi antropomorfic [4]). În epoca imperială ele apar pe toate monumentele lui Mithra, unde sunt împreunaţi cu cele patru anotimpuri şi au un înţeles cosmogonic[5]). Ele poartă încă părul lung acoperit cu pene, dar buciumul este înlocuit printr'o ţeavă ori o spirală care simbolizează suflarea lor.

Această înfăţişare cosmogonică apare şi pe multe mozaici, sarcofagii şi pietre geme din Imperiu [6]). O inscripţie găsită lângă Kustendil a fost închinată «Vânturilor Salvatoare» *(ἀνέμοις σωτῆρσιν)* [7]).

Pe o lespede de piatră descoperită [8]), în 1905 într'o localitate din comitatul Komáron în Pannonia, se observă trei planete principale în ordinea următoare: Soarele, Semi-Luna şi Pământul. Ele înfăţişează unitatea împărăţiei pământene şi cereşti în Kosmos. Alte două pietre

---

[1]) Cumont, *Textes et Mon. relatifs aux Mystères de Mithra*, II, p. 497; Bormann în «Archeol. Epigraph, Mittheil.», 1893, pp. 188—189.

[2]) Lantier, s. v. *venti* (în Daremberg-Saglio, *Dict. des Ant.*).

[3]) Steinmetz în «Jahrb. d. deut. Arch. Inst.», 1910, p. 54. Pe un diptihon din Sens în Galia, împăratul este călăuzit la cer de două vânturi, unul cu barbă şi altul fără barbă (Daremberg-Saglio, *Dict. des Ant.*, II. p. 276, fig. 2460); pe columna Antonina, un relief înfăţişează apoteoza lui Antoninus şi Faustina, conduşi de Zephyrus la cer (Amelung, *Vatican*, I, 116; Michaelis, *Handbuch*, fig. 851, ed. a VIII-a.

[4]) Steinmetz, *op. laud.*, pp. 33—35; Cagnat-Chapot, «Arch. Romaine», I, p. 416.

[5]) Cumont, *Textes et Monuments*, I, p. 95 şi urm.

[6]) Steinmetz, *op. laud.*, pp. 40—41.

[7]) Kalinka, *Antike Denkmäler*, No. 200.

[8]) Mahler, *Orientalische Literaturzeit.*, X, 1907, col. 419.

găsite în acelaşi loc şi datând din secolul I-iu d. Chr. cuprind un soare având sub ele o semi-lună [1]). Toate aceste semne astrale amintesc nemurirea sufletului şi migraţiile lui după moarte, adică cea mai înaltă dogmă a religiilor orientale.

Aceste semne se văd şi pe monete în secolul al III-lea şi al IV-le d. Chr.

Pe câţiva *cippi* se vede cornul lunei şi sub el, la dreapta şi la stânga, două figuri în echer, compuse din linii, care se taie în unghiu [2]). Două din aceste pietre pomenesc nume epihorice de origine celtică [3]). Liniile de pe ele (Winkelhaken) reprezintă lacătul, care încuià Porţile cerului [4]). Acestea erau păzite cu îngrijire şi sufletul trebuià să le străbată. După ştiinţa babiloneană, soarele treceà zilnic prin ele la fiecare răsărit şi apus. Astrologia caldeană credeà că la fiece apariţie a unei planete, un suflet intrà în cer prin poarta dela Răsărit şi la orice dispariţie de planetă, altul se coborà din cer pe pământ prin poarta dela Apus [5]). Teologia caldeană învăţà — după cum ne spune Porphyrius [6]) — că două porţi sunt deschise în bolta cerească, una în Cancer şi alta în Capricorn. Ele leagă cerul şi pământul. Prin Cancer sufletele se pogoară din cer pe pământ şi trec prin mai multe sfere planetare unde pierd puritatea lor. Când ajung pe pământ, ele se întrupează într'o fiinţă nouă şi duc o vieaţă materială.

Aceleaşi idei orientale se întâlnesc şi în ritualul teologic al lui Mithra [7]). Zervan-Kronos, cel mai înalt zeu din religia mithriacă, care reprezintă Timpul infinit, ţine adeseori pe monumente o cheie în mâna dreaptă sau două chei în ambele mâini [8]).

Dacă imaginea lunei erà răspândită pe monumentele dunărene, închinările făcute zeiţei Luna nu sunt numeroase. Două inscripţii au fost

---

[1]) Mahler, *ibid.*

[2]) C. III, 10571; 3690. Altă piatră a fost descoperită la Csákberény (comitatul Fejérvar). Vezi fig. 1 şi 2, p. 413 la Mahler, «Orient. Literaturzeit.», 1907.

[3]) C. III, 3690: Comius Arausionis filia; 10571: Nemorata Sperati filia; cf. Helder, *Kelt. Sprachschatz,* II, pp. 714; I p. 178 şi 1074.

[4]) Mahler, *ibid.*; Schober, *op. laud.*, pp. 217—218. Aceste linii se întâlnesc şi pe un mormânt din Frigia (Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia,* p. 661).

[5]) Cumont, *Textes et Monuments,* I, pp. 83—84; *Théologie solaire du paganisme* (în «Mémoires présentés par div. savants à l'Acad. des Ins.», 1908, vol. XII, partea a II-a), pp. 415—416.

[6]) *De Antro Nympharum,* X—XII.

[7]) Gasquet, *Essai sur le culte de Mithra,* pp. 60—61.

[8]) Cumont, *ibid.*

închinate la Apulum sub Impăratul Marcus Aurelius către Sarapis, Jupiter, Soare, Isis, şi Luna de un legat imperial al Daciei [1]). La Noviodunum în Pannonia Superioară o inscripţie a fost dedicată lui Luna Augusta [2]). La Apulum altă inscripţie a fost ridicată lui Luna Lucifera [3]).

Emblemele astrale pomenite, anume discul întreg cu sau fără raze şi rozeta soarelui, apoi semi-luna şi stelele, apar foarte des pe *cippi* din Africa nordică romană, unde au fost introduse de vreme de civilizaţia cartagineză şi au fost primite chiar de triburile Libiane [4]). O singură stea înfăţişă planeta Venus, iar cele două stele amintiau steaua de seară şi cea din zorii zilii, care sunt două aspecte ale aceleiaşi planete Venus, aşezate între soare şi pământ, încât se prezintă vederii noastre dimineaţa şi seara.

Semnele planetare se mai văd şi pe alte monumente. Pe un relief al Museului din Copenhaga, se vede o semi-lună înconjurată de stele, care aminteşte credinţa că morţii se duc să locuiască în lună [5]). Aceste semne se întâlnesc încă pe monumentele funerare din Hispania şi Lusitania, mai ales pe acele din districtele Leon, Burgos şi din valea pireneană Arboust [6]). Pe partea lor superioară rotundă se vede o rozetă cuprinsă într'un cerc, care variază mereu, dând naştere la: o semi-lună, o stea cu şase ori cu patru raze, o margaretă stilizată sau o spirală cu raze [7]). Pe unii *cippi* se văd două linii, care se taie în unghiu, alcătuind un echer [8]) asemănător acelui de pe monumentele pannonice. Ele înfăţişează şi aci porţile cerului. Se poate ca unele motive să fi fost moştenite în Hispania din epoca preistorică, însă o mare parte din ele provin, pare-se, dela influenţa orientală [9]). Ele s'au răspândit în această ţară

---

[1]) C. III, 7771.

[2]) C. III, 3920.

[3]) C. III, 1097.

[4]) J. Toutain, *Les Symboles Astraux* în «Revue des Études Anciennes», 1911, pp. 166-168; Cumont, *ibid*, pp. 379—280.

[5]) Cumont, «Comptes-Rendus de l'Académie Ins. et Belles lettres», 1918, p. 365; After *Life*, p. 99.

[6]) Brutails, «Revue des Études Anciennes», 1911, p. 189 şi urm.; *Études syriennes*, p. 87; C. Jullian, *ibid*, p. 89.

[7]) Brutails, *ibid*, p. 116, pl. II, fig. 1—5.

[8]) *Ibid*, p. 116, pl. II, fig. 1.

[9]) D-l Puig y Cadafalch (*Arquitectura romanica a Catalunya*, vol. I, Barcelona 1909, a atribuit aceste motive tradiţiei preistorice, însă d-l Brutails, *ibid*., a recunoscut în ele o influenţă orientală.

și au devenit elemente obișnuite reproduse de arta asturiană și de ornamentația modernă a Spaniei nordice [1]). Steaua cu șase raze, elicea cu raze numeroase și rozeta se întâlnesc în Siria și Frigia [2]) și s'au generalizat mai târziu, trecând în arta bizantină, unde au devenit elemente decorative comune [3]). Toate aceste simbole solare de origine orientală se deosebesc destul de lesne de simbolele heliolatrice, care apar pe obiectele preistorice, anume calul înhămat la un car, lebăda, roata și rotița, svastika, semnele în formă de *S*, coarnele de taur, care se întâlnesc chiar în morminte ca elemente atropaice atât la Celți cât și la Daco-Geți [4]).

Semnele planetare erau în legătură cu vieața omenească. Astrologia caldeană erà convinsă că cunoaște soarta fiecăruia. Mișcările astrelor erau urmărite cu îngrijire și apropiate de existența omului. Fiecare fază solară sau lunară aveà înțelesul ei. Soarele de dimineață sau de iarnă și luna nouă arătau pe prunc, soarele primăvăratec, semi-luna sau primul sfert al lunei înfățișau adolescența. Soarele dela zenit ori din solstițiul de vară și luna plină indicau maturitatea; soarele de toamnă și ultimul sfert al lunei anunțau bătrânețea; în sfârșit, asfințitul soarelui și luna plină cea adevărată prevestiau moartea. Legăturile temeinice dintre sistemul planetar și vieața omenească convinseră pe locuitorii Impărăției Romane de a întrebuință pe morminte simbolica astrală în un scop practic.

Chiar în secolul I-iu d. Chr. populația din unele provincii, ca în Pannonia, a săpat pe lespedele mormântale semi-luna și soarele răsăritor pentru a învià pe bietul mort din întunerec și a-l chemà la o vieață nouă [5]).

Soarele și luna aveau o influență hotărîtoare chiar înainte de nașterea copilului în epoca facerii și urmăriau apoi pe om în orice vârstă din vieața sa, după cum arată Ausonius într'un capitol, în care reproduce

---

[1]) Brutails, *ibid.*, p. 191.

[2]) Ramsay, *Studies in the hist. and art of the eastern prov.*, fig. 8 și 22 A.

[3]) Brutails, *ibid.*, pp. 189—191. Elicea cu raze apare pe mozaicele din Ravenna Dalton, *Byzantine art and archeol.*, 1911, p. 695 fig. 442; 712 fig. 456; vezi deasemeni pp. 680, 682, 712-713.

[4]) Dechelette, *Le culte du Soleil aux temps préhistoriques* în «Revue Archéol.», 1909, I, p. 309 și urm.; *Manuel d'Archéol. préhistorique*, II, p. 413 și urm.; A. Bertrand, *Religion des Gaulois* (1897), p. 140 și urm.; pl. VI; pl. XXII; pl. XXIII; Pârvan, *Getica*, p. 641.

[5]) Mahler, *op. laud.*, p. 418 și urm.

pe Censorinus și teologia caldeană [1]). Semnele planetare, mai ales soarele și luna, și celelalte figuri din zodiac erau foarte răspândite pe monumentele lui Mithra [2]).

In sistemul caldean, soarele (Samash) nu erà numai orânduitorul armoniei cosmice, dar și un făuritor de suflete. Sufletul omenesc își aveà obârșia în foc. Această idee a fost împrumutată în secolul al II-lea de astronomul Hipparchos din Nicea și introdusă în filozofia elenică [3]).

Rațiunea și cele mai multe facultăți ale spiritului, veniau dela soare, pe când corpul erà ieșit din lună. Soarele erà privit ca un ἀναγωγεὺς care atrage părticelele corpului nostru fărămițit după moarte [4]). Mai cu seamă sufletele domnitorilor și ființelor alese erau menite să meargă la cer. Supuse unei atracții psihice, sufletele urmau razele solare până în înălțimile cerești. Zeul soare pricinuià neîncetate migrații între cer și pământ. Asemeni idei se întâlnesc în unele sisteme din filozofia greacă din secolul al IV-lea în. de Chr., mai târziu devin obișnuite în Neoplatonism și în Maniheism. Ele aveau deci o îndoită origine Elină și orientală [5]).

Toată eshatologia astrală e venită din Orient [6]). Cultele astrale alcătuiseră în Babilonia o religie nouă. Teologia caldeană sistematizase credințele, care își închipuiau că lumea morților e în astre.

In epoca elenistică gândirea științifică caldeană s'a întrețesut cu filozofia stoică și cu cugetarea grecească, alcătuind împreună o înaltă dogmatică religioasă, care a devenit temelia tuturor cultelor solare până la dispariția lumii antice. Idea înălțării sufletelor către soare a trecut mai pe urmă în mazdeism [7]) și în maniheism [8]).

---

[1]) Ausonius, *De ratione puerperi maturi*, ed. Peiper, Leipzig, 1886, VII, 8, p. 95; Censorinus, *De die natali*, VIII și urm., ed. Hultsch, Leipzig, 1867; Bouché-Leclerq, *L'Astrologie grecque*, p. 377; La Ville de Mirmont, *L'Astrologie chez les Gallo-Romains*, pp. 45—47.

[2]) F. Cumont, *Textes et Monuments*, II, p. 109 și urm.

[3]) Cumont, *Astrology and Religion*, p. 279.

[4]) Cumont, *La Théologie solaire du paganisme Romain* (în «Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Ins.», 1908, vol. XII, partea II-a, pp. 463—464 și nota 4; *L'aigle funeraire des Syriens* în «Revue de l'Hist. des Religions», 1910, pp. 149—150; *After Life in the Roman Paganism*, 1923, p. 160. Iulianus (*Orat.*, V, p. 173), arată cum s'a trecut dela o atracție pur mecanică la o atracție psihică.

[5]) Cumont, *L'Aigle funéraire*, p. 163, nota 1.

[6]) Cumont, *Religions Orientales*, ed.II-a,p.188 nota 64 și 264;*La Théologie solaire*,p.464.

[7]) Cumont, *Textes et Monuments*, I, p. 37 și 191; Soderblom, *La vie future d'après le masdeisme*, 1901, pp. 37 și 60; Bousset, «Archiv für Religionwissenschaft», 1901, p. 155.

[8]) Flügel, *Mani*, p. 233; Cumont, *Recherches sur le manicheisme*, p. 37.

Totuşi eshatologia arătată nu a rămas statornică. Ea s'a schimbat cu încetul în centrele religioase din Mesopotamia şi Siria, urmând evoluţia teologiei astrale spre un monoteism. Când această teologie şi-a închipuit un zeu «Prea Inalt», care locuià în Aithèr [1]), eshatologia orièntală a admis că sufletul nu se trage numai din soare, ci din Aíthèr [2]). De-atunci soarele a devenit numai un popas în suirea sufletului spre văzduh.

In ori şi care concepţie despre înălţare, gândirea caldeo-siriană, credeà că un vultur călăuzià sufletele în mersul lor şi legà pământul de cer. Acest vultur ἀετὸς ψυχοπομπὸς închinat soarelui, este înfăţişat cu aripele întinse, ţinând o coroană în cioc sau sub ghiare pe monumentele funerare din Siria şi Arabia [3]). El se găseşte deasupra intrării peşterelor siriane, care cuprind morminte, pe sarcofagii, ori pe frontonul monumentelor funerare deasupra portretelor celor morţi [4]).

El este însoţit câteodată de Phosphoros şi de Hesperos, steaua de dimineaţă şi aceà de seară. La început, acest vultur ocupà pe piatra mormântală locul rezervat pentru portretul acelui dispărut. Mai pe urmă el şi-a schimbat aspectul şi a fost înfăţişat ca o pasăre, care însoţeşte ori ridică pe cel mort spre cer [5]).

Acest vultur se zăreşte şi pe monumentul funerar al unui soldat oriental, care a fost recrutat de legiunea XV-a Apollinaris şi a venit cu ea în anul 71 d. Chr. la Carnuntum, unde a fost răpit de o moarte nemiloasă. Fratele lui i-a ridicat un cip, pe care apare vulturul, care a însoţit pe sărmanul mort până la cer [6]).

---

[1]). Vezi mai departe.

[2]) Cumont, *Théologie solaire*, p. 467.; *L'aigle funéraire*, p. 150.

[3]) Cumont, *L'aigle funéraire*, p. 119 şi urm. («Études Syriennes», 1917, p. 42 şi urm.), a adunat toate monumentele siriane pe care se vede acest vultur. Cele mai multe au fost găsite la Zeugma, Hierapolis şi în vecinătatea oraşului Cyrrhus, altele în Arabia.

[4]) Cumont, «Études Syriennes», pp. 49—50.

[5]) Cumont, «Études Syriennes», pp. 38 şi urm., 57 şi urm.; *After Life*, pp. 158—159. In Museul din Copenhaga se vede un cip adus din Roma, care reprezintă un tânăr îmbrăcat în togă şi aşezat pe un vultur sburând (Cumont, «Études Syrienne», p. 87, fig. 39.)

[6]) Schober, *op. laud.*, No. 108, fig. 47; Bormann, «Bericht des Vereins Carnutum», 1908—1911, p. 327 şi urm. = *Der Röm. Limes in Oesterreich*, 1914, vol. XII; Cumont, «Études Syriennes», pp. 69—70 şi fig. 30.

Acest soldat a adus deci în Iliric vulturul simbolic şi alte concepţii religioase, care erau răspândite în Siria chiar înainte de 71 d. Chr. Chipurile celor patru vânturi se văd în colţuri deasupra inscripţiei. Ceva mai sus este un delfin, care pare să înghită un peşte, iar la vârf o figură, care înfăţişează fără îndoială Soarele ori Luna. Şi acì vânturile reprezintă aerul şi delfinul apa dumnezeească, care curăţă sufletul în înălţarea sa spre astrele scânteietoare.

Pe o stelă cu medalion, cuprinzând busturile celor dispăruţi, care se află în Muzeul dela Alba Iulia şi datează din secolul al II d. Ch., se vede deasupra unor genii înaripaţi, un vultur cu coroană în cioc între două rosete [1]).

Monumentele funerare descoperite în ultimii ani în Iliric dovedesc deci întinderea astrologiei caldeane cu semnele sale astrale obişnuite. Ea a pătruns nu numai în clasa oficială, administrativă sau militară, ci chiar în populaţia băstinaşe din ţările Dunării, ca de pildă la Celţii din Pannonia.

Aceasta este un fapt important în istoria religioasă a Iliricului, deoarece mărturiile despre astrologia speculativă ori aplicată sunt foarte reduse în aceste provincii. Folosirea doctrinelor astrale pentru vieaţa zilnică este amintită de *Catalogus Virorum Illustrium* al lui Gennadius, un preot, care a trăit la Marsilia în secolul al V-lea d. Chr. El pomeneşte printre lucrările scrise de Nicetas, episcop de Remesiana la începutul acelui veac, (380-420 d. Ch.) pentru tinerii cari doresc să se boteze, o carte îndreptată contra horoscopului individual *(Liber adversus genethlialogiam)* [2]). Acest izvor arată că credinţele astrologice s'au menţinut în Iliric chiar după biruinţa religiei creştine. Ele au pătruns în massele adânci şi lupta pornită contra lor, acì ca şi în alte părţi, nu a izbutit să le nimicească. Ele au influenţat destul de puternic spiritele în secolul al V-lea d. Chr. pentru ca Nicetas, episcop de Remesiana, să prevestească pe tineri contra unor idei periculoase, care legau vieaţa unui copil ori a unui om de influenţa astrală. Invăţămintele astrologiei orientale s'au păstrat

[1]) Gr. Florescu, *op. cit.* No. 45 şi fig. 39.

[2]) Gennadius, *De viris illustribus*, cap. XII, ed. Ernest Cushing Richardson (în *Texte und Untersuhungen zur Geschichte der alten christl. Literatur*, Leipzig, 1896, vol. XIV): Niceas Romatianae civitatis episcopus conposuit simplici et nitido sermone sex conpetentibus ad batismum instructionis libellos. După ce le aminteşte, Gennadius indică ca a patra lucrare un *liber adversus genethliologiam* (= *genethlialogiam*).

în ținuturile Dunării ca și în Galia până în Evul Mediu [1]. Ele au alcătuit mulțimea de obiceiuri și de superstiții, din care unele au rămas până în zilele noastre.

Asrologia a introdus de sigur în Iliric, ca și în alte provincii, un determinism astronomic și un fatalism astral, care nu țineau seamă nici de rațiune, nici de voință. Acesta s'a păstrat în Europa cu toată împotrivirea crestinismului până în Evul Mediu, iar în Orient a trecut în religia mahometană [2].

Din expunerea noastră se vede că aproape toate cultele aduse de coloniștii orientali în provinciile Dunării au păstrat un aspect militar și nu au pătruns în massele adânci ale populației. Din contră, astrologia caldeo-siriană s'a răspândiț în toate straturile sociale și a influențat chiar pe băștinașii acestor tinuturi cum s'a întâmplat în Pannonia. Ea a avut ca și cultul lui Attis și Cybele un caracter *civil* și *popular*.

Răspândirea astrologiei științifice în Iliric este rezultatul unei înaintări seculare, care i-a dat putință să treacă din templele Caldeei și Siriei în lumea greacă și deacì în lumea romană. Din principiile astrologice, societatea imperială a cunoscut mai ales acele ale astrologiei practice ori apotelesmatică. Mulțimea a primit mai ales genethalialogia, care indicà viitorul fiecăruia și învățà că vieața omenească atârnă în fiecare clipă *în calitate* și *în cantitate* de astre [3].

Originea astrală a astrologiei este bine cunoscută. Știința astronomică dobândită, după multe veacuri de preoțimea din Caldea a fost transmisă treptat lumii elenice. In secolul al IV-lea în. de Chr., Grecii au părăsit vechile nume date de ei planetelor și au primit nomenclatura babiloniană, pe care au împrumutat-o mai pe urmă și Romanii [4]. Trecerea doctrinelor caldeane în cugetarea elenică a întâmpinat de sigur rezistența unor astronomi de seamă ca Eudoxos din Cnidos, Anchialos, Cassandros și Scylax din Halicarnasse [5]. Gândirea greacă nu puteà admite mai ales determinismul astral propovăduit de teologia caldeană [6].

[1] Vezi lucrarea lui H. la Ville de Mirmont, *L'Astrologie chez les Gallo-Romains*, în care a cercetat de aproape influența astrologiei în curpinsul Galiei.

[2] F. Cumont, *Réligions Orientales* pp. 266 și 400.

[3] Bouché-Leclercq, *L'Astrologie grecque*, p. 327 și urm.; 372.

[4] Cumont, *Babylon und die griechische Astronomie* în «Neue Jahreb. f. das klassische Altertum», p. 1911, pp. 2—4.

[5] Cicero, *De divin.*, II, p. 42.

[6] Cumont, *Fatalisme astral et religions antiques* («Rev. d'Hist. et de Litt. Religieuse», 1912, p. 518 — (nouv. série); *Astrology und Religion*, pp. 82 și 154.

Deasemenea cele mai multe şcoale din Grecia, anume epicurienii, peripateticii, noua academie, şi mai târziu scepticii și neopironienii au criticat cu asprime astrologia [1]). Insă pitagoricienii se arătaseră primitori pentru învățămintele ei [2]). Şcoala stoică a admis astrologia pe care filozoful Diogenes din Seleucia pe Tigru, zis şi babilonianul, a introdus-o în sistemul stoic [3]). Stoicenii credeau în solidaritatea întregului univers supus cârmuirii unei *εἱμαρμένη* și deaceea au primit şi determinismul faptelor [4]). Deatunci se observă o întindere a astrologiei, care aduce cu sine și idea fatalistă.

Se ştie că aproape toți fruntașii școalei stoice erau născuți în orașe din Orient [5]). Mintea genială a lui Poseidonios din Apamea a adunat cele mai însemnate cunoștiințe caldeane și le-a contopit cu gândirea greacă, înființând o teologie astrală foarte puternică. Poseidonios, care a fost nu numai un mare om de ştiință, dar și un retor și scriitor plăcut, a făcut legătură între gândirea mediteraneană și gândirea orientală [6]). (la sfârșitul secolului al II-lea și începutul sec. I-iu în de Chr).

Cosmogonia lui Poseidonius a devenit izvorul de inspirație al lui Ptolemaios pentru *Tetrabiblia* sa [7]) și a rămas neatinsă până la sfârșitul civilizației antice.

Deși Caldeenii veniseră în Italia chiar în secolul al II-lea în. de Chr.[8]), astrologia s'a răspândit în societatea romană numai pe temeiul autorității lui Poseidonios. Sprijinită de Varrò și de Nigidius Figulus, ea a pătruns repede în toate clasele sociale și a rămas în ființă în societatea

[1]) Bouché-Leclercq, «Revue Hist.», 1897, p. 241 şi urm.; «Revue d'Hist. des Religions», 1907, p. 180 şi urm.) a arătat atitudinea pe care a avut-o fiecare şcoală faţă de astrologie. Cf. Cumont, *ibid.*, p. 5.

[2]) Bouché-Leclercq, «Revue D'Hist. des Religions», 1907, pp. 182—184. In secolul al IV-lea, în anul 432 în. de Chr., astronomul Meton a creiat la Atena un calendar nou cu ajutorul cunoştinţelor astronomice caldeene.

[3]) Cumont, *Théologie solaire*, p. 478; Bouché-Leclerq, *ibid.*, pp. 242—243.

[4]) Cumont, *Fatalisme astral*, p. 507; *Astrology and Religion*, pp. 69 şi 160.

[5]) Zenon în Kition din Cipru, Chrysippus in Cilicia, Poseidonios în Apamea, Antipater in Tyrus, Diogenes în Babilonia (240—150 în. de Chr.), Arhimedos a înființat în veacul al II-lea în. de Chr. o şcoală în Babilonia.

[6]) Cumont, *Fatalisme Astral*, p. 520; *Le Mysticisme astral dans l'antiquité* în «Bulletin de l'Acad. de Belgique», 1909, p. 259 şi urm.; *Astrology and Religion*, pp. 83—87.

[7]) F. Boll, *Studien über Claudius Ptolomäus* («Jahresh f. Klass. Philologie», Supl. XXI, pp. 49—244.)

[8]) In 139 în. de Chr. au fost izgoniţi din Roma şi Italia (Bouché-Leclercq, «Revue Hist.», 1897, p. 244.)

imperială și la curtea împăraților mai ales sub Augustus, sub împărații Flavieni, sub Hadrian și sub Septimius Severus [1]). Ea a avut în Italia, ca și în provincii, un caracter popular și universal [2]). Domnia lui Septimius Severus, care consultà des pe astrologi, a ajutat fără îndoeală și întinderea ei în Iliric. Se știe că acest împărat a ridicat pe Via Appia un Septizonium sau palat cu mai multe caturi, care reprezentau cele șapte sfere planetare și care erau împodobite cu șapte statui înfățișând zeii săptămânii [3]). Asemenea Septizonia a fost construite în Africa nordică la Lambaesis [4]) și în ruinele dela Hensir-Bedd [5]).

Doctrinele astrologiei au lăsat în monumentele funerare din Africa semne asemănătoare ca acele din Pannonia: discul și rozeta solară, semi-luna, o stea sau două, câteodată o svastica și alte motive simbolice, care nu apar în centrele militare și nu au fost întroduse de armata imperială, ci sunt preromane și de origină cartagineazǎ [6]). Puternicul curent al religiei astrale în Africa a durat până târziu, deși episcopii creștini au luat împotriva ei măsuri drastice [7]). In Galia, unde astrologia a fost adusă mai întâiu la Marsilia în secolul I-iu d. Chr. și a fost în curând bine cunoscută de popor, ea s'a păstrat până în evul mediu [8]). In ținuturile Rinului influența astrologiei apare pe un so'u de monumente: piedestale, rotunde, patrate sau octogonale, împodobite cu chipul celor șapte zei ai săptămânei [9]).

In Iliric s'a descoperit numai un singur monument asemănător. O piatră găsită la Oescus în Moesia inferior, reprezintă cei șapte zei ai săptămânii înconjurați de cruci drepte ori întretăiate în svastica, care

---

[1]) Bouché-Leclercq, *op. laud.*, pp. 247, 253 și urm. Sub domnia lui Augustus Manilius a scris poema sa astronomică și Germanicus a tradus *Phainomena* lui Aratos.

[2]) Cumont, *Religions Orientales*, p. 244 și urm. și J. Toutain, *Les cultes païens*, II, p. 183 au arătat aceasta.

[3]) Dombart s. v. *Septizonium*, în Pauly Wissowa *(Realencyclopedie)* cu bibliografia arătată.

[4]) C. VIII, 2654.

[5]) C. VIII, 14373.

[6]) J. Toutain, *op. laud.*, II, p. 191; *Les symboles astraux* («Revue Études Ancien.», 1911, pp. 165—175). Astrologia a ajutat și întinderea magiei, cunoscută în Africa Nordică prin defixiones (Audollent, *Tabellae defixionum*) și prin procesul lui Apuleius din Madaura.

[7]) J. Toutain, *Cultes païens*, II, pp. 196—199.

[8]) La Ville de Mirmont, *L. Astrologie chez les Gallo-Romains*, 1909.

[9]) Haug în »Westdeutsch. Zeitschr.», 1890, pp. 16 și urm.; E. Mass, *Die Tagesgötter*, 1902.

amintesc stelele [1]. Ştim că sistemul babilonian, care a împărţit cel dintâiu săptămâna în şapte zile şi le-a dat numele planetelor divinizate [2], a fost împrumutat de celelalte popoare semitice: de Mezi şi de Egipteni, şi a trecut mai pe urmă în lumea elenistică şi în Apusul roman, unde cuprindeà seria următoare înfăţişată şi pe monumentul din Oescus: Saturnus, Soarele, Luna, Mars, Mercurius, Iupiter, Venus. Modelul plastic al acestor zei a fost creat în secolul I-iu d. Chr. şi apare sub domnia lui Vespasian [3]. In Germania de sus chipul lor înfrumuseţează încă relieve, statuete de bronz şi de argint şi alte obiecte [4].

Până acum acestea lipsesc în Iliric.

Cultele orientale erau izvorîte dintr'o teologie solară meşteşugită desvoltată în bogatele temple din Siria sub influenţa caldeană [5]. Mişcările astrelor inspiraseră Babilonienilor noţiunea de eternitate, care s'a păstrat mai pe urmă în centrele sacerdotale din Siria. Toţi zeii sirieni au primit titlul *aeternus* şi erau nişte zei solari, reprezentând văzduhul luminos [6]. *Teologia din Siria a fost o uranografie.*

Prin mijlocirea cultelor orientale s'au transmis în Iliric concepţiile civilizaţiei caldeo-siriane. Zeii semitici au introdus în valea Dunării, ca în întregul Apus, idea de *Suveranitate* şi de *Atotputernicie* divină [7].

Toţi zeii solari aveau diverse titluri, cari erau împrumutate dela cultele din Orient, şi caracterizau natura lor: *Aeternus* [8], *Invictus* [9], dăruit tuturor divinităţilor solare şi mai cu seamă lui Mithra [10], *Omnipotens* [11], *Sanctus*, *Sanctissimus* [12], *Exauditor* [13]. Titlul *Deus Omnipotens*, care arată

---

[1]) Kalinka, *Antike Denkmäler*, No. 148 şi pp. 371—373.

[2]) Haug în «Westdeutsche Zeitschr.». 1890, pp. 18—22.

[3]) Haug, *op. laud.*, p. 40 şi No. 20.

[4]) Anume lămpi, urcioare de bronz, mozaice, cleşte, dulăpioare (Haug, *op. laud.*, p. 40 şi urm.).

[5]) Cumont, *Religions Orientales*, p. 184; *Théologie Solaire*, p. 451 şi urm.

[6]) Cumont, «Revue Archéologique», 1886, p. 188 şi urm.

[7]) Cumont, *Religions Orientales*, pp. 190—191; *Théologie solaire*, pp. 457—459, 466.

[8]) Cumont, «Revue Archéol.», 1886, p. 188, 191—192; Pauly-Wissowa, *Realencyclopedie*, I, pp. 696—697; Ruggiero, *Dizion. Epigr.*, I, p. 320.

[9]) Cumont, «Revue Archéol.», XIX, p. 192 nota 2; «Archiv f. Religionwissenschaft», IX, p. 326.

[10]) Cumont, *Textes et Monuments*, I, pp. 288—289

[11]) H. Graillot, *Les dieux tout puisants* («Revue Archéol.», III 1904, seria 4-a p. 322 şi urm).

[12]) Cumont, *Religions Orientales*, pp. 179—180.

[13]) C. V, 8208; Cumont, Pauly-Wissowa, *ibid*; Ruggiero, *ibid*.

atotputernicia zeilor și neputința oamenilor, a fost dat lui Mithra [1]). Dea Syria [2]), Attis și Cybele [3]) și altora, atât în Iliric cât și în alte părți. Cuvintele *Sanctus*, *Sanctissimus* (*ἅγιος*), exprimau *sfințenia* care caracterizà pe zeii semitici. Ele se întâlnesc rar în lumea elenică și oglindesc aproape totdeauna o influență orientală [4]). In epigrafie, nu apar înainte de domnia lui Marcus Aurelius [5]). Am văzut că uneori aceste porecle au fost atribuite și unor zei romani ori străini, cari au suferit influența teologiei orientale, cum au fost Silvanus Panthaeus [6]) ori divinitățile din Panteonul tracic.

Cultele solare au introdus în Iliric o *credință uraniană*, care se îndepărtà de vechiul politeism greco-roman și *idea de sfințenie*, care va fi moștenită de religia creștină.

Eshatologia lumii mediteraneane legà de pământ vieața veșnică. Credințele caldeo-siriane au rupt firul cu trecutul și au adus cu ele o concepție mai atrăgătoare, mai luminoasă despre vieața sufletului, pe care l-au îndepărtat de sfera pământească ridicându-l către văzduh. Cultele orientale din Iliric reprezentau „Sori" de origine, fie caldeană ca diferiți Baalim semitici, fie iraniană ca Mithra. In orice caz, vedem că o bogată heliolatrie s'a introdus în ținuturile Dunării pe la mijlocul secolului I-iu [7]).

Fundamentul acestei heliolatrii imperiale trebuie căutat în știința astrală a preoților caldeeni [8]). Soarele devenise pentru ei stăpânul lumii, motorul tuturor fenomenelor universale, conducătorul mișcărilor

---

[1]) C. X, 1479; III, 7779 (Dacia); Cumont, *Textes et Monuments*, II, p. 471 No. 367 c.

[2]) Apuleius, *Metam.*, VIII, 25: *Omnipotens et Omniparens dea Syria.*

[3]) C. VI, 502 și 508. Attis și Cybele au fost venerați de vreme în Africa Romană ca niște *dii omnipotentes* (Graillot, «Revue Archéol.», 1904, I, p. 332 și urm.).

[4]) Robertson Smith, *The religion of the Semites*, ed. II-a Londra, 1894, p. 466 și urm.; Cumont, *Religions Orientales*, p. 363 nota 4.

[5]) G. Link, *De vocis sanctus usu pagano*, Konigsberg, 1910, *Disertatie*, p. 66.

[6]) C. VI, 695; VIII, 1038; un relief din Museul Vatican publicat de Cumont, «Revue Archéol.», 1892, XIX, 1, pp. 186 și 187.

[7]) Se știe că în anul 71 d. Chr. leg. XV Apollinaris s'a întors din Orient la Carnutum și a adus acolo cultul lui Mithra, pe care l-au primit îndată și soldații leg. X și XIII Geminae din acel castru (Cumont, *Textes et Monuments*, I, p. 253; *Mystères de Mithra*, ed. III-a 1913, pp. 46—47). Deasemeni o parte din monumente cu semne astrale datează din secolul I-iu (Schober, *op. laud.*, No. 11, 48 și 59, 89.)

[8]) D-l Cumont a arătat aceasta în frumosul său studiu: *La Théologie solaire du paganisme romain*, p. 449 și urm.

planetare, atotputernicul creator și dătător de vieață. Mai târziu concepția antică despre soare a înaintat cu un pas. El a devenit un izvor de lumină inteligentă *(φῶς νοερὸν)*, adică o rațiune conducătoare a lumii [1]). In vârsta elenistică gândirea caldeană și gândirea greacă au avut neîncetate legături și s'au întregit una pe alta. Din conlucrarea lor s'a alcătuit aceà Cosmogonie pe care Poseidonios din Apamea a ridicat-o la înălțimea unui sistem coordonat de știință și care a devenit temelia întregii heliolatrii antice [2]). Apoi astrologia irano-caldeană și elenistică a trecut la Romani prin mijlocirea lui Poseidonios, care a fost dascălul gânditorilor și al clasei de sus din Roma. Se știe că el a fost izvorul principal al lui Cicero în *Somnium Scipionis*, al lui Manilius, al lui Seneca și mai târziu al lui Apuleius din Madaura [3]). Dejà la sfârșitul veacului I-iu, Plinius [4]) a primit soarele ca pe cea mai înaltă divinitate și alți astrologi au împărtășit această părere [5]).

Totuși, provinciile orientale nu au pierdut întâietatea spirituală. Fermentația religioasă, care frământà conștiințele Orientului păgân, a dat naștere unui «Soare neînvins», creator de cosmos *(δημιουργός)* și mântuitor de oameni *(σωτήρ)*, izbutind să creeze un panteism astronomic cu tendințe monoteiste [6]). Dar pe la mijlocul veacului al II-lea o nouă credință și-a croit drum în clerul din Siria: credința în un Dumnezeu «Prea Inalt» (*Summus*, *Exsuperantissimus*, *ὕψιστος)* și Atotputernic *(Omnipotens)*.

Soarele erà numai oglinda acestuia [7]). Inrâuriți de acest gând și neoplatonicii au redus astrele la niște semne *(σημεῖα, σημαντικόν)* ale voinței divine [8]). Heliolatria imperială a admis atunci un singur zeu inteligibil *(νοητός)*, acela pe care îl întâlnim în filozofia neoplatonică.

---

[1]) D-l Cumont, *op. laud.*, p. 461 nota 2 și 3, a adunat textele toate referitoare la această concepție.

[2]) Bouché-Leclercq, «Revue Hist.», 1897, pp. 242—243; Cumont, «Buletin Acad. Belgique», 1909, p. 259; *Astrology and Religion*, pp. 183—187.

[3]) Cumont, «Archiv f. Religionwissenschaft», IX, pp. 329—331. Se știe că lucrarea *de Mundo* a lui Apuleius reproduce un tractat *περὶ κόσμου*, compus în secolul al II-lea d. Chr. și inspirat din Poseidonios.

[4]) Plinius, *N. Hist.*, II, 5, 13.

[5]) Cumont, *Théologie Solaire*, p. 460 nota 3.

[6]) Cumont, *op. laud.*, pp. 466—467.

[7]) Cumont, *op. laud.*, p. 467; «Archiv f. Religionwissenschaft», IX, p. 323 și urm.; *After Lift*, p. 108; H. Graillot, «Revue Archéologique», III (1904), pp. 328—331.

[8]) Bouché-Leclercq, «Revue Hist.», 1897, pp. 281, 283.

Ideile orientale despre lume s'au introdus la Romani mai întâiu în literatură și în știință, dar dejà în veacul I-iu d. Chr. au început să pătrundă în popor, alcătuind în veacul al II-lea un curent năvalnic, care, ajutat de politica imperială, s'a răspândit repede în provincii. Monumentele din Iliric [1]) arată că teologia orientală a fost cunoscută sub domnia lui Augustus în ţinuturile Dunării, unde a lăsat cea mai veche mărturie și unde întinderea ei a fost înlesnită de numeroasa populație civilă și militară venită din Orient. Iliricul a primit mai de vreme teologia caldeană, decât celelalte provincii, afară de Africa Nordică, unde Cartaginezii au adus din veacul al VIII-lea în. de Chr. unele dogme astrologice.

Introducerea lor în Iliric s'a făcut mult mai de vreme decât în regiunile Rinului, unde monumentele influențate de ele se înșiră între sfârșitul veacului al II-lea și al III-lea [2]). Provinciile dela Dunăre au stat deci în fruntea marilor curente religioase din Imperiul Roman.

Intinderea cultelor solare din Iliric lămurește și politica pe care au avut-o în veacul al III-lea și al IV-lea împărații Romani, cari se trăgeau mai toți din aceste părți și care au ridicat cultul Soarelui neînvins la rangul unei *religii de Stat*. Regiunile dunărene erau atunci în fruntea mișcării atât religioase cât și politice din Impărăţie.

Cultele solare au introdus în valea Dunării, ca în alte provincii, noui gândiri spirituale împreună cu o mai înaltă concepție despre vieață. Civilizațiile din Orient au fost sacerdotale. Preoțimea lor nu erà o magistratură ca la Greco-Romani, ci o înaltă slujbă și un apostolat. In temple, ea lucrà și pentru știință. Religiile orientale lipsite de formule abstracte ori juridice, entuziasmau sentimentul și conștiința [3]). Ele au răspândit în Iliric, ca în întreaga lume imperială, năzuința de puritate etică și intelectuală, aspirația către o vieață mai demnă și preocuparea pentru o altă vieață decât cea pământeană.

De sigur că religiile orientale nu au împiedecat și alte culte și credințe de a se întinde în Iliric. Alături de teologia orientală, epigrafia dunăreană oglindește concepțiile celor două curente principale și potrivnice din Impărăția romană: școala epicureană și școala stoică. Doc-

[1]) Cumont, *Théol. Solaire*, p. 467.

[2]) Monumente din Iliric datând din veacul I d. Chr.: c. III, 4250. (Schober, *op. aud.*, No. 59) 4847, 4849, 4858; Schober, *op. laud.*, No. 11, 48 și 89).

[3]) Cumont, *Religions Orientales*, ed. II 1909, p. 43 și urm.; J. Réville, *La Religion sous les Sévères*, pp. 51—52, 144—145.

trina epicureană credeà că corpul alcătuit din atome și sufletul, părticică din el, dispar prin moarte. Ființa slabă și trecătoare, omul se preface în cenușe și este înghițit fără urmă. Respingând orice supraviețuire a ființii noastre, ea îndrumà prin nihilismul său filosofic gândirea spre plăcere [1]). In panteismul stoic, sufletul erà o parte din dumnezeire, un *πῦρ τεχνικὸν* sau o flacără (*πνεῦμα πυρῶδες*, *anima inflammata*), apropiată de divinitate. Epictete privià pe om ca o bucată din dumnezeire [2]). Pentru stoici omul, care este un microcosm, este legat de întregul univers, în care toate sunt solidare. Și vieața cosmică e alcătuită din cicluri, cari sfârșesc prin incendiu (*ἐκπύρωσις*). Totuși doctrina stoică despre nemurire se deosebià mult pentru fiecare filosof din această școală. Chrysippus și Poseidonius au admis nemurirea sufletului până la viitorul incendiu universal [3]). Alți filosofi ca Panetius Seneca, Musonius, Epictete, Marcus Aurelius, nu au crezut cu certitudine în nemurire [4]).

Invățămintele ambelor școli se întâlnesc în epigrafia Iliricului [5]). Mai ales stoicismul a inspirat numeroase inscripții. El apare destul de limpede în o poemă epigrafică din Moesia, în care cel mort se tânguește că trupul său alcătuit din pământ, apă și aer cald zace ca un bolovan în mormântul rece [6]).

Altă inscripție din Salona exprimă ideia, caracteristică la stoici, că trupul fărămițit a devenit cenușe, dar că aerul a ridicat sufletul spre văzduh [7]).

Alte inscripții funerare, cuprind diverse formule, care trădează influența ideilor stoice. In Noric [8]), Raetia [9]) și Pannonia de jos [10]), unele au fost închinate către Dii Manes et Perpetua Securitas, în Panno-

---

[1]) E. Rohde, *Psyche*, II, p. 331 și urm. (ed. a VI-a); Cumont, *After Life*, p. 7 și urm.

[2]) Epictete, *Dissert.*, I, 14, 6; II, 8, 11.

[3]) Cumont, *op. laud.*, p. 13.

[4]) E. Rohde, *op. laud.*, II, pp. 322—324; Cumont, *op. laud.*, pp. p13—15.

[5]) Vezi V. Pârvan, *Gânduri despre vieață și moarte la Greco-romanii din Pontul stâng*.

[6]) «Archeol. Epigr. Mittheil.», VI (1882), p. 30 No. 60 (lespede de calcar din Museul Național de Antichități de sigur din Dobrogea). Se poate comparà cu lespedea de marmură a lui Dionysios, fiul lui Poseidonios, care invită pe trecător să privească chipu său mut de piatră («Archeol. Epigr. Mittheil.», 1882, p. 6 No. 10).

[7]) C. III, 6384: *corpus habent cineres, animam sacer abstuht aer*.

[8]) C. III, 5472; 5777—5780 (pe valea râului Mur).

[9]) C. III, 5813, 5833, 5824 (Augusta Vindelicorum), 5948 (Castra Regina), 5890.

[10]) C. III, 3989 etc.

nia Superior către Dii Manes Aeterna Quies et Perpetua Securitas [1]), în Raetia către Memoria et Perpetua Securitas [2]), Dii Manes Perpetua Sanctitas et Mem oria dulcissima [3]), în Noric către Perpetua Securitas [4]), în Dalmatia la Domus Aeterna [5]), Domus Aeterna et Perpetua Securitas [6]), în Pannonia Inferior la Domus Securitas [7]).

Filosofia stoică a admis de vreme o eshatologie cerească [8]) în urma legăturilor sale prelungite cu teologia orientală. Se poate deci admite că aceste inscripții mormântale conțin și idei împrumutate *indirect* dela religiile orientale. Populația romană din cuprinsul Iliricului a avut în deobște o concepție destul de modestă și de optimistă despre vieață. Aceasta se întrezărește la coloniștii latini din Moesia orientală ori din Scythia mică și la locuitorii centrelor elenice de pe coasta pontică. Ei prețuiau vieața cu plăcerile ei [9]). Alături de ei, locuitorii traci, fie *Bessi* veniți din sudul Hemului, fie Daci coborîți din câmpia muntenească, păstraseră credințele lor seculare și apropiaseră zeii lor de acei elenici, introducând sărbătorile lor naționale chiar în orașele grecești vecine [10]). Intre religia și eshatologia mai primitivă ale ținuturilor tracice și eshatologia mai nuanțată din orașele romane ori grecești erà de sigur o mare deosebire. Totuși în amândouă concepțiile nu existà un ideal etic foarte înalt. Civilizația elenică creiase, afară de gândirea orifcă și de misterii, o religie dionisiacă și o religie apolinică. Iliricul oriental a cunoscut de sigur aceste curente [11]).

Introducerea religiilor orientale a condus gândirea mai departe. Ele au răspândit concepții nouă despre dumnezeire și legăturile ei cu om. Ele au impus o eshatologie cerească foarte înaltă și o religie astrală stăpânită de idea de *puritate*, de *sfințenie*, de *venerație* față de Atotputernicia divină și de *mântuire*, care a pregătit calea creștinismului.

---

[1]) C. III, 4275, 4277 *(Adiaum)*: cipul unui soldat din leg. I Adiutrix; 4315 *(Brigetio)*.
[2]) C. III, 5830: mormântul unui negustor.
[3]) C. III, 5960 (Castra Regina).
[4]) C. III, 5362 (Solva).
[5]) C. III, 3990, 6380 (Salona): o pereche de Frigieni.
[6]) C. III, 3985 (Siscia).
[7]) C. III, 13382 (Transaquincum).
[8]) R. Rohde, *op. laud.*, II, p. 379 și urm.
[9]) V. Pârvan, *Gânduri despre vieață și moarte la Greco-Romanii din Pontul stâng*, 1920, pp. 21—25.
[10]) Putem amintì *Diombria* la Callatis, *Darzaleia* la Odessos.
[11]) Pârvan, *op. laud.*, pp. 23 și 37—39.

Eshatologia orientală și înalta sa dogmă despre nemurire a găsit unele ținuturi dela Dunăre dejà pregătite prin vechile culte indigene ale populațiilor locale. Valea de sus și de mijloc a Dunării erà locuită de Celții veniți în veacul al IV-lea în. de Chr. Se știe că nemurirea sufletului a fost una din credințele principale ale religiei celtice [1]. Deși ideile lor despre vieața veșnică au rămas neprecise, Celții au cunoscut pe semne și o doctrină a transmigrării sufletelor [2]. Se pare că popoarele celtice au avut o religie uraniană ca și popoarele indoeuropene primitive [3]. Concepțiile celtice se apropiau de teologia orientală, cu toate că eshatologia lor se deosebià în multe puncte [4]. Acest fapt a îndemnat pe Celții din cele două Pannonii și din Noric să primească repede eshatologia siriană care o puteau înțelege, deoarece se potrivià cu tradiția lor. In același fel se lămurește și grabnica răspândire a simbolismului astral în Pannonia.

O evoluție asemănătoare s'a întâmplat de sigur și la locuitorii Daco-Geți dela nordul Dunării. Religia lor se îndepărtà deaceea a Tracilor sud-dunăreni, cari au avut un panteon sub-pământean și un Hades în centrul pământului ca și Frigienii și Grecii clasici. Din contră Geții păstraseră uranismul străvechiu al popoarelor nordice din vârsta bronzului [5]. Se pare că ei au avut un singur zeu, care locuià în cer. Nemurirea sufletului erà la ei o dogmă foarte importantă, care a uimit și pe gânditorii Greciei, iar idealismul lor se doesebià de credințele celorlalte popoare tracice [6], apropiindu-se de concepția Celților și Germanilor și de religia veche indo-europeană [7]. Se știe că vechea sărbătoare tracică a lui Dionysos, care prevestià renașterea naturii și venirea verii, s'a păstrat sub ocupația romană, fiind asemuită cu sărbătoarea italică a rozelor ori Rosalia [8]. Această sărbătoare, când se împo-

[1]) G. Dottin, *Religion des Celtes*, Paris, 1908, p. 36—37; *Religion des Gaulois* («Rev. Hist. des Religions». 1898, extras p. 15).

[2]) G. Dottin, *op. laud.*; A. Macculoch, *The Religion of the Celts*, 1911 (Edinburg, p. 348 și urm.).

[3]) A. Bertrand, *Religion des Gaulois*, p. 88 și urm.; Pârvan, *Getica*, pp. 156—160, 178.

[4]) Raiul celtic este deosebit de Raiul caldeo-sirian și se găsià în o insulă înconjurată de mare, dar în ambele raiuri locuitorii erau nemuritori și invizibili (Macculloch, *op. laud.*, pp. 362 și urm., 380).

[5]) W. Rigeway, *Early Age*, I, p. 481 și urm.

[6]) Pârvan, *Getica*, pp. 160—161.

[7]) Pârvan, *ibid.*, și pp. 738—739.

[8]) Tomaschek, *Über Brumalia und Rosalia* («Sitzungsberichte der Wien. Akad.», phil.-Hist. Klasse, 1868, vol. 60, pp. 367 și urm.; Nilsson, s. v. *Rosalia* în Pauly-Wis-

dobià mormintele cu roze şi se făceà adeseori un praznic în amintirea celor morţi [1]), a fost răspândită în Iliric, unde s'a contopit cu festivitatea tracică.

La Brigetio în Pannonia de Sus, Rosalia sunt pomenite la 220 d. Chr. şi au fost sărbătorite pe la 1 Iunie [2]).

In Pannonia de Sus, această sărbătoare mai este amintită în aceà vreme la Emona [3]) şi la Savaria [4]).

Teologia orientală în cele două Pannonii nu a nimicit aceste credinţe indigene sau italice, ci le-a respectat şi s'a amestecat cu ele, întărind tendinţele spirituale, care le erau comune. Intinderea cultelor orientale şi doctrinelor caldeo-siriane în Pannonii şi în Dacia se lămureşte destul de bine şi prin ideile religioase apropiate ale Celţilor şi Daco-Geţilor. Ca şi Semiţii, ei au avut o religie cerească şi au crezut în supravieţuirea sufletului omenesc. In Dacia şi în Pannonii curentul oriental s'a suprapus credinţelor locale cu care se asemănà în multe şi a sprijinit desvoltarea lor. Se pare că teologia orientală a completat în acest chip teologia Celţilor şi Daco-Geţilor.

* * *

In cercetarea de faţă, noi am urmărit unele chestiuni şi tendinţe nouă documentate prin materialul existent, descoperit mai ales în ultimii ani. Nu am putut adâncì, nici discutà în acest articol toate consecinţele sociale şi religioase, cari le-a avut întreita colonizare civilă, comercială şi militară în Illyricum [5]). Totuşi se vede din expunerea noastră că o

sowa, *Realencyclopedie* (Neue Bearbeitung, 1914, co.l 1111). V. Pârvan, *Contribuţii epigrafice la Istoria creştinismului daco-roman* p. 112 şi urm.

[1]) C. III, 662, 703 (Philippi); c. III, 14214 (26) [*vicus Ulmetum* în Dobrogea]; Nilsson, *ibid.*

[2]) C. III, 11042: un Roman cere împodobirea mormântului său cu roze la *Rosalia* şi dă o sumă pentru cumpărarea unei *schola* pentru un colegiu.

[3]) C. III, 3893.

[4]) C. III, 4185.

[5]) Am cercetat acì aceste probleme cu o parte din materialul publicat. Istoria răspândirii civilizaţiei orientale în ţinuturile Dunării este un subiect larg, care cere alcătuirea unui repertoriu epigrafic şi arheologic asemănător acelui întocmit de d-l Cumont pentru ıeligia lui Mithra (*Textes et Monumets relatifs aux Mystères de Mithra* vol. II (1896). Dar acesta întâmpină mari greutăţi, deoarece o mulţime de monumente de caracter religios sunt încă nepublicate şi împrăştiate în diferite musee din Europa Centrală şi Sud-Estică.

urmare foarte însemnată a fost o nouă îndrumare în vieața religioasă din aceste provincii.

Materialul pe care l-am adunat aci prezintă *câteva* aspecte ale colonizării orientale în Iliric și dovedește cât a fost de întinsă.

Ea arată însemnătatea pătrunderii orientale în ținuturile Dunării. Am putut să ajungem astfel la câteva rezultate noui, care sunt următoarele:

I. Iliricul a avut o întreită colonizare orientală: civilă, militară și comercială, care au populat și au civilizat multe regiuni. Cele două prime colonizări au fost cele mai însemnate. Colonizarea militară, care s'a făcut prin veteranii orientali ieșiți din legiuni și din corpurile auxiliare, a fost foarte deasă în Pannonia inferioară, mai ales în jurul castrului Intercisa, unde a reușit să creze o nouă clasă de populație de origine siriană peste un vechiu strat celtic. Această clasă s'a romanizat încet și a alcătuit în curând o numeroasă rezervă siro-romană din care s'au alimentat cele două legiuni pannonice, I și II Adiutrices.

Coasta pontică a mai primit imigranți din Asia Mică în orașele grecești din Sciția Mică și Thracia ca și în acele din Bosforul Tauric și din Rusia Sudică. Această populare a ajutat la înflorirea centrelor grecești, unde a sporit numărul locuitorilor, dar a adus puțină contribuție la organizarea vieții în ținuturile din lăuntru. Ea s'a topit în massa elenică din *πολεῖς*. Sciția Mică și Moesia orientală a fost colonizate și civilizate de *Apuseni*, anume de veterani și țărani de origine romană.

II. Una din consecințele însemnate și durabile ale colonizării orientale în Iliric a fost răspândirea religiilor orientale. O mulțime de culte, mai ales din Orientul Semitic, au fost aduse în aceste provincii. Unele ca zeii Glykon, J. O. M. Commagenorum, Baltis, Aziz, Baal-Marcod, zeii naționali din Palmyra nu sunt cunoscuți în alte regiuni din Apus și se întâlnesc numai în provinciile Dunării și în Africa nordică. Această pătrundere a fost puternică mai ales în Pannonia și în Dacia, unde a

Un repertoriu monumental epigrafico-arheologic pentru Dacia, care să cuprindă materialul adunat în Transilvania după modelul lucrărilor lui Kalinka, (*Antike Denkmäler in Bulgarien*, Viena 1906); Hoffmann (*Römische Militärgrabsteine aus den Donauländer*), Ar. Schober (*die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Viena 1923), G. von Kieseritzky și K. Watzinger (*Griechische Grabreliefs aus Südrussland*, Berlin, 1909), nu există până acum (colegul meu d-l Florescu, a pregătit un asemenea repertoriu, încă inedit, pentru Dacia Superior pe care l-am putut folosi mai sus).

In sfârșit o problemă importantă este și aceà a *influenții egiptene* în Iliric, pe care am lăsat-o de o parte în această cercetare.

fost ajutată de colonizarea orientală. Cultele orientale, mai cu seamă zeii semitici, au pătruns în deosebi în armată și în clasa administrativă, în castrele și stațiunile militare. Ele s'au răspândit mai puțin în populație. Dimpotrivă cultul lui Cybele și Attis a fost mai popular în marile centre de pe coasta pontică și dalmatică și în acele din interior.

III. In Iliric ca în alte provincii, religiile orientale răspândite au avut o origine îndoită: iraniană prin cultul lui Mithra și siro-anatolică prin zeii semitici și asianici. Afară de aceștia, ținuturile Dunării au cunoscut *o puternică influență iraniană nord-pontică*, adusă de năvălirile scitice dejà în veacul VIII—VI în. de Chr. Migrațiile iraniane spre Apus au introdus de vreme în valea Dunării cultul «Marei Zeițe» indigene din Rusia sudică și poate încă al altor zei. Această influență a fost păstrată prin invaziile necontenite în țările Dunării, mai ales prin înaintarea Sarmaților, cari s'au așezat pe la 50 d. Chr. în pusta ungurească, apoi sub Impărăția romană prin atacurile neîncetate ale Alanilor în Moesia și Dacia, prin mutările în massă de populații barbare, printre cari și sarmatice, pe pământul roman, în sfârșit prin corpurile de *Bosporani*, recrutați în Crimea. Cultele iraniane s'au întins astfel și s'au amestecat cu cultele orientale și tracice cum arată tăblițele dunărene, zise ale «Cabirilor». Perechea «Marei Zeițe» chtoniane din Sudul Rusiei, împreunată de Iranieni cu zeul lor național Solar, întâlnind cultul tracic al Cabirilor și zeii orientali, a devenit o triadă, compusă din o zeiță și doi cavaleri *Acvinii*, asemuiți cu Dioscurii elenici. Această triadă a împrumutat dela zeii sirieni peștele simbolic, chipul Soarelui și Lunei, stelele și încă alte elemente simbolice. Sincretismul acesta încurcat este fără îndoeală opera soldaților și coloniștilor veniți în Iliric din Siria ori Asia Mică și din Regatul Bosforului.

IV. Intreita colonizare din Iliric a înlesnit întinderea cultelor din Orient, chiar dela sfârșitul veacului I d. Chr. Astrologia și eshatologia astrală au fost aduse acolo la începutul Impărăției Romane.

Mișcarea religioasă din Iliric a fost premergătoare aceleia din alte provincii ale Statului Roman. In Pannonia s'a descoperit cea mai veche mărturie provincială despre teologia orientală: un monument din epoca lui Augustus, care lămurește câteva versuri din Eneida lui Virgilius. Dejà în veacul I-iu d. Chr. simbolismul astral a fost cunoscut de populație, mai ales în Pannonia, unde întinderea sa a fost înlesnită de coloniștii și soldații orientali. El se răspândise și printre băștinașii Celți. Astrologia s'a păstrat în țările Dunării încă după biruința creștinismului și lupta

pornită contra ei de episcopii creştini ca Nicetas de Remesiana în secolul al V-lea d. Chr., nu a putut s'o nimicească. Invăţămintele ei au alcătuit mulţimea de superstiţii păgâne, care s'au transmis Evului Mediu şi au durat până în zilele noastre.

Astrologia a adus de sigur cu sine şi în Iliric fatalismul astral.

V. Religiile orientale au răspândit în Iliric o concepţie mai spirituală şi mai înaltă de vieaţă. Teologia caldeo-siriană a introdus o heliolatrie şi o eshatologie cerească. Fără îndoeală că doctrinele ei nu au fost exclusive. Vechile credinţe greco-romane cât şi ideile celor două curente mai însemnate de filosofie din Impărăţie, şcoala epicureană şi şcoala stoică, nu au încetat de a aveà reprezentanţi şi în regiunile dunărene, cum ne-o arată epigrafia. Totuşi se pare că alături de ele un curent zilnic mai vioiu şi mai puternic şi-a croit drum în conştiinţa Iliricului: religia astrală din Orientul semitic. Aceasta s'a întins mai repede şi mai lesne ca în alte părţi, deoarece găsià calea deschisă de colonizarea orientală. Ar fi de sigur cutezător să se hotărască cu precizie întinderea acestei religii astrale cu toate consecinţele ei. Descoperirile viitoare vor lămurì aceasta. Totuşi se poate admite acum că religia astrală a fost stăpânitoare în cele două Pannonii şi pe semne încă în alte ţinuturi dela Dunăre.

Se pare că întinderea ei în aceste părţi a fost uşurată de religiile populaţiilor locale ca la Celţii din Pannonii, cari aveau credinţe asemănătoare cu ale popoarelor semitice. Ca şi acestea, ei credeau în nemurirea sufletului şi aveau o religie uraniană. Această asemănare între religii a înlesnit de sigur primirea teologiei orientale şi a simbolismului astral la unii Celţi din valea mijlocie a Dunării. Şi populaţiile getice dela Nordul Dunării au avut un uranism, cu totul deosebit de religia celorlalţi Traci şi apropiat de zeii solari din Mesopotamia şi Siria. Şi ei au crezut în nemurire. Acest fapt ne ajută să înţelegem mai bine marea desvoltare a cultelor orientale în Dacia. Acì ca în Pannonii, ele au întâlnit concepţii spirituale vecine, cari le-au respectat şi peste cari curentul oriental s'a suprapus.

VI. Heliolatria introdusă de religiile orientale a înrâurit şi cultele greco-romane ori epihorice din Iliric. Zei romani ca Silvan au dobândit în veacul al III-lea un caracter solar şi au fost împreunaţi cu zeii din Orient, primind titlul de *Panthaei*. Nemesis, zeiţa cinstită de armatele romane dela Dunăre, şi-a însuşit chipul unei Artemis lunare elenistice, luând emblemele ei. Chiar zeii indigeni au urmat atracţia

zeilor solari din Siria, mai ales acei din Panteonul tracic. Se pare că marea zeiță a Geților și Tracilor, Diana Regina, Iuno Regina, zeul lor Apollo și negreșit încă alții, au fost atinși de religiile orientale.

Colonizarea orientală a avut deci urmări adânci în Iliric. Ea a influențat vieața socială, economică și sufletească din provinciile Dunărene, îndrumând-o către forme nouă.

MEMORIILE SECŢIUNII ISTORI[C]

SERIA III

	Lei
TOMUL VI (1926—27):	300.—
G-ral R. ROSETTI. Studii asupra chipului cum se făptuià răsboiul de către Ştefan-cel-Mare. — Mem. IV şi V.	50.—
N. IORGA. O mărturie din 1404 a celor mai vechi «Moldoveni».	8.—
N. IORGA. O tipăritură românească la Uppsala.	15.—
N. IORGA. Goleştii şi alţi elevi ai lui Töpffer în Geneva.	10.—
ANDREI RĂDULESCU. Şaizeci de ani de Cod Civil.	20.—
N. IORGA. Ştiri nouă despre biblioteca Mavrocordaţilor şi despre vieaţa muntenească în timpul lui Constantin-Vodă Mavrocordat.	18.—
N. IORGA. Cea mai veche ctitorie de nemeşi români din Ardeal (1408—9).	15.—
N. BĂNESCU. Opt scrisori turceşti ale lui Mihnea II «Turcitul».	30.—
G. VÂLSAN. Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir.	30.—
N. IORGA. Foaia de zestre a unei domniţe moldoveneşti din 1587 şi exilul din Veneţia al familiei sale.	15.—
V. MOTOGNA. Răsboaiele lui Radu Şerban (1602—1611).	30.—
ETTORE PAIS. Gli scavi di Pompei ed il tesoro di Mahdia.	12.—
Dr. ANDREI VERESS. Scrisorile Misionarului Bandini din Moldova (1644—1650).	25.—
TOMUL VII (1927):	300.—
CONST. C. GIURESCU. Organizarea financiară Ţaării-Româneşti în epoca lui Mircea cel Bătrân.	25.—
CONST. I. KARADJA. Delegaţii din ţara noastră la consiliul din Constanţa (Baden) în anul 1415.	30.—
N. IORGA. Noi acte româneşti la Sibiiu.	25.—
N. IORGA. Momente istorice.	8.—
N. IORGA. Informaţiuni germane despre România şi Basarabia pe la 1870.	10.—
Dr. ANDREI VERESS. Păstoritul ardelenilor în Moldova şi Ţara-Românească până la 1821.	60.—
CONST. C. GIURESCU. Nicolae Milescu Spătarul.	32.—
ŞT. METEŞ. Contribuţiuni nouă privitoare la familia boierească Buhuş din Moldova.	30.—
I. NISTOR. Răsunetul răsboiului din 1877 în Bucovina şi Basarabia.	12.—
N. IORGA. Ultimele scrisori din ţară către N. Bălcescu.	10.—
N. IORGA. Incă un portret al lui Mihai Viteazul.	10.—
ANDREI RĂDULESCU. Unificarea legislativă.	40.—
TOMUL VIII (1927—28):	320.—
H. PETRI. Relaţiunile lui Jakobus Basilicus Heraclides cu capii Reformaţiunii.	25.—
ANDREI RĂDULESCU. Izvoarele Codului Calimach.	18.—
N. IORGA. Imperiul Cumanilor şi Domnia lui Băsărabă.	10.—
N. IORGA. O gospodărie moldovenească la 1777 după socotelile cronicarului Ioniţă Canta.	12.—
I. LUPAŞ. Doi umanişti români în sec. al XVI-lea.	20.—
N. IORGA. Brodnicii şi Românii.	20.—
P. P. PANAITESCU. Contribuţii la opera geografică a lui D. Cantemir.	25.—
G-ral R. ROSETTI. Regulamentul Infanteriei Franceze din 1 August 1791 şi influenţa lui asupra regulamentelor de cari s'au servit oştirile româneşti sub Regulamentul Organic.	15.—
G-ral R. ROSETTI. Notele unui ofiţer norvegian înaintea şi în timpul răsboiului de neatârnare 1876—1878.	35.—
GR. NANDRIŞ. Patru documente dela Ştefan-cel-Mare.	15.—
N. IORGA. Rătăcirile în Apus ale unui pretendent român, Ioan Bogdan, în sec. al XVI-lea.	15.—
N. IORGA. Francmasoni şi conspiratori în Moldova secolului al XVIII-lea.	5.—
Dr. A. VERESS. Nunţii apostolici în Ardeal.	30.—
N. IORGA. Din originile politicianismului român: O acţiune de opoziţie pe vremea Fanarioţilor.	8.—
N. IORGA. Informaţii spaniole despre răsboiul nostru pentru independenţă.	32.—
G. CANTACUZINO. Colonizarea orientală în Illyricum.	35.—